

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ
XIX – початку XX ст.**

Випуск XVI

Київ 2009

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України, 2009 р. – Випуск XVI. – 475 с.

Пропоноване видання є шістнадцятим випуском збірника наукових студій відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України. Видання продовжує традицію публікації результатів науково-дослідницької діяльності співробітників, аспірантів та здобувачів відділу, науковців провідних вітчизняних наукових установ та викладачів вищих навчальних закладів України.

У збірнику висвітлюється широке коло актуальних та дискусійних проблем соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного та релігійного життя українських земель у XIX – на початку XX ст., національного руху українського народу у вказаний період.

Наукові доробки, що увійшли до випуску, можуть бути корисними не лише ученим-історикам, викладачам та студентам вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, а й усім небайдужим до минулого України.

Редакційна колегія: *О.П. Реснит*, д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України (голова редколегії), Інститут історії України НАНУ, *О.О. Крижановська*, к.і.н., старший науковий співробітник (секретар редколегії), Інститут історії України НАН України.

Члени редколегії: *В.Й. Борисенко*, д.і.н., професор, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, *О.В. Добржанський*, д.і.н., професор, Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича, *Г.Д. Казьмирчук*, д.і.н., професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, *В.П. Коцур*, д.і.н., професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет, *О.М. Лебеденко*, д.і.н., професор, Ізмайльський державний педагогічний інститут, *О.А. Удод*, д.і.н., професор, Інститут історії України НАН України, *В.С. Шандра*, д.і.н., провідний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, *Н.А. Шип*, д.і.н., професор, завідувачка кафедрою суспільних наук, Українська академія зовнішньої торгівлі.

Рецензенти: д.і.н., пров. наук. співр. *Я.В. Верменич*, д.і.н., проф. *В.К. Борисенко*, д.і.н., проф. *С.І. Світленко*.

Згідно постанови президії ВАК України від 11.06.2003 р. №19-09/6 видання внесено до переліку фахових видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України, №7, 2003).

Літературний редактор: *В.І. Кузнєцов*.

Набір підготувала: *О.В. Фастовець*.

Оригінал-макет підготувала: *С.М. Блашук*.

Видається за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ №6739 від 04.12.2002 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Електронна адреса: E-mail – pravhram@rambler.ru

Problems of the History of Ukraine of XIX – Beginning XX cc. – Kyiv: Institute of the History of Ukraine, 2009. – XVI Edition. – 475 p.

The offered edition is the sixteenth issue of the collection of scientific studios of department of the history of Ukraine XIX – to beginning of XX item to the Institute of the history of Ukraine NAS Ukraine. Edition continues tradition of publication of the results of scientifically research activity of employees, graduate students and bread-winners of department, workers of researches the leading domestic scientific establishments and teachers of higher educational establishments of Ukraine.

In collection the wide circle of actual and debatable problems of socio-economic, social and political, cultural and religious life of Ukrainian earths up in XIX – at the beginning of XX item, national motion of the Ukrainian people in an indicated period.

Scientific revisions which entered in an issue can profit to not only the scientists-historians, teachers and students of higher educational establishments of humanitarian type but also all unindifferent to the pas of Ukraine.

Editorial Board: *O.P. Reent*, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Head of editorial board), Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, *O.O. Kryzhanov'ska*, Candidate of History, Senior Scholar (Secretary of editorial board), Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Editorial Board Members: *V.Y. Borysenko*, Doctor of History, Professor, M.P. Drahomanov National Pedagogical University, *O.V. Dobrzhan'skyi*, Doctor of History, Professor, Yuriy Fed'kovich Chernivtsi State University, *H.D. Kaz'myrchuk*, Doctor of History, Professor, Taras Shevchenko Kyiv National University, *V.P. Kotsur*, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the Academy of Pedagogy of Ukraine, Pereyaslav-Khmel'nyts'kyi State Pedagogical University, *O.M. Lebedenko*, Doctor of History, Professor, Izmail State Pedagogical Institute, *Yu.A. Rusanov*, Candidate of History, Associate Professor, Head of the Ethnology, Country Research and Tourism Studies Department, T.H. Shevchenko Chernihiv State Pedagogical University, *O.A. Udod*, Doctor of History, Professor, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, *V.S. Shandra*, Doctor of History, Leading Scholar, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, *N.A. Shyp*, Doctor of History, Professor, Head of Social Sciences Department, Ukrainian Academy of Foreign Trade.

Reviewers: Doctor of History, Professor *Ya.V. Vermenych*, Doctor of History, Professor *V.K. Borysenko*, Doctor of History, Professor *S.I. Svitlenko*.

According to decision of presidium of the Higher Certification Committee of Ukraine from 11.06.2003 p. №19-09/6 the edition is included to the list of professional publications in history (report of the Higher Certification Committee of Ukraine, №7, 2003).

Literary Editor: *V.I. Kuznetsov*

Composed matter by: *O.F. Fastovets'*

Layout by: *S.M. Blashchuk*

Published according to decision of Academic Council of Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Certificate of state registration of printed medium KB №6739 from 04.12.2002, issued by State Committee of Information Policy, Television and Broadcasting of Ukraine.

E-mail: pravhram@rambler.ru

ПЕРЕДМОВА

Період XIX – початку XX ст. є ключовим у розвитку українських земель, що входили у той час до двох могутніх імперій того часу – Російської та Австро-Угорської. Соціально-економічні, культурні та релігійні відмінності у розвитку підросійської України та західноукраїнських земель, а також кардинальні географічні та ідеологічні трансформації XX ст., що нерідко проходили всупереч волі, світогляду та менталітету українців, не сприяли єднанню українського суспільства й виробленню цілісної та всебічної національної ідеї. Ідеї, що мала у першу чергу допомогти українству усвідомити власну єдність, що була й є більш сильною, ніж роз'єднуючі українців чинники, фактори та рамки.

Тому після здобуття Україною незалежності перед молодою державою постала не лише необхідність усвідомлення українством себе, своїх місця та ролі в європейській спільноті, а й формування внутрішньо- та зовнішньополітичних орієнтирів та пріоритетів. Розвиток основних проявів національного характеру та відстоювання у першу чергу власних інтересів в принципово нових історичних умовах також стало чи не найголовнішим фактором у функціонуванні та діяльності сучасної української державності.

Основну роль у цих процесах має відігравати вітчизняна історична наука, яка, підсумовуючи досвід минулих часів та епох, має суттєво сприяти формуванню новітніх напрямків розвитку України, котрі б відповідали сучасним реаліям та потребам.

Однак, на жаль, історикам, до сфери наукових інтересів яких належить виконання цього, надзвичайно важливого та актуального, завдання, нерідко досить складно вписуватись у сучасні суспільно-політичні й наукові реалії. Дається взнаки негативний досвід минулого, відсутність належного й позитивного досвіду взаємостосунків дослідників із владою, котра не заохочувала об'єктивні й неупереджені дискусії, вільний розвиток студій, обмежувала, а то й унеможлиблювала доступ до ряду важливих історичних документів. Постійний і досить жорсткий ідеологічний контроль істотно зужував можливості учених-істориків як у вивченні окремих актуальних проблем, так і фундаментальних, теоретичних досліджень.

Саме ці фактори на певний час загальмували розвиток вітчизняної історичної науки. Відкриття доступу зі здобуттям Україною незалежності до закритих раніше архівів та фондів, викликало необхідність у перебудові архівної справи, необхідності каталогізації й систематизації цілого корпусу джерел, що став доступним для вдумливих і неупереджених дослідників лише останніми роками.

Одним з головних завдань, що постало останнім часом перед науковою історичною спільнотою, стало подолання її болісної роз'єднаності. Розпад СРСР та виникнення на його терені незалежних держав ліквідував гальмуючу централізацію наукових досліджень, на місце якої постали ізоляція зусиль науковців, а також утруднення обміну набутим досвідом, що частіше відбувається не на державному, а, більше, на індивідуальному рівні.

Ще одним важливим завданням, що стоїть перед вітчизняними ученими-істориками, є подолання суто матеріалістичного бачення, сприйняття та трактовка історичних процесів, а також діяльності багатьох видатних діячів науки та культури

минулого, віра в житті яких займала суттєву, чи навіть вирішальну роль (Яків Головацький, Олександр Духнович).

Визнання духовного фактору як важливого в дослідженні історії має сприяти не лише вивченню, а й глибокому осмисленню історичних явищ та процесів, акцентуванню уваги учених-істориків на особистісному факторі в історії. Такий поглиблений підхід допоможе вдумливим ученим-історикам більше уваги приділити не лише вчинкам людини та її участі у сучасних їй соціально-політичних, військових, культурних та релігійних процесах, але й усвідомити основні мотиви її вчинків та вибору дій. Поглиблене дослідження духовного світу людини допоможе у розвитку спеціалізованих студій з ментальності не лише українського суспільства в цілому, але й основних його верств. Такі дослідження, у свою чергу, істотно вплинуть на розвиток економічних студій (зокрема, типологізації господарств за релігійною та конфесійною приналежністю їх власників), політичних розвідок (вивчення духовних причини вибору того чи іншого внутрішньо- чи зовнішньополітичного курсу, бачення, сприйняття та усвідомлення політичними та культурними провідниками українства своєї місії).

Тому важливим є розширення та поглиблення на сторінках наукових видань та збірників історичних студій дискусій з актуальних проблем вітчизняної історії, на сторінках яких висловлювалися й обґрунтовувалися б різні, нерідко – полярні, точки зору істориків-дослідників минулого й сьогодення України. В їх ході мають напрацьовуватися не лише нові концепції та підходи, але й відбуватися ознайомлення з ними широких кіл української спільноти.

Саме цьому й присвячене чергове видання збірника, що вже не перший рік випускається відділом історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ.

Структура збірника, як і його попередніх випусків, у повній мірі підпорядкована новим тенденціям історичних наукових досліджень минулого України. На шпальтах видання знайшлося місце для соціально-економічних, політичних, культурологічних та біографічних доробків; статей, що стосуються актуальних історіографічних, джерелознавчих проблем, питань аграрної історії. Завдяки досить широкому спектру тематики наукових досліджень, об'єднаних у виданні, їх глибині та дискусійності, черговий випуск збірника представлятиме значний інтерес не лише для науковців – дослідників минулого українських земель, викладачів та студентів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, а й для широкого кола вдумливих, сумлінних та небайдужих до вітчизняної історії читачів.

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 303.442.4 (-058.237)

І.А. Коляда
(м. Київ)

МОДЕРНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ: ДОЛАННЯ СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ПІДХОДУ

У дослідженні всебічно аналізується модерна інтерпретація радянської концепції інтелігенції. Автором статті здійснена спроба подолання характерного для неї соціально-історичного підходу.

В исследовании всесторонне анализируется современная интерпретация советской концепции интеллигенции. Автором статьи осуществлена попытка преодоления характерного для нее социально-исторического подхода.

The study comprehensively examines the modern interpretation of the concept of the Soviet intelligentsia. The author of the article carried an attempt to overcome its inherently socio-historical approach.

Розуміння методологічних положень радянських вчених із проблеми інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. в українських землях у складі Російської імперії неможливе без застосування в модерній інтерпретації радянської її концепції, в основі котрої – ленінське і сталінське трактування останньої. Концептуальну першість у нашому історіографічному аналізі ми відведемо теоретичному доробку В.Леніна.

Важливим зауваженням є те, що, оформлюючи свою концепцію, він розглядав її як органічну частину вчення про соціалістичну революцію.

Матеріалістично-формаційне розуміння історії, в основі якої лежить класова боротьба як рушійна сила, обґрунтування месіанської ролі пролетаріату у революційній трансформації капіталістичного ладу, визначення приватної власності як основи соціально-історичних явищ із усією системою суперечностей – це становило методологічну основу для політико-наукового студіювання В.Леніним проблеми інтелігенції.

Його концепція обґрунтовує соціальну сутність інтелігенції як суспільного прошарку, який перебуває в органічному зв'язку з класовою структурою. «Інтелігенція, – писав В.Ленін, – через те й тому і називається інтелігенцією, що найсвідоміше, найрішучіше, відбиває і виражає розвиток класових інтересів і політичних угруповань в усьому суспільстві»¹. Цим положенням він намагався вивести закономірність функціонування та розвитку інтелігенції в усіх класових суспільствах, при цьому

відкидаючи думку про те, що вона є цілісним прошарком, котрий стоїть над класами і диктує їм свою волю. Акцент у своїх творах він робив на обґрунтуванні її соціальної й політичної неоднорідності, різні частини якої відстоюють інтереси певних класів у силу потреби в продажу продуктів своєї інтелектуальної праці. Саме у цьому суть соціальної позиції інтелігенції по відношенню до них.

Щодо російської інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. він зазначав, що вона є буржуазна і дрібнобуржуазна за своїми характеристиками. Її роль у здійсненні революційних перетворень у країні буде ситуативна й незначна. Інтелігенція в цілому не могла бути рушійною силою революції, тому що вона не є самостійним класом та не бере участі у виробництві матеріальних благ суспільства, а обслуговує пануючі класи в ньому. Тому В.Ленін у праці «Задачи русских социал-демократов» визначив її роль, значення, поведінку в суспільстві під таким кутом зору: «Освічені люди, загалом «інтелігенція» не може не повставати проти дикого поліційного гніту абсолютизму, що пригнічує думку і знання, але матеріальні інтереси цієї інтелігенції прив'язують її до абсолютизму, до буржуазії, примушують її бути непослідовною, заключати компроміси, продавати свій революційний і опозиційний пил за казенне жалування чи за участь в прибутках»².

В.Ленін слушно стверджував, що інтелігенція характеризується індивідуалізмом та нездатністю до дисципліни й організації. Цю якість він ставив у нерозривний зв'язок із загальними умовами існування останньої, умовами її заробітку і життя. Визнаючи цю характеристику адекватною, не можна не помітити, однак, її певної некоректності. «Нездатна» до організації та дисципліни інтелігенція утворила на рубежі XIX–XX ст. майже всі політичні партії, котрі існували в Російській імперії, й займала у них провідне місце. Після поразки революції 1905–1907 рр. Ленін, як і більшість критиків інтелігенції, зосередився на викритті її негативних соціально-психологічних якостей: збуджуваності, істеричності, нездатності до витриманої, послідовної праці, неспроможності пристосувати основні принципи теорії і тактики до нових обставин тощо. З огляду на конкретно-історичну ситуацію постреволюційної реакції та загальної тенденції соціальної поведінки інтелігенції в той час можна погодитися з цими оцінками. Варто лише зауважити, що стосувалися вони, головним чином, політичної сфери, масової поведінки останньої у ній. Наведені вище характеристики соціально-психологічного портрету її рівнозначно стосуються як російської, так і української інтелігенції.

На кінець хотілося б додати, що В.Ленін ніколи не ідеалізував класову сутність інтелігенції. Він розумів, що вона має відносну самостійність та може слугувати суспільству у цілому, виконуючи загальносоціальні функції, але по-особливому. Тому було розпочато соціальну кампанію по формуванню нової робітничо-селянської інтелігенції в СРСР у 20-х рр. XX ст. Вона проходила на рівні організації якісно нової системи професійно – технічної й вищої освіти в державі, що мала базуватися на класовому підході, котрий мав привести до зміни соціального складу студентів на користь робітників та селянсько-бідняцької молоді. Суть цих перетворень зводилася до реалізації ідеї «пролетаризації» інтелігенції. Трансформація у радянській історіографії її ленінського трактування була закономірною та підкріплювалася соціоісторичним досвідом.

Як наслідок, подальший розвиток радянської історичної науки засвідчив лише часткове використання теоретико-методологічних положень В.Леніна. Його погляд на інтелігенцію виривався на догоду вченому із контексту й трактувався у рамках поставленої проблеми, іноді такої, що й не відповідала змісту цитати. Наукове осмислення положень поставало в безапеляційній та категоричній формі.

На заміну концептуальному підходу В.Леніна прийшла лаконічно оформлена схема соціальної структури радянської держави Й.Сталіна. Саме вона задала тон у дослідженнях із поставленої проблеми на десятиліття. Й.Сталін пішов врозріз із марксистсько-ленінським трактуванням соціальної природи й ролі інтелігенції в суспільстві. Він намагався синтезувати теоретичні положення В.Леніна із висновками з проблеми інтелігенції німецького філософа К.Каутського. Від першого було взяти принцип соціального лавірування і неоднорідності, від другого – тенденцію антиінтелігентських пояснень соціального розвитку. Можна привести два яскраві приклади такої інтерпретації, один із котрих був сформульований у роки революційного підпілля, інший – коли Й.Сталін уже був на чолі СРСР. У статті «Російська соціал-демократична партія та її найближчі завдання» останній ототожнював буржуазну й дрібнобуржуазну інтелігенцію з буржуазією: «Освічена частина буржуазії, так звані представники вільних професій (вчителі, лікарі, адвокати, студенти і загалом всі хто навчається)». До того ж студентство він відносив до привілейованого прошарку³. Через роки Й.Сталін моделює в своїй праці «Економічні проблеми соціалізму», що експлуатація людей фізичної праці зі сторони представників розумової праці є економічною основою протилежностей між розумовою та фізичною працею⁴.

Як бачимо, Й.Сталін акцентував увагу на протиставленні інтелігенції робітництву, чітко усвідомлюючи, що вона у силу обставин може виступати як провідна революційна сила, тому й співвідносив її з буржуазією, котра відірвана від індустріального виробництва. Працюючи на політичний момент із метою попередження в майбутньому становлення домінуючої ролі інтелігенції, Й.Сталін вивів просту схему соціальної структури радянського суспільства: «два класи, один прошарок». У даному разі останнім є інтелігенція. До того ж потрібна була соціальна модифікація, яка виключала можливість зміни влади. Тому лексико-політичною приставкою стало слово «трудова». В СРСР було оголошено кампанію по формуванню трудової інтелігенції. Цю формулу за Й.Сталіна було введено у ранг постулату державної ідеології, постійно впроваджувалася до масової свідомості, обґрунтовувалася суспільствознавством та підкріплялася статистикою соціально-демографічного розвитку. Головний науковий дефект формули в контексті розвитку радянської науки становив відхід від методології визначення класів, котра була сформульована В.Леніном. Й.Сталін не звертав уваги на критерій відношення до власності, що суперечило марксистським нормам.

Тому можна стверджувати, що соціальна формула Сталіна для радянського суспільства засновувалася на логічній суперечності: так і залишився невідомим критерій, за яким Й.Сталін відніс інтелігенцію до соціального прошарку. Її роль зводилася до маскуванню реальної соціальної структури постреволуційного суспільства, а не для його пояснення. Мова йде про те, що поряд із оформленням особливої

ролі робітництва й селянства у соціальній організації суспільства відбулося становлення ще однієї антикомуністичної схеми: верхи – низи. В межах цієї структури консолідовувалася корпорація управлінців – гігантський корпус бюрократів, що отримав у дослідженнях зокрема М.Джиласа назву «новий клас» чи «номенклатура».

Вплив концептуальних положень В.Леніна і Й.Сталіна сприяв тому, що в радянській історичній науці під час тлумачення феномена інтелігенції широко застосовувалося поняття «соціального прошарку». Тобто вона не займала самостійного місця в суспільстві, виступала як міжкласове соціальне утворення, котре характеризує її проміжний характер у соціальній взаємодії з іншими групами. Основним було твердження про відірваність інтелігенції від власності та висока амбіційність до отримання влади. Отже, це – особливий, внутрішньо диференційований соціальний прошарок, що складається з людей, для котрих кваліфікована праця в будь-якій сфері суспільно-історичної діяльності є професією і єдиним чи, головним джерелом існування⁵. Професійна інтелектуальна праця для інтелігенції – не побічна, а основна сфера її діяльності. У роки перебудови відбулася переоцінка теоретичних положень Й.Сталіна. Вчені-соціологи та історики почали стверджувати, що разом із робітниками і селянами інтелігенція володіє суспільними засобами виробництва. А це означає, що вона є рівноправною соціальною групою суспільства й перестає займати проміжне становище між класами, що притаманне інтелігенції капіталістичного світу. Вона перманентно поповнюється із робітництва та селянства й тому її можна назвати народною⁶.

Радянська історична наука розглядала інтелігенцію із метою довести наявність класової структури суспільства і зарахувати до неї більшість представників компартійної номенклатури, щоб приховати можливість до теоретичного обґрунтування її феномена й виведення нової антагоністичної вертикалі. Але у переважній більшості в працях доперебудовного періоду радянській історіографії був притаманний функціональний підхід при розгляді соціально-економічної природи інтелігенції, тобто виділялися професійні групи – такі, як вчителі, лікарі, студентство, викладачі вищих навчальних закладів, інженери, наукові співробітники. Про неї як окреме соціальне утворення намагалися публічно не згадувати.

У радянській історичній науці важливе місце займало догматичне тлумачення наукових студій представників філософсько-публіцистичного (російського) напрямку сучасної історіографії. Він розподілявся на народницький, неонародницький, ліберально-буржуазний та меншовицький напрями. Природно, що перше місце в історіографічній традиції у радянський час відводилося народницькому погляду на і роль місце інтелігенції в суспільстві.

Науково стверджувалося, що народницька ідеологія заснована на суб'єктивному методі у соціології⁷. На основі такого підходу прихильники такого напрямку визначали інтелігенції провідне місце в історичному розвитку, вважаючи її незалежною від матеріальних інтересів інших класів та здатною здійснювати «соціальні ідеали», що генерувалися «критично думаючими особистостями»⁸.

Неонародницька концепція інтелігенції розробляла виняткову роль інтелігенції, розглядаючи її як одну із рушійних сил визвольного руху. Теоретична основа цієї позиції достатньо чітко репрезентована у наукових монографіях таких істориків, як

Р.Іванов-Разумник і Л.Шишко. Концепція першого, автора двотомної «Історії руської громадської думки» (1907) заснована на філософії іманентного суб'єктивізму. Л.Шишко – автор «Оповідань з руської історії» (1906) – є одним із теоретиків суб'єктивістської соціології. Сповідуючи ідеологічні основи народницької теорії, ці історики відводили особливу роль інтелігенції, аргументуючи це некапіталістичним шляхом розвитку Росії. На практиці їх погляди являли собою складне поєднання формаційного й цивілізаційного підходів до теми. Вихідною позицією їх обґрунтувань було твердження про відсутність в царській імперії «третього стану» – буржуазії. В Росії завжди існувала інтелігенція – носій соціальних ідеалів у рамках історично сформованої традиції служіння народу. Показовою її особливістю був безкласовий характер, що став органічно їй притаманний⁹. По відношенню до представників цього напрямку в радянській історіографії застосовувалася критика із філософських позицій, тому що об'єктивно заперечити фактологічний матеріал із соціальної історії вчені не наважувалися.

«Буржуазно-ліберальна» історіографія (М.Бердяєв, С.Булгаков, М.Гершензон, П.Струве, П.Милоков) вважала інтелігенцію «нервом і мозком» революції. Радянська інтерпретація їх позицію характеризувала так, що вона є різко негативною по відношенню до революційної боротьби¹⁰. Внутрішньо цю історіографію поділяли на кадетську і «віхівську».

Перша розглядала суспільний феномен інтелігенції через призму руського визвольного руху, котрий трактувався ними як «рух інтелігенції чи інтелігентської думки» у контексті генези конституційних ідей. Істинною інтелігенцією вони називали ту, що прагнула до перетворень суспільства в дусі реформізму¹¹. Тобто буржуазна інтелігенція є носієм кадетського лібералізму, покликана здійснити культурний розвиток нації та суспільний прогрес. Політичний аспект визначає проблему взаємовідносин між інтелігенцією і народом, котрі виступають як історичне протистояння між ними, що у свою чергу в різні історичні епохи не змінювало своєї сутності.

Друга моделювала складні положення різних філософських концепцій. Для «Віх» показовою є спроба виділити етапи розвитку руської інтелігенції, що обумовило різні поняття її серед авторів збірки. Їх загальною платформою було визнання теоретичної й практичної першості духовного життя над зовнішніми його формами. Унікальність, неповторність російського революційного досвіду – основний концепт збірки та, як наслідок, буржуазної історіографії, за радянським трактуванням¹².

Меншовики погляд на інтелігенцію (Потресов О., Черевакін М., Горн О.) тлумачили в рамках своєї ідеології. Вони вказували, що відбувалося необґрунтоване перебільшення її ролі останньої в житті суспільства. Тим самим вони заперечували її зв'язок з революційним рухом робітництва¹³.

У загальному весь комплекс дореволюційних історичних праць із проблеми інтелігенції мав ідеологізоване означення, в основі котрого лежить історико-хронологічний метод. Характерно, що радянській історичній науці під час визначення методів була притаманна лише ідеологічна аргументація при оформленні напрямків сучасної історіографії, що також є показовим із огляду на рівень їх науковості. Акцентація радянських учених в їх працях робилася лише на місці інтелігенції

у класовій структурі суспільства, а також революційної ролі її соціальної природи. Розробка проблеми інтелігенції України кінця XIX – початку XX ст. не вписувалася в марксистсько-ленінські критерії історичних досліджень. Давався лише загальний погляд на питання у контексті формування структур більшовицької партії в Україні. Такий стан речей виглядає досить прогнозованим і логічним. Адже із соціальної історії інтелігенції можна дізнатися про широкий спектр «буржуазно-націоналістичної» тематики зазначеного періоду, що природно привело б ученого до зміни деяких позицій власного наукового світогляду.

Радянська концепція інтелігенції у процесі теоретичного оформлення пройшла три концептуальні етапи: ленінський погляд, концепція «третього класу (прошарку)» Й.Сталіна, період перебудови. Важливим було те, що вони в своїй суті не суперечили один одному, а, навпаки, доповнювали. Модифікація поняття «інтелігенція» стала підґрунтям для дослідницького пошуку модерної української історіографії. Відбулася закономірна актуалізація питання. Радянська критика дореволюційної історіографії розглядалася в контексті проблеми виняткової ролі робітництва в проведенні суспільних трансформацій, що відповідало ленінському баченню історичного розвитку. Сталінська концепція інтелігенції виключала можливість вивчення її культурної й інтелектуальної діяльності, тим самим чітко визначивши для наукового загалу межі дослідження. В перебудовний період учені звернулися до студіювання культурної діяльності інтелігенції на прикладах історичних персон. До інтелектуальної історії її дослідники прийшли лише у 90-х рр. XX ст.

Проаналізований процес формування радянської концепції інтелігенції характеризує наявність двох взаємодоповнюючих складових: ленінської та сталінської. Це в свою чергу стало науково-теоретичним підґрунтям напрямків радянської історіографії із цієї проблеми. Парадокс полягає в тому, що сталінська традиція трактування феномена інтелігенції мала безперервне наукове застосування в радянський час, а ленінська отримала нове дихання лише у «перебудовний» період. Переходячи до розгляду наукових праць та публікацій з історії інтелігенції хотілося б висловити декілька зауважень:

1) пошук, власне, історії національної інтелігенції серед радянських праць підвів нас до важливості її розподілу на загальноросійську й українську, тобто в основі його лежить об'єкт вивчення. Також ми керувалися територіальним критерієм (географічними межами дослідження);

2) важливе місце у розумінні радянської історіографії інтелігенції посідає ідеологічна проблема логічного визначення слів «руська» та «російська», котрі в радянські часи були рівнозначні й учені вкладали у них один і той же семантичний та політичний сенс. Дане питання породило безліч методологічних і дослідницьких проблем, внісши сумбур в їх реальне наукове наповнення. З іншого боку, воно допомогло нам змістити концептуальні пріоритети в історіографії з безоглядної орієнтації на персоналії – визначних представників інтелігенції, як це часто роблять сучасні дослідники. Винятком із цього приводу слугує досить невелика частина національно свідомих українців на кінець XIX – початку XX ст.

3) період кінця XIX – початку XX ст. в радянській історіографії завжди був прив'язаний до історії більшовицької партії й становлення «революційної» інтелігенції, що й зумовило переважно побічний характер вивчення її історії.

Радянська історіографія не ставила за пріоритетний напрямок дослідження інтелігенції, її соціальної та політичної історії. Це основна тенденція, котра характеризує рівень вивчення питання й якість історичних праць. Лише починаючи із середини 60-х рр. XX ст. почалося більш-менш системне дослідження історії інтелігенції. Свідченням цьому є вихід серії книжок, в котрих безпосередньо або побічно порушуються питання її історії у царській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Знаковим став зокрема вихід наукової монографії російського вченого Л.К.Єрмана в 1966 р., яка була присвячена ролі інтелігенції у революції 1905–1907 рр. Ця праця цікава тим, що широко розкриває підходи радянської історіографії до проблеми. На кшталт таких, що політична історія є історія більшовицької партії. Тому і не дивно, що в монографії змальовується виключна роль більшовиків у революції та залучення до неї інтелігенції. Для нас вона важлива тим, що вперше в радянській історіографії було зроблено спробу на основі архівних документів здійснити глибокий соціологічний аналіз становища інтелігенції наприкінці XIX – на початку XX ст., подано її внутрішньосоціальну структуру й професійний склад. Автор виділяє такі її основні прошарки: інтелігенція, що зайнята в сфері матеріального виробництва; у сфері освіти, охорони здоров'я, науки; працівники державного апарату та апарату капіталістичного господарства¹⁴. Внаслідок цього, Л.Єрман приходять до закономірного висновку, що інтелігенція є соціальним прошарком і не могла бути однорідною за соціальним складом, що й визначило рівень її політичної активності. Зазначену працю було витримано в дусі офіційної концепції, про що свідчить констатація автором наявності революційної марксистської, дрібнобуржуазної та ліберально-буржуазної інтелігенції. Їх соціальна роль й історичне значення зводиться лише до участі у революції¹⁵. Автор в монографії розвиває сталінську традицію, коли інтелігенцію в будь-якому разі потрібно було привязати до пролетаріату чи селянства. Недаремно у висновках учений стверджує, що зростання її активності безпосередньо залежало від піднесення революційного руху пролетаріату¹⁶.

Українська чи будь-яка інша інтелігенція не потрапила в поле наукового дослідження вченого. В монографії є лише декілька архівних посилань на підтвердження радянського погляду на революцію 1905–1907 рр. Вони стосуються заробітної плати вчителів у Київській губернії¹⁷, резолюцій студентських зборів Київського університету і Київського політехнічного інституту з приводу революційних подій 1905 рр.¹⁸ та скупиий погляд на громадсько-політичну діяльність під час революції Л.Українки й І.Франка тощо. Дослідження Л.Єрмана започаткувало соціологічний напрям радянської історіографії із історії інтелігенції. Зрозуміло, що автор такої мети не ставив, але показав наступним поколінням історикам–дослідникам, як повинні писатися праці з історії інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. в радянській історичній науці.

Подальший розвиток радянська історіографічна традиція отримала в ґрунтовних дослідженнях видатного радянського історика В.Р.Лейкіної-Свирської. У 1971 р. вийшла її монографія «Интеллигенция в России во второй половине XIX века»¹⁹, котра являла собою унікальне явище серед інших аналогічних студій. По-перше, у 1960–

1980-ті рр. більшою мірою прийнято було писати про радянську інтелігенцію, пріоритет надавався подіям і явищам постжовтневого періоду. По-друге, розробка проблем історії інтелігенції XIX ст. в основному зосереджувалася на дослідженнях, присвячених конкретним історичним особистостям. По-третє, ідеологічні штампи практично не торкнулися матеріалу праці. По своїй суті це є історико-соціологічне дослідження. У контексті модерних підходів до теми її метод не без підстав можна назвати культурологічним.

Як відомо, з кінця XIX – початку XX ст. й по нинішній час у середовищі інтелектуалів дискутується питання щодо змістового визначення поняття «інтелігенція». До його розкриття долучилася і В.Лейкіна-Свирська. Належність до інтелігенції вона визначає приналежністю її представників до однієї з груп, що виконують різноманітні історично обумовлені суспільні функції, що вимагають інтелектуальної роботи²⁰. Розвиваючи свою думку, вона пише далі, що «разом з формуванням і розвитком інтелігенції здійснювалося ідеологічне розшарування й диференціація суспільства, котрі відображали в основних його рисах класову структуру. Тому поняття «інтелігенція» мало у російській мові багато смислових і оціночних значень, що відображали історичну та соціальну обстановку, в котрій воно виникало й входило у вжиток»²¹. В руслі офіційної радянської концепції В.Лейкіна-Свирська трактує і визначає інтелігенцію як соціальний прошарок, однак у дечому її підхід відрізнявся від традиційного погляду на неї. Вона доповнювала радянську конструкцію тим, що давала визначення інтелігенції, як прошарку, що професійно зайнятий розумовою працею.

Підкреслення змін функцій інтелігенції в ході історичного процесу збігається із рядом сучасних досліджень, котрі розглядають останню у тісному зв'язку з модернізацією суспільства та вказують на її поступову трансформацію в інтелектуалів і розмиванні соціальних кордонів, тому що у «розвиненому суспільстві не існує в ізольованому вигляді, ні чисто фізичної, ні чисто розумової праці»²².

Інтелігенція XIX ст., на думку В.Лейкіної-Свирської, з одного боку, прилаштувалася до навколишніх їй умов, а з іншого, – боролася з перетворенням їх. «Більш чи менш дієва ініціатива служіння народу проявлялася майже у кожній групі інтелігенції поряд з професійною працею»²³. Поява її, стверджує вчена, обумовлена капіталістичним розвитком. Головним джерелом її формування були різночинці, для яких освіта стала засобом реалізації в житті. Авторка подає власний розподіл інтелігенції на професійні групи, беручи за критерій їх суспільні функції. Особливе місце у процесі формування й відтворення інтелігенції вона відводить освіті²⁴. В кінцевому рахунку історик приходять до висновку, що зміст соціальної ролі інтелігенції становить процес здійснення освіти у суспільстві.

Через 10 років вийшла нова монографія В.Лейкіної-Свирської, котра є своєрідним продовженням студіювання історії інтелігенції у Російській імперії в період з другої половини XIX – до 1917 рр.²⁵ Зазначене дослідження відрізняється від попереднього відсутністю проблемних постановок та сухим історико-конкретним викладом матеріалу. Єдине, що хотілося б відмітити, це появу глави про художню й артистичну інтелігенцію. Праці В.Лейкіної-Свирської знаменують собою завершення вивчення історії інтелігенції у радянському вимірі.

В Україні історією інтелігенції у радянський період займалися лише історики компартії. В більшості випадків писалися лише кандидатські дисертації, які були перенасичені відомими архівними матеріалами, що вмонтовувалися до «робітничих і селянських» праць, а потім робилася марксистсько-ленінська обробка дисертаційного матеріалу. Подальша наукова розробка порушеної дослідниками проблеми не передбачалася.

Діяльності партії більшовиків по залученню демократичної інтелігенції в масовий революційний рух 1905–1907 рр. присвячено кандидатську дисертацію Л.Г.Чиговської. У своєму дослідженні вона навела конкретні дані про професійний склад та соціальну диференціацію інтелігенції в Україні на початку XX ст., визначила те значення, котре надавала більшовицька партія її «ідейно-політичному» вихованню. Цікавим є факт, коли історик стверджує, на основі аналізу Всеросійського перепису 1897 р. по 9 губерніях України, що інтелігенція становила 4,3 % по відношенню до всього самостійного населення²⁶. Авторка на підтвердження достовірності своїх поглядів привела ряд фактів стосовно участі залізничників, учителів, студентів, лікарів у революційних подіях на боці більшовиків у Катеринославі, Горлівці, Єнакієвому, Алчевську.

Дисертація Л.Г.Чиговської має важливе історіографічне значення, насамперед для розуміння методів і результативності революційної роботи більшовиків серед демократичної інтелігенції²⁷.

Особливе місце серед праць радянської історіографії займає монографія А.В.Ушакова про революційний рух демократичної інтелігенції у Російській імперії в 1895–1904 рр. У праці висвітлено участь учителів й учнів середніх навчальних закладів в Україні у боротьбі за академічні права та громадянські свободи. Однобокість дослідження полягає в тому, що вся увага звернута на діяльність тих учителів і учнів, що були прихильниками ідей РСДРП, а про прихильників українських політичних партій навіть не згадується, що зменшує об'єктивність історичної інтерпретації проблеми²⁸.

Ця монографія закріпила теоретичне оформлення однієї з головних тенденцій радянської історіографії – реконструювання історії інтелігенції лише у контексті розвитку революційного руху під проводом більшовиків. Такий історіографічний ракурс був притаманний радянським працям до виходу монографії відомої дослідниці історії XIX ст. Н.Шип²⁹.

«Интеллигенция на Украине XIX в. Историко-социологический очерк» являє собою своєрідне перехідне дослідження, в якому вчена намагалася поєднати принципи марксистсько-ленінської методології з новими напрямками розвитку світової історичної науки. Вихід цієї праці є свідченням генези глибинної трансформації радянської історичної науки й становлення вітчизняної школи вивчення XIX ст. Адже дослідження української інтелігенції вважалось безперспективним студіюванням з огляду на штучно сформовані підходи до її трактування як буржуазної та націоналістично орієнтованої верстви. Історія інтелігенції розглядалася лише як діяльність її визначних представників, що були пов'язані з революційним і соціалістичним рухом.

Ця праця репрезентує українську радянську історіографію. Тому для неї характерний комплекс питань по дослідженню інтелігенції як соціальної категорії, котрий до цього у рамках наукового студіювання не застосовувався. В монографії науково розроблено проблеми джерел формування інтелігенції, поняття «третього елементу», подано скрупульозний аналіз професійних (галузевих) груп останньої, висвітлено участь її в суспільно-політичному житті України XIX ст. Показовим є факт визнання вченою політичної ролі інтелігенції у намаганні пробудити національну свідомість народу. В роки класичної радянської історіографії такий висновок привів би вченого у наукове забуття. В історіографії праця Н.Шип дала поштовх майбутнім історикам вивчати історію інтелігенції, ніби завершивши й підбивши підсумок по розробці радянської її концепції.

Розглянувши історіографічний комплекс праць радянських істориків із проблеми історії інтелігенції Наддніпрянської України на рубежі XIX–XX століть, ми дійшли до ряду важливих висновків. Формування радянської історіографії відбувалося на засадах ленінської та сталінської концепції інтелігенції. Всі дослідження радянських учених, в яких розглядається її історія можна поділити на загальносоюзні та українські. Перші праці важливі з огляду на застосування під час дослідження проблеми ленінського і сталінського підходів до неї, механізму написання історії інтелігенції лише у контексті розвитку революційного та соціалістичного рухів за домінуючої ролі більшовицької партії. Українські студії були присвячені розвитку суспільно-політичного руху в Україні, тобто відрізнялися від попередніх географічними межами дослідження. Новий етап у вивченні феномена інтелігенції в історії Наддніпрянської України припадає на початок 90-х рр. XX ст., коли розпочинається комплексне наукове вивчення її соціального портрету.

¹ *Ленін В.* Повне збір. тв. – К., 1970. – Т. 7. – С.96.

² *Ленін В.* Повне збір. тв. – Т.2. – К.,1969. – С.419.

³ *Сталін Й.* Твори. – Т. 1. – К., 1946. – С.21–22.

⁴ Там само. – Т. 12. – К., 1952. – С.172.

⁵ Советская интеллигенция: некоторые вопросы историографии и методологии исследования. – К., 1988. – С.20; *Амелин П.П.* Интеллигенция и социализм. – Ленинград, 1970. – С.45–65.

⁶ Там же. – С.81–82.

⁷ *Вандаловская М.Г.* К вопросу о содержании понятия «интеллигенция» в литературе начала XX века // Интеллигенция и революция XX век. – Москва, 1985. – С.57–62.

⁸ *Гусев К.В.* Партия эсеров от мелкобуржуазного революционализма к контрреволюции. – Москва, 1975. – С.21–22.

⁹ *Вандаловская М.Г.* Указ. соч. – С.58.

¹⁰ *Ушаков А.В.* Русская интеллигенция периода буржуазно-демократических революций (профессиональная и политическая структура) // Интеллигенция и революция XX век. – С.48.

¹¹ *Вандаловская М.Г.* – Указ. соч. – С.59.

¹² *Дурновоцев В.И.* Россия и Запад в «веховской» идеологии. // Интеллигенция и революция XX век. – Москва, 1985. – С.65.

- ¹³ Потресов А. Этюды о русской интеллигенции. – Санкт-Петербург, 1906. – С.41.
- ¹⁴ Ерман Л.К. Интеллигенция в первой русской революции. – Москва, 1966. – С.12.
- ¹⁵ Там же. – С.359.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Там же. – С.18.
- ¹⁸ Там же. – С.59.
- ¹⁹ Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. – Москва, 1971. – 368 с.
- ²⁰ Там же. – С.4.
- ²¹ Там же.
- ²² Там же. – С.17.
- ²³ Там же. – С.20.
- ²⁴ Там же. – С.16.
- ²⁵ Лейкина-Свирская В.Р. Русская интеллигенция 1900–1917 гг. – Москва, 1981. – 285 с.
- ²⁶ Чиговская Л.Г. Деятельность большевиков Украины по вовлечению демократической интеллигенции в массовое революционное движение 1905–1907 годов. – Автореф. к.и.н. – К., 1974. – С.12.
- ²⁷ Там же. – С.26.
- ²⁸ Ушаков А.В. Революционное движение демократической интеллигенции в России. 1895–1904. – Москва, 1976. – 234 с.
- ²⁹ Шип Н. Интеллигенция на Украине XIX в. Историко-социологический очерк. – К., 1991. – 172 с.

УДК 65.012.12(93/94)

Н.А. Шун
(м. Київ)

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ (1819–1919 рр.)

Стаття присвячена стану та перспективним напрямкам висвітлення в історіографії XIX – початку XX ст. історії та наукової й педагогічної діяльності Київської Духовної Академії, а також її місцю в системі вітчизняної духовної освіти.

Статья посвящена состоянию и перспективным направлениям освещения в историографии XIX – начала XX вв. истории, научной и педагогической деятельности Киевской Духовной Академии, а также ее месту в системе отечественного духовного образования.

Article is devoted to state and future directions of illumination in historiography XIX – early twentieth centuries. history, scientific and educational activities of the Kiev Theological Academy, as well as its place in the national system of spiritual education.

Історія вищої духовної освіти є невід'ємною складовою загальної історії України. Вивчення культурних традицій у цій галузі, яка має глибоке історичне коріння та тісно пов'язана із соціально-економічними й політичними процесами, є важливим в теоретичному і практичному сенсі, бо вони приховують у собі багато корисного і повчального. На сьогодні серед істориків немає узгодженості у визначенні понять «духовна освіта», «вища духовна освіта», оскільки нерозв'язаними є, принаймні, два питання: 1) духовні навчальні заклади визначаються за їх засновниками, за змістом і спрямуванням навчання чи за обома показниками; 2) відсутність чіткого вододілу між середньою і вищою духовною освітою, адже одні науковці вважають ознакою вищої школи викладання богослов'я, інші – наявність власного суду, незалежність від цивільної влади, що зокрема проглядає в історії КМА. На нашу думку, Києво-братська школа, на ґрунті якої внаслідок об'єднання з Лаврською постала Києво-Могилянська колегія – академія, за фундацією є духовною і викладання у ній здійснювали ченці. Але за змістом навчання, демократичним складом учнів вона виходила за межі вузькоконфесійного навчального закладу і набула значення загальноосвітнього центру східних слов'ян і деяких інших народів, де сповідувалось православ'я.

Історією доведено, що освіта відіграє інтегруючу роль у взаємовідносинах держав і народів, незважаючи на різні перешкоди, іноді навіть трагічного характеру. Тому завжди актуальною залишається проблема «Україна і слов'янський світ», дослідження якої сприяє ґрунтовнішому вивченню загальних закономірностей європейського та світового освітніх процесів. Для України це важливо в плані визначення внутрішніх і зовнішніх чинників становлення й розвитку вищої духовної освіти в загально-історичному контексті, виявлення національних освітніх традицій та міжнародних зв'язків і взаємовпливів. Вивчення досвіду КМА-КДА актуалізується також у зв'язку із складною конфесійною ситуацією у державі. Як свідчать релігієзнавці, існують

тенденції релігієзувати політику або політизувати релігію на ґрунті розв'язання доленосної проблеми – Україна християнська чи православна? Представники першої, використовуючи абстрактні християнські гасла, закликають до західної католицько-протестантської демократії, їхні опоненти орієнтуються на «східно-візантійський, слов'янський та русько-український православний досвід»¹. Нинішня затьожна криза самосвідомості, різке відкидання всього радянського, соціалістичного за відсутності морально-філософського підґрунтя нового мислення спричинило до розгубленості в суспільстві. Це спонукає до здійснення наукового аналізу й переосмислення свого ідейного минулого, бо без цього годі й сподіватись на адекватне сприйняття сучасності. Не випадково, що нині православ'я як елемент загальної культури утверджує свої позиції в суспільному житті України.

Тривалий час методологічні стереотипи в питаннях релігії і церкви, духовенства й духовної освіти заважали науковцям правдиво й водночас критично оцінити їхню роль у суспільстві. Ці питання або коректно обминали, замовчували, або ще гірше – перекручували. Причому факти іноді добиралися тенденційно, й інтерпретація підганялась під кон'юнктурні штампи. Зокрема, недооцінювалася роль духовенства в розвитку освіти до XVIII ст., доки в Росії не з'явилися вищі світські навчальні заклади, хоч відомо, що тоді лише воно репрезентувало її, здійснюючи не лише релігійну функцію. Підтвердженням тому є церковні братства, засновані на зразок західноєвропейських цехів, діяльність котрих не обмежувалася благодійництвом і захистом корпоративних інтересів. Прагнення уникати згадки про релігію і духовенство змушувало радянських дослідників називати братства без прикметника «церковні», а Києво-Могилянську академію – без означення «духовна» за фундацією, як її свого часу кваліфікували історики *С.Голубєв*, *Ф.Тітов*. Подібні методологічні підходи залишали історію церкви і духовної освіти поза межами культурно-освітнього і наукового процесу в Україні нового часу, коли роль духовенства у суспільстві змінилася порівняно із середньовіччям. З 90-х рр. XX ст. нарешті подолано штучне вилучення або відокремлення церковної історії від світської, що однозначно сприятиме відновленню генетичного зв'язку між теперішніми українцями та їхніми попередниками, які створювали морально-православну культурно-освітню атмосферу в умовах нестабільного, як і сьогодні, суспільного ладу. Дослідження церковної історії, «круглі столи», присвячені різноманітним конфесійним проблемам, органічно увійшли в суспільно-політичне, наукове і культурне життя України. Вони свідчать про глибокі світоглядні зрушення насамперед у свідомості інтелігенції. Стала зрозумілою згубність розриву з одвічними християнськими традиціями, під впливом яких створювалися шедеври світової і національної культури, народжувалися літописи, видавалися книжки тощо. І хоча не все в історії православної церкви було таким безхмарним, що дозволяло б однозначно схарактеризувати її духовну місію, неможливо заперечити прагнення духовенства до встановлення гармонії в суспільстві, поширення освіти, возвеличення моральності. Виконання ним цієї місії завжди йшло поруч із виконанням релігійних обов'язків. Найширші можливості для виховання народу в дусі православної віри й моралі надавала освіта, тому церковні діячі опікувалися заснуванням шкіл.

Нинішнє покоління повинно усвідомити, що Україна має давні освітні традиції, у становленні яких значну роль відіграла боротьба за збереження православної ідентичності. Вже з кінця XVI ст. у різних місцевостях виникли братські школи, однієї із яких, Київській, судилося в новій якості стати центром освіти, що готував кадри для світської та церковної служби, викладачів семінарій не лише України, а й Росії, Білорусії та південнослов'янських країн, де сповідувалося православ'я.

Глибокий науковий інтерес до духовної освіти пояснюється тим, що без неї минувшина уявляється однобічною, оскільки освіту можна вважати відтворенням морально-релігійного поступу українців. У зв'язку з цим варто замислитися над змістом таких однокореневих понять, як «*дух*», «*дух святий*», «*духовність*», «*духовенство*». *Дух* у міфології виступає як надприродна істота, сила; «*Дух Святий*» у православної традиції – Третя Особа Трійці, що уособлює людське мислення, психічні здібності, врешті просто божество²; *духовність* у світському розумінні сприймається як внутрішній світ людини, переважання у неї моральних, інтелектуальних рис над егоїстичними інтересами. Отже, *духовенство* як соціальна група служителів культури, котрі вважаються посередниками між Богом і віруючими, має відповідати найвищим моральним вимогам, аналогічно спорідненим однокореновим словам.

Дослідження історії вищої духовної освіти й духовної корпорації в цілому, які мають багато відмінного та спільного зі світською освітою та інтелігенцією, сприяє розв'язанню триєдиного завдання теоретичного, практичного та морально-етичного змісту: на теоретичному рівні відбувається збагачення сучасної вітчизняної філософії, історії, психології, археографії, богослов'я та інших дисциплін науковими здобутками духовних діячів минулого; у моральному аспекті забезпечується повернення із забуття імен, які свого часу не поступалися світській інтелігенції науковою кваліфікацією, ерудицією та справляли відчутний вплив на культурний і науковий поступ суспільства; у практичній площині створюється підґрунтя для критичного осмислення і використання багатовікового досвіду організації вищої православної духовної освіти.

У Наддніпрянській Україні православна духовна освіта бере початок від Києво-братської школи, що злилася з Лаврською (1632), утворивши колегію – академію, яку згодом найменовано Могиллянською (КМА) на честь її фундатора Петра Могили. На початку XX ст. у Російській імперії здійснювалась реформа духовної освіти, яка торкнулась і КМА. У 1817 р. її закрили тимчасово, відновивши у 1819 р. як спеціальний становий навчальний заклад – Київську духовну академію (КДА). Мета створення – розвиток богословської науки, підготовка служителів Церкви й викладачів для духовних семінарій. Нова установа функціонувала до офіційного закриття у 1919 р., хоча упродовж наступних кількох років заняття зі студентами проводились приватним чином.

Історіографію цих академій за ідейною спрямованістю можна поділити на дореволюційний, радянський і пострадянський періоди, з яких перший представлено працями вихованців КДА, наступні – світських вітчизняних і діаспорних істориків. На перший погляд, це поділ за політичними ознаками, а по суті він відбиває характер висвітлення церковної проблематики за методологічними та ідеологічними принципами: позитивізм і релігійна ідеологія XIX – початку XX ст. внаслідок суспільних трансформацій кінця другого десятиріччя XX ст. поступилися марксизму – ленінізму,

що уособлював методологію й ідеологію одночасно; новий поворот в історичному процесі, що триває в Україні з 90-х рр. XX ст., характеризується методологічним плюралізмом. Порівняно з двома попередніми періодами у дослідженні питань церковної історії, духовної світи, культури, він характеризується поміркованістю, поверненням до загальнолюдських цінностей, лояльністю до релігійної ідеології і поліконфесійності в Україні.

Авторами перших повідомлень з історії вищої духовної освіти, що з'явилися у XIX ст., виступали викладачі та студенти КДА. «Історія Київської Академії» М.Булгакова (Спб., 1843) започаткувала історіографію цієї навчально-наукової установи. Вихованець КДА, згодом відомий церковний діяч та історик М.Булгаков у своїй праці заклав базові принципи вивчення й оцінки академії, якими послуговувались наступні дослідники. Так, її заснування він пояснював кількома причинами: прагнення не відставати від Європи й піднести рівень освіти православного духовенства, а також перешкодити намаганням католицької церкви підкорити українців своїй духовній владі. М.Булгаков висвітлив внутрішню і зовнішню будову академії, підкресливши корисність для суспільства. За його словами, академія була окрасою не лише для Малоросії, але й усієї Росії (цікаво, він вживав паралельно терміни Малоросія і Україна)³. За його періодизацією з 1819 р. почався IV період історії академії, що ні в кого не викликає заперечень, щоправда рік заснування Києво-братської школи (1589) деякими дослідниками піддається сумніву. На цю працю позитивний відгук дав відомий російський критик В.Г.Бєлінський: «*Киевская духовная академия, – значава він, – есть древнейшее учебное заведение в России. Из нее вышли многие знаменитые люди, духовные и светские.... С этой точки зрения Киевская академия имеет историческую важность. Вообще история этого заведения, красноречиво, добросовестно и дельно изложенная одним из достойных ее воспитанников, тесно связана с историей западной православной церкви и не только западного, но и нашего русского просвещения в течение почти полутора века. Одной своей стороною русское просвещение и теперь еще объясняется влиянием Киевской академии, ибо все наши великорусские духовные училища или основаны ее учениками или утверждены на духе ее учености*»⁴. Як бачимо, сучасник М.Булгакова слушно зазначив, що його дослідження містить цінні історичні відомості про західну і східну гілку православ'я та підкреслив вплив Київської академії на розвиток духовної освіти в Росії. Додамо, що згадана книга не втратила своєї наукової вартості донині завдяки її інформативності.

Історію академії моголянського і постмоголянського періодів вивчав також її випусник В.Аскоченський. Книга «*Кієв с древнейшим его училищем Академією*» логічно побудована, але структура «розмита», в ній висвітлюється історія академії за митрополитами і в контексті тогочасних подій з промонархічних позицій, є також спроба аналітичного розгляду підручників. В.Аскоченський навів у ній записку І.Фальковського про стан академії на початку XIX ст. та проект її реформування, розроблений митрополитом Серапіоном Александровським. В останньому призначення академії формулювалося ширше, ніж у проекті митрополита Платона. Але, незважаючи на оптимістичний висновок дослідника, що «академія в сукупності була повна, суворо організована система», вона була піддана реорганізації⁵. В.Аскоченський не

вдавався в історичний аналіз, а лише констатував факти, про що свідчить і наступна його праця, присвячена зреформованій академії, в якій подано докладну характеристику її діяльності від заснування до XV курсу включно (1819–1851), змісту навчальних дисциплін, складу студентів і викладачів⁶. Завдяки копіткій праці *В.Аскоченського* не залишилися в забутті імена багатьох мужів духовної освіти. Нині його книжки є бібліографічною рідкістю й у найпрестижніших бібліотеках належать до числа цінних надбань.

Наступним кроком в осягненні історії вищої православної духовної освіти в Україні було ювілейне видання *І.Малишевського*, де вона подана безперервно, починаючи із заснування Києво-братського монастиря і школи (1615), хоч у назві праці зазначено 50-річний період, тобто 1819–1869 рр. Змальовуючи причини появи православних братств на українських землях, що перебували у складі Речі Посполитої, автор наголошував на освітніх прагненнях населення, яке зазнавало національних, політичних і релігійних утисків з боку польського уряду. Він коректно пояснив нюанси західного впливу на Росію у XVIII ст. і ставлення до цього київських учених, які зуміли відстояти незалежність православних переконань і забезпечили можливість гідно пройти через спокуси в часи духовних перетворень⁷. *І.Малишевський* небезпідставно констатував, що перетворенням академії на духовну знищувалась її своєрідність і зв'язок з місцевим середовищем. Багато уваги він приділив висвітленню питань викладання філософії і богослов'я. Аналізуючи стан академії за останні 50 років, дослідник зробив резонний висновок про те, що духовна школа, яка звичайно називається замкненою, стала такою не зі своєї волі, а через обставини, і наслідки замкненості негативно позначилися на ній самій.

Дослідження історії духовної освіти тривало і дедалі більше набирало академічного характеру. Зокрема у ґрунтовній монографії *С.Голубева* зазначалося, що у працях його попередників матеріал подавався недостатньо критично⁸. Спираючись на історичні факти, у науковій полеміці зі своїми колегами він уточнив час виникнення Київського Богоявленського братства та школи – 1615 р., який було визнано початком літочислення КДА. Внаслідок цього академічна корпорація визнала випадковим святкування в 1869 р. 50-річчя КДА і зосередилася на пошуках першоджерел. Так, з ініціативи ректора КДА *Д. Ковальницького* активізувалася джерелознавча робота, результатом якої стало видання на початку ХХст. «*Актів и документов, относящихся к истории Киевской академии*», останній (п'ятий) том яких вийшов у 1915 р., і, власне, через воєнні події (евакуацію академії, частковою втратою зібраного матеріалу) проект залишився незавершеним. Тоді ж у зв'язку з наближенням 300-річного ювілею виникла ідея підготовки повної історії академії⁹, окремі фрагменти якої опубліковані в 1913 р. – останньому передвоєнному році. Професор *Тітов Ф.*, аналізуючи діяльність академії у 1911/12 навчальному році, зазначив, що вона безперервно служила «*святей православної церкви, богословській науці і російській народності*»¹⁰. Без сумніву, на сьогодні таке твердження не повинно сприйматись як абсолютне, оскільки воно відбиває лише один бік справи – бажання царського уряду зробити її вірнопідданною. На той час у пресі небезпечно було навіть згадувати про будь-які прояви національних почуттів у духовному середовищі (участь студентів в українському русі або співчуття йому з боку викладачів), які насправді мали місце.

У 1915 р. невеликим тиражем опубліковано працю *Ф.Тітова «Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.). Историческая записка»*. Порівняльний аналіз рукопису, який зберігається в *ІР НБУВ*, із вищеназваною книгою засвідчує: у передмові рукопису автор зазначав, що планує охопити 1615–1915 рр., а в книзі розповідь доведена лише до середини XIX ст., увірвавшись на цензурному комітеті й без пояснень статуту 1869 р.¹¹ Книгу написано на першоджерелах, але посилання є лише в рукописі, а в книзі відсутні. Вона носить узагальнюючий характер, розділ VI присвячено КДА (1819–1869). Автор приділяє більшу увагу церковно-релігійним аспектам, проблемам взаємовідносин вищих органів церковного управління та керівництва академії. Книга *Ф.Тітова* цінна своїм фактичним матеріалом та ілюстраціями: професори, деякі випускники, 2 групових фото студентів із викладачами, митрополити, благодійники та ін.

Окремі аспекти з життя і діяльності академії знайшли відображення в журналі *«Труды Киевской духовной академии»* (1860–1917), зокрема в річних звітах, урочистих промовах, некрологах тощо. На деяких із них відчувається відбиток суб'єктивізму, корпоративного мислення, церковно-адміністративного впливу.

Цікаві сюжети з історії академії містяться у спогадах її вихованців за студентські і пізніші роки (*В.Базарянинова, І.Королькова, В.Певницького, М.Петрова, В.Рибинського, П.Тихвинського* та ін.). У них є неупереджені характеристики викладачів, навчального процесу, стосунків академічних та університетських студентів, громадсько-політичного життя тощо. Порівняння спогадів з офіційною історіографією, де йдеться про ті ж самі події або особи, нерідко засвідчує розбіжність у характеристиках, оцінках, сприйнятті фактів тощо¹².

Як бачимо, історіографія КДА до припинення її існування складається з публікацій вихованців, які згодом ставали викладачами, тобто діяльність навчального закладу розглядалась і оцінювалася зсередини представниками духовного стану. Не можна сказати, що вона цілком апологетична, зокрема у спогадах є чимало критики на адресу керівництва й професорів академії. Загалом праці істориків КДА становлять наукову цінність завдяки своїй інформативності, невідчужимій скрупульозності в доборі фактів і логічності викладу. Тематично вони охоплюють різноманітні сфери функціонування академії: заснування, матеріальне забезпечення, вченобогословська праця, навчальна, дослідницька, проповідницька, просвітницька, видавнича, місіонерська та інша діяльність. При тому оцінки всього, що відбувалось, давалися з позиції церковно-релігійної доцільності, хоча результати діяльності академії безперечно мали важливе значення для тогочасного суспільства в цілому у справі зміцнення моральних парадигм, збереження чистоти православної віри, розвитку гуманітарних досліджень, музейної справи тощо.

За радянської доби першим про вищу духовну освіту був опублікований твір професора-протоієрея *Тітова Ф. «Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI – поч. XIX ст.»* (К., 1924), що є відтворенням згаданої вище *«Исторической записки»*. Надалі ця проблематика аж до 70-х рр. XX ст. не становила інтересу для вітчизняних науковців, поталанило лише КМА, яка стала об'єктом дисертаційного дослідження *З.І.Хижняк* під науковим керівництвом члена-кореспондента АН УРСР *Ф.П.Шевченка*. На основі дисертації здійснено два україномовних і одне російськомовне видання

монографії про згаданий навчальний заклад¹³. Авторка одна з перших розкрила процес заснування і діяльності КМА, її роль у розвитку освіти й науки трьох східнослов'янських народів, зв'язки із зарубіжним світом, які на той період мали важливе значення для утвердження іміджу єдиного православного вищого навчального закладу. В умовах тогочасного заідеологізованого суспільства *З.І.Хижняк* не могла широко висвітлювати роль КМА у підготовці національної еліти, вплив на формування самосвідомості українців, разом з тим неупереджено показано її значення у зміцненні культурно-освітніх зв'язків трьох східнослов'янських народів. Однак згадана монографія не спонукала істориків поглиблювати вивчення КМА та її діяльності в оновленому статусі. Свідченням є той факт, що в узагальнюючій праці з історіографії України в бібліографічному посиланні згадується лише праця *М.Петрова* «*Киевская академия во второй половине XVII века*» (К., 1895), яка оцінюється вкупі з іншими і, зрозуміло, з критикою методологічних засад¹⁴. Напрошується висновок, що обумовлена ідеологічними міркуваннями неувага радянських істориків до проблеми духовної освіти завдала меншої шкоди, ніж якщо б тривало їх тенденційне висвітлення з позицій войовничого атеїзму.

Лакуна у той час заповнювалася працями діаспорних учених. Відомий історик церкви *О.Лотоцький*, вихованець КДА, опублікував у Варшаві «*Сторінки минулого*», присвятивши чимало уваги своїй alma mater, у т.ч. питанням участі студентів в українському національному русі¹⁵. Автор зауважував, що виявляти без конспірації прихильність до українства було небезпечно, адже це загрожувало виключенням з академії. У своїй праці «*Українські джерела церковного права*» *О.Лотоцький* детально проаналізував історіографію діяльності *П.Могили*, зокрема в тій частині, де вона піддана критиці *П.Кулішем*, *М.Грушевським*, *М.Василенком*, *М.Возняком*, *Д.Дорошенком*. Автор поділяє думку професора КДА *Голубєва С.* про те, що *П.Могила* був передовою особистістю свого часу, продовжувачем праці попередників, які з кінця XVI ст. «*підносили українську освіту з повного її занепаду*»¹⁶. Дослідник, між іншим, підкреслив, що критика *П.Могили* йшла від української інтелігенції, тоді як *С.Голубєв* був професором КДА, яку окремі дослідники дарма не хочуть визнавати, вважаючи антиукраїнською установою. Саме за це негативну оцінку КДА давав і *Д.Дорошенко*, спираючись на факти несприйняття частиною професури прискореної українізації під час Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.¹⁷. Щодо ролі академії в культурно-освітньому процесі України з ним полемізував у своїй праці з історії української православної церкви *І.Власовський*, хоч і не завжди послідовно через обмеженість доступу до першоджерел. Наприклад, він навіть характеристику *Ф.Тітова*, дану йому архієпископом *Антонієм (Храповицьким)*, що ревізував академію в 1908 р., наслідком якої стали «чистки» викладацької корпорації: він «*без сумніву, є пильним працівником науки і працівником по першоджерелах, принаймні в тій частині його курсу, з якої ми слухали його лекцію, тобто в історії нашої Малоросії*»¹⁸. Разом із тим, *І.Власовський* справедливо зазначив, що КДА мала характер російського навчального закладу, як Петербурзька, Московська і Казанська, і, захопившись переліком тих культурних збитків, яких зазнала українська нація внаслідок ліквідації автономії України Катериною II, майже відмовив їй у праві посісти гідне місце в розвитку освіти і культури в Україні.

Очевидно, і з цієї причини, а не лише з атеїстичних переконань духовна академія не цікавила українських радянських науковців. Зате в діаспорі вона привернула увагу доктора *Жуковського А.*, який слушно зазначав, що в історії Української православної церкви КДА залишається «білою плямою». Ми поділяємо його позицію в тому, що академія виконувала розпорядження Св. Синоду як офіційна установа, але як науково-дослідна вона багато зробила в царині вивчення історико-культурних, богословських, філософських, археологічних проблем. З її багатогранної діяльності вчений обрав журнал *«Труды Киевской духовной академии»*, який без перебільшення назвав «своєрідним богословським відповідником до українознавчого видання *«Киевской Старини»*. І в цілому без науково-дослідної праці, проробленої викладачами академії, підкреслив *А.Жуковський*, «ми знали б дуже мало й про славу Могиллянську Академію»¹⁹.

Відчуваючи духовно-культурні запити українського суспільства, *З.І.Хижняк* заповнила лакуну в історіографії КМА. У новій монографії «Києво-Могиллянська академія» вона обґрунтувала ідейні передумови становлення вищої освіти проникненням в українські землі ідей Просвітництва і Реформації, залежним соціально-економічним і культурно-релігійним становищем населення, що спонукало українців до культурно-національного відродження²⁰. І надалі дослідниця не розлучалася з цією темою. Свідченням того є видання біобібліографічної праці про ректорів КМА та у спів-авторстві з *В.К.Маньківським* історії КМА, де, зокрема, підкреслюється висока освіченість і релігійна толерантність *П.Могили*, який визначав цілу епоху в розвитку вищої освіти в Україні. Глибше, ніж у попередніх дослідженнях автори розкрили суть українсько-польського протистояння у політичній, національній, теологічній площині після Люблінської та Берестейської уній, торкнулися питання студентського самоврядування, висвітлили освітні та релігійні традиції, міжнародні зв'язки академії тощо²¹.

Із середини 90-х рр. XX ст. у зв'язку з певним «розкріпаченням» науки від компартійних обмежень пробуджується інтерес до церковно-релігійної проблематики в цілому. Щоправда, не обійшлося без крену від одного ідеологічного полону до іншого, захвалювання й некритичної оцінки діяльності духовенства до 1917 р. Автори колективної монографії *«Історія церкви та релігійної думки в Україні»*, що є першою узагальнюючою працею з різноманітного кола конфесійних проблем, торкаються й питання духовної освіти. На жаль, КДА показана збіднено, розповідь у двох абзацах дає одностороннє й неправдиве уявлення про неї²². 380-річчю Києво-Могиллянської академії присвячено дослідження *Л.М.Алексієвець*²³. Авторка висловила сумнів стосовно оцінок КМА авторитетними вченими *М.Возняком*, *М.Грушевським*, *І.Крип'якевичем* як такої, що не слугувала потребам виховання національної інтелігенції. Вона зробила спробу спростувати їхні судження, і частково їй це вдалося. Розвиваючи далі тему, *Л.Алексієвець* у іншій праці оцінює КМА як першу вищу школу й осередок русифікації, зауваживши, що її наступниця – КДА «не відзначалась нічим особливим..., хоча, напевно, якоюсь мірою на неї впливали і розміщення в стінах колишньої славетної школи, і користування, нехай лише частково збереженими, її науковими здобутками»²⁴. Ця ж дослідниця розглядає КМА у контексті суспільних процесів в Україні та за її межами. Крім культурно-освітнього значення її діяльності в історії

Україні *Л.М. Алексієвець* підкреслює роль вихованців у державотворчому процесі. Заслугує на увагу її посил про те, що КМА була «інституцією інтернаціональною», історичний досвід якої у царині взаємозбагачення культурно-освітніми надбаннями слов'янських народів ще залишається недостатньо оціненим²⁵.

На межі ХХ–ХХІ ст. активізувався непідробний науковий інтерес до історії КДА, якою вона була несправедливо позбавлена в попередній період²⁶. Незважаючи на невеликий проміжок часу, коли вона стала рівноправним об'єктом наукового аналізу, значно розширилася тематика, збільшилася кількість публікацій у періодиці, збірках матеріалів конференцій, захищена низка дисертацій. У 2001 р. до 10-річчя КМА видано енциклопедичний довідник «*Києво-Могилянська академія в іменах*», що містить інформацію майже про 1500 осіб, чий життєвий шлях і діяльність пов'язані з цим закладом. Авторський колектив (понад 100 осіб), використовуючи документи архівів, *ІР НБУВ*, різноманітні опубліковані довідники, енциклопедії, словники, каталоги стародруків, праці з історії академії *М.Булгакова*, *С.Голубєва*, *І.Малишевського*, *М.Петрова*, *Ф.Тітова* тощо, створив фундаментальну працю, де відтворено біографічні й послужні відомості не лише про визначних український діячів, а й про мало-відомих, чия праця долучилася до загальнонаціонального історичного процесу ХVII – початку ХІХ ст. Крім того, енциклопедія має узагальнюючу статтю першої дослідниці цього навчального закладу *З.Хижняк*. Авторка дає високу оцінку діяльності *П.Могили*, який випереджав багатьох своїх сучасників у поглядах на шляхи розвитку освіти, заснувавши колегію, що синтезувала культурно-освітні здобутки тогочасної Європи²⁷. Словниковій частині цього видання передує також стаття *О.Пахльовської* з глибоким аналізом діяльності академії як чинника становлення національної самобутності української народу. Розгляд академії в історичному контексті боротьби українців за національну незалежність дав авторці змогу визначити 4 або меншою мірою 2 періоди її діяльності («доперереяславський», «післяперереяславський», «мазепинський», «післямазепинський», з яких кардинально відмінні до- і післяперереяславський), що характеризуються українсько-європейськими інтеграційними векторами. По суті, *О.Пахльовська* по-новаторськи підійшла до вивчення цього навчального закладу, запропонувала змістовно-хронологічну періодизацію. Дослідниця наголошує на унікальності й національному характері академії, яка засвідчувала екстравертність, іманентну діалогічність української культури. Переконливими є її висновки про те, що припинення фізичного існування академії (1817) не вичерпує її духовної присутності серед нас, адже вона є символом вищої освіти в Україні²⁸. В іншій своїй статті *О.Пахльовська* називає КМА «велетенською лабораторією нової культури», де формувалися оновлене мислення й індивідуальність доби бароко з подоланням обмеженої теоцентричності. Унікальність КМА дослідниця пояснює її ідеологічною гнучкістю, яка дозволила всупереч конфесійній догматичності відкритися західноєвропейським впливам, зберігаючи національну самобутність²⁹.

Національний університет «Києво-Могилянська академія» у 2004 р. присвятив Київській академії (могилянській і пост-могилянській) «*Наукові записки*». Авторами статей порушується біблеїстична і філософська проблематика (*С.І.Головащенко*, *М.Л.Ткачук*, *С.Л.Кузьміна*), висвітлюється малодосліджений період діяльності КДА – 1919–1923 рр. (*А.В.Стародуб*), а також вміщено упорядковану рукописну працю

П.П.Кудрявцева про вихованця і ректора КДА *А.Амфітеатрова*. Зокрема *А.Стародуб* схильний вважати, що КДА припинила діяльність у 1923 р., однак статуту оновленої академії йому відшукати не вдалося, а щодо повноти розкриття її історії після 1920 р. висловив сумнів, обумовлюючи недостатньою кількістю джерел³⁰. В основному дослідник зробив виважені висновки, хоча дискусійною видається теза, що за статутом 1921 р. Київська Православна Духовна Академія була таким само навчальним закладом як попередня КДА. Побіжно про неї згадує *Г.М.Надтока* в монографії, присвяченій участі православної церкви у процесі українського національного відродження (1900–1917). Не підлягає сумніву його твердження, що духовні семінарії виявилися вогнищами національно-культурницького руху в Україні під час революції 1905–1907рр. і тому їм присвячена основна увага³¹. Вчений зазначив, що українофільські настрої студентів розвивалися під впливом семінаристів і варто було б підкріпити це прикладами, адже студенти не залишалися осторонь тогочасних суспільних подій. Отже, історіографія цього періоду представлена працями загального характеру з історії КМА та окремих аспектів діяльності КДА.

Складнощі церковного життя XIX ст., а з ним і освітньої справи ґрунтовно досліджено в монографії *О.Ігнатуши*. Автор пов'язує інституційний розкол православної церкви в Україні з індустріальною модернізацією, що сприяла помітним зрушенням у суспільній, зокрема релігійній, свідомості людей. У зв'язку з цим зазнала змін середньовічна соціальна ієрархія і послабшав становий поділ суспільства, що спричинило посилення соціальної ізоляції духовенства. Розкриваючи процес церковних перетворень, *О.Ігнатуша* побіжно згадав про участь у ній викладачів КДА³². Його праця є теоретичним підґрунтям для наукового аналізу змісту та спрямування реформ в освітній галузі досліджуваного нами періоду.

Глибокий науковий інтерес до різних складових діяльності КДА виявляє *В.І.Ульяновський*. Зокрема, у монографії з історії церкви в Україні доби Центральної Ради міститься сюжет про ставлення професорів і студентів у 1917 р. до питань українізації. Вчений дійшов слушного висновку, що саме в КДА конструктивно обговорювалися проблеми демократизації та українізації духовної освіти, відбувалося це болісно і складно, але академічна корпорація засвідчила тоді свій високий інтелектуальний рівень і почуття відповідальності за церковні та освітні справи³³. Його висновок базується в основному на першоджерелах і є цілком обґрунтованим, позбавленим ідеологічної та конфесійної упередженості. У концептуальних підходах до цієї делікатної наукової проблеми наша позиція, висловлена в «Українському історичному журналі» (1996, №3), аналогічна.

В.Ульяновський досліджував також діяльність Церковно-археологічного музею КДА, участь її вихованців у заснуванні ВУАН³⁴. Використовуючи наукові публікації, архівні джерела та спогади, дослідник відтворив образ *М.Петрова* на тлі епохи, чия діяльність тісно перепліталася з громадським життям і мала велике соціокультурне значення. Вагомим внеском *В.Ульяновського* у вивчення й популяризацію історії КДА є перевидання раніше згадуваного друкарського набору праці професора-протоієрея *Ф.Тітова*, що мала вийти до 300-річчя академії (1915). Ця подія відбулася з благословення Блаженнішого Володимира (Сабадана) Митрополита Київського і всієї України за ініціативи і сприяння Міжнародної громадської організації «Міжнаціо-

нальний Конгрес «Злагода». В.Ульяновський на документальному матеріалі відтворив процес підготовки цього твору та написав біографічний нарис про його автора³⁵. Історіографію КДА поповнила також публікація рукопису спогадів професора М.Петрова «Скрижалі пам'яті», до яких В.Ульяновський також додав біографію вченого, крізь призму якої з'ясовуються деякі маловідомі факти про викладачів і студентів, їхню участь у тогочасному суспільно-політичному житті, зокрема національному русі³⁶. Обидві вищезгадані книги мають презентабельне оформлення і безперечно наукову й естетичну вартість.

В.Ульяновський виявляє стійкий науковий інтерес до персоналій, свідченням чого є його комплексне дослідження життя і науково-викладацької діяльності Степана Тимофійовича Голубєва – професора КДА і університету Св.Володимира. Відомий вчений різнобічно схарактеризував «двічі професора» у контексті публічного і приватного життя, з'ясовуючи причини і подекуди нівелюючи суперечливі оцінки С.Т.Голубєва, що мали місце у дотеперішній історіографії, зокрема спогадах В.П.Рибинського. В.Ульяновський вважає, що напіванекдотичні чутки про дивацтва В.Голубєва почали розповсюджуватись після його смерті В.П.Рибинським³⁷.

КДА усе більше набирає відомості і поваги у суспільстві через видання краших зразків церковно-релігійної спадщини, наприклад, проповідей, статей, листів професора О.Глаголева, які сприймаються сучасниками як джерело духовної енергії і світла³⁸. Книга містить цінну інформацію про О.Глаголева та його родину, подану К.Сіговим. Гадаємо ця постать заслуговує на більшу увагу науковців. Принагідно зазначимо, що без персоніфікації не можливе жодне культурологічне дослідження, тому цей напрям у науці актуалізувався, що є помітним і в церковно-історичній проблематиці. Увагу дослідників уже привернули видатні постаті української історії і культури вихованці академії В.Липківський та О.Лотоцький, про яких видані ґрунтовні монографії³⁹. Поряд із світськими науковцями минувшину свого навчального закладу досліджують викладачі і студенти нині діючої академії. До 300-річчя набуття Києво-Могилянською колегією статусу академії (1701–2001) було видано ювілейний збірник вітальних промов і наукових статей. Зокрема професор-протоієрей КДА Микола Забуга у доповіді, присвяченій цій події, стисло схарактеризував доробок академії у науковій, духовно-освітній та релігійно-просвітницькій галузях⁴⁰. У збірнику знайшли місце сюжети про видатних професорів КДА, розвиток богослов'я, історичної школи, які дають поштовх до поглибленого вивчення маловідомих аспектів функціонування академії в умовах перманентних суспільних перетворень. Приміром, доцент КДА проторієрей Василій Заєв торкнувся останнього, найскладнішого періоду історії академії та її ректора Василя (Д.І.Богдашевського), про якого в історіографії ще залишаються «білі плями»⁴¹. Слід підкреслити, що нинішня КДА продовжує традицію вивчення свого минулого. Так, у журналі «Труди Київської духовної академії», крім статей про відомих духовно-освітніх діячів, надруковано ґрунтовне дослідження щойно згаданого автора, присвячене реформам духовних академії ХІХ – початку ХХ ст.⁴². На даному етапі ним проаналізовано першу з них (1808–1814). Дослідник детально виклав проект реформи, запропонований єпископом Євгенієм (Болховітіновим), та проект статуту духовних академії, підготовлений особливим Комітетом з удосконалення духовних училищ. Василій Заєв підкреслив нове бачення

Євгенієм змісту науково-педагогічної діяльності академій, зокрема відмову від схоластики, необхідність стимулювання досліджень у галузі богослов'я. Автор статті у порівняльному аналізі зазначив відмінності Статуту духовних академій 1814 р. від «Начерку правил створення духовних училищ» 1808 р. Заслугують на увагу схарактеризовані дослідником основні наслідки реформи⁴³.

Протоієрей *Георгій Соменок* опублікував історіографічну статтю, в якій проаналізував найважливіші праці церковних і деяких світських істориків, що висвітлювали розвиток духовної освіти в Україні. Характерною ознакою досліджень, що здійснювалися в XVII–XIX ст., він слушно називає відсутність кон'юнктурних збочень, через що вони до сьогоденного часу не втратили свого наукового значення. Автор акцентував увагу на показі основних принципів висвітлення гострих конфесійних проблем, зокрема унії, діяльності *П.Могили* істориками церкви *О.Г.Флоровським*, митрополитом *Макарієм (Булгаковим)*, *С.Голубєвим*, *І.Власовським*, митрополитом *Євгенієм (Болховітіновим)*, *П.Знаменським* тощо. *Г.Соменок* називає XIX ст. періодом найвищого духовно-інтелектуального розквіту, коли наші богослови і церковні історики не поступалися, а іноді і випереджали західноєвропейських мислителів⁴⁴. Стосовно історії КДА він обмежився позитивним відгуком на адресу дослідників *С.Голубєва*, *М.Петрова*, *Ф.Тітова*, *К.Крайнього*, не аналізуючи їхніх праць⁴⁵. У цілому вищезгаданий збірник знаменує відродження церковно-історичної науки, що плідно розвивалася у XIX-на початку XX ст.

Поступове визволення вітчизняної науки від «ідеологічної шкаралупи» супроводжується поглибленим вивченням історії філософської думки, яка тоді значною мірою репрезентувалася професорами КДА. Як зазначав *М.І.Лук*, історико-філософська наука радянських часів внаслідок догматичного застосування методологічних принципів марксизму формувала уявлення про те, що справжньої філософії в Україні в XIX ст. не існувало. Всупереч такій тенденції він у своїй книзі, присвяченій розгляду етичних ідей у філософії, визначався з головним критерієм віднесення мислителів до репрезентантів *української філософії*. Таким, на його думку, є не мова або місце видання творів, а наявність у них різних модифікацій «кордоцентричності», що складає її унікальність⁴⁶.

Теоретико-методологічні проблеми дослідження філософської спадщини порушені у монографії *М.Ткачук*. Авторка доводить, що академічна філософія XIX – початку XX ст. народжувалася не на порожньому місці і розвивалася у межах певної інтелектуальної спільноти – викладачів і студентів КМА, із закриттям якої її традиції перебрали КДА та університет *Св.Володимира*, зазначає дослідниця⁴⁷. Вона підтверджує цю тезу конкретним історико-філософським матеріалом. Її книга цікава своїм тлумаченням академічної філософії у Харківському, Київському, Новоросійському (в Одесі) університетах не як національної за суттю, а лише за просторово-географічною визначеністю процесу. Про національну самобутність філософствування в КДА й університеті *Св.Володимира* важко говорити, – вважає *М.Ткачук*, розуміючи, що в ту пору університет, приміром, перебував під впливом двох культурних потоків російського і польського та й тогочасна українська культура ще не складала цілісного феномена. З цим не можна не погодитись, враховуючи й наступну її думку, що людська ідентичність і зокрема філософів і богословів ґрунтувалася не на

регіональній специфіці мови, культури, а передусім віри, у даному випадку на засадах православ'я⁴⁸. Певною мірою *М.Ткачук* у своїх теоретичних міркуваннях розходиться з вищезгаданим *М.Луком* стосовно дефініції «українська філософія». На наш погляд, є сенс і в одному і в другому постулаті, оскільки поняття «українська філософська культура» не має однозначного визначення: від заперечення до вияву суто українського змісту, що докорінно вирізняє її в історії світової філософської думки⁴⁹. У даному контексті нація розуміється не як природна, а як духовна засада, для якої суттєвим є спільний простір, що забезпечує людське спілкування, і філософія є духовною квінтесенцією культури. Увагу *М.Ткачук* привернуло питання організації викладання курсу «Історія філософії», що дало змогу простежити еволюцію філософської культури в Академії, а також зміст поняття «духовно-академічна філософія», як особливого типу філософствування, інституціолізованого в системі вищої духовної освіти. Вона також дослідила один із складних періодів реформування КДА на початку ХХ ст.⁵⁰. *М.Ткачук* спеціальну розвідку присвятила історіографії КДА крізь призму сучасної гуманітаристики. Безперечно, першість у цьому, – наголошує авторка, – тримають історики філософії, здобутки яких вона оцінює неоднозначно, закидаючи насамперед недостатнє опрацювання першоджерел. Дослідниця застерігає від необґрунтованого застосування у наукових працях тези про «українську національну упередженість як наукову об'єктивність». *М.Ткачук* піддала критиці деякі публікації джерел, а також монографії, зокрема, про *П.Юркевича*. Невідомо, що краще, – справедливо зауважує *М.Ткачук*, – «білі плями» чи «сірі клякси» у вивченні її історії та духовної спадщини⁵¹.

Чільне місце КДА у соціокультурному і науковому просторі України переконливо доводять дослідження *Н.Г.Мозгової*. Одне з них присвячене філософу і богослову, заслуженому професору КДА *П.І.Ліницькому*. Аналізуючи його філософський спадок, авторка робить концептуальний висновок про те, що ані *П.Юркевич*, ані *П.Ліницький* не були «реакційними мракобісами», хоча й віднесені істориками філософії до консервативно-ліберального крила тогочасної інтелігенції⁵².

В іншій ґрунтовній монографії *Н.Мозговою* розкрито парадигмальні засади та схарактеризовано методологічні передумови розвитку філософської думки в Академії. Переважно на основі першоджерел вона дослідила духовну спадщину філософів, слушно підкресливши її характерну рису – симбіоз впливу російського культурного фактора й генетичного коріння української духовності, оцінивши її як «унікальне соціокультурне явище»⁵³. *Н.Мозгова* десятком філософам присвятила нариси, що розкривають їх духовний світ, наукові уподобання, внесок у розвиток духовно-академічної філософії. Дослідниця також опублікувала низку статей, де порушено питання методології вивчення філософського спадку та духовної впливовості вихованців КДА на православний світ⁵⁴.

Загальний огляд розвитку вищої освіти в Україні здійснено у монографії *С.Сирополка*, щоправда КДА в ній представлена фрагментарно, про її діяльність на початку ХХ ст. взагалі не згадується⁵⁵.

Конкретні аспекти функціонування академії висвітлюються у дисертаціях, чим усе переконливіше підкреслюється сентенція про те, що авторитет і вплив навчального закладу на суспільство виявляється через його викладачів і випускників. Одним

із таких є *М.І.Петров*, розгляду літературознавчої, археографічної, церковно-історичної, археологічної та іншої діяльності якого присвячено кілька спеціальних досліджень. Наразі фаховому аналізу піддана його культурно-історична спадщина, яка сприймалась учасниками, а тепер і нащадками як вагоме суспільне явище. Ці аспекти багатогранної творчості *М.І.Петрова* розглядаються у дисертації *М.А.Бухальської*⁵⁶. В ній розкрито внесок ученого у розвиток різних галузей гуманітарного знання та створення Церковно-археологічного музею КДА.

Внесок професорів КДА у розвиток філософсько-історичної думки в Україні розглядається у дисертації *В.Федулової*. Хронологічно її дослідження охоплює лише середину XIX ст. і базується переважно на матеріалах Київського і Харківського університетів. У дисертації немає чіткого визначення поняття «академічна філософія». За *В.Федуловою*, вона так називається тому, що викладалася в академіях, а згодом університет *Св.Володимира* перебрав на себе функцію центру академічної (університетської) філософії⁵⁷. Не зрозуміло, як це корелюється з тим, що саме в середині XIX ст. (1850 р.) в університетах на 10 років були закриті кафедри філософії.

Антропологічні ідеї у філософській спадщині *П.Авсенєва*, архимандрита *Інокентія*, протоієрея *І.Скворцова* та *П.Юркевича* досліджувались у дисертації *О.В.Сараніна*. По суті це було відкриттям для сучасників згаданих імен, бо крім *П.Юркевича*, твори якого публікувалися в 70–90 рр. XX ст., інші були не відомі, тому вивчалися дисертантом за першоджерелами⁵⁸.

Питанням сутності людської моралі, вчення про чесноти присвячене дисертаційне дослідження *І.В.Кондратьєвої*. У ньому підкреслюється, що академічні філософи не уявляли моралі без релігійної основи, дійшовши висновку про концептуальну оформленість їхньої етичної доктрини. На думку дослідниці, теїстична етика київських професорів передувала створенню етичної системи російського філософа *В.Соловйова*. Розвиток візантиністики в КДА аналізується у дисертації *О.В.Файди*. Дослідник спростовує бездоказову негативну оцінку візантології як одного з напрямів наукових студій професорів КДА, дану відомим істориком *Д.Степовиком*⁵⁹.

У сучасній історіографії актуальності набуло вивчення стану церковно-історичної науки в КДА. Зокрема, у дисертації *С.М.Гузенко* аналізуються публікації на історико-релігієзнавчу тематику в журналі «Труды Киевской духовной академии»⁶⁰. Хронологічно вони стосуються православ'я давньоруської доби. *С.М.Гузенко* підкреслює намагання викладачів у своїх працях не виступати однобічними прихильниками візантійської версії хрещення Русі, а розглядати проблему усебічно. Важливим штрихом у дисертації є концептуальне осучаснення окремих тогочасних церковно-історичних досліджень, що сприятиме руйнуванню радянських стереотипів у висвітленні історії релігії і Церкви в Україні середньовічної доби⁶¹.

З історіографічного огляду випливає висновок, що найбільше розроблена філософська проблематика, завдяки чому діяльність КДА у цій сфері отримала належну оцінку. Скромніше висвітлені інші складові гуманітаристики, хоча дослідження окремих персоналій частково заповнюють цю лакуну. Так, у дисертації *В.Л.Грищенко* аналізується релігійно-філософський світогляд «опального» професора *В.І.Екземплярського*⁶². У кожному розділі і підрозділі дисертації змальовано культурно-історичне тло, на якому відбувалось його становлення як науковця і педагога, а згодом і творча

діяльність. Дослідниця зазначає, що головний науковий доробок *В.Екземплярського* полягає у розробці християнської етики. За її характеристикою вчений постає ідеологом церковно-релігійного оновлення, чия наукова, публіцистична, культурницька діяльність була практичним підтвердженням світоглядних переконань.

Цікавою за постановкою і розв'язанням проблеми є дисертація *Р.О.Слюсарчука* «Суспільно-політичні погляди *Петра Івановича Ліницького*»⁶³. Дослідник простежує зв'язок теоретико-філософського і соціально-політичного мислення вченого. Залишаючись аполітичним і лояльним у повсякденному житті, – підкреслює *Р.О.Слюсарчук*, – як мислитель духовного напрямку *П.Ліницький* намагався наповнити свою філософію соціальними складниками: сутність людини та сенс буття; призначення держави та її взаємозв'язок з людиною; співвідношення прогресу і регресу тощо⁶⁴. Характерно, що всі ці питання філософ розглядав у контексті духовно-моральних цінностей. Ця дисертація, а також вищезгадана праця *Н.Г.Мозгової* відтворюють цілісний образ філософа *П.Ліницького*.

Предметом наукових рефлексій є також академічна педагогіка. Зокрема, зміст і методологічне підґрунтя філософсько-педагогічних поглядів *П.Д.Юркевича* аналізуються у монографії *С.Кузьміної*⁶⁵. Авторка розглядає проблему у філософсько-культурологічній площині, перекидаючи місток на сучасність, визначаючи історичні паралелі 50–70-х рр. XIX ст. і теперішніх реалій у науково-освітній сфері. *С.Кузьміна* прослідковує концептуальну єдність філософської і педагогічної спадщини мислителя⁶⁶. У такому ж контексті авторка розглядає загалом розвиток філософсько-педагогічної думки в Академії. Дійсно, з педагогікою пов'язані імена *Ореста Новицького*, *Сильвестра Гогоцького*, *Маркеліна Олесницького*, *Петра Ліницького*, *Петра Кудрявцева* та ін. Однак справжнього фахового аналізу концепції освіти і виховання, що розроблялась академічними філософами, в сучасній історіографії не існує, – коштує *С.Кузьміна*⁶⁷.

З інших сфер навчальної, видавничої, наукової і просвітницької діяльності найбільшу увагу науковців привернули бібліотека, Церковно-історичне та археологічне товариство (ЦІАТ) і музей. Зокрема у дисертації *Л.М.Дениско* проаналізовано діяльність бібліотек (для викладачів і студентів), обґрунтовано її періодизацію, складено наукові біографії та бібліографічні довідки про 26 бібліотекарів, що цілком відобразило важливу складову навчально-наукової роботи Академії⁶⁸.

Чимало наукових розвідок про функціонування вищезгаданого Товариства і музею при КДА присвятив *К.К.Крайній*, насамперед, дослідженню членами Товариства давньоруських християнських пам'яток Києва, історії та архітектури Києво-Печерської лаври.⁶⁹ У 2001 р. він опублікував спецвипуск Лаврського альманаху, присвячений ЦІАТ при КДА. На основі великого фактажу автор дав високу оцінку науково-теоретичної, археологічної та музейної праці членів Товариства. У додатках до альманаху подано перелік рефератів, прочитаних на засіданнях Товариства протягом 35 років, та експонатів, переданих ним лаврському Музею культів і побуту⁷⁰. Узагальнено археологічна і музейна діяльність та церковно-історичні дослідження членів ЦІАТ відображені в його дисертації⁷¹. Дослідник виділяє в ній кілька напрямів: написання і виголошення наукових рефератів, участь у роботі археологічних з'їздів, співпраця з вітчизняними та зарубіжними науковими установами і видавничою

діяльність⁷². У дисертації висвітлено тематику та принципи організації церковно-історичних досліджень, на основі чого зроблено висновок про існування історико-церковної школи КДА, хоча її ключові ознаки до кінця залишилися не з'ясованими. *К.Крайній* виконав поставлене завдання у межах своєї дисертаційної теми, не торкаючись церковно-історичних досліджень, виконуваних поза Товариством викладачами і студентами упродовж усього періоду функціонування КДА.

Частково перегукується з вищезазначеним дослідженням дисертація *І.А.Карсим*, у якій розглядається один із напрямів діяльності ЦІАТ у загальному контексті розвитку церковної археології та музейництва в Україні. В історіографічному огляді дисертантка безпідставно критично оцінила репліку історика-краєзнавця *Л.Баженова* про те, що згадане товариство через свою корпоративність не відгукувалось на українські національні проблеми і не відбивало потреби історичної науки і краєзнавства зокрема⁷³. *І.Карсим* розкрила значення музею при КДА як науково-освітньої установи, де накопичувався досвід практичної і теоретичної музейної роботи, за зразками якої засновувались і діяли подібні установи у Кам'янці-Подільському, Чернігові, Полтаві та інших містах.

Світський компонент духовної освіти, що належить до малодосліджених аспектів церковно-історичної проблематики, висвітлила у своїй дисертації *С.І.Мешикова*⁷⁴. Постановка цієї проблеми цілком виправдана, адже стосовно кількості та обсягу викладання світських дисциплін у духовних навчальних закладах у XIX ст. точилися суперечки: одні виступали за розширення світського елементу, інші заперечували їм, мотивуючи загрозою зміни самої суті й призначення духовної освіти. *С.Мешикова* розцінює світський компонент духовної освіти позитивно, а, приміром, богослов і філософ *Г.В.Флоровський* критично сприймав намагання наблизити духовенство до розв'язання проблем шкільної освіти в Російській імперії, оскільки це не завжди відповідало потребам церкви⁷⁵. На жаль, у згаданій дисертації КДА та і взагалі український аспект мало представлені, аналіз навчальних програм здійснено на прикладі Казанської духовної академії (програми в основі були спільними, але мали і свою регіональну специфіку)⁷⁶. Отже дана обставина, а також невеликий хронологічний період (1857–1884), що вивчався *С.Мешиковою*, не дозволяє робити висновків стосовно КДА за весь період її діяльності, тому це питання залишається відкритим.

На відміну від зазначених вище позитивних оцінок доробку КДА в науково-освітній сфері протилежну думку про цей навчальний заклад має відомий фахівець з історії церкви і культури в Україні професор *Степовик Д.* Він дає негативну оцінку КДА, де, за його словами, «був убитий найменший вияв української духовності й української ментальності»⁷⁷. А ргіогі вчений заявляє, що «українцям децю легше було вступити до Московської, Петербурзької чи Казанської духовних академії, ніж до Київської. Цілком очевидно, з якою метою українцям обмежувано доступ до вищої духовної освіти у себе вдома»⁷⁸. Такі категоричні судження без посилань на джерело сприймаються на емоційному, а не науковому рівні, так само як і звинувачення всієї академічної професури у недостатності в їхніх працях філософської глибини, гуманістичного контексту тощо.

Історіографічний огляд публікацій з історії КДА свідчить, що дослідження здійснювалися безсистемно і фрагментарно. Так, у працях дорадянської доби,

авторами яких виступали вихованці академії, переважає описовість, однак це не знижує їх наукової вартості у фактографічному плані, бо часом вони залишаються єдиним писемним джерелом інформації за відсутності архівних документів. Їхня церковно-релігійна спрямованість і позитивістський дослідницький метод унеможливили здійснення діалектичного аналізу і критичної оцінки фактів. Праці, що друкувалися в радянський період, у яких знайшли відбиття окремі аспекти діяльності КДА, також мають спільні вади: ідеологічна упередженість, недооцінка ролі духовної освіти в суспільстві й акцентування уваги на недоліках з метою її дискредитації. Науково не обгрунтоване, а засноване лише на ідеологічних міркуваннях вилучення КДА із загальноісторичного контексту було подолане на початку 90-х рр. ХХ ст., коли з'явилися студії про розвиток філософської думки, окремих професорів (*П.Юркевича, С.Голубєва, В.Екезмплярського, М.Петрова, П.Ліницького, П.Кудрявцева та інших*), ЦАТ, наукову і видавничу діяльність, кадрове забезпечення академії тощо. Сучасні дослідження позбавлені атеїстичного присмаку, що відрізняє їх від праць попереднього періоду, але інколи відбивають тенденцію щодо однобічної, лише позитивної, оцінки її діяльності та відірваності від тогочасного суспільно-політичного життя. Знаковим явищем у сучасній історіографії стали праці викладачів і студентів відродженої КДА, що доводить її відданість історичним традиціям і органічний зв'язок з тими духовними навчальними закладами, що існували в Україні від заснування братських шкіл. Таким чином, загальними зусиллями науковців закладений підмурок для подальшого дослідження гуманітарного сегменту діяльності КДА та створення загальноісторичної концепції вищої православної духовної освіти в Україні*.

У сучасному відкритому суспільстві прокинувся інтерес до проблеми співіснування світського й релігійного начал, тому завдання науки – усунути перешкоди, створені ідеологами войовничого атеїзму на шляху вивчення науково-освітньої діяльності найстарішого вищого навчального закладу, що задовольняв духовно-освітні потреби східних слов'ян та частково інших народів православного віросповідання. На часі потребує узагальнення світський компонент: передумови створення та організаційно-правові засади функціонування КДА, зміст навчання, професорсько-викладацький і студентський склад, наукова, просвітницька й видавнича діяльність, економічне становище; чекають на всебічний аналіз, проповідницька та місіонерська праця її випускників, наукова спадщина в галузі богослов'я та гуманітарних наук, зв'язків із православними країнами; відчувається потреба у створенні серії біографічних нарисів про видатних вихованців та інтегрованого біобібліографічного словника тощо. Для цього потрібні зусилля фахівців різних галузей знань і зокрема богословів та викладачів духовних навчальних закладів, що постали на історичному ґрунті КМА-КДА: Києво-Могилянської академії (1991), яка в 1994 р. набула статусу Національного університету (НаУКМА), КДА (Київського і Московського патріархатів). До проблем, що також потребують розв'язання спільними зусиллями фахівців, слід віднести публікацію джерел. Для цього необхідно об'єднати науковий потенціал

* Дослідницький процес триває, про що свідчить дисертація *Роциної Л.О.* «Православна духовна освіта в Україні (1991–2001 рр.)». – Х., 2005.

істориків, архівознавців, джерелознавців, археографів, лінгвістів тощо. Потрібен міждисциплінарний діалог, піднесення методологічного рівня наукових досліджень та уникнення будь-яких ідеологічних і кон'юнктурних впливів.

- ¹ *Християнство. Контекст світової історії та культури.* – К., 2000. – С.65.
- ² *Аверинцев С.С.* Софія – Логос. Словарь. – К., 2001. – С.71.
- ³ *Булгаков М.* Історія Київської Академії. – Спб., 1843. – С.9,13,87.
- ⁴ *Белинский В.Г.* – ПСС. – Т.VIII-М., 1955. – С.152.
- ⁵ *Аскоченский В.* Київ с древнейшим его училищем академією. – К., 1856. – С.490.
- ⁶ *Аскоченский В.* Історія Київської духовної академії, по преобразованіи ея, в 1819 году. – Спб., 1863.
- ⁷ *Мальшевский И.* Историческая записка о состоянии Академии в минувшее пятидесятилетие. – К., 1869. – С.4,13.
- ⁸ *Голубев С.* История Киевской духовной академии. Период до – могилянскій. – Вып. I. К., 1886.
- ⁹ *К приближающемуся* трехсотлетнему юбилею Киевской духовной академии. – К., 1901. – С.6.
- ¹⁰ *Титов Ф.И.* Киевская духовная Академия в ея трехвековом прошлом и в 1911–1912 учебном году. – К., 1913. – С.1.
- ¹¹ *Титов Ф.* Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.). Историческая записка. – К., 1915. – С.432.
- ¹² ЦДІАУК.– Ф. 711, оп. 3, спр. 4931; *ІР НБУВ.*– Ф. 162, №157; Ф. 1, № 840; *Базарянинов В.* Мои воспоминания. Из щоденника студента II курсу КДА В. Базарянінова // ЦДІАУК.– Ф. 711, оп. 3, спр. 4931; *Рибинський В.* До історії Київської духовної академії. Курс 1887–1891 рр. Спогади //Хроніка – 2000. – № 17/18. – К., 1997.
- ¹³ *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. – К., 1970; *Її ж.* Києво-Могилянська академія. – Вид. 2-е. – К., 1981; *Її ж.* Киево-Могилянская академия. – К., 1988.
- ¹⁴ *Істориографія історії Української ССР.* – К., 1986. – С.79.
- ¹⁵ *Лотоцький О.* Сторінки минулого: У 3-х ч. – Варшава, 1932–1934. – Ч. I. – С.98, 100, 108.
- ¹⁶ *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – С.201.
- ¹⁷ *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – С.43.
- ¹⁸ *Власовський І.* Нарис історії української православної церкви. – Нью-Йорк, 1977. – С.253, 304–305.
- ¹⁹ *Жуковський А.* Вклад Київської Духовної Академії і її «Трудів» на культурному і богословському відтинках // Український історик – Журнал «Українського історичного товариства»/ Під загальн. ред. *Любомира Винара.* – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен. – 1989.– № 1–3 (101–103). – Рік XXXVI. – С.62–63.
- ²⁰ *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. – К., 1991. – С.13,14.
- ²¹ *Хижняк З.І.* Ректори Києво-Могилянської академії. – 1615–1817 рр. – К., 2002; *Хижняк З.І., Маньківський В.К.* Історія Києво-Могилянської академії. – К.,2003.-С.41,126-129; *Хижняк З.І., Маньківський В.К.* Історія Києво-Могилянської академії: – Вид. 2-е. – К., 2008.
- ²² *Історія церкви та релігійної думки в Україні.* – Кн. 3. – К., 1994. – С.258–259.
- ²³ *Алексієвець Л.М.* Києво-Могилянська академія в історії України і зарубіжних слов'янських країн. – Тернопіль, 1995. – С.4–5.

²⁴ *Алексієвець Л.М.* Києво-Могилянська академія у суспільному житті України. – Тернопіль, 1997. – С.37, 50.

²⁵ *Алексієвець А.М.* Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних слов'янських країн (XVII–XVIII ст.). Дис... к.і.н. – Тернопіль, 1999. – С.13–14.

²⁶ *Шип Н.А.* Київська духовна академія у громадському і культурному житті Києва (1819–1919) // Православні духовні цінності і сучасність: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 21 березня 2003 р.). – К., 2003; *Її ж.* Інтелектуальний потенціал Київської духовної академії (1819–1869) // Православні духовні цінності і сучасність: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 26 березня 2004 р.). – К., 2004; *Її ж.* Кадрове забезпечення Київської духовної академії (1869–1919) // Київська старовина. – 2004. – № 5; *Крайній К.К.* Київський Церковно-археологічний музей. Історія і доля. // Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею 1872–1922 рр. – К., 2002.

²⁷ *Києво-Могилянська академія в іменах.* – К., 2001. – С.11.

²⁸ *Там само.* – С.26.

²⁹ *Пахльовська О.* Києво-Могилянська академія як фактор формування національної самобутності української культури: парадокси еволюції// Просфонема. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка *Ярослава Ісаєвича.* – Вип.5. – Львів, 1998 р. – С.456–457.

³⁰ *НАУКМА.* Наукові записки. – К., 2004. – Т. 35. – С.69.

³¹ *Надтока Г.М.* Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. – К., 1996. – С.20–22.

³² *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – Запоріжжя. – 2004. – С.34–36, 52, 68.

³³ *Ульяновський В.* Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Центральної Ради). – К., 1997. – С.133, 137.

³⁴ *Ульяновский В.И.* Церковно-археологический музей при КДА: борьба идей.- *Петров и Дмитриевский*//Проблемы словяноведения. – Брянск, 2002. – Вып.4; *Ульяновський В.І* Академік *Микола Іванович Петров*//Члени-засновники Національної академії наук України. – К., 1998.; *Ульяновський В.І.* «Третя складова» історико-церковної школи // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – Вип. I. – К., 1997.

³⁵ *Титов Ф.* Императорская Киевская духовная академия. 1615–1915. – Изд. 2-е, доп. – К., 2003. – С.ХХІІ–ХХVІІ

³⁶ *Петров М.* Скрижалі пам'яті. – К., 2003.

³⁷ *Ульяновський В.І.* Двічі професор: *Степан Голубєв* в академічному та університетському контекстах. – К., 2007. – С.5–7.

³⁸ *Глаголев Александр* священник. Купина неопалимая. – К. – 2002. – С.10.

³⁹ *Зінченко А.* Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997; *Швидкий В.П.* Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.). – К, 2002; *Дудко О.О.* Життєвий шлях, громадсько-педагогічна діяльність *Олександра Гнатовича Лотоцького* (1870–1939). Дис...К.і.н. – К., 2005.

⁴⁰ *Забуга Н.* Доклад на торжественном акте, посвященном празднованию 300-летия Киевской духовной академии//Труды КДА. – 2002. – №4. – С.16–17.

⁴¹ *Заєв В.* протоиерей. Епископ Каневский Василий (Д.И.Богдашевский), последний ректор КДА (нач. XXст. //Труды КДА. – 2002. – №4. – С.80–82.

⁴² *Заєв В.* протоиерей. Реформи духовних академій в XIX – началe XX в.//Труди Київської духовної академії. – 2008. – №8.

⁴³ *Там само.* – С.306–315.

⁴⁴ Соменок Г. Киево-Могилянская коллегия-Академия на рубеже столетий. Историография происхождения и развития Киевской Духовной школы// Труды КДА. – 2002. – №4. – С.46,54,62.

⁴⁵ Там само. – С.48.

⁴⁶ Лук М.І. Етичні ідеї в філософії України другої половини XIX – початку XX ст. – К.1993. – С.4,9.

⁴⁷ Ткачук М. Київська академічна філософія XIX– початку XX ст. Методологічні проблеми дослідження. – К.,2000. – С.36–37.

⁴⁸ Там само. – С.127–129,140.

⁴⁹ *Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник.* – К., 2002. – С.7.

⁵⁰ Ткачук М.Л. Як вивчали історію філософії в Київській духовній академії XIX – початку XX ст.// Магістеріум. Історико-філософські студії. – Вип. 9. – К., 2002; *Її ж.* Київська духовна академія в освітянському «автономізаційному» русі початку XX століття // Київська академія. – Вип.4. – К., 2007; *Її ж.* Духовно-академічна філософія як феномен // Київська академія. – Вип.2–3. – К., 2006.

⁵¹ Ткачук М. Київська духовна академія XIX – початку XX століття очима сучасної української гуманітаристики // Дух і літера. – К., 2004. – № 13–14. – С.93–96, 99.

⁵² Шутик-Мозгова Н.Г. Петро Ліницький: життєвий шлях і духовна спадщина. – К., 1997. – С.52.

⁵³ Мозгова Н.Г. Київська духовна академія. 1819–1920: Філософський спадок. – К.,2004. – С.8.

⁵⁴ Мозгова Н. Актуальні проблеми дослідження київської духовно-академічної філософії: історіографія та методологія вивчення // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Філософія. – 2007. – №15; *Волинка Г.І., Мозгова Н.Г., Дорошкевич В.О.* До питання про часопростір духовної впливовості Київської академії // Вісник Житомирського державного університету. Філософські науки. – Вип. II. – Житомир, 2007.

⁵⁵ Сірополько С. Історія освіти в Україні. – К. – 2001. (1-е і 2-е видання у Празі 1936 та 1958 рр.)

⁵⁶ Бухальська М.А. Наукова діяльність та історико-культурна спадщина Миколи Петрова (друга половина XIX – початок XX ст.). Дис... к.і.н. – К., 2006.

⁵⁷ Феулова В. Джерела та особливості формування філософсько-історичної думки в Україні в середині XIXст. (філософія теїзму). Дис... к.і.н. – К.,1999. – С.62–64.

⁵⁸ Саранін О.В. Антропологічні ідеї в релігійно-філософській спадщині Київської духовної академії. Дис... к.філос.н. – К., 1995. – С.13.

⁵⁹ Кондратьєва І.В. Релігійно-моральні пошуки мислителів Київської духовної академії. Дис... к.філос.н. – К.,1998. – С.99; *Файда О.В.* Візантиністика в Київській духовній академії в 1819–1919 рр. Дис...к.і.н. – Львів, 2006. – С.23–24.

⁶⁰ Гузенко С.М. Висвітлення проблем історії церкви України-Русі (православ'я давньоруського періоду) на сторінках журналу «Труды Киевской духовной академии». Дис... к.і.н. – К., 2002.

⁶¹ Там само. – С.165

⁶² Грищенко В.Л. Релігійно-філософський світогляд В. Екземплярського. Дис... к. філос. н. – К., 2002.

⁶³ Слюсарчук Р.О. Суспільно-політичні погляди Петра Івановича Ліницького. Дис... к. філос. н. – К., 2001.

⁶⁴ Там само. – С.47–48.

⁶⁵ Кузьміна С. Філософсько-педагогічна концепція П.Д. Юркевича. – К., 2002.

- ⁶⁶ Там само. – С.7.
- ⁶⁷ Кузьміна С. Філософсько-педагогічна спадщина Київської духовної академії: стан і проблеми дослідження // Київська академія. – 2006. – №2–3. – С.246.
- ⁶⁸ Дениско Л.М. Бібліотека Київської духовної академії (1819–1919) Дис...к.і.н. – К.,1997.
- ⁶⁹ Крайній К.К. Діяльність Київського Церковно-археологічного товариства з дослідження давньоруських християнських пам'яток Києва. – К., 1994. *Його ж.* Історики Києво-Печерської лаври ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2000.
- ⁷⁰ Крайній К.К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство // Лаврський альманах. – Вип. 4. – К., 2001.
- ⁷¹ Крайній К.К. Дослідження церковної історії в Київському Церковно-історичному та археологічному товаристві. 1872–1920 рр. Дис...к.і.н. – К., 2004.
- ⁷² Там само. – С.159.
- ⁷³ Карсим І.А. Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., Дис...к.і.н. – К., 2003. – С.12.
- ⁷⁴ Мешковая С.И. Светский компонент православного духовного образования в Российской империи (1857–1884). Дис...к.і.н. – Х., 2003.
- ⁷⁵ Флоровский Г.В. Пути русского богословия. – К., 1991.
- ⁷⁶ Мешковая С.И. Знач.праця. – С.116, 120, 127.
- ⁷⁷ Степовик Д. Церква в кайданах. – К., 1996.
- ⁷⁸ Там само. – С.27.

РОЗДІЛ II

СТОРІНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 658.6/9 373,61 (477-25) «XIX»

І.О. Гуржій
(м. Київ)

ВЛАДА Й ОСНОВНІ ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ В ГАЛУЗІ ТОРГІВЛІ ТА ПІДПРИЄМНИЦТВА м. КИЄВА XIX ст.

В статті на основі залучення значної кількості першоджерел, зокрема й архівних матеріалів, висвітлюється проблема впорядкування в Києві торгівлі й підприємництва в контексті професійної діяльності в ньому купецтва XIX ст. Відображені методи боротьби органів імперської влади різних рівнів зі спекуляцією продавців, зловживанням міського чиновництва, реалізацією на ринках неякісних товарів, антисанітарією тощо. Особлива увага приділена кількісному зростанню та структуризації мережі базарів, а також змінам у торгівлі, які відбувалися протягом століття.

В статье на основании использования значительного количества первоисточников, в том числе и архивных материалов, освещены проблемы упорядочения в Киеве торговли предпринимательства в контексте профессиональной деятельности в нем купечества XIX в. Отображены методы борьбы органов имперской власти разных уровней со спекуляцией продавцов, злоупотреблениями городского чиновничества, реализацией на рынках некачественных товаров, антисанитарией и т.п. Особенное внимание уделено количественному увеличению и структуризации системы базаров, а также качественным изменениям в торговле, которые произошли на протяжении столетия.

In the article on the basis of a large number of primary sources, including archival materials, highlighted the problem of ordering in Kiev trade business in the context of professional activity in it in XIX merchants. Displaying methods of control bodies of imperial power at various levels profiteering merchants, abuse of urban bureaucracy, placing on the market of substandard goods, antisaniariefy etc. Particular attention is paid to the quantitative increase and the structuring of markets, as well as qualitative changes in the trade that have occurred over the centuries.

Нині столичні ринки здебільшого знаходяться в приватному володінні, а в XIX ст. вони були власністю міста й приносили йому досить великі доходи. На кінець століття прибутки від них поступалися тільки так званому «оціночному збору» з приватної нерухомості, тобто займали друге місце в надходженнях до бюджету. При цьому отримані кошти від торгівлі на одному з найбільших базарів – Бессарабському не враховувалися в бюджеті, бо оформлялися як прибутки з будівель на ньому.

Від початку XIX ст. вищі керівні органи Російської імперії все частіше звертали увагу на неупорядкованість фінансової системи та ведення господарства в губернському місті. Так, Сенат своїм указом від 28 травня 1801 р. заборонив торговий обіг польських монет і наказав переплавити їх у Києві й продавати у вигляді злитків¹. З метою поліпшення ситуації заснували й відкрили декілька державних установ, які втім певною мірою стали дублювати повноваження й практичні функції вже існуючих. Зокрема 1803 р. на деякі з них поклали обов'язок упорядкування – «приведення в равновесие» – міського бюджету, доходів і витрат городян². Наступного року Комітет міністрів за участю губернатора сформулював і висловив окремі міркування щодо сплати міських недоїмок, а також запропонував створити при магістраті спеціальну комісію для розробки та забезпечення здійснення такого заходу й взагалі, щоб вона керувала фінансовими надходженнями та витратами. Це стосувалося і торгової сфери. Очолювати комісію повинен був війт, а до її складу входили представники від магістрату, купецького та міщанського «товариств». Проте в процесі її діяльності більшість завжди становили члени магістрату й ремісничої управи. Комісія з міських доходів і витрат мала в своєму розпорядженні відповідно визначений кошторис, а тому все що виходило за його межі потребувало спеціального дозволу вищої влади. Фактично комісія розпочала свою діяльність у 1806 р. Однак майже відразу відчулося, що вона не справиться з поставленими перед нею завданнями: зокрема, ліквідувати дефіцит коштів, який продовжував невпинно зростати, незважаючи на введення нового «обивательського» податку³.

В той же час київський військовий губернатор і місцева поліція ретельно відстежували серед тутешніх купців боржників і примушувала їх до повернення відповідних коштів. Чиновники ж магістрату, як і раніше, нерідко досить недбало ставилися до вирішення таких справ, затягували їх розгляд (1802–1806 рр.). Зокрема це стосувалося купців Зулідова, Ризи, Гальченко та Стрельбицького.⁴ Стягнення боргів жителям Києва відбувалося навіть тоді, коли купець офіційно проживав далеко від міста, наприклад, в Одесі⁵.

Створена ж комісія займалася й операціями банківського характеру, бо до її каси надходили кошти жителів за «поміркувані» відсотки. На самому початку її активними членами були бургомістр Єфим Митюк, Яким Барський і Стефан Рибальський, а незабаром – Іван Могилевський, Андрій Скородуб та деякі інші. Проте зловживання в комісії поступово призвели до краху цієї справи: вкладники вимагали свої капітали назад, боржники не повертали отриманих позик, наявних коштів залишилося обмаль. Тільки за рішенням Сенату комісія зобов'язана була повернути полковнику Понятовському майже 97 тис. крб. за поручительство на відкуп, а їх не існувало. Ревізія ж виявила недостачу в касі в 3,9 тис. крб. і те, що понад 6 тис. крб. з неї одержав купець Тернавіот без будь-яких на те документів. Понад 20 тис. крб. міські представники перевитратили в ході будівництва нового Гостинного двору, розпочатого в 1809 р.⁶ на Подолі замість старого, побудованого в 60-ті рр. XVIII ст. архітектором І.Григоровичем-Барським. Перший Гостинний двір надавав свої послуги в ході ярмарків, але приїжджі купці часто віддавали перевагу перебуванню в помешканнях своїх «колег». Тому він давав мало доходів міській казні⁷.

Всілякі махінації члени комісії дозволяли собі й з міськими майном і нерухомістю. Так, Пилип Лакерда, який «заправляв» у ній протягом 1817–1827 рр., купив у гостинному ряді на Подолі крамницю №29 на своє ім'я за 2288 крб., взявши їх з «комісійської скрині». А по документам оформив крамницю серед іншої власності Києва. Проте використовував її тільки у власних інтересах. Після його смерті вона дісталася в «спадщину» сину того Антону. Лише 1829 р. крамниця перейшла в підпорядкування інших членів громадської комісії.

Чиновник О.Островський напроти Царського саду купив на своє ім'я будинок, але за міський рахунок. Згодом той перейшов до П.Лакерди як «комісіянту». Останній «поступився» ним капітану Линовському за 5 тис. крб. Линовському П.Лакера перепродав і одну з своїх крамниць, оцінену в 2 тис. крб. На всі ці незаконні оборотки оформлялися «купчі кріпості», які потім затверджував магістрат⁸.

Тому недивно, що час від часу Київське губернське правління змушено було втручатися в такого роду сумнівні справи, зокрема, видавати персональні дозволи на влаштування крамниць у певних місцях, а на інші «накладати арешт». Наприклад, 4 вересня 1811 р. було «накладено арешт» на палатку для дрібної торгівлі київського купця Смородина⁹. А наступного року на прохання місцевих купців влада дозволила побудувати кам'яні крамниці на Двірцевій площі¹⁰.

Особливо корисливу зацікавленість члени комісії проявляли до питного відкupu, прибутки від якого лише в 1816 р. перевищили 300 тис. крб. Загалом же «представники» міського суспільства від часу заснування комісії до 1846 р., коли Сенат зробив вирок її кримінальній діяльності, розтратили, за підрахунками І.Каманіна, понад мільйон карбованців¹¹.

Безпосередньо вища влада, включаючи й імператорів, особливу увагу приділяла «контрактам», на які з'їжджалося багато людей, а гроші наче «сипалися з рогу достатку». Очевидець тих подій князь І.Долгоруков записав у своєму нотатнику: «Это очень возвысило красоту города и воспособствовало его отстройке. Дом для контрактов выстроен превеликий на Подоле... Все знают, что такое контракты. Они начинаются в январе и продолжаются недели три. В эту бешенную пору все магазины, лавки опустошаются, все распродают. Поляки наезжают кучами отовсюду для своих продаж, разменов, аренд и откупов. Из карманов их сыплются кучи золота и я видел такие дома, которые дают невероятный доход хозяину, например дом Сперанского занимается уже несколько лет сряду во время контрактов графиней Потоцкой, которая за две недели найма платила до 4000 р., а дом деревянный и далек от того, чтобы быть обширным» (1817 р.)¹². Мандрівник Гун, відвідавши «контракти» в 1806 р., порівняв їх з найвідомішим у Європі Лейпцизьким ярмарком, який виник на три століття раніше¹³.

Цікаво, що при будівництві другого Контрактового будинку в 1815–1817 рр. уряд дозволив використати проект англійського архітектора В.Гесте за участю українського архітектора А.Меленського, який долучився до спорудження й першої будівлі в 1800–1801 рр. (другий, дерев'яний, поверх згорів під час пожежі 1811 р.). Відтоді торгівля з Печерська поступово перемістилися на Хрещатик, де досі існували ковальні та невеликі халупки¹⁴.

Слід зазначити, що в 20-х роках вища влада здійснила декілька заходів з метою поліпшення ведення господарства в Києві та припинення зловживань. Тому для управління доходами та витратами організували спеціальний комітет, до якого ввійшли губернатор, предводитель дворянства, поліцеймейстер, міський голова та депутати від усіх станів, які володіли будинками в місті. Одночасно міністр внутрішніх справ, враховуючи той факт, що адміністрації міст для покриття витрат самі робили розкладку зборів і, що на зловживання при цьому надходили численні скарги, «предписав», щоб у вересні кожного року Дума складала фінансовий кошторис і надавала б його на ознайомлення керівнику губернії. На казенні ж палати покладалася перевірка дотримання такого кошторису, результати якої додатково ревізувалися депутатами від міста.

В 1828 р. на території Російської імперії була здійснена загальна спроба стягнути з купців усі недоїмки, які накопичилися за земські повинності. Про це йшла мова в Сенатському указі, який побачив світ 2 липня¹⁵.

Проте від таких дій влади помітних позитивних зрушень не сталося. Члени магістрату та інші міські чиновники, зображуючи зовнішню законність і нібито належне ведення прибутково-витратних книг, продовжували на власний розсуд розпоряджатися бюджетними коштами, мало уваги приділяли організації, отже розвитку, місцевої торгівлі. Тому не дивно, що зокрема 1818 р. особливо невдалим виявився Контрактний ярмарок. А 1820 р. з привезених сюди товарів на суму 686 550 крб. продали всього на 290500 крб., тобто в 2,3 рази менше за можливе¹⁶.

Помітним реорганізаційним заходом у цьому напрямі слід вважали появу «височайше» затвердженого «Положення о доходах и рас ходах губернского города Киева, о управлении ими, и о квартирной повинности» від 17 вересня 1831 р.¹⁷

Особливо важливими для Києва виявилися відвідини імператора Миколи I у 1832, 1835, 1837, 1840, 1843–1845, 1847 і 1852 рр., бо він неодноразово цікавився і ставив питання стосовно негоціантів, ярмарків і т.п.

Очевидно, наслідком першого перебування став іменний указ, даний Сенату від 16 грудня 1832 р. про будівництво шосе від міста до Броварів.¹⁸ Зокрема 1835 р. відбулася така його розмова з фельдмаршалом М.Муравйовим – Карським:

«– Как торговля в Киеве? Улучшается ли?

– Не полагаю Ваше Величество; *купцы там более приезжие*, а с уничтожением главной квартиры (російських військ. – Авт.) они очень обеднеют: ибо мы там издерживали до миллиона рублей в год (!).

– Если перевести Бердичевскую ярмарку? Но я полагаю сие невозможным. Как ты думаешь о сем?

– Я думаю, Государь, что ярмарки учреждаются безусловно по обстоятельствам и надобностям народа, а потому и полагаю, что правительство не может назначать и переводить их, как равно и торговые дороги»¹⁹.

В той же період, коли Київ так активно відвідував імператор і інші високопосадовці держави, уряд, хоча і повільно, почав упорядковувати судноплавство на Дніпрі: споруджувалися канали, розшищалося русло, ліквідовувалися мілини та пороги, тощо. Наприклад, у річці в межах Київщини існувало близько 60 мілин, які сумарно простягалися на 25 верст. Нижче Києва по течії таких на 189 верстах

налічувалося 49. Вони помітно ускладнювали професійну діяльність купців, адже через це судна вниз по Дніпру за добу могли подолати лише до 50–60 верст, а проти течії – 35 верст²⁰.

Перший пароплав з'явився на Дніпрі 1823 р. спочатку його функції обмежувалися головним чином доставкою різних будівельних матеріалів до Києва. В 1838 р. тут діяла вже ціла Дніпровська судноплавна компанія. На кінець 50-х років у її розположенні знаходилося 17 пароплавів. Тоді ж виникло «Товариство судноплавства по Дніпру та його притоках». Все це неабияк сприяло зміцненню економічних зв'язків міста не лише з різними районами Наддніпрянщини, України в цілому, а й з європейською частиною Росії. В 1860 р. по річці в межах Київської губернії (відповідно й повз її адміністративний центр) пройшло майже 4 тис. суден і 4,7 тис. плотів з вантажем на загальну суму 11,8 млн. крб.

Тоді ж у місті відбувалося впорядкування паспортної системи та торгівлі в присутніх місцях, а також активізувалося переслідування купців-боржників, які тут намагалися сховатися. Так, міська поліція заарештувала купця Рибальченка, котрий з метою «полегшення» собі життя мав при собі декілька паспортів²¹. У кінці 1830 р. київський поліцеймейстер одержав з канцелярії військового губернатора «предки-сание» про необхідність збору та надання відомостей стосовно торгових угод, укладених в усіх присутніх місцях²². Негоціант зі Золотоноші Белицький у 1831 р. звернувся до органів правопорядку, щоб ті допомогли стягнути з переяславського колеги, який на той час переховувався в Києві, заборговані йому за векселем гроші²³. А купець 3-ї гільдії Прокоф'єв не домігшись свого, вже поскаржився губернатору на міську поліцію за те, що вона не стягла борг з місцевого купця Маптюка (1833 р.)²⁴.

Помітною подією в Києві став дозвіл губернському секретарю І.Яценку та купцю Ф.Кіреєву відкрити аукціонну залу й спеціальну контору комісіонерів (1832–1833 рр.)²⁵. Цей захід, а також безпосереднє долучення до справи такого рівня чиновника яскраво засвідчили офіційне ставлення влади до економічних проблем городян. Крім того, подія у часі практично співпала з першим приїздом сюди імператора Миколи І.

Дієву участь у означених питаннях брав на себе й Київський приказ громадського піклування («Киевский приказ общественного призрения»), який безпосередньо клопотався про укладання контрактів на постачання купцями товарів²⁶. Такий підхід помітно полегшував оформлення угод і забезпечував підтримку на високому державному рівні. А Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора зобов'язувала всі профільні установи не перешкоджати проведенню торгових обороток. Наприклад, вона наказала сприяти представнику подільського банку А.Добровольському, якого відрядили до Києва для проведення комерційних операцій і зміцнення торгових зв'язків між південно-західними губерніями Російської імперії (1834–1835 рр.)²⁷.

В 1835 р. імператор видав декілька указів, які стосувалися прав і привілеїв киян, а також статусу губернського центру. Так, в одному з них, від 23 листопада, наданому Сенату наголошувалося: *В особенном нашем внимании к благосостоянию г. Киева, желая всемерно способствовать успехам населения его и промышленности**, признали, ...что настоящий порядок его управления... не соответствует существенным выгодам города и что права, некогда ему данныя и на первый случай впредь до

усмотрения подтвержденныя, одни давно уже сами собою прекратились, другия же в течении времени и с переменою местных обстоятельств, изменяясь в их действии, обратились во вред и отягощение целому составу городского общества, признали мы за благо, *согласно мнению Государственного Совета*, постановить: 1) для управления городских хозяйственных дел учредить в г. Киеве, по примеру других городов, на основании городского положения Городскую думу; затем упразднить городскую комиссию и передать ей дела в думу; 2) присвоить магистрату Киева в отношении губернского начальства и судебных мест все права и обязанности, какие присвоены прочим магистратам; 3) освободить городское общество от содержания городской стражи (2000 чел. пехоты и 500 конницы, с артиллерией), как от повинности *для благоустройства города* по настоящему его положению бесполезной; 4) распространить рекрутскую повинность на всех мещан,* приписанных к городу после ревизии 1782 г., а со старожилов взыскивать по 1 руб. за каждого следуемого с них рекута; подчинить мещан в их исках о безчестии общим законам; тем же, которые пользовались в таких исках шляхетским правом, назначить вознаграждение вчетверо больше, сравнительно с простыми мещанами»²⁸.

Отже, імператорський указ скасував магдебурзьке право, надане місту ще в кінці XV ст. Це сталося при генерал-губернаторі В.Левашові.

Інший указ, від 8 березня 1835 р., стосувався безпосередньо купецтва, його захоочень у галузі професійної діяльності, купівлі будинків у Києві, заснування підприємств тощо. Зокрема тим особам, хто протягом 3-х перших років, починаючи з 1836 р., побудує «фабрику» в місті «дарувалася пільга» не сплачувати «гільдійські повинності», а лише земські та загальні міські збори. Стосовно євреїв передбачалося «преградить поводы к праздности и промыслам незаконным». Їм заборонялось купувати заселені будинки та маєтки. Коли ж їх вони отримували в спадщину, то протягом шести місяців зобов'язувалися до продажу таких. У всіх публічних актах, зокрема «торгових книгах», вони мали використовувати російську мову, аж ніяк не єврейську²⁹.

Загалом же період який настав після виходу цих указів, для діяльності багатьох місцевих купців, принаймні не єврейської національності, слід вважати сприятливим. Так, після довготривалих клопотань купець Линовський зміг отримати дозвіл на оренду Контрактового будинку³⁰. Помітно активізувалася видача офіційних документів на відкриття шинків, крамниць, складів тощо. Генерал-губернатор циркуляром від 1 січня 1844 р. санкціонував створення комісіонерських контор з продажу та купівлі будинків, маєтків, товарів, а також наведення довідок і т.п.³¹.

Разом з тим проводжувалася посилюватися конкуренція між купцями, а особливо намагання витиснути єврейських торговців. Щодо останнього уряд займав двоїсту позицію, а тому обмежував економічні можливості євреїв до певної межі (якщо це було вигідно). Наприклад, він не задовольнив прохання київських неогоціантів заборонити їх єврейським «колегам» брати участь у «контрактах» (1845–1847)³².

Важливим заходом стало заснування в Києві контори Комерційного банку. Йому передували такі події. В 1836 р. з політичних міркувань (наслідок польського повстання 1830–1831 рр.) закрили відділення (агенцію) Польського банку в Бердичеві, щорічний обіг якого досягав на той час 2,5 млн. крб. Проте потреба в такій установі відчувалася досить сильно. Крім того, Польський банк зажадав повернути йому всі

кредити, а гроші, які зберігалися у відділенні, перевів на свій рахунок. Тим самим з місцевої торгівлі та промисловості були вилучені значні кошти³³. В зв'язку з цим тамтешня адміністрація порушила клопотання перед Міністерством фінансів відкрити контору Комерційного банку в Києві, на зразок одеської. Це питання обговорювалося декілька років, поки 24 травня 1839 р. не затвердили статут нової установи. Однак фактично вона почала діяти в лютому наступного року. Судячи з внесених вкладів, значення контори зростало досить швидко. Так, у перший рік функціонування вони становили 2,4 млн. крб., у другий – 3,1 ; третій – 6,7, а в 12 рік (1852) вже перевищили 10 млн. крб.

Спочатку контора знаходилася на Олександрівській вулиці, напроти Царського саду, в приватному дерев'яному будинку фон – Юнка. Плата за оренду на той час становила 6 тис. крб. на рік. У 1847 р. вона перебралася в новозбудований кам'яний будинок, який належав Дворянській комісії. Конторі він обійшовся в 43 тис. крб. У 1862 р. її перетворили на відділення державного банку³⁴. Зацікавленість органів управління й особиста ініціатива підприємців від середини 60-х років неабияк сприяли зростанню обсягів і розширенню системи кредитування. Наприклад, у 1864 р. баланс Київської контори Державного банку становив 8 млн. крб. У Києві виникли: в 1868 р. приватний Комерційний банк і Товариство взаємного кредиту, в 1871 р. – Київський промисловий банк, філії Петербурзького міжнародного комерційного банку, Волзько-Камського комерційного банку, в 1872 р. – Київський земельний банк. Протягом 80-х років у місті заснували відділення Дворянського земельного та Селянського земельного банків. В 90-х роках відкрили філії Російського для зовнішньої торгівлі й Полтавського поземельних банків.

Обіги коштів лише Київського комерційного банку за всіма операціями в 1880 р. перевищив суму в 256 млн., Київського промислового банку – 159 млн. Для «буржуа середньої руки» 1885 р. було засноване Київське міське кредитне товариство. Протягом 15 років своєї діяльності воно видало позик на десятки мільйонів карбованців.

Окрім названих, на початку 90-х років вправно функціонували контори банків Френкеля, Епштейна, Куперника, Бальтерманца, Гальперіна, Левінсона, Данилевського, а також Київське відділення банкірської контори одеського банкіра Грубера та ін³⁵.

Правда, розвиток банківської справи в багатолюдному Києві мав ще й інший бік справи, який не завжди сприймався адекватно городянами, зокрема інтелігенцією. Особливо тоді, коли це зачіпало культурницькі інтереси освітян. Ось як про такі обставини середини 60-х років зазначив дописувач «Киевской старины» Василь Горленко: «Когда повеяли новыя веяния и на патриархальный Киев дохнула *банковая зараза*, помещение библиотеки понадобилось под банк, который открывал следующий предводитель дворянства П. Д. Селецкий совместно с господином Виноградским. Но об отнятии права библиотеки на помещение не могло быть и речи, и за квартиру, взятую назад, дворянство стало уплачивать библиотеке 1000 рублей в год. Вскоре банк приобрел собственный дом и прежняя квартира обратно отдана была библиотеке. Правление библиотеки совершенно основательно решило, что *оставаться в помещении, которое может быть обращено в очень доходные магазины, не было никакого расчета*. Сделав нужные приспособления, оно стало нанимать свою квартиру под магазины (г-жи Куликовской и Рейзе), а библиотеку перевело в более дешевую

квартиру, приобретаая возможность из квартирной суммы 2500 р. и 800 р. казеннаго пособия покрывать настоятельнеешие расходы»³⁶.

В 1848 р. уряд дозволив купцям-євреям 1-ої гільдії брати в Києві відкупи, що дещо розширило їх права та економічні можливості³⁷.

В 50-х – на початку 70-х років з новою гостротою виникали ті чи інші проблеми в оподаткуванні та впорядкуванні торгівлі в місті, адже стан останньої продовжував лишатися на вкрай незадовільному рівні. Так, Державна рада висловила думку й розробила постанову «О взимании сбора с трактирных заведений, открываемых во время лагерного расположения войск близ г. Киева», яке 7 листопада 1851 р. затвердив імператор³⁸. Схожим чином побачила світ й інша думка цього вищого законодавчого органу держави – «О взимании сборов с купцов на земские повинности» від 4 (затверджена 24) грудня 1852 р.³⁹. У 1853 р. виникла «справа» про антисанітарні умови і продаж недоброякісних продуктів на Печерському базарі. Слідство велось декілька місяців і було списано чимало десятків аркушів паперу⁴⁰. Влітку 1868 р. знову загострилося питання «о принятии мер к устранению на базарах г. Киева при продаже жизненных продуктов, через что торговцы повышают цены и допускается монополия»⁴¹. А справи «по прошению» купців М.Сивоконя про дозвіл влаштувати рундук для реалізації м'яса на Хрещатицькому базарі, І.Шеліхова щодо розпродажу з аукціону виробів з його галантерейного магазину та групи неогоціантів з приводу доцільності продовжити Онуфрїївський ярмарок засвідчили значну «стихійність» у ви-дачі відповідних документів і невідпрацьованість законодавчої бази в багатьох питаннях, пов'язаних з торгівлею (1858–1861 рр.)⁴². Тому не дивно, що окремі особи без будь-яких дозволів відкривали крамниці, контори та інші заклади на самому Хрещатику. Наприклад, купець Карвін-Красинський, не оформивши необхідні документи в міністерстві внутрішніх справ, заснував тут у будинку поміщика Галагана комісіонерську контору (1862–1866 рр.)⁴³. У 1867–1868 рр. не без ускладнень були відкриті в Києві й схожі установи «Теунер і Чеснок» та М.Шульгіна⁴⁴. Місцевому чиновництву доводилося вирішувати й питання про видачу паспортів різним особам з різних куточків України, які хотіли приїхати для продажу товарів⁴⁵.

Продовжувалися спостерігатися порушення законів, як окремими купцями, так і в їхніх взаєминах з банками. Зокрема, протягом 1848–1864 рр. тривав судовий розгляд позову московського купця І.Шліхова на свого прикажчика-родича в Києві О.Шеліхова, який незаконно видавав від його імені векселі⁴⁶. Купець 3-ї гільдії О.Михайлов ніяк не міг розрахуватися з Київською конторою Комерційного банку, заборгувавши тій 3,6 тис. крб. (1862 р.)⁴⁷. Того ж року вдова місцевого неогоціанта Л.Розмитальська поскаржилася на свого повіреного в справах купця Г.Віленга «за взятіє» її грошей у Київській і Полтавській конторах Державного банку і використання їх у своїх інтересах. Останній, у свою чергу, звинуватив позивачку в «неправельном извете»⁴⁸. В 1864 р. у Києві йшло «листування» купця Зикова, повіреного в справах московських торговців Ніщенкова, Трепшина та калузького купця Шапошнікова, з тимчасовим комендантом Хрещенського ярмарку полковником Грибовським про сприяння в пійманні уманського купця Гросмана, взявшего в кредит товарів на 16767 крб. сріблом «и скрывшегося в неизвестном направлении»⁴⁹.

Наведені приклади яскраво засвідчили той факт, що різні органи місцевої влади брали участь у вирішенні адміністративних і кримінальних порушень не лише в Києві, а далеко за його межами.

В матеріалах Канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора 1856–1859 рр. йдеться й про опікування частиною «великої чумацької дороги», яка пролягла від Черкас через Ольшану, Звенигородку, Київ, В'язівку до Новоросійського краю⁵⁰.

Про необхідність впорядкування торгівлі в місті конкретно висловився київський голова в своїй доповіді на засіданні Думи у вересні 1871 р. У ній, зокрема, йшлося проте, що Старе місто конче потребує влаштування гарного базару, а тому було запропоновано визначити для нього місце на Львівській площі. Однак на ній не знайшли відразу придатної й належних розмірів території. А тому Київська міська Дума восени того ж року оголосила конкурс на укладання контракту та підрядні роботи з планування базару в межах Львівської площі, Старо-Житомирської та Бульварно-Кудрявської вулиць. Незабаром проблему вирішили й на визначеному місті розпочалася активна торгівля, головним чином худобою, сіном і соломою. Через що базар на Львівській площі у народі прозвали Сінним⁵¹.

Тоді ж схожа проблема виникла щодо базару на Хрещатицькій площі. Проте після того, як у 70–80-роках тут збудували будівлю Думи, декілька триповерхових будинків з крамницями, приміщеннями для контор, банків, тощо, базар зник. Хоча дискусія навколо нього винила ще не раз. Але перемогла позиція тих, хто доводив: по-перше, базарна торгівля помітно зменшить прибутки тутешніх магазинів; по-друге, галасливе торжище на фактично головній вулиці губернського центру виглядатиме «не по-європейськи». В 1889 р. розглядався варіант критого ринку на зразок Веньського. Тобто, продавці мали б щоденно привозити продукти, виставляти їх на пересувних лотках, а в 11 годин ранку згортати свою торгівлю. Власник садиби, яка межувала з площею, Фабриціус пропонував для цього свою ділянку землі. Однак, у цілях безпеки від пожежі або затоплення, а також через брак належної кількості землі, й така ідея залишалася нереалізованою. Правда, за деякими даними, через декілька років Фабриціусу вдалося отримати від влади дозвіл на будівництво на своїй ділянці тимчасового скляного павільйону для продажу м'яса, риби, молока, овочів і т. п.⁵².

Стосовно середини 80-х - початку 90-х років слід зазначити також про такі події. За клопотанням місцевого купця Соломона Грайнома йому дозволили відкрити в Києві комісіонерсько-довідкову контору⁵³. Таку ж установу заснував і негоціант Рафаловський⁵⁴.

А Київське товариство сільського господарства серед городян поширило «циркулярне повідомлення» про заснування в Одесі Комітету з продажу хліба, тим самим явно намагаючись долучити до цієї справи всіх зацікавлених осіб: і торговців збіжжям, і його виробників⁵⁵. Тоді ж активізувалася боротьба органів влади та поліції з «підмінною» торгівлею, яку практикували євреї в Києві та інших містах Південно-західного краю⁵⁶.

На той час міські базари продовжували знаходитися на перетині трактів, у низинах, куди стікалися дощові води, перетворюючи торгові площі на болота. Поліпшити ситуацію адміністрація намагалася за рахунок прокладання дерев'яних рядів і пок-

риття їх дахами. Вона ж чітко розподіляли тут місця, за які велася потужна конкурентна боротьба. Інколи право на них викупувалося на спеціально організованих аукціонах, де перемагав той, хто пропонував більшу оренду. Суперництво в цій царині призводило до того, що оплата місця зростала від кількох сотен до тисячі карбованців на рік. Правда, при цьому помітно збільшувалися й обсяги торгівлі на кожному постійному місці, що знову ж таки у вигляді податків збагачували Київ і його ринкове керівництво.

Хитромудрі старости, користуючись слушною нагодою, в усній формі дозволяли окремим торговцям займати місця на базарі навіть тоді, коли ті вже перед тим офіційно були орендовані іншими особами. Так, селянин Потап Петраченко з Малих Дмитровичів скаржився в Управу на те, що староста Печерського базару за хабар дозволив якомусь селянинові торгувати кавунами на місці, яке викупила його дружина й мала на нього відповідний квиток під номером 31. Причому, цей квиток видала безпосередньо Управа. Події ж на базарі завершилися тим, що незаконний продавець, посилаючись на дозвіл старости, відшмагав суперницю батагом і підбив їй око, а староста при цьому насміхався над постраждалою, примовляючи, мовляв, усе незабаром заживе. Коли ж таки почали розбиратися в суті справи, староста доводив, що селянин з кавунами мав також належний квиток. Але перевірити його твердження вже не змогли, бо останній кудись зник, а свідки не бачили як давався хабар. І справу швидко призупинили⁵⁷.

В кінці XIX ст. у Києві з населенням у 265 тис. осіб налічувалося чимало базарів, які знаходилися неподалік один від одного: Печерський, Хрещатицький, Сінний, Житній, Галицький (у межах сучасної площі Перемоги), Володимирський, Троїцький і Бессарабський. Однак городяни часто висловлювалися за збільшення їх кількості. Вирішення цього питання цілком залежало від рішення засідателів Думи. Тому кияни, нерідко роками, були змушені оббивати пороги Управи, щоб вирішити свої проблеми. Зокрема 1895 р. майже 70 мешканців вул. Жиланської та прилеглих до неї районів звернулися до київського міського голови з таким проханням – заявою: «Жители районов между Шулявской, Нижне-Владимирской, Ботаническо-Никольской и Жиланской, а также Паньковской, Тарасовской и большей части (вблизи Благовещенской церкви) Мариинско-Благовещенской улиц давно испытывают большую трудность в приобретении свежих жизненных продуктов, так как за таковыми нужно ходить чуть ли не за полторы версты на базары :Еврейский или же Троицкий и пробывать там ежедневно по несколько часов, особенно это тяготит бедных людей, оставляющих малых детей на произвол судьбы и тех, которые не имеют прислуги.

Приобретение же жизненных продуктов в уличных лавочках не всегда возможно, а если случится иногда приобрести таковые продукты, то в частую не надлежащего качества и гораздо дороже цен базарных».

На думку дописувачів, означену проблему можна було вирішити збудувавши у певному районі «базарчика» для продажу продуктів, а саме на майдані по Жиланській вулиці, в яку впиралася Тарасівська вулиця (поблизу садиби Міллера та заводу Бродського). На запропонованій території на той час знаходилися два склади з лісо-матеріалами та каналізаційними трубами.

Далі прохачі-заявники пояснили свій задум так: «С устройством сказанного базарчика вся вблизи его находящаяся местность, представляющая ныне глушь, оживится; площадь принесет городу хорошие доходы за арендуемые под лавки и рундуки места; окажется большая услуга всем в этой местности живущим, в особенности беднякам, селящимся в низовьях улиц Тарасовской, Нижне-Владимирской, Жилянской и прочих, а также домовладельцам по найму квартир, которых немало пустует по причине объясненного неудобства» (!)⁵⁸.

Незважаючи на такі, здавалося б цілком природне бажання й вигідну пропозицію киян, районна влада не поспішала з вирішенням проблеми. І це при тому, що таку ідею підтримали також 35 гласних Думи, які навіть направили спеціально створену комісію оглянути місце майбутнього базару. Засідання ж Думи й таємне голосування на ній взагалі зняли це питання на тій підставі, що мовляв, влаштування нового «торжища» завдасть великих збитків Володимирському та Троїцькому рынкам.

Жителі міста запропонували ще один вихід з ситуації, що склалася: влаштувати критий базар (точніше павільйон) з місцями для продуктів. Однак територія, яку вони планували під нього відвести, ще з 1882 р. була призначена під житлові забудови. Тому і цю ідею влада не сприйняла позитивно. Загалом базарами відали спеціально створена при думі комісія та Управа. Саме до них зверталися ображені покупці й продавці зі своїми скаргами, а також дорослі городяни з пропозиціями. За порядком безпосередньо стежила поліція, за окремими підрозділами якої були закріплені певні райони. Зокрема Сінним базаром «опікувався» Старокиївський поліцейський участок, Бессарабським–Двірцевий, Галицьким, або як його ще називали, Еврейським – Бульварний, Троїцьким – Лебідський, Печерським – з однойменною назвою, Лукнянівським – також. За ситуацію на Олександрівському базарі (поблизу Гостинного двору) відповідали подільська поліція, а на Житньому – Плосьького участка. Всі названі ділянки очолювали пристави, яким продавці змушено платили частку з своїх прибутків у вигляді хабара, відомого в той час під назвою «поліцейський податок». Його розміри часто залежали від різних обставин, насамперед, бажання й настрою приставів. Так, в останній чверті XIX ст. один з них – Михайлов, який служив на Подільському участку, щоб зібрати такий «податок» вів за собою по Житньому базарові городових з лантухами, а то й з візком. Коли його вимоги перевищили всі допустимі «норми», то торговці поскаржились на такі зловживання в Управу. Пристава звільнили, хоча він і вважав, що брав з своїх «підопічних» досить помірковано. Якщо забирав у продавця спиртним пляшку горілки, то порожню тару... завжди повертав!

Невід'ємним атрибутом кожного базару були дрібні крадії та шахраї, яких марно намагалася позбутися адміністрація. Місце кожного пійманого з них займав інший. Наприклад, на Єврейському базарі шахраї спеціалізувалися на реалізації годинників, які справно працювали в руках господаря, а коли їх купували вони через годину-дві ставали. Після того поладити годинник не брався жоден майстер у місті. Продавець же тікав куди подальше від базару.

В кінці XIX ст. на київські базари щоденно прибувало до 30 тис. підвод з найрізноманітнішими сільськогосподарськими продуктами. На них панувала антисанітарія. Залишки товарів продавці найчастіше викидали на землю, де вони ставали

здобиччю пацюків, собак і котів. Нерідко реалізовувалися зіпсовані риба, м'ясо, фрукти тощо⁵⁹.

Як би там не було, але в 80–90 роках Дума здійснила ряд заходів, які поліпшили стан торгівлі. Так, нею були створені спеціальні санітарні «обоз» і двір, на багатьох ринках і перед ними заасфальтували майданчики, вимостили площі. Правда і тут підрядники не забували про свої вигоди, а менше думали про загальний благоустрій. А він потребував все більшої уваги, активізації дій у суспільстві, вкладання додаткових значних коштів, нових прогресивних ідей і технологій, тощо. Адже в містах Західної Європи, Варшаві, Одесі, Москві, Петербурзі та інших адміністративних центрах криті ринки вже багато десятиліть розвивалися в такому напрямі. Певною мірою цьому сприяло «поблажливе» ставлення імперського уряду до представників іноземних фірм, які досить швидко поширювали свої знання й набутий досвід у Києві. Зокрема йдеться про дозвіл австрійській торговій фірмі «М.Вейнреб і К» у м. Лемберзі здійснювати профільні комерційні операції в Москві, Києві та Одесі⁶⁰. Зрозуміло, що навколо їх представництв не могло не гуртуватися місцеве купецтво (1899–1900 рр.).

Цікавим є і той факт, що на початок ХХ ст. торгівля в місті продовжувала потребувати все нових площ, а тому його адміністрація намагалася часткового вирішити цю проблему за рахунок розширення роздрібної купівлі-продажу на території Київської фортеці, про що йшло наполегливе листування чиновництва з її комендантом⁶¹.

Загальна ж тенденція проявлялася в тому, що, розвиваючись, постійна торгівля поступово витискувала ярмаркову. Купці, приїжджаючи до міста, все частіше назавжди осідали в ньому, влаштовували тут великі стаціонарні склади та крамниці, де зберігалися товари нерелізовані на базарах і ярмарках. Зростання прибутків головним чином відбувалося завдяки порівняно швидкому збільшенню міського населення, яке потребувало все значніших обсягів продуктів харчування та предметів широкого вжитку.

Внутрішні економічні процеси та відповідні заходи влади призвели до того, що в 1890 р. на території Києва постійну торгівлю вели вже 4648 закладів. А на кінець століття тут також функціонували спеціалізовані магазини: 52 суконно-мануфактурні, 53 готового одягу, 23 взуттєві, 64 галантерейні, 92 бакалійні, 22 булочні й кондитерські, 50 книжкові, 14 тютюнові, 3 сільськогосподарського реманенту та інші⁶².

Враховуючи той факт, що міські ринки, через які встановилися постійні економічні контакти з навколишніми й дальніми селами, потребували все більше спеціальних місць для торгівлі, адміністрація, з одного боку, розширювала їх корисні площі, а з другого боку, надаючи такі місця, значно подовжувала терміни оренди на них. На початку 90-х років кількість спеціальних місць на дев'яти базарах Києва майже досягла 3700.

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі : ПСЗРИ). – Собр. 1-е. – Т.26. – № 19895. – С.660–662.

- ² *Варадинов Н.* История Министерства внутренних дел. – СПб., 1861. – Т.1. – С. VIII.
- ³ *Каманин И.* Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина, 1889. – №9. – С.617.
- ⁴ ЦДИАУК. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.91. – Арк. 6–9; Спр. 768. – Арк. 36; Спр. 782. – Арк. 162; Спр. 1088. – Арк. 1,2.
- ⁵ Там само. – Оп.5. – Спр. 1415. – Арк. 1–13.
- ⁶ *Каманин И.* Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина, 1889. – №8. – С.163, 176.
- ⁷ Исторические материалы из Архива Киевского губернского правления / Сост. А.Андреевский. – К., 1882. – Вып.1. – С.137, 138.
- ⁸ Там само. – С.176, 177.
- ⁹ ЦДИАУК. – Ф.533. – Оп.1. – Спр. 1236. – Арк. 90.
- ¹⁰ Там само. – Спр. 1521. – Арк.1,2.
- ¹¹ *Каманин И.* Указ. труд. – С.179.
- ¹² *Долгоруков И. М.* Дневник моего путешествия в Киев // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1870. – Апрель – июнь. – Кн.2. – С.107.
- ¹³ *Синицкий Л.* Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М.Долгорукого // Киевская старина, 1893. – №2. – С.274–92.
- ¹⁴ *Щербина В. І.* Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С.21.
- ¹⁵ ПСЗРИ. – Собр.2-е. – Т.3. – № 2124. – С.660.
- ¹⁶ *Варадинов Н.* История Министерства внутренних дел. – Пб., 1861. – Т.2. – Ч.1. – С.540; Ч.2. – С.72.
- ¹⁷ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.6. – Отд. 2. – № 4803. – С.30–5.
- ¹⁸ Там само. – Т.7. – № 5831. – С.909.
- ¹⁹ Из записок Николая Николаевича Муравьева-Карского // Русский архив, 1894. – Т.3. – № 10. – С.289–90; *Иконников В. С.* Указ. соч. – С.199, 200.
- ²⁰ Комерческая газета, 1838. – № 40.; 1840. – № 153; *Семенов А.* Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII столетия до 1853 г. – СПб., 1859. – Ч.2. – С.288, 289; Сведения о судноплавстве по Днепру // ЖМВД, 1847. – № 17. – С.310.
- ²¹ ЦДИАУК. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.539. – Арк.1,2.
- ²² Там само. – Оп.2. – Спр 674. – Арк. 1,2.
- ²³ Там само. – Оп.5. – Спр. 1757. – Арк. 1–7.
- ²⁴ Там само. – Ф.442. – Оп.138. – Спр.113. – Арк.1.
- ²⁵ Там само. – Оп.1. – Спр. 1204. – Арк. 1–4.
- ²⁶ Там само. – Оп. 66. – Спр.123. – Арк. 1–12.
- ²⁷ Там само. – Оп.1. – Спр.1815. – Арк. 1–4.
- а. Мається на увазі економіці в цілому.
- б. Також і на купців.
- ²⁸ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.10. – Отд.2 (прибавл.). – № 7694. – С.47.
- ²⁹ Там само. – Отд.1. – № 7931. – С.211.
- ³⁰ ЦДИАУК. – Ф.442. – Оп. 65. – Спр.42. – Арк. 1–153.
- ³¹ Там само. – Оп. 794. – спр.97. – Ч.1. – Арк.2.
- ³² Там само. – Оп.1. – Спр. 6487. – Арк. 1–6.
- ³³ *Шульгин В.Я.* Юго-западный край под управлением Д.Г.Бибикова (1838–1853) // Древняя и новая Россия, 1879. – № 2. – С.116–117.
- ³⁴ *Иконников В. С.* Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк. – К., 1904. – С.180.

- ³⁵ *Лугова О.І.* Соціально-економічний розвиток та адміністративне управління міста // Історія Києва: В 3-х т., 4-х кн.. – К., 1986. – Т.2. Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. – С.186.
- ³⁶ В.Г.[*Василий Горленко*]. Киевская публичная библиотека // Киевская старина, 1888. – № 8. – С.28 (Документы, известия и заметки).
- ³⁷ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.23. – Отд.1. – № 22567. – С.572–574.
- ³⁸ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.26. – Отд.2. – № 25714. – С.91–92.
- ³⁹ Там само. – Т.27. – Отд.1. – № 26836. – С.750.
- ⁴⁰ ЦДАУК, – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 10436. – Арк.1–74.
- ⁴¹ Там само. – Оп. 101. – Спр.77. – Арк. 1–6.
- ⁴² Там само. – Оп.81. – Спр 41. – Арк. 1–9; оп. 35. – Спр. 700. – Арк. 1–3; оп.38. – Спр. 403. – Арк. 1–13.
- ⁴³ Там само. – Оп.39. – Спр. 170. – Арк. 1–95.
- ⁴⁴ Там само. – Оп. 46. – Спр.44. – Арк. 1–4; спр. 310. – Арк. 1–10.
- ⁴⁵ Там само. – Оп. 806. – Спр. 101. – Арк.28.
- ⁴⁶ Там само. – Оп. 159. – Спр. 446. – арк. 1–92.
- ⁴⁷ Так само. – Оп. 175. – Спр. 570. – Арк. 1,2.
- ⁴⁸ Там само. – Спр. 54. – Арк. 1–3.
- ⁴⁹ Там само. – Оп. 178. – Спр. 45. – Арк.1–3.
- ⁵⁰ Там само. – Оп.33 – Спр. 1319. – Арк. 20–28.
- ⁵¹ *Гамоля Н., Мокроусова Е.* Киевский торжок // [http. / www.kontrakty.com.ua/ show /rus/rubric main/30200515.html](http://www.kontrakty.com.ua/show/rus/rubric%20main/30200515.html).
- ⁵² Там само.
- ⁵³ ЦДАУК. – Ф.442. – Оп. 537. – Спр. 63. – Арк. 1–21.
- ⁵⁴ Там само. – Оп. 540. – Спр. 227. – Арк. 1–3; спр. 243. – Арк. 1,2.
- ⁵⁵ Там само. – Оп.544. – Спр.1. – Арк.1.
- ⁵⁶ Там само. – Оп.540. – Спр. 226. – Арк. 1-18.
- ⁵⁷ *Гамоля Н., Мокроусова Е.* Указ.соч.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ *Карповская И.* За три копейки на киевском базаре можно было купить модный детектив о происхождениях Шерлока Холмса или килограмм картошки // Факты, 2004. – 25 сентября.
- ⁶⁰ ЦДАУК. – Ф.442. – Оп. 629. – Спр.541. – Арк. 1–8.
- ⁶¹ Там само. – Оп.631. – Спр.5. – Арк. 27–40.
- ⁶² *Лугова О. І.* Назв. праця. – С.185.

УДК 553, 94 (477.62) «18-19»

*І.В. Довжук
(м. Луганськ)*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОЧОЮ СИЛОЮ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ У ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

Розвідка має за мету розглянути низку аспектів процесу формування робітництва вугільної промисловості Донбасу у післяреформений період.

Основная цель статьи – рассмотреть ряд аспектов процесса формирования рабочего класса в отрасли угольной промышленности Донбасса в пореформенный период.

The main purpose of the article – to consider several aspects of the formation of the working class in the Donbass coal industry in the post-reform period.

В післяреформений період почала активно розвиватися промисловість Наддніпрянської України, передусім Донецького басейну. Важливим питанням було забезпечення промисловості відповідними кадрами, особливо робітниками.

Ця розвідка має за мету розглянути низку аспектів формування робітництва вугільної промисловості Донбасу у післяреформений період. Цієї проблеми так чи інакше торкалися в своїх працях І.Фелькнер, Л.Ліберман, Г.Бакулев, П.Лященко, В. та С.Нестерцови, В.Щербиніна й інші дослідники.

Питання про забезпечення вугільної галузі Донбасу робочою силою піднімалося спочатку окремими підприємствами, а потім не сходило з порядку денного з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. Так, один із них – І.Фелькнер у праці «Каменный уголь и железо в России» (1874 р.) пропонував уряду «выдворить» заводське населення на Південь Росії штучним чином, принаймні на перші часи. На думку І.Фелькнера, для створення міцних кадрів уряду слід було перемістити до Донбасу до 10 тис. душ чоловіків та жінок¹.

На І з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії в 1874 р. питання про залучення на копальні Донбасу робітників посідало важливе місце. Підкреслювалося, що брак робочих рук улітку пояснюється головним чином малонаселеністю краю й що єдиним правильним кроком у цьому напрямі було б заселення як вільних казенних, так і приватних земель народом з внутрішніх губерній. Із таким клопотанням з'їзд звернувся до уряду, але позитивного рішення не отримав. Зрозуміло, що землевласникам-дворянам не дуже прийшлися до смаку ці пропозиції підприємців².

В 1870–1880-ті рр. під час найбільшої потреби у робітниках вуглепромисловці навіть виступили з пропозиціями про використання праці ув'язнених, силою утримувати робітників на шахтах, відбирати з цієї метою в них паспорти³.

За проханням вуглепромисловців Грушівського району, де проблема з професійними гірниками стояла дуже гостро, імперський уряд навіть спробував у 1860 р. залучити шахтарів із Німеччини. Приваблені вигідними умовами, вестфальські гірни-

ки 1000 осіб приїхали в парадних професійних костюмах, із музикою пройшлися вулицями Новочеркаська. Однак, коли вони побачили землянки, цебра, рудничний бруд, жакливі побутові умови, то рішуче через консула потребували повернення на батьківщину; тільки 30 осіб із них залишились у Донбасі⁴.

Інтенсивний розвиток вугільної промисловості в 80–90-ті рр. XIX ст. привів, з одного боку, до виключно високих темпів зростання кількості робітників, зайнятих у цій галузі, а з іншого, – загострив дефіцит даної категорії останніх, що було пов'язане з багатьма чинниками, в тому числі й вказаними вище.

Зазначимо, що основним джерелом формування та поповнення лав робітників вугільної промисловості Донбасу у такій країні, як Російська імперія, стало розшарування і пролетаризація селянства. Реформа 1861 р. викинула на ринок робочої сили близько чотирьох мільйонів безземельних селян⁵. Рятуючись від голоду й зубожіння, найбідніші з них масами уходили на заробітки в промислові центри та райони капіталістичного землеробства. Саме Донбас на зламі XIX–XX ст. став таким центром тяжіння робочої сили, одним із головних районів появи найманих робітників з пролетаризованих селян⁶. На їх відхід, як головне джерело для поповнення лав робітників вугільної промисловості Донбасу, вказували і промисловці: «...Протягом часу із зростанням населення навіть у чорноземних губерніях наділ не міг уже давати повного забезпечення для селянського населення, й для нього з'явилася необхідність у відхожих промислах – необхідність не випадкова, викликана не якимось лихом, а регулярна, що повторювалася з року в рік. Ось ці селяни, котрі шукають заробітків у відхожих промислах, і становлять контингент наших робітників на кам'яновугільних копальнях»⁷.

Слабка заселеність території Донбасу, майже повна відсутність постійних місцевих робітничих кадрів – усе це зумовило переважаюче поповнення лав донецького пролетаріату завдяки селянам із Центральної Росії й України. Основну масу шахтарів становили перш за все вихідці з російських центрально-чорноземних губерній. На другому місці були вихідці з лівобережних українських, головним чином Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, а також Області Війська Донського. З цих двох районів вийшли до початку XX ст. до 90% усіх шахтарів Донецького басейну⁸.

Дані земських статистиків про співвідношення прийшлих та місцевих робітників серед гірників та їх родин по кам'яновугільній промисловості Бахмутського повіту наочно характеризують цю тенденцію. З 2939 осіб, які мешкали в шахтарських поселеннях (не рахуючи 694 особи з Юзівки), 1983 – прийшли з різних російських губерній, 309 – місцеві (бахмутські) й 147 – з інших повітів Катеринославської губернії⁹.

Отже, забезпеченість вугільної промисловості Донбасу робітничою силою в досліджуваній період була вкрай недостатньою.

Підкреслимо, що місцеве населення у вільний від польових робіт час віддавало перевагу недисциплінованій праці замість найманої. Такі обставини значно впливали на розміри затрат, котрі потрібні були для заснування підприємства, оскільки необхідно було будувати великі колонії та організовувати багато закладів, від яких західноєвропейські підприємці були звільнені завдяки наявності й близькості великих міст

або селищ, де робітник знаходив за наймом або на правах власності всі необхідні йому життєві умови.

Досліджуючи різноманітні сторони гірничої та гірничозаводської промисловості, даючи характеристику останньої й вказуючи на її потреби, земства і громадськість звертали особливу увагу на стан робітничого класу на заводах та шахтах Донбасу. Так, з приводу шахтарів Півдня в «Южно-русском горном листке» за 1881 р. відзначалося: «Питання про гірничоробітників на півдні Росії дуже важливе питання. Його поки що не торкались ані уряд, ані преса. Ми навіть не маємо точних статистичних даних про кількість робітників на кам'яновугільних копальнях, не говорячи вже про те, що у літературі абсолютно немає будь-яких даних про стан гірничоробітників на півдні Росії. А тим часом, тут, на півдні, гірничоробітничий клас є в повному сенсі невлаштованим. Бродяче життя, поголовне пияцтво, злиденність – ось характерні якості нашого робітника. Більш-менш прийнятно влаштовані робітники на великих рудниках... Про невеличкі рудники (а їх більшість) нічого й казати. Тут вони працюють не самостійно, а від підрядників, і експлуатація їх досягає жажливих розмірів. Ані землі, ані навіть рухомого майна наш робітник не має. Тут виробляється у повному сенсі цього слова пролетаріат»¹⁰.

Поступово з розвитком промисловості Донбасу складався постійний контингент шахтарів. За 1860–1890-і рр. кількість робітників тут збільшилася в 30 разів, причому тільки за останні п'ять років XIX ст. – втричі. До початку XX ст. донецький пролетаріат перетворився на одну з найбільших складових робітничого класу не тільки України, а й усієї Російської імперії. На Донбас у 1900 р. припадало 5,5% усіх промислових робітників у державі, причому у вугільній промисловості цей відсоток становив 78,2%. В 1900 р. у межах нинішньої Донецької області нараховувалося понад 59 тис. останніх. З них понад 37 тис. були зайняті на 26 копальнях¹¹.

В результаті складання більш-менш постійного кадрового складу у вугільній галузі Донбасу наприкінці XIX – на початку XX ст. почали формуватися так звані шахтарські родини, котрі ставали в подальшому відчутним джерелом поповнення лав робітництва. За даними перепису 1897 р., у гірничій промисловості Півдня України спадкоємні шахтарі становили 7,1%, але кількість їх постійно зростала¹².

Віковий, статевий та національний склад робітників вугільної промисловості Донбасу прослідкувати досить важко. Дослідник С.І.Потолов, користуючись даними перепису 1897 р. і непрямыми даними, вважав, що він визначався перевагою гірничої й гірничозаводської промисловості у басейні¹³. Дійсно, тяжкі умови ручної праці в останній могли витримати відносно молоді та фізично здорові чоловіки. За даними перепису, у вугільній промисловості Донбасу жінок було близько 1% від загальної кількості робітників¹⁴. Але за даними Статистичного бюро Ради з'їзду гірничо-промисловців Півдня Росії за 1902 р., жінки на копальнях Донбасу становили 2,4%¹⁵.

Зазначимо, що жіноча й дитяча праця посідала не останнє місце на шахтах Донецького басейну: з кожних ста робітників усіх груп виробництва жінок і дітей працювало 8,2%. В другій групі виробництва ця категорія дорівнювала 14,3% від загальної кількості робітників, у третій групі – 15,5% та в п'ятій (найбільш дрібні копальні) – 20,8%. При цьому слід мати на увазі, що дитяча й жіноча праця у дійсності були розвинуті ще більше, особливо на дрібних селянських шахтах¹⁶.

Законом від 9 березня 1892 р. було заборонено використовувати працю дітей віком до 15 років на підземних і нічних роботах. Але адміністрація копалень постійно порушувала ці правила. Л.Ліberman, який довгі роки пропрацював у Донбасі, писав з цього приводу: «Щоб судити про застосування законів, котрі обмежували дитячу працю, слід на будь-якому руднику зайти до будинку вуглепідйомних або інших машин, або в так зване «лампове відділення» – приміщення, де наливаються, підпалюються й видаються робітникам «запобіжні» лампи, і ви побачите маленьких хлоп'ят, котрі рухаються серед ламп, витирають, наливають та заряджають їх пістонами для автоматичного запалювання у підземних виробітках...

З блідими, стомленими обличчями, перемазаними кіптявою й сажею, з чорними руками, вкрай замасленими, швидко рухаються вони по великому будинку під недрімливим оком десятника. Більшості з них важко дати і 13 років, постійно попадаються діти років одинадцяти. Але, якщо ви спитаєте в будь-кого, скільки йому років, він на превелике здивування відповість: «п'ятнадцять». Робиться це часто за розпорядженням (звичайно, неофіційним) нижчої адміністрації, яка виконує таким чином «закон»; крім того, саме хлоп'ятко не зацікавлене відкрити істину: воно може позбавитися цього місця, а це відкриває перед ним перспективу недоїдання, одвічних дорікань дома у лінощі та дармоїдстві. Так виконувався закон про вік працюючих дітей. Не менш точно дотримувався він стосовно тривалості робочого дня і нічних робіт»¹⁷.

Старий шахтар Є.Д.Медведев згадував про початок своєї трудової діяльності: «Я приїхав до батька, коли мені не було ще 12 років. Мати служила куховаркою в артілі, я поступив працювати на шахту «Капітальна». Десятником у нас був Коваленко, й коли батько привів мене до нього, він заявив: «Дуже малий. Не доведе санок. Та годі, спробуємо». Спустилися першого разу у шахту в ніч. Лампи коптели – одна мука. Працював тоді більше 12 годин. Було так натягаєшся, що коли йдеш на гора, ніг під собою не чуєш. Заробляв тоді 15 руб. на місяць»¹⁸.

Що стосується національного складу робітників вугільної промисловості Донбасу, то кількісне співвідношення простежити тут досить важко. Вище вже згадувалося, що вона поповнювалася кадрами в основному з чорноземного центру Росії й Лівобережної України. Протягом другої половини XIX ст. у складі донецького пролетаріату переважали російські робітники. Однак з кінця століття посилюється відхід українських селян у гірничу і гірничозаводську промисловість Донбасу. За даними перепису 1897 р., серед працюючих в останній росіяни становили 74%, українці – 22,3%. У 1900 р. росіяни становили 55,7% всіх донецьких шахтарів. Потім йшли вихідці з українських губерній – Катеринославської, Чернігівської, Полтавської – та Облaсті Війська Донського – 31,5% гірників¹⁹.

Таким чином, індустріалізація Донецького басейну поклала початок формуванню особливого в професійному й етнонаціональному складі населення регіону, де переважав прийшлий елемент, позбавлений будь-якої приватної власності, а отже, і почуття власника, що формувало «справжній пролетаріат». Постійний брак робочої сили та некваліфікована праця на шахтах приваблювали до регіону строкатий за Етносоціальним складом контингент, що створило особливу національну, мовну й культурну сутність Донбасу.

- ¹ *Фелькнер И.* Каменный уголь и железо в России. – Санкт-Петербург., 1874. – С.97.
- ² *Либерман Л.В.* Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь. – Москва, 1929. – С.34.
- ³ Труды VI съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове с 8-го по 28-е октября 1881 г. – Х., 1881. – С.368.
- ⁴ *Бакулев Г.Д.* Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – Москва, 1955. – С.201.
- ⁵ *Лященко П.И.* История Народного хозяйства СССР: В 3-х томах. – Т.2. – Москва, 1956. – С.26.
- ⁶ *Ленин В.И.* Развитие капитализма в России // ПСС. – Т.3. – Москва, 1979. – С.587–588.
- ⁷ Труды XXIV съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове с 1 по 14 декабря 1899 г. – Ч.1. – Х., 1890. – С.356.
- ⁸ *Потолов С.И.* Рабочие Донбасса в XIX веке. – Москва; Ленинград, 1963. – С.107.
- ⁹ Сборник статистический сведений по Екатеринославской губернии. Т.2. Бахмутский уезд. – Екатеринослав, 1886. – С.276.
- ¹⁰ Южно-русский горный листок. – 1881. – №1. – С.14.
- ¹¹ История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Донецкая область. – К., 1976. – С.22.
- ¹² *Потолов С.И.* Назв. праця. – С.119.
- ¹³ Там же. – С.125.
- ¹⁴ Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. – Санкт-Петербург, 1906. – Т.1. – С.16.
- ¹⁵ Каменноугольная промышленность России в 1902 г. Вып.1. Каменноугольная промышленность южной России. – Х., 1903. – С.XLVI.
- ¹⁶ Углекоп Донецкого бассейна. Краткая объяснительная записка к экспонатам, сост. сан. врачом И.И.Лященко. – Екатеринослав, 1913. – С.6.
- ¹⁷ *Либерман Л.В.* Указ. соч. – С.18–19.
- ¹⁸ Державний архів Донецької області. – Ф.Р-2109. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.13.
- ¹⁹ *Нестерцов В.Д., Нестерцова С.М., Щербинина Е.В.* Деловая элита Донбасса XIX – начала XX вв. – Донецк, 2007. – С.16.

УДК 323.325 (477.5) «19»

В.І. Качмала
(м. Київ)

ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СТАНОВИЩА СЕЛЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ на початку ХХ ст.

Завданням цієї довідки є ознайомлення читача із причинами аграрної кризи і змінами в соціальному житті мешканців лівобережних губерній, а саме Чернігівської та Полтавської на початку ХХ ст.

Основной целью данного исследования является ознакомление читателя с причинами аграрного кризиса и изменениями в социальной жизни жителей левобережных губерний, а именно Черниговской и Полтавской, в начале ХХ века.

The main purpose of this study is to acquaint the reader with the causes of the agrarian crisis and changes in the social life of the inhabitants of the left-bank provinces, namely, Chernigov and Poltava, in the early twentieth century.

Складні економічні та соціальні проблеми, що нині переживає наша держава, вимагають вивчення і з'ясування становища, в котрому перебуває український народ. Світовий досвід показує, що населення, яке живе на рідних землях, намагається працювати на останніх та без поважних причин не залишає їх. Тим більше, що українські землі є найбільш привабливими, оскільки тут зосереджено понад 30–40% світового чорнозему¹.

Вивчення господарських процесів, що відбуваються у суспільстві, дають можливість врахувати наукові прогнози його соціально-економічного життя. На жаль, проблема землі і й досі не розв'язана. Дане питання стоїть досить гостро та є болючим для кожного селянина. Ці землі споконвіку приваблювали іноземців, котрих цікавило власне збагачення. Як свідчить історія, в Україні 14 млн гектарів найкращої землі на початку ХХ ст. належало 8 тис. власникам. Ними були польські магнати, німецькі барони, а також російські й українські поміщики. Наприклад, Браницькі мали 167 тис. дес. землі, Потоцькі – 170 тис. дес., Терещенки – 141 тис. дес., Бобринські, Харитоненки, Долгорукі – по 40–50 тис. кожні. Ще у 1912 р. Російська імперія вивозила 651 млн пудів хліба за кордон, з них близько 43% давала Україна².

Історично склалося так, що у вітчизняній історичній науці тривалий час переважували загальні соціально-економічні студії, а характер змін у певних регіонах країни залишався поза увагою істориків. Завданням цієї довідки є ознайомлення читача із причинами аграрної кризи і змінами в соціальному житті мешканців лівобережних губерній, а саме Чернігівської та Полтавської на початку ХХ ст.

Аналізуючи шляхи трансформації соціального становища селянства, стає зрозумілим, що сільське господарство впродовж тривалого часу відігравало домінуючу роль у житті українських земель. Саме тому господарські аспекти історії селянства України

є досить актуальними у вітчизняній історичній науці. Вивченням економіки в сільськогосподарському секторі почали займатися лише у XIX ст. (до XVIII ст. існували своєрідні статистичні матеріали – реєстри поголовного податку, в яких фіксувалися тільки об'єкти – земля, млини, корчми тощо). Проведена у 1861 р. аграрна реформа спонукала до досліджень стану сільського господарства, обслідування його бюджетів, проведення описів нерухомого майна селян і розвитку кустарних сільських промислів. Цим почали займатися земські управи, котрі являли собою виборні органи управління. Щорічно публікувалися дані про посіви й врожай зерна по повітах, окремо по поміщицьких та селянських землях.

Матеріали земської статистики сприяли розвитку економічної думки в Російській імперії. Вагомий вклад у цю справу внесли українські дослідники. Завідуючий Полтавським земським статистико-економічним бюро (1899–1902 рр.) О.О.Русов протягом другої половини 1900 р. здійснив перепис усіх населених пунктів однойменної губернії й зібрав колосальний матеріал про її господарський стан. Статистиками було систематизовано дуже об'ємний матеріал по кожному повіту, складено таблиці щодо розмірів землеволодіння і його характер³. На Чернігівщині висвітлювали економічні та соціальні проблеми українського села О.П.Шлікевич (розробив комбінаційні статистичні таблиці), П.П.Червинський (проводив земле-робські обстеження), М.М.Коцюбинський (український письменник і громадський діяч). Займалися цими питаннями історики та економісти Гвоздев Р.І., Осадчий Т.І., Личаков Л. Вони вивчали динаміку народного життя після Всеросійського загального перепису 1897 р., фіксували зміни в аграрній сфері, розвиток кредитно-банківської системи, досліджували соціально-економічну діяльність земств.

Радянські історики відчували на собі тиск із боку партійного керівництва й державних ідеологів. Тому деякі їх дослідження були необ'єктивними, агітаційно-пропагандистськими. Незважаючи на це, вагомий внесок у вивчення впливу столипінської аграрної реформи на сільське господарство зробив Лось Ф.Є у праці «Україна в роки столипінської реакції». Автор висвітлив причини обезземелення сільської бідноти, зробив аналіз розподілу землі. Варто згадати матеріали Слабченка М.Є. до економічно-соціальної історії України, що вийшли з друку у Харкові (1925 р.), Качинського В.П. про селянський рух в Україні (Полтава, 1927 р.) Не можливо не відмітити праці Української академії наук, а саме статистичний збірник за редакцією академіка М.В.Птухи (К., 1924 р.).

Вагомий внесок у дослідження цієї проблеми, у розроблення нової концепції, яка повинна вплинути на подальше вивчення соціально-економічного становища селян на початку XX ст., внесли наші сучасники – Якименко М.А., Власик І.М., Вовк Ю.Г., Н.Р.Темірова та ін.

На початку XX ст. 4 / 5 населення України залишалися сільськими мешканцями⁴. Перепис 1897 р. зафіксував таке співвідношення: із 2 297 854 осіб, що проживали в Чернігівській губернії, лише 209 453 належали до міських жителів, на Полтавщині – відповідно 3 046 833 осіб, із них 291 461 міщан⁵. У промисловому відношенні обидві губернії відзначалися суттєвою відсталістю порівняно з іншими губерніями Російської імперії. Хоча природа і клімат сприяли поширенню різних промислів, але підприємства важкої індустрії були майже відсутні, переважали легка й харчова галузі. Про-

мисловість зосереджувалася у містах і обслуговувала потреби міського населення. Решта населення займалася сільським господарством-землеробством та скотарством. Щотижневий видання Полтавщини, газета «Хуторянин» № 23 від 1898 р. відзначала: «Вся наша губернія живе від землі, кожен землевласник і кожен селянин має свої життєві інтереси в питаннях землеробства – котрим буде зібраний урожай, кількість вирощених кормів, як покращити культуру обробки землі, котрими будуть погодні умови, як зробити тваринництво прибутковою галуззю й ін.»⁶.

Розміщення населення було тісно пов'язане з розвитком приватних землеволодінь⁷. Густота його на 1 кв. версту відігравала суттєву роль у забезпеченні селянських господарств землею та встановленні цін на останню, а також у визначенні рівня аграрного перенаселення. Він був різним, навіть в окремих повітах. Дослідження показали, що на півдні Чернігівської губернії господарств було менше, ніж у північних повітах: у Козелецькому, наприклад, середня селянська сім'я становила 5, 6 душ; в Городянському – 5, 9; в Мглинському – 6, 0; у Суразькому – 6, 2⁸. «Всяке село являє стільки різноманітності в економічному становищі окремих груп свого населення, що важко говорити про добробут окремих селищ як цілих одиниць і змальовувати цей добробут цифрами», – писав В. Постников у 1891 р.⁹.

За абсолютною густиною населення на 1-му місці були повіти Борзнянський та Конотопський, де на 1 кв. версту припадало 66–70 душ, друге місце займали Суразький, Новозибківський, Козелецький і Глухівський повіти (50–53). На останньому місці були Остерський, Городянський та Мглинський (40–43 душ)¹⁰.

Скасування кріпосного права й пов'язані із ним перетворення спричинили низку суперечливих процесів і тенденцій: з одного боку, вони зумовили збереження землеволодіння поміщиків й прогресуючий занепад і деградацію їхніх маєтків, обезземлювання та розшарування селянства, аграрне перенаселення, вимушені міграції, а з іншого боку, – формували нестанову приватну власність на землю, сприяли становленню ринку робочої сили, стимулювали розвиток підприємництва, розширювали сферу функціонування ринкових відносин, створювали передумови для становлення громадянського суспільства¹¹.

Багато селянських сімей як і у Чернігівській, так і в Полтавській губерніях почали частково або повністю відходити від землі та займатися кустарництвом. «Полтавская земская газета» №1 від 2 липня 1906 р. зазначала: «За даними міського статистичного бюро, серед сільського населення кустарництвом займаються 6 785 господарств. Кустарі виробляють свою продукцію власноруч чи з допомогою членів родини й збувають її в тій місцевості, де вони безпосередньо мешкають, на ярмарках, базарах чи здають перекупникам. Кустарщина має розвиток у тих районах, у котрих є багатий природний матеріал (глина, лоза, дерево тощо). Розвиток такого виробництва є дуже важливою допомогою для малоземельного і безземельного селянина»¹². Із 6 853 обстежених кустарних господарств Полтавської губернії землі не мали зовсім – 27,1%; мали близько 1 дес. – 24%; до 3 дес. – 21,3% ; до 6 дес. – 15, 6%; понад 6 – 8 дес. – 5%¹³.

Табл. 1

Промисли	Кількість населення, що займається промислами	% населення зайнятий у промислах
с/г, мисливство, рибальство	1 812 385	78, 87
Промисловість добувна та обробна	213 194	9, 28
Торгівля	77 794	3, 39
Служба в приватних осіб	71 605	3, 12
Візники	14 263	0, 62
Державні службовці	12 704	0, 55
Інші	78 309	3, 41 ¹⁴ .

У таблицю не ввійшли 538 352 осіб чоловічої й жіночої статі, які самостійно добували кошти на життя або отримували їх від держави – стипендії, дотації, пенсії. Крім того, із тих осіб, що займалися сільським господарством, полюванням і рибальством (1 812 385), 116 372 мали ще допоміжні заняття: кустарне виробництво льняних виробів – 327 790; займалися столярною справою – 11 690; шили одяг – 7 670; виготовляли та лагодили взуття – 6 168; займалися перевезеннями – 5 938; розводили бджіл – 4 717; робили колеса, дуги, вози – 3 204; інше – 3 000. Головне управління землеробства опублікувало відомості стосовно бюджету селян-кустарів: «Середній прибуток землероба становить 429 руб. на одне господарство. Прибуток від кустарництва – 255 руб. дорівнює 34,1% його бюджету. Хоча середній прибуток кустарного господарства (426 руб.) менше на 3 руб. середнього прибутку землероба (429 руб.), він має менші витрати на 33 руб., таким чином його прибуток перевищує витрати на 25 руб.¹⁵ Соціально-економічне становище селянства на початку XX ст. змінювалося, відбувався неминучий поділ його на прошарки: бідняків, середняків і заможних. Купівля землі вимагала значних коштів. Вони були не в усіх, а лише у заможних, – котрі мали на 1 млн дес. землі більше, ніж поміщики, а також у 2,5 раза більше посівів, у 2 рази – коней та великої рогатої худоби¹⁶.

Зростання крайніх груп селянства Полтавської губернії (в тисячах) можна побачити з таблиці 2.¹⁷

Табл. 2

Роки	по 1 дес.	від 1 до 3 дес.	від 3 до 9 дес.	від 9 до 15 дес.	більше 15 дес.
1882 – 89	4,5	22,9	43,3	7,9	5,2
1900	7,7	26,8	35,7	7,1	5,4
1910	9,1	26,1	33,9	8,1	6,2

Аналогічною була ситуація й на Чернігівщині. У 1900р. господарств, які не мали наділу, було 80 740 (17,8%), мали до 3 десятин – 145 533 (31,7%), від 3 до 6 десятин – 104 020 (22,9%)¹⁸.

Сільське господарство переживало гостру кризу, що охопила всі його галузі. В 1902 р. полтавська газета «Хуторянин» опублікувала цікавий матеріал щодо головної закономірності згаданого процесу: всі прибутки від сільського господарства не перевищують затрачених на нього зусиль і коштів. Автор публікації висловлював тугу за тим часом, коли вся Європа харчувалася виключно українським хлібом. З'явилися нові конкуренти – США, Аргентина, Індія. Тому питання про підняття ціни на експорт хліба неможливе, а може і зовсім непотрібне, тому що більшість населення Російської імперії систематично недоїдає. Звичайний хліб став для нього розкішшю. Наводилися порівняльні дані про те, що продуктивність праці у США в 5 разів більша, ніж у Російській імперії. На одну особу, котра займається землеробством в Америці, припадає на продукти харчування 100 руб., а в Росії – 14 руб. 30 коп. (у 7 разів менше)¹⁹.

Руйнувала селянський добробут також оренда землі. Неспроможність селян вести господарство на своїх злиднених ділянках змушувала багатьох із них вдаватися до орендування землі в поміщиків. Наприклад, у 1905 р. в Козелецькому повіті із загальної кількості 19 005 дворів, власники 8 584 дворів (45, 2%) змушені були орендувати землю; у Городянському повіті ці показники відповідно становили 17 909 – 8 713 дворів та 48, 7%. Очевидно, й в інших повітах ситуація була аналогічною. На селян мала великий тиск і влада. Якщо російський селянин платив 25 коп. подушного податку, то український був змушений виплачувати по 2 руб. щорічно²⁰. Тому однорічна оренда, що була поширена на Полтавщині та Чернігівщині, була страшенно не вигідною для простого селянина. Явище подорожчання землі було викликане прагненням землевласників усіма способами збільшити прибуток від маєтків і віддавати в оренду гіршу землю, до того ж на не вигідних для селян умовах. Порівняємо вартість оренди землі у Полтавській та Чернігівській губерніях з іншими в 1904 р.: Київська – 16, 36 руб. за 1 дес.; Чернігівська відповідно – 12, 08; Полтавська – 9, 34; Таврійська – 8, 65; Волинська – 6, 40. Отже високі ціни на землю були не стільки наслідком розвитку капіталізму, скільки результатом земельного голоду селян²¹. Вони споконвічно прагнули мати землю й працювати на ній.

Сільські заможники та орендарі-лихварі брали в оренду у поміщиків великі земельні площі, передаючи їх за певну приплату суборендарям – селянам. Загальна кількість орендованої останніми землі (в тис. дес.) становила у Полтавській губернії – 74, 65, а в Чернігівській – 361, 6. Оренда землі за способом оплати була різною. Так, за даними «Обзора сільського господарства Полтавської губернії за 1904 г.» половиною врожаю сплачувало оренду 23, 1% селян; грошима – 61,6%; відробітками – 15, 3%²².

Процент відношення індивідуальних покупців через банк до загального числа покупців (колективні селянські громади, товариства) був таким²³:

Табл. 3

Губернії	1908р.	1909р.	1910 р.	1911 р.
Полтавська	57, 6	80, 2	90, 5	83, 5
Чернігівська	29, 1	53, 5	69, 9	83, 2

Для основної маси селянства через відсутність коштів і дорожнечу купівля землі була недоступна. Допомогу вони могли отримати в Селянському поземельному банку. Він надавав позику під заставу землі, яка купувалася. Однак кредит був вкрай не вигідним для селян – від 7, 5 до 8, 5% на рік. Робив грошові позики й сільський лихвар, але під 20% та вище, а потрібно було повернути йому на 1/6 чи на 1/4 більше, ніж взято²⁴. Організувати міцне господарство на банківські гроші могло тільки заможне селянство. Біднота, взявши позику, не могла її віддати. До останньої банк ставився безцеремонно: спродував її землі, штовхав до дальшого руйнування господарств²⁵.

Рятуючись від голоду та злиднів, селянство залишало свої домівки. Частина із них ішла у місто, поповнюючи ряди робітничого класу, й працювала за наймом²⁶. Інша частина йшла на заробітки в Таврійську і Херсонську губернії. Робота там значно краще оплачувалась та й були більш сприятливі умови для оренди і купівлі землі²⁷. За період з 1891 по 1900 рр. з Полтавської та Чернігівської губерній у середньому на 100 душ населення взяли паспорти на відхожі промисли 42 особи²⁸.

В той час починає поширюватися міграційний рух на окраїни імперії. Головними колонізаційними регіонами для українців були Донська, Кубанська області й Ставропольська губернія. Саме туди переселилися 360 тис. українців, що становило 41,5 % всіх новоселів²⁹. Іншими регіонами переселення були Північний Кавказ, Сибір (Томська, Тобольська, Єнісейська губернії) та Середня Азія³⁰. Тільки у 1883–1905 рр. на Далекий Схід мігрували з Лівобережжя 66 957 осіб³¹. Вони становили 84% від загальної чисельності мігрантів. На першому місці стояла Чернігівська губернія, котра дала відповідно 24, 97% (68, 992 особи)³², за нею Київська – 24, 14% (66, 709), далі Полтавська – 24, 15% (66 703)³³. Всього за той період із України виїхали 415 636 переселенців, із них самовольців – 216 783, що становило – 52 % усіх мігрантів краю³⁴.

Аналізуючи документи, можна сказати, що не тільки бідні селяни вирушали у далеку дорогу в пошуках кращого життя. Співвідношення переселенців із України складалося так: 63, 3% – бідняків, 23, 4% – середняків, 13, 3% заможних селян³⁵. Незважаючи на це, банківські ціни на землю зростали. Так, у Чернігівській губернії тільки за 1899–1902 рр. вони збільшилися вдвічі й становили в середньому 128 руб. на рік³⁶.

Аграрна криза сприяла концентрації землі у руках заможних селян, змусила господарювати їх по-новому, по-капіталістичному, застосовувати сільськогосподарські машини, найману працю для покращення кількості та якості обробки землі, раціонально займатися економікою. Внаслідок столипінської аграрної реформи у 1912 р. в Україні відсоток заможних селян становив 11, 9. Їм належало 448 тис. дворів (5 млн осіб.); середняків було відповідно 550 тис. (5–6 млн. чол.). Взагалі в Україні, особливо у чорноземних областях, столипінська реформа мала більший успіх, ніж у 40 губерніях Європейської Росії, що пояснюється особливою ментальністю місцевого населення, потягом його до землі, до створення власних господарств.

Поступово почалися відкриватися кооперативні товариства, засновуватися сільськогосподарські, позичкові, споживчі, позичково-ощадні товариства. Було створено кілька бджільницьких, молочних і садівницьких об'єднань³⁷.

Губернії	Споживчі тов -ва	Позичкові тов -ва	Позичково-ощадні	Сільськогосподарські	Всього
Полтавська	289	151	33	117	570
Чернігівська	80	137	83	32	327

Одночасно змінювався й побут селян у зв'язку із соціально-економічним розшаруванням. Відчувалися помітні зміни в архітектурі житла. Заможні господарі почали будувати кам'яні будинки під бляшарною черепицею. В їх побут входить швейна машина, гумове взуття та одяг фабричного виготовлення. Відчувався потяг до освіти і культури, у селі відкривалися бібліотеки-читальні створювалися, самодіяльні хоріві й театральні гуртки. Завдяки земствам у 15 повітах Полтавщини за 1897–1910 рр. грамотність населення підвищилася з 16, 9% до 23, 7%. Крім початкових шкіл, уряд відкривав сільськогосподарські класи та організував вечірні заняття при земських школах для дорослих і підлітків³⁸.

Підсумовуючи вищесказане, можна відмітити, що зміни в економіці й соціальному житті були значними. Актуальним є питанням піднесення господарства та розподілу землі українським селянством і нині. Сучасна економічна думка відчуває гостру потребу в узагальненні історичного досвіду, нагромадженого нашими предками в організації селянського господарства. Потрібно знати помилки, які вже мали місце, наприклад, у тій же аграрній політиці царського уряду, включаючи реформи земельних відносин П.А.Столипіна. Держава повинна сконцентрувати в своїх руках відповідні адміністративні органи не тільки агрономічної допомоги, а й важелі економічного регулювання відносин між фермером та селянином, побудувати гнучку систему підтримки безпосереднім товаровиробників.

¹ Романцов В.О. Українці на довичних землях (XVIII – XX ст.). – К., 2005. – С.10.

² Лось Ф.Є. Нариси з історії України. Вип. XI. Україна в роки столипінської реакції. – К., 1944. – С.88–137.

³ Полтавская земская газета. 13 августа 1906. – С.12.

⁴ А. Хоменко. Населення України 1897–1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17. XII.1926 р., X., 1927 р. – С.28–80.

⁵ ЦДІА. – Ф. 323. – Оп. № 1. – Спр. 216 – 218. – Арк.138.

⁶ Хуторянин –1898 р. 4 червня. – С.375.

⁷ Осадчий Т.И. Земли и землевладельцы в Юго-Западном крае, на Украине, Подолии, Волини. Опыт стат.-эконом. исследования. – К., 1899. – С.15–128.

⁸ Большая энциклопедия. – Санкт-Петербург, 1905. – Т. 20. – С.41.

⁹ В.Постников. Южно-русское производственное хозяйство. – М.,1891. – С.392.

¹⁰ Демченко Т.П., Онищенко В.І. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Випуск 3. Чернігівщина поч. XX ст. 1900–1917 рр. – Чернігів, 1998. – С.3–67.

¹¹ О.Д.Бойко. Історія України. Вид. 2-ге. К., 2002. – С.656.

¹² Полтавская земская газета –1906 2 июля. – С. 11.

¹³ Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) // УІЖ – 1996. – № 1. – С.129.

- ¹⁴ Черниговская губ. (Первая Всеобщая Перепись населения под ред. Н.А.Тройницкого). – Санкт-Петербург, 1905. – С.VIII.
- ¹⁵ Хуторянин. – 1906. – 17 октября.
- ¹⁶ Мельник Л.Г. Соціально-економічний розвиток України (1900–1917 рр.) XX ст. – К., 1992. – Т.2. – С.14.
- ¹⁷ Лось Ф.Є. Там само. – С.61.
- ¹⁸ Черниговская неделя – 1914, 23 травня – С.3.
- ¹⁹ Хуторянин. – 1902. – 3 октября. – С.706.
- ²⁰ Лось Ф.Є. Там само. – С.68.
- ²¹ ¹ Слабченко М. Є. Матеріали до економ.-соц. історії України XIX ст. – Т.1. – Х., 1925. – С.268–512.
- ²² Качинський В. Селянський рух на Україні в 1905–1907 рр. – Полтава, 1927. – С.21–329.
- ²³ Лось Ф. Є. Там само. – С.67.
- ²⁴ Гвоздев Р.И. Кулачество-ростовщичество. Его экономическое значение. – Санкт-Петербург, 1908. – С.49.
- ²⁵ Лось Ф.Є. Там само.
- ²⁶ Лазанська Т. І. Реформа 1861 р. та її соціально-економічні наслідки. Історія України. Курс лекцій у 2-х книгах. Від найдавніших часів до к. XIX ст. – К., 1991. – Т.1. – С.449–492.
- ²⁷ ЦДІА. – Ф. 442. – Оп. 633. – Спр. 496. – Арк. 159.
- ²⁸ Лось Ф.Є. Формування робітничого класу на Україні і його революційна боротьба к. XIX – поч. XX ст. – К., 1955. – С.62–177.
- ²⁹ Якименко М. А. Міграції українського селянства 1861–1905 рр. // ВІЖ – 1982. – № 9. – С.66.
- ³⁰ Тихонов В.А. Переселение в России во второй пол. XIX в. (По материалам переписи 1897 г. и паспортной статистики). – Москва, 1978. – С.166–408.
- ³¹ Кауфман А.А. Переселение и колонизация. Санкт-Петербург, 1907. – С.67–256.
- ³² Деятельность Черниговского губернского земства по переселению за 1909г. – Чернигов, 1910 р. – С.11–228.
- ³³ Кізченко В.І. Розвиток культури на Україні. Історія УРСР. – К., 1978. – Т. 4. – С.70–429.
- ³⁴ Переселение из Полтавской губернии с 1861 по 1 янв. 1901 г. – Вып. 2 (1894–1901 гг.) – С.413.
- ³⁵ Лещенко Н.Н. Изменения в аграрных отношениях на Украине в результате проведения реформы 1861 г. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Таллин, 1959. С.56–196.
- ³⁶ ЦДІА. – Ф. 442. – Оп. 633. – Спр. 49. – Арк.3.
- ³⁷ Лось Ф.Є. Там само. – С.86.
- ³⁸ Черниговская земская неделя. 1915. – 3 мая. – С.15.

УДК 94 (477.8): 625.31 «XIX-XX»

В.М. Кляпчук
(м. Івано-Франківськ)

ВУЗЬКОКОЛІЙКИ В УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТАХ кінця XIX – першої третини XX ст.

Метою статті є в розкриття основних умов зародження, будівництва та експлуатації вузькоколієк українських Карпат.

Целью статьи является раскрытие основных условий зарождения, строительства и эксплуатации узкоколеек украинских Карпат.

The purpose of the article is the disclosure of the basic conditions of origin, construction and operation of narrow-gauge lines of the Ukrainian Carpathians.

У даний час важко уявити собі життя без такого зручного, дешевого і безпечного виду транспорту, як залізниця. Втім, минуло порівняно небагато часу з появою перших залізниць на українській землі. Зокрема історія вузькоколієк тут сягає початку XIX ст., коли в Галичині виникла потреба перевезення деревини. Тоді й з'явилися у Карпатах колії, схожі на трамвайні, завширшки 750–760 мм. Багато таких вузькоколієк було знищено під час Першої світової війни, а ще більше постраждало їх від стихій та загальної економічної ситуації в регіоні.

Актуальність статті полягає в розкритті умов зародження, будівництва й експлуатації вузькоколієк українських Карпат. Адже на сучасному етапі ця господарська галузь є однією з найперспективніших для розвитку рекреації.

Питанням будівництва та експлуатації залізниць та вузькоколієк в Українських Карпатах приділяли увагу О.Балицький¹, А.Басараб та ін.², Н. та М.Библюки³, П.Гранкін⁴, Г.Ковальчак⁵, П.Лазечко⁶, П.Сова⁷ й В.Трубецької⁸. Велику роботу з вивчення цієї проблематики здійснили також С. і П.Пеняки⁹, В.Венделін¹⁰ та ін. У розвідці роботи використано праці українських і зарубіжних вчених та матеріали приватного архіву Кляпчуків.

Зростання економіки Австро-Угорщини в 2-й половині XIX ст. зумовило не обхідність інтенсивнішого використання лісових ресурсів українських Карпат. Відкриття нових тартаків, збільшення можливостей вивезення лісових багатств у центральні регіони метрополії й за її межі в зв'язку з введенням у дію нових залізниць вимагало зростання обсягів робіт та доставки промислової деревини. Однак ліси, що прилягали до шосейних шляхів, до кінця століття були практично вирубані. Тому нові лісосіки відводилися у віддалених місцях, найраціональнішим транспортом для вивезення деревини з котрих, виявилися вузькоколієчні залізниці, що з кінця XIX ст. почали працювати паралельно з мережею ширококолієчних.

Історія вузької залізниці в Карпатах розпочалася у 1873 р., коли австрійський підприємець, барон Л.Поппер фон Подгарі переніс з Угорщини в Галичину головний офіс своєї фірми, яка спеціалізувалася на заготівлі, переробці й збуті деревини. Він

влаштував у Вигоді перший тартак¹¹, а вже в 1883 р. сюди було проведено залізничне полотно.

Від широкої залізниці в гори прокладали вузькоколійки з кінною тягою. Така колія довжиною 3 км сполучила в 1890 р. лісопильний завод у Вигоді з тартаком у Старому Мізуні.

Окрім Л.Поппера, вузькі залізниці з 1886 р. активно прокидали брати барони Грьоделі (в сколівських Бескидах) та графи Потоцькі (в Осмолоді). За 20 років ці підприємці збудували 3 вузькоколійки. Одна з них ішла через Демню до найвищої вершини Сколівщини – г. Парашка (1268 м). А у 1892 р., на противагу «легким коліям» Поппера, Грьоделі спорудили найдовшу в Галичині «льокальку» – 13,6 км. За наступні 15 р. довжина цієї залізниці зросла вп'ятеро. Нею перевозили деревину, робітників і туристів.

Інтенсивна розробка лісових ресурсів Галичини викликала пошуків будівництва мереж вузькоколієк (ширина колії 750–760 мм), прокладення котрих супроводжувалося створенням стаціонарних інженерних (мости, переправи, естакади тощо), житлових та господарських споруд. Система вузькоколієвих залізниць була тісно інтегрована у загальну систему залізничного транспорту. Створені в той час інженерні системи, транспортні вузли й станції у багатьох випадках функціонують і до цього часу. Нижче зупинимося на характеристичі вузькоколієк, які функціонували в Українських Карпатах (табл.)¹².

Таблиця 1.

Вузькоколієві залізниці в українських Карпатах

№ п/п	Назва основної лінії	Довжина мережі, км	Рік початку будівництва
<i>Львівщина</i>			
1	Броди – Шнирів	39	1912
2	Верхнє Синьовидне – Мальмансталь		1895
3	Сколе (Демня) – Мала	41	1888
4	Стояннів	7	1916
5	Турка – Завадка	25	1907
	Всього:	112	
<i>Буковина</i>			
6	Чудей – Кошуя		1907
<i>Станіславищина</i>			
7	Болехів – Хирава	35,9	1907
8	Брошнів – Дарів	72	1909
9	Видинів – Джурів	20,4	1892
10	Ворохта – Форещанка	13,5	1895
11	Вигода – Сенечів		
12	Вигода – Бескид	65	1912
13	Делятин – Луг	10	1920
14	Долина – Болехів	27	1904

15	Креховичі – Липовиця		1896
16	Микуличин – Поляниця	20,9	1910
17	Надвірна – Салатрук	57	1897
	Всього:	321,7	
	Закарпаття		
18	Берегове – Багарика (мережа)	158,2	1908
19	Білин – Кваси		
20	Буштина – Вонігове	6,5	1887
21	Великий Бичків – Великий Плаєць	42	1897
22	Великий Бичків – Щербілове	41	1904
23	Вишкове – Кіблерська долина		
24	Долина р. Осава	4,5	
25	Долина Павлика – Богдан	24	1927
26	Дубриничі – Люта	30	1890-і
27	Жорнава – Стужиця	7,5	1924
28	Зимір – Козьмешик		
29	Кам'яниця – г. Балова	8,05	1890-і
30	Кольчине – Нижня Вижниця	6,5	1923
31	Кострине – Іванцузький, Коровлянський та Розтоцький потоки	16,216	
32	Малий Березний – долина Ублянки	25,2	1900
33	Перечин – Папричний	7,8	1890-і
34	Перечин – долина Турї (мережа)	65,7	1913
35	Свалява – Поляна	88	1906
36	Свалява – Жденеве	40	
37	Свалява – Гнилий Верх	17	
38	Тересва – Бертянка	250	1903
39	Тур'я-Бистра – Обавський камінь	14	
40	Ужгород – Папричний	17,9	1904
41	Ужгород – Анталовці	34,873	Поч. XX ст.
42	Улицька Крива – Глибокий потік	28	1907
43	Хуст – Медвеже	32,5	Кін. XIX –
44	Чинадієве – Середній Верх	18	1922
	Всього*:	990,439	
	Загалом по Українських Карпатах*	1410,139	

* – За неповними даними

Зокрема на Станіславівщині за досліджуваний період існувало 11 вузькоколіюк:

1. Болехів – Тисів (вітка на Лужки) – Поляниця – Хирава. Довжина основної лінії вузькоколійки, що була споруджена протягом 1907–1911 рр., становила 35,9 км. До 1939 р. її обслуговували танк-паровози 1913 р. випуску.

2. Брошнів – Рожнятів – Перегінське – Закерничне (вітка на Гуту) – Ангелове – Осмолода – Дарів. Ширина колії – 760 мм. Рухомий склад – 6 паровозів у 1897–1910 р. та 12 – у міжвоєнний час. Цю вітку побудували графи Потоцькі у 1909 р. Вона мала 48

мостів та 55 км довжини від депо у Брошневі до станції Мшана. Її урочисте відкриття відбулося 13 вересня того року. Магістральна лінія допускала максимальне навантаження на вісь 3,2 т, середню швидкість руху – 15 км/год.; максимальний ухил – 16 – 24%. Довжина залізниці в 1913 р. становила 72 км. Після Першої Світової війни у вузлових пунктах побудовано нові станції.

3. Видинів – Джурів. Вітку шириною колії 600 мм і довжиною 15,3 км споруджено в 1892–1893 рр. на вугільні шахти Джурова. У 1913 р. добудовано ще дві вітки

4. Ворохта – Форещанка. Ця лісовозна лінія вздовж р. Прут мала 2 ділянки: Ворохта – Арджелуджа (6 км, 1895 р.) і Арджелуджа – Форещанка (7,5 км, 1905–1906). Для перевезення лісу використовувалися танк-паровози.

5-6. Дві тупикові вітки Вигода – Пшеничники – Дубовий Кут – Солотвин – Сенечів та Вигода – Людвиківка – Бескид споруджені в 1912 р.

Перед Першою Світовою війною існували 2 короткі вузькоколіїні лінії з кінною тягою на північний захід від Вигоди. У 1900 р. збудовано залізницю Вигода – тартак (с. Старий Мізунь) довжиною 3 км. Плани будівництва парової залізниці вздовж р. Мізунки з'явилися в 1911 р., коли компанія у жовтні 1913 р. уклала угоди про відчуження землі, а в 1913–1914 р. розпочала спорудження лінії, яке здійснювалося німецькою компанією «Orenstein & Koppel». Довжина прокладеної вітки становила 21 км (від Вигоди до Людвиківки), а вартість робіт – 600 тис. крон. Протягом 1920–1939 рр. головну лінію у долині р. Мізунки продовжили до Буківця й Собольського лісництва, а в 1936 р. – на Троян, Глибокий і Яловий. У 1939 р. довжина мережі місцевих вузькоколіїнок становила 65 км. Діяли маршрути з Вигоди до Солотвинського (по р. Мізунці) та Бескидського (по р. Свіча) міндунків¹¹.

У 1938–1939 рр. функціонував регулярний пасажирський поїзд з Вигоди до Свічі й назад. Він відправлявся з Вигоди о 8-45 год., а на кінцеву станцію «Свіча» прибував о 10-30. Швидкість – близько 25 км/год. Назад потяг відправлявся о 16-30 год., прибуваючи у Вигоду о 18-00.

6. Делятин – Луг. Лісовозна лінія, шириною колії 760 мм, прокладена в 1920–1921 рр. підприємцем З.Кляйном. Її довжина становила 10 км, на лінії працювали 2 паровози.

7. Долина – Рахиня – Болехів. Побудована Галицькою дирекцією лісів в 1904–1905 рр. Головна лінія довжиною 27 км мала статус імперської лісовозної залізниці.

8. Креховичі – Луги (вітка Ілемня-5 – Розтока) – Липовиця. Прокладена в 1896–1897 рр. з 4 великими мостами через ріки Чечва і Ілемку.

9. Микуличин – Поляниця. Лісовозну вузькоколіїнку шириною 760 мм та довжиною 20,9 км побудовано в 1910–1914 рр.

10. Надвірна – Зелена (вітки на Хрипелів і Довбушанку) – Бистриця (вітка на Довжинець) – Салатрук. Лісовозна залізниця Надвірна – Бистриця (33 км) шириною колії 760 мм була простелена у 1897–1901 рр. Пізніше добудовано вітки на Довжинець (10 км, 1902-1903 р.), Салатрук (9 км, 1913 р.), Хрипелів (5 км, 1904 р.) і Довбушанку (1926 р.).

На Львівщині функціонувало 5 вузькоколіїнок:

1. Броди – Шнирів. Лісовозна лінія споруджена в 1912–1913 рр. (39 км). Влітку 1915 р. російська армія розірвала 31 км колії, й австрійською арміями. Після 1919 р.

18 км (ширина колії – 600 мм) було відбудовано. На вузькоколії працювали танк-паровози 1913 р. випуску, захоплені російськими військами у німців в 1915 р.

2. Верхнє Синьовидне – Корчин – Крушельниця – Сопот – Довге – Рибник – Зубриця – Мальмансталь. Головну лінію вузькоколійки від Верхнього Синьовидного до Мальмансталю прокладено у 1895–1913 рр. Локомотивне депо знаходилося в Синьовидному. У 1928 р. добудовано вітку Майдан – Зубриця і декілька відгалужень. Обидві лінії закінчувалися в горах, біля Завадки. Початкова ширина колії становила 800 мм.

3. Сколе – Демня – Коростів – Мала. Основну лінію споруджено у 1888 – 1893 рр. Колія мала ширину 800 мм. Пізніше були добудовані вітки Коростів – Гута – Липа – Мала – Велика Бутильва – Мала Бутильва. До 1939 р. на лінії використовувалися 4 танк-паровози, придбані в 1893–1900 рр. У 1888 р. прокладено 4,7 км лісової залізниці Сколе – Демня шириною 800 мм. 23 травня 1892 р. лінію продовжено до Пограничної (13,6 км), а в 1893 р. вона досягла долини р. Оряви. Максимальний ухил складав 2,5%, а довжина – 40 км. У 1938 р. відбулося офіційне відкриття туристичної залізниці, для чого використовувалися спеціальні відкриті пасажирські вагони.

4. Стоянів. Вузькоколію на розробки торфу відкрито в 1916 р.

5. Турка – Ільник – Ріків – Завадка. Побудована у 1907 р. від Турки вздовж рік Стрий та Завадка до Ільника (16,8 км) із шириною колії 760 мм. У 1908 р. лінію продовжено до Завадки (8,2 км).

На Буковині існувала єдина вузькоколійка Чудей – Банилів Підгірний – Гілче – Кошуя, споруджена в 1907-1908 рр. компанією «Bukowinaer Lokalbahnen» з шириною колії 760 мм. Це була дорога загального користування з вантажо-пасажирським сполученням. До основної лінії примикали 3 приватні лісовозні вітки в Гилчі й Кошуй (дві) братів Фелікса і Міхаела Адлерсбергів.

На Закарпатті функціонувало близько 30 вузькоколіюк:

1. Берегове – Хмільник (вітка на Виноградів) – Іршава (вітка на Кам'янку) – Довге – Суха-Бронька – Кушниця – Лисичове – Багарика. Вона експлуатувалася компанією BGV (Залізниця Долини Боржи), а з 1923 р. стала Чехословацькою державною залізницею. У 1926 р. загальна довжина її становила 107 км. Було пасажирське (Виноградів – Іршава) та товарне сполучення. В мережі існувало декілька віток: Хмільник – Виноградів – 19 км (грудень 1908 р.); Берегове – Приборжавське – Довге – 67 км (грудень 1908 р.); Довге – Кушниця 9 км (травень 1909 р.); Іршава – Осій – 8 км (грудень 1910 р.); Осій – Кам'янка – 4 км (червень 1911); Суха-Бронька – Кичера – 21 км (1912 р.); Кушниця – Лисичове – Репіна – 4,2 км (1930–1931 рр.); Кушниця – Березинка – полонина Боржава 17 км (працювало 18 локомотивних бригад); Лисичове – г. Камінь – 4 км; Лисичово – г. Присліп – 2 км; Лисичово – г. Звур – 3 км.

2. Білин – Білинський потік – Кваси.

3. Буштинє – Вонигове. прокладена у 1887 р. фірмою «Поллак і Шульц». Початкова довжина – 3 км (працювало 16 вантажних вагонів). У 1902–1904 рр. її продовжили до 6,5 км (24 вагони). В 1919 р. переведена на локомотивну тягу.

4. Великий Бичків – Великий Плаєць. Побудована у 1897 р.; до 1903 р. працювала на кінній тязі, а досягнувши протяжності 9,8 км, – перейшла на локомотивну.

Напередодні Першої Світової війни довжина колії сягала 42 км. На перевезенні лісу працювала 191 вантажна вагонетка. Одна з віток проходила долиною потоку Тьовшаг до г. Прелука.

5. Великий Бичків – Кобилецька Поляна – Щербілове (29 км) була споруджена у 1904 – 1914 рр. фірмою «Клотільда». В 1930-х рр. прокладено ще 2 вітки: долиною Малої Шопурки до Димера та Щербілова (26 км) та Кобилецька Поляна – долина Середньої Ріки – урочище Попітник (12 км). У 1937 р. на відрізьку Великий Бичків – Кобилецька Поляна започатковано пасажирський рух.

6. Вишкове – Кіблерська долина. Спочатку вузькоколія була на кінній тязі, пізніше – на локомотивній. Через Тису вагонетки з деревиною переправляли паромом, обладнаним колією.

7. Долина р. Павлик – Богдан. Збудована у 1927-1928 рр. (8,2 км). В гирлі Павлика було споруджено депо. В 1932 р. колія мала довжину 24 км.

8. Дубриничі – Черногорова – Люта. Належала до перших залізниць, що були побудовані у 1890-х рр. Спочатку працювала на кінній тязі (7,2 км), а після спорудження в 1902 р. фірмою «Бантлін» Перечинського лісохімзаводу вона стала його власністю, й її перевели на парову локомотивну тягу. Вузькоколія починалася в Дубриничах, де мала сполучення з широкою залізницею Ужгород – Великий Березний. У 1906 р. досягла довжини 30 км (біля Черногорова мала два відгалуження – під вершину Чело і до Лютянки). В 1917-1918 рр. тут працювало 4 локомотиви. В 1937 р. вузькоколія використовувала 44 вантажні, 1 службовий та 2 пасажирські вагони.

9. Жорнава – Загорб – Стужиця. Прокладена в 1924-1926 рр. протяжністю до вершин Кременарош і Равка довжиною 17,5 км. Основна колія мала відгалуження у долини рік Бистрої, Тихої, Папоротної, Жидівської. У 1927 р. вузькоколію обслуговувало декілька локомотивів, а вагонний парк становили 54 вантажні й 4 пасажирські вагони.

10. Зимір – Лазіщина – Козьмешик (детальні дані відсутні).

11. Кам'яниця – Суха Гута – підніжжя г. Балова. Перша її вітка, споруджена в 1890 р. (1,8 км), працювала на кінній тязі, а у 1920 рр. була демонтована. Друга вітка на паровій локомотивній тязі (4,5 км), котра прокладалася на замовлення Управління державними лісами і землеволідіннями, була споруджена в 1928 р. До неї у 1936 р. добудовано відгалуження (1,75 км) через долину Сухого потоку під вершину г. Балова.

12. Кольчине – Шелестове – Фрідешове – Нижня Вишниця. Споруджена в 1923 р. фірмою «Спітз» (виготовляла шпали для широкої колії) довжиною 6,5 км та шириною колії 760 мм, діяла до 1929 р.

13. Кострина – Іванцюзький, Коровлянський та Розтоцький потоки. Загальна довжина мережі – 16,216 км. Головне призначення колії – забезпечення деревиною тартаку у Кострині. Експлуатація колії припинилася в 1934 р.

14. З Малою Березною в долині Ублянки було 3 вітки, що належали Угорській королівській лісовій управі. У 1900 р. вузькоколія на кінній тязі, шириною колії 700 мм досягла довжини 7,2 км. В 1902 р. її продовжено до с.Убля, а довжина досягла 10,5 км. Працювало 10 вантажних вагонів. В 1904-1914 рр. тут діяли 3 вітки

завдовжки 3,8, 5,4 та 5,5 км, на яких працювало 12 вантажних вагонів. Після використання лісосік вузькоколіяку було розібрано.

15. Перечин – долина Вулшави – Папричний. Збудована в 1890-х рр. (7,8 км). Основним її завданням було транспортування бука для Перечинських лісохімзаводу й тартаку. Вузькоколійки з'єднувалися зі станціями широкої залізниці Ужгород – Ужоцький перевал. У 1920 рр. розібрана.

16. Перечин – долина Тур'ї – полонина Рівна. Дозвіл на спорудження у серпні 1913 р. видано Міністерством торгівлі Угорщини. Передбачалося будівництво головного залізничного полотна з Перечина до Тур'їхРемет, а далі – долиною р. Тур'я через с. Тупицю до Лумшор (25,85 км), до Тур'їПоляни (9,555 км) і під г. Козяк, де повинна була мати 2 розгалуження. До початку Першої Світової війни вдалося здійснити лише частину проекту. Експлуатація вузькоколійки, що йшла долиною р. Тур'ї та за с.Ракове й відгалужувалася в долину потоку Добрий (довжина 17,9 км), почалася з травня 1914 р. В 1915-1916 рр. було прокладено відгалуження від Тур'їРемет у долину р. Кловатів (15,4 км). Після припинення вирубки вітку розібрали, а рейки використали для продовження колії Тур'яПасіка – р. Шеповець (5,5 км).

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. вузькоколієне полотно перемістили на нове місце, паралельно з шосейним шляхом. Після закінчення її будівництва (1929–1931 рр.) реконструйована вузькоколійка проходила через Тур'їРемети, Ракове, Тур'юПасіку, Порошкове до Тур'їПоляни, де повертала у долину р. Шипот до схилів полонини Рівна. До головної лінії підходили тимчасові вузькоколійки, що вели безпосередньо на лісосіки: р.Кловатів – г. Тарниця (9 км); Тур'їРемети – долина р. Велика Ружа довжиною 5,15 км (1932 р.); Тур'їПасіки – долина р. Добри (5,5 км); Тур'яПасіки – г. Кичера (5,15 км, 1928 р.). Перевезення пасажирів на ділянці Перечин – Тур'їРемети здійснювалося з 1928 р. потягом, котрий складався з 3-4 пасажирських вагонів і курсував за розкладом. Загальна довжина мережі становила 64 км.

17. Свалява (тартак, хімзавод) – долина р.Пиня – Голубине – Поляна. Споруджена у 1906–1908 рр. Будапештською філією віденської фірми «Holzhandels – Aktien Gesellschaft» для забезпечення лісом великого тартаку. У 1907 р. її довжина становила 28 км, у 1914 – близько 70 км, у міжвоєнний період – 88 км. З Поляни йшло 4 відгалуження до лісових масивів. На відрізьку Свалява – Поляна діяли й пасажирські перевезення. В 1909 р. тут працювали 9 локомотивів та 205 вантажних вагонів.

18. Свалява – Неліпине – Ганьковиця, Підполоззя – Жденієве (40 км).

19. Свалява – Черник – Стройне – Дусина – Росош – Гнилий Верх (17 км).

20. Тересва – Тернове – Дубове – Усть-Чорна – Лопухів – Бертянка. Збудована в 1903 р. Поїзд, що рухався з Тересви, на станції Усть-Турбат (проходячи її о 8-00 год.) розділявся, і його частини відправлялися на станції Лопухів та Турбат. На всіх станціях існували станційні будинки з персоналом. На лінії також існував невпорядкований рух лісовозів, дрезин невідомої приналежності й приватних платформ, які завозилися головним поїздом на лісовозних платформах, а по відгалуженнях і назад – власниками. Обслуговувалась 14 локомотивами та паровозами.

21. Тур'я Бистра – хребет Обавський камінь (14 км). Відрізок був прокладений для потреб хімічного заводу у Тур'їБистрій, після завершення експлуатації котрого вузькоколіяку розібрали.

22. Ужгород – Доманинці – Папрична. В 1904 р. її протяжність становила 17,9 км. Вузькоколія за Доманинцями звертала на північний схід і йшла до відрогів Кадубецького гірського масиву. По ходу залізниця оминала сс. Гусак, Петровічі, Корумлю й прямувала до лісосіки під г.Папричний (1020 м н.р.м.). У грудні 1916 р. демонтована.

23. Ужгород – Радванка – Анталовці. Споруджена на початку XX ст. для доставки деревини на військове деревообробне підприємство; мала 2 відгалуження: перше – долинами Старого, Середнього і Крайнього потоків під г.Маковицю, Анталовецьку і Поляну та друге – на г.Токарню. Будівництво вели швидкими темпами і вже у жовтні 1914 р. залізниця (ширина колії 760 мм) була здана в експлуатацію. Потяги рухалися на паровій локомотивній тязі. В 1922 р. перейшла у власність Ужгородського управління державними лісами і землеволодіннями. Її довжина становила 34,873 км. Невдовзі на вузькоколії був сформований спеціальний пасажирський потяг, який курсував між Ужгородом і Анталовцями, із зупинками в Дравцях, Підгорбі, Холмцях, Руських Комарівцях, Вовковому, Середньому, Чертежі та Худльові. На лінії працювали паровози типу «Краусс 7196/1916».

24. Улицька Крива – Збой – Нова Седлиця – Глибокий потік (28 км). Прокладена у долині р. Уличанки для забезпечення деревиною тартаку, побудованого в 1907 р. у с. Забродь, через котре проходила широка залізнична колія Ужгород – Ужоцький перевал.

25. Хуст – Іза – Монастирець – р. Цеховець – Медвеже. Споруджена наприкінці XIX – на початку XX ст. загальною довжиною 26 км. Тут діяли локальні вітки Монастирець – Горінчове (2 км) та в долині р. Осава (4,5 км).

26. Чинадієво – Синяк – Середній Верх. Функціонувала для забезпечення сировиною 2 тартаків, паркетного цеху та сірникової фабрики. Будувалася впродовж 1922–1923 рр. фірмою «Бантлін». Загальна довжина – 18 км. У 1926 р. споруджена вітка Чинадієво – Обавський камінь.

Слід підсумувати, що перша вузькоколія на теренах українських земель виникла за часів австрійського уряду і мала назву «Галицька». Першими залізницями на Бойківщині став відрізок від Стрия до Сколе. Будувались вони і на Закарпатті, і далеко в карпатських горах. Історія вузької залізниці розпочалася в Карпатах іще за часів Австро-Угорської імперії, коли в 1870 рр. австрійський підприємець барон Леопольд Поппер фон Подгарі від широкої залізниці в гори проклав вузькоколійки з кінною тягою. Окрім нього, вузькі залізниці і лісопромисел із 1886 р. активно розбудовували брати барони Грьоделі – у Сколівських Бескидах та графи Потоцькі – в Осмолоді.

Наприкінці XIX ст. в Українських Карпатах функціонувало 12 вузькоколіюк (27 %). Бурхливий розвиток припав на початок XX ст., коли було розпочато будівництво 17 колій (38,6 %). Перша Світова війна змусила власників карпатських лісів на деякий час припинити лісорозробки і будівництво вузькоколіюк.

Вузькі залізниці використовувались не лише для транспортування вантажів, але й для перевезення пасажирів. Першу ліцензію на туристичні маршрути серед малих залізниць Європи отримала карпатська вузькоколія братів Грьоделів «Сколе – Демня – Коростів», протяжністю 41 км.

Вузькоколійки будувались різної ширини – від 600 до 800 мм. Наприкінці XIX ст., в основному, використовувалась кінна тяга, а з початку XX ст. – паровози (Сп2т-3537-3540, Сп2т-4173-4175, Dh2т+т, Dh2+3т, танк-паровози O&K 6506 і 6507 (013-0Т), Краусс/Лінц 0-2-0Т, Краусс/Лінц № 5768, 7196 та ін.).

Всього в Українських Карпатах в кінці XIX – першій третині XX ст. діяло 44 вузькоколійки загальною довжиною понад 1400 км, з яких 16 – у Передкарпатті (Львівщина – 11,4 %, Станіславівщина – 25 %), 27 – на Закарпатті (61,3 %) та 1 – на Буковині (2,3). Найбільшою була мережа на Закарпатті, довжина ліній якої, лише за встановленими даними, складала близько 1 тис. км.

¹ *Балицький О.І.* Дармштадтська вузькоколійка [Текст] / Промисловий та туристичний транспорт. – 2004. – № 3. – С.12–13; *Балицький О. І.* Спадщина польських залізниць та промисловості – нове спрямування туризму [Текст] / Промисловий та туристичний транспорт. – 2003. – № 2. – С.70.

² Рухомий склад вузькоколіїних залізниць [Текст]: каталог-огляд. – Л., 2002 (2002). – 36 с.: ілюстр. – С.36. – ISBN 5-7745-019-2; Вузькоколійки Сколівських Бескидів, 2004. – 45 с.: іл.

³ *Библюк Н., Библюк М.* Екологічні аспекти гірської лісозаготівлі [Текст] // Праці НТШ. – Львів, 1998. – Том II. – Розділ V. Екотехнології.

⁴ *П.Є. Гранкін, П.В. Лазечко, І.В. Сьомочкін, Г.І. Шрамко.* Львівська залізниця. Історія і сучасність [Текст] / – Л., 1996. – 175 с.

⁵ *Ковальчак Г.І.* Економічний розвиток західноукраїнських земель [Текст]. – К., 1988. – 110 с.

⁶ *Лазечко П.В.* Передумови будівництва залізниць у Галичині // Галицька брама. – 1996. – №14. – С. 3.

⁷ *Сова П.* Прошлое Ужгорода – Ужгород, 1987. – 309 с.

⁸ *Трубецкой В.А.* Локомотивы лесовозных железных дорог. – Москва: Гослесбумиздат, 1946.

⁹ *Пеняк С., Пеняк П.* Закарпаття – земля українська // Карпатський голос. – 2002. – № 23–24.

¹⁰ *Wendelin W.* Karpatendampf. – Band 1. Schmalspurbahnen in Ostgalizien: eine Bilddokumentation über Ostgaliziens kleine Bahnen von den Anfängen unter Österreich über Blütezeit und Niedergang bis zur Gegenwart in der Ukraine [на нім. мові] – Lemberg : Afischa, 2002. – 236 s. – Literaturverz. S. 220 – 221; *Karpatendampf. – Band 2. Schmalspurbahnen in Nordbukowina* [на нім. мові] – Lemberg, 2003. – 136 s.; *Wendelin W.* Karpatendampf. – Band 3. Waldbahn Vyhoda : Bilddokumentation, die Entwicklung der letzten Waldbahn Ostgaliziens – von den Anfängen unter Österreich über die polnische und sowjetische Periode bis zur Gegenwart in der Ukraine [на нім. мові] / – Lemberg, 2006. – 148 S. – Literaturverz. – S. 138.

¹¹ *Wendelin W.* Karpatendampf. – Band 1. Schmalspurbahnen in Ostgalizien : eine Bilddokumentation über Ostgaliziens kleine Bahnen von den Anfängen unter Österreich über Blütezeit und Niedergang bis zur Gegenwart in der Ukraine [на нім. мові] / W.Wendelin. – Lemberg : Afischa, 2002. – 236 s. – Literaturverz. S. 220 – 221; ¹⁴ *Wendelin W.* Karpatendampf. – Band 2. Schmalspurbahnen in Nordbukowina [на нім. мові] / W.Wendelin. – Lemberg : Afischa, 2003. – 136 s.; *Wendelin W.* Karpatendampf. – Band 3. Waldbahn Vyhoda : Bilddokumentation, die Entwicklung der letzten Waldbahn Ostgaliziens – von den Anfängen unter Österreich über die polnische und

sowjetische Periode bis zur Gegenwart in der Ukraine [на нім. мові] / W.Wendelin. – Lemberg : Afischa, 2006. – 148 S. – Literaturverz. S. 138.

¹² Пеняк С., Пеняк П. Закарпаття – земля українська // Карпатський голос. – 2002. – № 23-24; Wendelin W. Karpatendampf. – Band 1. Schmalspurbahnen in Ostgalizien : eine Bilddokumentation über Ostgaliziens kleine Bahnen von den Anfängen unter Österreich über Blütezeit und Niedergang bis zur Gegenwart in der Ukraine [на нім. мові] / W.Wendelin. – Lemberg : Afischa, 2002. – 236 s. – Literaturverz. S. 220–221; ¹⁴ Wendelin W. Karpatendampf. – Band 2. Schmalspurbahnen in Nordbukowina [на нім. мові] / W.Wendelin. – Lemberg : Afischa, 2003. – 136 s.; Wendelin W. Karpatendampf. – Band 3. Waldbahn Vyhoda : Bilddokumentation, die Entwicklung der letzten Waldbahn Ostgaliziens – von den Anfängen unter Österreich über die polnische und sowjetische Periode bis zur Gegenwart in der Ukraine [на нім. мові] / W.Wendelin. – Lemberg : Afischa, 2006. – 148 S. – Literaturverz. S. 138.

УДК (411.16): (477.46) «19»

Т.А. Клименко
(м. Черкаси)

**ДО ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ НА ЧЕРКАЩИНІ:
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ
в XIX – на початку XX ст.**

Єврейській душі властиве
шанування Бога та повага
до нього, очікування радості від
життя, месіанські сподівання,
терпіння і глибоке розуміння
людської особливості.

І.Б.Зінгер¹

Дослідження присвячено соціально-економічному життю євреїв Черкащини у XIX – на початку XX ст.

Исследование посвящено социально-экономической жизни евреев Черкасчины в XIX – начале XX вв.

The study examines the social and economic life of the Jews Cheraschiny In XIX – early twentieth centuries.

Кожна нація протягом усієї історії свого існування характеризується кращими рисами, котрі вирізняють її посеред інших. Заповзятливість, сміливість, рішучість, діловитість, винахідливість, організаторські здібності, виправданий ризик, здатність керувати великим обігом капіталів, налагодження чи модернізація виробництва – це такі якості, котрі завжди цінувалися в усіх націях. Їх історія розвивалася у взаємозв'язку з іншими народами через щільні сусідські взаємовідносини. Й тільки деякі особливості в історичному минулому їх відрізняли. Само собою зрозуміло, що поступово в Україні вони згодом почали стиратися.

Серед різних націй та народностей, котрі мирно співіснують на її теренах, заслугоує на увагу історія євреїв, як невід'ємної частини історії Української держави.

Поява їх на її території сягає глибокої давнини. Становлячи чималу частину етнічного населення Боспорського царства, котре на початку нової ери вело жваву торгівлю зі слов'янськими племенами, тікаючи зі зруйнованого арабами Хорезма, вони оселялися на давньоруських землях, спонукаючи прийняти іудаїзм хазарів, які захищали Київську Русь від азійських орд. Розширення торгових відносин євреїв і християн сприяло їх зближенню². Життя євреїв у «містечках» обмежувалося в основному домом, синагогою й базаром.

В понятті «містечко» (чи як євреї називали його «штетлах»), розумілося поєднання своєрідного побуту, релігійної та культурно-національної відокремленості єврейської общини. Згодом сама назва та її похідний прикметник «містечковий» стало уособленням провінційності й обмеженості. У той же час із містечок вийшли багато відомих художників, музикантів, просвітників, меценатів, громадських, культурних, військових діячів. Серед них – лікар, депутат Черкаської міської думи Л.І.Диккерт, власник Черкаської тютюнової фабрики А.А.Зарицький, рабин Черкаської громади Н.А.Шнеерсон, письменники Шолом-Алейхем, Д.Р.Бергельсон, П.І.Альтман, Фефер, черкаські підприємці І.М.Бродський, Я.А.Шкловський, М.М.Цейтлін, Ф.Г.Летичевський, Н.Лішиц, Е.Шіллер, Клезмер, А.І.Березовський, Герої Радянського Союзу Х.М.Краснокутський, П.Г.Турб'ян, Г.М.Штерн та ін³.

Містечки засновувалися за прихильності деяких українських керманічів до єврейства. Прикладом цього може бути засноване гетьманом Тарновським у 1714 р. перше на Черкащині єврейське містечко Монастирище. Пізніше виникли Сміла, Шпола, Катеринопіль, Лисянка, Звенигородка⁴.

Землеробством євреї розпочали займатися ще за часів царювання імператора Олександра І. Найбільш активна їх реєстрація відбувалася у період правління Миколи І, ним було створено передумови до заохочення євреїв до занять землеробством шляхом розселення останніх у сільській місцевості. Меншість їх було зараховано до міщанського стану, більшість – до селян⁵. До того ж частина євреїв, крім землеробства, займалася ще і городництвом, садівництвом, тютюноробством, виноробством, бджільництвом й іншими спеціальними галузями здебільшого поза межами населених пунктів на орендованих ділянках землі. Проте такий вид діяльності був скоріше супутнім так нехарактерним для цієї нації.

Промислове городництво, головним чином, розвинулося шляхом заготівельно-торговельної діяльності євреїв, які становили неабияку конкуренцію селянам. Крім того, вони славилися своїми гарними виробами різноманітних сортів масла і сиру в поміщицьких економіях, які були до того ж ще й їх управляючими.

Впродовж X–XII ст. масових переслідувань євреїв, що були звичайними у середньовічній Європі, в Україні не існувало. Навпаки, князі Данило Галицький, Володимир Мономах та Володимир Васильович користувалися їх допомогою під час реорганізації країни, вирішення фінансових справ, надаючи євреям у свою чергу чимало привілеїв⁶.

В XII–XVIII ст. відбувається активний розвиток Польського королівства, створюються умови для переселення на українські землі торговців – імігрантів з європейських держав, серед котрих було чимало євреїв, які об'єднувалися в общини. На початку XVII ст. останні існували у Корсуні, Умані, Богуславі. Отримуючи від польського уряду привілеї (грамоти), тотожні за змістом «Магдебурзькому статуту», вони поступово змішувалися з євреями, котрі проживали на Черкащині з давньоруських часів. На відміну від останніх, які займалися сільським господарством, імігранти віддавали перевагу торгівій діяльності, кредитно-грошовим операціям і ремісництву⁷. Князі й феодали надавали їм особливу перевагу, використовуючи їх як посередників у своїх торговельних справах.

За період із середини XVI ст. до початку XX ст. в Україні було сконцентровано близько третини світового єврейства⁸.

Традиційно схиляючись до проживання у містах, де їх частка суттєво перевищувала чисельність інших меншин по відношенню до корінного населення, іудейські громади помітно вплинули на розвиток значної кількості міст та містечок Черкаського регіону⁹.

На початку 80-х рр. XIX ст. комісіями південно-західних губерній Російської імперії було проаналізовано кількісний склад єврейського населення й характер його розміщення¹⁰. Внаслідок дискримінаційної політики уряду відносно останнього і його психологічних особливостей, менталітету та традицій найбільша чисельність євреїв існувала в містах. Так, у Канівському повіті вони становили до 25% від загальної чисельності населення, в Каневі – понад 33%; Липовецькому й Уманському повітах – понад 15%, у Липовці – 43%, Умані – 21%; у Чигиринському повіті – до 15%, Чигирині – понад 30%; Звенигородському і Черкаському повітах – до 10%, Звенигородці – 45%, Черкасах – до 30%; Золотоніському повіті – до 5%, Золотоноші – до 25%¹¹.

Спробу уряду щодо масового залучення євреїв до землеробства не можна назвати вдалою. Це пояснювало цілою низкою несприятливих обставин та умов, серед котрих головне місце займали відсутність знань, досвіду й необхідних оборотних коштів. Зрозумівши, що таким шляхом не вдасться залучити широкі маси євреїв до сільського господарства, Міністерство внутрішніх справ своєю постановою у 1898 р. дозволило їм придбавати та орендувати дрібні ділянки землі до 50 дес., відкривати єврейські землеробські ферми, сільськогосподарські школи для створення в подальшому умов для досягнення успіху у розвитку сільського господарства в регіоні¹².

Проте, маючи вільний доступ до заселення у сільську місцевість, лише незначна частина єврейського населення, котра мешкала в селах, займалася землеробством й або володіла нею, або орендувала як у селян, так і в поміщиків незначну кількість землі, до того ж оренда землі, що знаходилася у користуванні євреїв, становила понад дві третини всіх земель, які здавалися в останню¹³.

Здебільшого євреї завдяки своїм торговельним здібностям надавали можливість селянам безпосередньо в своїй місцевості продавати їм сільськогосподарську продукцію шляхом конкуренції за вигідними для них цінами. Тому сільським господарям, хоча й у збиток своєму добробуту, доводилось користуватися послугами маклерів, агентів, комісіонерів, експортерів та інших, головним чином із числа євреїв, котрі в силу своєї заповзятливості значно вивільняли сільських виробників від додаткових труднощів через їх неосвіченість та брак необхідних знань і навичок по збуту продукції¹⁴. Однак, попри шляхи, що сприяли їх діяльності, існували засоби, які гальмували цей процес. Серед них не останню роль відіграло питання про становлення єврейського населення до землеволодіння й вплив на нього введення 3 травня 1882 р. «Тимчасових правил». Їх поява була викликано погромами на початку 80-х р. XIX ст., метою котрих було «перепинити доступ у села євреям, діяльність яких вважалась тоді шкідливою»¹⁵. Цими правилами їм заборонялася купівля та оренда нерухомості й зміна свого помешкання з міст на село, а Більш жорстким законом від 27 грудня 1887 р. заборонявся переїзд в іншу сільську місцевість. Через те, що

єврейські погроми відбувалися здебільшого в містах, уряд, таким чином, забезпечував охорону сільського населення від непередбачуваних наслідків. Проте ці закони були хибні та завдали великої шкоди не тільки селянам, з одного боку, а й землевласникам, з іншого. Негативні наслідки відбилися і на ремісничій справі через те, що цією галуззю господарства займалися євреї.

В більшості своїй вони становили малозабезпечену верству населення, основним заняттям котрої було ремісництво і дрібна торгівля. Частина останніх ледве могла прогодуватися випадковими заробітками та милостиною¹⁶. Середній клас їх становили крамарі, шинкарі, чоботарі, кравці й ін.

Антисемітська державна політика ставила собі за мету вирішити єврейське питання шляхом витравлювання етнічної приналежності та злиття іудеїв з корінним населенням. Незважаючи на переслідування, євреї все ж зберегли свої позиції у господарському житті, здебільшого завдячуючи заступництву королів, магнатів, міщанства, власників міст і великих маєтків. Вони, виходячи з власних інтересів, заохочуючи євреїв в їх діяльності, використовували у господарствах для збільшення своїх доходів, проте водночас вживаючи проти них різні провокації, які перетворювалися в погроми.

Найбільш могутніми вони були під час Богдана Хмельницького. За словами М.І.Костомарова, саме тоді розпочалося нещадне знищення євреїв. Ця епоха залишила страшний слід за всю багатотисячову історію їх на Черкащині. На всіх переговорах Б.Хмельницький ставив як одну з головних умов – недопущення євреїв в Україну¹⁷. Загострення боротьби селянства проти феодалного гноблення привело до масового руху народних мас, відомого під назвою «коліївшина»¹⁸. У ході цього повстання гайдамацькі загони громили шляхетські маєтки в Корсуні, Богуславі, Лисянці, Смілі, Черкасах, Умані, вбивали євреїв, знищували синагоги й молитовні будинки.

У 1881р., після вбивства імператора Олександра II, по Україні прокотилася хвиля погромів, через котрі тоді ж вийшли сумнозвісні «Тимчасові правила» згідно з якими євреїв почали знову висилати із сіл та міст Черкащини, що супроводжувалося пограбуваннями особистого майна, жорстокими вбивствами і приниженнями. Особливо всіх цих поневірянь зазнали євреї міст Смілі, Звенигородки, Умані, Черкас, Корсуні й їх околиць.

Під приводом боротьби з «єврейським засиллям» уряд застосовував правові обмеження для іудейського населення. Одним із найтяжчих було обмеження у виборі та зміні місця проживання, за котрим їм було заборонено в'їзд у центральні, північні, східні й деякі південні губернії Росії, дозволялося проживати в сільській місцевості «поза містами та містечками». Доходило до того, що в разі виявлення їх негайно виселяли за рішенням суду за «жебракство» під обов'язковим наглядом поліції, за що остання отримувала винагороду. Тому час від часу вона влаштовувала облави для виявлення євреїв.

Й, зрештою, у 1903 р. було видано Указ, згідно з котрим євреям заборонялося придбання нерухомості поза межами проживання останніх. Таким чином, їм був закритий зовсім доступ до землі. Вони не могли стати не лише власниками або орендарями земельних ділянок. Навіть на польові роботи як простих поденників їх допускали з великими труднощами. Уряд цими заходами переслідував «посилення в

Західному краї між землевласниками російського елемента, адже при продажу маєтків євреї стануть небезпечними змагальниками, з котрими росіянам, незважаючи на надані їм від уряду пільги та позики, буде досить важко суперничати...»¹⁹.

З виходом цього Указу розгорнулася нова погромна кампанія, у ході якої зазнали нищення майна, побиття, вбивства, грабунків 41 населений пункт Київщини²⁰. Крім того, встановлювався жорсткий контроль за викладацькою діяльністю євреїв, отриманням ними освіти, вступом на державну службу, заняттям ремісничою працею і вільною торгівлею, проходженням військової служби, утриманням шинків й їх орендою, веденням оптової торгівлі виключно на ярмарках. Для них встановлювалися спеціальні коробочні та свічні збори для потреб міських дум.

Євреїв, на відміну від етнічного населення імперії, незважаючи на те, що вони виконували всі повинності, прирівнювали до іноземців, калік і злочинців²¹. Обмеження їх доступу євреїв в сільські місцевості створило додаткові труднощі селянам та стало перешкодою у подальшому розвитку сільського господарства. Весь тягар цих обмежень ліг на плечі останніх. Не маючи можливості на конкурентній основі впливати на процес ціноутворення, вони вимушені були продавати свою продукцію по чітко визначених (не рідко занижених) урядом цінах. Крім того, селяни несли великі втрати часу по транспортуванню й продажу її.

Прикладом того, що євреї своєю діяльністю в галузі сільського господарства приносили немалу користь, були численні заяви і подання селян та поміщиків про відміну цих обмежень. На це Київська²² губернська влада відреагувала позитивно й із розумінням справи. Так, постановами земства було дозволено євреям вільно пересуватися з населених пунктів із метою торгівлі сільськогосподарською продукцією²³. Таким чином, склалися передумови до залучення, а згодом і зосередження здебільшого всієї торгівлі у руках євреїв. Прикладом цього були Звенигородський, Канівський, Уманський, Черкаський та Чигиринський повіти²⁴.

Євреї організовувалися в економічні асоціації й таким чином, вкладали свою частку в господарський прогрес суспільства²⁵. Розповсюдженими видами діяльності їх були дрібна торгівля у власних крамницях і утримання шинків. Для підтримки та розвитку сільського господарства й дрібної сільськогосподарської промисловості євреї займалися організацією народного кредиту, надаючи кошти під заставу. Так, у селах Богуславі, Шелепухах і Мигальках ними було засновано три сільські банки на відсотки від капіталу графині О. Браницької²⁶.

Розвиток економіки в Росії у другій половині XIX ст. змусив уряд поступово відмінити найбільш важкі обмеження для іудейського населення. Тоді ж на початку XX ст. в різні часи, коли знімалася заборона, при генерал-губернаторах призначалися вчені євреї «для особливих доручень», дозволялося утримання шинків та помешкання їх у селах, отримання спеціальної освіти нарівні з дітьми купців і міщан, організацію неремісничих цехів (мостовиків, землекопів, каменярів, візників, садівників, робітників на фабриках та заводах, чорноробів, домашньої прислуги), ведення торгівлі (хлібом, льоном), оренду млинів, заводів, маєтків, вступ у гільдії²⁷.

Крім того, отримала широкий розвиток благодійна діяльність серед єврейського населення, яка була завжди притаманна цій нації.

Впродовж 1840–1887 рр. на Черкащині були засновані іудейські богадільні в містах і містечках – Звенигородці, Калигірці, Лисянці, Шполі, Умані, Черкасах, Смілі, у котрі приймалися люди похилого віку й малолітні сироти на повне забезпечення. Благодійні лікарні в Умані, Черкасах, Городищі, Смілі, крім євреїв, приймали на лікування і місцеве малозабезпечене населення різного віросповідання, яке користувалося безкоштовним лікуванням та видачею ліків нарівні з євреями. У Смілі було створено єврейські безкоштовні їдальні й столярно-токарний клас при відповідному училищі для хлопчиків віком від 11 до 16 років із бідних іудейських сімей, де їх навчали робітничому ремеслу. В Умані існували: дешева їдальня для бідних євреїв міста, у котрій продавалися харчі по здешевлених цінах, а деколи відпускалися і безплатно на кошти благодійного товариства, яке надавало матеріальну і духовну допомогу іудеям²⁸; товариство допомоги учням при приватному семирічному чоловічому комерційному училищі С.Н.Браїловського та О.В.Лисовського; товариство нічних лікарняних чергувань для надання безкоштовної медичної допомоги в нічний час шляхом виїзду до хворого додому або ж у черговий пункт; товариство допомоги хворим євреям «Бікур Хейлім» тощо. В містечках – Кам'янці, Каневі, Богуславі й інших існували благодійні товариства, котрі надавали матеріальну, медичну, побутову допомогу євреям. При цих товариствах створювалися громадські їдальні, нічні притулки, гуртожитки, лікарні, амбулаторії²⁹. На початку XX ст. з ініціативи черкаського лікаря В.І.Монасевича у Черкасах було створено лікарню, в діяльності якої брали активну безкоштовну участь місцеві лікарі С.Н.Гольденштейн, Н.В.Любарський, Н.Д.Цейтмен та ін³⁰.

Сім'я з її патріархальними традиціями була основою соціального життя євреїв. Сімейні події ставали відомі всій общині. При цьому євреї ніколи не забували про свою віру. Центром життя общини була синагога, котра відігравала значну роль у житті громади. Вона була не тільки молитовним домом, а й місцем, де збиралася вся община. Так, у Черкасах у 1845 р. було відкрито дві синагоги, в 1895 р. діяли одна синагога і 7 молитовних домів, а у 1911 р. їх налічувалось 13³¹. В Умані у 1870 р. діяло дві синагоги та 14 молитовних домів³². Упродовж всієї історії існування євреїв на теренах Черкащини через різні обставини кількість синагог різко коливалася в різні боки, але це ніяким чином не зменшило бажання останніх до поваги, безмежного шанування й збереження глибокої прихильності до своєї релігії.

Великого значення мало досягання євреями законів розвитку суспільства за допомогою навчання, спочатку у хедері, який для більшості з них був єдиною школою, а пізніше в заснованих єврейських приватних училищах. І тільки дуже малому відсотку єврейських дітей доля подарувала можливість навчатися у престижних вищих навчальних закладах. Серед подвижників відповідної освіти в Черкаському краї можна назвати родину підприємців Бродських, котрі надавали субсидії єврейським общинам для відкриття навчальних закладів. Одним із піонерів такої освіти був і Г.Горовиць, який відкрив в Умані єврейську школу. Іудейські просвітники віддавали всі свої сили розвитку єврейської культури. У національній літературі перевага віддавалася освіті, описанню побуту та релігійній тематиці. Серед релігійної творчості особливо цікаві «Сказання» раббі Н.Брацлавського з Умані.

Отже, весь період життя й діяльності євреїв на Черкаській землі принесли їм нелегку долю – різноманітні обмеження, жорстокі погроми, державний антисемітизм, постійний внутрішній страх іудейської ідентифікації, розчарування і надії³³. Цей народ пройшов крізь тисячоліття з їхніми вогняними й кривавими езекуціями, виніс рабське ярмо, витерпів нелюдські катування, зберігши свою духовну цілісність, та зробивши значний внесок у соціально-економічний розвиток Черкаського краю.

¹ Американський прозаїк єврейського походження, лауреат Нобелівської премії.

² *Горський В.* З історії україно-єврейських ідейних зв'язків Києво-Руської доби. Кирило Туровський // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. – К., 1995. – С.49–50.

³ Держархів Черкаської області. – Ф. 8. – Оп. 3. – Спр. 13. – Арк. 1 – 5; Очерки истории евреев Черкасщины. Библиотека Хэсэда. – Черкасы, 2004. – Вып. 1. – С.13–14, 32–42.

⁴ *Страшевич В.Б.* Черкаські євреї. – Черкаси, 2001. – С.4.

⁵ Записка Л.И.Бродского по вопросу об отношении еврейского населения к землевладению и влиянии на него Временных Правил 3 мая 1882 г. // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Киевская губерния. – Санкт-Петербург, 1903. – Т. XV. – С.61–62.

⁶ *Липа Ю.* Призначення України. – Львів, 1992. – С.124.

⁷ *Хонігсман Я.С., Найман О.Я.* Євреї України: Короткий нарис історії – К., 1993. – Ч. 1. – С.15.

⁸ Світ. – 1991. – № 3 – 4. – С.25.

⁹ *Ходорковський Ю.І.* Єврейські некрополі України. – К., 1998. – С.4.

¹⁰ Опрацьовано матеріали губернських статистичних комітетів, «Пам'ятних книг», звіти губернаторів. Більшість даних було отримано з «Поземельної статистики» центрального статистичного комітету за 1877р.

¹¹ Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях еврейской России, входящих в черту еврейской оседлости. – Санкт-Петербург, 1884. – С.19–21, 33.

¹² Записка Л.И.Бродского. – С.59.

¹³ Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях европейской России, входящих в черту еврейской оседлости. – С.16.

¹⁴ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Киевская губерния. – Санкт-Петербург, 1903. – Т. XV. – С.112–113.

¹⁵ Записка Л.И.Бродского. – С.57.

¹⁶ *Субтельний О.* Україна: історія. – К., 1991. – С.245–246.

¹⁷ Киевская старина. – К., 1883. – Т.1. – С.3–4.

¹⁸ *Храбан Г.Ю.* Спалах гніву народного. – К., 1989. – С.56–58.

¹⁹ РГИА. – Ф. 1283. – Оп. 1. – Спр. 181а. – Арк. 11.

²⁰ Большая советская энциклопедия. – Москва, 1932. – Т. 24. – С.146.

²¹ *Вишняк М.* Положение евреев в России. – Москва, 1917. – С.6.

²² До 1954 р. значна частина території сучасної Черкаської області входила до складу Київської губернії (області).

²³ Записка Л.И.Бродского. – С.58

²⁴ Там же. – С. 469.

²⁵ Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго – западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.чл. П.П.Чубинским. – Санкт-Петербург, 1877. – Т. 7. – Вып. 2. – С. 350

²⁶ Доклад Васильковского уездного исправника М.В.Панкевича о натуральных повинностях / Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Киевская губерния. – Санкт-Петербург, 1903. – Т. XV. – С.368

²⁷ Полный хронологический сборник законов и положений касающихся евреев, от уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени от 1649 – 1873 гг. Извлечение из полных собраний законов российской империи. – Санкт-Петербург, 1874. – С. 735, 752, 916, 1092.

²⁸ Устав єврейського благодійного товариства м.Умані Київської губернії. – Умань, 1908. – С. 1.

²⁹ Там само. – С. 2.

³⁰ Весь г. Черкассы. Адресная и справочная книжка. – К., 1911. – С. 69 – 71.

³¹ Там же. – С. 55, 88 – 89; Держархів Черкаської області. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 433. – Арк. 10, 10 зв.

³² Очерки истории евреев Черкасщины. Библиотечка Хэсэда. – Черкассы, 2004. – Вып. 1. – С. 13 – 14, 32. 42.

³³ Богров Г. Руські євреї / Молодь України. – 1990. – 29 травня. – С.4.

УДК 336.02 (477.5) «XVIII–XX ст.»

В.М. Орлик
(м. Кіровоград)**КОЗАЦТВО ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ФІНАНСОВІЙ ПОЛІТИЦІ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в кінці XVIII – середині XIX ст.**

Стаття присвячена одній із важливих проблем соціально-економічної історії лівобережного козацтва в кінці XVIII – середині XIX ст.

В статье рассматривается одна из важнейших проблем социально-экономической истории левобережного казачества в конце XVIII – середине XIX века.

The article deals with one of the important problems of the social and economic history of the Livoberezhne Cossacks at the end of the 18 century – in the middle of the 19 century.

Проблеми історії лівобережного козацтва не нові для історичної науки. Проте з усього історіографічного масиву лише невелика його частина стосується питань соціально-економічної історії останнього у кінці XVIII – середині XIX ст. Серед дожовтневих публікацій перш за все необхідно відзначити праці М.Стороженка¹ й І.Ф.Павловського². В радянській історіографії, козацтво розглядалося у контексті історії державних селян³. Дещо збільшилася кількість наукових досліджень з його минулого в дореформений період після розпаду СРСР 1991 р. Так, зокрема 1996 р. у Києві перевидано монографію відомого західного науковця українського походження З.Когута⁴, в сьомому розділі якої якраз і розглядаються проблеми інтеграції малоросійського козацтва до імперського соціального організму. Серед сучасних вітчизняних праць з його історії у імперії Романових не можна залишити поза увагою статтю В.С.Шандри⁵, в котрій дослідниця не лише навела ряд документів, які ілюструють ставлення центральних та губернських владних структур до проблем життєдіяльності полтавського і чернігівського козацтва, в тому числі у галузі оподаткування, а й аналізує ці процеси.

Після останніх проявів українського автономізму – існування козацьких полків на Слобожанщині, Гетьманщині та полкового устрою на Лівобережжі й Запорозькій Січі на півдні військові обивателі та козацтво продовжували існувати лише як окремий стан, близький до державних селян. Однак однозначно, наслідуючи імперського законодавця, визначати останнє як одну із станових груп цих селян, на нашу думку, було б не цілком коректно. Адже їхні політико-правові статуси значно різнилися. Особливо це стосувалося питань особистої свободи, права переходу в інші податні стани, а також винокуріння і землеволодіння. «Как ни были ограничены права малороссийских казаков к концу XVIII века, но все же таки их свободное состояние не могло сравниться с тяжким бесправием крестьянства»⁶, – відзначав М.Стороженко. Козацтво й військові обивателі були найчисленнішими становими групами державних селян Лівобережжя у першій половині XIX ст. Так, зокрема козацтво в 1813 та 1850 рр. становили 83,02 % і відповідно 82,93 % кількості останніх на Полтавщині,

71,08 % й 64,93 % – на Чернігівщині, а військові обивателі Харківщини 1813 р. становили 81,80 % державних селян цієї губернії⁷.

Історію формування фіскальних зобов'язань українського козацтва до імперії Романових у кінці XVIII ст. відображено у височайше затвердженій вересневій 1807 р. доповіді Сенату «О сравнении панцирных бояр в повинностях с малороссийскими казаками». Законодавець указував, що травневий 1783 р. указ Катерини II включав українське козацтво до податних станів імперії, впорядкувавши їхні податкові зобов'язання, оскільки козаки «до 1783 года платили поборы неопределённые, зависевшие от воли начальства; в оном году высочайшим указом мая 3 дня повелено: собирать с них на содержание военной их службы, вместо прежних неопределённых поборов, с каждой души по одному рублю по 20 копеек на год; кроме того, казаки малороссийские платят оброчных за право винокурения по 1 рублю с души, по указу 1794 года сентября 7 дня, вместо провианта, по 50 копеек и по указу 1797 декабря 18 прибавочных, вместо содержания полковых подъемных лошадей, по 26 копеек, накладных по 2 копейки на рубль, всего по 2 рубля 81 копеек с каждой души»⁸. Отже, 1797 р. податкові зобов'язання українського козацтва були в 1,87 раза меншими, ніж у державних селян, котрі сумарно сплачували 5 руб. 26 коп. Принципова різниця була в сплаті оброку. Для козаків він був своєрідною формою акцизу за право вільного винокуріння, а для державних селян – орендною платою за використання державних земель. 1803 р. Сенат визнав перших «полноправными владельцами принадлежащей им земельной собственности»⁹.

Податкова політика держави щодо малоросійського козацтва, як правило, залежала від ряду внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників. Цілком слушно зазначала Т.Лазанська, що «в период войны правительство, используя казаков как дополнительную военную силу, снимало с них оброк. Поэтому государственная власть в зависимости от обстановки лавировала: она то частично освобождала казаков от уплаты податей, то вновь привлекала к таковой»¹⁰.

Останні заносилися до окладних книг товариств тих населених пунктів, у котрих вони мешкали. Змінювали місце проживання вони лише за узгодженням із Казенною палатою, яка видавала указ про їхнє виключення з подушного окладу в одному товаристві й запис в іншому. Так, наприклад, чиновники Київської казенної палати, на прохання «значкового товарища сына Григория Тимченка и по учиненной справке приказали: в Переяславское и Киевское уездные казначейства послать указы и велеть первому вышеописанного Тимченка в двух из числа казаков, а подсоседка в одном мужеска полу души из числа казачьих подсоседков уезда Переяславского в селе Капустинцах с начала сего 795 года исключить, а последнему его Тимченка с тем подсоседком в толиком же числе душ и с того времени уезда Киевского в местечке Воронкове в число тамошних казаков и их подсоседков и в подушной оклад причислить»¹¹.

Але не всі представники козацького стану смиренно виконували царські укази й записувалися в окладні книги для сплати подушного. Листування нижніх земських судів із казначействами та козацькими начальниками свідчить, що частина їх саботувала указ 1794 р. Так, зокрема у повідомленні Переяславського відповідного суду до однойменного повітового казначейства зазначалося, «что жители части их селений,

избегая дабы в сочиняемую ныне новую ревизию в тех местах, где жительствоуют, записаны не быти»¹², змінювали без узгодження з фіскальними органами місця свого проживання. Суд наголошував, що «чрез таковое жителей удаление с их нынешних жилищ в сочинении ревизии может последовать замешательство»¹³.

Вище згадувалося, що у кінці XVIII українське козацтво, окрім загальнодержавного подушного, сплачувало оброк за право вільного винокуріння. Проте в XIX ст. уряд періодично накладав на них останній, аналогічний тому, котрий платили державні селяни за користування державною землею. Такий підхід пояснюється тим, що «правительство никак не могло определить своего окончательного отношения к казакам – считать их только держателями земли или же наследственными владельцами старозаимочных участков»¹⁴.

У зв'язку з війною 1812 р., коли армії Наполеона стрімко просувалися в глиб імперії, царським рескриптом від 25 червня 1812 р. малоросійському генерал-губернатору, князю Я.І.Лобанову-Ростовському наказувалося приступити до формування козацьких полків у Чернігівській і Полтавській губерніях, за прикладом сформованих на передодні війни графом Віттом на Київщині й Поділлі¹⁵.

Генерал-губернатору вдалося сформувати 9 козацьких кінних полків у Полтавській губернії та 6 – у Чернігівській. Кожен із них складався з 5 ескадронів¹⁶. Видатки лівобережного козацтва на формування цих полків були завеликі. Адже кожен його представник повинен був мати коня, на купівлю якого асигнувалося 100 руб. за рахунок товариства. Окрім цього, необхідні були сідло, уздечка, баклажка для води, сакви для фуражу, скребло і щітка. Одягали й озброювали козаків також за рахунок товариств, з казни видавалися лише патрони¹⁷. Коштом останніх утримувалися ці полки протягом усієї війни.

Незрозуміло, що мав на увазі В.І.Стрельський, коли стверджував, що на формування козацьких полків у «Полтавській і Чернігівській губерніях було зібрано до 160 тисяч карбованців грошей»¹⁸, якщо чернігівський, полтавський та харківський генерал-губернатор В.В.Левашов у квітневій 1836 р. доповіді Миколі I про становище українських козаків зазначав, що «в отечественную войну 1812 года вооружение стоило им 40 миллионов рублей»¹⁹. Якщо взяти до уваги, що 1813 р. на території Малоросійського генерал-губернаторства мешкали 460 905 ревізьких душ козаків²⁰, тобто тих, чийм коштом безпосередньо утримувалися їх полки, то за 4 роки існування цих військових формувань на одну душу припадало 86 руб. 78 коп. і відповідно на один рік – 21 руб. 69 коп., у той час ставка оброчної податі для різних категорій державних селян становили 6 руб. у 1812 р., а з 1813 р. – 8 руб. Тобто безпосередні річні видатки козаків протягом 1812–1816 рр. у середньому на 14 руб. 19 коп. перевищували ті, котрі вони мали б сплатити як оброчну подать.

Однак, на утримання козацьких полків пішла лише частина названої суми. Співробітник Полтавської архівної комісії І.Ф.Павловський, ґрунтуючись на матеріалах архіву однойменного губернського правління, навів приклади не лише розкрадання зібраних відповідними товариствами коштів, а й визискування козаків чиновниками різних рангів, котрі використовували їх гроші для власного збагачення, а не забезпечення боєготовності новосформованих полків²¹.

Враховуючи значні затрати козацьких товариств на формування останніх, малоросійський генерал-губернатор від імені імператора оголосив козакам, що вони «избавляются от всех податей, кроме подымной* подати»²². Тобто козацтво звільнялося від сплати оброчної податі покладеної на нього іменним указом від 20 лютого 1812 р.²³ З цього приводу, за свідченням І.Ф.Павловського, «30 августа в день тезоименитства Александра I в некоторых полках был прочитан высочайший указ и отслужен молебен»²⁴.

Проте в іменному указі від 8 лютого 1816 р. відносно звільнення малоросійського козацтва від сплати оброчної податі Я.І.Лобановим-Ростовським наголошувалося, що «по предмету сего распоряжения от Комитета министров учинено его императорскому величеству всеподданнейшее представление журналом 17 Сентября 1812 года; но Высочайшего разрешения на оное еще не последовало»²⁵. Лише в листопаді 1813 р. комітет міністрів на запит міністра фінансів графа Гур'єва щодо оподаткування малоросійських козаків вирішив «оставить на том самом основании, как распорядился малороссийский генерал-губернатор»²⁶.

Ставлення козацьких товариств до формування кінних полків для захисту імперії Романових від наполеонівського нашествия не було однозначним. Частина їх вірила у відродження національного війська та старих привілеїв козацтва. Вони навіть виставляли до війська від себе більше рекрутів, ніж це передбачалося в маніфесті Олександра I, тобто більше 4 осіб від кожної сотні ревізьких душ. Інші ставилися до цього процесу без особливого ентузіазму і навіть услід за місцевими поміщиками, частина яких мала опозиційні й профранцузькі настрої²⁷, неохоче брали участь у мобілізації членів товариств до новостворених козацьких полків, намагаючись зменшити кількість рекрутованих. Мали місце випадки, коли товариства замість піклування про сім'ї козаків, котрі перебували в діючій армії, накладали на них значні податкові зобов'язання, як, наприклад, у селі Красному Янівської волості Чернігівського повіту. Його мешканки Запорожчиха та Кулешиха змушені були у листопаді 1813 р. звернутися до чернігівського цивільного губернатора О.П.Бутовича за допомогою, вказуючи, що «казачье общество, невзирая на нашу бедность и службу наших мужей, наступательно изнуряя нас езекуциею, взыскивают подушные и разные казенные и общественные повинности и нас так ставят на уравнение с теми, в которых мужей не имеется к службе, к совершенному нашему бедствию, ибо мы и детей малолетних своих прокормить не в состоянии»²⁸. Документ містить резолюцію губернатора: «Предписать нижнему суду, чтобы подтвердили волостному правлению, дабы просители податями и постоем не были отягощены»²⁹. Вона була виконана наступного дня, й до Чернігівського нижнього земського суду направлено відповідне подання³⁰.

Після завершення війни та повернення козацтва додому граф Гур'єв знову звернувся з клопотанням до Комітету міністрів про стягнення, починаючи з 1815 р.,

* Ймовірно генерал-губернатор хотів відновити традиційне для Лівобережної України подимне, проте і далі йде мова про подушне. Адже назване подимне за об'єктом та ставкою оподаткування відповідало існуючому на той час подушному.

з малоросійського козацтва податків в обсязі, передбаченому лютневим 1812 р. іменним указом. Але «Комитет, не имея разрешения на прежнее представление свое от 17 сентября 1812 года, почел себя не в праве приступить к какой либо отмене учиненных малороссийским генерал-губернатором распоряжений»³¹. Однак, враховуючи аргументацію міністра фінансів, що скарбниця через це щорічно недоотримує 2 712 929 руб., він звернувся 9 лютого 1815 р. до Олександра I за дозволом відмінити розпорядження князю Я.І.Лобанову-Ростовському, але імператор «повелеть соизволил: чтобы взимание с малороссийских казаков оставлено было в настоящем его положении впредь до особого по сему предмету учреждения, которое последует в непродолжительном времени»³². Як бачимо, графа Гур'єва зовсім не цікавило те, що держава на рік опосередковано отримувала у 3,68 раза більше надходжень від лівобережного козацтва, котре власним коштом утримувало 15 полків діючої армії. Проте міністр фінансів не знайшов підтримки в імператора. Але фінансові органи і далі продовжували рахувати козацьку недоїмку з оброчної податі, яку було списано лише 1817 р. Тоді, наприклад, по Полтавській губернії вона становила 6 835 548 руб.³³

У липні 1816 р. іменним указом Олександра I козацькі кінні полки було розформовуються, їхнім командирам наказано негайно розпустити козаків по домівках. У нагороду за службу їм залишалися лише мундирні речі, а щодо фіскального боку взаємовідносин козацтва та центральної влади, то імператор проголошував, що «мы всемиловитейше освобождаем их от всех других податей и сборов, кроме подымной по три рубля и за право винокурения по одному рублю, итого по четыре рубля с души, которыя собирают на прежних основаниях с начала сего года»³⁴. Надходження від указаних податей пропонувалося зберігати в Казенній палаті разом із коштами, які залишаться від 122 980 руб. 57 коп., котрі «остались от обмундирования казаков» після сплати штаб- й обер-офіцерам розформованих полків за 1815 р. та грошима від продажу коней із цих останніх, непридатних до подальшого використання в армії³⁵. Ці кошти, ймовірно, планувалося використати на створення військових поселень з лівобережного козацтва. Адже преамбула цього указу містила тезу царя про те, що «мы с удовольствием приступаем ныне к образованию сего сословия на правилах, воинскому духу его свойственных, долженствующих расширить и упрочить навсегда выгоды его поселения и связать казаков неразрывными узами со всеми прочими военными силами нашими»³⁶.

Але вже через два роки на українське козацтво серпневим іменним указом 1818 р. знову накладалася рекрутська повинність, хоча й підтверджували їхні пільгові податкові зобов'язання, «они оставляются при тех самых податях по 4 руб. с души, кои собираются с них на основании указов моих от 11 июня 1816 года»³⁷. Проте вже наприкінці 1819 р. графу Гур'єву вдається схилити на свій бік Державну раду з питання оподаткування малоросійського козацтва, яке протягом 1812–1819 рр. отримало, на думку російських можновладців, «достаточное вознаграждение за произведенные ими в 1812 году издержки»³⁸. Олександр I погодився з аргументацією міністра та членів Ради, видавши 10 грудня 1819 р. іменний указ, котрим повелів: «с 1 генваря наступающаго 1820 года возобновить с малороссийских казаков сбор оброчного оклада в пользу государственных доходов и вместе с тем распространить на них учрежденныя подати по части путей сообщения, платимые всеми прочими

состояниями казенных поселян»³⁹. Ставка оброчної податі для козаків встановлювалася на рівні, «как она установлена была до 1812 года»⁴⁰, тобто 6 руб. Відтепер загалом вони сплачували по 3 руб. подушного, 6 руб. оброчної податі й по 2 руб. за право вільного винокуріння⁴¹. Чи, дійсно, восьмирічна пільга покривала платежі козацьких товариств на утримання полків? Відомо, що видатки однієї козацької ревізької душі тоді становили в середньому 86 руб. 78 коп., а сума оброчної податі, яку козаки не сплачували в період 1812–1819 рр., дорівнювала 70 руб. Окрім цього, вони не платили збори на утримання шляхів сполучення у розмірі 25 коп. на рік у 1816–1817 рр. та по 30 коп. – у 1818–1819 рр., тобто – ще 1 руб. 10 коп., а разом – 71 руб. 10 коп. Таким чином, фактичні переплати козацтвом за той період становили близько 15 руб., тобто майже ще дворічну ставку оброчної податі. Й це лише формальний фінансовий бік відносин. Адже вона для лівобережного козацтва була незаконною взагалі.

Проблема неправомочності останньої лежала в площині визнання прав козаків на власність земельними наділами, котрі всіляко заперечував міністр фінансів граф Гур'єв. Особливо гостро ця проблема постала 1820 р., коли влада організовувала переселення малоросійського козацтва на терени Чорноморського Війська. Бажаючі змінити місце проживання мали повністю розрахуватися з податковими зобов'язаннями. При цьому їм заборонявся продаж власних земель. Необхідно зазначити, що уряд у питанні переселення козаків з Полтавської та Чернігівської губерній на південь до Новоросії й Чорномор'ї діяв за кліше, розробленим у кінці XVIII ст. Фіскальна складова його була напрочуд стабільною і послідовною: фінансові умови цієї міграції були значно гіршими за ті, які пропонувалися іноземним колоністам. Уряд не брав на себе жодних зобов'язань відносно фінансової підтримки переселенців, а вони отримували право залишити свої товариства лише після розрахунку з державою за фіскальними статтями. Так, зокрема Київська казенна палата, звертаючись 23 липня 1795 р. до Переяславського повітового казначейства з питання переселення з Чернігівської губернії 400 душ козаків до Катеринославської, наказувала стягнути належні з них податі та недоїмки до 1796 р. включно⁴². Аналогічні підходи були й під час переселенських кампаній 1806–1809 рр. і 1809–1811 рр. Проте тоді козацькі родини для погашення податкових недоїмок та облаштування на новому місці мали кошти від продажу землі, а 1820 р. з подачі графа Гур'єва їх максимально наблизили до звичайних державних селян, які лише користувалися державними землями й за це сплачували оренду у формі оброчної податі. Міністерство фінансів виступило каталізатором наступу на залишки колишніх козацьких привілеїв, особливо з питань й розпорядження їхніми землями.

Проте в урядових колах не було однастайності щодо цієї проблеми. Державна рада 14 квітня 1823 р. навіть визнала, що «земли малороссийских казаков не зависят от управления Министерства финансов и принадлежат либо казакам собственно на праве дворянском, либо обществам их, не имеют сходства с землями, у казенных крестьян во владении состоящими, которыми заведывают казенные палаты. Почему на будущее время постановить правилом, чтобы дела по землям малороссийских казаков, ежели со стороны казны нет к ним притязаний, не были отсылаемы ни в казенные палаты, ни к министру финансов на заключение»⁴³. Зрозуміло, що така

розв'язка не могла задовольнити главу міністерства фінансів, який через п'ять днів, звернувшись до міністра юстиції Д.І.Лобанова-Ростовського, опротестував це рішення, аргументуючи свою позицію посланнями на закони, котрі раніше забороняли козакам продавати свої землі, а також тим, що вони, як і державні селяни, сплачували оброк. Щоправда, міністр фінансів скромно промовчав про те, що рішення про заборону на продаж козацьких земель та обкладання їх оброком приймалися виключно на вимогу його відомства, котре, маючи хронічний бюджетний дефіцит, значні внутрішні й зовнішні позики, шукало будь-яких шляхів для наповнення скарбниці, а заволодіння майже півмільйоном «нічиїх» ревізьких душ та їхніми землями було для нього досить спокусливим.

Проте, малоросійський генерал-губернатор князь М.Г.Репнін, який змінив на цій посаді князя Лобанова-Ростовського у липні 1816 р., став на захист козаків, намагаючись опротестувати пролобійовану міністром фінансів заборону продавати козакам спадкові землі⁴⁴, підготувавши аналітичну записку з їх історії, в якій висвітлювалися заслуги представників цього стану перед імперією, документально ґрунтуючись на грамотах і указах, підтверджувалася легітимність землеволодіння останнього⁴⁵.

Наступник графа Гур'єва Є.Ф.Канкрін продовжив політику наступу Міністерства фінансів на козацькі привілеї. Першим її результатом стало прийняття в грудні 1823 р. іменного указу про зрівняння з 1 січня 1824 р. малоросійських козаків у платежі оброчної податі з державними селянами, котрі мешкали в тих же губерніях, що й вони⁴⁶. Тобто козацтво Полтавської та Чернігівської губерній відтепер мало сплачувати державні податки в сумі – 11 руб. 30 коп., з яких 8 руб. становила оброчна подать.

У березні 1827 р. новий російський імператор Микола I в іменному указі міністру фінансів графу Канкріну наголошував, що після розгляду, за поданням малоросійського генерал-губернатора князя Репніна, «одобряется предложение ваше, чтоб учиненное по указу 18 декабря 1823 года возвышение оброчной подати с казаков Полтавской и Черниговской губерний двумя рублями с души на сей 1827 год сложить»⁴⁷.

Значні зміни у фінансову політику російського самодержавства щодо українського козацтва спровокували події 1830 р., відомі в історіографії, як польське повстання, для участі у придушенні котрого з малоросійських козаків, як й у 1812 р., що формовано кавалерійські полки. Щоправда 1831 р. їх було лише 8 – «по 732 козаки в шести основних полках та по 170 – у двох резервних»⁴⁸. Їхнє формування обійшлося козацьким товариством у майже півмільйона рублів⁴⁹. Ініціатором створення цих полків виступив малоросійський генерал-губернатор Репнін, котрий поряд із цим запропонував зменшити податковий тиск на козацтво, «Микола I погодився на ліквідацію недоїмок (подушного, водяного і сухопутних податків) і збору за вільну торгівлю спиртними напоями, що накопичилися на 1831 р.»⁵⁰

23 березня 1832 р. імператор адресував іменний указ «О взимании податей: подушной, за право винокурения и оброчной в малороссийских губерниях, вместо ассигнаций, серебряною монетою» міністру фінансів Є.Ф.Канкріну, Микола I погодився на запропонований останнім та схвалений Державною радою експеримент із стягнення податкових платежів із мешканців Лівобережної України срібними

грошима. Проте царський указ наказував місцевим казначействам приймати податі «как ассигнациями и медною монетою, так и серебряною рублевою по желанию платящих»⁵¹. Ставки оподаткування відповідно до цього указу були наступними: «вносить с ревизской души за подать подушную по 90 копеек, за право винокурения по 55 копеек и за оброчную с казенных крестьян по 2 руб. 20 коп., а с малороссийских казаков, с коих ныне, на основании рескрипта моего от 6 мая 1831 года, вместо 8 руб., взимается 4 руб. ассигнациями, по 1 руб. 10 коп. серебром с доплатою дробей в общих суммах менее серебрянаго рубля»⁵². Березневий указ містив нове у фінансній політиці самодержавства, зокрема переводив податкові платежі в двох Малоросійських губерніях з асигнацій на срібло на 1832–1833 рр. До цього лише відповідно до вересневого указу 1801 р. сріблом стягувалися рекрутські гроші у прикордонних поселенців⁵³.

Хоча козацькі полки й не встигли взяти участі в придушенні повстання, однак, цар був задоволений їхньою відданістю престолу і рішучістю послужити імперії. Микола I у червні 1832 р. видав іменний указ, яким урегулював військові та фінансові зобов'язання чернігівського і полтавського козацтва перед державою. У ньому зокрема декларувалося бажання імператора «облегчить их в настоящих повинностях. Мы признали за благо, вместо податей, ими ныне платимых, взимать с них впредь до приведения в действие упомянутых предложений с каждой ревизской души по два рубля серебром в год, включая в сумму сию 55 коп. серебром за право продажи вина»⁵⁴. Даний указ не лише зменшував податкове навантаження на одну ревізьку душу українських козаків, а й пропонував для полегшення податкового тиску товариствам останніх, за їхнім бажанням, «привести между собою в точную известность владеемая каждым семейством земли, и по мере количества оных разложить платеж следующих с общества или селения податей»⁵⁵. Тобто на найвищому рівні визнавалася недосконалість подушної системи стягнення податей та пропонувалося вираховувати податкові зобов'язання членів козацьких товариств відповідно до їхніх земельних володінь. Проте ця новина, як й інші заходи Миколи I, була половинчатою. Адже не скасовувався подушний підхід під час визначення сукупного податкового платежу козацьких поселень чи товариств. На попередньому рівні залишалися лише натуральні та грошові земські повинності. Окрім цього, царський указ припиняв спекуляції різних державних органів щодо козацького землеволодіння, чітко визначивши правовий статус спадкових і набутих земель. Якщо перші могли перебувати в обігу лише серед представників козацького стану, то другі, «преобрененныя казаками по купчим крепостям от дворян или разночинцев, могут быть продаваемы и другим образом, на основании законов отчуждаемы кому бы то ни было без всяких ограничений»⁵⁶. Окрім цього, козаки отримали право в разі черезсмузжя, за дозволом Казенної палати, узгодженим із військовим губернатором, а за його відсутності з цивільним губернатором, обмінювати свої спадкові землі на поміщицькі й різночинські.

Розуміючи, що незавершеність реформування лівобережного козацтва як окремого стану українського населення може призвести до рецидиву зазіхань на нього Міністерства фінансів у плані перетворення останнього на державних селян, М.Г.Рєпнін запропонував створити спеціальну установу для управління ним. Окрім

цього, генерал-губернатор звернув за височайшим дозволом на проведення нового перепису полтавського і чернігівського козацтва. На думку М.Г.Рєпніна, «розмір податку має залежати від кількості працюючих у родині та від площі наділів і визначатися один раз на десять років»⁵⁷. Як експеримент він апробував запропоновану ним систему оподаткування в Полтавському й Чернігівському повітах, у котрих був проведений перепис козаків та з'ясовано площу їхніх земельних ділянок⁵⁸. Імператор підтримав ініціативу малоросійського військового губернатора. В червневому 1833 р. указі Миколи I князю Рєпніну наголошувалося: «Рассмотрев представление ваше о порядке произведения новой переписи малороссийских казаков и о приведении при том в известность земель и имущества их, Я уполномочиваю вас как на исполнение сих предложений чрез особых чиновников, которые имеют быть вами командированы по селениям казаков в то время, когда издан будет Манифест о произведении общей по государству переписи, так и на определение по сей новой переписи немедленно по окончании оной сбора податей»⁵⁹.

Звільнення 1834 р. князя Рєпніна з посади генерал-губернатора призупинило процес оптимізації оподаткування лівобережного козацтва, а податкова політика уряду щодо нього, навіть у найменшому наближенні, була дуже далекою від справедливої й економічно обґрунтованої, що, як свідчать архівні документи, призводило лише до подальшого розорення цієї верстви українського населення. Так, зокрема призначений 1835 р. чернігівським, полтавським і харківським генерал-губернатором В.В.Левашов у всепідданійшій доповіді 1836 р. до Миколи I вказував, що такі заходи, як складання недоїмок чи їхня розстрочка не мали позитивного впливу на козацькі господарства й відповідно на їхню наступну платоспроможність. Адже під час стягнення з козаків їхніх податкових зобов'язань та бюджетних заборгованостей до них застосовувалися «не токмо строгие, но даже жестокие меры... Сверх обыкновенных полицейских побуждений продавались на базарах движимое имущество, рогатый скот, лошади, овцы и, наконец, рубища их и жен их. Невзирая на сии разорительные и для казны вредные меры, недоимка не могла пополниться, и сии-то остатки оной были сложены или рассрочены. Словом сказать, прощались то, чего казна и без того не могла получить; потому облегчительные меры сии нимало цели своей не достигали»⁶⁰. На думку В.В. Левашова, необхідно було відмінити обов'язок товариства платити недоїмку за неплатників. Адже на Лівобережній Україні земля перебувала в приватній власності козаків й їхні товариства не мали права нею розпоряджатися, а тому вони не могли відповідати за своєчасну сплату податей членами останніх⁶¹. Генерал-губернатор вказував, що 1835 р. з козацьких товариств надійшло 3 805 018 руб. податкових платежів. Проте бідні козаки їх взагалі не платили, середняки внесли лише половину необхідної суми, а заможні «уплатили за других 1 298 148 рублей, или с каждой души по 4 рубля 60 копеек сверх собственного годового оклада»⁶². Міністр фінансів Є.Ф.Канкрін, котрий, за дорученням управляючого справами Комітету міністрів, вивчав доповідь Левашова імператору, справедливо зазначав, що «для отвращения предполагаемых неудобств от взаимной ответственности обществ в платеже податей остается одно средство – то, чтобы ввести предположенный новый образ обложения оными»⁶³. Граф Канкрін, а за ним Комітет міністрів визнали, що покращити платоспроможність козацтва можливо шляхом,

запропонованим М.Г. Рєпніним. «Учреждение нового порядка взимания податей с малороссийских казаков с обложением их и по мере владеемых земель, достояния и промыслов было уже ввиду и, как отозвался министр финансов в присутствии Комитета вместе с другими предположениями бывшего малороссийского военного губернатора, о новом образовании тамошних казаков». Однак вони констатували, що все це «зависит ныне от дальнейшего усмотрения и представления настоящего главного местного начальства»⁶⁴. В.В.Левашов намагався продовжити політику М.Г. Рєпніна щодо українського козацтва та доводив уряду, що зубожіння цієї верстви населення викликано перш за все видатками на спорядження козацьких полків 1812 й 1831 рр., які підірвали їхню платоспроможність, і неможливістю її відновити через систематичний наступ Міністерства фінансів, котре послідовно визискувало його різними заходами податкової політики, якто: підвищення акцизу на сіль у 1814 р. з 20 до 90 коп., що обмежило можливості їхнього чумакування, а 1820 р. взагалі обклало їх оброчною податтю. В листопаді 1836 р. новим генерал-губернатором краю призначається граф О.Г.Строганов.

Наступного 1837 р. ситуація не покращилася. Є.Ф.Канкірін у листі до чернігівського цивільного губернатора генерал-майора Жукова зазначав, що протягом 1836 р. податкові заборгованості козаків цієї губернії зросли з 2162 тис. руб. до 2 448 тис. руб.⁶⁵ Головна господарська контора для малоросійських козаків, до якої звернувся чернігівський губернатор з вимогою вжити негайних заходів для ліквідації їх недоїмок, мусила констатувати, що значні суми відповідних податкових заборгованостей сформувалися ще до створення цієї останньої, тобто протягом 1832–1834 рр., та «время от времени умножаются от начисления пени и процентов»⁶⁶. Стягнення з козаків недоїмок за попередні роки було досить проблематичним. Адже вони через ряд обставин «пришли в крайнюю обнищальность, и третья часть из них, не имея земли, не только платит податных за прежнее время недоимок и долгов по ссудам на продовольствие не в состоянии, даже с великою нуждою снискивают для семейств своих весьма бедное пропитание и содержание заработками»⁶⁷. Окрім цього, на загальну суму недоїмки впливала податкова заборгованість переселенців до Кавказу, котра розкладалася й далі на козацькі товариства⁶⁸.

Негативний вплив на платоспроможність сімей козаків мали різноманітні побори та зловживання місцевих властей. Сучасники свідчили, що «урядники ездят по селам и требуют денег то на подушное, то на земские повинности, то на содержание контор, то на содержание волостных правлений, то на содержание станowych управлений, то на мирские надобности, то на оспопрививателей и т.д. Словом, предлогам ко взысканию денег нет конца, и бедные казаки платят безмолвно, не имея никогда той утешительной уверенности, что все уже заплатили, а напротив того, оставаясь всегда в мучительном ожидании, что через несколько времени опять придут урядники взыскивать с них деньги на какую-либо новую надобность, о которой они прежде и не слышали»⁶⁹.

На кінець 30-х рр. XIX ст., як зазначала Т.Лазанська, сумарна ставка податкових зобов'язань козаків Полтавської губернії становила 13 руб., а Чернігівської – 10 руб. 80 коп.⁷⁰. І це притому, що вони збули звільнені від сплати оброчної податі. Для порівняння скажемо, що державні селяни цих губерній за подушної системи

розкладення мали річне податкове навантаження 11 руб. 30 коп. асигнаціями й мідною монетою.

Після створення Міністерства державних маєтностей 1837 р. козацтво перейшло під його юрисдикцію, тобто ними почала завідувати установа, створена насамперед для управління державними селянами. Подальші законодавчі ініціативи цього відомства 1838–1839 рр. наглядно продемонстрували, що українське козацтво для російської влади було лише особливою групою державних селян, котра мала певні привілеї. Восени 1838 р. міністр державних маєтностей П.Д.Кисельов підтримав ініціативу чернігівського, полтавського та харківського генерал-губернатора О.Г.Строганова перед Комітетом міністрів про дозвіл малоросійським козакам переходити в інші податні стани нарівні з казенними селянами⁷¹. 23 листопада того ж року імператор «высочайше повелеть соизволил: сравнить малороссийских казаков в отношении к переходу в другие податныя сословия с казенными крестьянами с тем, чтобы они исполняли все условия, постановленныя законами при переходе в другия сословия сих последних, чтобы не состояли на рекрутской очереди, не имели за собою недоимок, а также прежде перехода их крепостная казачья земля была непременно продана казакам же на основании высочайшего указа 25 июня 1832 года»⁷².

У жовтні 1839 р. Микола I підтримав рішення Державної ради про виключення з податного звання українських козаків, які вступали до служби по учбовій частині, вчителі чи в університети для навчання. Знову ж таки вони отримували це право на тих же підставах, що й інші представники податних станів, зокрема державні селяни, з виключенням їх із козацького стану – «первых по принятии их в учительское звание, а последних по окончании курса наук и по получении ученой степени, и сообразно сему утвердить в службе по учебной части с исключением из казачьего звания определенных учителями в Пузиковское приходское училище Федора Зайченка и в Змиевское уездное училище Акима Литовченка, а казачьим детям Демьяну и Якову Бубликам по выданным им от казаков местечка Смелаго увольнительным свидетельствам дозволить для продолжения наук поступить в университет»⁷³.

У грудні 1839 р. лівобережне козацтво урівнялося в правах із державними селянами під час переходу у неподатні стани. Приводом для такого рішення стало клопотання козака Полтавської губернії Івана Глоби про дозвіл вступу в ченці. За рапортом графа Кисельова, імператор повелів: «Дозволить малороссийским казакам переходить наравне с государственными крестьянами в неподатныя состояния»⁷⁴.

Для Міністерства державних маєтностей та його місцевих підрозділів існування у своєму підпорядкуванні групи населення особливого стану, котрий мав деякі подібні до державних селян риси, викликало певні труднощі в управлінні. Тому вони навіть у власному діловодстві часто називали лівобережне козацтво державними селянами. Наприклад, у листі Чернігівської палати державних маєтностей до Чернігівського губернатора Шереметєва в серпні 1840 р. стосовно надання допомоги постраждалим від пожежі козакам села Кожанови, вказувалося: «Исправляющий должность Новозыбковскаго окружного начальника рапортом от 26 минувшаго июля № 2123 доносит палате, что *государственные поселяне* (виділено нами – В.О.) села Кожанов Сергеенки, Деркач и Голикова от происшедшего пожара лишились всей постройки, нуждаются в денежном пособии, которое необходимо им оказать, именно: Тимофею,

Василию и Игнату Сергеенкам, Ивану Деркачу и Марии Голиковой, каждому по двадцати пяти рублей серебром»⁷⁵. У той же час вихідні дані листа називають його «Об оказании пособия потерпевшим от пожара казакам села Кожанов»⁷⁶.

Організація громадського управління козацьких товариств за зразком державних селян та покладання на сільські адміністрації спонукання до своєчасного й у повному обсязі внесення податей сприймалися місцевими начальниками порізно, що створювало значне підґрунтя для їхнього свавілля. Наприклад, козацький старшина села Краснопілля Крелевецького повіту Чернігівської губернії І. Олещенко, котрий прибув із двома краснопольцями до підвідомчого йому села Добротова 12 травня 1845 р. для стягнення податей і недоїмок, «ходя по селу Добротову в пьяном виде, взыскивая податные деньги, били людей»⁷⁷. А коли не застали вдома козака Г.Клименка, то за несплату чоловіком податей Олещенко побив палицею його дружину Катерину, яка була на 8-му місяці вагітності й через отримані від побої передчасно народила двох дітей, які майже відразу померли⁷⁸.

Військова кампанія Російської імперії проти Оттоманської Порти, розпочата 1853 р., відома в історіографії, як Східна війна, у результаті низки військових та дипломатичних прорахунків призвела до висадки союзних Туреччині військ на Кримському півострові восени 1854 р. Захист імперії потребував залучення нових людських ресурсів. Уряд у черговий раз звернувся до створення ополчення, котре для українського козацтва знову матеріалізувалося в традиційних для складних військових кампаній першої половини XIX ст. малоросійських полках. Новий імператор Олександр II 7 травня 1855 р. затвердив «Положение о малороссийских конных казачьих полках», яким козаки Полтавської й Чернігівської губернії «по настоящим чрезвычайным обстоятельствам» призывалися «в государственное ополчение на службу временную для защиты веры, престола и отечества»⁷⁹. Відповідно до цього положення було сформовано 6 полків – 4 у Полтавській та 2 в Чернігівській губерніях. Але на відміну від формувань 1812 і 1831 рр., 1855 р. законодавець детально регламентував фінансовий бік цього питання, зазначаючи, що видатки на «устройство и содержание малороссийских полков относятся: одне на счет казачьих обществ, другия на счет дворянских имений Полтавской и Черниговской губерний и, наконец, третия на счет общего государственного земского сбора»⁸⁰. Щодо фіскальних зобов'язань козацьких товариств, то вони повинні були забезпечити делегованих ними на службу ополченців трьома сорочками та двома штаньми, внести до місцевих повітових казначейств за квитанціями кошти, визначені Екстраординарним зібранням дворянства для придбання обмундирування для козаків, зокрема шапки, кашкета, галстука, напівжупана, шаровар, шинелі й двох пар чобіт. Окрім цього, товариства мали здати шестимісячну порцію провіанту на продовольство ополченців, виходячи з розрахунку – 10 пудів 35 фунтів муки та 1 пуд 5 фунтів круп на кожного рекрутованого козака⁸¹. Все інше забезпечувалося з інших двох указаних джерел фінансування, озброювалися полки за рахунок держави. Для Полтавщини 4 полки обійшлися в 613 798 руб. 65 ½ коп., з котрих 79 851 руб. 72 ¼ коп. внесли товариства – 57 062 руб. 57 ¾ коп. на обмундирування і 22 789 руб. 14 ½ коп. на 6-місячне продовольство полків, тобто 13% необхідної суми були внесені козацтвом⁸². Вказана вище сума складалася з грошової частини 399 158 руб. 97 коп.⁸³, внесеної через

повітові казначейства, й натуральної. Досить позитивним для товариств було рішення законодавця про їхнє звільнення від сплати «податей и оброчной суммы» за рекрутованих козаків⁸⁴.

Новосформовані кінні полки проіснували до весни 1856 р. й були розпущені. Востаннє російське самодержавство звернулося до практики формування їх у травні 1863 р., коли для допомоги в придушенні польського повстання було сформовано 3 малоросійські кінні козацькі полки – 2 в Полтавській та 1 у Чернігівській губерніях⁸⁵.

На початку 60-х рр. XIX ст. козацтво Полтавської й Чернігівської губерній, попри уніфікаційні заходи владних структур, залишалися особливою групою населення, яка зберігала певні корпоративні права, хоча і значно обмежені російською владою після введення в Україні подушної системи оподаткування. З різних козацьких формувань, що мешкали на теренах імперії, у тому числі й сформованих із колишніх запорожців та реєстрових козаків Гетьманщини, лише на українське козацтво були поширені подушні статті оподаткування. Звід законів Російської імперії зазначав, що від подушної податі вільними були «все вообще казаки, кроме малороссийских. Из сих последних жительствующие вне губерний Черниговской и Полтавской, быв причислены к государственным крестьянам, состоят в одном с ними окладе; жительствующие же в губерниях Черниговской и Полтавской малороссийские казаки составляют особенное сословие между сельскими обывателями (виділення наше. – В.О.), обложены особым, для них установленным окладом»⁸⁶.

¹ С[тороженко] Н. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. – 1897. – №4. – С.124 – 156; №6. – С.460–483; №10. – С.115–131; №11. – С.143–156; №12. – С.332–350;

² Павловский И.Ф. Малороссийское козацье ополчение в 1812 году по архивным данным // Киевская старина. – 1906. – №9. – С.1 – 20; №10. – С.137 – 154.

³ Дружинин Н.М. Указ. соч. – Т.1 – 2.; Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989.

⁴ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. – К., 1996.

⁵ Шандра В.С. “...Настоящее положение малороссийских козаков”. Всепідданійша доповідь 1836 р. генерал-губернатора В.В. Левашова Миколі I // Архіви України. – 2003. – №1 – 3. – С.29 – 42.

⁶ С[тороженко] Н. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века. // Киевская старина. – 1897. – №6. – С.461.

⁷ Підраховано на основі: Лазанская Т.И. Указ. соч. – С.12.

⁸ ПСЗ. – Т.29. – № 22615. – С.1279.

⁹ С[тороженко] Н. Указ. соч. – С.466.

¹⁰ Лазанская Т.И. Указ. соч. – С.65.

¹¹ Державний архів Київської області (Далі – ДАКиО). – Ф.297. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.148.

¹² Там само. – Арк.40.

¹³ Там само. – Арк.40 зв.

- ¹⁴ Лазанская Т.И. Указ. соч.
- ¹⁵ Павловский И.Ф. Указ. соч. //Киевская старина. – 1906. – №.9. – С.2.
- ¹⁶ Казин В.Х. Казацьки войска: Справочная книга Императорской Главной Квартиры. – Б.м., 1992. – С.35.
- ¹⁷ Детальніше див.: Павловский И.Ф. Указ. соч. – С.5 – 6.
- ¹⁸ Стрельський В.І. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року. Стенограма публічної лекції. – К., 1953. – С.20.
- ¹⁹ Шандра В.С. Вказ. праця. – С.34.
- ²⁰ Підраховано за: Лазанская Т.И. Указ. соч. – С.12.
- ²¹ Павловский И.Ф. Указ. соч. – С.14–20.
- ²² ПСЗ. – Т.33. – № 26130. – С.490.
- ²³ Державний архів Полтавської області (Далі – ДАПО). – Ф.83. – Оп.3. – Спр.21. – Арк.10.
- ²⁴ Павловский И.Ф. Указ. соч. – С.6.
- ²⁵ ПСЗ. – Т.33. – № 26130. – С.490.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Реснт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) – К., 2003. – С.69.
- ²⁸ Державний архів Чернігівської області (Далі – ДАЧО). – Ф.128. – Оп.1. – Спр.1188. – Арк.1.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само. – Арк.2.
- ³¹ ПСЗ. – Т.33. – № 26130. – С.490.
- ³² Там же.
- ³³ Центральний державний історичний архів України м. Київ (Далі – ЦДІА). – Ф.267. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.2зв.
- ³⁴ ПСЗ. – Т.33. – № 26309. – С.888.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Там же. – С.887.
- ³⁷ Там же. – Т.35. – № 27505. – С.544.
- ³⁸ Там же. – Т.36. – № 28021. – С.410.
- ³⁹ Там же.
- ⁴⁰ Там же. – Т.38. – № 29696. – С.1325.
- ⁴¹ ЦДІА. – Ф.267. – Оп.1. – Спр.59. – арк.1зв. – 2.
- ⁴² ДАКиО. – Ф.297. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.210.
- ⁴³ Цит. за: С[тороженко] Н. Указ. соч. – С.482.
- ⁴⁴ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К., 2005. – С.107.
- ⁴⁵ Детальніше див.: Репнин Н. Краткая записка о малороссийских козаках //ЧОИДР. – Т.2. – 1864. – С.85–135.
- ⁴⁶ ПСЗ. – Т.38. – № 29696. – С.1323.
- ⁴⁷ 2-е ПСЗ. – Т.2. – №970. – С.262.
- ⁴⁸ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні. – С.108.
- ⁴⁹ Шандра В.С. “...Настоящее положение малороссийских козаков”.
- ⁵⁰ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні.
- ⁵¹ 2-е ПСЗ. – Т.7. – 5246. – С.151.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ ПСЗ. – Т.31. – №24101. – С.46.
- ⁵⁴ 2-е ПСЗ. – Т.7. – 5458. – С.401.
- ⁵⁵ Там же.

- ⁵⁶ Там же.
- ⁵⁷ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні. – С.110.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ 2-е ПСЗ. – Т.8. – №6277. – С.367 – 368.
- ⁶⁰ Шандра В.С. “...Настоящее положение малороссийских козаков”. – С.35.
- ⁶¹ Там само. – С.36.
- ⁶² Там само. – С.34.
- ⁶³ Там само. – С.39.
- ⁶⁴ Там само. – С.41.
- ⁶⁵ ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.5217. – Арк.1зв.
- ⁶⁶ Там само. – Арк.7.
- ⁶⁷ Там само. – Арк.7 – 7 зв.
- ⁶⁸ Там само. – Арк.7 зв.
- ⁶⁹ Цит. за: Лазанская Т.И. Указ. соч. – С.71.
- ⁷⁰ Лазанская Т.И. Указ. соч. – С.66.
- ⁷¹ Державний архів Харківської області (Далі – ДАХО). – Ф.31. – Оп.142. – Спр.784. – Арк.70.
- ⁷² 2-е ПСЗ. – Т.13. – О.2. – №11763. – С.331.
- ⁷³ Там же. – Т.14. – О.1. – 12770. – С.762.
- ⁷⁴ Там же. – 13025. – С.959.
- ⁷⁵ ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.8297. – Арк.1.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ Там само. – Спр.9943. – Арк.1зв.
- ⁷⁸ Там же. – Арк.8 зв.
- ⁷⁹ 2-е ПСЗ. – Т.30. – О.1. – №29288. – С.320.
- ⁸⁰ Там же. – С.323.
- ⁸¹ Там же.
- ⁸² ДАПО. – Ф.83. – Оп.4. – Спр.151. – Арк.8 зв.
- ⁸³ Підраховано нами на основі: ДАПО. – Ф.83. – Оп.4. – Спр.300. – Арк.7–10.
- ⁸⁴ 2-е ПСЗ. – Т.30. – О.1. – №29288. – С.324.
- ⁸⁵ Казин В.Х. Указ. соч.
- ⁸⁶ Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку. Свод уставов о податях //Свод законов Российской империи. – Т.5. – Санкт-Петербург, 1857. – С.8.

УДК: 94(477)»18»:332 2

В.М. Шевченко
(м. Чернігів)

ДЕЯКІ АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ЗЕМЕЛЬНОГО РИНКУ В УКРАЇНІ у другій половині XIX – на початку XX ст.

В статті розглядаються малодосліджені аспекти життєдіяльності земельного ринку в Україні другої половини XIX – початку XX ст. Вислітлено особливості його функціонування в кожному окремому районі України. Визначено основні періоди його еволюції.

В статье рассматриваются малоисследованные аспекты жизнедеятельности земельного рынка на Украине второй половины XIX – начала XX века. Освещены особенности его функционирования в каждом отдельном районе Украины. Определены основные периоды его эволюции.

In this article we deal with little-known aspects of life activity of land market in Ukraine (second part of XIX century the beginning of XX century). The peculiarities of its functionality in each individual region of Ukraine are showed. Defined main periods of its evolution.

Скасування кріпосного права у 1861 р. в межах Російської імперії, незважаючи на збереження тут напівфеодальних форм землеволодіння й державного управління, стало знаменною подією в житті земель та народів, які перебували в її складі. Здійснення ряду демократичних реформ у 60–70-ті рр. XIX ст. прискорили формування тут нових продуктивних сил та прогресивних виробничих відносин, в основі яких лежали потреби ринку. За визначенням одного з провідних сучасних українських учених О.Рєєнта, «ліквідація кріпосного права дала поштовх для капіталізації виробництва, розвитку підприємництва й формування нової суспільної верстви – пролетаріату»¹. Набагато повільнішим і складнішим виявився поступальний розвиток переобтяженого залишками кріпосництва українського села. Остаточне утвердження тут прогресивних ринково-економічних відносин сталося, як відомо, аж на початку 80-х рр. XIX ст.² Тим не менше нові тенденції в його розвитку почали проявлятися вже з перших післяреформених років. Зокрема, аграрні перетворення 1861–1866 рр. поклали початок зламу одвічної становості феодального землеволодіння й демократичному перерозподілу земельного фонду в Україні. Як наслідок цього процесу протягом першої половини 60-х рр. XIX ст. в українського селянства опинилося понад 20 млн дес., або 45,7% всього земельного фонду³. Й надалі земля поступово, але неухильно продовжувала переходити від дворян до представників інших верств населення, головним чином до селян, козаків, колоністів, міщан, купців. Причому відбувалося це головним чином шляхом її купівлі-продажу. Власне, земля купувалася та продавалася і до скасування кріпосного права⁴. Але тоді цей процес помітно стримувався становістю феодального землеволодіння й самим характером кріпосницьких відносин. І лише в післяреформений період, у міру ослаблення позицій

феодалної власності на землю, остання почала дедалі інтенсивніше поступати у вільний продаж, перетворюючись тим самим у товар, який «продається й купується подібно до всякого іншого товару»⁵. Так поступово формувався капіталізований земельний ринок, який є невід'ємною складовою ринку аграрного.

Глибокий науковий аналіз еволюції аграрного ринку в межах Російської імперії зробив свого часу академік І.Ковальченко. Спираючись на теорію К.Маркса, він підкреслював, що як історична категорія аграрний ринок має дві форми, котрі водночас є і двома відмінними одна від одної стадіями його розвитку⁶. Суть першої із них полягає у визнанні того факту, що ринок взагалі, й аграрний зокрема, є звичайною ареною товарного обміну. В такому вигляді він існує давно, а його еволюція тісно пов'язана перш за все з еволюцією торгового капіталу. Зовсім іншої форми набуває ринок, як категорія торгового виробництва, яка органічно поєднується з процесом переходу від феодального до індустріального суспільства з утвердженням в ньому товарно-грошових відносин. В такій формі аграрний ринок створюється лише на більш високій стадії суспільного поділу праці та стає чинником прояву об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, які, власне, і регулюють всі ці процеси⁷. Приблизно такою ж є і еволюційна схема ринку земельного. Хоча при цьому останній і має ряд специфічних рис. Однією з таких його особливостей є те, що на відміну від більш об'ємного поняття ринку аграрного він, як історична категорія виникає лише за умови перетворення в товар самої землі.

Загалом проблема земельного ринку, в тому числі й в Україні, має досить солідну історіографію⁸ та відповідну джерельну базу для її ґрунтовних наукових досліджень⁹. Тим не менше й сьогодні вона залишається практично не вивченою незважаючи на свою актуальність в контексті переходу сучасної української економіки на ринкові позиції. Так, до цього часу ми практично не маємо серйозної науково-обґрунтованої характеристики всіх його складових. Особливо це стосується торгових угод на землю та земельних цін. Недостатньо вивченні особливості формування українського земельного ринку, які фактично перетворюють його із невід'ємної складової всеросійського земельного ринку в самостійну історичну категорію. Відсутня і обґрунтована періодизація його еволюції в післяреформений період. Як ми розуміємо, всі ці та інші, тісно пов'язані з ними аспекти проблеми сьогодні потребують якнайпильнішої уваги з боку дослідників. В даному конкретному повідомленні зроблено спробу зупинитися, чи краще, окреслити деякі з перелічених вище та інших питань, пов'язаних в тій чи іншій мірі з цією складною і багатогранною проблемою.

Наявні джерела дозволяють відтворити еволюцію ринково-поземельних відносин за більш ніж півстолітній період. З 1863 по 1910 рр. вона представлена у серії статистичних збірників «Матеріали по статистике движения землевладения в России», підготовлених за ініціативою тогочасного міністра фінансів Російської імперії С.Вітте. В них зібрані дані про торгівлю землею в сільській місцевості, тобто на повітовому рівні, у 45 губерніях Європейської частини території Російської імперії. За вказаний проміжок часу в їх межах у ринковий обіг на повітовому рівні надійшло понад 145,6 млн. дес. землі¹⁰. Ще за чотири роки – 1911–1914 рр. аналогічна інформація була підготовлена зусиллями групи лєнінградських вчених, яку очолював керівник підготовки до видання останніх випусків «Матеріалов по статистике движения земле-

владения в России» І. Макаров. Їхня подвижницька праця зайняла майже півстоліття¹¹, а її наслідки повністю були опубліковані лише наприкінці 80-х рр. XX ст., зафіксувавши надходження ринок ще понад 17,3 млн. дес. приватновласницьких земель¹². Таким чином можна говорити про те, що протягом 1863–1914 рр. в ринковому обігу 45-ти губерній Європейської Росії побувало не менш як 162,9 млн. дес. Входили до їх складу й дев'ять українських губерній. Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії склали район Лівобережної та Слобідської України, Волинська, Київська та Подільська – район Правобережжя, а Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії представляли район Південної України. За нашими підрахунками, виконаними на основі згаданих вище джерел, загальноукраїнські показники за 1863–1914 рр. були такими:

торгових угод на землю – 576 923,
землі в ринковому обігу – 34,6 млн дес.,
кошти на придбання землі – 3,1 млрд. руб.¹³

Слід, однак, зауважити, що дані про землю в ринковому обігу є дещо завищеними, і ось через що. При безпосередньому знайомстві з нотаріальними повідомленнями про купівлю-продаж землі, які регулярно публікувались на сторінках додатку до газети «Санкт-Петербургские сенатские ведомости» – «Сенатских объявлений» і були головним джерелом для підготовки цитованих нами збірників, виявилась одна цікава деталь. А саме те, що деякі ділянки однієї й тієї ж землі переходили з рук в руки по кілька разів, але в кожному випадку фіксувались у збірниках як окремі, автоматично збільшуючи загальну площу земель, які перебували в ринковому обігу. Якщо не враховувати цього факту, то виявиться що у ринковому обігу перебувало майже 80% усього земельного фонду України, що малоймовірно. На жаль, ці та інші вади поземельної статистики нині добре відомі, як і те, що позбутися їх на даному етапі практично неможливо. Однак пам'ятати про них треба.

Слід відзначити також, що землі підросійської України входили до ареалу формування загальноімперського відповідного ринку і, отже, були його невід'ємною складовою, а еволюція ринково-поземельних відносин в Україні великою мірою відбувалась за загальними законами їхнього розвитку. На це свого часу звертали увагу як російські¹⁴, так і українські дослідники¹⁵, зокрема В.Теплицький¹⁶, П.Теличук¹⁷, меншою мірою П.Першин¹⁸, І.Гуржій¹⁹ та багато інших. Прояв цих загальних законів у межах України мав багато специфічних рис й особливостей як на районному, так і на губернському рівні. Коротко зупинимось на них. Наведені вище загальноукраїнські показники по окремих районах та губерніях розподіляються так (див. таблицю 1):

Таблиця 1. Купівля-продаж землі в Україні у 1863–1914 рр.²⁰

Губернії, райони	Угод	Землі (у тис. дес.)	Сума (у млн. руб.)
1	2	3	4
Полтавська	143 980	3151,7	367,7
Харківська	66 880	3133,3	338,3

Чернігівська	128 102	2555,3	194,5
Лівобережжя	338 962	8640,3	900,5
Волинська	46 387	5156,6	293,6
Київська	46 672	3331,1	268,5
Подільська	33 643	2248,0	273,7
Правобережжя	126 702	10 735,7	835,8
Катеринославська	26 592	4536,0	422,8
Таврійська	42 430	4698,7	347,4
Херсонська	42 237	6017,7	587,9
Південь	111 259	15 252,4	1 358,1
Разом по Україні	576 923	34 628,4	3094,4

Дані наведеної вище таблиці засвідчують той факт, що найчастіше земля купувалася і продавалася в межах Лівобережної України, на долю якої припадає майже 339 тис. торгових угод, або 58,8% від загальноукраїнського показника. Друге місце за цим показником займала Правобережна Україна – відповідно 126,7 тис. угод або 22%. Третім був показник Південної України – відповідно: майже 111,3 тис. угод або 19,2% від загальноукраїнського показника. Натомість південноукраїнський район явно випереджав інші райони за кількістю землі, яка перебувала в ринковому обігу. На його долю у 1863–1914 рр. припадало близько 15,3 млн. дес. таких земель, що становило 44% від загальноукраїнського показника. Понад 10,7 млн. дес. або 31% таких земель перебувало в ринковому обігу на Правобережній Україні, а ще понад 8,6 млн. дес. або 25% – на Лівобережній. На їх придбання було витрачено на Півдні – близько 1,4 млрд. крб., на Лівобережжі – понад 900 млн. крб. і на Правобережжі – близько 836 млн. крб. В середньому протягом 1863–1914 рр. на одну угоду припадало по Україні в цілому – по 60 дес. землі й майже по 5,4 тис. крб. У окремих районах ці показники були такими: Лівобережжя – 25,5 дес. і 2,7 тис. крб., Правобережжя – 84,7 дес. і 6,6 тис. крб., Південь – 137,1 дес. і 12,2 тис. крб. Наведені вище нескладні статистичні та математичні підрахунки свідчать, що найдешевше і найменшими ділянками земля купувалась і продавалась на Лівобережній Україні, тоді як найбільше і найдорожче – в південноукраїнських губерніях. Проміжну позицію займала Правобережна Україна. Серед окремих губерній найінтенсивніша торгівля землею спостерігалася в Малоросії (Полтавська і Чернігівська губернії) та Слобожанщині (Харківська губ.), тоді як найнижчі аналогічні показники мали місце у промислово розвинутих Катеринославській та Подільській губерніях. Всі ці та інші явища якраз і були об'єктивним проявом тих специфічних рис, характерних для ринково-поземельних відносин в Україні, які дозволяють говорити про їх відмінність від

земельного ринку в інших районах Російської імперії. Нижче зупинимось детальніше на деяких із них.

Вище зазначалося про те, що абсолютна більшість торгових угод на купівлю-продаж землі в Україні укладалось в її лівобережному регіоні, головним чином у Полтавській та Чернігівській губерніях. Пояснювалося це кількома причинами. По-перше, саме ці землі були свого часу центром козацької держави – Гетьманщини, успадкувавши від неї великий прошарок заможного і вільного населення у вигляді купців, міщан, козаків тощо. Маючи неабиякий попит на землю та відповідні фінансові можливості саме вони стали поряд із дворянами найактивнішими суб'єктами земельного ринку, що формувався. На цю обставину неодноразово звертали увагу й автори відповідних спеціальних видань. «Получившие доступ к земле, – зазначалося в одному з них, – купцы с первых же лет заняли видное положение на земельном рынке в качестве покупателей.»²¹ До такого ж висновку дійшли і члени урядової комісії з вивчення стану сільського господарства імперії після скасування кріпосного права. «Большие имения, – зазначалося в її матеріалах, – покупаются не помещиками, ибо они только продавцы, и не крестьянами, ибо у них нет больших капиталов, только купцы могут покупать такие имения»²². По-друге, Лівобережжя було районом найбільшого в Україні аграрного перенаселення, на що свого часу звертав увагу відомий український вчений В. Голобуцький²³. А відтак, для більшості його населення, переважно сільського, земля була чи не єдиним засобом до існування. За таких умов ринковий попит на неї з боку рядового населення завжди був досить високим. Це підтверджують і висновки згаданої вище урядової комісії. «Мелкие участки, – сказано в них, – большей частью покупаются крестьянами, мещанами-хлебопашцами и вообще лицами, которые сами занимаются хозяйством. Конкуренция в этом случае большая»²⁴. Нарешті, по-третє, абсолютна більшість укладених на Лівобережжі угод на землю стосувалися головним чином середніх та дрібних земельних ділянок. Окрім селян та інших хліборобів, статок яких не дозволяв ні купувати, ні продавати великі ділянки землі, цьому сприяло й переважання тут маломаетного дворянства та фактична відсутність вільних для продажу земель. Як наслідок, торгово-поземельні угоди на Лівобережжі були в середньому набагато дрібнішими, ніж ті, які укладались в інших районах України. Дані наведеної вище таблиці 1 вказують на те, що на майже 339 тис. таких угод, укладених в межах Лівобережної України протягом 1863–1914 рр. загалом приходилось трохи більше, ніж 8,6 млн. дес. землі. В середньому це становило по 25,5 дес. на одну угоду, тоді як, скажімо на Правобережній Україні аналогічний показник дорівнював 84,7 дес., а на Півдні України 137,1 дес. Згадані вище та інші особливості торгово-поземельних відносин в межах Лівобережної України, як засвідчує їх попередній аналіз, загалом позитивно впливали на формування та подальшу еволюцію в регіоні.

Не менш специфічною була й ситуація на Правобережній Україні, яка, як відомо, тривалий час входила до складу польсько-литовської держави – Речі Посполитої. На відміну від маломаетних господарств лівобережного дворянства, правобережне успадкувало від польсько-литовського панування велике фільваркове землеволодіння. Майже повністю збережене в ході скасування тут кріпосного права, воно передбачало наявність великої кількості залежного від поміщиків населення, головним чином

селянства. Не дивно, що серед інших українських районів саме Правобережжя тривалий час залишалось осередком найбільшого поширення кріпосництва. За даними, які наводить відомий дослідник проблеми І.Гуржій, напередодні його скасування тут зосереджувалось понад 56,4% всього українського кріпосного селянства²⁵. Однак, в перші післяреформені роки колишні поміщицькі селяни Правобережної України, не маючи достатньо засобів для придбання землі, тим не менше виявилися забезпеченими нею досить пристойно. Зокрема їхні земельні володіння були суттєво збільшені російською адміністрацією краю в ході здійснення інвентарної реформи 1847р.²⁶ та після повстання 1863 р. і наступної за ним селянської реформи 1864 р в Царстві Польському²⁷. Все це зводило до мінімуму участь правобережного селянства у ринково-поземельних операціях принаймні в перші післяреформені десятиліття. До того ж польська частина населення Правобережної України тривалий час виявилася штучно позбавленою права на купівлю землі, так би мовити юридично. Зокрема у статті 698, п.2 (додаток) цивільного законодавства Російської імперії з цього приводу говорилося, що «до окончательного устройства Западного края посредством усиления в оном числа русских землевладельцев, лицам польского происхождения воспрещается ... приобретать помещичьи имения в девяти западных губерниях.»²⁸ Пункт 3 додатку до названої статті стосувався окремо Волинської губернії, в якій аналогічні заборони поширювалися також на іноземців з російським підданством та переселенців з привіслянських губерній²⁹. Усі ці штучні заходи царського уряду помітно стримували розвиток земельного ринку на Правобережжі.

Район Південної України, ввійшовши до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст., відразу почав заселятися як переселенцями з центру, так і господарями-фермерами з багатьох країн Європи. Піклуючись про швидке освоєння новоприєднаних земель російський уряд всіляко підтримував таких переселенців, охороняючи їх від спроб закріпачення і постійно дбаючи про налагодження ними власних міцних фермерських господарств, зорієнтованих на ринок. З цією метою, ще у 1764 р. Катериною II було затверджено «План про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель для їх заселення», який передбачав максимальне прискорення господарського освоєння краю³⁰. Окрім інших заходів план передбачав збільшення до 60 дес. розмірів земельних ділянок і до 12 тис. дес. розмірів маєтків, які виділялися таким переселенцям та суттєве розширення пільг для них³¹. Згодом, законом від 17 червня 1812 р. дія «Плану 1764 р.» була поширена на казенних та державних селян-переселенців³². Ці та інші заходи з боку держави, в протигагу тим, які мали місце на Правобережній Україні, створювали необхідні умови для успішного господарського розвитку Південної України, в тому числі й для успішних ринково-поземельних відносин. А наявність в цьому районі великих площ вільної для продажу землі робила його місцем найбільш інтенсивного формування й подальшої еволюції українського земельного ринку.

Надзвичайно важливим аспектом вивчення капіталізованого земельного ринку в Україні є науково обґрунтована періодизація його еволюції та визначення хронологічних рамок останньої. Проведені спеціальні дослідження незаперечно засвідчують той факт, що торгівля землею в Україні мала місце ще задовго до скасування тут кріпосного права³³. Проте у період панування феодальної власності на землю вона

об'єктивно не могла набрати характерних для ринку як історичної категорії рис. Це сталося тільки після скасування кріпосного права, в умовах переходу від феодального станового землеволодіння до більш прогресивного – безстанового. Такий перехід власне і передбачав появу капіталізованого земельного ринку – цієї гігантської і нездоланої макроструктури, «постоянно пульсирующей и меняющей в какой-то мере свои условные границы»³⁴. Все вище згадане дозволяє визначити хронологічні рамки капіталізованого земельного ринку в Україні, як історичної категорії, в межах другої половини XIX – початку XX ст. За цей час в ході своєї еволюції останній пройшов кілька умовних періодів. На сьогодні ми маємо в наявності кілька варіантів такої періодизації. Спробуємо дати характеристику кожному з них.

Вивчаючи всеросійський земельний ринок академік І. Ковальченко виділяв для характеристики щорічних цін на землю три умовних періоди, кожен з яких включав у себе 16-річний цикл, а разом вони досліджувались вони у відповідності з даними, вміщеними на сторінках «Материалов по статистике движения землевладения в России» і охоплювали 1863–1910 рр.³⁵ Взявши їх за основу, можна таким же чином виділити й умовні етапи в еволюції українського земельного ринку:

I період (1863–1878 рр.) – період становлення українського капіталізованого земельного ринку;

II період (1879–1894 рр.) – земельний ринок України в умовах остаточної перемоги товарно-грошових відносин в аграрному секторі економіки;

III період (1895–1910 рр.) – еволюція українського земельного ринку напередодні та в умовах загальної економічної кризи та здійснення столипінської аграрної реформи.

При цьому закінчення першого періоду можна пов'язати з проведенням статистичним відділом ЦСК МВС першого всеросійського земельного перепису 1877–1878 рр.,³⁶ що значно полегшує підбиття його підсумків. Початок же третього періоду в такому разі співпадатиме з часом внесення суттєвих поправок у статут Селянського і Дворянського банків³⁷, яким, а згодом й іншим банкам та кредитним установам, було дозволено купувати землю у приватну власність з наступним її перепродажем. Як відомо, ця обставина також мала помітний вплив на прискорення еволюції земельного ринку. Все це свідчить про достатньо серйозну аргументованість такого варіанту періодизації в еволюції українського земельного ринку. Проте можливий також інший її варіант, який, на нашу думку, є більш вдалим. Адже поєднання даних «Материалов по статистике движения землевладения в России» з їх радянським варіантом «Динамика землевладения в России 1906–1914» дозволяє розширити джерельну базу вивчення еволюції українського земельного ринку до 1914 р. включно. До того ж обидва джерела підготовлені на основі одних і тих же нотаріальних повідомлень про купівлю-продаж землі, які публікувалися на сторінках «Санктпетербургских Сенатских объявлений» і виконані за єдиною методикою. Більш збалансованими видаються в цьому випадку й хронологічні рамки визначених періодів. В загальному вигляді запропонований варіант періодизації в еволюції українського земельного ринку має такий вигляд:

I період (60–70-ті роки XIX ст.) – формування українського земельного ринку в умовах зламу феодально-кріпосницьких і утвердження ринково-економічних виробничих відносин;

II період (80–90-ті роки XIX ст.) – земельний ринок України в період перемоги товарно-грошових відносин в аграрному секторі економіки;

III період (1901–1910 рр.) – земельний ринок на українських землях в роки глобальної економічної кризи та здійснення аграрних перетворень П.Столипіна.

Така періодизація в цілому підтверджується вищезгаданими статистичними джерелами, що добре видно з даних наведеної нижче таблиці 2:

Таблиця 2.
Еволюція ринково-поземельних відносин в Україні (1863–1914 рр.)³⁸

Райони	Роки	Угоди	Земля (в тис. дес.)	Сума (в млн. крб.)
1	2	3	4	5
Лівобережна Україна	1863–1880	49 632	2353,2	75,3
	1881–1900	122 826	3741,5	306,5
	1901–1914	166 504	2545,6	518,7
	1863–1914	338 962	8640,3	900,5
Правобережна Україна	1863–1880	7218	2834,3	93,0
	1881–1900	29 448	3960,0	254,0
	1901–1914	90 036	3941,4	488,8
	1863–1914	126 702	10 735,7	835,8
Південна Україна	1863–1880	14 444	5138,5	113,0
	1881–1900	35 003	6104,8	456,6
	1901–1914	61 812	4009,1	788,5
	1863–1914	111 259	15 252,4	1358,1
Разом по Україні	1863–1880	71 294	10 326,0	281,3
	1881–1900	187 277	13 806,3	1017,1
	1901–1914	318 352	10 496,1	1796,0
	1863–1914	576 923	34 628,4	3094,4

Водночас дані таблиці ще раз підтверджують правомірність саме такого варіанту періодизації аграрного ринку та його розвитку в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

- ¹ *Реснт О.П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – С.136.
- ² *Дружинин Н.М.* Русская деревня на переломе: 1861–1880 гг. – Москва, 1978. – С.265, 274.
- ³ *Шевченко В.М.* Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX – початку XX ст. // Сіверянський літопис. – 2006. – №4. – С.111.
- ⁴ *Шевченко В.М.* Купівля-продаж землі в Наддніпрянщині в період розкладу й кризи феодално-кріпосницького ладу // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2007. – С.209–215.
- ⁵ *Маркс К.* Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.25. – Частина II. – С.159.
- ⁶ *Ковальченко И.Д.* Аграрный рынок и характер аграрного строя Европейской России в конце XIX – начале XX века // История СССР. – 1973. – №2. – С.43.
- ⁷ Там же.
- ⁸ Див.: *Шевченко В.М.* Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. в історіографії // Український історичний журнал. – 2007. – №5. – С.188–205.
- ⁹ Санктпетербургские Сенатские объявления по казённым, правительственным, судебным делам. – Отдел III. – Санкт-Петербург., 1822–1917; Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. 1–25. – 1895–1917; Динамика землевладения в России 1906–1914 гг. – Москва, 1989 та ін.
- ¹⁰ *Ковальченко И.Д., Милов Л.В.* Всероссийский аграрный рынок. XVIII – начало XX века: Опыт количественного анализа. – Москва, 1974. – С.255.
- ¹¹ Динамика землевладения в России 1906 – 1914 гг. – Москва, 1989. – С.29.
- ¹² *Анфимов А.М., Макаров И.Ф.* Новые данные о землевладении Европейской России // История СССР. – 1974. – №1. – С.83.
- ¹³ Підраховано за: Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XIII, XXI–XXV. – СПб., 1907–1917; Динамика землевладения в России 1906–1914 гг. – Москва, 1989. – С.19, 27–28, 38–39.
- ¹⁴ *Ковальченко И.Д., Милов Л.В.* Указ. соч.
- ¹⁵ *Теплицький В.П.* Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні. – К., 1959; *Теличук П.П.* Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973 та ін
- ¹⁶ *Теплицький В.П.* Назв. праця. – С.149–150.
- ¹⁷ *Теличук П.П.* Назв. праця. – С.50–51.
- ¹⁸ *Першин П.Н.* Аграрная революция в России. – Книга 1. – Москва, 1966. – С.83
- ¹⁹ *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К., 1968. – С.48–49
- ²⁰ Таблицю 1 складено за такими джерелами: Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XIII. – 1907; Вып. XVIII. – 1910; Вып. XIX. – 1910; Вып. XX. – 1911; Вып. XXI. – 1912; Вып. XXII. – 1913; Вып. XXIII. – 1914; Вып. XXIV. – 1915; Вып. XXV. – Петербург., 1917; Динамика землевладения в России 1906 – 1914 гг. – Москва, 1989.
- ²¹ Борьба за землю (Индуктивно-статистическое исследование). – Том 1. Общее введение. – Часть 1: Захват, капитал и труд в земледелии и землевладении. – 1908. – С.268.
- ²² Доклад Высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. – Приложение I. – 1873. – Отдел IV. – С.23.
- ²³ *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР. – К., 1970. – С.228.
- ²⁴ Доклад Высочайше учрежденной комиссии ...

²⁵ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954. – С.63.

²⁶ Історія українського селянства: Нариси у 2-х томах. – Том 1. – К., 2006. – С.325, 367; Інвентарні правила 1847–1848 // Радянська енциклопедія історії України. – Том 2. – К., 1970. – С.248.

²⁷ Костюшко І.І. Крестьянская реформа в Царстве Польском. – Москва, 1962. – С.271.

²⁸ До дев'яти Західних губерній Російської імперії були включені Київська, Подільська, Волинська, Віленська, Ковельська, Гродненська, Вітебська, Могилівська та Мінська губернії (Див.: Покупка, продаж и аренда земель казенных, частновладельческих, крестьянских-наделных, казачьих, башкирских, удельных, кабинетских, городских и церковных: Извлечение из Свода Закона. – Петербург., 1915. – С.9.)

²⁹ Там же. – С.13.

³⁰ Історія Української РСР. – Том другий. – К., 1979. – С.517.

³¹ Там само.

³² Дружинина Е.І. Южная Украина в 1800–1825 гг. – Москва, 1970. – С.93.

³³ Шевченко В.М. Купівля-продаж землі в Наддніпрянщині...

³⁴ Милов Л.В. О некоторых методологических аспектах изучения аграрного рынка второй половины XVIII – первой трети XIX вв. // Проблемы источниковедения и историографии: Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – Москва, 2000. – С.43.

³⁵ Ковальченко І.Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX в. – Москва, 2004. – С.173–181.

³⁶ Статистика поземельной собственности и населённых мест Европейской России. – Вып. 1–8. – 1880–1886; Тарасюк Д.А. Поземельная собственность пореформенной России: Источниковедческое исследование по переписи 1877–1878 гг. – Москва, 1981.

³⁷ Див.: Витте С.Ю. Воспоминания: Мемуары. – В 3-х томах. – Том 1. – М., 2002. – С.716–717.

³⁸ Таблицю 2 складено за такими джерелами: Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XIII. – Табл. III. – 1907; Вып. XVIII. – Табл. I. – 1910. – С.2; Вып. XIX. – Табл. I. – 1910. – С.2; Вып. XX. – Табл. I. – 1911. – С.2; Вып. XXI. – Табл. I. – 1912. – С.2; Вып. XXII. – Табл. I. – 1913. – С.2; Вып. XXIII. – Табл. I. – 1914. – С.2; Вып. XXIV. – Табл. I. – 1915. – С.2; Вып. XXV. – Табл. I. – Петербург., 1917. – С.2; Динамика землевладения в России 1906–1911 гг. – Табл. 2–10. – Москва, 1989. – С.18–38.

РОЗДІЛ III ВІЙСЬКОВІ СТУДІЇ

УДК 355.4057(470+571) «1914–1918»

О.Ю. Кирієнко
(м. Київ)

ПРИВАТНА КОРЕСПОНДЕНЦІЯ В ПОЛІ ЗОРУ РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЦЕНЗУРИ (1914–1917 рр.)

У статті на основі архівних матеріалів розкрито механізми та прийоми роботи органів військової цензури з приватною кореспонденцією громадян у роки Першої світової війни.

В статье на основе архивных материалов раскрыты механизмы и приёмы работы органов военной цензуры с личной корреспонденцией граждан в годы Первой мировой войны.

In the article on the materials of archive base mechanisms and receiving the work of organ military censorship with the personal correspondence of the people in the First World War are opened.

Збереження й забезпечення таємниці приватного листування – невід’ємне право кожної людини. Проте, як свідчить історія, державний інтерес у сфері захисту таємної інформації, контролю за умонастроями різних верств населення стояв вище за право окремої людини. В умовах, коли сучасна історична наука активно займається вивченням проблем цензури, покликаної захищати інформаційне поле держави контрольно-заборонними, поліцейськими заходами, актуальним та маловивченим залишається аспект роботи її органів із приватною кореспонденцією громадян.

На наше переконання, відносна політична стабільність у Російській імперії в умовах Першої світової війни і викликаних нею політичної кризи й соціальних катаклізмів багато у чому була обумовлена саме ефективною діяльністю органів цензури, жандармерії та поліції. Перша світова війна внесла істотні корективи в підходи держави до інформаційної політики: по-перше, у тих умовах існувала потреба контролю не тільки за ідеологічним і моральним-етичним змістом друкованих видань, а й необхідно було посилити контроль за всіма можливими джерелами поширення інформації для унеможливлення розголошення і передачі в такий спосіб таємної державної та військової інформації; по-друге, після революції 1905–1907 рр. у Російській імперії було скасовано попередню світську цензуру, але в умовах воєнного часу для мобілізації ресурсів держави на боротьбу із зовнішньою небезпекою необхідним стало контролювати всю внутрішньополітичну ситуацію, формувати проурядові громадські настрої. Тому виникла очевидна потреба у запровадженні надзвичайного цензурного законодавства, котре б дозволяло владі виступати модератором не тільки в справах, що стосувалися «Великої війни», а і контролю за

загальнополітичною ситуацією в імперії. Так, 22 липня 1914 р. у «Правительственном вестнике» були опубліковані «Тимчасове положення про військову цензуру» та імператорський указ про введення її в дію від 20 липня 1914 р.¹

У «Тимчасовому положенні...» йшлося про те, що завданням відповідної цензури є запобігати оприлюдненню планів мобілізації, оголошенню і поширенню періодичними виданнями, поштово-телеграфними засобами, в публічних виступах інформації, котра може зашкодити інтересам держави. Вся друкована продукція, поштово-телеграфна кореспонденція, тексти доповідей, фотографії мали розглядатися військовою цензурою й, якщо їхній зміст якимось чином міг завдати шкоди зовнішній безпеці Росії, її збройним силам та оборонним об'єктам, то вони заборонялися². Відповідно до вищевказаного нормативно-правового документа військова цензура запроваджувалася у повному обсязі або частково. В першому випадку вона вводилася лише на територіях, де воєнні дії проходили безпосередньо або на котрих було оголошено військовий стан. Органи останньої підпорядковувалися Штабу Головнокомандуючого арміями, а їхніми функціональними обов'язками визначалися: 1) попереднє цензурування друкованих творів, естампів малюнків, фотографічних знімків, текстів публічних виступів і лекцій; 2) перлюстрація внутрішньої й міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції³.

Часткова військова цензура вводилася на решті території Російської імперії та передбачала в основному перлюстрацію міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції й лише в окремих випадках внутрішньої. Здійснення цих відповідних функцій було покладено на Головну військово-цензурну комісію, місцеві відповідні комісії при штабах воєнних округів та військових цензорів на місцях⁴.

Отже, серед зазначених напрямків роботи військово-цензурних органів перлюстрація приватної кореспонденції займала чи не найперше місце. Це пояснюється не тільки піклуванням про збереження військової таємниці, а й прагненням влади контролювати умонастрої у суспільстві.

Проблема діяльності органів військової цензури щодо перлюстрації внутрішньої та міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції в роки Першої світової війни знайшла своє часткове відображення у працях Воронежцева О.⁵, Смикаліна О.⁶, Черняєва В.⁷.

У даному дослідженні на основі нових архівних матеріалів спробуємо подати аналіз такого напрямку в роботі військово-цензурних органів, як перлюстрація приватної кореспонденції у роки Першої світової війни, виокремити особливості її розгляду цензорами, географічно обмежившись рамками українських губерній Російської імперії.

Головною особливістю організації військової цензури в зазначеному регіоні було те, що частина цих територій стала фронтовою і прифронтовою зоною, а на решті – оголошено воєнний стан, що обумовило запровадження в них останньої у повному обсязі з відповідними особливостями процедури розгляду приватної кореспонденції⁸.

Матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві засвідчують, що створення системи військово-цензурних органів відбувалося досить швидко та організовано. Військові цензори відразу ж узялися до виконання своїх функціональних обов'язків. Російський дослідник О.Смикалін відзначає, що коли

у 1914 р. в Європі розпочалася Перша світова війна, тільки дві країни – Росія й Німеччина – мали штат професійних цензорів. У той же час, система органів військової цензури в Франції запроваджена лише після початку активної фази війни, а у Великій Британії, обсяги приватного листування в середині котрої були чи не найбільшими в Європі, протягом декількох тижнів серпня 1914 р. у цих питаннях панував повний хаос⁹. Успіх в організації перлюстрації приватної кореспонденції органами військової цензури у Російській імперії в роки війни, на наш погляд, обумовлювався довоєнною практикою діяльності жандармських управлінь, співробітники яких, таємно переглядаючи її, збирали агентурну інформацію, безпосередньо працюючи в поштових відділеннях у так званих «чорних кабінетах» – спеціальних потаємних кімнатах при останніх. Зібрана у такий спосіб інформація узагальнювалась і подавалась безпосередньому керівництву¹⁰.

Головним завданням військового цензора по роботі з приватною кореспонденцією було затримувати та конфісковувати всі листи, котрі могли містити прихований чи зашифрований зміст, написаний на невідомій для нього іноземній мові, або ті, в яких містилась інформація про дислокацію й озброєння окремих військових частин (при цьому автор їх, можливо, і не мав ніякого шпигунського наміру), висловлювалося невдоволення війною, тяжким економічним становищем, існували революційні та антиурядові настрої¹¹.

Уявлення про специфіку роботи військових цензорів із перлюстрації приватної кореспонденції подають їх звіти аналізів листів військовослужбовців протягом 1915–1917 рр.

У листопаді 1915 р. розпорядженням Верховного Головнокомандуючого було визначено порядок і форми звітності військових цензорів щодо перлюстрованої кореспонденції. Відповідно до них цензорський звіт мав подаватися кожні десять днів до військово-цензурного відділу Штабу Головнокомандуючого арміями театру воєнних дій або до аналогічного відділу при штабах військових округів. Звіт складався з двох частин: перша – містила відомості про кількість переглянутих, затриманих та знищених цензором листів із процентним розподілом за наступними розділами: патріотичні, з побажаннями про якнайшвидше закінчення війни, зі скаргами щодо харчування, з критикою дій військового начальства, про державну таємницю, листи єврейською мовою. Друга частина складалася зі зведень найбільш типових витягів із солдатських листів, у котрих зберігались авторська мова й стиль і які групувалися за наступними критеріями: «настроение духа армии», «вооружение и снаряды», «немецкое засилие», «отношение армии к внутренним делам», «толки об измене», «довольствие (пища, одежда, обувь)», «дисциплинарные преступления», «характеристика офицерского состава», «содержание в госпиталях», «пьянство», «взятничество», «неисправные доставки посылок», «разное»¹². На основі таких звітів начальник військово-цензурної комісії тилу складав спеціальний меморандум про стан політичного й бойового духу армії¹³. Після ознайомлення зі звітами військових цензорів, що працювали в українських губерніях, можна стверджувати, що кількість переглянутих ними листів протягом десятиденного періоду становила від 1700 до 2 тис., із котрих конфіскації та знищенню підлягали близько 10 %. Таким чином, ретельний розгляд приватної кореспонденції громадян військовою цензурою

служував не тільки заходам безпеки, а й дозволяв виявляти злочинні дії як у діючій армії, так і губерніях тилу. Про плідну співпрацю військових цензорів із жандармерією (політична поліція) свідчить той факт, що листи, у котрих містилися заклики антидержавного та революційного характеру, гостро критикувалися війна і політика уряду, виявлялися факти корупції в армії й державних органах, порушення військової дисципліни, направлялись у жандармське управління або військову прокуратуру, де їх використовували як докази для обвинувачення¹⁴.

Обсяг поштово-телеграфної кореспонденції адресатів українських губерній Російської імперії був величезним. Так, наприклад, за встановленими статистичними даними, до Бердичівської поштово-телеграфної контори за добу надходило до шести з половиною тисяч листів, із котрих протягом дня цензор переглядав не більше двохсот, що свідчило про вибірковість самої процедури перлюстрації приватної кореспонденції¹⁵. Насамперед увагу військових цензорів привертала листи, адресовані у діючу та з діючої армії, закордонна кореспонденція, листи іноземними мовами, та «До запитання»; особливу процедуру розгляду було передбачено для кореспонденцій військовополонених з обох ворогуючих сторін і з територій Російської імперії, окупованих ворогом.

У більшості випадків текстові частини листів, що не відповідали військово-цензурним вимогам, замальовувались, а сам він із виправленим текстом зі штампом «Вскрыто военной цензурой (№ цензора)» направлявся адресату. В разі, якщо інформація листа мала явно антидержавний характер, то за адресатом й адресантом після відповідних процедурних узгоджень з жандармським управлінням міг бути встановлений таємний поліцейський нагляд¹⁶.

Приватна кореспонденція іноземними мовами була також першочерговим об'єктом пильної уваги військово-цензурних органів. Здебільшого листи польською, німецькою, французькою та англійською мовами не становили особливих труднощів у перекладі для військових цензорів, що свідчить, на наш погляд, про високий рівень освіченості службовців відповідного апарату. В разі незнання військовим цензором іноземної мови така кореспонденція відправлялася для перекладу у спеціально створені інституції. Так, на території українських губерній Російської імперії такі пункти були відкриті в містах Харкові, Луганську, Бахмуті, Маріуполі. На них здійснювався переклад з англійської, вірменської, латиської, німецької й французької мов¹⁷. Найбільший же центр з перекладу приватної кореспонденції іноземними мовами існував у Москві¹⁸.

В інструкціях, розроблених Головною військово-цензурною комісією тилу, наголошувалося, що листи, адресовані за кордон, мають обов'язково піддаватися дуже ретельній перевірці. Відповідно до них уся кореспонденція (як приватна, так і дипломатична), котра надходила до Росії від адресантів із ворожих країн або ж була адресована до них країн, підлягала конфіскації¹⁹.

Особлива процедура передбачалася щодо розгляду цензорами листів угорською, татарською та єврейською мовами. Зокрема щодо кореспонденції перших двох категорій її переклад передбачався лише в окремих випадках. Із метою ж поліпшення й ліквідації зайвих складностей у роботі цензурних органів, за наказом начальника

Київського військового округу від 17 листопада 1915 р., цензорам рекомендувалося знищувати подібні листи²⁰.

Процедура розгляду чиновниками військово-цензурних органів кореспонденцій єврейською мовою протягом Першої світової війни змінювалася неодноразово, що дає можливість виділити ряд етапів їх в діяльності органів. Так, зокрема протягом 1914–1916 рр. уся кореспонденція на означеній мові активно перлюстровувалася чиновниками Головної військово-цензурної комісії тилу з метою з'ясування ставлення єврейського населення до військової повинності, готовності чоловіків-євреїв до її виконання²¹. У 1916 р. вийшло розпорядження Верховного Головнокомандуючого про знищення всієї кореспонденції єврейською мовою²². Лише в березні 1917 р. це розпорядження було скасовано, і відповідна кореспонденція почала розглядатися військовими цензорами за загальноприйнятою процедурою²³.

Окрема порядок існував для розгляду листів військовополонених. Так, уся така кореспонденція перенаправлялися до Військово-цензурного відділу Генерального штабу, де їх розглядом займалися спеціальні службовці²⁴. У разі, якщо в листі військовополоненого солдата російської армії йшлося про відносно комфортні умови перебування у ворожому полоні, то він підлягав конфіскації²⁵. Для кореспонденції військовополонених солдатів австро-німецької армії, яку розглядали місцеві військово-цензурні органи, також існували суворі процедурні вимоги. Так, недопустимим було писати листи угорською мовою, повідомляти про місце свого перебування, скаржитися на умови полону. Вони з такою інформацією просто знищувались²⁶.

В листопаді 1916 р. Військово-цензурний відділ Генерального штабу розробив також процедуру розгляду приватної кореспонденції населення окупованих територій Російської імперії у ході воєнних кампаній. Так, відповідно до неї такі листи повинні були направлятися до того ж відділу. При цьому місцевим військово-цензурним органам суворо було заборонено переглядати їх²⁷.

Суворість таких заходів, на наш погляд, пов'язана з прагненням влади вивчати та контролювати настрої населення цих територій, а можливо це давало змогу отримувати інформацію військово-стратегічного характеру.

Як уже зазначалося, особливу увагу військово-цензурних органів привертала також листи «До запитання». Довгий час їх перевіряли на наявність прихованого або шифрованого тексту. Проте з метою полегшення роботи військово-цензурних органів із кінця 1916 р. за відповідним розпорядженням подібні листи підлягали знищенню²⁸. Конфіскації також підлягали листівки й конверти з ініціалами або зображеннями представників правлячих династій Австрії, Німеччини, інших ворожих до Російської імперії держав²⁹.

Ще одним не менш важливим аспектом, пов'язаним із діяльністю інституту військової цензури протягом 1914–1917 рр., були відносини між тиловою і фронтовою цензурою. Так, тилова цензура неодноразово скаржилася на відсутність належної уваги другої до листів, котрі містили революційні заклики, інформацію, що дискредитувала армію та владу. Натомість фронтова цензура також вимагала посилення контролю за кореспонденцією від цивільного населення, яка надходила в діючу армію й містила дані про тяжке матеріальне становище останнього у тилкових губерніях імперії, про його революційні виступи, про захоплення ним поміщицької землі тощо.

Така інформація, на думку чиновників фронтової цензури, негативно впливала на моральний стан бійців, підривала армійську дисципліну і бойовий дух³⁰.

Лютнева революція 1917 р. внесла значні корективи в роботу військово-цензурних органів щодо приватної кореспонденції. Так, 14 березня того року було відмінено цензуру внутрішнього листування між арміями одного фронту. Відповідно до цього урядового розпорядження військові цензори, перлюструючи кореспонденцію, адресовану за кордон, та ту, що надійшла із-за нього а також, з частин діючої армії одного фронту до іншого, листування військовополонених, мали запобігати передачі інформації лише військового характеру³¹. Така лібералізація негативно вплинула насамперед на стан дисципліни у військових частинах, дислокованих у зоні активних воєнних дій. Так, командуючий Південно-Західним фронтом генерал-лейтенант А.Денікін зазначав у своїх листах до доньки, що такі розпорядження нової влади ведуть до того, що «армія починає розкладатися на очах», що «більшовицька пропаганда остаточно підриває армійську дисципліну військовослужбовців; що солдати відмовляються виконувати накази офіцерів, що повсюдно виникають солдатські полкові комітети, котрі й перебирали на себе повноваження здійснювати керівництво армією»³². Хаос, беспорядність командування, поступовий перехід влади в армії до комісарів – ось, на думку бойового російського генерала, ті риси, які свідчили про стан російської армії в умовах революційних потрясінь 1917 р.

Аби призупинити ці тенденції, Генеральний штаб циркуляром від 25 березня 1917 р., адресованим військово-цензурним органам, наказав конфіскувати листи, що містять заклики до арештів і побиття офіцерів, до дезертирства, призначення виборних начальників³³. Але хіба міг один циркуляр зупинити невідворотній процес наростання невдоволення війною та існуючим ладом...

Останню крапку, котра сприяла ліквідації системної роботи органів військової цензури щодо перлюстрації приватної кореспонденції, поставили постановою «Про спеціальну військову цензуру друку» від 26 червня 1917 р. й введені нею у дію «Тимчасові правила про спеціальну військову цензуру друку». Нові правила відміняли статті «Тимчасового положення про військову цензуру від 20 липня 1914 р.», якими регулювалася процедура перлюстрації приватної кореспонденції військово-цензурними органами. Після більшовицького перевороту 25 жовтня 1917 р. розпочався уже новий період історії військової цензури. Однак у своїй цензурній політиці більшовики все ж намагалися максимально використати структуру, механізми та кадровий потенціал, досвід перлюстрації поштово-телеграфної кореспонденції органами військової цензури попередньої доби³⁴.

Таким чином, перлюстрація приватної кореспонденції стала одним з основних напрямків у діяльності військових цензорів й як засвідчують архівні матеріали, була детально нормативно регламентованою та займала левову частку останньої. Діяльність військових цензорів у цій сфері мала не тільки характер у забезпечення інформації, котра становила воєнну таємницю, а й сприяла політичній поліції контролювати суспільні настрої, виявляти неблагонадійних підданих імперії та тим самим боротися з революційною й антиурядовою опозицією.

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК) – Ф.442. – Оп.864. – Спр.296. – Арк. 166–167.

² Там само.

³ Там само. – Арк.167.

⁴ Там само.

⁵ *Воронежцев А.* Из истории военной цензуры в период первой мировой войны (по материалам Саратовской губернии) // Проблемы истории Саратовского края и документальное наследие. Мат-лы научн. конф. – Саратов, 2006.

⁶ *Смыкалин А.* Перлюстрация корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР – Москва, 2008. – 317 с.

⁷ *Черняев В.* К изучению эпистолярных источников начала XX в. (контроль почтовой переписки) // Проблемы отечественной истории. – Москва, Ленинград, 1976. – С.137–151.

⁸ ЦДІАУК. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.485. – Арк.4.

⁹ *Смыкалин А.* Указ. соч. – С.92.

¹⁰ *Воронежцев А.* Указ. соч. – С.63.

¹¹ ЦДІАУК. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.3118. – Арк.2–4.

¹² Там само. – Ф.735. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.531–532.

¹³ Там само. – Арк.532.

¹⁴ Там само. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.212. – Арк.23, 26, 37

¹⁵ Там само. – Ф.735. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.345.

¹⁶ *Смыкалин А.* Указ. соч. – С.104.

¹⁷ ЦДІАУК. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.3118. – Арк.7.

¹⁸ Там само. – Арк.8.

¹⁹ Там само. – Арк.5–6.

²⁰ Там само. – Ф.735. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.345.

²¹ Там само. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.3118. – Арк.6.

²² Там само. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.181. – Арк.25.

²³ Там само. – Арк.130.

²⁴ Там само. – Арк.26.

²⁵ Там само. – Ф.365. – Оп.2. – Спр.202. – Арк.47.

²⁶ Там само. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.181. – Арк.26.

²⁷ Там само. – Арк.51.

²⁸ Там само. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.212. – Арк.212.

²⁹ Там само. – Ф.365. – Оп.2. – Спр.42. – Арк.28.

³⁰ *Смыкалин А.* Указ. соч. – С.105.

³¹ ЦДІАУК. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.181. – Арк.140.

³² *Грей М.* Мой отец генерал Деникин. – Москва, 2003. – С.116.

³³ ЦДІАУК. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.181. – Арк.169.

³⁴ *Смыкалин А.* Указ. соч. – С.108.

УДК 355.216: (=477,83/86) «1914/1920»

Любченко В.Б.
(м. Київ)

СПРОБИ ФОРМУВАННЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВОЄН ДОБРОВОЛЬЧИХ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН З ГАЛИЧАН¹-УКРАЇНЦІВ РУСОФІЛЬСЬКОЇ ОРІЄНТАЦІЇ (1914–1920)

Пропонована увазі читача стаття є першим досвідом в історіографії з комплексного дослідження генетично пов'язаних між собою спроб формування в роки Першої світової та Громадянської воєн добровольчих військових частин з галичан-українців русофільської орієнтації.

Предлагаемая вниманию читателей статья является первым в историографии опытом комплексного исследования генетически связанных между собой попыток формирования из галичан-украинцев русофильской ориентации добровольческих военных подразделений в годы Первой мировой и Гражданской войн.

The article presents a unique research in historiography of the complex study that explores the similarities in the attempts to form voluntary military units consisting of Galician Ukrainians of the Russophile orientation during World War I and Civil War.

Імператорська Росія. Опосередковано вперше гіпотетична можливість використання підданих Австро-Угорщини – українців русофільської орієнтації у війні на боці Російської імперії була закладена у маніфесті верховного головнокомандуючого російської армії генерал-ад'ютанта великого князя Миколи Миколайовича до «русского народа Подъяремной Руси» від 5² серпня 1914 р. Про це свідчать наступні слова маніфесту: «Освобожденные русские братья! Всем вам найдется место на лоне матери-России. Не обижая мирных людей, какой бы они ни были народности, не полагая своего счастья на притеснении иноземцев, как это делают швабы, обратите меч свой на врага, а сердца свои к Богу, с молитвой за Россию и за русского царя»³.

Заклик повернути зброю проти ворога, під яким розумілися супротивники країн Антанти у війні, міг бути адресований як мобілізованим до австро-угорської армії українцям-русофілам, яких заохочували здаватися у полон, натякаючи на можливість в подальшому виступити зі зброєю в руках проти країни, підданими якої вони були, так і цивільному населенню на територіях, що, як очікувалося, будуть зайняті російськими військами, серед якого, вірогідно, розраховували знайти бажаючих збройно виступити на боці Російської імперії. Проте жодної конкретики та механізмів реалізації заклику текст маніфесту верховного головнокомандуючого не містив.

Варто зазначити, що для сучасників не був таємницею факт безпосередньої участі членів заснованого ще 29 липня 1914 р. у Києві за сприяння штабу Київського військового округу галицькими політичними біженцями-русофілами «Карпато-руського освободительного комитета» (КРОК, голова – Юліан Яворський) у підготов-

ці тексту згаданого вище маніфесту великого князя Миколи Миколайовича⁴. Текст же відозви «Многострадальный русский народ Галицкой земли!», з якою сам КРОК у день свого заснування звернувся до українського населення Австро-Угорщини, хоч і заохочував українців до дезертирства з армії монархії Габсбургів, проте ще не містив прямого заклик збройно виступити проти неї: «Кидай оружие и отдавайся православному воинству, которое примет тебе не как военного пленника, а как родного брата вертающего с неволи под стрехи родной хаты. Кидай оружие, чтобы в велику хвилю освобождения Галицкой Руси не лилась кровь брата от руки брата»⁵.

Хоча поки що не вдалося знайти документального підтвердження практичних заходів з боку КРОК у короткий період його існування (9 вересня 1914 р. він склав свої повноваження у Львові перед РНСР – «Русским народным советом Прикарпатской Руси» – головним політичним репрезентантом галицького русофільства) щодо спроби формування добровольчого загону з галицьких втікачів і емігрантів, свого часу І.Крип'якевич, спираючись на інформацію, якою володів, констатував, що КРОК «пробував – безуспішно – організувати дружину добровольців»⁶. Надалі головним модератором ідеї формування добровольчого загону виступав вже РНСР.

Довгий час (до кінця весни 1915 р.) найбільшим і єдиним здобутком на цьому напрямку був початок підготовки офіцерського складу з тих галичан-русофілів, що, будучи студентами у Російській імперії, з початком війни спромоглися перейти у російське підданство. 13 січня 1915 р. «Прикарпатская Русь» надрукувала замітку з гучною назвою «Галицко-русские добровольцы», в якій сповіщалося, з посиланням на дописи з Петрограда, що «недавно несколько галицко-русских студентов, живших в последнее время в России и принявших до войны православие, а с объявлением войны и русское подданство, поступили добровольцами в военные училища». Прізвища галичан-юнкерів газета не назвала з міркувань безпеки членів їхніх родин в Австро-Угорщині, проте відзначила, що посвячення юнкерів в офіцери відбудеться навесні⁷. Певна річ, що РНСР, переслідуючи мету створення добровольчої дружини, був зацікавлений в якомога ширшій підставовій базі для вступу галичан до військових училищ Російської імперії.

Навесні 1915 р. РНСР звернувся до тимчасового воєнного генерал-губернатора Галичини графа Г.О.Бобринського із клопотанням про дозвіл на формування «особого галицко-русского добровольческого отряда» та про відкриття дверей російських військових училищ для навчання в них «галицко-русской учащейся молодежи». 27 травня 1915 р., незадовго до полишення російськими військами більшої частини Галичини, начальник штабу верховного головнокомандуючого генерал від інфантерії М.М.Янушкевич сповістив листом за номером 7210 воєнного генерал-губернатора Галичини, що «верховный главнокомандующий не встречает препятствий к формированию добровольческой галицко-русской дружины на одинаковых основаниях с чешской [курсив наш – В.Л.], если к сему не встретится возражений со стороны главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта». Щодо другої частини клопотання РНСР генерал від інфантерії М.М.Янушкевич, посилаючись на відгук воєнного міністра, повідомив, що для задоволення цього прохання перешкод також немає «при условии окончания полных курсов среднеучебных заведений (не только галицийских, но и вообще заграничных) без всяких дополнительных (на время войны)

испытаний, но при условии такого владения русским языком, которое позволяло бы следить за курсом»⁸. «Что же касается решения этого вопроса со стороны вакансий, – провадив далі М.М.Янушкевич, – то к приему указанных лиц в трехклассные военные училища, надо полагать, препятствий не встретится; прием же их в двухклассные и особенно в кавалерийские, наплыв ищущих поступления в которые превышает число имеющихся вакансий, может состояться для добровольцев-галичан на общих с коренным населением основаниях, то есть – по конкурсу. По вопросу о приеме галичан в специальные училища (артиллерийские и инженерные) – сообщу дополнительно по получении уведомления о сем военного министра»⁹.

Оскільки верховний головнокомандуючий знайшов можливим дозволити формування «добровольческой галицко-русской дружины на одинаковых основаниях с чешской», важливо встановити, на яких саме засадах було створено останню станом на травень 1915 р. Це необхідно зробити й для того, аби стало зрозуміло, чому, попри зовнішню подібність обставин і процесів, чеську добровольчу дружину було оперативно сформовано не лише на папері, тоді як у випадку з дружиною «галицко-русской» сам дозвіл на її формування (так і нереалізований на практиці до розпаду Російської імперії) був даний лише наприкінці травня 1915 р. – через десять місяців після початку Великої війни.

З ініціативою створення чеської добровольчої дружини, що діяла б спільно з російською армією, вже на самому початку війни виступили чеські товариства Російської імперії (обох столиць та Києва). Зокрема, московський «Чеський комітет» вже 22 липня 1914 р. подав на розгляд Военного міністерства проект організації особливих військових частин з чехів-добровольців, а київський «Чеський комітет допомоги жертвам війни» 27 липня закликав до створення так званих гуситських підрозділів з чеських добровольців віком від 16 до 45 років¹⁰. На своєму засіданні 30 липня Рада міністрів Російської імперії одногослоно схвалила «предположение о сформировании особых чешских войсковых частей»¹¹. 7 серпня 1914 р. Військова рада Російської імперії затвердила поданий на її розгляд 5 серпня головним управлінням Генерального штабу (відділ устрою і служби військ) порядок формування таких частин, про що останнє того ж дня повідомило за номером 2871/293 начальника штабу Київського військового округу для виконання¹².

Отже, затверджений 7 серпня 1914 р. порядок формування чеських військових частин передбачав наступне:

1) формування чеських військових частин з чехів-добровольців, причому добровольців, котрі колись були офіцерами іноземних армій, дозволялося приймати на офіцерські посади згідно з їхніми чинами, але на правах офіцерів російського ополчення;

2) місцем формування чеських добровольчих частин мав стати Київ як найцентральніший з пунктів з більш-менш значним чеським населенням, саме ж формування мало відбуватися за розпорядженням штабу Київського військового округу;

3) вся діяльність з набору добровольців для означених формувань покладалася на чеські товариства Петербурга, Москви, Києва та Одеси, причому головним з них за своїми функціями визнавалося Київське товариство;

4) видатки на формування та утримання чеських добровольчих частин поклалися на рахунок воєнного фонду¹³.

Надзвичайно важливим для чеських військових формувань на теренах Російської імперії було ще одне рішення верховного головнокомандуючого, про яке 4 грудня 1914 р. командира «Ческе дружини» підполковника Созентовича сповістив своїм розпорядженням за номером 9502 черговий генерал штабу 3-ї Армії. З огляду на політичне значення привернення симпатій чеського населення Австро-Угорщини до Російської імперії, а також беручи до уваги настійливе клопотання видних чеських діячів, верховний головнокомандуючий визнав за можливе «разрешить поступление в «Чешскую дружину», сформированную в Киеве, также и желающих чехов-военнопленных», причому приймати їх було дозволено «тотчас по взятии в плен». Дві обов'язкові умови, що їх було чітко окреслено – повна добровільність при вступі та письмове поручительство за кожного з боку командира дружини¹⁴.

Ще одним принциповим моментом для розуміння особливостей формування та статусу як чеських, так і проєктованих «галицко-руських» військових частин було роз'яснення верховного головнокомандуючого від 3 березня 1915 р., відповідно до якого «чешские добровольческие дружины не являются частями русской армии», на підставі чого було визнано можливим дозволити запровадити у чеських частинах чеську командну мову¹⁵. Певна річ, що галичани-русофіли, відстоюючи «единство русского народа», на відміну від чехів, не потребували іншої командної мови, окрім російської, але статус їхнього проєктованого загону мав бути таким же як і у чехів – йшлося про окремий добровольчий військовий підрозділ, що структурно не входив би до складу російської армії.

Після травня-червня 1915 р. у питанні формування чеських підрозділів, які зі сформованої у Києві в серпні-вересні 1914 р. дружини розрослися станом на січень 1916 р. у полк, серпень 1916 р. – у бригаду, вересень 1917 р. – в армійський корпус, що на кінець того року нараховував понад 38 тисяч бійців і офіцерів¹⁶, було видано ще багато наказів, розпоряджень та прийнято рішень, але правовою базою в усій її сукупності для формування «галицко-руської дружини» слугували лише вище розглянуті нами.

Таким чином, проєктована до створення «галицко-русская дружина» від самого початку свого існування мала б формуватися з декількох джерел – дуже невеликої групи уродженців українських теренів Австро-Угорщини, що вже перебували у російському підданстві (натомість, російськوپідданих чехів були десятки тисяч), військовополонених (вочевидь – головне джерело) та на той момент з кожним днем все зростаючого числа біженців (певна річ, лише тих з них, як і у випадку з військовополоненими, що мали стійкі русофільські погляди чи симпатії). Видатки на організацію дружини мали здійснюватися за рахунок державного воєнного фонду. В організаційному плані дружина не становила б собою підрозділу російських військ.

Згода головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту на формування з галичан добровольчого загону була дана вже після евакуації російськими військами Львова й несла на собі відбиток скептичних настроїв, спричинених відступом. 22 червня 1915 р. начальник канцелярії головного начальника постачань армій Південно-Західного фронту Д.Сергієвський повідомив листом за номером 17980

начальника штабу тимчасового воєнного генерал-губернатора Галичини К.С.Ново-гребельського, що головнокомандуючий арміями фронту генерал-ад'ютант М.Ю.Іванов поставив наступну резолюцію на копії вже згаданого листа від 27 травня 1915 р. за підписом начальника штабу верховного головнокомандуючого генерала М.М.Янушкевича: «Препятствовать не следует, но едва ли теперь найдется много желающих»¹⁷.

Як би там не було, попри формально позитивне розв'язання клопотання РНСПР, до практичної реалізації задуму так і не приступили ні того, ні наступного, 1916, року. На часі були більш нагальні проблеми, спричинені відступом, зокрема біженська¹⁸, які потребували негайного розв'язання, до того ж і сам РНСПР, що після евакуації, транзитом через Київ, у вересні 1915 р. осів у Ростові-на-Дону й переживав серйозну внутрішню кризу, на деякий час втратив інтерес до висунутої ним же ідеї.

Новий спалах активності навколо питання про формування добровольчого загону з галичан-українців русофільської орієнтації припадає на кінець 1916 – початок 1917 р. На той час російські війська, внаслідок «Брусилівського прориву», вдруге за роки Великої війни міцно закріпилися на більшій частині Східної Галичини та Буковини.

Ініціатива, як і раніше, виходила від РНСПР. З детального «Проекта программы Карпато-русского съезда, имеющего быть в сентябре 1916 г. в Москве»¹⁹ (є підстави вважати, що з'їзд не відбувся через зумовлену умовами воєнного часу відсутність дозволу на його проведення) видно, що під VI-м (з загальних IX-ти) параграфом порядку денного з'їзду стояло питання «Карпато-русский добровольческий отряд», яке мав представити увазі делегатів особисто голова РНСПР В.Ф.Дудикевич²⁰.

В січні 1917 р. керівництво РНСПР, судячи зі всього без попереднього нового узгодження зі штабами верховного головнокомандуючого та головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту, знову повернулося до питання про формування добровольчого загону, який складався б із галичан-українців русофільської орієнтації й міг би брати участь у війні на боці Російської імперії. Маючи на руках формальний дозвіл на формування такого загону, виданий попередніми верховним головнокомандуючим та головнокомандуючим арміями Південно-Західного фронту ще у травні й червні 1915 р., про який, вочевидь, всіма вже було забуто, РНСПР опублікував 20 січня 1917 р. у Ростові-на-Дону «Объявление» за номером 162, в якому, посилаючись на дозвіл верховного головнокомандуючого, проте не називаючи його дати, оголосив, що приступає до складання списків бажаючих стати добровольцями й закликає земляків-галичан як біженців, так і військовополонених негайно записуватися у добровольці. Відповідно до тексту «Объявления», підписаного головою (В.Дудикевичем), секретарем (М.Сохоцьким) та начальником канцелярії (Г.Мальцем) РНСПР, попередній запис добровольців мав вестися у начальника канцелярії та в усіх уповноважених РНСПР. За наявності достатньої для сформування окремої військової частини кількості бажаючих стати добровольцями, РНСПР планував звернутися до верховного головнокомандуючого з клопотанням про визначення місця для формування загону та про призначення офіцерів-інструкторів²¹. Нагадаємо, що саме за такою схемою у серпні-вересні 1914 р. відбувалося формування

у Києві «Ческе дружини» – військового підрозділу, що складався з добровольців-чехів – мешканців Російської імперії.

Особливо важливу роль у справі формування добровольчого загону як з причини значної кількості біженців-галичан у Київській губернії, так і з огляду її наближеності до місця розташування штабів верховного головнокомандуючого та командуючого арміями Південно-Західного фронту, що полегувало зносити з ними, відігравав член РНСПР й водночас його уповноважений з облаштування «карпато-руських» біженців у Києві та Київській губернії Ю.А.Яворський. Вже 29 січня 1917 р., з посиланням на нього та на його прохання, «Киевская мысль» опублікувала на своїх шпальтах майже ідентичну за змістом виданому у Ростові-на-Дону «Объявлению» замітку «Карпато-руський добровольческий отряд». Відмінність полягала лише в конкретизації національної належності, а по суті – національної орієнтації уродженців Карпатської Русі, які закликалися, «кто только может», записуватися у добровольці – звичайно, лише за умови, що вони «русской национальности». Запис добровольців у Києві мав відбуватися в канцелярії Ю.А.Яворського за адресою: вулиця Львівська, 45²².

Кількома днями пізніше, з датою «1 февраля 1917 г.», київська «Славянская типография» видала масовим накладом у вигляді окремого звернення і за тією ж назвою майже повний текст згаданої газетної замітки²³. Прикметно, що по офіційний дозвіл публікувати оголошення та проводити попередній запис до добровольчого загону Ю.А.Яворський звернувся лише 11 лютого 1917 р., надіславши відповідне прохання на ім'я головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту – вже після початку практичних дій у цьому напрямку²⁴.

Отримавши клопотання Ю.А.Яворського й не володіючи жодною інформацією по суті піднятого у ньому питання, генерал-квартирмейстер штабу головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту генерал-лейтенант М.М.Духонін звернувся за роз'ясненнями до штабу верховного головнокомандуючого. Яким же мало бути його здивування, коли черговий генерал штабу верховного головнокомандуючого протелеграфував йому, що штабу «ничего неизвестно по названному вопросу!» Це змусило генерала М.М.Духоніна звернутися 25 лютого 1917 р. до начальника штабу Київського військового округу, аби той з'ясував у Ю.А.Яворського, коли було дано дозвіл верховним головнокомандуючим на формування добровольчої дружини²⁵. Того ж дня відповідний запит було відправлено Ю.А.Яворському²⁶.

Лютневий демократичний переворот у Російській імперії та викликані ним зміни у країні на місяць затримали відповідь Ю.А.Яворського й подальші кроки РНСПР у спробах приступити до формування добровольчого загону, про що йтиметься далі.

Демократична Росія. Попри традиційну орієнтацію на консервативні монархічні сили з правої частини політичного спектру Російської імперії та довголітні тісні зв'язки з їхніми численними представниками, бажання й в очах новопосталої влади далі залишатися виразником інтересів Галицької Русі та репрезентантом кількасот-тисячної маси її уродженців – біженців та військовополонених змусило РНСПР в кількадеennisий термін після Лютневого демократичного перевороту публічно визначити своє ставлення до змін, що відбулися, аби не розділити долі своїх колишніх покровителів. Вже 4 березня 1917 р. РНСПР зібрався на своє екстрене засідання, на якому ухвалив текст привітання до Виконавчого комітету Державної думи та до

Тимчасового уряду. Відзначивши в ньому, що «подъяремный русский народ возлагает все свои надежды на братский державный русский народ, чаеет своего освобождения и объединения с ним», і привітавши центральні органи нової влади, РНСПР далі заявив про «готовность русского народа Прикарпатья принять посильное участие в народном строительстве земли русской» і побажав «верховой народной власти и народному правительству России успешно исполнить принятую на себя великую задачу, с помощью геройского непобедимого русского воинства доставить России скорую, решительную и окончательную победу над врагами, завершить великий и святой завет собирания русской земли воедино, великую и могучую Русь сделать свободной и счастливой»²⁷. Можливо, саме завдяки такому швидкому орієнтуванню у політичній кон'юктурі РНСПР вдалося уникнути у взаєминах з новою центральною владою тавра «чорносотенний», зберігши становище одного із її контрагентів на галицькому напрямку політики взагалі та у сфері широкого кола питань, пов'язаних із біженцями та військовополоненими, зокрема.

З кінця березня й до початку червня 1917 р. навколо питання про формування «карпато-русского добровольческого отряда» знову розгорталися події, значний вплив на перебіг яких мала несталість складу вищого командування на рівнях верховного головнокомандуючого, головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту та головного начальника Київського військового округу. На раніше згадуваний запит начальника штабу Київського військового округу від 25 лютого 1917 р. щодо того, коли було дано дозвіл верховним головнокомандуючим на формування добровольчого загону, Ю.А.Яворський подав відповідь лише 28 березня 1917 р., відіславши до старих і добре вже нам знайомих розпоряджень від 27 травня та 22 червня 1915 р.²⁸

Наприкінці квітня, після надання пояснень, справа формування добровольчого загону несподівано зрушила з місця, оскільки її підтримав верховний головнокомандуючий генерал від інфантерії М.В.Алексєєв. 30 квітня 1917 р. начальник штабу верховного головнокомандуючого генерал-лейтенант С.А.Сухомлин у секретній телеграмі на ім'я головного начальника Київського військового округу повідомив, що «ГЛАВКОВЕРХ признал желательным поддержать идею формирования карпато-русской дружины и, если Яворский вполне лояльный, приказал приступить к формированию таковой распоряжением ГЛАВКОЮЗ». В той же час у телеграмі зазначалося, що «для широкого развития формирований не имеется материальной части»²⁹.

Чи був за цим виданий відповідний наказ головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту генерала від кавалерії О.О.Брусилова – достеменно невідомо, хоча вірогідно, що так, оскільки вже 2 травня 1917 р. Ю.А.Яворського запросили для розмови на квартиру головного начальника Київського військового округу³⁰. Треба думати, ступінь лояльності Ю.А.Яворського не викликав жодних сумнівів, бо 11 травня 1917 р. він надіслав на ім'я голови РНСПР В.Ф.Дудикевича телеграму такого змісту: «Получил спешное предложение штаба немедленно приступить к организации дружины. Немедленно обсудите вопрос, сообщите срочной телеграммой решение, предположения, шансы»³¹.

Коли, здавалось би, у справі формування загону все остаточно вирішилось на її користь, за підтримки київських демократичних громадських організацій загально-російської орієнтації відбулася зміна головного начальника Київського військового

округу. Замість прихильного до ідеї формування добровольчої дружини генерал-лейтенанта М.О.Ходоровича, на чолі Київського військового округу було поставлено члена партії есерів полковника К.М.Оберучева, який на своїй посаді вкрай негативно ставився до будь-яких національних тенденцій в армії. Цілком природно, що взаємини у нього з Ю.А.Яворським не склалися від самого початку, до того ж останній, належачи до консервативного табору, не міг викликати довіри в очах представника революційної демократії. 22 травня 1917 р., після зустрічі з полковником К.М.Оберучевим, Ю.А.Яворський надіслав В.Ф.Дудикевичу повну розпачу телеграму: «Новый начальник Киевского военного округа Оберучев решительно заявился против образования нашего отряда, с которым – по его словам – русской демократии не по пути, так как поднятие национальных штыков ныне нежелательно вообще, освобождение Карпатской Руси – недопустимая аннексия, отвлечение военнопленных от тыловых работ – вредно»³².

За таких обставин Ю.А.Яворський не склав рук, вирішивши діяти в обхід головного начальника Київського військового округу. Того ж 22 травня 1917 р. він звернувся телеграмою до головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту з проханням дозволити прибути й особисто доповісти у справі формування добровольчого загону, на що наступного дня отримав дозвіл від начальника штабу головнокомандуючого арміями фронту генерал-лейтенанта М.М.Духоніна³³.

Саме в ці дні відбулися зміни на посадах верховного головнокомандуючого та головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту. Звільнивши посаду головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту для генерал-лейтенанта О.С.Гутора, верховним головнокомандуючим став генерал від кавалерії О.О.Брусилов. Тож не дивно, що в умовах зміни головнокомандування Ю.А.Яворський, прибувши в штаб Південно-Західного фронту, так і не зміг дістати чітких інструкцій. 30 травня 1917 р. він телеграфував В.Ф.Дудикевичу: «В ШТАЮЗ встретили полное сочувствие, однако, вследствие происшедшей перемены главнокомандования, окончательно выяснить вопрос не могли. Сегодня же едем в ставку верховного главнокомандующего»³⁴.

Зустріч з верховним головнокомандуючим не дала бажаних Ю.А.Яворському та РНСП результатів й підвела ризику під справою формування з біженців та військовополонених галичан-українців русофільської орієнтації добровольчої дружини. 2 червня 1917 р. Ю.А.Яворський телеграфував з цього приводу В.Ф.Дудикевичу: «В связи с общими неблагоприятными условиями и настроениями настоящего момента верховный главнокомандующий считает теперь образование нашего отряда несвоевременным и нежелательным, ввиду чего приходится окончательно ликвидировать все дело»³⁵. Аналогічну за змістом телеграму Ю.А.Яворський того ж дня надіслав на ім'я начальника штабу головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту³⁶.

Таким чином, так і не було до початку входження колишньої Російської імперії в період дезінтеграції і розпаду реалізовано бажання РНСП щодо формування з австро-угорських українців русофільської орієнтації, що перебували як біженці та військовополонені на території Російської держави, військових дружин, що діяли б спільно з російською армією, тоді як, наприклад, чехословацькі військові частини

успішно формувалися. Якщо останні розглядалися російською владою як про-російськи налаштована основа збройних сил майбутньої держави чехів і словаків, що мала постати у разі перемоги у війні країн Антанти, то у випадку з ідеєю РНСНР цей мотив був відсутній, оскільки як російська офіційна влада, так і проводирі москво-фільства декларували бажання бачити заселені українцями землі Австро-Угорщини у складі спочатку Російської імперії, а після Лютневого 1917 р. перевороту – демократичної Росії. Окрім того, до падіння у Російській імперії самодержавного ладу представники вищого командування, треба думати, були не схильні переоцінювати ступінь поширення серед українського населення Австро-Угорщини русофільських настроїв і тому, остерігаючись проникнення українофільства у військове середовище і не знаходячи широкої людської ресурсної бази у цій справі, не квапилися з практичною реалізацією проєктів формування «карпато-руських» добровольчих частин.

Біла Росія. Те, що так і не вдалося зробити протягом 1914–1917 рр. – почасти було зреалізовано в 1918–1920 рр. під час Громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії.

Перші організаційні кроки з формування «Карпато-руського отряда» у складі Добровольчої армії (ДА) були зроблені в січні 1918 р. у Ростові-на-Дону на той час заступниками голови РНСНР Г.Мальцем та Л.Олексієвичем (Алексієвичем), які досягли домовленості з генералом від інфантерії М.В.Алексєєвим щодо умов формування загону та стратегічної співпраці між РНСНР і командуванням ДА. У викладі В.Ваврика – члена загону і певний час його командира, сторони зійшлися на наступних п'яти пунктах:

- 1) Совет имеет право выбрать себе командира для отряда;
- 2) офицеры-галичане сохраняют чин, какой они имели в рядах австрийской армии;
- 3) Добровольческая армия и затем русское правительство будут поддерживать Совет в его стремлениях;
- 4) вольноопределяющиеся будут приниматься в военные училища на правах русских подданных;
- 5) отряд будет подчиняться командованию Добровольческой армии и уставам, которые обязывали русскую армию до революции»³⁷.

Звичайно, РНСНР у реальному житті не «обирав» командира загону, його призначало командування Добровольчої армії. Перший пункт домовленостей радше означав, що РНСНР в особі своїх очільників мав право висловлювати побажання щодо таких призначень, протегуючи бажаним для нього кандидатам або, навпаки, подаючи клопотання, щодо заміни на посаді командира загону певних осіб, що не виправдали сподівань чи дискредитували себе.

21 січня 1918 р. у Ростові-на-Дону було оприлюднено відозву до земляків із закликом записуватися в «Карпато-русский отряд». За час до 9 лютого 1918 р., коли Добровольча армія під командуванням генерала від інфантерії Л.Г.Корнилова вирушила у свій 1-й Кубанський («Крижаний» похід), до складу загону встиг записатися 41 галичанин – переважно це були гімназисти, а також студенти, селяни і кілька військовиків (серед останніх і прапорщик Туркестанського полку Богдан Яців, якого й було призначено першим командиром загону). З огляду на недостатню кількість добровольців-галичан для формування з них самостійної бойової одиниці

організаторам загону довелося домовитися з командуванням Чехо-словацького інженерного батальону про входження до його складу «Карпато-руського отряда» на правах окремої роти. На той момент чехів та словаків у батальоні було біля сотні бійців³⁸.

Залишивши позаду Ростов-на-Дону і здолавши відстань у 18 верст, Добровольча армія зупинилась для триденного перепочинку у донській станиці Ольгинській. Саме тут, за станицею біля млина, з ініціативи Г.С.Мальця, зібранням усіх галичан було обрано громадський комітет, що мав відати усіма справами «Карпато-руського отряда» та репрезентувати його у зносинах з командуванням Добровольчої армії й зовнішнім світом. Головою комітету було обрано Г.Мальця, його помічником – В.Колдру, секретарем – В.Ваврика, членами – В.Охничка і А.Хому. На цьому ж зібранні було прийнято рішення відправити кілька осіб до Москви через Ростов-на-Дону та Харків, а також в станиці для вербування в загін червонорусів, що там перебували³⁹. Г.Малець очолював «Комітет по організації Карпато-руського отряда» включно до евакуації військ генерал-лейтенанта П.М.Врангеля з Криму наприкінці 1920 р. Практично не маючи коштів, увесь цей час він провадив роботу з організації загону, репрезентуючи його в штабах та різних відомствах, готував від імені загону записки, меморандуми, мапи, а коли перебував у загоні – разом з іншими зі зброєю в руках йшов у бій⁴⁰.

Справжнє бойове хрещення «Карпато-руський отряд» як складова на той час Чехословацького батальону прийняв 9 березня 1918 р. під час драматичного багатогодинного бою при хуторі Филипіївському на Кубані, де галичани, зазнавши значних втрат, зіграли особливо важливу роль у прориві армії генерала від інфантерії Л.Г.Корнилова з більшовицького оточення. Пораненого в цьому бою прапорщика Б.Яцева на посаді командира загону замінив В.Ваврик⁴¹.

Після невдалого наприкінці березня 1918 р. штурму Катеринодара і смерті там генерала від інфантерії Л.Г.Корнилова «Карпато-русская рота» разом з Добровольчою армією з боями і значними втратами повернулася на Дон. Коли в червні 1918 р. Добровольча армія зупинилася для перепочинку та поповнення особового складу неподалік від Ростова-на-Дону в станиці Мечетинській, користуючись близькістю головного на Півдні Росії осідка галицьких біженців, свій склад зміг поповнити і «Карпато-руський отряд», довівши його до 100 осіб. За бойові заслуги 16 бійців загону отримали тут свій перший офіцерський чин⁴².

Влітку і восени 1918 р. «Карпато-руський отряд» брав участь у запеклих боях навколо Ставрополя – біля Малої і Великої Джалги, Пелагіади, станиць Борсуковської і Невинномиської, в яких зазнав значних втрат. Замість В.Ваврика, який, захворівши на «іспанку», вибув на деякий час з лав загону, ним тимчасово командував поручик Матоглина⁴³.

Тоді ж план широкого використання «карпато-руських» військових формувань задля оволодіння українськими теренами Австро-Угорщини, що розвалювалася на очах після поразки у Великій війні, запропонував командуванню О.Геровський, який 26 жовтня 1918 р. подав у Катеринодарі на розгляд голови Особливої наради при головнокомандуючому Збройними силами на Півдні Росії генерала від кавалерії А.М.Драгомирова спеціальну записку⁴⁴. Констатувавши у ній початок гострої бороть-

би за Галичину між українцями та поляками, О.Геровський закликав «пока не поздно, привести разгорающееся червонно-русское движение в согласие с общерусскими интересами, которые не допускают ни образования новой «украинской державы», ни, тем более, присоединения искони русских областей, Галичины и Холмщины, к Польше»⁴⁵. На думку автора записки, це завдання міг виконати «только особый Червонно-русский отряд, так как вмешательство такого отряда в дела зарубежной Руси, с одной стороны, не отвлечет сил Добровольческой армии, с другой стороны, не будет противоречить программе Вильсона»⁴⁶. Очолити цей загін повинен був «один из популярных русских генералов, имя которого известно в Червонной Руси», що мало забезпечити широкий притік добровольців від самого початку його формування⁴⁷. О.Геровський був певен, що при появі такого загону в межах Червоної Русі «можно с полной уверенностью рассчитывать на присоединение существующих уже на месте галицко-русских отрядов» (треба думати – галицьких українських військових частин), а далі не виключав проведення мобілізацій⁴⁸. Мабуть, вже тоді не зовсім переконливо мала виглядати теза автора записки про те, що «всю материальную часть, оружие и боевые припасы отряд будет иметь возможность получить, не обременяя Добровольческой армии»⁴⁹. У питанні підпорядкування проєктованого ним загону О.Геровський виходив з того, що «преследуя те же цели, что и Добровольческая армия, и стремясь к соединению Червонной Руси с Россией, Червонно-русский отряд должен формироваться с одобрения главнокомандующего Добровольческой армии и находится под его верховным командованием»⁵⁰.

Немає нічого дивного у тому, що генерал від кавалерії А.М.Драгомиров, ознайомившись з текстом цитованої записки, 29 жовтня 1918 р. залишив на ній наступну резолюцію: «Словесно разъяснить Геровскому несвоевременность такого формирования и отсутствие практической пользы при настоящем международном положении»⁵¹.

В ще одній записці⁵², поданій ним того ж таки 26 жовтня 1918 р., О.Геровський, звернувши увагу командування Добровольчої армії на спроби «Омської української громади» формувати українські військові частини шляхом вилучення червонорусів зі складу сибірських, чехо-словацьких та сербських частин, висловив занепокоєння, що «чешское командование и Сибирское правительство могут согласиться и даже оказывать содействие таким формированиям»⁵³. З огляду на цю загрозу, він просив «сообщить Сибирскому правительству и чешскому командованию, что формирование «украинских» частей недопустимо, и что, в частности, в случае выделения русских галичан, буковинцев и угророссов из них могут формироваться только червонно-русские части, стоящие в политическом отношении под руководством червоннорусов, признающих национальное и культурное единство русского народа»⁵⁴. В даному разі генерал від кавалерії А.М.Драгомиров визнав слушність пропозиції О.Геровського, накресливши 29 жовтня 1918 р. наступну резолюцію: «Внести в памятку о возбуждении этого вопроса, когда будем сноситься с Уфимским правительством»⁵⁵.

Із закінченням Великої війни та в умовах підготовки до Паризької мирної конференції тиск на командування Добровольчої армії з боку червонорусів русофільської орієнтації, що перебували на Півдні Росії, та співчуваючих їм російських політичних діячів було посилено. 29 листопада 1918 р. до головнокомандуючого

Збройними силами на Півдні Росії генерал-лейтенанта А.І.Денікіна в Катеринодарі звернулися листовно представники ініціативного комітету зі створення «Червоно-руського общества» (В.Кашкаров, Г.Малець, О.Геровський, Б.Будилович та М.Львов) з проханням прийняти під своє покровительство проектоване до створення товариство, що мало за головну мету діяльності пропаганду «идеи воссоединения с Россией Червонной Руси (Галицкой, Буковинской и Угорской)», а також сприяння «всяким начинаниям, стремящимся к этой цели»⁵⁶. Поверх листа, в якому були викладені аргументи на користь прилучення Червоної Русі до відроджуваної Росії, генерал-лейтенант А.І.Денікін наклав свою резолюцію: «Особому совещанию. Вопрос Червонной Руси во всем его объеме надлежит поднять на мирной конференции»⁵⁷. Саме цей, дипломатичний, а не військовий напрямок в боротьбі за встановлення контролю над українськими теренами колишньої монархії Габсбургів було визнано командуванням Добровольчої армії за єдино можливий за тих умов, що склалися. Звичайно, це жодним чином не означало, що очільники галицько-буковинсько-угроруського русофільства на теренах білої Росії зовсім відмовляться від планів використання «карпато-руських» військових частин для дій поза Збручем. До цієї ідеї, як засвідчили події, вони ще не раз повертались надалі.

Отримавши відпочинок у Новоросійську, «Карпато-руський отряд» згодом переїхав до Таганрога, звідки, на межі 1918/1919 років, був переміщений до Волновахи в Донбасі, біля якої, а також Єленівки, Валеріяновки, Благодатного та Маріуполя брав участь у жорстоких боях з більшовицькими військами. В той час загоном командував штабс-капітан Піаццо, а згодом – підпоручик О.Брояковський. У відрізаному більшовиками від Донської області Маріуполі «Карпато-руському отряду» разом з незначними силами добровольців довелося витримувати тривалу облогу. Саме тут, в Маріуполі, розійшлися до цього спільні шляхи галичан, що залишилися з Добровольчою армією, з одного боку, і чехів зі словаками, які скористалися можливістю організовано евакуюватися на французьких військових кораблях, з іншого. З огляду на цю обставину, за наказом генерала Єльчанінова, «Карпато-руський отряд» було перейменовано в «Отдельный Карпато-руський батальон», що вперше надало йому статусу самостійної військової одиниці. Командиром батальйону було призначено капітана Ускова. Змушені врешті-решт здати більшовикам Маріуполь, добровольці на пароплавах відпливли до Керчі, а далі – у Таганрог⁵⁸.

25 січня 1919 р. РНСРР в особі виконуючого обов'язки голови Костецького, члена РНС і організатора «Карпато-руського добровольческого отряда» Г.Мальця та секретаря д-ра Гумецького після попередньої наради з представниками громадських організацій і установ звернувся до головнокомандуючого Збройними силами на Півдні Росії генерал-лейтенанта А.І.Денікіна з сформульованим у чотирьох пунктах проханням щодо нагальних політичних і військових питань, причому останній пункт прямо торкався необхідності формування «карпато-руських» військових частин⁵⁹. РНСРР просив головнокомандуючого:

1) вважати Прикарпатську Русь – Галичину, Буковину і Угорську Русь складовою частиною російської держави;

2) доручити представникам Росії на Мирному конгресі захист Прикарпатської Русі як частини Росії;

3) поширити на уродженців Прикарпатської Русі всі права і обов'язки громадян Росії;

4) «в случае мобилизации формировать из новомобилизованных уроженцев Прикарпатской Руси и добровольцев Карпато-русского добровольческого отряда при Чехо-словацком отдельном пехотном батальоне отдельные карпато-русские части»⁶⁰.

Вочевидь, питання щодо можливості формування з галичан-українців, що опинилися в роки Великої війни на теренах колишньої Російської імперії, військових частин на основі масової мобілізації розглядалося у той час доволі серйозно і мало підтримку зонайменше з боку Дипломатичного відділу Особливої наради при головнокомандуючому Збройними силами на Півдні Росії. Так, керуючий Дипломатичним відділом А.А.Нератов, підтримуючи клопотання РНСР, подав головнокомандуючому доповідну записку щодо «желательности составить из 500 тыс. выходцев из Галиции и Угорской Руси армии для борьбы с большевиками». 1 лютого 1919 р. начальник Політичної канцелярії Особливої наради полковник Генерального штабу Чайковський надіслав А.А.Нератову негативну резолюцію головнокомандуючого А.І.Денікіна. Останній, беручи до уваги досвід з поляками та чехо-словаками, військові частини яких «тянут и крепко тянут на родину, как только открываются пути», вважав, що «теперь, когда... Галиция и Червонная Русь свободны от австрийцев, ничего из этого дела не выйдет»⁶¹.

У Таганрозі, замість капітана Ускова, командиром батальону призначили полковника Писаренка, проте останнього за аморальну поведінку, за поданням Г.Мальця, усунули від командування і замінили на Генерального штабу генерал-майора П.К.Віцентьєва, якому в помічники надали полковника Ярошевського⁶². Станом на середину травня 1919 р., як це відомо з доповіді Г.С.Мальця, «Отдельный Карпато-русский батальон», що перебував у складі Добровольчої армії, нараховував вже понад 800 бійців⁶³. У Таганрозі ж батальйон було розгорнуто у полк, але, всупереч попереднім домовленостям про його найменування – «Карпато-русский», у штабі, за свідченням В.Ваврика, з якихось «вищих» міркувань (вочевидь – дипломатичних) дали йому назву – «Славянский», що викликало невдоволення з боку галичан. Натомість, в якості певної компенсації, головнокомандувач Збройних сил на Півдні Росії генерал-лейтенант А.І.Денікін задовольнив ряд інших вимог, поданих на його розгляд Г.Мальцем, віддавши відповідні доручення міністру закордонних справ С.Д.Сазонову та воєнному міністру генерал-лейтенанту В.Ю.Вязьмитінову⁶⁴.

9 серпня 1919 р. «Славянский стрелковый полк» вирушив з Таганрога до Олександрівська, де отримав змогу поповнити свій склад галичанами, що прибули з Києва та Галичини. З нестроевою ротою він тоді нараховував біля 2-х тисяч особового складу. Планувалося навіть розгорнути його у бригаду, другий полк якої мав отримати назву «Карпато-русского полка». До української армії було скеровано емісарів з метою схилити уродженців Карпатської Русі у її складі до переходу під його прапори⁶⁵.

17 серпня 1919 р., коли генерал-майор П.К.Віцентьєв давав в Олександрівську прощальний вечір місцевому товариству перед запланованою передислокацією полку

до Єлизаветграда, ним було отримано телеграму про появу загонів Нестора Махна. О п'ятій ранку наступного дня «Славянский полк» у складі 1200 штиків з піснями рушив їм назустріч, не передчуваючи сумного фіналу. Біля Кичкаського мосту та станції Мирової відбувся бій з махновцями, в якому полк було розбито вщент. У бою загинули помічник командира полку, командири чотирьох його батальйонів і трьох рот, а також значна кількість галичан. Решта (переважно рядові бійці), кому вдалося вціліти, майже в повному складі потрапили до махновців у полон. Командиру полку генерал-майору П.К.Віцентьеву пощастило врятуватися разом з дружиною у човні⁶⁶.

24 вересня 1919 р., в період найбільших військових успіхів Збройних сил на Півдні Росії, від імені «Главного совета объединенных карпато-русских комитетов» до Політичної канцелярії Особливої наради було подано доволі розлогий (на чотирьох аркушах) документ – «Общий план работ по Галицкому делу»⁶⁷. Серед іншого, план передбачав широку участь «карпато-русских» військових частин (що, за ним, мали продовжувати формуватися) у війні проти більшовиків як до звільнення ними (цими частинами) вже на той час зайнятої польськими військами Галичини, так і після: «До перехода карпато-русских частей из Малороссии в Галичину они будут сражаться с большевиками наравне с прочими частями армии генерала Деникина. По освобождении Галичины в этой борьбе примет участие все вновь сформированное русско-галицкое войско»⁶⁸. Прикметно, що авторам «Общего плана ...» оволодіння Галичиною здавалося тоді більш швидкою перспективою, ніж перемога у війні проти більшовицької Росії.

Певна річ, що пропозиції «Главного совета объединенных карпато-русских комитетов», принаймні у частині військово-політичної стратегії, не мали жодних шансів бути схваленими, оскільки командування Збройних сил на Півдні Росії не було зацікавлене у відкритті ще одного фронту воєнних дій – цього разу проти відродженої Польщі.

У Криму «Славянский полк» (те, що від нього залишилося) було розформовано. Галичанами, що врятувалися, а також новоприбулими з Чехословаччини та Італії став командувати полковник Маркович. Після того як делегація «Карпато-русского комитета» на чолі з Г.Мальцем відвідала у Севастополі із доповіддю генерал-лейтенанта П.М.Врангеля і заручилася його підтримкою галичани були переведені у «Сводно-стрелковый полк», де утворили «2-й Карпато-русский отдельный батальон», командиром якого було призначено галичанина, поручика (невдовзі – штабс-капітана) Володимира Гнатика. По Арабатській Стрілці батальйон переїхав з Феодосії на позиції навпроти Генічеська, де зміг поповнитися прибулими з Новоросійська студентами-галичанами. Після розформування «Сводно-стрелкового полка» «Карпато-русский батальон» було влито до складу 49-го Брестського полку, що входив у 13-у дивізію 2-го корпусу, щоправда, майже одразу батальйон було зведено в «4-ю Карпато-русскую роту» на чолі з штабс-капітаном В.Гнатиком та начальником кулеметної команди поручиком Л.Пелехом⁶⁹.

20 травня 1920 р. «Карпато-русская рота» в складі значного врангелівського десанту, що відплив з Феодосії на 42-х пароплавах, висадилася в степах півдня України біля Кирилівки. Вона рухалася в авангарді Брестського полку і змогла відзначитися у боях біля Кизарки (неподалік від Мелітополя), Лісного (Вальдгейма)

та при взятті Великого Токмака. Пізніше вона брала участь у розгромі значних більшовицьких сил Д.П.Жлоби корпусом генерала від інфантерії О.П.Кутепова, згодом була передислокована у район Каховської переправи через Дніпро, що стала пасткою і кінцем врангелівського наступу, а також місцем загибелі багатьох галичан. В подальшому вцілілі бійці роти розділили долю врангелівських військ⁷⁰.

Таким чином, формування «карпато-руських» військових підрозділів у складі російської Добровольчої армії стало наслідком збігу низки факторів, обставин та інтересів зацікавлених у цьому сторін. Варто згадати, що значна частина біженців-українців русофільської орієнтації та примусових виселенців з українських теренів монархії Габсбургів, а також їхня політична репрезентанта в особі РНСПР – перебували у Ростові-на-Дону (згодом – у Катеринодарі) і навколо нього – цьому серці білого руху. Це полегшувало комунікацію між РНСПР, який у попередній період розробив ідеологічне обґрунтування та набув певний організаційний досвід зі спроб формування «Карпато-руського добровольческого отряда», з одного боку, і командуванням Добровольчої армії на Півдні Росії, що особливо в період її становлення гостро потребувала людських ресурсів, з іншого. Ідеологічне підґрунтя, на якому було засновано «Карпато-руський отряд», виразно промовляло девізом «Освобождение Родины и единство русского народа» з бойового прапора, пронесеного загоном в його різномірних організаційно-структурних формах через усі випробовування Громадянської війни⁷¹.

Ініціаторами формування «карпато-руських» військових частин виступали РНСПР (як колективний орган) та окремі особливо діяльні його члени – такі як Григорій Малець і Олексій Геровський, що найчастіше за інших зносилися у цьому питанні з командуванням Добровольчої армії. Останнє, у відповідності з власними інтересами, йшло назустріч частині ініціатив, що виходили від керманичів галицького політичного русофільства. А інтереси сторін збігалися далеко не в усьому. Якщо в середовищі РНСПР формування «карпато-руських» військових частин розглядалося як важливий чинник не лише внутрішньої «російської» політики, а й у тогочасних геополітичних реаліях – зовнішньої «галицької» (виношувалися плани використання цих військових підрозділів для оволодіння українськими теренами колишньої монархії Габсбургів), то командування російської Добровольчої армії намагалося уникнути втягування у збройну боротьбу за Східну Галичину, Північну Буковину та Угорську Русь, обмеживши себе на цьому напрямку тільки діями з арсеналу дипломатії (покладаючись після поразки у Великій війні країн Четвертного союзу на сприятливі рішення Мирної конференції у Парижі), а тому розглядало «карпато-руские» військові формування лише як один з чинників у «внутрішній», Громадянській, війні на теренах колишньої Російської імперії.

¹ Вважаємо за необхідне пояснити вживання у даній статті низки термінів. Так, терміни «галичани», «карпаторуси», «червоноруси» (останні два з них – є доволі штучними конструкціями), звичайно, не є повністю тотожними, маючи кожен своє смислове наповнення і розширення. Перший термін, по суті, взагалі не має у собі етнічної складової, оскільки формально «галичани» –

це всі мешканці Галичини без огляду на етнічне походження. Проте вживання усіх цих термінів у статті в синонімічному значенні «русинське (українське) населення українських теренів Австро-Угорщини» відповідає усталеній у час, що розглядається, практиці в середовищі тамтешніх русофільських кіл та їхніх покровителів у Росії. Тому вживаний у статті термін «галичани» (та похідні від нього форми), за винятком випадків одночасного використання термінів «галичани», «буковинці», «угророси», де він має вузьке значення «русинське населення власне Галичини», охоплює собою цілокупне русинське (українське) населення не тільки Галичини, а й Буковини та Угорської Русі (Закарпаття). Відповідно до практики 1914-1920 рр., назви проєктованого добровольчого загону (у російськомовній оригінальній формі) «галицко-русский», «карпато-русский», «червонно-русский» – так само вживалися в синонімічному значенні.

² Тут і далі дати подаємо за «старим стилем» - Юліанським календарем.

³ Петрович [Крип'якевич] І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. – Б.м., 1915. – С.12.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С.8.

⁶ Там само. – С.12.

⁷ Милонег. Галицко-русские добровольцы // Прикарпатская Русь. – 1915. – 13 (26) янв. – № 1526. – С.1.

⁸ Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукопису (тут і далі – НБУ ІР). – Ф. ХХІ – Од. зб. 661 – Арк. 1–1 зв.

⁹ Там само.

¹⁰ Чехословацьке військо в Україні під час Першої світової війни. Короткий історичний нарис. – Прага: Чехословацька громада легіонерів, 2002. – С.4.

¹¹ Драгомیرهцький В.С. Чехословаки в Росии: 1914-1920. – Париж; Прага, 1928. – Док. № 3. – С.208.

¹² Там же. – С.207–208.

¹³ Там же. – С.208.

¹⁴ Там же. – Док. № 4. – С.209.

¹⁵ Там же. – Док. № 6. – С.210.

¹⁶ Див.: Чехословацьке військо в Україні під час Першої світової війни. – С.11, 24.

¹⁷ НБУ ІР. – Ф. ХХІ. – Од. зб. 661, Арк. 1 зв.

¹⁸ Серед планів облаштування понад 300 тис. галицьких біженців і виселенців, які циркулювали восени 1915 р., можна навести і такий екзотичний як проєкт завідуючого «Главного краевого благотворительного комитета во Львове» (одна з офіційних структур в системі органів російської окупаційної влади в Галицькому тимчасовому воєнному генерал-губернаторстві) ротмістра Данилова, що передбачав утворити з біженців та вигнанців військово-господарську структуру у формі «Галицького козачого війська» з осадженням останнього на Південному Кавказі – на півдні сучасної Аджарії вздовж тодішнього російсько-турецького кордону. Див.: Любченко В.Б. Нереалізований проєкт створення на Південному Кавказі «Галицького козацтва» як один із способів розв'язання проблеми біженців, породженої весняно-літніми 1915 р. поразками російської армії на Південно-Західному фронті // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – Вип. IV. – К., 2002. – С.45–51.

¹⁹ НБУ ІР. – Ф. ХХІ. – Од. зб. 1201. – Арк. 1–1 зв.

²⁰ Там само. – Арк. 1 зв.

²¹ Там само. – Од. зб. 661. – Арк. 10.

²² Там само. – Арк. 11.

²³ Там само. – Арк. 12.

²⁴ Там само. – Арк. 13.

²⁵ Там само. – Арк. 14.

²⁶ Там само. – Арк. 14 зв.

- ²⁷ Там само. – Арк. 4–5.
- ²⁸ Там само. – Арк. 15.
- ²⁹ Там само. – Арк. 16.
- ³⁰ Там само. – Арк. 17.
- ³¹ Там само. – Арк. 18.
- ³² Там само. – Арк. 19.
- ³³ Там само. – Арк. 20, 21.
- ³⁴ Там само. – Арк. 22.
- ³⁵ Там само. – Арк. 23.
- ³⁶ Там само. – арк. 24.
- ³⁷ *Ваврик В.* Карпатороссы в Корниловском походе и Добровольческой армии // Вестник Юго-Западной Руси. – 2008. – № 1. – С. 103.
- ³⁸ Там же. – С.103–104.
- ³⁹ Там же. – С.104.
- ⁴⁰ Там же. – № 2. – С.109.
- ⁴¹ Там же. – № 1. – С.105–107.
- ⁴² Там же. – С.111.
- ⁴³ Там же. – С.112.
- ⁴⁴ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. Р-446. – Оп. 2. – Д. 85. – Лл. 3–4 об.
- ⁴⁵ Там же. – Лл. 3 об.–4.
- ⁴⁶ Там же. – Л.4.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ Там же.
- ⁵⁰ Там же. – Л.4 об.
- ⁵¹ Там же.
- ⁵² Там же. – Лл. 1–1 об.
- ⁵³ Там же. – Л.1.
- ⁵⁴ Там же. – Л.1 об.
- ⁵⁵ Там же.
- ⁵⁶ Там же. – Лл.5–5 об.
- ⁵⁷ Там же. – Л.5.
- ⁵⁸ *Ваврик В.* Указ. соч. – № 1. – С.112.
- ⁵⁹ ГАРФ. – Ф. Р-446. – Оп. 2. – Д. 86. – Лл. 2–4 об.
- ⁶⁰ Там же. – Л.4 об.
- ⁶¹ Там же. – Л.1.
- ⁶² *Ваврик В.* Указ. соч. – С.113.
- ⁶³ Белый архив: Сборники материалов по истории и литературе войны, революции, большевизма, белого движения и т.п. / Под ред. Я.Лисового. – Т. 1. – Париж, 1926. – С.165–173. Подаємо за: *Ковальчук М.* Невідома війна 1919-го року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – С.57.
- ⁶⁴ *Ваврик В.* Указ. соч. – С.113.
- ⁶⁵ Там же.
- ⁶⁶ Там же. – № 2. – С.105.
- ⁶⁷ ГАРФ. – Ф. Р-446. – Оп. 2. – Д. 86. – Лл. 13–16.
- ⁶⁸ Там же. – Лл. 15–16.
- ⁶⁹ *Ваврик В.* Указ. соч. – С.107.
- ⁷⁰ Там же. – С.107–108.
- ⁷¹ Там же. – С.109.

УДК 94 (477).355.322 «1917»

П.Г. Усенко
(м. Київ)

ЗМІНА КУРСУ: ЧОРНОМОРСЬКИЙ ФЛОТ ВІД ЗГОРТАННЯ БОЙОВИХ ДІЙ ДО ЗАМИРЕННЯ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (червень-грудень 1917 р.)

У статті досліджено хід боїв на Чорному морі з червня до листопада 1917 р. і регіональний рух за мир проти Першої світової війни. Головну увагу приділено ролі військових моряків-чорноморців.

В статье исследован ход боев на Черном море с июня до ноября 1917 г. и региональное движение за мир против Первой мировой войны. Основное внимание уделено роли военных моряков-черноморцев.

The article examines course of battles on the Black Sea from June to November 1917 and regions' movement for peace against First World War. It draws attention to the role of the Black Sea navy mariners.

Посередині 1917 р. до Чорноморського флоту Росії, складеного переважно з українців¹, входили чотири сотні суден, у тому числі дві з половиною сотні військових плавальних засобів, базованих головним чином по севастопольських бухтах, а також в Одесі, Миколаєві, Батумі, румунському порту Суліна й окупованих 1916 р. турецьких містах Трабзон (Трапезунд), Різе та інших².

Найпотужнішим у цій армادі був новітній 170-метровий дредноут «Свободная Россия», перейменованний після Лютневої революції лінійний корабель (лінкор) «Императрица Екатерина Великая» зі 1220-особовим штатом. Споруджений Товариством миколаївських заводів і корабелень «Наваль» він мав 24000-тонну водомісткість (тобто таку граничну масу свого зануреного споду чи, умовно, вантажність, адже зазначену вагу, за розрахунками, спромагався брати на себе). Грізний велетень із дванадцятьма 305-міліметровими (дванадцятидюймовими) і двадцятьма 130-міліметровими гарматами, дрібнішою артилерією, чотирма кулеметами і чотирма торпедними апаратами встиг за менш як дворічну експлуатацію придатися до наскоків на комунікації та узбережжя Османської імперії, прикриття мінно-загородних, набігових і розвідувальних дій решти флотських сил, а також підключитися до наступальних операцій Кавказького фронту³. Досить було його присутності неподалік маршрутів військових перевезень, щоби будь-які ворожі загрози зробити марними.

Подібні функції покладалися принагідно й на менші за розмірами і дещо гірше оснащені лінійні кораблі-панцирники «Иоанн Златоуст», «Евстафий», «Три Святителя», «Ростислав» та «Борец за свободу» (так від травня 1917 р. називався недавній «Пантелеймон», колишній «Князь Потемкин-Таврический»). Ці судна тісно взаємодіяли з лінкорами-ветеранами «Георгий Победоносец» і «Синоп» (на них розмішувалися штаби: відповідно всього флоту та дунайського загону), крейсерами «Очаков»,

«Память Меркурия», «Алмаз», ескадреними міноносцями (есмінцями), міноносцями, тралерами, канонерськими та підводними човнами, спеціалізованими літаконосцями – гідрокрейсерами тощо⁴.

Приналежна флоту Чорноморська повітряна дивізія, крім «бортової» авіації, розгорнула й аеродромну – на шести станціях і восьми постах от Жебріян до Батума та Платани, в цілому накопичивши понад півтора ста машин і зіпершись на спостережні пункти – для нагляду, оповіщення та зв'язку. Надійною була й артилерійська берегова оборона: майже півсотні батарей від пункту Олинька на Георгіївському рукаві Дунаю до Очаківської, Севастопольської та Михайлівської фортець, Різе й Трабзону⁵.

Особливо ущільнювали захист флоту та контрольованого ним узбережжя мінні поля – і «засіяні» задля безпосередньої охорони власних портів у сусідстві з ними, і так звані «активні», застосовані для блокади ворога на його терені: пастки таємно закладались навпроти місць дислокації військово-морських сил Туреччини та Болгарії, зміцнених німецькими союзниками, у першу чергу – при Босфорі та Варні. Через це до чорноморської акваторії від літа 1916-го навіть не потикався найбільший стамбульський 187-метровий лінійний крейсер «Jawuz Sultan Selim» (водомісткістю 23000 т, із десятком «280-міліметрівок», дюжиною «150-міліметрівок», такою ж кількістю «88-міліметрівок» і четвіркою торпедних апаратів). А коротший на півсотні метрів легкий крейсер «Midilli» (водомісткістю 4550 т) використав цей час для заміни свого первісного 105-міліметрового калібру на солідніший 150-міліметровий.

Як на регулярні рейди севастопольських субмарин заради вполювання надводної здобичі, так і на походи ескадри під орудою командувача флоту віце-адмірала Олександра Колчака єдиною з турецького боку реакцією тривало в цій кампанії була більш або менш ефективна бомбова контратака нападників із повітря. Поодиноким епізодом залишився перехід навесні із Констанци до Босфору 6 моторних тралерів, знову ж таки під опікою німецьких літаків. Першим зі Стамбула в чорноморську експедицію того року 17(30) травня наважився маленький підводний човен UB-14. Він доправив на Кавказ трьох агентів, потопив під східним берегом вітрильник «Керасунда» із сіллю й повернувся назад рівно за два тижні⁶.

Саме на цю пору політична веремія в Севастополі призвела до раптового усунення з європейської воєнної арени О.Колчака та начальника Чорноморського штабу капітана першого рангу (каперанга) Михайла Смирнова. 7(20) червня перший з них передав владні повноваження начальникові бригади лінійних кораблів контр-адміралу Веніамінові Лукину, другого заступив каперанг Олександр Зарин⁷. Відтак уже ці двоє підхоплювали естафету підготовки чергової операції з посилення основної протибосфорської мінної загороди. Таку акцію було намічено на зовсім близьке 13(26) число⁸.

Однак доти, ввечері 10(23) червня, «Midilli» поринув до простору між Дунаєм та островом Зміїний (Фідонісі). Мінні банки навпроти річкової дельти були ним устатковані поночі другої доби, а під ранок 12 (25) червня він завдав удару найслабшій ланці в обороні чорноморців – Зміїному, де погромив артилерійську батарею, станцію бездротового телеграфу й маяк. Корабельний десант прочесав гарнізонні споруди, підірвав рештки гармат, заволодів кулеметами та полонив

одинацять осіб, а під поверхнею води на південний схід од острова прибульці з крейсера розмістили вибухівку, на котру менш як за тиждень, 17(30) червня, наразився 640-тоннажний ескадрений міноносець «Лейтенант Зацаренный», котрий транспортував сюди залогу з обладунками для відбудови. Розборсане на шматки судно погребло в пучині 34-х матросів із 3-ма офіцерами. «Колчак пішов, «Бреслау» прийшов», – гірким афористичним пасажем экс-міністр закордонних справ Тимчасового уряду Павло Мілюков, сам од травня вже без портфеля, ущипливо заплямував виниклі катаклізми⁹.

Отже, 12(25) червня перетнулися шляхи «Midilli» та чорноморської ескадри, виведеної, щоб укласти заздалегідь уготовані для Босфору міни. Легкому крейсеру довелося на своєму зворотному шляхові димовою завісою сховатися від переслідувачів – лінкора «Свободная Россия» та есмінців «Гневный» і «Счастливый». Ні постріли «Гневною», який під брейд-вимпелом командуючого першим дивізіоном ескадрених міноносців капітана 2-го рангу Валентина Бубнова вистежив ворога, ні дев'ять залпів дредноута, який інтенсивно напосів на втікаючий крейсер і мчав за ним понад 5 годин, не увінчались успіхом. Жодного разу не влучив і «німець», хоча за п'ять хвилин (14.35-14.40) зробив дванадцять залпів з відстані до 16 км і приблизно через півтори години – ще три (всі в «дуелі», на яку змушував «Гневный»).

По цій гонці під Босфором севастопольцям удалося латентно нашарувати феноменальну за обсягом 880-зарядну порцію до мінної смуги обік протоки. Асиметрично на Дунаї чорноморці знищили вороже озброєне судно, розвідники вчинили набіг на спостережний пункт, зруйнували його споруди і на зворотному шляхові пустили на дно болгарський катер, захопивши з нього всілілу частину екіпажу.

Вночі на 23 червня (6 липня) десант на трьох катерах удерся до болгарського табору біля лиманного озера Разелм (Разім, Разін), під обстрілом зорієнтувався на місцевості й поколов 12 солдатів, захопив двох полонених, кулемет, затвор польової гармати. Як сповістило Петроградське телеграфне агентство, 25 червня (8 липня) вказані мобільні плавзасоби піддавались атаці німецьких пілотів, але, майстерно зманеврувавши під прихистом зеніток, одбилися з подряпиною від розриву бомби.

5(18) липня було обнародовано повідомлення, що 50-особова пошукова «партія» полковника військово-морського судового відомства Михайла Жебрака (володаря Георгіївської зброї, інваліда з ураженою на російсько-японській війні 1904–1905 рр. ногою) хвацько висадила з річкового рукава в село Дунаєвець. Більшість вояків із дислокованих там двох ворожих рот опинилась у полоні, решта загинула чи розбіглася. Трофеями було взято гармату, два кулемети й різноманітне майно. 11 виконавців цього завдання (в тому числі – три офіцери) зазнали поранень. За вчинені дії командири катерників лейтенант Олексій Цитович, прапорщик Карл Шкерберг і підпоручик по адміралтейству Поборчий, а також ще двоє офіцерів Олександр Лук'янов і Микола Головачов удостоїлися орденів святого Георгія 4-го ступеня.

А найвиразнішою відповіддю на напад «Midilli» стало 6(19) липня урочисте прибуття до Севастополя дредноута «Воля» під орудою каперанга В.Ульянова. Передньо про підняття Андріївського прапора на цьому 168-метровому гіганті водомісткістю 22 600 т, котрий був споруджений на миколаївських стапелях Російського суднобудівного товариства, навесні 1917 р. об'єднаного з «Навалем», уряду в

Петрограді спеціально доповів тимчасово керуючий морським міністерством лейтенант Володимир Лебедев, і за підписом міністра-голови Георгія Львова особовий склад судна було привітано «з повною вірою, що ця нова бойова одиниця революційного російського флоту доблесно виконає свій обов'язок перед революцією та країною у боротьбі за великі ідеали російської демократії». Така акцентованість – з особливим підтекстом: у Миколаєві «Воля» тримала український прапор і тільки через те, що не виявилось офіцера, який би погодився довести дредноут з цією атрибутикою до Севастополя, екіпаж під ультимативним пресом погодився на парадний Андріївський стяг, але на другій артвежі закріпив-таки національне полотнище.

5–7 (18–20) липня севастопольці превентивно приточили перед Босфором іще кілька сот мін. Того місяця прапорщик по адміралтейству Сигізмунд Садовський прийняв Георгіївську зброю «за постановку мінної загороди в безпосередній близькості від неприятеля», а поручик Олександр Михайлов – «за успішно вчинені повітряні розвідки» (цей авіатор-спостерігач за місяць помер од ран і посмертно був відзначений орденами святого Станіслава 1-го ступеня з мечами та святої Анни 3-го класу з мечами і бантом).

Тилові османської армії між Босфором і Тиреболі влітку раз-по-раз докучали диверсійні чорноморські підрозділи чисельністю до 30 багнетів. Під прикриттям міноносців «Строгий» і «Сметливый» саме такий рій форсував р. Каршут-Дараси, знешкодив турецький форпост, у річковому гирлі полонив 22 душі, в тому числі офіцера, після чого тралер № 224 зі спецзагону кораблів висадив під Орду 328-особову партизанську партію, котра зруйнувала пристань, моторну майстерню, ще кілька будинків.

Непересічні події трапились у житті двох юних героїв, які встигли стати вправними воїнами. Гардемарин Йосип Колларо влітку отримав аж два Георгіївських хрести: 4-го ступеня – у червні, 3-го ступеня – у липні (за «участь 1916 р. у десантах в тилу неприятеля»), а юнкер флоту Георгій Кондагурі (Кондогурі), за знищення артвогнем 12(25) грудня 1916 р. ворожих плавзасобів на Дунаї прикрасившись Георгіївським хрестом 4-го ступеня, у вересні 1917-го був номінованим мічманом.

7 (20) липня вперед, до Добруджі, за сприяння чорноморців і сформованої Дунайської флотилії, рушив Румунський фронт, але за п'ять днів наступ урвав наказ військового та морського міністра Олександра Керенського, бо на сусідньому Південно-Західному фронті головний удар захлинувся. Верховним головнокомандувачем (Головковерхом) замість генерала від кавалерії Олексія Брусилова став амбітний генерал од інфантерії Лавр Корнілов, щойно з командармів висунутий начальникувати фронтом і, за відсутності в нього масштабних перемог, гучно рекламований «першим солдатом Тимчасового уряду» (саме він, у березні 1917-го очоливши Петроградський військовий округ, арештував у Царському Селі экс-царицю Олександрю Федорівну).

6(19) липня Тимчасовий уряд для «порятунку революції» вирішив притягати до суду злісних порушників режиму збройних сил, щоби карати за державну зраду всіх, хто закликає військовиків не виконувати закони та відповідні розпорядження властей. Після цього, 8(21) числа О.Керенський видав наказ, який було прочитано на судах, у всіх ротах, батареях, ескадронах, сотнях і командах, «встановити у військах дисцип-

ліну, виявляючи революційну владу повною мірою». Відтак дозволялося «для порятунку армії» не зупинятися перед застосуванням якнайсуворіших заходів.

19 липня (1 серпня) очолити Чорноморський флот було доручено 38-літньому командуючому під брейд-вмпелом мінною бригадою капітанові першого рангу Олександрю Немитцю (народженому в с. Котюжани Хотинського повіту Бессарабської губернії, мужньому захисникові сотень арештованих для притягнення до криміналу флотських повстанців 1905 р.) з підвищенням у контр-адмірала¹⁰. Він у кризових колізіях 1917 р. солідаризувався із Севастопольською радою військових і робітничих депутатів, складеною з 263 соціалістів-революціонерів, 22 меншовиків, 10 більшовиків і 100 безпартійних.

Автор датованої 1912 р. концепції – для чого в Мармуровому морі «Росії слід оволодіти обома протоками», О.Немитць 1917 р. особливо заопікувався босфорським напрямом і, так би мовити, проміжним плугом армійського корпусу до Добруджі. Ось його спомин: «Я обрав начальника штабу (адмірала М.Сабліна), прийняв у Чорному морі флот і слідом за тим був у нового Верховного головнокомандувача. Те, що він мені сказав, цілком мене задовольнило: 1) на австро-германському фронті оборона; 2) на чорноморському – наступ і здобуття проток і Константинополя; 3) тверді заходи задля забезпечення воїнської дисципліни; 4) розв'язавши константинопольську задачу, негайно – мир із Німеччиною. Нарешті єдино вірний для Росії в цій війні план кампанії було накреслено Верховним головнокомандувачем. «Краще пізно, ніж ніколи», проте чи не пізно? Наскільки я збагнув тоді генерала Корнілова, він вірив, що ще можна знайти вихід. Вірив і я. Я розпочав готувати операцію й флот до неї»¹¹.

29 липня (11 серпня) телеграфом із Морського штабу Голововерха Нимитцю надійшла директива: «Підготувати до 1 березня 1918 року транспортні засоби Чорного моря для здійснення Босфорської операції, вживши заходи для збереження у повному обсязі вантажообігу Чорним морем у період підготовки до операції, для чого розгорнути й створити знову каботажні засоби для вантажних операцій у північно-західній частині моря. До жовтня місяця 1917 року підготувати необхідні транспорти та десантні засоби для здійснення, якщо ситуація дозволить одним армійським корпусом десантної операції в районі Добруджі. Відповідно до цього вести підготовку флота та необхідних для операції спеціальних засобів. Корнілов». Копію одержав начальник вантажних перевезень Чорним і Азовським морями віце-адмірал Олександр Хоменко, який квартирував у Одесі.

Слід додати, що передньо в Антанті було узгоджено, що Константинополь (Стамбул) із Мармуровим морем і протоками Босфор та Дарданелли, а також навколишніми материковими землями й деякими островами відійде до Росії. Проте цього не сталося. Знову втрутилися політичні чинники.

8 (21) серпня 1917 р. одеський загальноматроський мітинг емоційно дав відставку організатору й провідникові Транспортної флотилії чорноморців О.Хоменку. Продовжилися кадрові пертурбації: того самого місяця капітан першого рангу Михайло Римський-Корсаков (од кінця 1916 р. – командир корабля «Три Святителя») очолив Миколаївський порт. З протилежного боку теж трапилася заміна: турецького флагмана – німецького віце-адмірала Вільгельма Сушена в османській службі заступив інший німецький віце-адмірал Губерт фон Ребейр-Пашвиць.

Та найбільша несподіванка сталася 27 серпня (9 вересня), коли Тимчасовий уряд звинуватив Л.Корнілова у спробі «встановити державний лад, котрий суперечить революції», й 2(15) вересня заарештував за претензію на диктаторство (був інтернований разом із начальником штабу Верховного головнокомандувача генерал-лейтенантом Олександром Лукомським). Репресій зазнали і головком Південно-Західного фронту генерал-лейтенант Генерального штабу Антон Денікін із найближче підлеглими йому по службі прибічниками «твердої руки», і экс-керівник військового та морського відомств Олександр Гучков – натхненник «корніловщини» як чинника боротьби проти «хаосу й анархії».

Голововерхом зробився цивільний Олександр Керенський, начальником його штабу – однодумець Корнілова генерал од інфантерії Михайло Алексєєв, морським міністром Російської республіки – контр-адмірал Дмитро Вердеревський, відомий на флоті як «учений офіцер,» який затим 20-24 жовтня (2-6 листопада) пристав до аргументів нового військового міністра генерал-майора Олександра Верховського щодо виведення розхитаної держави з війни. М.Алексєєв 5(18) вересня відкараскався відповідальності, передавши справи 40-річному генерал-лейтенантові Миколі Духоніну, випускникові Київського кадетського корпусу 1894 р.

Гірко подивувався занепадові Чорноморського флоту, навіть угледівши «значно краще того, що було на Балтиці», переведений до Севастополя капітан військово-морського судового відомства Борис Лазаревський – син Шевченкового друга Олександра Лазаревського: «Я поїхав одрекомендуватися начальникові штабу Сабліну на «Георгій Победоносець», жалогідний, припнутий без машини до бочки корабель. [...] Стукали друкарські машинки, пахло борщем, вістові матроси та штаб-офіцери сиділи в приймальні разом... Штовхалися цивільні, й ані в кого й анічого не можна було домогтись. Якийсь піхотний офіцер видавав посвідчення. Адмірал Саблін мене прийняв і вислухав. Обличчя його, мученицьке й жовте, не дивувалось, не раділо й не журилося... Це була вельми дужа духовно та чесна людина, котра погодилася, схоже, на всі компроміси, аби будь-що врятувати честь прапора. Таким було мое перше враження, таким воно виявилось і насправді... Немов після похорон повернувся я до себе на «Алмаз»».

Прикметна доля тієї «чорноморської делегації», яка з весни вербувала бажаючих іти на бій у поміч Ставці Верховного головнокомандування та Тимчасовому уряду. Вона зажила й особливої репутації за жертвну відвагу деяких її членів у фронткових атаках на ворога, й сумної слави тріскотливими виступами на виділені 25 мільйонів рублів. Голова її президії талановитий оратор, але по суті авантюрист Федір (Ефроїм) Баткин, удостоєний Георгіївського хреста 4-го ступеня за заслуги у збуренні ідеї «війни до переможного кінця», довжелезними телеграмними текстами звітував про численні «привітання та програмні промови», виголошені по «грандіозних мітингах», закликав севастопольців готувати свіже поповнення когорти посланців, «бо, може, їх треба буде спрямувати до Одеси й на фронт», але влітку до помічника Керенського в Морському міністерстві капітана першого рангу Бориса Дудорова надійшло прохання «зворотнього», так би мовити, змісту – із пропозицією вже самого флоту: «Необхідне негайне повернення до Севастополя частини делегації, яка перебуває у Петрограді на чолі з Баткиним, а також частини делегації, яка перебуває на фронті».

Проте й восени давноочікувані «блудні сини», кількість котрих значно перевищила три сотні, не збиралися назад на південь. 20 вересня (3 жовтня) виконком Севастопольської ради військових і робітничих депутатів присвятив цій колізії окрему ухвалу з вимогою «повідомити в усі полкові, суднові й заводські комітети про те, що делегацію Чорноморського флоту відкликано, делегати повинні повернутися до своїх частин, мандати у них мають бути відібрані комітетами та представлені до Виконавчого Комітету Севастопольської ради військових і робітничих депутатів, і повідомити телеграфно Центрофлоту та Раді військових і робітничих депутатів у Петрограді»¹².

13(26) вересня 1917 р. у Севастополі найвищим колегіальним органом постав аналог кронштадтського Центробалту (Центрального комітету Балтійського флоту) – місцевий Центрофлот (Центральний комітет Чорноморського флоту), який вирішив на знак подолання «корніловщини» демонстративно піднести на всіх кораблях 15(28) того місяця червоні прапори та лозунг «Хай живе Російська демократична республіка». Так само визивно у кампанії осінніх місцевих виборів команда міноносця «Завидний» здійняла український прапор. Подібні настрої нуртували і в екіпажах лінійних кораблів «Воля», «Борец за свободу» та «Евстафий», яким від 1916 р. командував капітан 1-го рангу Михайло Остроградський (Остроградський-Апостол) – «свідомий українець», севастопольський комендант із весни 1917 р., начальник 2-ї лінкорної бригади восени того року (майбутній контр-адмірал, уповноважений опікуватися флотом України навесні 1918 р., товариш міністра морських справ за Директорії і Головний начальник Чорноморського флоту, представник уряду на Півдні країни, керівник військово-морської місії УНР у Румунії), а також на відправленому до Одеси крейсері «Пам'ять Меркурия», яким М.Остроградський порядкував дещо раніше, у 1914-1916 рр.

Тимчасовий уряд затвердив поправки Морського міністерства до програми чорноморського суднобудування, за якими миколаївці мали довершити флагманський крейсер «Адмірал Нахимов» (майбутня «Червона Україна»), куди всі 14 потужних казанів постачив Харківський паровозобудівний та механічний завод і з квітня 1917 р. командиром було призначено начальника другого дивізіону мінної бригади капітана 1-го рангу Віктора Борсука, а також вісім есмінців, з яких першочергово – «Цериго», «Занте», «Корфу», «Левкос». Навесні того року з Миколаєва прибув первісток цієї серії – «Фидоноси», влітку – «Керчь», восени – «Хаджибей» та «Калиакрия».

«За обставинами воєнного часу» призупинялося спорудження лінкора «Демократия», легких крейсерів «Адмірал Корнілов», «Адмірал Истомин», «Адмірал Лазарев», наступного квартету ескадрених міноносців «ушаковської» серії. Ліквідувалося на стапелях і в цехах будівництво чотирьох есмінців, десяти «ельпидифорів», наміченого під солярку пароплава. Ставши до ладу, не встигли поринути у воєнні акції субмарини «Буревестник», «Орлан», «Утка».

Вночі на 23 вересня (6 жовтня) 1917 р. вкотре похвалився багатющою здобиччю підводний човен «Гюлень». Патрулюючи західне підбережжя поблизу гори Пап'я, між рогами Зейтин і Кури, піддав гарматно-кулеметному обстрілу пароплав «Kozlu» з борошном, гасом, шкірою, захопив його та відконвоював до Севастополя (на підході до бази «приз» прийняли есминець «Счастливый» і міноносець «Зоркий»). А не минуло й тижня, як 27-29 вересня (10-12 жовтня) особистим рахунком відзначився

німецький човен UB-42, вціливши в декілька суден і портові споруди Туапсе (проте підпав під артобстріл з міста й, вимушено пірнувши під воду, пішов на Самсун, а потім – до стамбульського Золотого Рогу).

12(25) жовтня найновіша субмарина «Гагара» атакувала пароплав «Vatan», під її вогнем він кинувся на берег поблизу Ігнеади. В Інадській бухті 18 (31) жовтня відбувся заключний чорноморський бій 1917 р.: ескадрені міноносці «Пылкий» та «Быстрый», розпорошивши спрямований до Стамбула конвой, потопили міноносець «Hamid Abad» (де восьмеро загинуло; шестеро зазнало поранень, у тому числі двоє – тяжких) і транспорти «Mekke» й «Sultuse», змусили три турецькі тралери вискочити з води. За цю перемогу командир «Пылкого», влітку переведений на Чорноморський флот із Балтійського капітан другого рангу граф Павло Келлер, був нагороджений орденом святого Георгія 4-го ступеня.

До когорти останніх Георгіївських кавалерів першої світової у другій половині 1917 р. потрапили й мінери Іван Стеблін-Каменський та Микола Щука, авіатори Петро Боклевський, Володимир Енгельмеєр, Дмитро Мельниченко, Аркадій Францкевич. В цілому за три роки понад сто офіцерів Чорноморського флоту одержали знаки цього ордена.

19 жовтня (1 листопада) «Midilli» вдруге за 1917 р. подався на північ од Босфору, а проти нього Немитць спорядив дюжину кораблів зі своїх найкращих сил – саме під заготовку комплексного морського нападу на Сіноп (через тиждень скасованого Ставкою). Та лінокор «Свободная Россия» із пацифізму свавільно зігнував диспозицію, що намічала «затиснути» крейсер-чужинець у «лещата». 23 жовтня (5 листопада) севастопольська ескадра повернулася. Уже через добу неподалік Карабуруну Румелійського від міни запропав пароплав «Mahi». Втім, 28–31 жовтня (10–13 листопада) «Midilli» великим турецьким прапором вітав південь Чорного моря.

6 (19) листопада на «своїх» мінах підірвалися два болгарські тралери, що супроводжували відряджений до Варни підводний човен UB-14. За три дні перед Новим Афоном і Гудаутою транспорт «Сиракузы» й трищогловий вітрильник вибухнули від пострілів UB-42. Ця субмарина восени неодноразово діставалася Кавказу, щоб інспірувати на тих теренах антиросійське повстання, прецінь 16(29) листопада відправлену з неї поблизу Поті шлюпку спіткала невдача: запропали двоє диверсантів, які мали конспіративно висадитися, та двоє моряків. І зовсім без застосування зброї 24 листопада (7 грудня) зазнало аварії німецьке судно «Stambul», яке в лютий шторм після дворічного ремонту попростувало до Зонгулдака¹³.

Знаменні висновки української брошури, невдовзі по Великій війні присвяченій ролі Чорноморського флоту (переклад у радянському державному видавництві з російського рукопису): «... Передбачаючи можливість нападу та десанту російської фльоти в районі Босфор – Костянтинополь, Турція мусіла мати в цьому районі постійно 4 армійські корпуси. В той самий час наявність фльоти звільняла від захисту узбережжя Чорного моря 6 російських армійських корпусів, що їх можна було використати на суходільних головних театрах війни. Якщо взяти видатки на Чорноморську флоту, то вартість її утримання під час війни 1914–1917 р. була менша ніж утримання двох армійських корпусів, а число людей, що обслуговували її, майже вдвоє менше за чисельність одного армійського корпусу»¹⁴.

12 (25) жовтня 1917 р. Центральний комітет Чорноморського флоту виклав тези-накази для II Всеросійського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів: «1) вся влада Радам, 2) негайне справедливе прагнення миру на суто демократичних засадах і 3) скликання Установчих зборів не пізніше 28 листопада». 16(29) жовтня з Києва до штабу Чорноморського флоту прибув комісаром Українського Військового генерального комітету капітан другого рангу Євграф Акимов (Акимів, Акімов).

25–26 жовтня (7-8 листопада) Тимчасовий уряд було повалено штурмом «низів», використаним більшовиками, котрі на щит піднесли припинення війни, «Декретом про мир» прокламуючи глобальну відмову від анексій та контрибуцій. Повстанство, значною мірою каталізоване балтійськими матросами, ввірвалося до столичного Адміралтейства, деструктувавши верхівку ВМС. Очолена Володимиром Леніним Рада народних комісарів (Раднарком) до першого свого складу включила комітет військових і морських справ: Володимира Антонова-Овсієнка, Павла Дибенка й Миколу Криленка¹⁵.

Севастопольська рада військових і робітничих депутатів, яка, залучивши до міського виконавчого комітету Центрофлот, 26 жовтня (8 листопада) взяла «всю владу» на локальному рівні, зі сподіванням на остаточне рішення Установчих зборів легалізувала процес українізації Чорноморського флоту «суто демократичним шляхом». Одначе публічно застерігала від конфлікту між українцями та росіянами: «Ворожнеча між нами зростає і загрожує залити нас потоками братньої крові... Наша дружба є святою, вічно непорушною, ми брати за духом і кров'ю». О.Немитць циркулярно розіслав радіотелеграму про специфіку поточного моменту: «Всім. Через брак точних відомостей про те, що відбувається на фронті та в столиці, зобов'язую на майбутнє, аж до утворення Чорноморського революційного комітету, виконувати тільки розпорядження Чорноморського Центрофлоту, до котрого я приєднуюсь»¹⁶.

Різно пролунали рішення завершеного I (14) листопада Всеукраїнського військового з'їзду. «Позаяк Чорноморський флот у своєму складі має 80 відсотків українців і знаходиться на територіальних водах України – зїзд постановив, щоб Генеральна Морська Рада приступила негайно до українізації Чорноморського флоту», – йшлося у київській постанові, яка передбачала низку вимог. Першочергово малювалися такі: «1. Коли кінчиться осіння кампанія Балтійського флоту і розпочнеться зїмна кампанія, підчас якої оперативна діяльність флоту припиняється, було вжито заходів, щоб всі українці Балтійського флоту під час зїмньої кампанії негайно були переведені в Чорноморський флот; 2. Щоб Чорноморський флот поповнювався виключно українцями; 3. Доручить Морській Генеральній Раді, аби вона підготувала Чорноморський флот для перевезення українського війська з кавказького фронту на Україну»¹⁷.

По «загостренні й ускладненні українського питання в Чорноморському флоті» 29 жовтня (11 листопада) Олександр Немитць рекомендував морському відомству призначити українського комісара з «чітко окресленими повноваженнями». Тієї ж доби шість сотень матросів-севастопольців добровільно прибули до Мелітополя допомогти переобранню місцевої Ради. І спонтанно повернулися по чотириденних поневіряннях. Статут Морської генеральної ради як представниці українських організацій моряків і портових робітників Чорного та Балтійського морів 2(15)

листопада в Києві одностайно затвердила Центральна Рада (до неї самої ввійшли члени Моргенради під головуванням Володимира Лотоцького).

На початку листопада М.Духонін заходився тимчасово виконувати повноваження Верховного головнокомандувача, ігноруючи розпорядження Раднаркому. Між тим Д.Вердеревський (якого балтійці, в тому числі «Центробалт», воліли й надалі бачити на чолі відомства), «залишаючись вірним своєму обов'язкові й не вважаючи за можливе служити загарбникам влади – більшовикам», 4(17) листопада переклав функції морського міністра на контр-адмірала Олексія Капніста, а той і собі подав рапорт про невизнання юрисдикції нових петроградських вождів. У Ставці до демісії вдався керівник морського управління Штабу Головноверха контр-адмірал Олександр Бубнов, у Севастополі – начальник навчального загону контр-адмірал Сергій Євдокимов.

6 (19) листопада Загальночорноморський з'їзд, на якому зареєструвалося 88 учасників – 27 «усеросійських» лівих соціалістів-революціонерів, 22 більшовики, 17 українських есерів, 6 соціал-демократів («об'єднаних») і 16 безпартійних («Воля» та «Свободная Россия» обрали до нього по три представники, решта лінкорів – по два, інші кораблі й флотські частини – по одному), вирішальними 42-ма голосами проти 27-ми виділив Українській Центральній Раді до Києва понад шістьсот озброєних матросів із 17-ма делегатами від флоту. 7 (20) листопада Центральна Рада проголосила автономну Українську Народну Республіку, «во ім'я рятування всеї Росії» засвідчивши потяг до миру наміром «через центральне правительство примусити і співників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори»¹⁸.

Чорноморський флот 8 (21) числа прийняв по радіо текст універсалу ЦР і вказівку генерального комісара (секретаря) військових справ Симона Петлюри вчинити церемоніал і салют на честь нової республіки, за добу делеговані українці флоту та севастопольської залоги схвалили резолюцію «за потреби спрямувати один або кілька кораблів до якогось порту для наведення ладу як на українській, так і не на українській території... сповіщати в тому разі Чорноморський український військовий комітет, без відома котрого жоден корабель такого призначення мати не повинен».

Лідером згаданого органу був член Центральної Ради молодий підпоручик Кость Величко, котрий від Української партії соціалістів-революціонерів балотувався до Всеросійських Установчих зборів, у Чорноморському окрузі конкуруючи зі штурманом далекого плавання Михайлом Єрмолиним – од ЦК Чорноморського флоту й Севастопольського відділу Всеросійського Союзу моряків і річковиків, журналісткою Надією Островською – від Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків), генеральним комісаром Тимчасового уряду Іллею Бунаковим-Фондаминським (Фундаминським, Фондамиським) – од есерів і Севастопольської Ради селянських і військових депутатів, головою Севастопольського комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії (об'єднаної) Миколою Канторовичем (Канторовичем) – од меншовиків, Колчаком – од партії народної свободи та її симпатизуючих. Найбільше виборців 1(14) – 14(27) листопада підтримало Бунакова, призначеного у серпні з правами фронтового комісара, – понад 22 тисячі (42,3%). Величко зібрав майже 13 тисяч голосів (24,5%). Кандидатуру Островської вголосили менше 11 тис. (20,5%). До числа членів Установчих зборів, обраних на Румунському

фронті, потрапив С.Петлюра. Проте в радикалізованій атмосфері пізньої осені 1917 р. ставлення до недавніх кумирів у Севастополі помітно змінилось. І.Бунакова-Фондаминського, члена ЦК есерівської партії, було усунуто від комісарства. Наприкінці того ж року 23-літній К.Величко дістав призначення виконувати обов'язки комісара Центральної Ради при Головному штабі Кавказького фронту¹⁹.

У Петрограді відповідно до наказу Раднаркому 7(20) листопада 1917 р. постала Верховна Морська колегія, іменем якої нарком із військово-морських справ Павло Дибенко і керуючий Морським міністерством капітан 1-го рангу Модест Іванов закликали «всіх громадян флоту докласти всіх зусиль для здобуття й зміцнення повної свободи і кінцевих цілей революції» та реорганізували залишки відомчого управління, запровадивши визначальним військово-політичний відділ. Комісаром Моргенштабу було затверджено мічмана Федора Ільїна (Раскольников), якому потім 1-й Всеросійський з'їзд військового флоту надав чин лейтенанта (як і голові Військово-морського революційного комітету матросові Івану Вахрамєєву).

9(22) листопада Микола Духонін у розмові прямим дротом з Володимиром Леніним, Йосифом Сталіним і Миколою Криленком відхилив їхню вимогу зніщувати переговори «про перемир'я між усіма воюючими сторонами». Наркомівська санкція не забарилася: рішуча заява «трійки» про звільнення впертого генерала з посади й пов'язане з цим рішення «Головнокомандувачем призначається прапорщик Криленко».

Симптоматично моряки «Фидониси» на зборах 11 (24) листопада визнали як повноваження радянського Веросійського Центрального Виконавчого Комітету, так і «проголошення Української республіки». Вони обіцяли «всіма силами підтримати трудовий народ, який живе на Україні», вітаючи «всі народності, що прагнуть свого національного відродження».

12 (25) листопада в Севастополі відбувся парад і молебні з нагоди народин УНР, судна величаво тримали українські корогви та гасло «Слава Українській Народній Республіці». Цього самого дня проти донського отамана генерала від кавалерії Олексія Каледіна, колоритного антагоніста більшовицького перевороту, на виконання резолюції закритого засідання Загальночорноморського з'їзду «комісія п'яти» (уповноважених Драчука, Волика, Бугаєнка, Ракитського, Ларіонова) сформувала експедицію з ескадреними міноносцями «Гневный» і «Капитан Сакен», двома плоскодонними тралерами «Роза» й «Федор Феофани», транспортом, двома катерами та півтисячним десантом. Курсом Керч – Бердянськ – Маріуполь – Таганрог оте з'єднання наблизилося до мети у Таганрозькій затоці. Один із тралерів загруз у річковому гирлі, та 24 листопада (7 грудня) матроси подалися до Ростова-на-Дону, звідки за тиждень відступили, зупинені козаками й офіцерськими зародками Добровольчої армії.

Підпери цих товаришів-невдах на фактично розпочатій громадянській війні з Севастополя 22-25 листопада (5-8 грудня) ешелонами вирушили дві з половиною тисячі добровольців, але петроградський уряд перекинув їх на Слобідську Україну протистояти пересуванню «корніловців» – за Харків і Белгород углиб Курської губернії. До Азовського моря пішли ескадрені міноносці «Дерзкий» та «Поспешный», авіатранспорт «Romania»²⁰.

16 (29) листопада замість О.Капніста виконувати обов'язки начальника Моргенштабу почав капітан першого рангу Євген Беренс. Морське ж управління Ставки було, на подання О.Бубнова, ліквідоване. Чорноморський флот «з наявними в його складі військами, фортецями й позиціями» оперативно перейшов під оруду генерала від інфантерії Дмитра Щербачова – помічника головнокомандувача Румунського фронту, де «найяснішим» патроном номінально вважався румунський король Фердинанд. У штабі фронту з'явилося військово-морське управління на чолі з капітаном першого рангу Емануїлом Моласом²¹.

17(30) листопада Д.Щербачов підтримав думку О.Лукомського та М.Духоніна про гостру необхідність евакуації Ставки Верховного головнокомандувача з Могильова до Києва. Цього дня комісар Тимчасового уряду в Ставці В.Станкевич провів успішні телеграфні перемовини з Генеральним Секретаріатом Української Народної Республіки, пояснивши необхідність передислокації тим, що «Могильов перебуває надто близько до більшовицьких міст: Мінська, Орші, Смоленська». Київська влада погодилася прийняти Ставку в Україні, запропонувавши придатнішу «за технічними умовами» територію – Чернігівщину. Виконуючи доручення Духоніна, Станкевич пристав до підкорюваних умов, подякувавши «за дружню допомогу» та висловивши намір у разі остаточного рішення про переїзд звернутися до голови Генсекретаріату Володимира Винниченка. Проте розпочатий процес було зірвано, попри те, що 18 листопада (1 грудня) на Київ узяли курс військові місії союзників, а наступної доби – навіть дружина Миколи Духоніна Наталя.

20 листопада (3 грудня) Ставку захопив загін озброєних матросів і червоногвардійців, двома ешелонами привезений до Могильова через Оршу Криленком, і затриманого Духоніна під істеричні матроські крики-наушання було по-звірячому вбито солдатським самосудом на вокзалі при посадці в потяг, яким жертва мала бути доправленою на Петроград. Того ж дня за згодою фронтового військово-революційного комітету Щербачов уже як головнокомандувач величезного угруповання (до півтора мільйона багнетів) зважився укласти перемир'я «з супротивником», не визнаючи «ні нового уряду, ні верховного головнокомандувача» й консолідуєчись з Українською Центральною Радою. Генеральний Секретаріат 22 листопада (5 грудня) спрямував на Південно-Західний та Румунський фронти «делегації для участі в заключенні і проведенні тимчасового замирення» (доручення стосовно Чорного моря персонально адресувалися до Севастополя Є.Акимову), а наступного дня проголосив інкорпорацію обидвох отих фронтів у єдиний Український, що безпосередньо стосувалося Чорноморського флоту, чия номінальна «румунська» підпорядкованість оберталася під рукою Дмитра Щербачова на вкраїнську.

Санкціонувавши «перемир'я на Українським фронті іменем Української Народної Республіки», Центральна рада бажала «дальшу роботу по негайному переведенню миру вести в порозумінні з союзними державами». Перед поїздкою до Д.Щербачова контр-адмірал О.Немитць домовлявся з Генеральним Секретаріатом, відрядив емісара до В.Винниченка, запросив представника УНР на зустріч до Одеси й собі навідав Київ. Звертав увагу на перспективу самоврядування приморських країн, передрікаючи налагодження стосунків між ними, пропонував улаштувати комерційний український флот і реформувати Чорноморський. Оскільки Винниченко, Петлюра та їхні колеги–

генсеки пройнялися цими питаннями, вони 27 листопада (10 грудня) по докладному обговоренню зважили, що доцільно «українізувати Чорноморський флот і взяти його до своїх рук, утворивши окреме Морське секретарство та залагодивши справу з іншими автономними краями, що прилягають до Чорного моря».

Споріднені погляди розвинув голова Центральної Ради Михайло Грушевський. Сторінки його книжки «На порозі Нової України. Гадки і мрії» 1918 року, – досі актуальні: «... Маючи на меті завсіди, як кінцеву мету, федерацію *світову*, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно, а не з якоїсь федерації поневолі, на тій підставі, що ми колись разом були піймані при різних okazіях і замкнені до одної в'язничної клітки. І як першу ступінь до такої федерації, продиктованої географічною, економічною й культурною спільністю, я вважаю економічне й культурне співробітництво, кооперацію народів Чорного моря.

Се співробітництво може бути незвичайно корисне. Чорне море об'єднує й зв'язує до купи краї з дуже відмінними фізичними й господарськими умовами, які незвичайно добре можуть себе доповняти. В одних дуже гарні умови для продукції збіжа, інші можуть дати вовну, бавовну (хлопок), вино, овочі. Одні багаті деревом і углем, інші його потребують. Одні містять в собі невичерпані поклади залізної руди – як Україна. Інші мають мідь, срібло, нафту, сіль.

Тісно зв'язавшись між собою, сі чорноморські краї можуть сотворити незвичайно багату, велику і многосторонню економічну базу, і елементарне піклування про добро народне вимагає такої економічної політики, щоб економічна робота на сій базі велась власними заходами. Щоб продукти сих країв не вивозились з чорноморських портів всякими іншими сторонніми кораблями – французькими, англійськими, данськими, норвезькими, тільки не українськими, не болгарськими. Щоб коли через сі краї йшли старі природні торговельні шляхи до Індії, до середньої Азії й Китаю, до Перської затоки, Сірійського побережжя, Аравії й Єгипту, – щоб сі шляхи були відновлені й налажені в сучасних технічних формах засобами самих тутешніх народів. Щоб коли через сі краї будуть іти великі транзитні дороги на схід, то при них наші люди, чи інші місцеві не були тільки носіями або мазчиками, а щоб сей транзит був в руках сих країв, через котрі він веде.

Я не хочу, щоб наш народ, чи турецький, чи якийсь інший займався на своїй землі тільки моральним удосконаленням, укладанням гарних пісень, чи компануванням оригінальної східної музики, а щоб він повною рукою використав також і ті природні багатства, які історія дала в його руки, а він оплатив їх великими жертвами крові. Щоб він зужиткував їх вповні для себе, для своїх широких трудящих мас, а не давав їх використовувати чужоземному капіталізму»²².

26 листопада (9 грудня) 1917 р. відряджена Дмитром Щербачовим (він дав згоду обійняти Український фронт) і очолена генерал-лейтенантом Генерального штабу Анатолієм Кельчевським делегація підписала з представниками австрійського ерцгерцога Йосипа та німецького фельдмаршала Августа Макензена угоду про «тимчасове замирення» на терені між Дністром і Дунаєм до розв'язання питання про війну чи мир Всеросійськими Установчими зборами. 4 (17) грудня відозва Генерального секретаріату до воїнів-українців, завізована Володимиром Винниченком та

Симоном Петлюрою, гласила: «Щоб досягти гідного революційних військ перемир'я, а також щоб якнайшвидше встановити демократичний мир, потрібний порядок на фронті... Мир повинен бути встановлений негайно».

Й сепаратні переговори, розпочаті 20 листопада (3 грудня) у Брест-Литовську офіційними делегаціями Росії та Четверного союзу, насамперед призвели до тимчасової угоди про десятиденне припинення бойових дій, а 2(15) грудня вдокументували крапку на всьому цьому деградованому театрі війни включно з Чорним морем – перемир'я від 4 (17) грудня. Прелімінарний текст уміщував такі пункти: «1. Перемир'я поширюється на все Чорне море й на всі наявні в ньому морські та повітряні сили договірних сторін; 2. Атаки з моря й повітря на порти та узбережжя іншої договірної сторони забороняються в усіх морях; 3. Перельоти над портами й узбережжями іншої договірної сторони, а також крізь демаркаційні лінії заборонено на всіх морях; 4. Демаркаційні лінії на Чорному морі проходять: від маяка Олинька (Георгіївське гирло Дунаю) до рогу Єрос (Трапезунд); 5. Торгівля й торговельне мореплавство на Чорному морі вільні. Встановлення всіх положень з питань торгівлі, як і оповіщення торговельних суден про безпечні морські шляхи, покладається на чорноморську підкомісію в Одесі; 6. Договірні сторони зобов'язані під час перемир'я на Чорному морі не робити ніяких приготувань до морських наступальних операцій»²³.

¹ Михайлик М. Український національний рух в Криму в 1917 р. // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 7-8. – С.24; Хесин С.С. Личный состав русского флота в 1917 г. // Военно-исторический журнал. – 1965. – № 11. – С.99–102; Гаркавенко Д.А. Социальный состав матросов русского флота в эпоху империализма // История СССР. – 1968. – № 5. – С.44; Козлов А.И. Во имя революции. – Ростов-на-Дону, 1985. – С.13.

² Черноморский флот России. – Симферополь, 2002. – С.143.

³ Бережной С.С. Линейные и броненосные корабли. Канонерские лодки. – М., 1997. – С.58–59.

⁴ Докл. див.: Усенко П.Г. Велика війна на Чорному морі (1914–1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип. 10. – С.103–148.

⁵ Петров М.А. Морская оборона берегов в опыте последних войн России. – Л., 1927. – С.198–200; Комаров Н.Я. Военная авиация и средства ПВО России в годы первой мировой войны // Вопросы истории. – 1974. – № 8. – С.207–208; Герасимов В.Л. Морская авиация России в годы Первой мировой войны: зарождение, строительство и применение // Последняя война Российской империи. – М., 2006. – С.313–314.

⁶ Лорей Г. Операции германо-турецких сил в 1914–1918 гг. – СПб., 2004. – С.398–401.

⁷ Жуков В.К. Черноморский флот в революции 1917-1918 гг. – М., Л., 1931. – С.66–68; Похилевич Д.Л. Чорноморська фльота 1917 р. // Архів Радянської України. – 1932. – № 4–5. – С.30; Смирнов М.И. Адмирал А.В.Колчак во время революции в Черноморском флоте // Страна гибнет сегодня. – М., 1991. – С.91–92; Косенко О.Н., Козлов Д.Ю. Вице-адмирал А.В.Колчак: «Считаю, что моя дальнейшая деятельность в Черном море... не может быть полезна» // Военно-исторический журнал. – № 1. – С.24–26.

⁸ Альгин В.В. Последнее боевое столкновение в Черном море // Бизертинский Морской сборник: 1921–1923. – М., 2003. – С.90.

⁹ Влад. Выступление «Бреслау» // Современное слово. – 1917. – 15.06; Милуков П.Н. История второй русской революции. – К., 1919. – Т.1. – Вып. 1. – С.94–95; Платонов А.П. Февраль и Октябрь в Черноморском флоте. – Севастополь, 1932. – С.45–46; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Действия русского флота на Черном море // Флот в первой мировой войне. – М., 1964. – Т.1. – С.528; Хесин С.С. Октябрьская революция и флот. – М., 1971. – С.309; Черноморский... – С.141; Лорей Г. Указ. соч. – С.402–404; Козлов Д.Ю., Подсобляев Е.Ф., Грибовский В.Ю. «Должен признать... что к делу развития морской силы Колчак имел громадное влияние»: К вопросу об эффективности управления силами флота вице-адмиралом А.В.Колчаком // Военно-исторический журнал. – 2006. – № 2. – С.34; Гончаренко О.Г. Последние битвы Императорского флота. – М., 2008. – С.129–130. За відомостями Головного штабу, всього під час війни на флоті загинули 673 чорноморці, померли від ран 128, від хвороб 2, дістали поранення 446, потрапили до полону та зникли безвісти 127 (Царська Росія в мировій війні. – Л., 1925. – Т.1. – С.36, Росія і ССРСР в війнах ХХ століття: Потери вооружених сил. – М., 2001. – С.105). Про виявлення «Лейтенанта Зацаренного» на морському дні див: Острів Змеиний подарил раритет // Обзор. – 2007. – 2.08.

¹⁰ Альгин В.В. Указ. соч. – С.90–92; Козлов Д.Ю. Примечания // Бизертинский... – С.93–94; Лорей Г. Указ. соч. – С.405–407. Про службу та науково-викладацьку діяльність О.Немитця: Аристов А. Ратник чести // Морской сборник. – 1988. – № 10. – С.80–84; Доценко В.Д. Словарь биографический морской. – СПб., 2001. – С.275–276; Корявко В.И. «России нужен флот, который мог бы ставить самостоятельные стратегические задачи в море» // Военно-исторический журнал. – 2005. – № 3. – С.75; Жуматий В. Морская экспедиционная дивизия // Морской сборник. – 2007. – № 2. – С.71–78.

¹¹ Русские официальные сообщения о войне // Морской сборник. – 1917. – № 5-6. – С.113; там же. – № 8. – С.95, 109; Новая боевая единица нашего флота // Современное слово. – 1917. – 21.06; Официальные сообщения из Ставки // там же. – 25.06; На Черном море // там же. – 28.06; Румынский фронт // там же. – 5.07; На Черном море // там же. – 9.07; Официальные сообщения с фронта // там же. – 12.07; Вести с фронта // там же. – 13.07; За день // Армия и флот свободной России. – 1917. – 22.07/4.08; Новицкий В. Очерки мировой войны на море // Морской сборник. – 1917. – № 8. – С.157; Васильев Ф.И. Румынский фронт // Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. – М., 1922. – С. 122; Шведе Е. Операции на Черном море в мировую войну в освещении германской официальной истории // Морской сборник. – 1930. – № 20. – С.77–78; Захер Я. Константинополь и проливы // Красный архив. – 1924. – № 6. – С.54–55; его же. К истории русской политики по вопросу о проливах в период между русско-японской и триполитанской войнами // Из далекого и близкого прошлого. – Пг.; М., 1923. – С.300–309; Петров М.А. Указ. соч. – С.197; Похилевич Д.Л. Указ. праця. – С. 33–34; Шрамченко С.О. На синьому Чорному морі в рр. 1917–19: Уривки зі споминів // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч.3. – С.15; Брусилов А.А. Мои воспоминания. – М., 1963. – С.280; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С.529–532, 543–544, 549–550; Ростунов И.И. Русский фронт первой мировой войны. – М., 1976. – С.354, 363; его же. Операции на Восточном фронте // История первой мировой войны: 1914–1918. – Т.2. – С.310, 314; Криницын Ф.С. Военные действия на морских театрах // там же. – С. 390–391; Пития Г.В. Германский империализм в Закавказье в 1910–1918 гг. – М., 1978. – С.67; Хесин С.С. Падение влияния непролетарских партий на флоте в 1917 году // Вопросы истории. – 1980. – № 9. – С.37; Цветков И.Ф. Линкор «Октябрьская революция». – Л., 1983. – С.183–184; Соколов Ю.В. Алексей Алексеевич Брусилов // Вопросы истории. – 1988. – № 11. – С.85; Емец В.А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике России в период первой Мировой войны // Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия). – М., 1999. – С.313–316; Головин Н.Н. Военные усилия России в мировой войне. – М., 2001. – С.368–369; Первая мировая война на море. –

Минск; М., 2001. – С.518; *Лебедько В.Г.* Вице-адмирал Александр Васильевич Немитц // Гражданская война в России: Черноморский флот. – М., 2002. – С.271–275; *Немитц А.В.* Недавнее прошлое русского флота (по личным воспоминаниям). – С.320–321; Штаб Российского Черноморского флота. – Симферополь, 2002. – С.30; Журналы заседаний Временного правительства. – М., 2004. – Т.3. – С.118; *Лорей Г.* Указ. соч. – С. 416–418, 424; *Мурхед А.* Борьба за Дарданеллы: Решающее сражение между Турцией и Антантой. – М., 2004. – С.12; *Крестьянников В.В.* Офицеры Черноморского флота – Георгиевские кавалеры первой мировой войны // Севастополь, 2007. – № 29. – С.178, 189–190, 197, 201, 208–209. У Севастополі «Воля» гаряче вітала наказ О.Керенського про українізацію балтійського крейсера «Светлана», національні поривання підтримали «Завидный», «Память Меркурия» тощо (пор.: *Юрковский Н.К.* Большевики в борьбе с украинским буржуазным национализмом на Черноморском флоте: 1917–1918 гг. // Революционное движение в русской армии в 1917 году. – М., 1981. – С.229–231; *Олійників О.С.* Сторінки історії українського військово-морського флоту. – Одеса, 2004. – С.102–106; *Усатюк І.Ф.* Черноморський військовий флот часів Центральної Ради // Україна – морська держава. – Одеса, 2001. – С.41–42; Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. – К., 2003. – С.862–863, 878–879).

¹² *Слонимский Л.* Политическое обозрение // Вестник Европы. – 1917. – № 7-8. – С.398; *Владимирова В.* Революция 1917 года (хроника событий). – Л., 1924. – Т. 4. – С.115–133, 377–380; *Жуков В.К.* Указ. соч. – С.46–51; *Похилевич Д.Л.* Указ. праця. – С.29, 42; *Вольський С.* Черноморские моряки в период подготовки к установлению Советской власти в Одессе (февраль–октябрь 1917 г.) // Сборник трудов кафедр общественных наук Одесского института инженеров морского флота. – Одесса, 1957. – Вып. 14. – С.37; *Йоффе Г.З.* Крах российской монархической контрреволюции. – М., 1977. – С.77–88; *его же.* «Белое дело». Генерал Корнилов. – М., 1989. – С.112–151; *Боханов А.Н.* Александр Иванович Гучков // Исторические силуэты. – С. 96–97; История России в портретах. – Смоленск; Брянск, 1996. – Т.2. – С.85; *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне. – М., 2003. – С.108–110, 437, 516, 581; *Строгонов А.А.* Севастополь в лицах за 150 лет (1770–1920). – Севастополь, 2003. – С.141; *Лазаревский Б.А.* Начало конца // Бизертинский... – С. 111–117; *Лорей Г.* Указ. соч. – С.413; *Крестьянников В.В.* Указ. соч. – С.187, 200. Про Б.Лазаревського докл.: *Шрамченко С.* Сотник воєнно-морського судового відомства Б.О.Лазаревський // Табор. – 1936. – Ч.30. – С.40–41; *Ротач П.П.* Літературна Полтавщина // Архіви України. – 1966. – №4. – С.106–107; *його ж.* Лазаревський Борис Олександрович // Українська літературна енциклопедія. – К., 1995. – Т.3. – С.125; *Чанцев А.В., Никольская Т.Л.* Лазаревський Борис Олександрович // Русские писатели: 1800–1917. – М., 1994. – Т.3. – С.280–282; *Павловец М.Г.* Лазаревський // Літературна енциклопедія російського зарубіжжя (1918–1920). – М., 1997. – Т.1: Писатели русского зарубежья. – С.240–241; *Лобыцын В.В.* Бизертинский « Морской сборник» 1921–1923: Указатель статей. Биографии авторов. – М., 2000. – С.32–33; [*Лобыцын В.В.*] Биографический словарь авторов // Бизертинский... – С.537–538; *Усенко П.Г.* Лазаревський Борис Олександрович // Енциклопедія історії України. – К., 2009. – Т.6. – С.23–25. Про Д.Вердеревського ще: Во флоте // Народная армия. – 1917. – 16.03; *Доценко В.Д.* Указ. соч. – С.77.

¹³ *Терещенко С.К.* «Гебен» и «Бреслау». В Черном море // Зарубежный морской сборник. – 1929. – № 7-8. – С.57; *Семин Г.И.* Севастополь. – М., 1955. – С.326; *Гречанюк Н.М., Попов П.И.* Моряки Черноморского флота в борьбе за власть Советов. – Симферополь, 1957. – С.83–84; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.522–523; 528–538, 550, 555–556; *Мельников Р.М.* Крейсер «Очаков». – Л., 1986. – С.242; *Цветков И.Ф.* Указ. соч. – С.184; *его же.* Гвардейский крейсер «Красный Кавказ». – Л., 1990. – С.115; *Сорокин А.И., Краснов В.Н.* Корабли проходят испытания. – Л., 1985. – С.100; *Шрамченко С.* Закон про державну

українську флоту та його виконавці // Військо України. – 1993. – № 4. – С.32-38; *його ж.* Українська воєнно-морська політика в Криму 1917–1918 рр. // Хроніка-2000. – К., 2000. – Вип. 34. – С.255; *Мироненко О.* Українізація флоту в УНР // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С.394; *його ж.* Чорноморський флот за доби останнього гетьманату // *там само.* – С.431–432; *Солдатенко І.В.* Проблема Чорноморського флоту в контексті соборності України (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Проблеми соборності України в ХХ столітті. – К., 1994. – С.70–74; *Иванец [Иванець] А.В.* Кримський вектор політики Української Центральної Ради // Культура народів Причорномор'я. – 1998. – № 3. – С.148; *Апальков Ю.В.* Російський Імператорський флот 1914–1917 гг. // Морская коллекция. – 1998. – № 4. – С.22; *Шерешков О.С.* Неизвестная война на Черном море 1914–1917 гг. – Львов, 1999. – С.29–30; *Лебедево В.Г.* Указ. соч. – С.276; *Немитц А.В.* Указ. соч. – С.322; *Козлов Д.Ю.* Примечания // Бизертинский... – С.93; *Козлов Д.Ю., Лобыцын В.В.* Примечания // *там само.* – С.291–292; *Алтабаева Е.Б.* Смутное время: Севастополь в 1917–1920 годах. – Севастополь, 2004. – С.57–58; *Лорей Г.* Указ. соч. – С.416–426; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: 1918–1920. – К., 2006. – Т.1. – С.135, 626; *там само.* – Т.2. – С.613–614; *Гончаренко О.Г.* Указ. соч. – С.130–131. Про М.Остроградського: *Шрамченко С.* Командування Українською Державною флотою в рр. 1918–1920 // Табор. – 1932. – № 18. – С.115; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. – К., 2006. – Т.1. – С.135, 626; *там само.* – Т.2. – С.613–614; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Збройні сили України першої половини ХХ ст.: Генерали і адмірала. – Львів; Харків, 2007. – С.150 (на жаль, ці автори у переліку суден під його командою не вказали найбільших – «Память Меркурия» та «Евстафий»).

¹⁴ *Тарпан Г.* Червона фльота на Чорнім морі. – Х.; К., 1930. – С.38. Завершено цю книжку знаменними фразами: «Червона фльота на Чорному морі так само потрібна, як потрібне Чорне море Україні та всьому Радянському Союзові. А утворити та підтримати флоту на Чорному морі в такому стані, щоб вона могла виконати завдання в справі оборони морських кордонів, можна тільки з'єднаними зусиллями цілого населення і насамперед, населення України, територія якої має свої власні морські кордони» (*там само.* – С.58–59).

¹⁵ От Военно-Революционного Комитета // Деревенская беднота. – 1917. – 26.10; Рабочим, солдатам и крестьянам! // Рабочий и солдат. – 1917. – 26.10; Декрет о мире, принятый единогласно на заседании Всероссийского Съезда Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов 26 октября 1917 г. // Известия Центрального Исполнительного Комитета и Петроградского Совета Рабочих и Солдатских Депутатов. – 1917. – 27.10; *Платонов А.П.* Указ. соч. – С.72-73; *Жуков В.К.* Указ. соч. – С.86-87; Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. – М., 1957. – С.17–24, 401–408; *Рид Д.* 10 дней, которые потрясли мир. – М., 1957. – С.121; Борьба за советскую власть в Крыму. – Симферополь, 1957. – Т.1. – С.80–81; *Селяничев А.К.* Флот под красным флагом революции. – М., 1983. – С.59–72; *Старцев В.И.* Штурм Зимнего. – Л., 1987. – С.104-129; *Рабинович А.* Большевики приходят к власти: Революция 1917 года в Петрограде. – М., 1989. – С.296–326; *Садуль Ж.* Записки о большевистской революции: 1917–1918. – М., 1990. – С.33–43; *Алтабаева Е.Б.* Указ. соч. – С.72–74, 90.

¹⁶ *Жуков В.К.* Указ. соч. – С.81–82; *Похилевич Д.Л.* Вказ. праця. – С.44; *Королев В.И.* Таврическая губерния в революциях 1917 года. – Симферополь, 1993. – С.33–34.

¹⁷ Український національно-визвольний рух... – С.877.

¹⁸ *Похилевич Д.Л.* Указ. праця. – С.50–51; *Дыбенко П.Е.* Из недр царского флота к Великому Октябрю. – М., 1958. – С.165; *Юрковский Н.К.* Большевики... – С.231; *Базанов С.Н.* Последние дни генерал-лейтенанта Н.Н.Духонина в Ставке // Военно-исторический журнал. – 2001. – №11. – С.54; *Сергийчук В.І.* Український Крим. – К., 2001. – С.74. Пор.: *Платонов А.П.*

Октябрьские дни на Черном море (воспоминания участника) // Красный флот. – 1923. – № 10. – С.5; *Савченко Г.П.* Українізація Чорноморського флоту і севастопольський Центрофлот // Українська державність: історія і сучасність. – К., 1993. – С.199; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – К., 1996. – Т.1. – С.382, 398-400, 408, 566; *Литвин С.Х., Лубенець А.В.* Будівництво українського військово-морського флоту у добу Центральної Ради: здобутки та помилки // Военна історія. – 2002. – №2. – С.55; *Алтабаева Е.Б.* Указ. соч. – С.88; *Евдокимов С.В.* Воспоминания контр-адмирала // Военно-исторический журнал. – 2006. – № 8. – С.72; *Широкоград А.Б.* Черноморский флот в трех войнах и трех революциях. – М., 2005. – С.176-182. Про О.Бубнова: *Гончаренко О.Г.* Воспоминания о Царской Ставке: О втором российском издании мемуаров контр-адмирала А.Д.Бубнова «В царской ставке» // *Бубнов А.Д.* В царской ставке. – М., 2008. – С.3-10; От издательства // там же. – С.270; *Рутыч Н.Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России: Материалы к истории Белого движения. – М., 2002. – С.67-68; *Чертонруд С.В.* Указ. соч. – С.59-60.

¹⁹ *Похилевич Д.Л.* Указ. праця. – С41-42; 49-50; *Спирин Л.М.* Указ. соч. – С.325; *его же.* Классы и партии в гражданской войне в России. – М., 1968. – С.424-425; *Иванец [Иванець] А.В.* Указ. праця. – С.145; *Крестьянников В.В.* Демократизация Черноморского флота в 1917 году и события 23 февраля 1918 года в Севастополе // Крымский архив. – 2002. – № 8. – С.247; *Строгонов А.А.* Указ. соч. – С.38; *Алтабаева Е.Б.* Указ. соч. – С.27, 69-70, 75. Пор.: [*Крестьянников В.В.*] Комментарии к тексту // Севастополь: Хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов. – Симферополь, 2007. – С.543, 552, 561, 563. Біографічні відомості про І.Бунакова-Фондаминського (Фундаминського), якому судилась еміграція й загибель в'язнем нацистського концтабору 1942 р.: Моряки в борьбе за власть Советов на Украине (ноябрь 1917–1920 гг.). – К., 1963. – С.579; *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради. – К., 1998. – С.227–229; *Строгонов А.А.* Указ. соч. – С.34; *Янцен В.В.* Об иррациональном в истории: Биографические заметки к переписке С.Л.Франка и Д.И.Чижевского (1932-1937, 1947 гг.) // Русский Берлин: 1920–1945. – М., 2006. – С.338, 348; *Крестьянников В.В.* Севастопольская городская организация партии социалистов-революционеров в 1917 г. // Севастополь: взгляд в прошлое. – Севастополь, 2006. – С.174–175. Про К. Величка див.: *Крестьянников В.В.* Севастопольская... – С.174.

²⁰ Переговоры народных комиссаров с Духониним // Киевская мысль. – 1917. – 10.11; Приказы по флоту и Морскому ведомству // Морской сборник. – 1918. – № 1. – С.3–14; *Федоряченко М.* Корниловские дни в Черноморском флоте // Красная летопись. – 1923. – № 6. – С.–159–161; *Платонов А.П.* Февраль и Октябрь... – С.75–81, 121–124; *Жуков В.К.* Указ. соч. – С.92–98; Борьба... – С.104–105, 121–124; *Гречанюк Н.М., Попов П.И.* Указ. соч. – С.93–99; *Мордвинов Р.Н.* Курсом «Авроры». – М., 1962. – С.79–81; Моряки в борьбе за власть Советов на Украине... – С.32–33, 577–584; *Кириенко Ю.К.* Красная флотилия. – М., 1965. – С.15–30; *Макаров И.К., Парамонова Г.В.* Музей Краснознаменного Черноморского флота: Путеводитель. – Симферополь, 1973. – С.60–61; *Селяничев А.К.* Указ. соч. – С. 76; Краснознаменный Черноморский флот. – М., 1987. – С.95–96; *Козлов А.И.* Указ. соч. – С.20; *Лобыцын В.В., Стрельбицкий К.Б.* Примечания // Бизертинский... – С.219–220; *Смирнов А.А.* Вожди белого казачества. Атаман Каледин. – СПб., 2003. – С.186–191; *Кенез П.* Красная атака, белое сопротивление. 1917–1918. – М., 2007. – С.64–68.

²¹ Приказы по флоту...; *Рутыч Н.Н.* Указ. соч. – С.368; *Козлов Д.Ю.* «Центр тяжести оперативной работы должен непременно лежать в Морском штабе Его Величества...» // Военно-исторический журнал. – 2005. – №12. – С.38; *Бубнов А.Д.* Указ. соч. – С.253. Біографії Д.Щербачова: *Волков С.В.* Белое движение: Энциклопедия гражданской войны. – СПб.; М., 2002. – С.648; *Рутыч Н.Н.* Указ. соч. – С.366–370; *Залесский К.А.* Указ. соч. – С.791–762;

Шмаглит Р.Г. Русская эмиграция за полтора столетия. – М., 2005. – С.346; *его же.* Белое движение: 900 биографий крупнейших представителей русского военного зарубежья. – М., 2006. – С.300–301. Див. також: *Валь фон Э.Г.* К истории Белого движения: Деятельность генерал-адъютанта Щербачова. – Таллин, 1935; *Цветков В.Ж.* Сотрудничество военных ведомств Великобритании с Белым движением в России в 1918–1920 годах // Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов. – М., 2006. – С.211–215; *Литвин М. Р., Науменко К.С.* Вказ. праця. – С.216–217.

²² Перед захватом ставки // Киевская мысль. – 1917. – 21.11; Захват ставки // там же; Подробности убийства Духонина // там же. – 24.11; Український фронт // Україна: видання Українського комітету Румунського фронту. – 1917. – Метелик 12. – С.1; *Грушевський М.С.* На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К., 1918. – С.24–25; *його ж.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С.151–152; Українська Центральна... – С.465–472, 479–480, 498, 500–502, 567, 573–575; *Базанов С.Н.* Указ. соч. – С.57–59; *Уорт Р.* Антанта и русская революция: 1917–1918. – М., 2006. – С.199–200; *Бубнов А.Д.* Указ. соч. – С.251–255. Пор.: *Виноградов В.Н.* Румыния в годы первой мировой войны. – М., 1969. – С.240; *Истрати Е.Н.* Большевики Румынского фронта в борьбе против империалистической войны // Революционное движение... – С.118.

²³ Перемирие // Южная мысль. – 1917. – 6.12; *Гофман М.* Война упущенных возможностей. – М.; Л., 1925. – С.161; *его же.* Записки и дневники: 1914–1918. – Л., [Б.г.] – С.113–117; *Майоров С.М.* Борьба Советской России за выход из империалистической войны. – М., 1959. – С.119; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.550, 557; Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 г. – январь 1918 г.). – Кишинев, 1967. – С.242–243; *Биковський Л.* На Кавказько-Турецькому фронті: Спомини з 1916–1918 рр. – Вінніпег; Денвер, 1968. – С.113–120; Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. – М., 1968. – С.75–80; *Ростунов И.И.* Русский фронт... – С.378–379; *Лорей Г.* Указ. соч. – С.427–428.

УДК 94 (477.4) «1915»

*П.В. Кліщинський
(м. Кам'янець-Подільський)*

ПРИМУСОВА ЕВАКУАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ Й МАЙНА З ПРИФРОНТОВИХ ГУБЕРНІЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ЧЕРВНІ–ЖОВТНІ 1915 р.

В даній статті характеризується процес евакуації населення з прифронтових губерній Правобережної України в роки Першої світової війни.

В данной статье характеризуется процесс эвакуации населения из прифронтовых губерний Правобережной Украины в годы Первой мировой войны.

The article characterized the process of evacuating people from the frontline provinces Right-Bank Ukraine in the First World War.

Період Першої світової війни позначився важкими випробуваннями в житті цивільного населення воюючих країн. Особливо це стосується тих, хто у силу об'єктивних обставин опинився в зоні воєнних дій і змушений був покидати рідні домівки та нажиті майно, щоб рятувати власне життя. Сьогодні за допомогою архівних документів можна уявити весь трагізм тієї ситуації.

На початку Першої світової війни виявилось, що населення територій, на котрих велися бойові дії, покидаючи місця постійного проживання й перетворюючись на біженців, могло розраховувати лише на самого себе у виборі шляхів відступу. Забираючи з собою різноманітний домашній скарб і худобу, більшість біженців невдовзі переконалася, що вздовж шляхів евакуації не має достатньої кількості фуражу та можливості деінде його дістати, відсутня також будь-яка допомога в цьому питанні з боку влади. Тому вони продавали його дорогою за безцінь або взагалі залишали на узбіччях доріг. Численна маса біженців на шляху свого слідування випивала всю воду не лише з криниць, а й з канав і боліт. Крайня антисанітарія, численне скупчення біженців в одному місці, недоїдання викликали спалахи інфекційних захворювань. За відсутності медичної допомоги смертність серед них набула катастрофічних розмірів¹.

Наукова новизна цієї проблеми полягає у необхідності детально висвітлити особливості організації, проведення та наслідків евакуації населення й майна з прифронтових губерній Правобережної України в роки Першої світової війни. Деякі аспекти, пов'язані з вивченням вказаної проблеми досліджувалися такими науковцями, як О.В.Сердюк², О.П.Реєнт³, О.М.Донік⁴, А.В.Степаненко⁵, І.Г.Сулига⁶ та ін.

З огляду на існуючі проблеми з виселенням із прифронтової смуги виникла гостра необхідність проводити евакуацію населення, організовану за заздалегідь розробленим планом. За пропозицією Ради міністрів, схваленою імператором Миколою II, при кожному з фронтів були призначені головні надзвичайно уповноважені з устрою

біженців. Наказом від 30 липня 1915 р. головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту головним надзвичайно уповноваженим цього останнього було призначено члена Державної ради князя М.П.Урусова, канцелярія котрого перебувала у Бердичеві⁷.

Посади надзвичайно уповноважених створювалися в кожній губернії. Так, у Волинській ним став член Державної ради Беляєв, у Подільській – член Державної ради Ракович. У розпорядження надзвичайно уповноважених у губернії були призначені комісари: у Волинську – Кир'янов, у Подільську – Логинов. Наказом головнокомандуючого військова влада зобов'язувалася надавати князю Урусову всебічну допомогу в справі пересування і розміщення біженців⁸. У розпорядження надзвичайно уповноваженого поступили, окрім всього іншого, збройні формування: 3-я ополченська, 7-а Оренбурзька козака й 3-я ополченська сотні, що перебували під керівництвом волинського губернатора⁹.

Першочергово евакуації підлягали населення та ресурси 100-верстної прифронтової смуги – Луцького, Дубнівського, Старокостянтинівського і Кременецького повітів Волинської губернії й Проскурівського та Кам'янець-Подільського Подільської¹⁰. Відповідний наказ було видано 8 червня 1915 р. в зв'язку з наступом австрійських військ у Галичині. Вдруге подібний наказ оголошено 20 червня цього ж року. Ним населенню пропонувалося разом із відступаючими російськими військами перебиратися в тиллові райони. Згідно з наказом, обов'язковій евакуації підлягали:

1. Всі чоловіки у віці від 17 до 45 років (із них мали формуватись робітничі загони за межами 100-верстної смуги)¹¹.

2. Вся худоба і коні.

3. З фабрик, заводів, складів деякі особливо важливі машини, котрі можливо вивезти, найважливіші частини останніх (щоб зробити їхню роботу неможливою), всі мідні предмети й вироби, а також запаси міді та свинцю.

4. Медикаменти (аптечні й перев'язочні), запаси шкіри, сукна, придатні для використання військами.

5. Казначейство, каси урядових, громадських закладів, повітових управлінь, найбільш цінні предмети історичного значення та мистецтва, всі важливі документи. Відповідні заходи проводились і на місцях. Так, 22 серпня 1915 р. міською думою Кам'янця-Подільського було прийнято постанову, згідно з якою, по-перше, створювався спеціальний комітет, на котрий покладалась обов'язки (після евакуації органів управління) опіки потребами населення, що залишилося в місті. По-друге, управа спільно з спеціальним комітетом мала утворити міську стражу, загони якої наймались би добровільно за певну плату.

6. Всі губернські установи з тим особовим складом та справами, котрі необхідні для поточного діловодства¹². Запаси продовольства, які є у населення й котрі не можуть бути вивезені, наказом передбачалося знищувати¹³. Так, для випалювання хлібних полів на території зайнятій ворогом, було розроблено спеціальні снаряди¹⁴.

За наказом головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту, всі надлишки урожаю і худоби в 100-верстній прикордонній смузі негайно здавалися у казну за плату, встановлену губернським комітетом. Прийом від населення хліба та худоби, а також їх вивіз з прикордонної смуги покладался на повітові комісії. Сільське

населення 100-верстної смуги мало право залишати річну норму споживання хлібних припасів для себе й для худоби, а також насіння для посіву полів. Населенню міст і містечок дозволялося залишати припасів на 3 місяці на місці та на 9 місяців у східних губерніях імперії. Крім того, не заборонявся й продаж хліба на млини, а також зерна, муки і худоби для потреб військ, міст та містечок¹⁵.

Приватні власники, котрі не бажали продавати хліб, безперешкодно могли вивозити його на схід, за межі 100-верстної смуги власними силами. Приватні особи (скупники й торгівці) могли купувати хліб у будь-якій кількості, але за умови негайного вивозу його за межі смуги евакуації за власний рахунок. Спекуляція хлібом у межах 100-верстної смуги жорстоко каралася¹⁶. Для задоволення місцевих потреб дозволялося мати запас муки, зерна і фуражу установам та приватним особам неторгового стану (земським, міським і споживчим крамницям) за умови, що вони періодично давали свідчення губернатору про їх обсяги. В тих же районах, котрим загрожувало захоплення ворогом, сільському, міському і містечковому населенню дозволялося залишити для себе запаси лише на 1 місяць¹⁷.

9 вересня 1915 р. вийшов наказ командуючого окремим корпусом жандармів начальника жандармських поліцейських управлінь, в якому містилися правила про порядок здачі населенням вогнепальної зброї за винагороду¹⁸. Справна зброя оцінювалася наступним чином: гвинтівки без штика російського зразка – 20 руб., іноземного зразка – 15 руб.; штики російського та іноземного зразка по 2 руб.¹⁹

Кожен із губернаторів заздалегідь мав розробити план евакуації всіх значних міст і містечок ввіреної йому губернії. План складався по днях. У перший день відбувався вивіз найбільш важливого, й поступово переходили до менш цінного. За наказом головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту генерала Мавріна, поліція залишалася на місцях та останньою покидала населений пункт²⁰. Під час очищення міст для ведення їх господарства залишалися бажані з постійного складу управи. Водогони міст не знищувалися, щоб не залишити неевакуйоване населення без води. Також не евакуйовувалися міський і добровільний пожежні загоны²¹. Крім того, ще до початку війни в губернських установах складались описи майна, котре на випадок початку останньої слід було негайно вивозити в глиб країни²².

Загальне керівництво евакуацією установ, населення, вантажів покладалось на губернаторів при посередництві губернських комітетів. Останні створювалися з представників підпорядкованих установ для вивезення запасів. Губернські комітети діяли через повітові евакуаційні комісії й комісії військово-промислового комітету, що займалися евакуацією фабрик та заводів, а також через уповноважених у губерніях із влаштування біженців²³.

24 червня 1915 р. штабом верховного головнокомандуючого було розроблено правила відносно вжиття заходів під час очищення військами евакуйованих місцевостей:

1. Руйнуванню і знищенню могли піддаватися лише ті будівлі й ліси, необхідність знищення яких була викликана умовами бойової обстановки та згідно з наказом відповідного військового начальства²⁴.

2. В інтересах прискорення і спрощення розрахунків із населенням за знищені посіви новоствореними комісіями по кожному фронту встановлювалися граничні ціни для оплати десятини посіву кожної культури, згідно із заявою потерпілої сторони.

3. Крім цього, у кожному повіті створювалися спеціальні комітети під керівництвом предводителя дворянства й керівників повітів. В їх роботі також брали участь посадовці селянських установ, податкової інспекції, державного контролю та поліції, а також представники від земських закладів. Комітети займалися збором даних про завдані збитки, перевіркою наданої потерпілими інформації шляхом вивчення документів і свідчень очевидців²⁵.

Реквізиція продовольчих припасів, коней, худоби й транспортних засобів відбувалась обов'язково платна з невідкладною видачею винагороди в порядку, встановленому відповідним командуєчим армією. Під час реквізиції машин, верстатів, заводського оснащення та матеріалів у першу чергу реквізувалось і вивозилося все, що мало військове значення. Решта знищувалася²⁶.

До дрібниць продумувався процес евакуації населення з прифронтових губерній. Так, згідно з планом евакуації жителів Подільської губернії, визначалося 6 можливих маршрутів просування їх у східні повіти (до Брацлава й Гайсина), оснащених харчувальними та медичними пунктами. Завчасно, до отримання повідомлення про евакуацію за сприяння мирових посередників кожного повіту збиралися відомості про кількість жителів кожного населеного пункту, що хочуть бути евакуйованими. Таким чином, з'ясовувалася кількість людей, котрі можуть пройти по кожному з визначених маршрутів. Відповідно до цього виділялася певна кількість персоналу і припасів на кожний із них²⁷.

Отримавши відомості про необхідність евакуації населення, поліція повідомляла про це повітову владу й останнє. Спеціальні агенти надзвичайного уповноваженого (1–2 на волость) починали складати оціночні акти майна, що підлягало знищенню чи реквізиції²⁸. В цій справі влада покладала великі надії на місцеву інтелігенцію – священиків, учителів, кооперативних працівників та поміщиків. Ознайомлені з суттю евакуації, вони могли б у потрібний момент давати корисні поради населенню, пояснюючи йому маршрути слідування, наперед визначати в поселеннях лідерів, здатних довести біженців до пунктів формування партій; а також бути корисними при оцінках реквізованого і знищеного майна²⁹.

Біженці з поселень сходилися до пункту, вказаного поліцією, де з них без поділу жителів одного населеного пункту формували партії по 1000 осіб. Вони поступали в розпорядження особи, призначеної губернатором, яка і вела їх через Брацлав чи Гайсин до посадки у вагони або до першого харчувального пункту останнього Київської губернії. Досягнувши з партією останнього, лідер групи повідомляв начальника залізничного руху біженців у Гайсині А.І. Подерні, вказуючи чисельність людей, котрих потрібно посадити у вагони для подальшого просування, й кількість тих, хто просувалися далі власними силами (гужем) у напрямку на Черкаси. В подальшому біженці переходили у відомство керівників губерній, в які вони виселялися: з Кам'янецького, Ямпільського та Гайсинського повітів – у Воронезьку губернію; Проскурівського, Лeticівського, Вінницького, Ушицького, Літинського

і Брацлавського – у Саратовську губернію; Могилівського – в Астраханську губернію³⁰.

Для перевезення біженців й їхнього майна з евакуйованих прифронтових губерній урядом щодня надавалося 1500 залізничних вагонів: 900 у Знам'янці, 100 – у Черкасах та 500 – у Києві. З переліченої кількості 200 вагонів відводилося під перевезення біженців й їх багажу. З них два ешелони (100 вагонів) надавалися для посадки на станціях Рівне і Полонне, один (50 вагонів) – в Києві і один (50 вагонів) – у Житомирі. Решта 1300 вагонів відводилися для перевезення евакуйованих продуктів (хліб, цукор), а також для вантажів державного значення³¹. З 1 вересня 1915 р. було запроваджено спеціальний залізничний тариф, згідно з котрим біженці з Галичини та прифронтових губерній Правобережної України на пільгових умовах перевозилися у вагонах III й IV класів у місця виселення і добровільної міграції³².

Численні накази стосовно евакуації викликали паніку в прифронтовій зоні. Населення стало знищувати матеріальні цінності, майбутній урожай та худобу. „Евакуація населення з прифронтових районів, постійні реквізиції з боку військ призвели до ліквідації всяких запасів зерна і фуражу”, – зазначав подільський губернатор Мякінін³³. Налякані повідомленнями про можливу евакуацію жителі намагалися завчасно покинути потенційно небезпечні місцевості. Так, за свідченнями начальника Дніпровського відділення жандармського поліцейського управління Московсько-Київської залізниці, з 23 серпня з Києва розпочався тривалий панічний від'їзд жителів та відправка багажу: „Вокзал станції Київ-I, перони й поїзди буквально заповнені пасажирами, речами, дітьми і багажем... Всі поїзди запізнюються... З 30 серпня на станції Київ-II встановлено платформи для відправлення вантажів та установ по евакуації міста”³⁴.

Однак, попри доволі старанне планування, мали місце численні ускладнення й недоречності, викликані умовами воєнного часу, порушеннями і неточним виконанням інструкцій:

1. Вказаний головним начальником постачання армій Південно-Західного фронту порядок евакуації майна суттєво порушувався попередніми, вже виконаними розпорядженнями. Так, наприклад у Кам'янці-Подільському раніше від евакуації губернських установ, службовців, що в них працюють, населення та його багажу, вивезено сільськогосподарські продукти, віднесені новим розпорядженням у 6-ту чергу.

2. Деякі установи, як, наприклад, вищі початкові училища, волосні правління та суди, нотаріальні контори тощо, були евакуйовані завчасно. Від цього населення, поставлене у важкі умови, було позбавлене можливості виховувати дітей і захищати законними способами свої особисті та майнові інтереси³⁵.

3. Ще до евакуації військовими частинами займалися приміщення деяких навчальних закладів на території призначених для евакуації губерній. Як наслідок, величезна маса дітей молодшого шкільного віку залишилася без навчання.

4. Вивезення за межі 100-верстної смуги, згідно з розпорядженнями, сільськогосподарських продуктів і неможливість своєчасної доставки предметів першої необхідності спровокували різке зростання цін на всі необхідні припаси, обрікаючи населення на голод та нещастя³⁶.

Однією з подібних суперечностей було повідомлення завідуючого етапно-транспортною частиною штабу IX армії. Він писав, що під час відходу російських тилових частин й установ із Галичини неодноразово помічалось, як чини поліції з реквізованим майном, захарашуючи дороги і площі, прагнули раніше інших покинути місто, не піклуючись підтримкою порядку серед місцевого населення та біженців, не допомагаючи етапним комендантам. Поспішна втеча поліції сприяла поширенню паніки серед місцевого населення. І в той момент, коли була необхідна допомога останньої з наведення правопорядку у населених пунктах, її на місцях не було. Цей факт мав місце в Гусятині³⁷.

До того ж з 15 червня 1915 р. вступив у силу указ верховного головнокомандуючого, котрий значно обмежував можливість пересування населення залізничними, ґрунтовими й водними шляхами в районах розташування армій. Так, для проїзду у міста Ковель, Рівне, Дубно, Броди, Підволочиськ, Жмеринка, Новоселиця та Проскурів необхідно було мати спеціальні посвідчення. У них повинно вказуватися, що дана особа визнається благонадійною і їй справді необхідно проїхати в один із названих пунктів. Крім того, зазначалося ім'я особи, до якої їхали, чи установи, до котрої подорожуючий мав відношення. Посвідчення ці були придатними лише для однієї поїздки і забиралися у пунктах висадки жандармською поліцією³⁸.

Загалом пік масового біженського руху через території Подільської, Волинської та Київської губерній припав на серпень – вересень 1915 р. І вже в листопаді того року цей процес можна було вважати закінченим. Тоді значно скоротилося пересування не лише гужем, а й залізницею (особливо Південно-Західною). Так, наприклад, якщо через харчовий пункт у Фастові в 20-х числах вересня проходило у середньому 4 тис. осіб на день, то в листопаді кількість їх скоротилася до 300–400 осіб³⁹.

У зв'язку з відміною примусової евакуації та відносною стабільністю фронту на кінець осені великі маси населення, вигнаного з місць постійного проживання, зупинялися на півдорозі. Так, на півночі Волинської губернії, на харчувальних пунктах комітету Південно-західного фронту Всеросійського земського союзу в листопаді харчувалися щоденно до 30 тис. осіб біженців⁴⁰. У Київській губернії Комітетом Південно-Західного фронту ВЗС було організовано роботу спеціального підвідділу, котрий займався транспортуванням біженців через Київ і розселенням їх у місцях виселення. Для цього було створено два етапні пункти в Деміївці й Віті-Поштовій⁴¹.

Отже, евакуація населення з прифронтових губерній Правобережної України стала однією з драматичних сторінок в історії першої світової війни. Рятуючись від можливої смерті в окупації та знущань з боку ворога, люди, прихопивши найнеобхідніше, втікали назустріч невідомості, розраховуючи на підтримку влади і громадських організацій. За відсутності реальної матеріальної допомоги їхня подорож була надзвичайно складною. Некращим було становище й тих, хто залишився на місцях постійного проживання. Умови воєнного часу та відсутність розвиненої інфраструктури призводили до перебоїв у постачанні предметів першої необхідності, що викликало неабиякі труднощі в житті населення регіону.

¹ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.272. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 6 зв.

² *Сердюк О.В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск IV. – К., 2002. – С.111–132.

³ *Реснт О.П., Сердюк О.В.* Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – XX ст.: – К.: 2004. – Вип. VII. – С.5–47.; *Реснт О.П., Сердюк О.В.* Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – 473 с.

⁴ *Донік О.М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні в роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – Вип. IV. – С.155–182.

⁵ *Степаненко А.В.* Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут Історії України, 2004. – Вип. IV. – С.133–154.

⁶ *Сулига І.Г.* Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. III. – С.232–248.

⁷ ДАХО. – Ф.272. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – Арк. 5 зв.

¹⁰ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 8601. – Арк. 16.

¹¹ Там само. – Арк. 3.

¹² Там само. – Арк. 7.

¹³ Там само. – Арк. 3.

¹⁴ Там само. – Спр. 8596. – Арк. 17.

¹⁵ Там само. – Спр. 8601. – Арк. 100.

¹⁶ Там само. – Арк. 100–100 зв.

¹⁷ Там само. – Арк. 100 зв.

¹⁸ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.76. – Оп.1. – Д.72. – Л.138.

¹⁹ Там же. – Л.139–140.

²⁰ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 8595. – Арк. 66.

²¹ Там само. – Арк. 53.

²² ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 1598. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 431.

²³ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 8595. – Арк. 110.

²⁴ Там само. – Спр. 8601. – Арк. 13 зв.

²⁵ Там само. – Спр. 8594. – Арк. 1, 1 зв.

²⁶ Там само. – Арк. 1 зв.

²⁷ Там само. – Спр. 8601. – Арк. 2.

²⁸ Там само. – Арк. 2–2 зв.

²⁹ Там само. – Арк. 60.

³⁰ Там само. – Арк. 2 зв.

³¹ Там само. – Арк. 227–227 зв.

³² ГАРФ. – Ф. 76. – Оп. 1. – Д. 80. – Л. 33.

³³ *Реснт О.П., Сердюк О.В.* Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – С.27.

³⁴ ГАРФ. – Ф. 76. – Оп. 1. – Д. 79. – Л. 81–81 зв.

³⁵ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 8594. – Арк. 46 зв.

³⁶ Там само. – Арк. 47.

³⁷ Там само. – Спр. 8601. – Арк. 210.

³⁸ ГАРФ. – Ф. 76. – Оп. 1. – Д. 79. – Л. 86.

³⁹ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 54.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само. – Арк. 54 зв.

РОЗДІЛ IV СОЦІАЛЬНІ СТУДІЇ

УДК 94 (477)

О.М. Донік
(м. Київ)

СТАНОВІ ТА ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ КУПЕЦТВА УКРАЇНИ наприкінці XIX – на початку XX ст.

У статті проаналізовано участь купецтва України наприкінці XIX – на початку XX ст. у станових і представницьких об'єднаннях – купецьких товариствах, біржових комітетах, купецьких зібраннях, клубах та ін. З'ясовано, що купці завдяки участі в таких організаціях відстоювали свої підприємницькі інтереси, посилювали економічну і соціальну інтеграції.

В статье проанализировано участие купечества Украины в конце XIX – начале XX в. в сословных и представительских объединениях – купеческих обществах, биржевых комитетах, купеческих собраниях, клубах и т.п. Делается вывод, что купцы благодаря участию в подобных организациях отстаивали свои предпринимательские интересы, усиливали экономическую и социальную интеграцию.

The article analyses participation of merchants of Ukraine at the end of XIX – beginning of XX century in class and representative associations – merchant communities, market committees, merchant gatherings, clubs and so on. The author reveals that merchants stood up for their business interests, strengthened economic and social integration due to participation in such organizations.

Історія купецького стану є актуальною у зв'язку із визначенням його ролі та місця в економічному й суспільному житті України, зокрема в XIX – на початку XX ст., особливо в пореформений період, коли розвиток економіки зумовив сплеск підприємницької діяльності, відбувався процес активного формування торгово-промислового прошарку, основу якого становило саме купецтво.

Вивчення історії купецтва на теренах Російської імперії як окремої соціальної верстви почалося тільки з середини 1980-х рр. Цей напрямок історичних досліджень в останнє десятиліття набув значного поширення у працях російських науковців, які проаналізували різні аспекти історії купецтва досліджуваного періоду, зібрали й систематизували величезний фактичний матеріал, розробили нові методи та визначили підходи до вивчення цієї соціальної групи, звернулися до студіювання історії купецтва по окремих регіонах та на мікрорівні¹.

У вітчизняній історіографії проблема до цього часу залишається ще недостатньо розробленою. Так, деякі аспекти стосовно участі купців у формуванні підприємницького прошарку України, їх ролі в розвитку промисловості й торгівлі в XIX ст. розглядалися у працях Т.І.Лазанської, В.В.Крутікова та ін.² В останні роки значна увага приділяється регіональному аспекту у вивченні діяльності купецтва як окремого стану³. З'явилися наукові студії про окремих найбільш відомих в Україні підприємців і громадських діячів⁴, в яких зроблено наголос на їх соціокультурній діяльності.

Купецтво України XIX ст., особливо в період стрімких економічних змін, які розпочалися з останньої третини століття, розгортало діяльність на рівні представницьких об'єднань: купецьких зібрань, біржових комітетів, торгових і промислових об'єднань. Великого значення у цей час набула діяльність корпоративних об'єднань купецтва – купецьких товариств із правами станового самоврядування. У дореформений період станове управління купецтва було складовою частиною самоврядування міст, а самі купці повністю контролювали думи (крім самостійних купців, у міських зборах могли брати участь купецькі сини, брати тощо). Міцні економічні позиції цього стану, високий майновий ценз сприяли його керівній ролі в міському житті у порівнянні з рештою «міських» станів. Хоча у чинному законодавстві передбачалися окремі збори купецьких громад для вирішення станових питань, функції голови тут (як і на зборах міщан) виконував міський голова⁵.

Із запровадженням реформи 1870 р. було створено нову систему міського громадського управління. Всестанові вибори кардинально змінили порядок формування й статус органів міського самоврядування, що відкрило шлях для оформлення самостійного управління купецького стану. Купецтво обох гільдій утворювало в кожному місті купецьке товариство, яке, однак, не мало над своїми членами жодної дисциплінарної влади⁶.

Закон від 28 червня 1879 р. остаточно затвердив організаційну структуру корпоративного купецького спрощеного самоврядування: збори купецької громади, її виборчий і розпорядчий органи, виконавчі посади купецького старости і його заступника. Повна система купецького самоврядування з дільничними виборчими зборами, зборами виборних купецького стану, купецькою управою й становим старшиною (він же – голова управи та зборів виборних) існували на території України тільки в Одесі⁷.

В решті українських міст, згідно з законом, діяло спрощене купецьке самоврядування – для завідування становими справами товариства щорічно вибирали купецьких старост і їх товаришів (до 1879 р. кожна гільдія обирала свого старосту). Збори купецьких товариств мали скликатися один раз на рік і проходити під головуванням купецьких старост, які безпосередньо розпоряджалися коштами корпоративного об'єднання. По закінченні господарського року вони виносили на затвердження громади звіт про свою фінансову діяльність. Крім того, до їхніх обов'язків входило одержання й доведення до купців розпоряджень, іншої інформації від різних установ і організацій, збір відомостей про представників купецького стану, видача посвідчень про належність до нього тощо⁸.

Купецькі товариства як корпоративні об'єднання після міської реформи 1870 р., в умовах формування нових класів буржуазного суспільства, стали важливим соціальним інститутом купецтва. Участь в їх роботі поступово перетворилася на визначаль-

ний фактор належності до цього стану. Ці об'єднання були не тільки елементом самоідентифікації купецтва, його впливу на суспільство (насамперед через добродійність), а й подекуди у значних економічних центрах сприяли створенню загальних підприємницьких представницьких об'єднань, а інколи й відстоювали інтереси всього місцевого прошарку підприємців.

Система організацій купецького стану оформилась у самостійні структури в пореформений період. Вона вирізнялась аморфністю і відсутністю жорстких обмежувальних рамок. Купецтво було повністю відкритим для прийняття нових членів, процедура вступу до стану була спрощена до краю. Належність до купецтва, відповідно до нормативних актів, щорічно оформлялась у казенній палаті або у повітовому казначействі при сплаті податку, при цьому згоди купецької корпорації не вимагалось. Купецьке товариство не мало ніяких прав дисциплінарного впливу на своїх членів. Воно не мало ані освяченого традиціями статутного документа, ані інституту поручительства при прийомі у члени гільдії, ані випробувального терміну, ані корпоративних обрядових церемоній.

У широкому тлумаченні закону купці, які проживали у містах, автоматично утворювали станові товариства. Якщо вони не вибрали станового старосту, то фактично підпадали під загальну юрисдикцію міста⁹. Таким чином, майже всі без винятку міста України мали станові купецькі товариства, але не всі з них на практиці були повноцінними становими корпораціями, які умовно можна назвати фіктивними. Такі купецькі товариства, хоча і мали виборних старост, по суті були такою ж фікцією, як і товариства, які не мали окремого станового управління. Наприклад, у Житомирі і Кам'янці-Подільському наприкінці XIX ст. купецькі товариства не здійснювали ніякої громадської діяльності, не мали капіталів і нерухомого майна, до того ж, купці не платили членських внесків. Їх діяльність обмежувалась лише видачею молодим людям купецького стану «увольнительных приговоров» для вступу до навчальних закладів¹⁰.

Ті станові об'єднання, які відповідали хоча б одній з таких вимог, як наявність окремих капіталів, володіння нерухомістю, ведення добродійної діяльності, можна окреслити як діючі. Насправді, значна частина купецьких товариств в Україні володіла досить скромними капіталами і займалась добродійною діяльністю в незначних масштабах. Лише кілька товариств у великих містах, маючи спеціальні капітали, здійснюючи щорічні збори з купців, здатні були провадити громадську діяльність на досить значному рівні.

Формально окреме купецьке станове управління, за підрахунками М. К. Шацилла на основі анкетного дослідження господарського управління Міністерства внутрішніх справ про становище купецьких товариств (було розпочате в 1896 р. з метою дослідження міських станів), існувало лише в 144 містах імперії. При цьому значна кількість товариств не мала навіть спрощеного представництва у вигляді виборних старост. Губернатори багатьох губерній, у тому числі Катеринославської, Херсонської і Чернігівської, заявили про відсутність (за винятком Одеси й Катеринослава) на їх території фактично діючих купецьких установ¹¹. Наявність виборного купецького старости не була свідченням того, що купецьке станове об'єднання в дійсності функціонувало. Воно найчастіше було такою ж фікцією, як і більшість товариств, які не мали станової організації. Якщо, наприклад, Одеське, Київське і Харківське купецькі това-

риства обкладали своїх членів внесками, які йшли на задоволення станових потреб, розпоряджалися становими капіталами, нерухомим майном, утримували добродійні і навчальні заклади, надавали допомогу і стипендії, то більшість купецьких товариств в українських містах існували, займаючись переважно утриманням станового керівництва і виконанням канцелярських формальностей (див. таблицю). Зрештою, у більшості населених пунктів купецькі товариства існували номінально. Купецтво тут не мало ані організації, ані власних капіталів, ані окремого керівництва.

Табл. Вибірка капіталів купецьких товариств у містах України та їхніх витрат (1892–1896 рр.)¹²

Купецькі товариства	Середній розмір грошових повинностей, які бралися на громадські потреби за 1892–1896 рр. (руб.)		Розміри капіталів, які належали товариству (руб.)		Середні щорічні витрати за 1892–1896 рр. (руб.)			
	Загальна сума щорічного збору з даного товариства	Середній розмір окремих платників	Загальний складочний капітал	Спец. капітал	На утримання станового управління і канцелярії	На утримання сирітського суду	На утримання благодійних, навчальних та інших закладів	На допомогу пристарілим і нужденним членам товариства
Охтирка	168	5	19293,1	–	30	–	400	183
Валки	150	4	108,18	–	28	–	–	–
Керч-Єнікале	1174	1-ї гільдії – 12; 2-ї – 7	4062	–	435	–	–	–
Київ	5020,6	1-ї гільдії – 6; 2-ї – 3	–	349888	1400	–	30000	1000
Одеса	67151	1-ї гільдії – 79,6; 2-ї – 31,75	380000	803000	10744	7665	24000	4258
Полтава	–	–	1293	–	230,5	980	–	–

Севастополь	2225	5,25	12024	–	300	–	–	250
Слов'янськ	200–300	5	–	5462	50	–	–	200
Старобільськ	150–200	5	–	–	30	120	–	–
Суми	–	–	–	6584,3	187,33	–	–	–
Харків	5038	1-ї гільдії – 15,2; 2-ї – 5	–	–	1137,33	900	2000	2745,8

Серед найактивніших купецьких товариств було Київське, яке в 1896 р. відкрило комерційне училище на кошти, забезпечені капіталом у 140 тис. руб. і щорічними внесками в 30 тис. руб. Крім того, вони виплачували учням із купецьких родин 20 стипендій в Києво-Подільській гімназії, 4 – в ремісничій школі Київського попечительства бідних, 12 – у приватних жіночих ремісничих класах Кулицької, 1 – в Київській духовній академії¹³. У 1909 р. річний бюджет Київського купецького зібрання становив 100 тис. руб.¹⁴

Утім, найбільшими капіталами володіло, а, відповідно, і здійснювало у широких обсягах громадську діяльність Одеське купецьке товариство, яке мало окреме купецьке управління. Зокрема, це станове об'єднання в 1891–1895 рр. фінансувало засноване в 1862 р. шестикласне комерційне училище (10 учнів забезпечувалися щорічними стипендіями по 125 руб. кожна), щорічно видавало по 300 руб. одеському Товариству опіки нужденних і Одеській лікарні для «приходящих», платило 7665 руб. на утримання сирітського суду, і у цілому за 5 років витратило 24 тис. руб. на добродійні потреби і 4258 руб. на допомогу пристарілим і нужденним¹⁵.

Російська держава з самодержавною владою до останніх днів свого існування невід'ємно утримувала за собою право контролю не тільки над органами влади на місцевому рівні, а й будь-яким проявом громадського самоврядування. Серед іншого, до повноважень кожного губернатора входило затвердження, а, фактично, призначення купецьких старійшин, котрі обиралися з кола купців. Якщо підприємець потрапляв у немилість до царської адміністрації, вона могла відмовити йому в затвердженні.

Купецькі товариства більшості міст і містечок України, як правило, відмовлялися навіть від спрощеної станової організації (наявність виборних гільдійських старост) і передавали станові функції загальноміським органам влади. Організація станового самоврядування лише в декількох губернських містах виділялася з більшості купецьких товариств. Вони відрізнялися як масштабами добродійності, так і брали на себе частину функцій податкових органів. Однак лише цим і обмежувалась їх скромна діяльність. У цілому станове представництво купецтва так і не укорінилося в Російській імперії.

Результатом анкетного дослідження, здійсненого на межі XIX–XX ст. господарським управлінням міністерства внутрішніх справ про становище купецьких, міщанських і ремісничих товариств, став проект реформування міських станових установ, який так і не був опублікований, хоча інформація про нього потрапила до газет. За повідомленням петербурзької преси, намічене реформування повинно було торкнутися членів не тільки ремісничих і міщанських товариств, а й купецького. Разом вони мали становити єдиний «міський стан». Усі справи з керівництва ним передбачалося сконцентрувати у міських громадських управліннях, до яких повинні були перейти і всі збори, які надходили до міщанських, ремісничих і купецьких управ. На загальноміські органи передбачалося покласти турботу з утримання різних добродійних закладів, які перебували у розпорядженні трьох міських станів. При ліквідації ремісничих і купецьких станів передбачалося зберегти їх як ремісничі і торгові корпорації, які служили б на благо розвитку ремесел і торгівлі. Для цього планувалося й надалі збирати добровільні збори з членів корпорацій на суспільні потреби. Торгово-промислова діяльність не повинна була зобов'язувати представника міського стану входити до складу корпорації, членство в якій також було справою вільного вибору¹⁶.

Таким чином, держава намагалася зробити ще одну спробу, як і наприкінці XVIII ст., запровадити єдиний «міський стан», який об'єднав би існуючі три стани суспільства: купців, міщан і ремісників. Принциповою новизною цього нереалізованого проекту було запровадження окремих станових інститутів і об'єднання всіх міських жителів під егідою єдиного загальноміського керівництва. Уряду було зрозуміло, що наявні станові органи в умовах капіталізму були рудиментом минулого.

Відомий сучасний російський історик Б.М.Миронов із цього приводу зазначив, що функції купецьких товариств зводилися майже винятково до благодійності, яка притягувала увагу здебільшого збіднілої чи розореної частини міської верстви. Увагу ділових людей привертала інші організації, перебування в яких сприяло встановленню корисних зв'язків і допомагало професійній, а згодом і політичній діяльності. Питання, що обговорювалися в купецьких товариствах, не становили загального інтересу, і тому центр громадського життя купецтва наприкінці XIX ст. переміщується до інших об'єднань – перш за все до біржових товариств¹⁷.

Появі в XIX ст. спеціальних організацій для здійснення оптових операцій – товарних бірж, які засновувалися в місцях найбільшої концентрації товарного попиту, сприяв інтенсивний розвиток торгівлі. У Російській імперії товарні біржі, на відміну від розвинутих західноєвропейських країн, з'явилися порівняно пізно. Зокрема, розквіт біржової діяльності розпочався з кінця XIX ст. Якщо в 1872 р. в імперії налічувалося 17 бірж, то в 1903 р. – вже 36, а в 1911 р. – аж 87¹⁸. Прикладом для статутів місцевих бірж був статут Московської біржі. Як зазначалося в §1 статуту Київської біржі, «біржа є місцем збору для взаємних стосунків й угод за всіма обігами торгівлі і промисловості та для отримання необхідних щодо них відомостей»¹⁹. Такий комерційний інститут уособлював вищу і передову форму оптової торгівлі, при якій здійснювалися угоди з купівлі-продажу за зразками, стандартами, технічним описом виробів, укладення угод на торгівлю товарами, акціями, облігаціями, векселями. На біржі відбувався перехід власності від одного господаря до іншого без реального

руху товарної маси, при цьому визначались терміни поставок і умови взаємних розрахунків.

Товарні біржі в Російській імперії були самоврядними установами. Із загальної кількості учасників біржового торгу, який мав відкритий характер, виокремлювалося біржове товариство, повноправними членами якого з правом голосу на загальних зборах могли бути ті постійні відвідувачі бірж – торговці і промисловці, котрі сплачували, понад встановлену плату за білет на право постійного відвідування біржі, щорічний добровільний членський внесок на утримання біржі і відповідали її статуту: належали до гільдійських купців, промисловців, або були представниками акціонерного товариства. Нових членів приймало загальне зібрання біржового товариства. З його середовища «для найближчого завідування справами біржі і її господарською частиною» обирався біржовий комітет, який складався зі старшин (звичайних членів), у деяких випадках – гофмаклера (старшого маклера) та голови біржового комітету. Термін їх повноважень встановлювався на три роки (протягом цього часу вони не були зобов'язані виконувати обов'язки по міським виборам), утім більшість із них переобиралися на цю посаду десятиліттями. Голова біржового комітету, а також гофмаклер затверджувався міністерством торгівлі і промисловості²⁰. Крім того, при біржах існували арбітражна, котирувальна й експертна комісії, аукціоністи, нотаріуси, бракувальники товарів й десятники. Особливе місце в біржовій структурі відводилося залізничним комітетам, які мали вирішувати тарифні питання, що суттєво відбивалось на рівні цін і ступені торгової активності.

Функції біржового комітету були різноманітні: завідування порядком на біржі, її господарськими і адміністративними справами, складання й видання біржового бюлетеня, збір відомостей про місцеву торгівлю і промисловість, складання правил біржової торгівлі і зводів місцевих комерційних звичаїв, відносини з усіх питань, які стосувалися біржі, з урядовими й громадськими установами, посередництво зі спірних угод між комерсантами на біржі та ін.²¹ Наприклад, Харківський біржовий комітет щорічно видавав «Обзор ярмарочной торговли в Харькове» за окремі роки, який складався на основі даних, які повідомлялися комітету торговими фірмами та відомостей, що отримувалися шляхом опитування торговців. По закінченню кожного з чотирьох ярмарків біржовий комітет публікував зібрані відомості в газеті «Южный край».

Центральними фігурами на біржі, від яких залежала загальна ділова активність, були маклери, котрі відігравали роль посередників при затвердженні торгових угод. Статутом біржі визначалося комплектування штату маклерів. Щоби стати маклером, потрібно було відповідати певним вимогам, до яких відносилися обов'язкова наявність російського підданства, досягнення 30-літнього віку і належність до купецького звання. Наприклад, на Київській біржі вибори перших маклерів відбулися 20 квітня 1872 р. Із січня 1890 р. їх обиралося 15, при цьому тут існувало співвідношення між маклерами християнського (2/3) й інших (в основному юдейського) віросповідань. Між іншим, вони також повідомляли гофмаклеру відомості про ціни на товари. Останній їх розміщував у біржових бюлетенях, які видавалися з 1877 р. по суботах. Там містилися відомості про ціни на товари і фонди, про укладені на біржі угоди, про ціни на головні статті місцевої промисловості (цукор, хліб, спирт) на інших внутрішніх ринках²².

Узагалі в Російській імперії біржі не були високоорганізованими ринками. Вони не встигли створити розгалужену систему органів, між якими було б розподілено вирішення завдань у сфері розвитку господарства і представництва його інтересів. Їм випала допоміжна функція, яка в усіх розвинутих державах була завданням торгово-промислових палат. Тому біржові комітети були не тільки комерційними, а й громадсько-представницькими органами, які досить часто на своїх зібраннях виконували таку функцію, що не була властива західним біржам. Нерідко біржі як місцеві об'єднання виникали через назрілі потреби у представництві місцевих торгово-промислових інтересів, що відбивало роз'єднання місцевого купецтва і промисловців. Коли в 1911–1912 рр. постало питання про створення торгово-промислових палат, більшість бірж побачили в них загрозу для себе і «наполягали на збереженні за останніми їх теперішньої ролі як органів торгово-промислового представництва, не дивлячись на всю неможливість за дотримання цієї умови будь-якої раціональної реформи щодо забезпечення торгово-промислового класу повного, а не часткового тільки, представництва»²³. Біржові комітети, будучи формально відповідальними за ведення поточних справ на біржі, фактично виконували функції представницького органу інтересів промисловців і купців свого регіону, впливали на законодавство і громадську думку, на економічний і технічний розвиток місцевої промисловості й торгівлі.

Першу біржу в Україні було засновано ще 30 жовтня 1796 р. в Одесі (для ведення закордонної торгівлі товарами, векселями, акціями, білетами та ін.), майже одночасно із заснуванням самого міста, коли за клопотанням іноземного купецтва перший архітектор Одеси Ф.П. де Волян розпорядився її влаштувати в будинку Дофіне (статут біржі був затверджений лише 20 липня 1848 р.). З 1807 р. по 1837 р. Одеська біржа розміщувалася на розі Рішельєвської вулиці, а потім її зібрання відбувалися у спеціальному будинку, побудованому за міський кошт, і тільки наприкінці XIX ст. вона отримала власне приміщення на розі Поліцейської і Пушкінської вулиць²⁴. Одна з найбільших у країні, вона відзначалася величезним обігом торгових операцій (наприкінці 50-х рр. XIX ст. не менше 60 млн руб. сріблом), забезпечувала постійний зв'язок між оптовими покупцями та постачальниками продукції і товарів в усіх чорноморських і азовських портах Півдня Росії²⁵.

В Одесі поряд із біржею (згодом і в Києві) існував Комітет торгівлі та мануфактур. Ще з 1829 р. у цьому місті «для влаштування місцевого кредиту на біржі й обговорення комерційних питань» існувало відділення Комерційної ради. У липні 1872 р. воно було перетворене в Комітет торгівлі і мануфактур, згідно з «Положенням про дорадчі установи по частині торгівлі і мануфактурній промисловості» від 7 червня того року, який функціонував із 1875 р. Його діяльність тісно поєднувалася з діяльністю біржового комітету. Комітет торгівлі і мануфактур обирався підприємцями, причому половина його членів змінювалася кожні два роки. Якщо перший мав дбати про загальні інтереси торгівлі, то другий – про місцеві²⁶.

Починаючи з останньої третини XIX ст. нові товарні біржі почали з'являтися і в інших українських містах. Так, питання про заснування в Києві біржі було порушене в 1862 р. М.Х.Бунге, на той час керуючим Київською конторою Державного банку, який вважав, що біржа «зробила б Київ осереддям торгових угод цілого краю, сприяла б встановленню більш постійних і правильних цін на головні предмети

місцевого виробництва і сприяла б здійсненню кредитних угод»²⁷. 5 листопада 1865 р. статут Київської біржі був затверджений імператором, а датою її заснування є 13 лютого 1869 р., коли відбулося засідання 23 підприємців, які обрали голову і членів біржового комітету.

У Харкові біржа була відкрита 8 січня 1876 р. (статут затверджено у жовтні 1868 р.), яка з 1882 р. розміщувалася у власному солідному приміщенні на Миколаївській площі, що було побудоване за кошти О.К.Алчевського – голови біржового комітету²⁸. До 1912 р. в Україні з'являється ще 11 бірж: у Миколаєві, Єлисаветграді (зернова), Катеринославі, Херсоні, Кременчуці, Бердянську, Олександрівську, Маріуполі, Феодосії, Рівному та ще одна у Харкові – кам'яновугільна і залізоторгова (1902 р.)²⁹. Близькість до цього міста Донецького району сприяла тому, що саме тут з'явилася біржа, яка стала виразником потреб і регулятором цін на продукцію гірничої і металургійної промисловості, так, як це відбувалося на Київській чи Єлисаветградській, які регулювали ціни, відповідно, на цукор та зерно.

У роботі бірж проглядалася тенденція малочисельності складу біржового товариства, до того ж, за відсутності схильності у місцевого купецтва до зібрань, останні відбувалися не так уже й часто. На біржі купецтво збиралося переважно тільки під час ярмарків. В інший час торгові угоди здебільшого підписувалися в магазинах, крамницях, конторах і складах, а хлібні угоди – ще й на залізничних станціях. Для ділових зустрічей у купців існували улюблені трактири. В Одесі було поширеним використання меморандумів, тобто листів, якими контрагенти обмінювалися і в яких детально зазначалися умови угод. Утім, з кожним роком обіг бірж в українських містах зростав. Наприклад, на Київській біржі в 1873 р. він визначався сумою в 4,5 млн руб., а в 1895 р. – уже 77 млн руб. Головними предметами угод на ній був цукор-пісок і рафінад (становили 90% суми всіх угод), а також хлібні продукти та процентні папери³⁰. Ця біржа не випадково вважалася цукровою. Саме Одеська і Київська біржі мали важливе значення для торгівлі своїх районів.

Із часом такі установи перетворилися на представницькі об'єднання підприємців, що відстоювали перед урядовими органами їх ділові інтереси на рівні окремого великого регіону (купці і промисловці, які входили до того чи іншого біржового комітету, мали право звертатися з поданнями до уряду, їх залучали до консультацій з економічних питань).

О.К.Алчевський, багаторічний голова харківського біржового комітету, наприкінці XIX ст. на засіданні урядової комісії дав таку лаконічну оцінку ввіреній йому біржі: «Її цілі й завдання – бути опікуном торгівлі й промисловості цілого краю та об'єднувати розрізнене купецтво»³¹. Також він наголосив на тому, що вона повинна бути не тільки виразником потреб місцевої торгівлі і промисловості, а й «ходатаєм» про ці потреби перед урядом. Біржовий комітет на чолі купецтва ставав, таким чином, своєрідним форумом соціальної інтеграції та найважливішим інструментом відстоювання підприємницьких інтересів. Зокрема, у Києві до складу місцевого комітету на чолі з купцем-росіянином М.Г.Хряковим наприкінці 1880-х рр. входили найбільші промисловці і комерсанти міста, які нагадували про поліетнічний характер місцевого підприємництва: поляк граф В.О.Браницький, українці М.А. та Ф.А.Терещенки, євреї

І.М. та Л.І.Бродські, В.О.Рубінштейн, М.Р.Закс, росіянин грецького походження і міський голова І.А.Толлі та ін.³²

Із 1870-х рр. здійснювалися спроби координації підприємницьких інтересів купецтва на всеросійських торгово-промислових з'їздах. Такі з'їзди до кінця XIX ст. відбулися в 1870 р. у Санкт-Петербурзі, у 1872 р. і 1882 р. у Москві та в 1896 р. у Нижньому Новгороді. Зокрема, під час проведення останнього загальноросійського економічного з'їзду підприємцям удалося досягнути якісно нового організаційного ступеня. У його роботі взяли участь близько 700 делегатів від підприємців і технічної інтелігенції, у тому числі й чимало представників з українських губерній³³.

Крім участі в роботі станово-представницьких і професійних організацій, купці об'єднувалися в різні зібрання, клуби за професійно-становою ознакою з метою регулярного професійного спілкування й обміну, проведення разом із родинами вільного часу. Поряд із підприємцями їх відвідувачами були чиновники, дворяни, представники вільних професій. Уже із середини XIX ст. у найбільших українських містах, на протигагу дворянським зібранням, почали виникати клуби, де на чільному місці були представники ділового світу, і, особливо, купецтва. Зокрема, в Одесі така асоціація при «Російському товаристві пароплавства й торгівлі» була відкрита 2 липня 1861 р. Хоча до клубу з перших днів діяльності залучалися представники всіх більш-менш заможних прошарків суспільства, переважав тут купецький елемент, а сам клуб мав характер переважно купецького зібрання. Так, на 1 січня 1862 р. він нараховував 312 дійсних членів, серед яких 166 були купцями³⁴. Із перших днів під час візитів до клубу заможних одеситів захоплювали не азартні ігри, а «саме бажання провести час у приємному товаристві», «себе показати й на інших подивитися». Тут весь час влаштовувалися бали, чимало з яких із благодійною метою, виставки картин (зокрема, у 1899 р. В.В. Верещагіна), квітів, літературні вечори, засідання наукових товариств. Одночасно з відкриттям клубу була заснована бібліотека, яка в 1911 р. налічувала понад 1500 вітчизняних і іноземних найменувань періодичних видань³⁵.

Стати членом цього клубу, який у 1903 р. був перейменований у «Купецьке зібрання», вважалося за честь. Серед його 217 дійсних членів у 1911 р. поряд із відомими політичними і громадськими діячами, військовими, вченими, адвокатами, як, наприклад, граф С.Ю.Вітте, адмірал М.М.Чихачев, професор А.О.Скальковський, були такі відомі неогоціанти, як П.Ф.Родоканакі, А.І.Тработті, А.М.Маврокордато, А.К.Папудов, А.А.Анатра, брати Кумбарі, Єфрусі, Рафаловичі та ін.³⁶

У Харкові схожий клуб з'явився в 1835 р., коли для зібрань комерсантів уперше гостинно розчинилися двері будинку купця Соїкіна на Миколаївській площі. У 1838 р. 39 харківських купців за ініціативою глави міста купця С.І.Костюріна звернулися до генерал-губернатора із клопотанням про заснування Комерційного клубу. Проте лише 19 листопада 1858 р. його було відкрито у центрі міста, на вул. Римарській, в орендованому приміщенні³⁷.

Харківський комерційний клуб почав своє офіційне життя у складі 295 членів. Відсутність станових обмежень щодо членства сприяла доволі швидкому набуттю ним популярності серед представників міської еліти Харкова – купецтва, промисловців, дворян й інтелігенції³⁸. Будинок, відкритий щодня зранку до першої години ночі, під час вечорів розваг і відпочинку був доступним для платоспроможної публіки. Тут

влаштовувалися свята, сімейні урочистості, а також музичні вечори. Із 1871 р. клуб мав у своєму розпорядженні власний оркестр. Члени клубу мали право залучати до участі в його діяльності гостей за власний рахунок. Відвідувачі користувалися бібліотекою, двома читальними залами, кількома столами для більярду та буфетом. У середині 1880-х рр. завдяки добудові вдалося відкрити респектабельну бальню і парадну зали зі сценою й оркестровою ямою. Ці переваги сприяли тому, що з 1891 р. у цій залі було розміщено сцену Харківського оперного театру. У літні місяці помилуватися красотою парку та його різноманітних павільйонів отримали змогу глядачі, що сплатили гроші за відвідання оперного спектаклю, і гості клубу. Наприклад, у 1897 р. Харківський комерційний клуб налічував 682 члена, у тому числі 9 старшин-розпорядників. До складу почесних старшин клубу було обрано 8 найбільш поважних підприємців міста, серед яких значилися М.Х.Гельферіх, В.І.Гладков, М.О.Жевержеєв, А.П.Куксін, І.О.Монаков, П.Д.Новов, М.В.Орлов та П.П.Рижов³⁹.

Поряд із Комерційним клубом у Харкові існувало Купецьке зібрання. Статут цього об'єднання, ухвалений у 1891 р., демонстрував устремління впевненої у своїх силах економічної еліти міста, що стала новою колективною силою у соціальної структури, до участі у суспільному житті та її претензії на особливе становище. Зокрема, у 1896 р. зібрання налічувало 205 членів президії, почесних та дійсних членів⁴⁰, які були «представниками верстви купецтва, власниками патентів на належність до гільдій або ж свідоцтв про право на комерційну діяльність». Згідно з §11 статуту, не допускалося членство у клубі: «1) жінок; 2) неповнолітніх, за винятком носіїв відповідних рангів; 3) вихованців освітніх установ, нижніх військових чинів та юнкерів, навіть у разі досягнення ними повноліття; 4) колишніх членів, виключених за порушення правил і норм; 5) осіб, проти яких було порушено процедуру судового розгляду; 6) неплатоспроможних осіб, проти яких було порушено процедуру банкрутства; 7) осіб, виключених з інших харківських клубів та аналогічних їм закладів за порушення правил поведінки; 8) штатних працівників зібрання, а також господарів буфетів, більярдних тощо»⁴¹. Прийом новачків відбувався за рекомендацією двох дійсних членів зібрання, що ставилася на голосування. У ньому мала взяти участь щонайменше половина членів. Обраним вважався той, за кого проголосувала проста більшість. Почесних членів обирали двома третинами голосів після внесення їх кандидатур радою зібрання.

Неформальне спілкування, розваги і «дозвілля, максимально віддалене від повсякденних справ» – такою була мета діяльності Харківського купецького зібрання згідно з §1 статуту. Воно влаштовувало бали, маскаради, вечори танців, музичні і літературні вечори, банкети для членів зібрання та їхніх сімей. «Спілкування, дозвілля і користь в різних галузях знання» – засадничі гарантії статуту клубу своїм членам – доповнювалися підшивками газет і журналів, бібліотекою та доповідями, організованими власними зусиллями. Той, хто залишав зібрання після другої години ночі, сплачував штраф у розмірі від 30 коп. до 38 руб., що використовувався на потреби зібрання. До участі у розважальних заходах, згідно з §27 статуту, допускалося також і дамське товариство⁴².

Важливим місцем неформальних зустрічей і спілкування київських купців був Купецький клуб на Олександрівській вулиці, що став символом інтеграції місцевого купецтва у суспільне життя міста. Головував у ньому купець-старообрядець

М. П. Дегтерев, який щодня з'являвся у цьому будинку, розглядаючи його як комерційний заклад. Спочатку він як голова зібрання 20 квітня 1881 р. в розложеному листі звернувся до київського міського самоврядування із клопотанням, до якого було додано плани ділянки, побудови та оформлення фасаду Купецького клубу. Оскільки поблизу запланованого будівельного майданчика стояла капличка на пам'ять про події 4 квітня 1866 р., коли було скоєно перший замах на Олександра II, необхідно було також заручитися згодою духовної консисторії міста. Після її надходження та схвалення 2 квітня міською думою проекту будівництва і надання згоди на фінансову підтримку в розмірі 40 тис. руб. у травні 1881 р. під наглядом Купецького зібрання та особисто М. П. Дегтерева розпочалися будівельні роботи⁴³.

Останній вбачав у Купецькому клубі заклад, яким необхідно було вміло керувати з метою отримання економічної вигоди. Заклад мав у своєму розпорядженні сад із літнім театром, де щовечора грав струнний оркестр. За 30 коп. потрапити туди могли всі бажаючі, тоді, як приміщення клубу було до послуг лише його членів. Навіть доходами від гри в більярд та азартних ігор М. П. Дегтерев розпоряджався, виходячи з власних інтересів. Він забирав виручку з метою повернення кредиту, який він надав на спорудження клубу. Тому цей заклад кияни часто називали «жадібкою Дегтерева», приписуючи останньому яскраво виражену «жадібність». Мета його життя, на думку багатьох, полягала в тому, щоб заробити якомога більше грошей. М. П. Дегтерев, як згадували його сучасники, міг годинами торгуватися через 5 копійок, водночас роблячи пожертвування для громадських потреб із щедрістю, що рідко спостерігалася серед благодійників Києва⁴⁴.

Як ми з'ясували, купецькі товариства, що реально функціонували в економічно більш значних містах, у нових пореформених умовах найбільшу увагу приділяли благодійності, розвитку професійної освіти. Із переходом від традиційного укладу до індустріального купецька станова організація з елементу системи місцевого управління перетворювалася на інститут громадянського суспільства. Водночас біржові товариства, створені за професійно-становою ознакою, в яких переважали представники купецтва, вирішували не тільки економічні завдання, а й відстоювали через біржові комітети торгово-промислові інтереси усіх підприємців на місцевому і державному рівнях.

Купецькі зібрання, які існували в багатьох містах України, формували простір комунікації підприємницького прошарку, змістовним наповненням якого були професійні та благодійні устремління, і який водночас уможлилював як неформальне спілкування, так і насичене дозвілля. Тут улаштовувалися бали, маскаради, театральні вистави, танцювальні, музичні, літературні вечори й наукові лекції, організовувалися бібліотеки. Поряд із цим великою популярністю серед відвідувачів користувалися азартні ігри й більярд. Неформальна обстановка клубів дозволяла обговорювати й вирішувати важливі питання, які стосувалися господарських і громадських справ. Будинки купецьких зібрань відігравали роль осередку культурного життя великих міст. Час, проведений спільно у клубах або товариствах, співпраця в міській думі та інших громадських органах відкривали можливості соціальної інтеграції купецтва поза етнічними бар'єрами.

¹ *Боханов А.Н.* Российское купечество в конце XIX – начале XX века // История СССР. – 1985. – № 4. – С.106–118; *Его же.* Крупная буржуазия России. Конец XIX в. – 1914. – Москва, 1992. – 260 с.; 1000 лет русского предпринимательства. Из истории купеческих родов: Сб. очерков и воспоминаний. – Москва, 1995. – 478 с.; Предпринимательство и предприниматели России от истоков до начала XX века: Сб. / Ред. кол.: В.И. Бовыкин, В.В. Журавлёв, Ю.А. Петров, А.К. Сорокин. – Москва, 1997. – 343 с.; История предпринимательства в России. XVI – начало XX вв.: В 2-х кн. – Кн. 2: Вторая пол. XIX – нач. XX века / В.И. Бовыкин, М.Л. Гавлин, Л.М. Епифанова и др. – Москва, 1999. – 575 с.; *Ульянова Г.Н.* Благотворительность московских предпринимателей: 1860–1914. – Москва, 1999. – 512 с.; *Брянцев М.В.* Культура русского купечества: Воспитание и образование. – Брянск, 1999. – 201 с.; *Его же.* Религиозно-этические основы предпринимательства в России (XIX в.). – Москва, 2000. – 96 с.; *Левандовская А.А., Левандовский А.А.* “Тёмное царство”: купец-предприниматель и его литературные образы // Отечественная история. – 2002. – № 1 – С. 146–158; *Шаццлло М.К.* Социальный состав буржуазии в России в конце XIX в. – Москва, 2004. – 265 с.; Купеческая Москва: Образы ушедшей российской буржуазии / Пер. с англ.; отв. ред. Уэст, Ю.А. Петров. – Москва, 2007. – 248 с.; *Гончаров Ю.М.* Купеческая семья второй половины XIX – начала XX вв.: По материалам компьютерной базы данных купеческих семей Западной Сибири. – Москва, 1999. – 240 с.; *Мешалкин П.Н.* Меценатство и благотворительность сибирских купцов-предпринимателей: вторая половина XIX – начало XX вв. – Красноярск, 1995. – 157 с.; *Скубневский В.А., Старцев А.В., Гончаров Ю.М.* Купечество Алтая второй половины XIX – начала XX вв. – Барнаул, 2001. – 240 с. та ін.

² *Крутиков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 171 с.; *Лазанська Т.І.* Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – № 2. – С. 65–73; *Її ж.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – Київ, 1999. – 281 с.; *Її ж.* Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. II. – Київ, 2001. – С. 24–41; *Ігнат'єва Т.В.* Купецтво Правобережної України в кінці XVIII – першій половині XIX століття: соціально-етнічний аспект // Наук. праці Кам'янець-Подільського педагогічного ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С.172–179.

³ *Беліков Ю.А.* Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2003. – 280 с.

⁴ *Ковалинський В.В.* Меценаты Киева. – 2-е изд., доп. – Киев, 1998. – 528 с.; *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. – Київ, 2004. – 314 с.; *Шудрик І.О., Даниленко Л.А.* Династія Харитоненків. – Суми, 2003. – 192 с.; Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. – Одесса, 1995. – 288 с. та ін.

⁵ *Беліков Ю.А.* Вказ. праця. – С.52.

⁶ Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными указаниями / Сост. С.Г. Щегловитов. – С.-Петербург, 1892. – С.282; *Коркунов Н.М.* Русское государственное право. – Т. 1. – С.-Петербург, 1893. – С.232.

⁷ Свод законов Российской империи. – Т. 9: Законы о состояниях. – Ст. 590, 614. – С. 119–120, 124.

⁸ Там же. – Ст. 595, 596. – С.120.

⁹ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 45, отд. 1-е. – С.271.

¹⁰ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф.1287. – Оп. 44. – Спр. 548. – Арк. 29, 32.

- ¹¹ Шаццло М.К. Указ. соч. – С.72; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – Т. 1. – С.-Петербург, 1999. – С. 505.
- ¹² Шаццло М.К. Указ. соч. – С.64–65, 70.
- ¹³ РДА. – Ф.1287. – Оп. 44. – Спр. 548. – Арк. 50–51.
- ¹⁴ Галайба В. Хроніка старого Києва. – К., 2003. – С.154.
- ¹⁵ Шаццло М.К. Указ. соч. – С.70.
- ¹⁶ Там же. – С.95.
- ¹⁷ Миронов Б.Н. Указ. соч. – С.505, 508.
- ¹⁸ Филипов Ю.Д. Биржа. – С.-Петербург, 1912. – С.197–198.
- ¹⁹ Устав Киевской биржи. – Киев, 1873. – С.1.
- ²⁰ Там же. – С. 4; Осадчая А.И. Биржа в России // Вопросы истории. – 1993. – № 10. – С.8–9.
- ²¹ Торгово-промышленная Россия. Справочная книга для купцов и фабрикантов. – С.26–27.
- ²² Двадцатипятилетие Киевской биржи. 1869–1894 г. – К., 1895. – С. XXVI, XXX, 122.
- ²³ Осадчая А.И. Указ. соч. – С. 8.
- ²⁴ Одесса 1794–1894. – Одесса, 1895. – С.169, 180, 195.
- ²⁵ Записки о торговых и промышленных силах Одессы, сост. в 1859 г. А. Скальковским. – С.-Петербург, 1865. – С.109.
- ²⁶ Одесса 1794–1894. – С.195.
- ²⁷ Двадцатипятилетие Киевской биржи. 1869–1894 г. – С. I.
- ²⁸ Невзоров А. Русские биржи. Отчёт по командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года. – Юрьев, 1897. – С.172.
- ²⁹ Филипов Ю.Д. Указ. соч. – С.163.
- ³⁰ Отчёт Киевского биржевого комитета за 1895 г. – К., 1896. – С.7–10.
- ³¹ Невзоров А. Указ. соч. – С.173.
- ³² Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф.226. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 1.
- ³³ Див.: Торгово-промышленные съезды в России. (Обзор деятельности). – С.-Петербург, 1896. – 163 с.
- ³⁴ 50-летие Одесского купеческого собрания. 1861–1911. Исторический очерк. – Одесса, 1911. – С.12, 26–29.
- ³⁵ Там же. – С.15–16.
- ³⁶ Там же. – С.17, 30–32.
- ³⁷ Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе. – Харьков, 2004. – С.226.
- ³⁸ Обзор деятельности Харьковского коммерческого клуба за 50-летие существования (1858–1908 гг.). – Харьков, 1910. – С.5–6.
- ³⁹ Список членов Харьковского коммерческого клуба за 1897–98 год. – Харьков, 1898. – С.3, 33.
- ⁴⁰ Підраховано за: Список членов Харьковского купеческого собрания за 1895–96 год. – Харьков, 1896. – 16 с.
- ⁴¹ Устав Харьковского купеческого собрания. – Харьков, 1892. – С.6.
- ⁴² Там же.
- ⁴³ ¹ ДАК. – Ф.163. – Оп. 41. – Спр. 2085. – Арк. 1, 2, 3, 17, 18.
- ⁴⁴ ¹ Ярон С.Г. Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожила. – Киев, 1910. – С.179–181.

УДК 94 (477) «XVIII-XIX» [Потоцькі]

І.І. Кривошея
(м. Умань)

МІСТО УМАНЬ У ВЛАСНОСТІ ГРАФІВ ПОТОЦЬКИХ (друга чверть XVIII – перша третина XIX ст.): ТЕРИТОРІЯ КОНФЛІКТУ, КОМПРОМІСУ ЧИ ВЗАЄМОДІЇ?

Аналізується роль магнатів Потоцьких у розвитку Умані, зокрема в економічній та соціокультурній сферах, будівництві дивовижного парку «Софіївка» і процесі конфіскації міста за участь Александра Потоцького у листопадовому повстанні на користь російської держави.

The article analyzes the Potockis' role in Uman's development especially in economic, social and cultural spheres, building the magnificent Sofiyivka Park and the process of the town's confiscation by Russian Crown for Aleksander Potocki's participation in the November Rebellion.

Кожне місто являє собою складний соціоетнічний і культурний організм, історія котрого (тобто його минуле, що проходить через сьогодні) творить майбутнє.

Історію Умані почали писати ще в XVII ст., спираючись на автентичні документи, тощо. Констатуємо той факт, що історії Умані в повному обсязі та в редакції, близькій до об'єктивності історичного процесу, до сьогодні ще не створено, хоча на зламі XX–XXI ст. вже з'явилася ціла низка наукових праць, які ліквідують «білі плями» у висвітленні минулого славетного українського міста.

Використання джерельної бази для написання близької до реального минулого історії міста повинно ґрунтуватися на залученні широкого кола джерел, аналіз яких дозволить більш об'єктивно висвітлити спірні питання.

В історії міста, коли вона перебувала у власності Потоцьких, є чимало суперечливих подій і періодів, які в історіографії трактуються по-різному. Автори ж у свою чергу намагаються вписати джерела в свою концепцію й, отже, підбирають їх навмисне, а не намагаються побудувати наукові конструкції на ґрунті їх комплексного аналізу.

Можна визначити кілька знакових епізодів (подій) в історії Умані, коли місто перебувало у власності польських аристократів Потоцьких, які (інколи при використанні одних та тих самих джерел) висвітлюються по-різному. По-перше, це події 1768–1769 рр., відомі під назвами «антифеодальне національно-визвольне повстання», «Коліївщина», «селянська війна» тощо. По-друге, роль магнатів Потоцьких у розвитку міста, зокрема в економічній та соціокультурній сферах. По-третє, будівництво дивовижного парку «Софіївка». По-четверте, процес конфіскації Умані за участь Олександра Потоцького у листопадовому повстанні на користь Російської держави.

Конфлікт. З 1726 р. Уманщина переходить у власність потужної магнатської родини Потоцьких. Першим власником останньої став Станіслав Потоцький, котрий отримав Уманщину від Гелени Морштин (уродженої Калиновської). В 1732 р., після смерті Станіслава, його маєтки успадкував Францішек Салезі

Потоцький (1700–1772) – воєвода київський, староста белзький, якого називали «малим королем на Русі»¹.

Гайдамаки, котрі активно діяли на Правобережжі, кілька разів турбували польське населення Умані (1737, 1749–1750, 1757 рр.). Газета «Польський кур'єр» від 5 жовтня 1737 р. повідомляла, що вони, напавши на місто, забрали гроші й худобу, однак убивств не чинили. Військам не вдалося їм перешкодити, бо «ватаги малі, надто важко напасти на слід...». І надалі гайдамацькі загони неодноразово напали на маєтки Потоцького. Так, у 1755–1757 рр. було завдано значної шкоди уманській латифундії на загальну суму понад 120 тис. злотих².

Місто, розташоване неподалік від кордонів Речі Посполитої, Російської імперії та Туреччини, було центром управління магнетарії Потоцького. Всеволодний магнат прагнув перетворити місто на осередок міжнародної торгівлі. Біля міста була слобода козаків, звільнених від податків, які мали значні угіддя й отримували від Ф.Потоцького платню та одяг. З 2 тис. 600 чол. 300 по черзі ходили до Кристинополя (родової столиці) охороняти покровителя. Раз на рік графський комісар проводив спеціальний огляд їх полку під командуванням полковника Обуха, коли козаки під дзвони та звуки труб і литавр виносили з міста знамена, бунчуки та прапори. Після огляду комісар давав на їх честь бенкет³.

Про важливість уманських володінь для Потоцьких свідчить той факт, що у 1760 р. в місті, котре щойно отримало підтвердження магдебурзького права, було закладено фортецю, яка повинна була стати могутнім форпостом магнатської влади у регіоні. 28 березня 1761 р. спорудження фортеці (Старе місто) було урочисто завершено. Фортеця була розташована на пагорбі, мала дві брами – Новоміську та Раківську. Над ними були вежі, на котрих стояли гармати. З боку Лисої Гори в palisadі існувала таємна хвіртка, яка постійно охоронялася. Місто-фортецю з двох боків оточувала річка Уманка. З третього боку його боронив глибокий яр; передмістя (Нове місто) відокремлювалося від Старого безводним ровом та земляним валом, який навколо фортеці, а також двоповерховий будинок уманського комісара були захищені дубовим частоколом (палями). За фортечними мурами знаходилися будівлі монастиря та монастирської школи, костюл, церкви, синагога, ратуша, а також дерев'яні житлові будинки⁴.

Умань, у котрій на 1768 р. проживали 1128 українців (селян та міщан) і 301 єврей, напередодні повстання перетворилася також на місіонерський осередок греко-католицької церкви. В 1762–1763 рр. уніатський єпископ М. Рило, за сприяння Ф. Потоцького, заснував у місті семінарію для підготовки уніатських та «перепідготовки» православних священників. Вона функціонувала декілька місяців. Ця «місіонерська» діяльність завершилася посвятою 150 священників для церков Уманщини. Через два роки в місті Ф.Потоцьким було засновано василіанський монастир, а у 1766 р. – школу при ньому. Новоутворений міський духовно-освітній осередок існував за фінансової та моральної підтримки всемогутнього магната. Ректор монастиря І. Костецький насаджував греко-католицьку віру часто нехристиянськими методами, брав участь у переслідуваннях православних священників⁵.

А далі був 1768 рік... У журналі «Киевская старина» зазначалося: «Катастрофа 1768 г. служит как бы гранью, отделяющею бурный кровавый период в истории Умани от новейшего, мирного, когда последовало вторичное восстановление города и началось спокойное, уже не прерывавшееся его развитие»⁶.

Компроміс. Під час інкорпорації регіону до складу Російської імперії та у перші роки XIX ст. спостерігалася наступна ситуація: царська влада мирилася з тим фактом, що місто (дуже важливе в економічному, військовому та адміністративному планах), яке було центром повіту (з 1795 р.), перебувало у приватній власності. З одного боку, існували скарги уманців на власника. Так, будівництво в місті на початку XIX століття нової Свято-Миколаївської церкви гальмувалося управителем Потоцьких – Качковським, що змушувало місцевих жителів скаржитися до Київської духовної консисторії⁷. А з іншого, – було небажання вирішувати окремі питання. Канцелярія цивільного губернатора відмовила у клопотанні управителю Потоцьких про відкриття в місті нової аптеки у 1824 р.⁸

Були спроби перебрати його під державну юрисдикцію. В 1809 р. Софія Потоцька мала пристати на пропозицію російського уряду продати повітове місто Умань до державної казни. Прецедент уже був, коли 1805 р. до казни за 783 668 руб. сріблом куплено м. Могилів Подільської губернії, але за своїми характеристиками (геополітичними та господарськими) воно менш вигідне, ніж Умань. Перевірка встановила, що річний прибуток – 191 145 злотих, або 28 671 руб. Сріблом – складається з наступних статей: коштів від посесії, панщини, чиншу, ставщини, зборів за продаж товарів тощо⁹.

З 172 шляхтичів графиня С.Потоцька отримувала чиншу за землю і будинки – 1997 злотих, грошового – 70, ставщини – 119 і від пасік – 207. Загальна сума платежів шляхти власнику міста становила 2393 злотих. Але не всі шляхтичі платили чинш, деякі були звільнені ще графом Потоцьким від них і володіли будинками без його сплати¹⁰.

Пожежа, що сталася влітку 1809 р., та замала ціна (трохи більше 500 тис. руб. сріблом), котру пропонував російський уряд, змусили графиню відмовитися від продажу міста до казни¹¹.

Не склалося, і російська адміністрація чекала ще більше двадцяти років. Після листопадового повстання, в якому взяв участь Александр Потоцький, Умань було конфісковано.

Першим, народженим в законному шлюбі Станіслава і Софії, був син Александр (1798–1868)¹². Почавши військову кар'єру з 14 класу (указ російського імператора від 15 листопада 1818 року), він вже через 10 років став полковником російської армії, взяв участь у війні з турками (1828–1829 рр.). Після відставки Александр оселився в Умані – своєму родовому маєтку, залишаючись найбільшим землевласником Уманського повіту¹³.

В місті за часів А.Потоцького було завершено будівництво римо-католицького костюлу, котре тривало досить довго. Освячення собору Успіння Пресвятої Богородиці відбулося 1826 р. Його вчинив єпископ Боровський 15 серпня¹⁴.

У списку 27 найповажніших поміщиків Київської губернії, який підписав генерал-ад'ютант Демидов 20 лютого 1826 р., за №14 значиться А.Потоцький¹⁵. У нього також

був конезавод, котрий знаходився в с. Бабанка. У 1830 р. завод витратив 2749 руб. сріблом, або 18 329 злотих, на утримання 113 кінських голів різних порід¹⁶.

Сповнений шляхетських імпульсів, молодий полковник Потоцький схилив голову перед образами польських патріотів. У Софіївському парку він наказав встановити статуї Т.Костюшка та наполеонівського генерала, племінника останнього польського короля Ю.Понятовського¹⁷. Перебуваючи під впливом сестри Софії, Александр під час повстання 1830–1831 рр. дав згоду на формування за власний кошт польського полку кінноти і передає на цю потребу 2000 червінців. Потоцький приїздить до Варшави, щоб спостерігати за процесом створення полку¹⁸.

Виїхати за кордон під час повстання А.Потоцькому вдалося на початку 1831 р. У листі з Кременця від 13 січня на ім'я губернатора Б.Княжніна він повідомляв, що після отримання ним паспорта в Одесі їде до своїх родичів, які перебувають у Відні. Про виїзд А. Потоцького до Австрії Княжнін доповів О.Бенкендорфу 30 січня 1831 р.¹⁹

Влітку того ж року в результаті обшуку будинку А.Потоцького було вилучено 132 одиниці різноманітної зброї, котру після опису відправили до київського арсеналу²⁰.

Конфіскація маєтків й іншої власності учасників повстання проводилася на підставі указів імператора Миколи I від 22 березня та 10 травня 1831 р. Перший зазначав, що необхідно «брать недвижимые имения мятежников в Западных губерниях в казну, на приращение инвалидного капитала», а другий визначав порядок їх прийняття до неї. Управління конфіскованими маєтками покладалося на губернські казенні палати²¹.

26 червня за розпорядженням міністра фінансів на маєтки повстанців було накладено секвестр. 10 серпня Київське губернське правління оголосило про секвестр маєтностей А.Потоцького²². На початку вересня до Умані направлено уповноваженого Київської казенної палати Й. Квітку з завданням перевірити, як відбувається опис маєтку графа, розпочатий 18 серпня. Особливу увагу при перевірці Квітка приділив «Софіївці». «Софиевский сад графа Потоцкого найден в первобытном состоянии. Постоянно при саде работает 30 человек, кроме сего, всякую весну отпускаются рабочие люди для чистки сада и прочего до 3000 человек обоего пола... Ежегодное содержание сада и всего в нем находящегося стоило в прошлом году 3500 рублей серебром». Далі у своєму звіті чиновник звернув увагу на можливість скоротити ці витрати до 2500 руб. сріблом²³.

До березня 1832 року управління маєтком під наглядом поліції здійснював колишній управитель А. Потоцького – В. Расевич. 13 березня того року воно було остаточно передано Київській казенній палаті, котра призначила уповноваженим по уманським маєтностям гвардії капітана Маркевича²⁴. Для управління будь-яким господарством, а тим більше таким великим магнатським маєтком, потрібен був негайний його облік, тому в 1833 р. розпочалася люстрація уманських володінь графа Потоцького²⁵. До утвореної 9 серпня Уманської ліквідаційної комісії ввійшли повітовий предводитель дворянства Ф. Рожицький, член земського суду та ін. Нагляд за її діяльністю доручався комісару Уманської повітової контори поручику Носачу-Носкову²⁶. Ліквідаційна комісія повинна була прийняти маєток Потоцького в казну, зробити його опис і ліквідувати борги з наявних коштів. Процес люстрації, тривав досить довго.

Взаємодія. Прикладами взаємодії різних етнічних спільнот в Умані можуть слугувати: 1) василіанська школа як джерело, з котрого розпочалася «українська школа

в польській літературі»; 2) безконфліктне співіснування в місті євреїв, поляків та українців у першій третині XIX ст.

Важливе місце в історії «української школи» займає василіанський монастир в Умані, бо саме тут у першій третині XIX ст. навчалися такі визначні постаті, як польські поети Йозеф Богдан Залеський (1802–1880), Міхал Грабовський (1804–1863), Северин Гошинський (1801–1876), етнограф Генріх Франциск Духінський (1817–1886), учасник польського національно-визвольного руху Ян Креховецький (1804 – після 1838), історик-славист В.І.Григорович (1815–1876)²⁷.

Саме С.Гошинський (навчався у місті у 1815/1816 – 1819 рр.), М.Грабовський відповідно (1818–1819 рр.) та Й.Залеський (1812–1819 рр.) були ініціаторами створення при монастирі літературного гуртка, на засіданні котрого і були прочитані перші вірші представників «української школи» в польській літературі²⁸. «Власне, Умані судилося стати осередком «української школи» у польській літературі. Троє приятелів утворили літературний гурток «За-Го-Гра» і взялися за видання шкільного журналу, який мав засвідчити їхні художні симпатії. Була доба романтизму, а романтизм піднімав на щит ідею національної самобутності народів, давав сильний імпульс інтересові до історії, фольклору, іноземних мов... Богдан, Северин і Міхал захопилися українськими піснями, народними переказами з часів Гайдамаччини. (...) І хоч в Умані Грабовський прожив недовго, один лише навчальний рік (1818–1819), проте «уманський слід» у його творчості був чи не визначальним»²⁹.

Відомі ще два вихованці міського василіанського училища, представники «української школи» брати Гроза: Сильвестр Венжик (1793–1849) навчався тут у 1802–1809 рр. та Александр Кароль Гроза (1807–1875) – у 1817–1820 рр.³⁰

Окрім представників «української школи», у той час в училищі навчалися Й.Мяновський (1804–1879) – доктор медицини, громадський діяч, іменем котрого було названо польський фонд підтримки науки (1881)³¹, а також Я.К.Сенькевич (1792–1860) – відомий історик-біографіст і перекладач творів англійських та французьких літераторів, який разом з тим публікував вірші під іменем Кароля з Каліновки³².

В історії уманського монастиря та шкіл при ньому можна виділити чотири етапи³³:

- 1) 1765 – червень 1768 рр. – заснування останнього й навчального закладу (шкіл або училищ) при ньому;
- 2) осінь 1768–1794 рр. – відродження монастиря і становлення навчального закладу (шкіл або училищ) при ньому як центру освіти в регіоні;
- 3) 1796 – листопад 1830 рр. – розквіт уманського монастиря та шкіл при ньому;
- 4) листопад 1830 – березень 1834 рр. – призупинення діяльності освітнього осередку в монастирі та його остаточна ліквідація російським урядом.

1 (7) лютого того року Ф. Потоцький передав у повне володіння монастирю села Гереженівку й Маньківочку (Монастирок), котрі давали щорічний прибуток відповідно 3325 злотих і 1072 злотих. Загалом прибутки від двох сіл за рік становили п'ять тисяч злотих³⁴.

Фундація Потоцького про заснування монастиря пояснювала структурну побудову його. Кількість василіан-ченців не повинна була перевищувати 14 осіб: 4 місіонери, 4 або більше професорів (залежно від кількості учнів в училищі), вікарій, настоятель, духовники та проповідники, необхідні для священнослужіння. Магнат подарував ва-

силіанам також площу в Умані, на якій розташовувалися церква, школи й келії для мешканців монастиря, а у передмісті – фільварок, амбар, город. Окрім того, Ф.Потоцький передав василіанам 200 тис. злотих, котрі розподілено так: сто використано на заснування і благоустрій монастиря, а решту коштів було передано фундатору для подальшого приросту відсотків із капіталу. Пізніше, ці кошти було використано для фінансової підтримки монастиря³⁵. Організацію останнього доручили І.Костецькому. Саме в часи його керівництва було здійснено будівництво дерев'яного монастиря, костьолю та школи³⁶.

1768 р. – це рік, коли конституцією було затверджено фундацію Потоцького про уманський монастир. У вирі селянської війни 1768–1769 рр. василіанський осередок в Умані було розгромлено, основну масу вихованців на чолі з Костецьким вбито, а згодом монастир було відновлено.

22 жовтня 1772 р. помер фундатор монастиря, воєвода київський Ф.С.Потоцький. Вшановуючи пам'ять засновника, уманські василіани вісім днів дзвонили в монастирські дзвони, а потім три дні правили заупокійну месу³⁷.

До монастиря неодноразово приїздив син Салезі – Станіслав Фелікс (Щенни) Потоцький. У 1783 р. він був присутній на екзамені зі схоластичної філософії (яка передбачала формальне сухе мислення, примирення віри з розумом). З 1782 по 1787 рр. монастир відвідали повноважний міністр у Польщі, генерал-фельдмаршал князь М.В.Репнін, маршалок Великого князівства Литовського І. Потоцький, гетьман Ф. Браницький. Цих поважних гостей зустрічали і проводжали дуже помпезно, вихованці показували «театральні діалоги», а потім супроводжували їх до міста Буки (давнього володіння Потоцьких)³⁸.

За описом Умані 1801 р., василіанський кляштор із кам'яною церквою, котру було збудовано в 1790 р.³⁹, мав 19 монастирських служителів⁴⁰. У той самий час у школі при ньому, яка вважалася однією з найкращих на Правобережжі, навчалися 263 учні⁴¹.

На період розквіту уманського василіанського монастиря й шкіл при ньому припадає час навчання відомої трійки С. Гощинського, Б. Залеського та М. Грабовського. В.Гнатюк так описав ту добу: «Роки перебування в Умані для Гощинського були цілою епохою його ідейного й літературного розвитку. Він став одним із активних учасників і проводирів літературних інтересів школярської молоді спільно із своїми новими близькими друзями Богданом Заліським і Мих. Грабовським. Молодь читає нову літературу, стежить за періодичними виданнями і виявляє самостійний літературний хист. Із шкільної доби Гощинському належить надрукована «Duma na gruzach ojczyzny». Мих. Грабовський 1816 р. покинув товаришів, перейшовши до Одеського рішельєвського ліцею, а 1819 р. залишили школу Гощинський і Заліський, не закінчивши її через конфлікт із префектом кс. Скибовським»⁴².

1816 року в школі навчалися 448 учнів⁴³. У 1830 р. уманське повітове василіанське училище перебувало під наглядом директора Київської гімназії.

Російська адміністрація розглядала пропозицію про поступову русифікацію школи. Так, згідно з проектом Левена служителям з Умані рекомендували взяти російських викладачів із Харкова, тоді вони могли б залишитися в своєму кляшторі, якщо ж відмовляться – треба закрити їх школу⁴⁴.

Ректор Скибовський (у 1840 р. перейшов у православ'я) ознайомив учнів та ченців з цим документом. У квітні 1831 р. за участь у повстанні було арештовано одного ченця, прізвище та ім'я котрого встановити не вдалося⁴⁵. Ректора викликали до Санкт-Петербурга з вимогою надати пояснення щодо участі учнів старших класів училища в польському повстанні⁴⁶. Восени 1831 р. уманський василіанський монастир російські війська перетворили на в'язницю для підозрюваних в участі у польському повстанні⁴⁷.

Наприкінці 1831 р. села Гереженівка і Монастирок, що належали монастирю, були конфісковані до казни, а в 1832 р. закрито й сам монастир. 5 березня 1834 року його було остаточно ліквідовано⁴⁸.

У 1796–1805 рр. в околицях Умані, яка постійно розвивалася, було закладено парк «Софіївка». Це диво було створене генієм Л.Метцеля, фінансами С.Щ.Потоцького та працею сотень українських селян на честь грекині Софії⁴⁹.

Співіснування українців, поляків і євреїв в Умані доби Потоцьких, коли ця територія стала російською, вже не проявлялося в таких кривавих формах, як у 1768 рр.

У перший період російського панування, після 1793 р., створювалася видимість прихильності до євреїв. В офіційному іменуванні слово «жид», у котрому відчувалася зверхність, було витіснене нейтральним терміном «єврей». Відповідно до реформ 1775 р. вся людність, яка займалася ремеслом та торгівлею, була поділена на стани: виділялися три купецькі гільдії (за майновим станом) і утворювалися окремі стани – міщан і «громадян». Єврейське населення, згромаджене в містах і містечках, зараховували до міщан, а найбагатших його представників записували до купецтва. Царська політика частково була сприятливою щодо єврейської спільноти й створювала теоретичні можливості для її участі у міських органах управління. На практиці ж зміна політичної ситуації створила нові правові та адміністративні реалії, до котрих єврейська людність змушена була пристосовуватися. Однією з них була межа осілості, початки якої сягають 60-х рр. XVIII ст. Заборона поселення євреїв діяла на більшості території Росії. Після другого і третього поділів Речі Посполитої числена єврейська людність була змушена жити в межах осілості, котра охоплювала колишню територію Речі Посполитої, Полтавську й Херсонську губернії.

Російські закони також забороняли євреям мешкати на селі та купувати землю. Ця заборона діяла в Росії у 1804 р., згідно з «Положеннями про облаштування євреїв». Тому останні на початку XIX ст. стали селитися тільки в містах і містечках. Втім, інший указ допускав утворення єврейських землеробських колоній у південних губерніях⁵⁰.

У 1825 р. було видане загальне положення, яке забороняло оренду маєтків євреями. Під тиском обставин вони спрямували свою активність в інших напрямках: оренда млинів, посередництво у торгівлі збіжжям та продаж промислових товарів⁵¹.

Впродовж XIX ст. із збільшенням загальної чисельності мешканців в Уманському повіті спостерігалася зростання частки єврейського населення. У зв'язку із запровадженням обмежень 1804 р. більшість його загалу концентрувалася у повітовому центрі або містечках.

У 1797 р. в Умані проживали 1517 мешканців, із них – 1381 єврей. Ревізія, проведена 1847 р., зафіксувала, що: в однойменному повіті за звітністю мешкали 8769 євреїв. Найбільшою була їхня громада в Умані – 4333 особи⁵².

«Положення» 1804 р. регулювало й релігійні питання. За євреями зберігалася свобода релігії. Було скасовано право кагалів і рабинів застосовувати публічні покарання для віруючих. Це обмеження викликане посиленням протистояння в іудейському середовищі. Релігійний розкол, пов'язаний зокрема з діяльністю хасидів, був серйозною проблемою, тому останнім було дозволено відкривати власні синагоги та мати своїх рабинів. Слід зазначити, що обраних на три роки рабинів, котрі перебували на утриманні єврейської общини, затверджували губернські органи влади⁵³.

На початку XIX ст. Умані судилося відіграти важливу роль у розвитку єврейської культури й релігійного життя. Події цього періоду вплинули на історичну долю міста.

На зламі XVIII–XIX ст. в місті було збудовано велику хоральну синагогу, яка збереглася до наших днів (на території заводу «Мегомметр»).

Синагога хасидів, що розташовувалася поруч із нею, була центром, навколо якого гуртувалися послідовники вчення цадика благочестивого Нахмана (1772–1810) з Брацлава. У 1810 р. останнього поховано в Умані. Він був правнуком рабина Ізраїля – засновника хасидського руху (одного із суспільних і духовних напрямків іудейського віросповідання). Нахмана було зараховано до сонму святих.

У серпні 1802 р. цадик відвідав уманське єврейське кладовище, де були поховані жертви 1768 р. Він був вражений трагічними картинами життя євреїв в часи повстання під проводом Залізняка та Гонти й заповів поховати його на цьому цвинтарі⁵⁴.

Всесвіт рухається і вдосконалюється, вважав цадик Нахман, а Бог присутній в усьому, навіть у злі, що твориться людиною. Основою етичної поведінки хасида він вважав простий спосіб життя, відвертість та щирість. Теологічні й художні твори Нахмана свідчать про його літературний талант, який рокрився в написанні коротких містико-релігійних оповідань, казок, легенд і віршів. Але їх може збагнути тільки людина, котра добре знає Тору та іншу теологічну літературу⁵⁵.

У травні 1810 р., після того, як пожежа знищила будинок Нахмана в Брацлаві, він переїздить до Умані. Тяжко хворий на туберкульоз, він прожив в Умані п'ять місяців. 16 жовтня 1810 р. Нахман помер, і його поховали, як він того бажав, на уманському єврейському кладовищі⁵⁶.

Таким чином, проаналізувавши період в історії Умані, коли місто перебувало у власності польського аристократичного роду Потоцьких, підсумовуємо:

1) Понад сто років містом володіли й управляли п'ять осіб з роду магнатів Потоцьких: 1726–1732 рр. – Станіслав; 1732–1772 рр. – Францішек Салезі; 1772–1805 – Станіслав Щенснї; 1805–1817 рр. – від імені свого сина Александра управляла Софія; 1817–1832 рр. – Александр;

2) Історично в той період місто перебувало у складі двох держав – Речі Посполитої і Російської імперії, «водорозділом» між ними є події 1793 р.;

3) В історії міста доби Потоцьких бачимо переплетення подій, котрі в польській, єврейській чи українській історіографії трактуються по-різному (наприклад, 1768 р.);

4) Російська влада тривалий час мирилася з тим фактом, що місто перебувала в приватній власності, й використала першу-ліпшу нагоду конфіскувати його до державної скарбниці;

5) Поліетнічний склад населення Умані, як і більшості міст Правобережної України, був фактором, що створював умови для співіснування на одній обмеженій

території різних конфесій: християнства – православної, римо-католицької та греко-католицької конфесій, а також іудаїзму;

б) Попри неможливість чітко визначити, якою була Умань – територією конфлікту, компромісу чи взаємодії – можемо констатувати те, що саме з добою Потоцьких асоціюються пам'ятки, що визначають непересічність цього міста: василіанський монастир зі школою, дивовижний парк «Софіївка» й місце паломництва брацлавських хасидів – могила цадика Нахмана.

¹ Ди. детальніше: *Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. Z Pamiętnika klasztornego 1766–1787 i z innech źródeł zebrał i zestawił Jan Czernecki.* – Kraków, 1939.

² Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. док. – К., 1970. – С.97,133,137,140, 200,254; Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини. – К., 1993. – С.164; Гайдамацький рух на Уманщині. Коліївщина 1768 року: Хрестоматія. – К., 2002. – С.18.

³ Историческое обозрение городов Киевской губернии с их окрестностями. г. Умань // Киевские губернские ведомости. – 1846. – № 26. – С.239–240; *Т-ий К.И.* Краткий очерк истории города Умани // Киевская старина. – 1882. – Т.IV. – С.391–392.

⁴ *Смоктий А.Г.* Умань // Киевская старина. – 1882. – Т.IV. – С.425; *Храбан Г.Ю.* Спалах гніву народного: Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр. – К., 1989. – С.36, 61–62.

⁵ Там само; *Трипольский А.* Базилианские монастыри Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. – 1872. – № 9. – С.203; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп.34. – Спр.1415. – Арк.464; Там само. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.58; *Кривошея І.І., Близнюк І.В.* Уманський базилианський монастир (1765–1834 рр. // *Кривошея І.І., Кривошея В.В., Близнюк І.В.* Уманщина в етно-політичній історії України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1998. – С.9.

⁶ *Т-ий К. И.* Указ. соч. – С.392–393.

⁷ *Кузнець Т. В.* Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття: Монографія. – К., 2006. – С.105.

⁸ *Кривошея І.* Уманські маєтки Александра Потоцького // *Пamiętnik Kijowski.* – Т. 8. – Kijow; Olsztyn, 2006. – S. 163.

⁹ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.2. – Оп.3. – Спр.2164. – Арк.39–43, 63 зв.

¹⁰ Там само. – Арк.35,58 зв.

¹¹ Там само. – Арк.81; ЦДІАК України. – Ф.49. – Оп.2. – Спр.1758. – Арк.36,58–59.

¹² *Z y c h l i ń s k i T.* Złota księga szlachty Polskiej. Rocznik XIV. – Poznań, 1893. – S.61.

¹³ *Konarska B. Potocki Aleksander* // PSB. – Т. XXVIII/1. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. – S.759–760; *Rostworowski E. Potocki Stanislaw Szczęśny (Feliks)* // PSB. – Т. XXVII/4. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984–1985. – S.759; ЦДІАК України. – Ф.49. – Оп.2. – Спр.1440; Там само. – Ф.533. – Оп.2. – Спр.664. – Арк.8.

¹⁴ ДАКО. – Ф.2. – Оп.231. – Спр.608; *Кочережко Я.М.* Опис Уманським церквам і монастирям // Уманський краєзнавчий музей. – НВФ–349. – Арк.20.

¹⁵ *Багалій О.* Матеріали до історії декабристського руху в Україні // Нариси з соціально-економічної історії України: Праці комісії соціально-економічної історії України. – Т.1. – К., 1932. – С.320–321.

¹⁶ ДАКО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.4007. – Арк.7.

- ¹⁷ *Lojek J.* Potomkowie Szczęsnego: Dzieje fortuny Potockich z Tylczyna. – Lublin, 1988. – S.83–84.
- ¹⁸ ЦДІАК України. – Ф.467. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.36.
- ¹⁹ Там само. – Ф.533. – Оп.2. – Спр.734.
- ²⁰ Там само. Оп.2. – Спр.1066. – Арк.247–248.
- ²¹ Там само. – Ф.445. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.8.
- ²² Там само. – Спр.25. – Арк.183.
- ²³ Там само. – Ф.533. – Оп.2. – Спр.1066. – Арк.248–248зв.
- ²⁴ Там само. – Ф.445. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.128–129.
- ²⁵ ДАКО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.5930-5931.
- ²⁶ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.66. – Спр.1736. – Арк.75,50.
- ²⁷ *Кочережко Я. М.* Опис Уманським церквам і монастирям // Уманський краєзнавчий музей. – НВФ–349. – С.16.
- ²⁸ *Павленко М.* Базилянський монастир: дослідження з історії уманського колегіуму у системі освітніх закладів України XVIII ст. // Уманська зоря. – 1996. – 30 жовтня.
- ²⁹ *Панченко В.* Пантелеймон Куліш в „Абботсфордї” // День. – 2002. – 14 грудня.
- ³⁰ Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. – К., 1988. – Т.І.: А–Г. – С.500.
- ³¹ *Beauvois Daniel.* Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. – Т.ІІ. Szkoły podstawowe i średnie. – Lublin, 1991. – S.194.
- ³² Wspomnienia. (1819–1823). Pamiętniki Franciszka Kowalskiego. – Kijów; Warszawa, 1912. – S.95.
- ³³ Детальніше див.: *Кривошея І., Близнюк І. В.* Уманський базилянський монастир (1765–1834 рр.) // Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). – К., 1998. – С.6–35; *Кривошея І., Тищенко Т., Зелінська О.* Сторінки історії Уманського василянського Київські полоністичні студії. “Українська школа” в літературі та культурі українсько-польського пограниччя. – Том. VII. – К., 2005. – С.180–192.
- ³⁴ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.34. – Спр.1415. – Арк.464; Там само. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.58; *Храбан Г.Ю.* Вказ. праця. – С.62; Акты Уманского базилианского монастыря: “De statu fundationis” – цит. за *Трипольский А.* Базилианские монастыри Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. – 1872. – № 9. – С.203, 207.
- ³⁵ Там само. – С.206; Материалы для истории народного образования // Киевская старина. – 1882. – Т.ІІ. – С.485; Уманская резня... – С.16.
- ³⁶ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.34. – Спр.1415. – Арк.469.
- ³⁷ Уманская резня... – С.16.
- ³⁸ *Кочережко Я. М.* Опис Уманським церквам і монастирям // Уманський краєзнавчий музей. – НВФ–349. – С.14.
- ³⁹ Там само. – С.15–16.
- ⁴⁰ Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.ІІ. – №3350. – Арк.1–2 зв.
- ⁴¹ Там само. – Ф.ІІ. – №19517. – Арк. 3зв.
- ⁴² *Крижанівський О.П., Плохій С.М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3–х книгах. Кн.3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К., 1994. – С.267.
- ⁴³ *Гнатюк В.* Попередник Шевченкових „Гайдамаків” // Черкаський край – земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник. – К., 2003. – С.156–157.
- ⁴⁴ *Beauvois Daniel.* Op.cit. – S.194.
- ⁴⁵ Ibidem. – S.195.
- ⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф. 1080. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.1–3.
- ⁴⁷ Див. Киевская старина. – 1892. – Т.XXXVIII. – С.166.

- ⁴⁸ ДАКО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.3360. – Арк.104.
- ⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп.34. – Спр.1415. – Арк. 469.
- ⁵⁰ Див. детальніше: *Косенко І.С., Храбан Г.Ю., Мітін В.В., Гарбуз В.Ф.* Дендрологічний парк Софіївка. – К., 1996.
- ⁵¹ *Щербак Н.О.* Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. // УІЖ. – 2004. – №6. – С.17,22.
- ⁵² *Самарцев І.Г.* Євреї на Україні на початок XX ст. // УІЖ. – 1994. – №4. – С.24.
- ⁵³ *Кузнець Т.В.* Єврейське населення Уманського повіту в XIX столітті // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.5. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2003. – С.28.
- ⁵⁴ *Щербак Н.О.* Вказ. праця. – С.20.
- ⁵⁵ *Лукин В., Соколова А., Хаймович Б.* Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. – Вып.2.: Подолия. – Санкт-Петербург. – 2000. – С.156,159.
- ⁵⁶ *Баніт А., Зарубинський О.* Нахман Брацлавський і Брацлавські хасиди // Людина і світ. – 1994. – №7. – С.31; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С.269–270.
- ⁵⁷ *Лукин В., Соколова А., Хаймович Б.* Указ. соч. – С.166–167.

УДК 314.122.6: 911.375 (477.4)

*О.В. Куриленко
(м.Київ)*

ЕТНІЧНА СТРУКТУРА МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПОЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ.

У статті проаналізовано вплив етнічної структури на поземельні відносини в містах Правобережної України в дореформений період XIX століття.

В статье проанализировано влияние этнической структуры на поземельные отношения в городах Правобережной Украины в дореформенный период XIX столетия.

The article has analyzed the influence of the ethnic structure on land relations in the cities of Right-bank Ukraine in pre-reform period of 19th century.

На думку багатьох дослідників, XIX століття має ключове значення у процесі формування модерної нації та її атрибутів: національний міф, континуум історичного наративу, пантеон національних героїв, літературна мова, територіальна мапа, церемоніальні традиції, політичні вимоги тощо. Міста відіграли у цьому процесі одну з ключових ролей, адже капіталізм та індустріалізація – міські винаходи, які трансформували суспільство, ніби неолітична революція¹.

Втім, якщо об'єктом нашої уваги будуть міста Правобережної України 1798–1870 рр., то ми побачимо, що вони не можуть бути названими індустріальними містами, а суспільство в межах якого вони функціонують назвати капіталістичним можна лише наприкінці періоду, але із значними поправками. Звісно, саме в цей час йшов процес формування української, польської, єврейської модерної нації, але важко оцінити рівень національної свідомості мешканців міст. І основне питання тут не в тому, що українці не відокремлювали себе від росіян, поляків та євреїв, а ті, в свою чергу, від українців, а в тому, як вони відокремлювали один одного? Тож залишимо питання існування чи не існування модерної нації в досліджуваній період іншим дослідникам.

Відмовившись від використання такого поняття як нація, мусимо зауважити, що ніхто не стане заперечувати існування в заданому часі та просторі етносу – конгломерату людей зі спільним стереотипом поведінки. Так як етнос існував задовго до царя Атея та Симона Петлюри, то саме це поняття та його дефініцію ми будемо використовувати.

«Прописавши» етноси в міста Правобережної України XIX ст., зазначимо, що міста здавна мали досить строкату етнічну структуру: українці, євреї, поляки, росіяни, молдавани, цигани та ін. І якщо села були в переважній більшості українським, то міста були справжньою етнічною мозаїкою.

Перш ніж перейти до аналізу етнічної структури міст Правобережної України та її впливу на поземельні відносини зауважимо, що при дослідженні етнічного складу міст краю важливе значення має індикатор етнічної приналежності. Таким індикато-

ром іноді може виступити релігійна конфесія, як у випадку з євреями, іноді, як у випадку з поляками, індикатором може виступати як релігійна конфесія, так і соціальна приналежність – шляхетський стан. Але у обох випадках ми повинні пам'ятати, що ні релігійна конфесія, ні місце в соціальній структурі не можуть бути гарантією реального відображення етнічної структури. У випадку з «іншуванням» українців та росіян ситуація ще більш складніша, адже у статистичних звітах та відомостях того часу графі, яка б дозволяла чітко відмежовувати росіян від українців не було, а тому виокремити між православним населенням українців від росіян чи білорусів досить складно: можливо виокремити та обчислити чисельність лише російській субетнос – старообрядців. В такому разі, на наш погляд, вірною була б ідентифікація всього православного населення українцями, позаяк відсоток росіян та білорусів в православному населенні навряд чи перевищував 3 проценти від всього населення міст.

Серед всього неукраїнського населення Правобережжя, найлегше піддаються «ідентифікації» євреї. Аналіз міського населення краю свідчить про значний відсоток у структурі городян євреїв, що є наслідком проходження тут смуги єврейської осілості. Концентрація єврейського населення саме в містах обумовлена також професійною специфікою даного етносу та політикою царського уряду, який переселяв євреїв із сіл, придорожніх шинків та прикордонних поселень до міст та містечок.² Так, в 1808 р. розпочалося виселення євреїв з села, яке було оголошене ще «Положенням» 1804 р.³ Через деякий час виселення було призупинене, але політика царських чиновників не змінилася: євреїв звинувачували в нікчемному стані села, а тому прагнули відокремити від нього.

У 1825 р. євреям заборонили мешкати на прикордонній смузі, оскільки саме вони активно займалися контрабандою. Все це сприяло тому, що станом на середину 30-х років XIX ст. в містах мешкало близько 30% всіх євреїв Правобережної України: у містах Київської губернії – 30%, Волинської – 38%, Подільської – 20%.⁴ Решта євреїв, як правило, мешкала не на селі, а в містечку, де концентрувалась переважна більшість єврейського населення краю, але містечка знаходяться поза межами нашого дослідження.

Враховуючи відносну чисельність євреїв в містах, варто пам'ятати, що майже впродовж всієї першої половини XIX ст. городян ледве нараховувалось 10% від всього населення Правобережжя.

Загальна динаміка чисельності єврейства в першій половині XIX століття свідчить про демографічний підйом. Так, по VII ревізії євреїв нараховувалось 11% від всього населення краю, а по X – 11,5%. Найвищою частка єврейського населення була в Волинській губернії (близько 13%); на другому місці знаходилася Подільська (близько 11%) і на третьому – Київська (близько 10%). В Бердичівському повіті євреї становили 27%, що було найвищим показником на Правобережній Україні.⁵

Проаналізувавши загальне зростання чисельності єврейського населення на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. перейдемо до аналізу відсотку городян серед всієї сукупності євреїв Правобережної України. Так, в 1830-х роках євреїв городян стало на 7% менше, тобто 23% від всього єврейського населення краю: Київська губернія – 21%, Волинська – 30%, Подільська – 17%. При цьому, зменшення єврейського населення міст було як відносним, так і абсолютним: якщо в 1834 р. у містах

Правобережної України мешкало 123 тис. євреїв, то в 1841 р. – 116 тис, тобто за цей період чисельність євреїв в зменшила на 6%.⁶ Внаслідок такої різниці в динаміці єврейського населення в містах та повітах склалася ситуація, коли загальна чисельність євреїв в краю збільшувалася, тоді як в містах навпаки – зменшувалася.

Зменшення чисельності євреїв в офіційних містах спричинене тим, що концентрація євреїв в містах непокоїла християнських купців та міщан, так само як концентрація євреїв на селі викликала занепокоєння у царського уряду. Іноді християнські купці та міщани прохали уряд виселити євреїв з їхнього міста. Ще у 1796 р. Павло I відповів відмовою на прохання християн Кам'янець-Подільська та Києва про виселення євреїв з цих міст. У 1801 р. київській магістрат, апелюючи до привілеїв 1619 року, знову прохав уряд виселити євреїв з міста, але й цього разу християни Києва отримали відмову. У 1827 р. євреям все ж було заборонено мешкати в Києві, проте їм було дозволено короткострокове перебування в місті⁷. Зрозуміло, що виселенням євреїв з Києва 1827 р. частково можна пояснити і зменшення частки євреїв серед городян, але в 1845 р. офіційний статус міста отримав Бердичів, де частка євреїв була однією з найбільших на Правобережжі, що відновило «статистичну справедливість» у регіоні.

Виходячи з вищенаведеного, ми можемо зробити припущення, що демографічний приріст євреїв, який відбувався протягом першої половини XIX ст., проходив в повітах, а точніше в містечках, де єврейство було чисельно домінуючим етносом, але не в офіційних містах, де воно також було чисельним. Однак, попри цю тенденцію, єврейське населення продовжувало посідати одне з провідних місць в етнічній структурі міста Правобережжя протягом всього XIX ст. Також варто пам'ятати, що офіційна статистика не завжди могла об'єктивно відображати реальний стан речей, позаяк євреї часто ухилялися від перепису з метою уникнути оподаткування або ухилитися від військової повинності⁸.

Чисельність єврейського населення в окремо взятому місті по відношенню до всього населення міста була різною. Так, в Умані в 1802 р. євреї становили 38% від всього населення міста⁹. Часто єврейство було домінуючою за чисельністю етнічною групою в структурі того чи іншого міста Правобережної України. У цьому випадку, найбільш наглядним є приклад містечка (а з 1845 р. міста) Бердичів, де у 1835 р. єврейське населення становило 89%¹⁰. Протягом досліджуваного періоду єврейське населення Ямполья перевищувало 80% від всього населення міста. У 1865 р. частка єврейського населення в структурі іншого міста Правобережної України – Летичева, становила 35% від всього населення, і це в той час, коли частка всього єврейського населення губернії становило 11%¹¹. У 1869р. в місті Кам'янець-Подільський євреї становили 34%¹².

Серед всього міського населення Правобережжя питома вага євреїв становила 31%: Київська губернія – 17%, Волинська – 44%, Подільська – 33%.¹³ Тож єврейство, будучи десятою частиною регіону, становило майже третину міського населення Правобережної України.

Важливим для розуміння місця євреїв на Правобережжі є їхня соціальна та економічна роль. Будучи міським або міщанським населення, євреї, зрозуміло, потрапляли в так звані міські стани: купці, міщани, цехові. Так, наприкінці XVIII ст. більше 110 тисяч євреїв Правобережної України були записані міщанами¹⁴. На середину 30-х ро-

ків в Волинській губернії євреї становили 89% від всього міщанства губернії, в Київській – 72%, в Подільській – 83%¹⁵. На середину 50-х років відбулося зменшення лише на 1-3% від показника 30-х років XIX ст.¹⁶ З наведених статистичних даних можемо зробити висновок, що євреї були домінуючим етносом, який входив до соціальної групи міщан, але високий відсоток євреїв міщан не відповідає відсотку городян (близько 35%), що підтверджує наше припущення про концентрацію єврейського етносу не стільки в містах, скільки в містечках, адже мешканець містечка також міг приписуватися до міщанського стану та торгувати у місті.

Великий відсоток євреїв серед міщан не дозволяє нам говорити про тотожність елементу соціальної структури міста – міщанина та елементу етнічної структури – єврея, оскільки соціальна група міщан була теоретично відкритою на вході та виході: звичайний українській селян гіпотетично мав шанси стати (і ставав) міщанином, тоді як євреї, як відомо, міг стати землеробом (правда, при цьому він мав зректися віри, а на той час це означало перестати бути євреєм).

Інша соціальна група, в якій чисельність євреїв на Правобережжі була значною – купецтво. На середину 1830-х років купці-євреї в Волинській губернії становили 97% від усіх купців, Київській – 74%, Подільській – 81%. Помітно, що відсоток євреїв в купецтві Київської губернії був найменший, а в Волинській – найбільший, що відповідає показникам по міщанству. Через двадцять років, на середину XIX ст. в Волинській губернії євреї-купці становили 96%, в Київській – 83%, в Подільській – 87%¹⁷. Тобто, відбулося зростання частки євреїв серед купецтва Правобережної України.

Наведені дані свідчать про те, що купецтво в містах було також переважно єврейським, особливо помітним було їхнє домінування наприкінці XVIII – початку XIX ст. Так, в Умані євреї становили 83%¹⁸ купецтва, а в багатьох інших міста, де чисельність купців не перевищувала 20 чоловік, всі представники купецького стану були етнічними євреями. До 1830-х рр. ситуація майже не змінилася. Наприклад, в структурі Бердичева 30-х рр. XIX ст. євреї становили 74% від всього купецтва¹⁹. В містах Київській губернії вже в 1827 р. євреї становили більше 70% всього купецтва: в першій та другій купецьких гільдіях – 57%, в третій – 84%²⁰.

Концентрування євреїв в містах не могли не помітити сучасники. Один з них, М.Костомаров, перебуваючи в Рівному у 1840-х роках, написав: «Це брудне єврейське місто, де довелося мені мешкати, мало вкрай багато багнюки при відсутності найманих коней ... на щастя воно було таким невеличким, що куди б не піти, все не буде далеко»²¹. Важливим для нас є те, що автор даного тексту називає все місто «єврейським», що ще раз підтверджує чисельність євреїв в містах Правобережної України.

Безумовно, значна чисельність євреїв в містах обумовлювала те, що вони ставали власниками міських будинків, стаціонарних магазинів та заводів, а це потребувало міської землі, яка також переходила у їхню власність. Так, у 1848 р. із земель, які належали м. Житомиру, було виділено єврею Брейтману ділянку (40 кв. саж) під будівництво свічкового заводу, з оплатою дев'ять рублів сріблом на рік. Інший єврей Мирожков отримав у двадцятичотириохлітнє користування (1000 кв. саж) під забудову смоляного заводу з оплатою по вісім рублів сріблом на рік. При цьому, орендна плата могла підвищуватися лише після 10 років з моменту підписання контракту²². У 1850-х роках єврей Фейвель Ерпаху орендував 5 кв. саж. землі за 45 копійок на рік, там він

побудував свою торгову ятку²³. Всі ці приклади свідчать про важливе значення для євреїв міської землі, яка ними використовувалась не лише для будівництва осель, але й для торгівлі чи виробництва. Цікавим є те, що єврейських прізвищ дуже мало серед орендарів сінокосів, городів та вигонів в межах міської межі.

Поряд з євреями, вкрай важливе значення на Правобережжі відігравали поляки, які тут, як правило, мали значне чисельне представництво та, що саме головне, панували у соціальному відношенні. Поляки, в переважній більшості, мали поряд з етнічною ще й католицьку релігійну та шляхетську соціальну ідентичність. Така потрібна ідентичність у поляків на Правобережжі створювала так звану «кумулятивну групу». Цей термін ввів в соціологічну науку П.Сорокін, який писав: «Будь-яка сукупність індивідів не часто утворює елементарну колективну єдність, тобто групу, яка пов'язана тільки одним зв'язком. Буває, що група індивідів належить одночасно до декількох елементарних єдностей. Коротше, в соціальній дійсності ми частіше зустрічаємо не елементарні, а кумулятивні групи. Останні, – продовжує американсько-російський соціолог, – бувають закритими та відкритими, але закритість та відкритість тієї чи іншої кумулятивної групи може історично змінюватися: одна й та сама кумулятивна група в одну епоху може бути закритою, в іншу – відкритою»²⁴. Саме кумулятивною групою, на наш погляд, були поляки, католики та шляхтичі Правобережної України першої половини XIX ст.

Звісно, не кожен католик поляк, навіть не кожен шляхтич поляк, але в переважній більшості випадків ці ідентичності на Правобережжі першої половини XIX ст. збігалися, ніж диференціювалися. Так, відомий український вчений та громадський діяч В.Антонович (шляхтич, який перейшов на бік українського народу, тим самим змінивши польську ідентичність на українську) пише: «Шляхетство було формою, виробленою польським суспільним життям; суспільне самоуправління є цілком до якої прагнув увесь український народ... Звісно, для русина було більш вигідним прийняти польський спосіб життя – і вони приймали – але разом з тим вони зраджували своєму народові; опиралися на чужий принцип, вони відчували, що розійшлися з життям народу – сплячилися; ця відповідність поляка та шляхтича, русина та простої людини і нині у нас продовжується»²⁵. Виходячи з написаного В.Антоновичем, зазначимо, що шляхтич і поляк були словами, які визначали тотожний зміст (Не важливо правда це чи ні, а важливо, що для XIX ст. таке твердження уявлялося істинним). Смилова близькість між поляком та шляхтичем є одним з прикладів того, що певний етнос може мати свої соціальне місце в структурі соціуму. Звісно, були й винятки, сам Володимир Антонович був шляхтичем і українцем. Однак, його випадок ідентифікації шляхтича українцем був таким відхиленням від норми середини XIX ст., що колишні побратими В.Антоновича по «класовій свідомості» назвали його «перевертнем».

Іншим важливим елементом для польської ідентичності був католицизм. Ще один, вже згадуваний нами, сучасник, М.Костомаров, з цього приводу пише: «Тодішнє прагнення уряду до русифікації краю спричинило те, що поляки не наважувалися себе називати поляками, а називали католиками, що виходило кумедно: слово «католики» в Київському краю втрачало своє звичайне повсюдне значення віросповідання і стало означати нібито окрему національність; але визнаючи себе католиком, поляк, однак, нізачо не назвав себе русином, позаяк в цьому краї і слово «руський» викорис-

товувалося нібито для означення віросповідання. Цим, власне, і обмежувалося тодішня русифікація²⁶. Зі слів видатного українського вченого ми спостерігаємо семантичний трансфер слів та їхнього смислу. Коли для решти територій Російської імперії слово «католик» означає віросповідання, то для Правобережної України це слово отримує етнічний смисл, завдяки якому проходить національне самоідентифікування, поряд з тим, інше слово «русин» відривається від етнічного змісту (або паралельно використовується з ним), і перебирає конфесійний. Таким чином, на Правобережній Україні семантика етнонімів мала конфесійну ознаку, що означає використання конфесій, як індикатора етнічної приналежності, поряд з соціальною належністю.

Чисельність поляків на Правобережній Україні прямо визначити вкрай складно. Індикатора два – релігія та соціальна група, - а тому можуть виникнути і дві різні підходи до обчислювання. Якщо індифікувати поляків по вірі, то їхня чисельність на Правобережжі першої половини XIX ст. не перевищувала 450 тис. чол., але якщо визначати поляків за шляхетською ідентичністю, то їхня чисельність не перевищувала 270 тис. чоловік²⁷. Тому відсоток поляків на Правобережній Україні коливався в діапазоні 10% – 6% від всього населення. Російський дослідник В. Кабузан, який схиляється до того, що кількість поляків дорівнювала 6% (в Волинській губернії – 10%, в Київській – 5% та в Подільській – 3%), зазначає зниження частки поляків у регіоні протягом першої половини XIX ст. Поляки не були чисельно домінуючим етносом в регіоні, але соціальний статус вони, як правило, мали вищий. Найбільша частка була в Махновському повіті Київської губернії (11%), в Волинській губ.: в Новоград-Волинському п. – 15%, Староконстантинівському п. – 15%, Луцькому – 14%, Кременецькому – 13%, в Подільській губернії в Балтському п. – 6%²⁸.

Польські магнати часто володіли не лише земельними ділянками в місті, але й цілими містами. До таких міст на початку XIX ст. належали: Дубно (Любомирські), Острог (розділений на дрібні ділянки), Рівне (Любомирські), Староконстантинів, Заслав (Сангушко), Гайсин (Потоцькі), Литин (до 1838 р. належало Холоневським), Могилів-на-Дністрі (у 1806р. Потоцькі продали місто державі), Ольгопіль (Любомирські), Ямпіль (Потоцькі), Канів (Понятківські), Умань (у 1834 р. конфісковане у Потоцьких), Бердичів (Радзивіли)²⁹.

Поземельні відносини в приватних містах відрізнялися від казенних міст. Російське законодавство не завжди було пристосованим до специфіки таких поземельних відносин, тому неунормованими законодавчо залишалися і земельні стосунки володарів міст з мешканцями останніх – власниками нерухомого майна, тому що на праві власності ним володіла лише незначна частина городян. Безроздільно розпоряджалися своєю нерухомістю також церкви та монастирі (як православні, так і католицькі), а земельними ділянками – також держава із зведеними на них будівлями. Рештою міської землі на праві власності безроздільно володів сам власник міста. Ось чому більшість міських жителів володіла нерухомістю на чиншовому праві та сплачувала на користь власників міст спеціальний земельний податок – чинш. Крім того, останні з усіх мешканців утримували й окрему плату за користування землею під пасовища³⁰.

Серед населення міст чисельність поляків коливався в діапазоні від 0,3% до 20%. Так, на середину XIX ст. в заштатному місті Нова-Ушиця польське населення становило 19%, в Вінниці – 10%, в заштатному місті Сальниця – 12%, Черкаси – 0,3%,

Умань – 9%, Васильків – 1%, Канів – 3%, Тараща – 3%, Бердів – 9%³¹. Тобто, в середньому поляки становили 7% від всього населення міст Правобережної України. Однак, варто зауважити, що чисельність польського населення в містах значно дисперсна, в залежності від частини Правобережної України: в західних районах Правобережжя та приватновласницьких містах їх чисельність значно більша, ніж в східних регіонах та казенних містах. Поляки, порівняно з євреями не відзначаються значним рівнем концентрації населення в містах.

Основна частина поляків не була великими магнатами. Бідніша шляхта, так як і по всій Польщі, поділялася на безземельну шляхту, яка була набагато чисельніше ніж деінде, міську шляхту – дуже мало чисельну та службову шляхту, що виконує різні роботи у маєтках.³² Часто шляхтичі виконували ту ж роботу, що й звичайні українські міщани. Так, серед семи орендарів приміської землі Ковеля під городи було четверо поляків³³.

Розглянувши єврейське та польське населення міст перейдемо до росіян. Попри належність Правобережної України до Російської імперії відсоток росіян в регіоні був мали впродовж всієї першої половини XIX ст., він не перебільшував 1% від всього населення (Х ревізія – 0,6%)³⁴.

Виокремити росіян з православного населення Правобережної України вкрай важко. Більш простіше ідентифікувати російський субетнос, старообрядців, які рахувалися окремою графою у статистичних відомостях того часу. В основній масі старообрядці Правобережної України були селянами, проте селянами незалежними. Релігійні переконання не дозволяли їм бути у кріпосній залежності від поміщика. Тому старообрядці часто приписувалися до міст чи містечок.³⁵

Значна старообрядська громада існувала в Черкасах. Там чисельність старообрядців майже протягом всієї першої половини XIX ст. дорівнювала п'ятій частині всього населення міста³⁶. Так, в 1830р. серед 5774 мешканців міста 1474 належали до старообрядців. Вони мали в Черкасах невелику капличку, а також жіночий та чоловічий монастирі.³⁷ У тому ж 1830р. старовіри попрохали виділити землю для перенесення церкви з села Грекові до міста Черкаси, але царські чиновники їм відмовили, мотивуючи це тим, що у старообрядців Черкас вже й так забагато культових споруд у місті³⁸.

Іншим містом компактного проживання старовірів була Балта, близькість якої до Одеси дозволяла місту демонструвати значну динаміку зростання населення та економічного розвитку. Так, наприкінці 50-х років XIX ст. старовірів в Балті мешкало 1490 чол., що дорівнює 10 % від всього населення міста³⁹.

Етноконфесійна структура міст Київської губернії за 1845р.

Місто	Населення	Православні	Римо-католики	Євреї	Старообрядці	Лютерани
Бердичів		1631 (4%)	3749(9%)	35707(87%)	-	71(0,17%)
Тараща		3732 (60%)	166 (3%)	2231 (37%)	-	-
Умань		802 (10%)	772 (9%)	6684 (80%)	4	5
Звенигородка	7501	Даних немає	Даних немає	1047 (14%)	Даних немає	Даних немає
Чигирин	5663	Даних немає	Даних немає	1337 (24%)	Даних немає	Даних немає
Черкаси	9400	7136 (76%)	34 (0,37%)	448 (5%)	1782 (19%)	-
Канів	5503	3561 (65%)	140 (3%)	1802 (32%)	-	-
Липовець	5094	2820 (55%)	441 (9%)	1833 (36%)	-	-
Сквира	6045	Даних немає	Даних немає	2139 (35%)	Даних немає	Даних немає
Васильків	8198	6076(74%)	71(1%)	2050(25%)	-	1
Київ						

* Підрахунки проведені за даними: Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч.I. Обзорение площади, народонаселение, населенных мест и путей сообщения. – СПб.: 1852 – С.404–471.

Для старообрядців Черкас та Балти характерними були як заняття землеробством в місті, так і заняття ремеслами.

Наступним етносом, якому ми приділимо увагу, будуть молдавани. Порівняно з єврейською та польською етнічною меншістю, молдавани, так само як і росіяни, не були чисельним етносом Правобережної України. Їхня чисельність була меншою за 1% (X ревізія – 0,92%), при цьому питома вага молдавського етносу збільшувалося в основному за рахунок міграції з сусідньої Бессарабії. В основному вони мешкали в Подільській губернії (X ревізія – 2,74%). Найбільша чисельність молдаван була в трьох південних повітах: Балтському (X ревізія – 13,4%), Ольгопільському (9%) та Ямпільському (5%). З середини 1830-х років їхня чисельність зменшує, що, на думку В.Кабузана, спричинене українською асиміляцією, яка, щоправда, відбувалася не в місті, а в українському селі. В Ольгопільському повіті зустрічаються такі згадки: «Село Дмитрошівка. Мешканців 672 чоловіків та 706 жінок. Молдавани, але молдавську мову мало хто знає, стали малороси».⁴⁰

Ще однією етносом Правобережної України та її міст були цигани. Жили вони надзвичайно бідно, землі для обробітку не мали, а займалися різними кустарними промислам та ремеслами, зокрема ковальством та ложкарством⁴¹. Специфіка способу життя цього етносу навряд чи дозволяла губернським чиновникам того часу складати точні статистичні звіти, але все ж підрахунок вівся. У 1839р. був проведений один перепис циганського населення в містах та поселеннях Правобережної України. Так, згідно перепису в Київській губернії мешкало 894 чол., Волинська губернія – 486 чол., Подільська – 318 чол. Все це населення було поділене на міщан та селян, а також вказано осіле воно чи ні. У Київській губернії цигани належали до селян 365 чол.(маючих осілість – 284) та міщан 529 чол.(мали осілість 9), у Волинській губернії – селян 425 (мали осілість 415), міщан 59 (мали осілість 18) та вільних людей 2чол. (осілих не було), у Подільській губернії – селян 175 (осілих 175) а міщан 143 (осіли 3)⁴². Із наведених статистичних даних ми спостерігаємо, що у міщан осілість дуже мала, тоді як у селян – більша. Це не дає нам прямого уявлення про чисельність циган в містах Правобережжя, але дозволяє нам зробити припущення, згідно якого цигани, якщо і мешкали в містах, то навряд чи багато з них мали там земельну власність.

Етнічна структура Правобережної України

Етнос	Ревізія	
	V(1795)	X(1858)
Українці	87,82	78,98
Поляки	7,79	5,69
Євреї	3,61	11,52
Росіяни	0,11	0,63
Молдавани	0,59	0,92
Інші	0,02	2,72(1,90 - білоруси)

* Таблиця складена за даними: *Кабузан В.М.* Народы России в первой половине XIX в. Численность и этнический состав. – М.: «Наука», 1992. – С.138–139, 148–149, 158–159, 164–165, .

Українці були найбільш чисельним етносом Правобережної України, однак протягом першої половини XIX століття відбулося падіння питомої ваги українського етносу з 88% у 1795 р. до 79% у 1858 р. В переважній більшості вони сповідували православ'я, рідше – унію, ще рідше – католицизм. Українці склали абсолютну більшість селянства краю. В 1845 р. православне населення міст Київської губернії становило: Бердичів – 4%, Тараща – 60%, Умань – 10%, Черкаси – 76%, Канів – 64%, Липовець – 55%, Васильків – 74%.⁴³ У 1860р. на Поділлі питомому вага православного населення в містах було наступною: Кам'янець-Подільський – 22%, Проскурів – 18%, Літин – 37%, Бар – 46%, Ямпіль – 56%, Ольгопіль – 79%, Вербовець – 87%.⁴⁴ Характерно, що в великих містах кількість православного населення була меншою, ніж в малих.

Для українців є характерним те, що вони були найменш урбанізованим етносом в регіоні. Частково, такий стан речей пояснюється тим, що українство тотально домінувало в сільській місцевості, де етнос був як ніхто інтегрованим в природне середови-

ще, мав відповідні сільськогосподарські уміння, навички, традиції. Також, це можна пояснити тим, що в міських ремеслах та заняттях українці відчували конкуренцію інших етносів.

Одним з найменш чисельних етносів міст Правобережної України були вірмени. Станом на 1860 р. вірмени зареєстровані в Кам'янці-Подільському (0,3%) та в Могильові (3%). Для вірмен було характерним те, що вони всі проживали в містах, тобто мають найбільший відсоток урбанізації. Правда, не варто забувати, що чисельність вірменів було вкрай малою та не перевищувала 1000 осіб на всій Правобережній Україні. Основними заняттями вірменів була торгівля та ремесла, вони край рідко займалися землеробством в межах міських земель.⁴⁵

Підсумовуючи зазначимо, що міське населення Правобережної України було багатоетнічним. Серед етносів, які проживали в містах були євреї, поляки, українці, росіяни, вірмени, цигани. Теоретично, міською землею міг володіти представник кожного з цих етносів. Як правило, міська земля орендувалася. При цьому якщо українці, і частково поляки, орендували цю землю з метою зайнятися сінокосами та пашею – традиційними сільськогосподарськими заняттями, то представники єврейського чи вірменського етносу для торгівлі, ремесла, облаштування заводів та млинів. Росіяни також часто орендували землю з метою торгівлі або, як у випадку з старообрядцями, для заняття ремеслами та землеробством.

¹ Ентоні Сміт. Націоналізм. – К.: Видавництво «К.І.С.», 2004. – С.63–62.

² Задорожнюк А. Ресніт О.П. Промислове виробництво в містах та містечках Подільської губернії кінця XVIII-початку XIX століття. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С.68.

³ Кельнер В.Е Вступ. стаття. Євреї, которые жили в России // Євреї в России: XIX век: А.И.Паперна. Из Николаевской эпохи. – М.: Новое литературное обозрение, 2000. – С.11.

⁴ Ф.442. – Оп.1. – Спр.1691. Відомість цивільних губернаторів про число кагалів, синагог, єврейських шкіл і кількості мешканців євреїв в Київській, Подільській та Волинській губерніях – Арк., 15–16.; Щербак Н.О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – першій чверті XIX ст. // Український історичний журнал. – 2004 – № 6 – С.16–26.

⁵ Кабузан В.М. Народы России в первой половине XIX века, численность та этнический состав. – М., 1992. – С.165.

⁶ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп.1 – Спр. 1691. Відомості цивільних губернаторів про кількість кагалів, синагог, шкіл та кількості мешканців євреїв в Київській, Подільській, Волинській губерніях за 1834 р. – Арк.12–17.; Ф.442. – Оп.1. – Спр. 4027. – Відомості про кількість єврейського населення в Київській, Подільській та Волинській губерніях – Арк. 5.

⁷ Євреї України (Краткий очерк истории) – К.: Международный Соломонов Университет, 1993, – Ч1. – С.117.

⁸ Кабузан И.С. Вказ. праця. – С.164.

⁹ ЦДІАУК – Ф. 533. – Оп.2 – Спр. 1210 – Відомість про кількість населення в м. Умані. – Арк. 28.

¹⁰ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп.1 – Спр.1807. Відомість про кількість населення м. Бердичева з вказуванням стану та релігійної приналежності. Із рапорту бердичівського поліцеймейстера. – Арк. 238.

¹¹ ЦДІАУК – Ф 442. – Оп. 44. – Спр. 662. Про кількість населення з врахуванням віросповідання в Волинській, Київській, Подільській губерніях. Із звітів цивільних губернаторів – Арк.108.

¹² ЦДІАУК – Ф. 422. – Оп.100. – Спр. 210. Відомості про кількість населення в м. Камянець-Подільський. – Арк. 127

¹³ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп. 1. – Спр 4027. Відомість про чисельність євреїв в Київській, Подільській та Волинській губерніях. – Арк. 43.

¹⁴ Євреї України. Вказ. праця – С.111.

¹⁵ ЦДІАУК – Ф.442 – Оп. 1. – Спр. 2511. Відомості про населення Київської, Подільської та Волинської губерній з урахування стану та віросповідання. Із рапортів цивільних губернаторів. – Арк. 103 – Арк., 68.

¹⁶ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп.3566. – Спр. 32. – Сатистичні відомості про кількість населення, міст, учбові заклади, фабрики, шляхи сполучення в Київській та Волинській губерніях. – Арк. 129 Арк., 2–9, 20–26.

¹⁷ Там само

¹⁸ ЦДІАУК – Ф. 533. – Оп.2 – Спр. 1210. – Відомість про кількість населення в м. Умані. – Арк., 28.

¹⁹ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп.1.– Спр.1807. – Відомість про кількість населення в м. Бердичеві. – Арк.238.

²⁰ ЦДІАУК – Ф. 442. – Оп.1. – Спр.2. Відомість про кількість населення Київської губернії за 1827р. з врахування станової належності.– арк. 89. – Арк.80–87.

²¹ *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. – К.: Издательство при Киевском университете, 1989. – С.,464.

²² ЦДІАУК – Ф, 442. – Оп 81. – Спр. 322. Справа за представленням волинського губернського правління про віддачу на відкуп змісту ділянки міської землі єврею Брейтамну під свічковий завод та єврею Мирожкову під смоляний завод – арк. 23. – Арк.1–4.

²³ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп.85 – Спр.643. План прибутків та видатків міст Волинської губернії за 1855 р. – Арк.366.

²⁴ *Сорокин П.А.* Система социологии. – М.: Астрель, 2008. – С.595.

²⁵ *Антонович В.Б.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.88.

²⁶ *Костомаров Н.И.* Вказ праця. – С.478.

²⁷ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп.1 – Спр.2511.Статистичні відомості про кількість населених пунктів, населення та промисловість в Київській, Подільській та Волинській губерніях – Арк.68.

²⁸ *Кабузан В.М.* Вказ. праця. – С.149.

²⁹ Городские поселения в Российской империи. Том 1 – Спб. «Типография товарищества «Общественная польза»», 1863. – С.366–417.; Городские поселения в Российской империи. Том 2 – Спб. «Типография товарищества «Общественная польза»», 1861. – С.391–488.; Городские поселения в Российской империи. Том 4 – Спб. «Типография товарищества «Общественная польза»», 1864. – С.1–131.

³⁰ Прищепя О.П. Правові та економічні аспекти розвитку приватновласницьких міст Волині у другій половині XIX – початку XX ст. – С.128–132.

³¹ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп.367. – Спр.83. Статистичні відомості по Подільській губернії. – Арк.14.

³² Бовува Д.Шляхтич, кріпак і ревизор: польська шляхта між царизмом і українськими мамами (1831–1863). – К., 1996. – С.61.

³³ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп. 85. – Спр. 643. Смети прибутків та видатків по казенним містам Волинської губернії – Арк. 364–368.

- ³⁴ Кабузан В. Вказ. праця – С.127.
- ³⁵ *Задорожнюк А., Рєнт О.* Вказ. праця. – С.72.
- ³⁶ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч.І. Обзорение площади, народонаселение, населенных мест и путей сообщения. – СПб.: 1852 – С.404–471.
- ³⁷ ЦДІАУК – Ф.533. – Оп.2. – Спр.1209. Рапорти та відомості нижніх земських судів про стан повітів Київської губернії. – Арк.51.
- ³⁸ ЦДІАУК – Ф.533 – Оп.4 – Спр.74 Справа про прохання старообрядців міста Черкас про перенесення церкви з села гречкове. – Арк.1–8.
- ³⁹ *Задорожнюк А. Рєнт О.* Вказ. праця. – С.72.
- ⁴⁰ *Кабузан В.* Вказ. праця. – С.158.
- ⁴¹ *Лановик Б.Д., Мтисякевич З.М., Матейко Р.М.* Економічна історія України та світу: Підручник. – К., 1999. – С.408.
- ⁴² ЦДІАУК – Ф.442. – Оп. 1 – Спр. 2943. Відомість про циган, що проживають в Київській, Подільській та Волинській губерніях – Арк. 9–15.
- ⁴³ *Фундуклей И.* Вказ. праця. – С.403–453.
- ⁴⁴ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп. 27. – Спр. 83. Статистичні відомості Подільської губернії – Арк. 34.
- ⁴⁵ Там само.

УДК 341.43 (477)

Т.І. Лазанська
(м. Київ)

СТАНОВИЩЕ БІЖЕНЦІВ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена одній з трагічних сторінок Першої світової війни, а саме – становищу біженців. Ця проблема розглядається автором як велике соціальне лихо, як трагедія багатомільйонних народних мас, безжалісно зігнаних війною зі своїх постійних місць проживання. На основі переважно архівних матеріалів досліджується цілий комплекс питань, які стосуються біженського руху: його причини, розмах, основні місця виходу втікачів, географія розселення, вікові групи біженців, проаналізовано їх психологічний стан, матеріальні втрати та проблеми з відшкодуванням втраченого майна. Особлива увага приділена дітям війни. У студії показано реальну картину участі громадських організацій, місцевої влади та держави в організації надання допомоги біженцям протягом досліджуваного періоду.

Статья посвящена одной из трагических страниц Первой мировой войны, а именно – положению беженцев. Данная проблема рассматривается автором как социальная беда огромных масштабов, как трагедия многомиллионных народных масс, безжалостно согнанных войной со своих постоянных мест проживания. На основе преимущественно архивных материалов исследуется целый комплекс вопросов, касающихся беженского движения: его причины, масштабы, основные места выхода беженцев, география расселения, возрастные группы беженцев, проанализировано их психологическое состояние, материальные потери и проблемы с возмещением утраченного имущества. Особенное внимание уделяется детям войны. В статье показана реальная картина участия общественных организаций, местной власти и государства в организации предоставления беженцам на протяжении исследуемого периода.

Article is devoted to one of the most tragic pages of the First World War - namely, the Status of Refugees. This issue is considered by the author as a social disaster of enormous proportions, as the tragedy of many millions of people, ruthlessly evicted by war from their fundamentals permanent homes. On the basis mainly of archival material is studied a range of issues relating to refugee movements: its causes, scope, main place of refugees out, distribution, age groups, Refugees, analyze their psychological state, material losses and problems with reimbursement of lost property. Particular attention is paid to children of war. The article shows a real picture of participation of NGOs, local authorities and state organizations of refugees over the period studied.

1915 рік був визначальним в багатьох аспектах як для Російської імперії, так і для інших воюючих держав. Він остаточно розвіяв міф про швидку та блискавичну війну, на яку покладали надії всі учасники збройного протистояння. Війна вступила в фазу виснажливого, затяжного змагання матеріально-технічних, політичних, морально-психологічних і людських резервів великих держав світу. Російська імперія вже на її початковому етапі зіткнулася зі значними труднощами, які через рік переросли у затяжну економічну кризу, котру безсилий був побороти самодержавний устрій. Перші симптоми кризи засвідчив 1914 р. В одному із офіційних документів, що вийшов із

надр воєнного відомства, зі всією відвертістю визнавалося, що запасів, зроблених у мирний час «вистачило на 4 місяці, і оскільки війна продовжувалась, то довелося терміново, вже на третьому місяці війни, вдатися до мобілізації державної і приватної промисловості»¹. Поспішна і безсистемно проведена мобілізація провідних галузей промисловості задля задоволення потреб багатомільйонної армії, згорання цивільної промисловості, що працювала на весь людський загал, величезні фінансові витрати на потреби війни, які складали 1/3 народного доходу, інфляційні процеси призвели до того, що вже протягом першого року війни народне споживання скоротилося на 25% порівняно з довоєнним рівнем².

До цього додалися перші важкі поразки на фронтах, які викликали відверте невдоволення і велику тривогу як у відомчих колах, в опозиційно налаштованих буржуазних партіях, так і в цілому суспільстві. На осінь 1915 р. через втрати окупованих і прифронтових територій, які відігравали раніше важливу роль в економіці імперії, вартість загальноросійської валової продукції знизилась на 1/5 частину³. Внаслідок нестачі палива, сировини, робочої сили припиняла або скорочувала свою діяльність ціла низка промислових підприємств. Вже на жовтень 1914 р. через зазначені причини закрилось по Російській імперії 502 підприємства з 46,5 тис. робітників⁴.

Недостатня протяжність залізничних колій, їх слабка оснащеність потягами та вагонами, що в значній мірі технічно застаріли, відсутність єдиного керівника у справах розпорядження рухомим складом, погана інформованість та халатність залізничної адміністрації, зловживання, система підкупів тощо вносили велику дезорганізацію в роботу залізниць під час війни. В сукупності це призводило до непереборних труднощів з поставками вантажів, затримки їх в дорозі, скорочення комерційних перевезень. Хаос на залізницях негативно впливав на роботу промисловості, ускладнював становище на фронті. Додаткові перебої в роботу транспорту внесла евакуація промислового устаткування з територій, яким загрожувала окупація та небувалий в історії воєн розмах масового неорганізованого руху мирних жителів з окупованих і прифронтових районів імперії, викликаний відступом російських військ на всьому західному фронті навесні 1915 р. Війна, що ввірвалась непроханим гостем в розмірене життя мільйонів мирних людей зруйнувала їх звичний уклад, позбавила житла, примусила цілими селами й містечками зриватися з постійних місць проживання і рухатися без мети і певної цілі вглиб імперії. Трагедію біженства розділили мільйонні маси населення Прибалтики, Білорусі, Царства Польського, Галичини, Буковини, Волині, Поділля, Кавказу. За цим трагічним рухом, починаючи з травня 1915 р., спостерігала вся Російська імперія.

З приводу цього посполитого зрушення московська газета «Беженец» з пафосом, щоправда гідним іншої нагоди, писала: «Коли війна вдарила по мирних обивателях, коли в ім'я стратегічних міркувань знищила поселення і жителі їх лишилися без даху над головою – це була трагедія великої війни, трагедія яку переживали без гіркоти, з усвідомленням невідворотності і необхідності випити і цю чашу з метою відкинути противника геть»⁵. Можна повністю погодитися з думкою газетярів про те, що заради вищих стратегічних міркувань імперії руйнувалося все, а в жертву приносилися мільйони людських доль, проте зовсім не сприймається квасний патріотизм її авторів. Адже на невимовні страждання було кинуто велику кількість мирних громадян, які

добре усвідомлювали жалюгідність і трагізм біженського життя. Огрім стихійного біженства, що розгорнувся навесні 1915 р., нелюдські умови існування вигнанців, які на початковому етапі цього руху були кинуті владою напризволяще і самотужки пробиралися в більш віддалені від фронту губернії, їх розпач і приреченість вражали тих, хто наочно, а не в віддаленій від епіцентру подій Москві, спостерігав за розвитком цього спровокованого війною соціального лиха.

Очевидці, які працювали тоді з біженцями з Галичини і Волині, а це були представники Комітету Південно-Західного фронту (далі Комітету П-ЗФ), Союзу Міст і на власні очі бачили їх становище, свідчили, що «навіть в нинішній страшний час, важко уявити собі щось більш жорстоке, ніж примусове виселення населення з областей, які залишаються. Не окремі особи, цілі села і міста за декілька хвилин втрачають все, що мали: майно, становище, зв'язки. Колишні осілі люди стають на довгий час кочовиками, які змушені з нуля влаштовувати своє життя. Важко, знаходячись у центрі, хоча б приблизно уявити дійсно моторошні картини, з якими ми зустрічаємося тут на кожному кроці. Цілі каравани біженців снують нині по російських дорогах взад-вперед без плану, без мети абсолютно без будь-яких засобів до існування. Люди їдуть самі, не знаючи куди. І страшніше над усе, що цього не знає рішуче ніхто. Місцева влада бачить в них винятково зайвий важкий тягар і ганяють їх з місця на місце. Діти по дорозі хворіють і вмирають, худоба продається за безцінь (не дивлячись на заборону), голодні коні гинуть, вибиваючись із сил. Це не слова, не згущення фарб, люди в буквальному сенсі полишені напризволяще і приречені на повільне вимирання»⁶.

Натовпи біженців, які хвилями накочувалися в тиллові губернії Російської імперії, сіяли жах і паніку серед населення. Масовий вихід мешканців з прифронтових областей влітку 1915 р. породив ланцюгову реакцію страху, що вселявся в людські серця. Автор цікавого щоденника, в який занотовувалися події з його життя, очевидець кризових днів війни І.Толстой стверджував, що «головний тепер жах – це рух біженців... Незчисленні натовпи голодних і напіводягнених людей рухаються на схід... фактично грабуючи зустрічні села і долучаючи до себе їх жителів, збільшуючи ними бездомний натовп»⁷. Самі ж біженці, оцінюючи становище в якому вони опинилися, свідчили: «Жах увійшов в наше життя, в свідомості все змішалось, не можна нічого зрозуміти... Народ збожеволів від горя, гарчав і стогнав, баби билися в істеричі...»⁸

Не менш вражаючу і глибоку загальну характеристику біженству як явищу небувалому, як трагедії з багатомільйонними дійовими особами дав з'їзд представників Всеросійського земського союзу та Союзу міст, що відбувся в розпал руху біженців у вересні 1915 р. Загальний настрій з'їзду було підсумовано у виступі одного з діячів земсоюзу кадета Шингарьова на заключних зборах. Він заявив: «Зарево пожеж, спустошені поля і села, всіяні трупами дітей і похилого віку людей дороги – це звична картина біженства... Жах війни розорив і зруйнував Царство Польське. Потім від війни постраждали сусідні з ними губернії. До нас ідуть з Білорусії, України, латиші, литовці, євреї... Ми знаємо, що вони... в першу чергу прийняли удар нашого ворога»⁹.

Безсистемність біженського руху, не влаштованість життя цих підданих Російської та Австро-Угорської імперій призвели до того, що в багатьох місцях з'явилася віспа, тиф, кір, холера. В неокупованій частині Волині восени 1915 р. було зареєстровано 40072 випадки захворювань інфекційними хворобами. Хвиля біженців з Галичини

занесла холеру в Луцький повіт, звідси вона поширилася на Дубнівський, Ковельський, Рівненський, Новоградволинський повіти¹⁰. Уповноважений по влаштуванню біженців, зокрема Північно-Західного фронту Зубчанінов С.І. доповідав, що натовпи біженців завдавали значної шкоди населенню тих місцевостей, через які пролягав їхній шлях. Після себе вони залишали пустелю, вирубуючи ліс, щоб зігрітись, викопували картоплю, витоптували поля і т.п. Були збитки й іншого характеру, до яких відносилися грабежі та злісне нищення майна¹¹. Аналогічні явища спостерігалися також і в районі Волині. Зокрема з жандармських донесень з м. Кременця випливало, що мародери «грабують квартири жителів, які виїхали... Козаки грабують євреїв»¹². Планка моральності народу в роки війни, таким чином, різко впала вниз.

Підсумовуючи свідчення очевидців, аналізуючи характер біженського руху, проведеного відповідними організаціями, які стояли при його зародженні і розвитку, а саме такими були земські союзи, можна дійти висновку, що біженство було соціально-політичним явищем. Розвинувшись під впливом війни, воно характеризувалося втратою великими народними масами своїх природних і звичних їм соціально-економічних умов життя. Біженський рух супроводжувався руйнацією народного укладу, який формувався віками, психологічною ломкою, спричиненою трагізмом становища біженців, втратою ними кращих моральних якостей людини, звуженням кола потреб, що обмежувалися бажаннями первісної людини.

Головною причиною масового біженства людей стала війна, розв'язана великими державами в ім'я утвердження своїх непомірних політичних прагнень. Проте мотиви, що спонукали цей мільйонний рух були різними. Біженство, як відомо, розпочалося на початку війни, коли частина населення Буковини рятувалася від репресивних заходів австро-угорської армії, тікаючи на схід. Після вступу сюди російських військ багато втікачів повернулося назад¹³.

Навесні 1915 р., коли супротивники Російської імперії перейшли в наступ по всьому західному фронту і в Галичині, виникла нова хвиля так званого добровільного біженства та спричиненого висилкою великої кількості євреїв із смуги бойових дій в тил. Воєнні власті отримали тоді наказ із Ставки головнокомандувача про те, що території, які російські війська залишали противнику «мусять бути перетворені в пустелю, тобто очищені як від населення, так і від всього того, що могло становити для ворога цінність»¹⁴. Тоді ж почалося примусове виселення селян, в першу чергу призовного віку чоловіків від 17 до 45 років. Одночасно реквізувалися всі продовольчі запаси, окрім місячної норми. Все, що не можливо було вивезти, а також посіви, підлягало знищенню. Реквізована худоба вивозилася в тил. Єдиного погляду в питанні виселення мирного населення прифронтових районів у вищих ешелонах влади не було. Тому вже 23-24 червня 1915 р. Ставка відмінила рішення про примусове виселення населення. Йому підлягали лише німці-колоністи Волині. Євреїв західних губерній, як небажаних в корінних губерніях Росії, було дозволено залишати на місцях. Галичанам-біженцям надавався безплатний проїзд залізницею в тил з забезпеченням харчуванням та певною опікою на місцях¹⁵.

Незважаючи на існуючі закони, своє попереднє розпорядження Ставка під впливом воєнної доцільності в липні знову вдалася до дій «по очищенню деяких ділянок фронту». В середині серпня було оголошено про евакуацію 100-150 верстної прикор-

донної смуги Волинської, Подільської та Бессарабської губерній. Цього разу примусовому виселенню підлягало працездатне населення від 12 до 50 років з одночасним знищенням запасів продовольства, реквізицією і вивозом худоби та коней. Це стало величезною бідою і повним розоренням для місцевого населення. Рада міністрів, яка розглядала дії воєнних властей визнала огульну евакуацію населення із знищенням майна недопустимою. У зв'язку з цим 18 серпня Ставка змушена була дати вказівку про припинення насильницьких методів виселення. Проте із загостренням становища з продовольством для армії, в районі фронтів дедалі звичним явищем ставали «грабунок і насилля», які здійснювалися воєнними властями під час виселення¹⁶.

Не кращим чином поводитися з біженцями цивільна влада. Про огульне і недоцільне виселення із застосуванням сили в серпні 1915 р. доповідав член земського Комітету ПЗФ Арсеньєв, який обстежував Кременецький та західну частину Острозького повітів Волинської губернії. З метою поліпшити становище на шляхах сполучення і безпосередньо в прифронтовій смузі, штаб фронту видав розпорядження про те, щоб у найближчому тилу біженці, які вже раз зійшли з місць проживання, більше не поверталися назад. Наказано також не дозволяти тим біженцям, що не мають пристанища, згромаджуватися в лісах. Місцева адміністрація зрозуміла це по-своєму. Вона почала зганяти тих біженців, які осіли по селах в 20-30 верствах від лінії фронту, найняли житло, влаштувалися на роботу в найближчих економіях та запасилися продуктами і грошима. Виселяли їх часто застосовуючи силу. Так, біженці, що незадовго перед тим втекли із Радзівіллова і ґрунтовно осіли в с. Биківці, 28 вересня раптово були підняті поліцейськими властями, які шмагали їх нагайками. Таке поспішне вигнання спричинило до того, що в селі залишилося троє дітей повернутися за якими стражники не дозволили¹⁷. Подібні методи «опіки» біженців з боку місцевої влади були непоодинокими.

Свій голос з осудом насильницького виселення населення прифронтових областей подала у вересні 1915 р. Особлива нарада, на засіданні якої дебатовалося це питання. На нараді підкреслювалося, що першими, хто тікав під впливом паніки, була місцева влада та духовенство. Залишаючи напризволяще населення, вони тим самим деморалізували його. Крім того, нарада відзначила згубні наслідки для інтересів держави від дій воєнних властей, що провокували наплив маси бездомного люду. В резолюції, прийнятій нарадою, вказувалося, що «поголовне примусове виселення визнається з державного погляду заходом безумовно шкідливим». У тих випадках, коли виселення з воєнних міркувань є необхідним, то воно мусить провадитися з особливою обережністю, згідно з виданими розпорядженнями Верховного головнокомандувача¹⁸. Очевидно, що саме згідно з такими розпорядженнями розпочалося у грудні виселення воєнними властями біженців з прифронтової смуги за 20-25 верстну межу на Волині¹⁹.

А між тим пружина біженського руху внаслідок сукупності різних причин продовжувала розкручуватися. Основними місцями виходу біженців в Україну стали Галичина та Волинь. За оцінкою, зробленою на з'їзді міст Російської імперії і опублікованою у жовтневому числі «Беженца», зі своїх місць проживання за час війни у Російській імперії знялося близько 12 млн. людей, які, подібно сніговій лавині, заповнили шляхи сполучення, снуючи залізницею нерідко у взаємно протилежних напрямках²⁰. Інший номер «Беженца» повідомляв, що загальне число біженців перевищило за 10 млн. чоловік і, що в цій численній масі мало не 60% становлять діти та підлітки²¹. Такі

розходження у даних щодо кількості біженців свідчать про те, що точного їх числа не мали ні офіційні органи влади, ні ті громадські організації, котрі опікувалися ними.

Першими, хто звернув увагу на біженців, рух яких лише розпочинався у травні-червні 1915 р., були створені на початку війни Всеросійський земський союз, зокрема його Північно- та Південно-Західний комітети, що діяли доволі автономно, і Союз міст. Первісно ці організації були покликані надавати допомогу хворим і пораненим бійцям на відповідних ділянках фронту. Безпосередню допомогу постраждалим від воєнних бід населенню надавав комітет Великої княжни Тетяни Миколаївни (далі Тетянинський комітет), що виник у вересні 1914 р. Одночасно з розвитком біженського руху почали засновуватися й інші громадські, в тому числі національні організації, які намагалися полегшити страждання становище гнаних бідою людей. Окрім них опікою біженців займалися також місцеві земські комітети як губернські, так і повітові. Матеріальні засоби у справі допомоги біженцям отримувалися ними за рахунок спеціальних внесків, пожертв та власної підприємницької діяльності. Таким чином, на початковому етапі біженського руху допомога постраждалим від воєнного лихоліття мала благодійницький характер.

Коли біженська хвиля накрила державу, а найбільш численні потоки біженців пройшли у липні-серпні 1915 р., дана проблема нарешті була визнана загальнодержавною. У зв'язку з цим 30 серпня 1915 р. було прийнято спеціальний закон, за яким допомога біженцям не могла покладатися лише на громадські благодійні товариства, а оголошувалася обов'язком держави, яка залучає до цієї справи суспільні сили. Законом, що забезпечував потреби біженців, було дозволено виділити 25 млн. рублів із державної скарбниці в розпорядження МВС. Цим же законом визначався статус біженців. В ньому зазначалося, що «біженцями вважаються особи, які залишили місцевості під загрозою окупації чи окупованої супротивником або виселені за розпорядженням воєнних та цивільних властей з району воєнних дій, а також вихідці із ворожих Росії держав. Вислані під нагляд поліції з району воєнних дій біженцями не вважаються»²².

Безпосередньо опіка над біженцями покладалася на Головних уповноважених по влаштуванню біженців (на Південно-Західному фронті ці обов'язки виконував кн. Урусов), губернаторів, міських голів, земські установи, міські громадські управління. Окремим пунктом було виділено Тетянинський комітет, який мав надавати тимчасову допомогу біженцям на основі особливого про цей комітет положення. До участі в роботі по опіці біженцями запрошувалися всі громадські та приватні установи. Для контролю і загального керівництва у справах біженців при міністерстві внутрішніх справ засновувалася Особлива нарада. До її складу входили по 7 членів від Держради і Держдуми, по 1 представникові від міністерств – воєнного, іноземних та внутрішніх справ, фінансів, народної освіти, шляхів сполучення, торгівлі і промисловості, землеробства, по 1 представникові від управління намісника царя на Кавказі, від Тетянинського комітету, Російського товариства Червоного Хреста, головні уповноважені по влаштуванню біженців, представник управління верховного начальника санітарної і евакуаційної частини і по 1 представникові Всеросійського земсоюзу та Союзу міст. До Особливої наради увійшли також представники національних організацій – від Центрального обивательського комітету Царства Польського, Польського

центрального комітету допомоги жертвам війни, Вірменського центрального комітету, Центрального єврейського комітету, Бакинського мусульманського благодійного товариства, Латиського комітету, Центрального комітету литовського товариства, головного управління грузинського товариства в м. Тифлісі тощо. Таким чином, Особлива нарада по влаштуванню біженців за своїм складом була доволі солідною організацією, до якої увійшли представники державних органів, громадських та національних представництв.

Впадає в око відсутність в Особливій нараді представників від Православної церкви, яка самостійно долучилася до заходів по влаштуванню біженців. Циркулярними указами, виданими Св. Синодом влітку 1915 р. єпархіальним священикам пропонувалося зайнятися влаштуванням побуту біженців винятково з осіб та установ духовного відомства. Що ж стосувалося біженців інших станів, то Синод рішенням від 11 серпня того ж року дозволив єпархіальним преосвященикам створювати особливі єпархіальні комітети з духовенства та світських осіб. Такі комітети повинні були з'ясувати можливості розміщення та поселення евакуйованих в приміщеннях духовних відомств та займатися пошуком засобів для надання їм першої допомоги²³.

У функції Особливої наради входили розподіл кредитів, опіка у справі транспортування та розміщення біженців в нових місцях поселення, їх реєстрація. В разі реєвакуації, біженцям надавалася допомога на проїзд та відновлення господарства, провадилася оцінка нерухомого та рухомого майна, залишеного під час евакуації. Особлива нарада повинна була забезпечити відшкодування населенню збитків, завданих війною та в ході ревізійних робіт, здійснених воєнними властями, надавати кредити. У програмі дій Особливої наради передбачалися також заходи, що забезпечували духовні потреби біженців, зокрема влаштування шкіл, курсів, полегшували встановлення втрачених зв'язків між членами родини біженців тощо.

Завідування справою пересування і влаштування біженців покладалося на Головних уповноважених, яких призначав цар. Опіка біженцями, влаштування їх подальшої долі на нових місцях проживання входила в обов'язки земських та міських установ. В губерніях, де не було введено положення про земства, догляд за біженцями покладался на губернські, повітові та міські комітети, які створювалися з представників від національних комітетів, авторитетних місцевих діячів і біженців.

З прийняттям закону, за яким допомога біженцям визнавалася державною справою, її організація набула більш планового і організованого характеру, і, що дуже важливо, отримала матеріальну підтримку з боку держави. Однак він почав діяти, як вже зазначалося вище, з вересня 1915 р. До цього часу за свідченням працівників Всеросійського земсоюзу, рух великої кількості населення спочатку з Галичини, а потім з прикордонних західних губерній імперії призвів до того, що «ні воєнна влада, ні місцеві адміністрації не мали можливості своєчасно і в необхідних розмірах організувати продовольчу, медичну та інші необхідні заходи допомоги біженцям, які рухалися суцільною стіною. Вже на початку червня 1915 р. виявилися грандіозні розміри, якого набув цей рух і та серйозна небезпека, що приховувалася у відсутності планомірних, масштабно поставлених заходів по наданню допомоги біженцям»²⁴. Таку відверту оцінку становища з біженцями міг зробити лише Земсоюз, що знаходився в гущі подій, які стрімко розгорталися у прифронтовій зоні.

Вражаюча картина страшних випробувань, що випали на долю біженців, постає із доповіді товариша голови Комітету ПЗФ Ф.І.Гаяріна. Він разом з іншим представником комітету Шлікевичем першими відвідали Галичину ще у жовтні 1914 р., коли земським союзам заборонялося працювати західніше лінії Москва-Харків. Після її скасування комітет розгорнув активну роботу на Південно-Західному фронті, в район дії якого входили Поділля, Волинь, Київщина, Чернігівщина, Бессарабія. Крім того ряд своїх пунктів він мав в Галичині, Мінській, Херсонській та Полтавській губерніях²⁵.

Знаходячись поблизу лінії фронту, працівники комітету вперше зіткнулися з біженцями у травні 1915 р. Тоді Земсоюз самостійно опікувався біженцями – карпатськими русинами, тому що головний крайовий благодійний комітет у Львові на чолі з В.О.Бобринським не прийшов їм на допомогу. Зайнявшись покинутими напризволяще біженцями, комітет організував ряд пунктів харчування, амбулаторії, приймальні передпокої. До харчоблоків щоденно сходилася велика кількість голодних людей, число яких інколи досягало 8 тис. чоловік. Незабаром комітет перемістився у Радзівіллів. По шляху на Броди земсоюзівці бачили маси біженців, які, через відступ під натиском німецько-австрійських військ російської армії, як хмара вступали в межі імперії²⁶.

Комітет ПЗФ діяв на всіх ланках маршруту біженців починаючи від прифронтових районів, супроводу під час евакуації і закінчуючи розселенням на нових місця проживання. Саме через це їх свідчення дають цінний матеріал, за яким можна скласти більш-менш повноцінну картину становища біженців, уявити розмах цього руху, головні місця виходу, основні вікові групи втікачів та географію розселення.

Маючи вже певний досвід роботи з біженцями в Галичині, Комітет ПЗФ відразу відгукнувся влітку 1915 р. на численні прохання губернаторів прикордонних губерній та командувачів арміями розпочати організацію продовольчої, медичної допомоги біженцям, які різними шляхами рухалися у напрямку східних губерній. До перших біженців-галичан, що вступали у суміжну Волинську губернію в травні, незабаром додалися втікачі і виселенці зайнятих німцями повітів Волині, Царства Польського, Білорусі. Проникаючи сюди різними шляхами, вони частково осідали на Волині або просувалися вглиб, подальше від війни. Численні повітові та губернські міста і містечка, села та хутори стали свідками цього трагічного бігу.

Першою на їхньому шляху виявилася Київська губернія, в межі якої вступали численні загопи вигнанців. З їх наближенням необхідно було посприяти встановленню плановірності цього руху, скоординувати дії між місцевими громадськими силами і губернськими комітетами, земськими організаціями, Київським відділенням Тетянинського комітету, що виник влітку 1915 р. Найбільшим ускладненням на початковому етапі спільної роботи, за визнанням Земсоюзу, була повна відсутність загального плану евакуації населення прифронтових областей та шляхів просування біженців. Спільними зусиллями працівників Земсоюзу, Союзу міст і Тетянинського комітету вдалося встановити схеми їхнього руху по Київській губернії, яких було декілька: 1) найзначніші маси вигнанців, які збігалися до Волинської губернії простували до Київщини через Хабне-Чорнобиль-Горностайпіль-Димер-Гостомель-Київ; 2) Хабне-Чорнобиль – по Дніпру до Києва; 3) Малин-Пісковка-Бородянка-Гостомель-Київ; 4) по Житомирському шосе через с. Небилиця, Гурівщину на Київ; 5) залізницею через Бердичів – Козятин-Фастів-Київ. По цих маршрутах у кожному з названих пунктів

біженцям надавалося гаряче харчування, одяг, а в Чорнобилі та Фастові влаштовано ізоляційно-пропускні пункти²⁷.

Вся маса народу надходила з Волині через північні рубежі Київщини. Їх шлях замикався на м. Києві, яке разом з с. Катеринівка став тоді розподільчим центром, звідки біженці направлялися в інші губернії України та Росії. В Катеринівці для огляду біженців діяв медико-санітарний контроль, ветеринарний пункт, дитячі ясла. З настанням холодів, Комітет ПЗФ спорудив в с. Катеринівка бараки на 2 тис. осіб та коношні на 200 підвід з кінями, а в Святошині – бараки на 3 тис. чоловік. Із зростанням числа біженців збільшувалася кількість маршрутів та пунктів їх обслуговування. Так, Комітет ПЗФ обслуговував 30 шляхів, якими пробиралися виселенці, з них у Київській – 8, у Волинській – 7 та по 5 в Бессарабській і Подільській губерніях²⁸.

Спільно з Союзом міст та Тетянинським комітетом, Комітет ПЗФ облаштував ізоляційні пункти від с. Катеринівка до Броварів. Південніші маршрути просування біженців по Київщині взяли на себе губернські земські комітети. Загалом Комітет ПЗФ утримував в Київській губернії 38 пунктів харчування, Союз міст – 5, Червоний Хрест – 2²⁹. Ціла низка об'єктів харчування була відкрита в інших губерніях України. Зокрема на Полтавщині Комітет ПЗФ обслуговував 46 пунктів та 2 розподільчих – на ст. Ромодан і Полтава-південна, у Чернігівській – 17 пунктів харчування та медико-санітарні заклади в Броварах, Бахмачі, Сновську. Від інших громадських організацій на Чернігівщині працювали пункти харчування в Конотопі, Хуторі Михайлівському та Новозибкові. В Подільській губернії, західна частина якої підлягала евакуації в серпні 1915 р., основними артеріями руху біженців були Гайсин – Київ та Хотин–Сороки–Бельськ Бессарабської губернії. На Поділлі Комітет ПЗФ мав 18 харчових, 6 епідемічних пунктів (Гусятин, Кам'янець-Подільський, Проскурів, Городок, Тульчин, Тарнорудка), а на Херсонщині – 13 пунктів харчування і один реєстраційний у Новомиргороді³⁰.

Для визначення кількості евакуйованого населення, його сімейного та професійного стану, національної приналежності громадські організації влаштовували переписні пункти. Комітет ПЗФ мав їх 16: в Бахмачі – 1-му і Бахмачі – 2-му, Чернігові, Конотопі, Стародубі, Глухові, Новозибкові, Слобідці, Лоеві Чернігівської губернії, в Мозирі Мінської, Новомиргороді Херсонської, Каневі, Києві, Слобідці, Чорнобилі, Б.Церкві, Хабному, Гостомелі, Радомислі Київської, Кременчуці Полтавської губерній. Крім того реєстрація здійснювалася при посадці на потяги на ст. Сарни, Кривин, Рівне, Шепетівка, Коростень, Славута, Колесово Волинської губернії, ст. Гомель Гомельської губернії, на кордоні Волинської губернії в містечках Іскорость, Хабне, Черняхів та Коростишів. У Києві провадився облік тих, хто не зміг зареєструватися до того по дорозі: ті, що прибували залізницею обліковувалися на вокзалі Київським відділенням Тетянинського комітету, а гужем – у Слобідці Земсоюзом. Під час цього дійства голові родини видавалася спеціальна картка, в яку заносилися відомості про родину. За нею обслуговувалися біженці впродовж всієї їхньої подорожі. Прибулий на місце поселення біженець повинен був дати відповіді на поставлені в картці питання і відіслати її без марки в губернське місто, губернську земську управу чи відділ допомоги біженцям³¹.

Евакуйовували біженців переважно залізницею та гужем в Чернігівську, Полтавську, Катеринославську, Херсонську і Харківську губернії України, Область Війська Донського, Сибір, Курську, Воронежську, Саратовську, Астраханську губернії Росії.

У зв'язку з постійною нестачею вагонів та потягів, відправляли біженців також і водним шляхом. Так, транспортування тих, хто спрямовувався до Катеринославщини здійснювалося десятима пароплавами з м-ка Чорнобиля³².

Влітку 1915 р. залізниці Російської імперії з великими труднощами справлялися з евакуацією вантажів та населення з Польщі, Прибалтики, Волині і Білорусії та потоком біженців з прифронтової смуги. Для вивезення біженців і урядових установ, продовольчих магазинів тощо лише одна Рівненська дільниця Південно-західної залізниці вимагала 20 тис. вагонів. Всього ж на цій магістралі під біженцями було зайнято 35 тис. вагонів, 1/3 яких пройшла через Київ, 2/3 – через Знаменку. За відомостями Управління Південно-західної залізниці з 35 тис. вагонів, розвантажено в її межах 10 тис., а решта пройшли транзитом. Катерининська залізниця прийняла 6200 вагонів вантажів та 200 тис. біженців. Велику кількість вантажів і біженців перевезли інші залізниці. Наразі основні станції виявилися забитими так, що наприкінці липня було припинено прийом будь-яких вантажів окрім військових. Не краще становище склалося на інших магістралях. За неповними даними залізниці за два літні місяці виділили під біженців та вантажі 115 тис. вагонів. У серпні 1915 р. начальник штабу верховного головнокомандувача Алексєєв М.В. доповідав міністру шляхів сполучення С.Рухлову про те, що «багато залізниць стало цілком непроезозспроможними»³³.

Відволікання великої кількості вагонів для перевезення біженців, в той час як потрібно було відправляти вкрай необхідні вантажі для фронту, вносило додаткові проблеми й без того складної економічної ситуації. На нараді громадських організацій у справі надання допомоги біженцям, яка відбулася в Києві 15–17 жовтня 1915 р., серед інших прозвучала думка про недоцільність евакуації біженців у надто віддалені місцевості, як це передбачалося планом, виробленим головним уповноваженим Південно-Західного фронту, зокрема для населення Подільської губернії, котре у випадку наступу противника мало спрямовуватися до Астраханської губернії. Учасники наради застерігали, що такий крок може призвести до небажаних наслідків для народного господарства. Як аргумент на користь цього наводився приклад, що вже мав місце у 1914 р. Тоді населення декількох повітів Подільської губернії було виселено за 100 верств від зони воєнних дій у Хотинський повіт. Із стабілізацією фронту, населення без перешкод повернулося до своїх попередніх місць проживання³⁴. Нарада пристала на цю пропозицію, проте перевантаженість біженцями ближчих до фронту губерній змушувала вивозити біженців як до Астраханської губернії, так Акмолинської та Уральської областей і Сибіру.

В зону біженського руху так чи інакше увійшли всі українські губернії: Волинь і Галичина стала його епіцентром, звідки йшли основні потоки виселенців, у незначній мірі цей процес зачепив і Поділля, решта губерній України були місцями їхнього проходження та розселення. Україна розділялася на два райони, до яких спрямовувалися біженці, одним з яких були три лівобережні губернії, другим – південні, Київська ж губернія займала проміжне становище на шляху тих, хто рухався на схід та південь проте вона приймала на себе першою після Волинської губернії масований удар біженців. А тому реєстраційні дані за 18 вересня – 14 грудня 1915 р. зібрані по м. Києву Комітетом ПЗФ можуть характеризувати як інтенсивність цього руху, так і його окремі складові.

Протягом цього часу через переписні пункти Комітету ПЗФ в Катеринівці, Слобідці, залізничних станціях Києва, Воєнній пристані та Гавані зареєстровано 80 971 біженець. Серед них абсолютну більшість становили біженці з Волині, хоч було немало й з Галичини та Царства Польського, незначні групи білорусів і населення Прибалтики. Якщо розглянути динаміку руху біженців по місяцях, то можна помітити, що вона відображала загальну тенденцію цього явища. Так, з 18 по 31 вересня кількість зареєстрованих складала 20244 чоловік, тобто в середньому щодня по 1557 осіб, у жовтні – 47750, або 1540 чоловік на добу. У листопаді та грудні біженський рух пішов на спад. В ці місяці в середньому кожного дня прибувало відповідно по 329 і 239 чоловік. За листопад загальна кількість біженців становила 9864, а за половину грудня 3113 осіб³⁵.

Доволі енергійно відбувалося просування біженців з Буковини та Поділля в напрямку південних губерній у серпні 1915 р. Прохідним пунктом для них стало невеличке м-ко Єдинець Бессарабської губернії, що знаходилося на відстані 80 верств від фронту. Протягом 27-30 серпня вони у кількості 12 тис. чоловік помандрували на Південь України. Іншим прохідним пунктом для біженців в цій губернії слугувало м-ко Бельци та Огресєв. У липні-серпні через Бельци щодня проходило по 300-400 чоловік. У вересні цей потічок звузився до 40-50 осіб на день. Через Огресєвський пункт протягом 29 серпня – 11 вересня пройшло 7484 біженців. Близько 30% їх рухалися на власних підводах, решта на земських, 5% біженців вели з собою худобу³⁶. У жовтні рух біженців Подільської губернії повністю припинився³⁷.

На інтенсивність руху біженців у вересні-жовтні вказували відомості, що надходили з інших місць України. В очікуванні великої кількості біженців у вересні перебувала Васильківська повітова земська управа. В середині вересня були отримані відомості від уповноваженого Київського губернського комітету про те, що з шести волинських повітів рухається маса біженців приблизно в 500 тис. чоловік. Частина з них, від 100 до 120 тис. змушена буде перетнути Васильківський повіт³⁸.

Комітет ПЗФ, що провадив реєстрацію в 15 пунктах протягом місяця, з 20 вересня – по 21 жовтня зареєстрував 169 579 чоловік. Лише через невеличке м-ко Бровари пройшло 18532 чол. гузом разом з 7043 головами худоби та відправлено залізницею 14295 осіб. У жовтні просування людей гузом майже припинилося, натомість інтенсивним рух залишався на залізниці. Великі партії біженців спостерігалися на території Київської та Чернігівської губерній. В середині жовтня за один тиждень через ст. Брянськ-Поліський пройшло 44303 біженця, через ст. Бахмач – 68631, Почеп – 24037, Фастів – 21666, ст. Бобринська – 14122 чоловік. Протягом 25 вересня – 5 жовтня в напрямку Чернігівської губернії відбуло 12190 біженців³⁹. Крім того надходила звітність інформація про те, що великі маси людей із Волині рухалися через Київщину в напрямку Полтавської та Катеринославської губерній.

Як свідчить катеринославська земська управа, біженці почали проникати в губернію вже на початку 1915 р. Їх головні маси зосереджувалися в Бахмутському, Слов'яносербському та Маріупольському повітах. На кінець червня там було близько 10 тис. біженців. У самому м. Катеринославі вони розташувалися у військовому містечку, на виставці, при Олександроневській церкві та окремо поселено євреїв і галичан. Число біженців у місті досягло 8 тис. чоловік, а в губернію за даними губернатора на 23 серпня 1915 р. прибуло 31922 біженця, а згодом ще 118401 чоловік. Їх число

і далі продовжувало зростати. Наприкінці серпня Катеринославська губернія була переповнена біженцями: в Олександрівському повіті зосередилося 26691 чоловік, Бахмутському – 8 тис. Верхньодніпровському – 20320, Катеринославському – 26636, Маріупольському – 38759, Новомосковському – 14615, Павлоградському – 23470, Слов'яносербському – 4 тис. і в м. Катеринославі – 6 тис. Загальне число біженців на Катеринославщині досягло 168755 чоловік. Це були переважно біженці з південних повітів Волині, проте серед них зустрічалися також вихідці з Гродненської, Холмської губерній, Галичини тощо⁴⁰.

Великі потоки втікачів у літньо-осінні місяці 1915 р. засвідчують реєстраційні матеріали, зібрані працівниками інформаційного бюро Комітету ПЗФ на ст. Знаменка Херасонської губернії. Так, у липні через станцію пройшло 3572 чоловік, у серпні – 39379, вересні – 104959, жовтні – 32822, а всього за цей час 180 тис. чоловік. У своїй переважній більшості це були біженці Волинської губернії та Галичини, частково білоруських і польських губерній. Потужний приплив біженців Царство Польське дало у вересні, коли їх число сягнуло більше 22 тис.⁴¹ Вересневий пік був врешті характерним для всього біженського руху, який розгорнувся на західних кордонах Російської імперії.

Восени 1915 р. місцева влада очікувала проходження межами Полтавської губернії неймовірної кількості вигнанців, аж до 8 млн. чоловік. У зв'язку з цим розпочалася активна підготовка до їх прийому. Лише в одному м-ку Борисполі Переяславського повіту було влаштовано пункт для прийому 10 тис. чоловік⁴². Однак сподівання на таку кількість людей на щастя не виправдалося. Залізничні станції Полтави-південної зафіксували від початку біженського руху по 22 жовтня 1915 р. 111640 чоловік, ст. Ромодан – 87721, ст. Лиски – 130548, Бахмач-Роменський – 362865 біженців. Разом з тим гужовим шляхом пройшло через м. Полтаву 1590 чоловік. Змогли відчутти трагізм становища біженців також жителі

м. Лубен, через яке протягом 10 жовтня – 1 листопада, як перекотиполе, пробігла біженська хвиля в 13678 чоловік. Таким чином, щедра полтавська земля пропустила через свою територію понад 708 тис. осіб. Цей знеможений і гнаний жахами війни люд зустрічав по дорозі посильну допомогу. На шляхах цього руху по Полтавщині були розгорнуті пункти харчування, а при ст. Полтава та Ромодан діяли табори для біженців. До Полтавщини прибували біженці як з Південно-Західного, так і Північно-Західного фронту. Після тижневої обсервації, перших відправляли в Саратов, других – Тамбов і Пензу. На проживання в межах губернії мали право волиняни, подоляни і бессарабці⁴³.

Яскравим свідченням щодо інтенсивності просування вигнанців по Полтавській губернії є слова лікаря Мовшензона, що працював в цей час в епідемічному загоні Всеросійського земсоюзу в м. Ромнах. У своїй доповідній записці він зазначав: «Наш загін прибув у Ромни 20 серпня 1915 р. Тоді через станцію – кінцевий пункт Лібаво-Роменської залізниці проходило щоденно 4-5 біженських потягів, що рівнялося півтора тисячам біженців. Саме місто було перевантажене ними: 7 тисяч на 30 тисяч жителів; близько 500 розселено по школах, в приміській зоні, решта на приватних квартирах. Організації, крім єврейського комітету, ніякої... З 10 вересня кількість приїжджих біженців подвоїлася. Їхали на відкритих платформах, на дахах вагонів. На станцію

прибувало 10-12 біженських потягів... З жовтня число біженців зменшилося, а згодом проїзд біженських потягів припинився остаточно. За весь час нашої роботи через Ромни пройшло 45 тис. біженців»⁴⁴.

Немало біженців, що рухалися ґрунтовими і залізничними шляхами проникало до Харківської губернії. Більшість все ж прибувала залізницею. Добовий приплив з 25 липня 1915 р. в середньому становив 1413 чоловік. Свого піку рух досяг тут у серпні, коли в середньому щодобово станція приймала 1452 особи, а за весь місяць 38813. Пізніше інтенсивність проходження біженців періодично становила від 4 тис. за добу у жовтні та 200 чоловік у листопаді-грудні⁴⁵. В цілому за даними відділу допомоги біженцям Харківського переселенського району з 26 червня по 11 листопада через Харків перевезено 177441 біженець⁴⁶. Вони представляли мало не всю територію, охоплену біженством. Це були вихідці з Волинської, Варшавської, Віберської, Віленської, Бессарабської, Гродненської, Київської, Львівської, Люблінської, Лифляндської, Курляндської, Холмської, Ковенської, Петроковської, Мінської, Полоцької, Суwalkівської губерній. Балашовський вокзал прийняв з 13 жовтня 1915 р. по 1 квітня 1916 р. 1212 вагонів з біженцями, з яких пасажири 557 вагонів розселилися у Харківській губернії, а з 655 – пройшли транзитом в інші губернії імперії⁴⁷.

Особливу увагою і опікою оточили біженців харків'яни. Треба зазначити, що м. Харків на осінь 1915 р. було переповнено біженцями. Провівши у грудні 1915 р. перепис тих, хто конче потребував допомоги, місто виявило таких 30 705 чоловік та понад 10 тис. самозабезпечених. Останніх перепис виявив випадково. А тому число біженців, що не потребували допомоги було значно більшим. На початку 1916 р. у м. Харкові виявилось 45 тис. біженців на 235 тис. жителів встановлених перед війною⁴⁸.

Організація тут допомоги біженцям справила велике враження на обласний земський з'їзд, що відбувся у грудні 1915 р. У м. Харкові було облаштовано розподільчий пункт на 1,5 тис. біженців з нічліжними бараками, кухнею, лазнею, пральнею, пароформаліновими камерами і геліосами, двома амбулаторіями, ізоляційними камерами, обсерваційним баракком для хворих і одужуючих, з 4-ма лікарями та 6-ма фельдшерами, з реєстраційним бюро та бюро працевлаштування. Біженців розселили в квартирах, частково в бараках на 2,5-3 тис. чоловік, при яких діяла лазня і пральня. Для малолітніх дітей земські організації заснували також мережу ясел числом 18, а для перестарілих – богадільню. Крім того діяли їдальні для біженців, інфекційна лікарня у випадку необхідності на 500 ліжок, 13 амбулаторних пунктів. Дітям шкільного віку надавалась можливість навчатися в додатково відкритих на цей випадок школах⁴⁹.

На листопад 1915 р. процес масового сходження біженців можна було вважати таким, що закінчився: суттєво скоротилося в цей час просування їх залізницею, а на ґрунтових шляхах з'являлися лише одиниці. Якщо в середині вересня пункти харчування земсоюзу пропускали через себе в середньому до 4 тисяч чоловік щоденно на ст. Фастів, то у листопаді всього 300-400 чоловік. В Миронівці, через яку пролягав біженський шлях, у вересні проходило до 1,5 тис. за добу, а в листопаді вже 65-70 чоловік. Більш-менш значне число біженців все ще спостерігалось лише на Лівово-Роменській, Риги-Орловській та Поліській залізницях з тенденцією до його скорочення. Так, через Бахмач у листопаді проходило щоденно 2-2,5 тис. осіб проти 6-6,5 тис. у вересні, на ст. Брянськ відповідно 3 тис. та 9-9,5 тис.⁵⁰

Основним контингентом біженців за віком, як вже наголошувалося на цьому раніше, були діти, підлітки, жінки та люди похилого віку. За підрахунками Комітету ПЗФ, який зібрав дані на 199015 осіб біженців, що пройшли через його реєстраційні пункти гужем і залізницею, дітей було 67688 а підлітків 27630. Разом вони дали 47,89%, а з людьми похилого віку – 52,56% біженців. Таким чином, більшість біженців була непрацездатного віку, число яких безумовно збільшувалося ще й за рахунок жінок. До тих, хто міг сподіватися на заробіток, за умови якщо знайдеться робота, належало 21,6% чоловіків. Більш детально розгляд вікових категорій біженців наводимо у наступній таблиці⁵¹:

вікові групи	число тих, що рухалися гужем	%	число тих, хто рухався залізницею	%	загальне число біженців	%
діти	58296	32,2	9392	39,8	67688	34,0
підлітки	24572	14,0	3058	13,0	27630	13,9
чоловіки	38900	22,2	4214	17,8	43114	21,6
жінки	45067	25,7	6214	26,3	51281	25,8
похилого віку	8566	4,9	736	3,1	9302	4,7
всього	175401	100	23614	100	199015	100

Ці дані неповні і характеризують віковий стан лише невеликої частини біженців, проте висновки, що випливають з них можна екстраполювати на весь біженський загал. Відхилення можливе лише в бік збільшення відсотка дітей, підлітків та людей похилого віку. Працівники земств, які повсякчас стикалися з біженцями і їх проблемами, вказували, що серед них було 70% осіб непрацездатного віку – жінок, дітей та перестарілих⁵². Так, з 59349 осіб біженців, яких супроводили агенти-провідники Комітету ПЗФ на місце поселення залізницею, дітей до 5-ти років було 38,5%, підлітків – 13,2, перестарілих – 2,8, чоловіків – 18,5, жінок – 26,9% а 28974 особи не вказали свого віку. Серед цих 11800 родин знаходилося 11,3%, в яких зовсім не було дорослих чоловіків, одиноких людей нараховувалося 9,7%. Відсоток родин без чоловіків, тобто без працездатних осіб з кожним подальшим періодом руху біженців зростав так само, як і збільшувалося число дітей. У вересні 1915 р. на 100 родин припадало 17,8% тих, хто не мав чоловіків, у жовтні таких вже було 25,4%, а у грудні – 32,7%. Аналогічна картина вимальовувалася з дітьми, число яких відповідно зросло від 26,7% у вересні, до 36,3 у жовтні та 39,2% у грудні⁵³. Агенти відзначали, що з настанням холодів склад біженців ставав дедалі слабкішим і вразливішим за віковим станом. Це підтверджують дані, які засвідчують структуру зареєстрованих наприкінці 1915 р. біженців на ст. Знаменка Херсонської губернії та Кременчук Полтавської губернії. Тут питома вага дітей становила 49,4%, підлітків – 12,5%, чоловіків – 8,5, жінок – 25,0 та перестарілих – 4,6%⁵⁴.

На інтенсивність і склад біженського руху крім загальних причин, про які говорилося вище, впливали також погодні умови. Влітку, коли було тепло, біженці скупчувалися неподалік від фронту. Сподіваючись на перемини на краще в ході воєнних дій, вони намагалися триматися поближче до рідних домівок. З настанням холодів, пере-

конавшись у марності своїх надій, вони змушені були залишати свої землянки, як тимчасові помешкання, і мандрувати на схід. У листопаді Київ знову спостерігав тимчасовий сплеск біженського руху. Протягом 18-19 листопада з Волинської губернії прибуло більше 2 тис. чоловік⁵⁵.

Загалом, на кінець 1915 р. рух біженців припинився, завершувався також процес їхнього розселення по губерніях. За найбільш систематизованими даними, але зібраними не по всіх губерніях, в Україні (без Волині) станом на листопад 1915 р. було розселено і взято під опіку 420961 біженця. З них найбільше оселилося в Катеринославській губернії, число яких сягнуло 220 тис., Харківській – 91138, Таврійській – 39574, Полтавській – 24000, Чернігівській – 28648, Херсонській – 16600, Подільській – 1001 чоловік⁵⁶. Значна кількість біженців продовжувала залишатися у Волинській губернії. Наприкінці 1915 р. комітет ПЗФ фіксував щодня на пунктах харчування до 120 тис. осіб, 70% яких припадало на розорене населення губернії, а 30% - на біженців⁵⁷. Втім, кількість тих хто приходив за пайком під впливом різних обставин зазнавав постійних змін. Тим часом з Волинської губернії, яка була основним джерелом постачання біженців з українських губерній в роки війни, за даними губернаторів розселилося на тимчасове проживання по різних губерніях Російської імперії 204306 чоловік. Найзначніше число волинян прийняла до себе Курська (54760), Саратовська (30830), Харківська (20566) та Катеринославська губернії (50294). Місцями масового виходу біженців Волині, судячи з цих даних, були Володимир-Волинський, Ковельський, Луцький та Дубнівський повіти. Вони дали 76% розселених біженців⁵⁸.

Ці офіційні дані, поспіхом зібрані губернськими установами не можуть вважатися повними. Очевидно, що ними зафіксовано лише ті категорії біженців, які потребували допомоги, а отже перебували на обліку. Ті, хто прибув в губернії поселення ще до початку офіційної реєстрації, хто влаштувався на роботу або самотужки забезпечував якимсь чином своє існування ймовірно не були обліковані, як це засвідчує грудневий 1915 р. перепис біженців по м. Харкову, про що згадувалося вище. Таке припущення підтверджується як даними Земсоюзу, так і тогочасної преси, яка широко висвітлювала проблему біженства. Так, інформаційне бюро Комітету ПЗФ мало на кінець листопада відомості про те, що лише до Катеринославської, Харківської та Полтавської губерній прибуло 1,6 млн. біженців. Їх зосередження в деяких населених пунктах перевищувало число постійних мешканців. Це трапилося внаслідок непродуманої евакуації та порушення попередньо розробленого плану⁵⁹. Про значно численнішу групу евакуйованих з Волині на початку листопада повідомляла і газета «Утро России». За її приблизними підрахунками із 400 тис. населення Володимир-Волинського повіту виселено 250 тис., з 250 тис. жителів Ковельського – 180 тис., з 300 тис. Дубнівського – 150 тис. і нарешті з 320 тис. Луцького – 130 тис. Тобто число евакуйованих з цих повітів сягнуло 710 тис. осіб. Народногосподарське життя в цих повітах майже завмерло. Жакливі вигляд мали спустошені міста і села, поспіхом покинуті їх мешканцями⁶⁰. Різняться дані також стосовно кількості розселених волинян у Саратовській губернії на листопад 1915 р. Так, за відомостями Комітету ПЗФ на початок листопада тут розселилося 70 тис. біженців з Волині, в той час як за зведеними даними по ряду губерній, що наводилися вище, їх вказано лише 30 тис.⁶¹

Відсутніми були повні дані стосовно кількості біженців у 1915 р. в цілому й по всій імперії. На цьому неодноразово наголошували організації Земсоюзу та Союзу міст, інші комітети причетні до цієї справи. Систематичний статистичний облік біженців почав здійснюватися після опублікування закону, за яким біженство визнавалося справою державною. До того біженців мав реєструвати Тетянинський комітет, Київське відділення якого з'явилося лише у вересні 1915 р. На цей час за приблизними даними в губерніях Російської імперії осіло 750 тис. біженців разом з тими, хто прибув у тил з початку війни. До кінця року лише потягами було вивезено на схід більше 2 млн. чоловік. Окрім того в тил було вивезено протягом 1915 р. немало учбових, урядових закладів, фабрик і заводів разом з людьми. У другій половині 1915 р. було вивезено на схід 4 тис. об'єктів⁶². У жовтні 1915 р. здійснено евакуацію всіх промислових підприємств та установ з Дубнівського, Кременецького, Новоград-Волинського, Рівненського, Старокостянтинівського, Луцького, Острозького та Із'яславського повітів Волині⁶³.

За даними Земсоюзу на початок листопада 1915 р. в 40-ка губерніях Європейської Росії осіло 1938455 осіб, з яких в містах 328819⁶⁴. На початку січня 1916 р., коли біженський рух завмер, Союз міст оприлюднив нові дані, отримані з 45 губерній і областей імперії про число осілих там виселенців. Їх налічувалося 2189185 чоловік. Як заявляв Союз міст, ці дані є єдиним більш-менш надійним статистичним матеріалом про біженців. Одночасно відзначалося, що працівники Союзу міст протягом 15 вересня – 15 листопада на перших рубежах проходження біженців вглиб Росії зареєстрували близько 2,3 млн. чоловік⁶⁵. Про значнішу кількість біженців говориться і в бюлетені Комітету ПЗФ. Зокрема через їх пункти харчування по 1 листопада 1915 р. пройшло 3966773 біженців⁶⁶. Дещо інші дані оприлюднив Тетянинський комітет. Він зазначав, що на території Європейської Росії у січні 1916 р. розмістилося 2706309 переміщених осіб, число яких не було визнано остаточним. В українських губерніях на 1 квітня 1916 р. налічувалося 656 тис. оселених переселенців, з яких 78% перебувало в повітах і 22% в губернських містах⁶⁷.

Немає єдності у поглядах на число біженців і в сучасних дослідників. Так, російський історик Курцев А.М. вважає, що число переміщених осіб в період війни досягло в Російській імперії 5 млн. чол.⁶⁸ Відома дослідниця з проблем хлібороторгівлі та продовольчої кризи в роки першої світової війни Кітаніна Т.М. зазначає, правда без вказівки на джерела інформації, що на осінь 1915 р. армія біженців лише на Південно-Західному фронті сягнула майже 4 млн. чоловік⁶⁹.

Українські історики, які торкалися проблем Першої світової війни, засвідчують, що величезні маси населення Галичини, Буковини та Волині зазнали примусової або добровільної евакуації як вглиб Російської, так і до Австро-Угорської імперій. У грудні 1915 р. в Австрії перебувало 1,1 млн. біженців з Галичини і Буковини⁷⁰. Частина біженців тікала до Румунії та Росії. Посилаючись на газету «Діло», Макарчук С. вказує, що число українських біженців зі Східної Галичини до Російської імперії не перевищувало 400 тис. чоловік. Крім того, протягом серпня-жовтня 1915 р. із західної частини Волині виселено 175 тис. чоловік. Поляків та євреїв серед переміщених осіб було близько 1 млн. чоловік. Однак польська преса лише поляків-біженців налічувала 1 млн., а єврейський комітет опіки над біженцями в Росії – 350 тис. євреїв. Серед біженців нараховувалося до 500 тис. росіян, близько 300 тис. вихідців з Литви та 250

тис. – з Латвії. Найбільше число біженців за даними газ. «Діло» осіло в Катеринославській губернії – 250 тис. чоловік, Харківській – 121 тис., Донбасі – 80 тис., від 16,4 тис. до 47 тис. чоловік в кожній з таких губерній як Таврійська, Чернігівська, Могилівська, Полтавська, Воронізька, Херсонська. Невеликі партії біженців від 1 до 7,5 тис. осіли в Ставропольському краї, Бессарабській і Подільській губерніях. Три четвертих від загального числа біженців розмістилися на території України⁷¹. У найновішому дослідженні з історії Волині в роки Першої світової війни Бернадського Б. говориться, що за час загальної евакуації з Волині, починаючи з серпня 1915 р., коли почалась реєстрація число біженців сягнуло 1390000 чоловік⁷². На жаль автор не зазначив джерел, на основі яких він здійснив свої підрахунки.

Таким чином, дати однозначну відповідь на питання скільки мирних людей, вражених жахом війни, знялося з місць свого проживання і стали біженцями не уявляється можливим. Найближчими до істини вважаємо дані наведені Кітаніною Т. щодо Південно-Західного фронту. Вони близькі до відомостей Комітету Південно-Західного фронту, який через свої пости харчування пропустив станом на листопад 1915 р. близько 4 млн. чоловік, про що згадувалося раніше. В цю цифру вписуються також дані, наведені в газеті «Діло» про 1 млн. біженців-поляків, 400 тис. українців – галичан, 350 тис. євреїв разом з 1390 000 біженцями Волині за Бернадським при умові, якщо до волинця увійшла також група біженців, котра залишилася не евакуйованою з Волині.

Масова евакуація біженців з Волинської губернії розпочалася у серпні – жовтні 1915 р. Агенти-провідники, що рекрутувалися з працівників Комітету ПЗФ для супроводу біженців, виділяли два їх типи – остаточного, тобто такого, який втратив все що мав і йому байдуже, де оселитися, і біженця, котрий ще вагався. Останнього, за їх визначенням, було досить важко вмовити відправитися в далекий тил, бо «його земля перед ним, в 20-30 верстах від тої лісової хатинки, лісового поселення, де він живе. Два-три рази на тиждень, а то й частіше, він поспішає поглянути на своє село, свою церкву, навіть свою хату. Коли розмовляєш з таким, відразу впадає в око точність його спостережень: «Хомичева Рівнота зараз на лінії обстрілу, а тому мої три копиці сіна все ще стоять», «розриву снаряд не дає, тому що падає в Микитине болото». Такий біженець навіть не цікавиться тим краєм, куди його відправляють, через те, що тяга до обжитого і все ще близького житла дуже велика»⁷³.

Влітку Волинь була схожа на розбурханий вулкан. Тут кипіла робота по формуванню груп біженців та їх евакуації. Скупчені на Волині біженці, що відправлялися з північних пунктів Південно-Західної залізниці рухалися в центральні губернії – Курську, Тульську, північні повіті Харківської, з південних станцій – переважно до Катеринославської і Таврійської губерній, із ст. Клесов, Коростень, Сарни – до Курської та Орловської, зі ст. Клевань, Кривин, Шепетівка, Козятин їхали на Фастів, а тоді в Катеринославську і Таврійську губернії, з Житковичів, Гомеля – на Брянськ, Курськ та Москву. Особливо далекими були поїздки з Шепетівки, Славути, Кривина через Катеринославську губернію в Курськ, Белгород, Пензу, Астрахань і Царицин. За даними губернського комітету Всеросійського земсоюзу протягом 10 серпня по 24 жовтня 1915 р. з різних станцій Волині відправлено залізницею 174126 чоловік до Курської, Воронежської, Харківської та Катеринославської губерній. Понад 65% їх або 113375 чоловік, виїхало в серпні⁷⁴. На початку листопада того ж року в місцевому управлінні

по влаштуванню біженців Волині спробували підвести перші підсумки роботи по евакуації волинян. За приблизними підрахунками з початку біженського руху без врахування тих, хто рухався гужем, було відправлено більше 400 тис. чоловік⁷⁵.

За даними статистика Комітету ПЗФ Івченка, серед евакуйованих гужовим шляхом протягом серпня-грудня 1915 р. 184298 чоловік з Волинської губернії налічувалося 46,5% біженців, з північно-західного краю – 26,6%, Царства Польського – 15,1, Галичини – 5,6, Холмської губернії – 5,5, Подільської – 0,4, Прибалтійського краю – 0,1, не вказали місця виходу – 15435 осіб. Відповідно, українці склали тут більше половини біженців (55%), поляки – 20,4, росіяни – 8,8, німці – 7,4, білоруси – 7, євреї – 0,8, інші – 0,5%, 48355 чоловік національно не визначилися⁷⁶.

Чимала кількість біженців, як уже зазначалося вище осіла на Волині, намагаючись усіма силами закріпитися на цих розорених війною землях. Переміни, які сталися у поглядах владної верхівки Російської імперії на біженський рух та переоцінка цього явища на початку жовтня 1915 р. Особливою нарадою після ознайомлення його із згубними наслідками для держави, поголовне виселення мирного населення з прифронтових губерній було призупинено. Особлива нарада авторитетно заявила, що добровільне масове біженство і залишення рідної землі без особливого на те наказу воєнних властей – суперечить інтересам держави. Своєю резолюцією Особлива нарада однозначно закликала населення тих територій, які знаходилися під загрозою можливої окупації, залишатися на місцях і не тікати⁷⁷.

Справді, масовий рух біженців, який потужною хвилею йшов по всьому фронту, призвів до великих матеріальних витрат держави та відволікав численні транспортні засоби під час евакуації біженців, котрих вкрай не вистачало для перевезення військових і народно-господарських вантажів. Кошти, що виділялися на опіку над біженцями, важким тягарем лягали на державну скарбницю, яка й без того була обтяжена зростаючими витратами на війну. 13 жовтня 1915 р. на черговому засіданні Особливої наради під головуванням Плеве М. зазначалося, що станом на 3 жовтня витрати на біженців склали 31256700 рублів, додатково було асигновано ще 10235 тис. рублів. Таким чином, загальна сума витрат сягнула 41491700 руб. Окрім цього від різних осіб і служб, що обслуговували біженців надійшли прохання про виділення коштів в розмірі ще 20 млн. рублів. Зокрема, на потреби напередодні створеного Всеросійського товариства опіки над біженцями було асигновано 300 тис. рублів⁷⁸.

Союз міст, який спостерігаючи за безсиллям тилових організацій прийняти маси біженців, з другої половини червня 1915 р. включився в справу допомоги їм, підраховував, що на місячне прохарчування цих людей потрібно не менше 1 млн. рублів⁷⁹.

Про значні витрати на утримання 150 тис. біженців, що розмістилися в Катеринославській губернії, говорять такі дані: на боротьбу з інфекційними хворобами губернська управа надіслала повітовим управам аванс в 230 тис. рублів: Олександрійській – 25 тис., Бахмутській – 10, Верхньодніпровській – 30, Катеринославській – 30, Маріупольській – 60, Новомосковській – 50, Павлоградській – 15, Слав'яносербській – 10 тис. Окрім цього м.Катеринослав витратив 30 тис. на матеріальну допомогу біженцям. А між тим на ці заходи було передбачено всього 340 тис. рублів: 200 тис. – від Головного уповноваженого, 130 тис. від Головного комітету Всеросійського земсоюзу і 10 тис. – від губернатора. Для задоволення витрат губернська управа прохала у Зем-

союзу ще 300 тис. і очікувала 500 тис. від князя Урусова. Великих коштів потребувало також будівництво зимових бараків найдешевшого типу та задоволення елементарних потреб біженців. Лише для їх прохарчування, виходячи з витрат по 15 коп. у день на людину, необхідно асигнувати 750 тис. рублів у місяць, а до квітня 1916 р. – 4,5 млн. рублів⁸⁰. З липня 1915 – по 15 жовтня 1917 р. російська державна скарбниця видала на утримання біженців більше 600 млн. рублів⁸¹. Таким чином, революційні переміни в поглядах Особливої наради на біженське питання були не випадковими.

До зайвого марнотратства в опіці над біженцями часто призводила неузгодженість дій між багатьма громадськими організаціями, задіяними в цій справі. Зокрема, представник земства від м. Києва М.В.Ярошевський заявляв, що комітет ПЗФ створив для біженців пункти харчування вздовж очікуваного маршруту їхнього руху довжиною в 300 верст. Проте Головний уповноважений кн. Урусов дав потокові біженців зовсім інше спрямування, звівши нанівець зусилля Комітету ПЗФ і Союзу міст⁸². Наприкінці листопада 1915 р. земці, невдоволені своєю другорядною роллю в державі, скаржилися на те, що в наданні допомоги біженцям немає скоординованих дій між громадськими і адміністративними організаціями. А між тим на допомогу біженцям вже було витрачено 65 млн. рублів, з яких союзам перепало лише близько 8 млн., приблизно 7 млн. отримали національні комітети, 3 млн. пішло на допомогу кавказьким біженцям і 300 тис. роздано приватним особам. Решту 46 млн. рублів асигновано в розпорядження Головних уповноважених кн. Урусова, Зубчанинова та губернаторів⁸³.

Відміна примусової евакуації разом з порівняно стійким становищем на фронті призвели до того, що великі маси населення, зігнаного зі своїх місць проживання, почали осідати в прифронтових повітах Волині і Галичини. Особливо багато таких біженців ховалося в лісах, влаштувавши там собі тимчасові житла. З лісів у жовтні-листопаді 1915 р. на пункти харчування Комітету ПЗФ з'являлося до 30 тис. таких людей. Не в кращому становищі від них перебували розорені війною місцеві жителі, у яких численні реквізиції вимели під мітлу всі припаси. З 35 тис. чоловік, що отримували щоденно харчі на пунктах роздачі на півдні Волині до 70% припадало на місцеве населення і лише 30% на біженців. Великі злидні спостерігалися серед виселенців з Галичини, яких щоденно харчувалося більше ніж 50 тис. чоловік⁸⁴.

У листопаді 1915 р., за даними голови Волинської губерньської земської управи Б.Леявського, на Волині осіло близько 100 тис. чоловік, котрі потребували допомоги. Частина з них з великими труднощами розмістилася в німецьких колоніях по 20-30 чоловік у кожній хаті. Скупченість і антисанітарія, що супроводжували біженців, викликали масу інфекційних хвороб. В районі Житомира було виявлено 400 випадків сипного та 213 черевного тифу. На боротьбу з епідемією було мобілізовано 80 лікарів, 312 фельдшерів і 288 сестер милосердя⁸⁵. Боротьба з епідеміями коштувала багатьом біженцям і їх рятівникам життя. Мало не в кожному номері «Бюлетеня Комітета Юго-Западного фронту» публікувалося по декілька некрологів, де сповіщалося про передчасну смерть медичних працівників, для яких головним стало жертвоне служіння благородній справі порятунку життя біженців.

Наприкінці 1915 р. Комітет ПЗФ утримував 28 загонів працівників з 78 пунктами харчування. Найбільше число останніх було зосереджено на Волині (42) і в Галичині (19), 4 пункти мали в Мінській губернії, по 3 в Херсонській та Орловській, по 2 в Са-

марській і Сибірській і по 1 в Подільській, Київській та Полтавській губерніях. Сюди за харчами щоденно приходило 130 тис. чоловік. Левова частка їх припадала на прифронтові території, де отримувало харчування 100 тис. чоловік як біженців, так і місцевого населення⁸⁶. Роз'їжджаючи по Волині працівники Комітету ПЗФ розшукували біженців, які розбрелися по всій території губернії. Більш точний облік тих, хто змушений був харчуватися на пунктах Комітету в грудні 1915 р., виявив, що в Галичині гаряче харчування отримують в середньому в день 54500 чоловік, а на Волині – 53 тис., причому в північній частині 25 тис., центральній 15 тис. і південній 13 тис. осіб⁸⁷.

Однак війна дедалі дужче проявляла свій руйнівний характер, негативний її вплив на становище волинян поглиблювався. Їхні господарства занепадали, втрачалась земля, нещадно реквізувалася воєнними властями худоба, знаряддя праці нівечились, частина вцілілих посівів через воєнні сутички була винищена остаточно, поля не засівалися. У січні 1916 р. всі довоєнні харчові запаси Волинської губернії були вичерпані. У зв'язку з цим зростало число нужденних. Внаслідок цього волинський губернатор звернувся до воєнних властей з проханням заборонити реквізиції, мотивуючи це тим, що не буде чим сіяти⁸⁸.

На кількість біженців поблизу фронту впливали не тільки економічні та військово-політичні, але й сезонні фактори. За визначенням земців, число тих, хто відвідував пункти харчування, збільшувалося взимку, а з настанням сільськогосподарських робіт відбувалося його скорочення. Наприклад, у січні 1916 р. на Волині і в Галичині число осіб, що отримували харчі на пунктах допомоги досягло 140 тис. чоловік. У березні, внаслідок відтоку більш як третини з них на сільськогосподарські роботи, число таких скоротилося до 80 тис. Наприкінці літа знову збільшилася кількість нужденних. Причиною цього стали літні наступальні дії російської армії, внаслідок яких з'явилися нові розорені райони на Буковині та Прикарпатті. Окрім того спостерігалось самовільне повернення біженців, інколи масове, з місць їхнього тимчасового поселення. Через ці причини у прифронтовій смузі харчувалося до 100 тис. чоловік⁸⁹.

За місцем розселення українських біженців можна розділити на декілька груп. До першої належать ті, хто евакуювався до корінних губерній Росії, до другої, що поселилися в українських губерніях і особняком знаходяться біженці, які осіли серед населення прифронтових повітів Волині та російської частини Галичини. За законами Російської імперії держава брала на себе утримання біженців і виселенців, виділяючи для них так звані «пайові» та квартирні кошти. Пайок включав перелік необхідних людині продуктів для проживання і видавався біженцям під час поїздки на місце розселення та у прифронтовій смузі у вигляді гарячого харчування (з 1916 р. він був в ряді місць замінений сухим пайком) а в губерніях тимчасового проживання частіше видавався грошима. Типовий пайок, розроблений спеціально для біженців, як максимум, становив для дорослої людини 2 фунти хліба, по 0,25 фунта крупи, овочів, сала або м'яса, 0,5 фунтів солі, чай з трьома шматками цукру. Вартість такого пайка для дорослого біженця обчислювався в 21,6 коп. на день. Для ослаблених дітей і віком до 8 років передбачалися склянка молока, 1 фунт білого хліба, 0,25 фунта манної крупи. Для дітей від 8 до 15 років встановлювалася половинна норма пайка дорослої людини. Втім, кожен губернський земський комітет запроваджував свою норму можливого максимального харчування. Наприклад, Чернігівський губернський комітет встановив,

що вартість харчування дорослого має становити 20 коп., дітей до 10 років – 16 коп., а Воронежська опікунська рада санітарну місячну норму для біженців визначила в 4,26 рубля, тобто в середньому по 14 коп. на день. Більшу вартість пайок мав у Херсонській губернії. Осілим біженцям там видавалося на прохарчування 6 рублів на місяць⁹⁰.

За даними Комітету ПЗФ, який годував біженців у Волинській губернії та Галичині витрати на одного біженця разом з обслуговуванням становили на листопад 1915 р. в середньому 22,5 коп. на дорослу людину та 33,6 коп. – на дитину. До дитячого раціону включалися ще й молоко, білий хліб та яйця⁹¹. Наразі вартість пайка залежала не від щедрості опікунів, а від цін, які склалися в тій чи іншій місцевості на продукти харчування. Одночасно, через загальну нестачу та вкрай ускладнену доставку продуктів на Волинь з квітня 1916 р. хлібний пайок біженцям було врізано. Норма пайка у Волинській губернії, за умови що наступні продукти були в наявності становила від ¼ до 1 ½ фунта хліба, м'яса – 1/8 або сала від 1/10 до 1/8 фунта, крупи – 1/6 фунта, квасолі – ¼ фунта, цукру 2 шматки або 1/20 фунта, чаю ¼ – та солі 1/30 фунта⁹².

Наскільки такий пайок відповідав фізіологічним потребам людини, можна збагнути, якщо порівняти його розмір з даними бюджетних обстежень середньостатистичної робітничої родини по м. Києву, проведених у 1912 р. Наумовим. Так, витрати київського робітника на прохарчування становили 3,05 рублів у робітника з низькими доходами і до 10 рублів у більш забезпечених. Вже тоді вони вважалися «ничтожно малими»⁹³. Якщо ж врахувати, що ціни на хліб, який складав основу раціону харчування переважної більшості населення, зросли на Київському ринкові у 1915 р. більше ніж у півтора рази проти 1914 р., то стане зрозумілим, наскільки сума, що відпускатись на біженців, відповідала їхнім реальним потребам. На московському ринкові ціни на окремі продукти харчування станом на грудень 1915 р. виросли порівняно з довоєнними у 2, 3 і 5 разів⁹⁴. В середньому ж у зв'язку з дороговизною купівельна спроможність рубля за даними Держради по імперії знизилась за півтора роки війни у два рази⁹⁵.

Роздача обідів за свідченням працівників Комітету ПЗФ, мала такий вигляд: «3 раннього-ранку на пунктах харчування кипить робота: спочатку готується їжа, на 12 годину дня зі всіх сторін, інколи довжиною в декілька верст, тягнуться черги голодних і обіріваних людей, яких потрібно нагодувати, напоїти, одягти, часто – обігріти, допомогти порадою тощо. Є серед них такі, що зловживають. До таких належать забезпечені люди. Виробився навіть спеціальний тип біженців, т.зв. «гастролер», котрий прихитрився одночасно отримувати харчування в декількох пунктах»⁹⁶.

Загалом серед громадськості і навіть тих, хто безпосередньо займався наданням допомоги біженцям проявлялися змішані почуття і погляди на цих людей. Спровокована не в останню чергу продовольчою проблемою, що дедалі реальніше поставала на теренах Російської імперії, дорожнечею і нестачею продуктів харчування, серед певних кіл суспільства почала утверджуватися думка про повну даремність і навіть шкідливість від пунктів харчування, що розглядалися як місця розмноження та підтримки тунєядства. Цікавим щодо цього є приватний лист із м-ка Клевань Волинської губ., написаний завідуючим харчовим пунктом у березні 1916 р. Зокрема, в ньому зазначалося, що приступивши до роботи, він скоротив число тих, хто потребував харчування з 6 до 2 тис. Тут, заявляв він, «годували всіх підряд: в деяких селах... не було жодної

родини, яка б не отримувала допомогу... Народ розбещений до неможливого... Нашим хлібом годують коней, корів, свиней, самі ж їдять його у рідких випадках... Всім цим робочим артілям, чайним, молочним фермам і т.д. ціна – ломаний гріш...»⁹⁷. Можна зрозуміти розчарування земця наслідками своєї роботи, але подібні погляди на систему допомоги біженцям як зазначав той самий дописувач, поділяло також військове керівництво арміями фронту. Не виключено, що деякі мешканці прифронтової смуги справді зловживали своїм становищем. Ті ж, хто незаконно користувалися пунктами харчування так пояснювали це: «Ми після війни всі будемо платити податок з десятини землі, а тому всі маємо право на пайок. Їжа ж у вас погана, то ми нею хоч свиней погодуємо»⁹⁸.

Все ж переважна більшість їх, незважаючи на неякісне харчування, на що не раз нарікали як самі біженці, так і вказували земські працівники, не могла прожити без допомоги харчоблоків. Під тиском економічних та психологічних причин навесні 1916 р. розпочала роботу комісія, що мала вивчити проблему реорганізації роботи пунктів харчування біженців загонами Комітету ПЗФ ВЗС. Вона змушена була визнати за необхідне поступово перейти до скорочення безкоштовної видачі харчів у прифронтовій смузі. Зважаючи на те, що такий крок тяжко позначиться на становищі біженців, комісія постановила враховувати при цьому заробітки біженців та їх працездатність. Видача пайків відбувалася винятково за постановою сільських сходів. Захищаючи людські права біженців, у постанові земсоюзу робився наголос на те, що «настав час припинити дивитися на біженця як на порожній шлунок і не забувати, що у нього є ще й інші інтереси та потреби»⁹⁹.

Становище біженців визначалося багатьма факторами як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. У великій мірі воно залежало від вікового складу біженської родини, тобто наявності робочої сили, психологічної здатності швидко адаптуватися до нових умов проживання та влаштуватися на роботу, існування власних коштів і домашнього майна. На становищі біженців позначалися також можливість отримувати додаткову допомогу від одноплемінників, як це спостерігалось серед поляків та євреїв, економічна ситуація в регіоні поселення, увага чи байдужість суспільства і влади до їхніх проблем. Все ж чи не найбільш вирішальним чинником, який впливав на біженську долю, була матеріальна допомога з боку держави, яка надавалася через численні громадські організації у вигляді «пайкових» та квартирних коштів. Для багатьох біженців така допомога була єдиним засобом існування.

Якщо розглядати умови проживання біженців за місцем їхньої дислокації, то в найбільш жалюгідному стані перебували біженці прифронтової смуги та прилягаючих до неї повітів російської Галичини і Волинської губернії. Внаслідок воєнних дій, які точилися у серпні 1914, навесні 1915 та влітку 1916 років, економічне життя в Ковельському, Старокостянтинівському, Володимир-Волинському, Луцькому, Рівненському, Кременецькому, Дубнівському, Острозькому повітах було порушене. Навіть там, де населення могло здійснювати, хоч і в обмежених масштабах, господарську діяльність, ціла низка причин стояла на перешкоді їхньому бажанню. «Сіяти хочуть всі, але більшість не має посівного матеріалу... Неімуші до цього часу покладають надії на місцеві повітові земства..., не знаю, чи дочекаються, скоріше за все їхні надії марні, – зазначав оглядач центральної частини Волині від Комітету ПЗФ у квітні

1916 р. – Сільськогосподарські роботи вимагають масу інвентаря, багато якого у зв'язку з біженством втрачено... До послуг селян є магазини в містечках, рідше в містах, але ціни в них у 5-10 разів вищі від дійсних... Навіть більш платоспроможні часто не в змозі придбати потрібне... При існуючих цінах один працюючий не здатний заробити на утримання середньостатистичної родини, а більше одного працюючого майже не зустрічається... Війна забрала кращих робітників»¹⁰⁰.

Втім становище біженців на Волині в роки війни не можна відділити від загально-го економічного становища всього населення краю. Волинь за роки війни зазнала страшної економічної розрухи. «Всі місцеві запаси знищені: їх поглинули постійні реквізиції військ, що проходять, біженська хвиля, яка прокотилася тут і, нарешті, повсякденна злиденність... Населенню цього району, що несе на своїх плечах тягар цілої низки допоміжних воєнних робіт, необхідна термінова допомога. Воно близьке до повного виснаження, наслідки якого такі, що загрожують не лише сьогоденню, але й майбутньому», – зазначали працівники Комітету ПЗФ після детального обстеження Волинської губернії через 17 місяців від початку війни¹⁰¹.

Ці екстремальні умови життя поділяла з місцевим населенням армія біженців, яка розташувалася тут. Кількість нужденних за більш детальним визначенням на січень 1916 р. сягнула 140 тисяч¹⁰². Серед них крім біженців було й немало місцевих жителів, які втратили засоби до існування. Комітет ПЗФ, який опікувався ними поділив прифронтову смугу Волині і Галичини на шість районів: північну, центральну та південну Волинь, так само, відповідно, поділялася і Галичина. Кошти Комітет отримував від Особливої наради.

Найбільш нагальною, хоч і не єдиною проблемою для біженців, було харчування. З цією метою Комітет утримував по всьому фронту у грудні 1915 р. 40, а у жовтні 1916 р. більше 90 стаціонарних і 35 пересувних пунктів харчування. Крім того, вздовж лінії фронту було організовано мережу кооперативних магазинів, в яких місцеве населення по собівартості купувало необхідні товари. На їхнє заснування Особлива нарада відпустила кредит в 400 тис. рублів¹⁰³.

За спостереженнями земців, в найгірших соціально-економічних умовах перебувала північна частина прифронтової смуги Волині. Саме сюди повтікали біженці з Луцького повіту, які розташувалися в уцілілих від руїни селах, набившись по 3-4 родини в хату, а ті, хто не зміг поміститися, оселилися просто неба в лісі, під нашивидкуруч влаштованими навісами. Для обігріву вони безперервно палили багаття. Харчові припаси в цих людей давно скінчилися і вони жили впроголодь. Їхнє становище ускладнювалося тим, що війська та лавина біженців, що прокотилася раніше, позбавили місцеве населення життєво необхідних припасів. Вдосталь було лише палива. Єдиним порятунком від голодної смерті людей на території північної смуги фронту на Волині були харчові пункти в Полиці та Городці на 4 тис. чоловік, у Великому Желудську і Вербівці на 2,5 тис., в Галах – на 1 тис., в Нічагівці і Гораймовці теж на 1 тис. чоловік, до яких зі всіх кінців, як привиди, сходилися біженці, долаючи інколи відстань у 5-6 верст. Бажаючих отримати харчування було значно більше, ніж могли задовольнити пункти. Жажливе враження справляли діти без верхнього одягу, нерідко босі, що жили просто неба¹⁰⁴.

Подібним виявилось економічне становище в Рівненському повіті, котрий не раз входив у поле воєнних дій і тут було реквізовано або скуплено арміями все, навіть солома. Населення примушувалося комендантами постачати підводи для перевезення воєнних вантажів, виконувати інші роботи. Через повну відсутність тут фуражу та непосильного навантаження худоба гинула або продавалась за безцінь. Під час обстрілів місцеве населення втрачало свої домівки. Воно, так само як і біженці, змушене було жити в землянках. Становище ускладнювалося ще й тим, що пункти харчування для мешканців деяких населених пунктів знаходилися на відстані 10-15 верст. Зголоднілих людей підгодовували розквартировані тут війська¹⁰⁵.

Не кращим виявилось становище і в інших районах Волині. Починаючи від Кременця і до Галичини населення мало обмаль продуктів харчування. На осінь 1915 р. склалася надзвичайно критична ситуація також і з фуражем. В зв'язку з цим ціни на селянських коней неймовірно знизились. Не маючи чим їх годувати, селяни змушені були пропонувати робочого коня за 1 рубель, чи віддавати задарма, в той час, як реальна його ціна становила 100-150 рублів. Все це остаточно підірвало економічну базу селянських господарств¹⁰⁶.

У м. Кременці негайної допомоги потребувало до 8 тис. чоловік населення, серед яких нараховувалося 4 тис. біженців, а решту склали місцеві бідняки. В місті знаходилася велика кількість бездомних сиріт. Морози і завірюхи загострювали становище тих біженців, які не мали ні теплого одягу, ні взуття. У Кременецькому повіті на початку 1916 р. наступила повна криза сільськогосподарських продуктів. Південніше Кременця, в напрямку Галичини становище було не менш трагічним. Натомість населення Дубнівського повіту, яке зазнало також великих господарських руйнувань, не відчувало нестачі хліба, хоча і там були місця, в яких війська забрали все. Особливо складною на кінець 1915 р. виявилася ситуація в районі м. Вишневець через погану роботу залізниці.

Робота Кременецько-Дубнівської залізниці, яка раніше забезпечувала необхідними товарами велику частину цього району, виявилася повністю паралізованою. Завмерла також і Волочиська вузлова станція. Через розладнання залізничного руху, ускладнювалася доставка товарів, розвинулася спекуляція і підкупи. Товари купувалися через треті-четверті руки, а щоб дістати вагони, купцям доводилося платити хабарі від 100 до 300 рублів за один. Принаймні така такса діяла на ст. Полонна. Велике свавілля проявляли етапні коменданти в Теофіополі, Ланівцях, Острозі та Вишневі, не пропускаючи з невідомих причин товари, або не видаючи пропусків на їх провіз. Такі умови призвели до значного подорожчання товарів, сприяли розвиткові спекуляції, сіяли невпевненість серед населення¹⁰⁷. У прифронтовій смузі Волині ціни піднялися неймовірно високо. У Кременці вартість жита зросла з 80 до 150 коп. за пуд, на сіль з 60 коп. до 2 рублів¹⁰⁸.

В районі, що охоплював собою прифронтову смугу в 50 верст від с.Тилявки до с. Кобилки в Галичині і глибиною до 60 верст осіло до 12 тис. біженців. Не маючи своїх засобів до існування, вони щоденно жили тим, що харчувалися на земських пунктах. Але через нестачу хліба та його погану якість вже у січні 1916 р. видачу хліба замінили борошном в розмірі 1 ¼ фунта на людину. Тут, як врешті і в інших місцях зосередження біженців, гостро стояло питання із забезпеченням взуттям та теплим

одягом. «В поганеньких постолах, подертих чоботах, підв'язаних мотузками, майже босі, в холод і болото плелися за 8-10 верст дідусі, бабусі та малі діти на пункти харчування, благаючи дати їм хоч якась взуття» – так описував їхній жалюгідний стан працівник відділу допомоги біженцям¹⁰⁹.

Про повну економічну спустошеність і грікі поневіряння біженців повідомлялося і з великого району, що тягнувся від м. Вишневець на Волині до Лосятини вглиб Галичини між містечками Замостя і Підкамінь. Особливо постраждали тут сс. Волиця, Ростоки, Борщівка, Лопушне, ст. Комарин та багато інших населених пунктів, які протягом тривалого часу знаходилися під австро-німецькими та російськими позиціями. На місці хатів залишилися одні руїни, на які потроху поверталися їхні мешканці. Деякі облаштувалися в землянках та окопах, інші оселялися на уламках своїх будинків. Загальне число тих, хто повернувся було незначним і складало на серпень 1916 р. всього 2 тис. чоловік. Становище цих людей виявилось винятково складним. В Ростоках і Лосятині знаходилося два пункти харчування, проте вони у найбільш відповідальний момент показали свою малодіяльність. А тому населення змушене було ходити за пайком у віддалений на 30 верст Катербург, або харчуватися однією картоплею чи просто голодувати¹¹⁰. Єдиним продуктом харчування, яке мали біженці на Волині, були буряки та картопля. С.Старі Олексинці, звідки відбулося поголовне виселення всіх працездатних чоловіків у віці 17-45 років, побувало в руках угорців. Після їх відступу жінки і діти залишалися без харчів окрім картоплі. Становище трохи поліпшилося з розквартируванням тут російських вояків від 5 до 15 на одну хату. Неймовірна тіснява компенсувалася тим, що солдати підгодували своїх господарів хлібом. Подейкували, що саме через це воєнними властями було врізане й солдатське харчування¹¹¹.

Розореними під час літнього 1915 р. наступу австрійців виявився цілий ряд населених пунктів Луцького, Ковельського, Володимир-Волинського, частково Рівненського, Дубнівського, Кременецького і Острозького повітів. Повністю було зруйновано с. Гулишки, мешканці якого спеціалізувалися на розведенні породистої худоби. Жителі, які сюди повернулися після тимчасового виселення, застали самі руїни, всі дерев'яні споруди було спалено, дахи зірвано, жодної голови племінної худоби не залишилося. Та ж сама доля спіткала і жителів сіл Гніздичне та Раковець Чесновський. «При наблизенні австрійців, – свідчив очевидець, – жителі були поголовно виселені. Вони могли взяти з собою рівно стільки, скільки вміщалося на підводі... Повернувшись вони вже нічого не знайшли: все виявилось розграбоване австрійцями і сусідніми селами. Майже в усіх жителів вціліла худоба, але через відсутність фуражу, вона голодує. Її годують гнилою соломою, в'язка якої коштує 15-20 коп. і протухлим ячменем, ціна якого від 1,5 до 2 рублів за пуд»¹¹². Через нестачу кормів гинула худоба, або продавалася за безцінь євреям в сс. Устечко, Млинівці, Хотівці і Полянах, в яких проживало багато солдаток. Коні й корови годувалися гнилою картоплею, що виявилася також єдиним харчем і для населення¹¹³.

Про страшну картину спустошення Волині свідчили російські військовополонені, яким вдалося втекти з австрійського полону і без зайвих труднощів подолати Люблінську та Холмську губернії Царства Польського. Досягнувши нарешті Волині, пробираючись болотистими місцями між Ковелем і Володимир-Волинськом вони бачили повну

картину розореного краю: не було, здається, жодної церкви, жодного села, де б не лежав відбиток насильства та грабежів. Жителі остаточно розорені, частина чоловічого населення забрана, частина розбіглась, ховаючись по лісах. Австрійці забрали все, що потрапило їм під руку. Внаслідок такої «тряски» у жителів не залишалось ніякої живності, одягу та харчів. Селяни жили тим, що вдалося приховати, закопавши в землю. Повсюдно панував смуток, тривога, розпач¹¹⁴.

Біженці, погорільці, розорене місцеве населення, в становищі яких не відчувалося суттєвої різниці, змушені були жити впроголодь, випрошуючи хліб у більш спроможних жителів або у військових. Такою була соціальна картина життя прифронтової Волині. «Жителі цієї смуги, частково осілі біженці, частково постійне місцеве населення знаходяться у вкрай важких умовах внаслідок повного виснаження харчових запасів, палива, одягу, особливо теплого, – писалося у доповідній Комітету ПЗФ. – Самі жителі рішуче безсили полегшити свою долю»¹¹⁵.

Важке побутове та матеріальне становище біженців ускладнювалося неймовірною дорожнечею, відсутністю необхідних товарів споживання і фуражу на 30 верст вглиб Волинської губернії. За пуд м'яса у прифронтовій зоні треба було викласти 7-9 рублів, частіше ж його зовсім не було. Хліб купувався лише у досить віддалених від фронту місцях, а вартість пуду зерна сягала 2 рублів. Попри таку високу ціну, придбати його було важко навіть на відстані 150 верст від лінії фронту. Такі продукти харчування як сало, сіль, чай, цукор у Волинській губ., за винятком прилеглої до м-ка Ямполь Подільської губ., зникли з продажу зовсім¹¹⁶.

В наступні роки проблема з продовольством у прифронтовій смузі ще більше загострилася через загальну продовольчу кризу в імперії, порушення руху на залізницях та революційні події. У грудні 1917 р., за даними Комітету ПЗФ, на прифронтових територіях проживало до 400 тис. населення, яке перебувало в надзвичайно складному економічному становищі. «У населення не було засобів для купівлі продуктів, останні запаси яких забрані безсистемними реквізиціями, а також через евакуації населення і стратегічні передислокування військ. Незначний відсоток засіяних полів і неврожаї поставили населення перед гострою нуждою... Таким було становище, починаючи з другого року війни впритул до революційного перевороту... А між тим, населення, згущене біженцями вкінці розорене відступаючими військами... знаходиться в трагічному стані...»¹¹⁷. Фактично, мешканці прифронтової смуги, неймовірно напружуючи свої сили, намагалися будь-якою ціною вижити в цих екстремальних умовах, що з кожним роком дедалі більше ускладнювалися.

Окремо слід сказати про становище дітей біженців, які привернули до себе увагу суспільства після того, як їх великими партіями стали доставляти влітку 1915 р. до багатьох міст імперії. Це були діти, які загубилися під час евакуації або втратили зовсім батьків. Їх підбирали скрізь – на дорогах, в лісі, на вокзалах, міських та сільських вулицях. Робота з дітьми різних громадських організацій йшла в напрямку створення для них притулків, ясел, шкіл, поліпшення умов проживання на місцях розселення біженців, організацій медичної допомоги тощо. За приблизними підрахунками Комітету ПЗФ лише ними було надано допомогу станом на 1916 р. більше ніж 100 тис. дітей, які пройшли через 37 ясельних установ¹¹⁸. А були ж ще інші громадські організації, які опікувалися дітьми біженців. Газета «Беженец» вказувала, що серед біженців

у жовтні 1915 р. налічувалося до 50 тис. дітей – сиріт. Щомісячне утримання їх обходилося 750 тис. рублів¹¹⁹.

Діти разом з дорослими поділяли тяжкі поневіряння, які випали на долю біженців. Все ж попри складність біженського життя в найбільш жакливих умовах перебувала категорія дітей прифронтової смуги. Тут з них, за свідченням працівників Комітету ПЗФ, сформувалися навіть певні типи: діти – добровольці, діти – шпигуни, діти – безпритульні. Всі вони без винятку перенесли голод, нерідко сирітство, страх біженства, окупації. Тяжкі потрясіння воєнної доби залишили глибокий слід в їх душах, негативно вплинуло на дитячу психіку. Вони не за віком дорослішали, переймаючи часто не кращі звички людей старшого віку. Повсюдна деморалізація, як іржа, роз'їдала людські душі, не оминула й дітей.

За свідченням працівників Комітету ПЗФ діти прифронтової смуги справляли враження загнаних звірят. При спробі організувати з них перші партії в тилових дитячих притулках, працівники натикалися на різкий опір з їх боку. «Вони кидалися до дверей, бились об них головою і руками, благали випустити, плакали, лякливо озиралися на кожну людину, що з'являлася перед ними. Особливо важко проходила ніч, коли діти вмиті і нагодовані невтішно плакали в ліжках..., збиваючись до купи по 2-3-е»¹²⁰.

Великий відсоток дітей, що проживав у прифронтовій смузі, не мали чим харчуватися, були напіводягнені і роззуті. Повсюдно панувала антисанітарія, паразити, хвороби. «Скупченість неймовірна – всюди солдати, – зазначали працівники комітету півдня Волині. – Там, де раніше жила родина з 3 – 4 осіб, нині – 15 – 25 душ. А разом з тіснявою і сторонніми людьми в кожну хату і родину ввійшла розпушта в найбільш огидних формах. Підлітки 12 – 15 років, не маючи ніякого догляду і притулку, певних занять ставали на шлях злочинності і розпусти... Куди не зайдеш пізно ввечері – всюди купи солдат, цинічні анекдоти, пісні, розповіді про свої амурні походеньки... і все це при дітях... Багато з них не розуміє сказаного, але незабаром збагнуть. Старші діти вже зрозуміли і заливаються при цьому безсоромним сміхом»¹²¹. Дитяча проституція поряд з іншими стала ще однією ознакою цієї злочинної війни.

Проживання в нелюдських умовах, породжувало серед дітей масові тяжкі захворювання. Вони ставали легкою здобиччю тифу, скарлатини, туберкульозу тощо. Вихователі притулків для дітей на Волині свідчили: «Про таку поширеність золотухи, рахіту, який зустрічається тут, наші панські діти уявлення не мають. Незагойні на грунті білокрів'я лишай на руках і ногах, голови покриті суцільною гнійною корою, туберкульоз, катарі шлунку і маса «вавок», так діти називали рани, куряча сліпота від недоїдання – всього не перерахуєш»¹²².

Більше 200 дітей біженців, що осіли в с. Підхвощики на півночі Волині, після того як російські війська вибили звідти німців, були повністю покинуті напризволяще дорослими, яких примусово погнали на фронтові роботи. Вони жили в землянках, брудні, щент обірвані. Серед них знаходилося чимало сиріт і напівсиріт. Більш старші діти доглядали за грудничковими. Хлопчина, з яким довелося спілкуватися працівникові земсоюзу, в свої 13 років через виснаженість виглядав як 8 – 9-річний. Щоб якось вижити діти підробляли тим, що під кулями і снарядами носили в окопи солдатам булки. Під час обстрілів вони гинули, нерідко калічилились. Його товариш поки ніс харчі воякам потрапив під обстріл, що раптово почався. Осколком снаряда йому відірвало ногу¹²³.

Не в кращих умовах перебували також діти російської частини Галичини. Завідувач дитячої лікарні в м. Тернополі зазначав, що велика дорожнеча і відсутність заробітків особливо тяжко позначилися на дітях. Більшість з них босі, зодягнені у рантя, ходили по вулицях, жебракуючи у перехожих. З настанням зими дівчата забивалася у напіврозвалені халупи на окраїні міста і вмирала там від холоду й голоду. Серед них був дуже високий відсоток хворих. З 700 дітей, що було прийнято протягом одного дня, виявилось 615 хворих коростою, золотухою, дизентерією, запаленням легенів, ангіною, ларингітом і т.д.¹²⁴

В жалюгідному становищі виявилися діти виселенців євреїв Галичини. Виселені звідси поспіхом разом з родинами до центральних губерній Росії, вони раптово були повернені знову до Галичини і розселені великими масами в Мельниках, Кривчі, Борщові, Королівці, Озерянах, Чорткові, Ягельниках, Копичинцях, Будзанові, Побужному, Грималові, Скалаті, Тернополі та Збаражі. Через нестачу житла вони селилися великими групами в маленьких приміщеннях і на горищах. Місцеві євреї, користуючись нагодою, брали з них за горища і кімнатки по 12 – 30 рублів на місяць. В такі житла набивалося по кілька родин. В більшості приміщень при їх обстеженні через задушне повітря земсоюзівці могли утриматися не більше 2 – 3 хвилини¹²⁵. Створення тут дитячих установ ускладнювалося напруженою боротьбою між поляками та українцями, що мала давнє коріння, і юдофобством та зловживанням окремих представників російської влади¹²⁶.

Жахливі наслідки війни, що позначилися на дітях становили загрозу для майбутнього суспільства. З метою підтримки великих мас дітей біженців у прифронтовій зоні, Комітет ПЗФ розвинув мережу дитячих закладів. За своїм первісним завданням вони мали надавати лише санітарно-медичну допомогу і забезпечувати їх харчуванням. Проте створені земсоюзівцями дитячі заклади незабаром стали перетворюватися в навчально-виховні, оскільки серед місцевого населення відчувався потяг до знань. Внаслідок воєнної розрухи в багатьох повітах Волині та Галичини шкільне життя зовсім завмерло. Один селянин Луцького повіту скаржився земсоюзівцями на те, що вони «переживають якийсь страшний сон. В селі є школа – немає вчителя, є церква – нема священика. Відчуття навіть важче проти того, що вони пережили під час австрійської окупації»¹²⁷. З проханням про відкриття шкіл для дітей апелювали до комітету ПЗФ цивільні органи ряду повітів Волині.

Таким чином, у прифронтовій смузі поряд з дитячими яслами, колоніями і притулками почали поставати школи. В них дітей навчали елементарної грамоти та ремеслам. За постановою комісії відділи допомоги дітям комітету ПЗФ у січні 1916 р. навчання в школах здійснювали рідною мовою¹²⁸.

Деякі відомості про умови шкільної роботи можна почерпнути з огляду діяльності установ допомоги постраждалим від війни у південному районі Волині станом на 1917 р. «Педагогічна робота в школах – вогнищах в січні 1917 р. не поглиблювалась... Наставали великі морози, заноси, діти живуть далеко, у багатьох немає взуття, теплого одягу, а тому бувають дні коли половина дітей не приходять до школи. Ті ж, хто прийшов сидять змерзлі – у приміщенні школи холодно, сире, зі стін капає. В кращі часи діти відразу сідали за підручники, захоплено працювали, не хотіли йти додому, нині зі страхом поглядають у вікно чи не занесло дорогу...»¹²⁹ Подібні школи на півдні Во-

лині діяли в Горенці, Вишневцях, Залісцях, Розтоках, Онишківцях, Дунаєві, Новопо-
чаєві, Ледухові, Чугалях та Кременці¹³⁰. Чимало шкіл відкрилося також в інших час-
тинах прифронтової смуги Волині і Галичини.

Не завжди добре складалося життя дітей біженців у тилових притулках. Київсь-
кий будинок для дітей – галичан, що належав галицько-руському товариству під егі-
дою єпископа Євлогія, був переведений зі Львова до Києва у червні 1915 р., відзначи-
вся тим, що тут дітей катували до крові за найменшу провину. Як вияснилося при діз-
нанні, у притулку утримувалося 55 дітей-сиріт віком від 4 до 13 років. Всі без винятку
діти хворі. Харчування в притулку визнано теж вкрай незадовільним. Дітей будили о
5.30 ранку і давали кухлик чаю зі шматком білого хліба. Обід о 13-й годині складався
з тарілочки поганенького супу та мікроскопічного шматочка м'яса. О 17-й вечора їм
знову давали чай, о 20-й вкладали спати без вечері. Факти жорстоких побоїв дітей до-
глядачкою притулку Стригаловою, обкрадання нею дітей підтвердилися на допиті.
Притулок, на утримання якого виділялися великі суми, було передано у відання київ-
ського Свято-Володимирського братства¹³¹.

Найзаповітнішим бажанням дітей біженців було бажання, щоб війна якомога
швидше скінчилася. Вихователі дитячих притулків, які виникали в місцях розташу-
вання біженців, поширили серед своїх підопічних анкету, розроблену київським фре-
белівським товариством «Діти і війна». Всі діти, відповідаючи на питання анкети за-
являли – вони хочуть, щоб війна не продовжувалася. Переживши страхи окупації,
втрату батьків, рідних осель, поневіряючись по лісах і окопах, маленькі страждальці
демонстрували високі зразки великодушності та мудрості, зазначивши в анкеті, що не
потрібно вбивати жителів завойованих країн, адже вони ні в чому не винні. «Австрі-
єць йде на війну з плачем», – писали вони¹³².

Попри всі страхіння воєнного життя, населення прифронтової смуги, як і інших
губерній, змушене було виконувати цілу низку різних повинностей. На її жителів по-
ширювалися в першу чергу виснажливі примусові роботи по забезпеченню військових
потреб. Протягом липня 1915 – лютого 1916 р. з 10 повітів Волині на примусові робо-
ти було відправлено більше 250 тис. найбільш працездатних чоловіків¹³³. До цих робіт
залучалися як місцеві жителі, так і біженці. У жовтні 1915 р. волинський губернатор
отримав телеграму від головного начальника з постачання з вимогою, щоб до окопних
і дорожніх робіт нарівні з іншими категоріями залучати також біженців-галичан. Тим,
хто відмовлявся від робіт, припинялася видача пайків¹³⁴.

За законами імперії подібні роботи повинні були оплачуватися. Але, як правило,
населення отримувало чисто символічну платню. Так, за перевезення у березні 1916 р.
воєнних вантажів жителям ряду прифронтових повітів пропонувалися буквально ко-
пійки. В разі ж відмови, передбачався штраф у 3 тис. рублів або ув'язнення. З біжен-
ців на Волині формувалися також постійні робочі дружини, яких наприкінці 1916 р.
налічувалося 32 артіль¹³⁵. Зокрема, робоча дружина з 46 чоловік, що сформувалася
в Керменці, працювала в 1,5 верстах від ворожих позицій під обстрілами солдатів су-
противника. На березень 1916 р. вона, не зважаючи на небезпечну роботу, виросла до
84 чоловік. Воєнне командування за кожного робітника добре платило Всеросійсько-
му земсоюзу. Так, військовому відомству кожен робітник обходився в 2,24 рубля,
в той час як земсоюзу, котрий формував дружини, всього в 1,75 рубля. Інша воєнно-

робітничая артіля складалася зі 193 чоловік і використовувалася на окопних та дорожно-будівельних роботах¹³⁶.

Прифронтова смуга була найближчим джерелом, з якого війська черпали продовольство та фураж. Численні виснажливі реквізиції важким тягарем лягали на й без того слабкі селянські господарства. Реквізиції вводилися з 15 вересня 1914 р. царським указом і поділялися на платні та безоплатні. За законами про біженців регулювався порядок видачі коштів за реквізоване майно для потреб армії, тобто примусово забраних у населення матеріальних засобів або для виконання робіт, викликаних воєнними обставинами. Реквізиції здійснювалися місцевими цивільними та воєнними властями. Особливо нещадним реквізиціям піддавалися прилеглі до фронту губернії. У лютому 1916 р. генерал М.Іванов доповідав у міністерство землеробства про те, що запаси худоби в трьох губерніях Південно-Західного краю вичерпані. З прифронтової смуги Волинської губернії для потреб армії вибрано 50-60% селянської худоби, а за час війни реквізовано до 70% одних лише коней¹³⁷. При масових реквізиціях восени 1915 р. в районі 40-верстної смуги на Волині безцеремонно вибиралося військовими все, що тільки можна було взяти. При цьому воєнна влада або зовсім нічого не платила, або ж видавала мізерну компенсацію¹³⁸.

Мало чим відрізнялося становище евакуйованих біженців від тих, що знаходилися у згаданій прифронтовій смузі. Нерідко зігнані зі своїх постійних місць проживання воєнними обставинами, вони втрачали все своє майно, рідну землю, близьких людей. Сам процес виселення супроводжувався великими зловживаннями з боку військових і цивільних властей. На становище біженців під час евакуації проливають певне світло свідчення агентів-провідників, інститут яких було введено з метою опіки над переселенцями в дорозі. Формувався він із священників, студентів, вчителів, які рекрутувалися переважно з біженського середовища¹³⁹.

Провідники відряджалися у Волинську губернію в місця виселення біженців і в пункти посадки. Там вони набирали партії біженців зазвичай в 700-1000 чоловік, реєстрували їх та супроводжували до місця розселення. По дорозі агенти забезпечували своїх підопічних харчуванням, білизною, одягом та милом, сприяли якнайшвидшій подачі вагонів, врегульовували спірні питання з залізничною адміністрацією. Це була дуже відповідальна і виснажлива робота. Щоденно агенти-провідники стикалися з великою людською бідною, стражданнями і смертю¹⁴⁰. На середину грудня 1915 р. агентами-провідниками Комітету ПЗФ, зокрема, було відправлено на розселення 120 тис. біженців, що концентрувалися на території Волині¹⁴¹.

Великі пересильні табори для біженців діяли на Волині в районі Шустова, Новоград-Волинська, Коростеня та Житомира. За спогадами очевидців, вони скидалися «на колишній наш ярмарок, або давній табір народного війська Б.Хмельницького»¹⁴². Численні партії біженців з Рівненського, Дубнівського, Луцького і Новоградволинського повітів сходилися до Івачкова, Урвені, Гулчі. Тут у 1915 р. вздовж доріг були розбиті біженські табори, поблизу кожного з яких знаходилося по 3 – 5, нерідко і більше, свіжих могил. Біженці, які по три-чотири тижні знаходилися в цих таборах в очікуванні відправки, не мали ніяких засобів до існування і могли утримуватися лише за допомогою поспіхом прихоплених з собою продуктів та крадіжок. За словами жителів с. Гулчі, крадіжок з боку біженців не спостерігалось доти, доки в них були свої харчі. Те

ж саме відбувалося в Глинську та інших населених пунктах Волині. Жителі с. Гулчі за шкоду заподіяну біженцями вимагали від влади 100 тис. рублів компенсації¹⁴³.

Особливо важким було становище біженців, які виселялися пізньої осені та в зимовий час. «Насувається сира, холодна осінь. Розпочинаються дощі... Сотні біженців і виселенців, не маючи теплого одягу, ночують під відкритим небом або під захистом дерев. Доводилося бачити, - писав агент, - промоклих до нитки в обірваному одязі нещасних дітей. У Бородянці в однієї матері захворіло 4 дітей (очевидно тифом) і вони лежали на соломі, розстеленій на мокрій від дощу землі, під блаженським покривалом з полотна. На кожному пункті не обходиться без смертей. Біженці просять дати хоч декілька полінець дров для обігріву дітей»¹⁴⁴. Ці моторошні картини були буденністю для сотень і тисяч біженців, які рухалися на схід.

Саме виселення біженців відбувалося неорганізовано, з невиправданими жорстокістю і насиллям з боку стражників. За розробленими циркулярами, виселенців та біженців на Волині повинні були формувати в партії і супроводжувати стражники. Насправді, великі партії біженців на підводах рухалися самостійно по дорогах, не знаючи куди і де вони можуть отримати відпочинок та харчування. Нерідко виселялися насильно навіть ті, хто мав притулок і був здатний провадити господарську діяльність. За найменший спротив при цьому, поліцейськими пускалися в хід нагайки та кулаки. В с. Довге Pole, що на Волині біженець Гаврило Гречишин при черговому його виселенні у березні 1916 р. звернувся до поліцейського з проханням не виселяти його родину, оскільки його брат Іван виділив для них житло, землю, зерно для посіву. У відповідь селянин отримав удари шашкою по руках. Подібне сталося й з іншим біженцем, який, хоча й був визнаний стражником таким, що не підлягав виселенню, був разом з дружиною жорстоко побитим, до того ж прив'язаний на ніч у хліві разом зі свинями. Такі факти мали масовий характер. У с. Плоска біженець Мартинюк застряг на сільській дорозі в болоті. За це він був люто битий стражником, який викинув геть з його підводи все майно: 4 мішки січки, 4 неповні мішки борошна, мішок сухарів, плуг, запасне колесо від воза і різні дрібні речі. При цьому стражник цинічно заявив селянинові, що всього цього йому не потрібно. На таке виселення збіглося дивитися все село. Після виселення біженців, які мали власний транспорт, йшло видворення піших. В цьому випадку наруга з боку властей досягала свого апофеозу¹⁴⁵.

Аналогічно відбувалося видворення жителів і в інших прифронтових районах, зокрема примусове виселення з Холмсько-Підляшської Русі місцевого переважно українського населення влітку 1915 р. російською владою було схоже на хресний хід, що розтягся на тисячу верст. Вони йшли зі своїми священиками, вчителями, церковними речами, обозами і найбільшою святинею – іконою Пречистої. Виселення ж відбувалося поспіхом, без підготовки. Люди брали з собою лише необхідні для подорожі речі та живність. Часто вони на власні очі бачили як козаки палили їх майно. В цій колотнечі батьки губили дітей, діти – батьків. Збожеволілих від розпачу дітей, везли цілими вагонами до притулків¹⁴⁶.

Більшість біженців та виселенців не мала впевненості в своєму майбутньому. Під час виселення вони залишали своє господарство та частину худоби. За опитами земців, переважна більшість біженців втратила половину робочої худоби, яка гинула від нестатків кормів. Те ж, що вдалося утримати в своїх руках, біженці прагнули якомога

швидше продати. Велика рогата худоба продавалась за безцінь: часто корова вартістю 70-80 рублів йшла за 15-20 рублів. Одночасно збувались коні, підводи, реманент, щоб можна було вантажитись у вагони. В Острозі і Кривині сформувались навіть своєрідні кінні базари, на яких у біженців масово скуповувалася худоба та інші речі¹⁴⁷.

Під час виселення біженців з місць постійного проживання, за законами Російської імперії про постраждалих від війни, їм формально забезпечувалося певне відшкодування втрат. Насправді застосування закону в практичному житті наражалося на бюрократичні перепони, які нерідко відігравали вирішальну роль в справі оплати збитків. На це вказує зокрема дискусія піднята в Особливій нараді в вересні 1915 р. Мова тоді йшла лише про певну категорію біженців, яка мала реквізиційні квитанції, що видавалися біженцям під час евакуації. Міністерство фінансів погоджувалося сплачувати лише 25% втрат, з чим Особлива нарада не погоджувалася. Разом з тим більшість примусово виселених людей через поспішність не отримала подібних документів зовсім. Таким особам було вирішено виплачувати 25% їхнього попереднього чистого прибутку, який визначався на основі документів, або інших непрямих доказів, підтверджених свідками. Все це дуже ускладнювало процес отримання компенсації від держави за втрачене майно і практично зводило спроби біженців нанівець¹⁴⁸.

Це питання обговорювалося на великій нараді всіх громадських організацій, що займалися справами біженців, 15-17 жовтня 1915 р. Щоб отримати відшкодування біженець наражався на масу непереборних перешкод. Серед них були такі, зокрема, як відсутність єдиної форми і змісту реквізиційних квитанцій. Ліквідаційні комісії, що діяли в різних губерніях не мали чітко встановленого єдиного типу квитанцій і складала їх на свій розсуд. До того ж зовсім нез'ясованим залишалася питання про порядок відшкодування за знищене на вимогу властей рухоме і нерухоме майно та про акти, якими його ліквідація засвідчувалася. Визначали розмір збитків особливі комісії під керівництвом повітових предводителів дворянства. Якщо ж врахувати ту обставину, що знищення майна біженців нерідко відбувалося після евакуації цивільних властей, і взяти до уваги відсутність подібних комісій у багатьох місцях поселення біженців, то стане зрозумілим, що положення законів про відшкодування втрат під час війни часто не могли бути застосованими на практиці¹⁴⁹.

Після деяких дебатів у листопаді 1915 р. Особлива нарада все ж таки постановила, що постраждалим негайно повністю оплачується вартість знищених та реквізованих продовольства і фуражних запасів, коней, інших тварин, посівів, домашніх речей. За сільськогосподарський реманент, ремісничі і фабричні устаткування, сировину і товари видавався аванс в розмірі 25% їхньої вартості, решта 75% мала сплачуватися після повернення російської влади та евакуйованого населення на своє попереднє місце проживання. Звичайно, що на компенсацію могли сподіватися лише ті, хто мав документальне підтвердження¹⁵⁰.

За статтею шостою наказу про Головних уповноважених на них покладалася організація прийому хліба, фуражу, худоби і коней під час виселення та видачі за це компенсації. В районі Південно-Західного фронту цим займалися організації Всеросійського земсоюзу. Одноразову матеріальну допомогу «тим, хто потрапив у скруту внаслідок бід, породжених війною, в місцях постійного проживання чи тимчасового перебування» надавав Тетянинський комітет¹⁵¹.

Нелегкі випробування випадали на долю біженців під час проїзду в губернії поселення. Поспішна евакуація, хронічна нестача вагонів, дальність подорожі – всі ці компоненти безумовно впливали на умови транспортування біженців. За дальністю руху і наповненням біженцями вагонів було розроблено 5 типів маршрутів. В один вагон за маршрутом першого типу вміщалося в середньому 25,3 особи, відповідно по інших – від 31 до 35 чоловік. В кращих умовах виявилися біженці, які рухалися в Курську губернію, а в найважчих – по лінії Гомель-Брянськ, де в середньому наповнювалося 35,1 чоловік у вагон. Залежало це як від наявності вільних потягів і вагонів, так і від уваги адміністрації залізниць та її організаційних здібностей¹⁵².

Найскладнішим процес транспортування був під час холодної пори року. Для евакуації біженців виділялися товарні вагони, які не опалювалися. Теплоушки траплялися досить рідко. Їх частіше перехоплювали за хабар працівникам залізниці платоспроможні виселенці з євреїв та німців. Вимучені, напівголодні, без теплої одягу люди «від страшного холоду в вагонах тремтіли, як осичина, діти буквально замерзали на очах... Невимовно тяжко чути нелюдські крики... Особливо ночами»¹⁵³ Жодна поїздка не обходилася без тяжких хвороб та смертей.

Серед хвороб, що переслідували біженців, переважали простудні та інфекційні. Інколи поїздка напіводягнених і роззутих людей тривала цілий тиждень. На деяких станціях потяги простоювали по 3-4 дні. Так, на ст. Ворожба один із провідників бачив скупчення потягів, в яких біженці були розміщені на відкритих платформах або в решітчастих вагонах, призначених для перевезення птиці. Через скупчення людей, холод і антисанітарію почастишали випадки захворювань та смертей¹⁵⁴. Ремствували на холод у вагонах агенти, які супроводжували волинських біженців у Курську, Астраханську та ін. губернії. Погане забезпечення було тут з харчуванням. Починаючи від Києва і до самого Курська, внаслідок скупчення біженців і неузгодженості в рухові залізничних потягів, придбати харчі було неможливо¹⁵⁵. Біженці, що у жовтні 1915 р. відправилися зі ст. Кривин частина в Курську губернію, а галичани в Астрахань, щоб зігрітись під час подорожі розводили багаття на розкладеній по долівці вагона цеглі. При цьому їдкий дим виїдав їм очі, дихати не було чим. Провідник вимагав на кожній зупинці теплушок, але щоразу отримував відмову¹⁵⁶.

Нещастя підстерігали біженців на кожному кроці. Не один день змушені були чекати переправи через Прип'ять в районі Чорнобиля ті біженці, що рухалися гужем та пароплавами. Вже у вересні 1915 р. у Чорнобилі через великий наплив біженців відчувалася гостра нестача хліба. Поблизу білоруських Норовлі, Мозиря, Речиці біженці теж потерпали від голоду та відсутності медичної допомоги. Місцеві земства разом з польським комітетом прагнули поліпшити їхнє становище, але потреби були такі великі, що задовольнити всіх біженців і колоністів, які рухалися з Волині не були здатні. Вигнанці пересувалися на переповнених баржах, отримуючи по фунту хліба та по 15 коп. на людину. Але через відсутність продуктів на ці кошти вони нічого не могли купити аж до Києва¹⁵⁷.

На шляху свого руху біженці знаходилися у стані психологічного пригнічення від пережитого ними краху, втрати звичного для них життя, повної невідомості, яка підстерігала їх попереду. Важкі умови просування поглиблювали стресовий стан біженців. Не витримуючи великих нервових напружень люди інколи намагались покінчити

з собою. На ст. Гришино ледве врятували біженку, яка через голод зважилася на самогубство. Тетянинський комітет, щоб якось допомогти голодуючим людям, вирішив облаштувати тут пункт харчування на 500 чоловік. Проте цієї допомоги було надто мало. Треба сказати, що харчування, яке пропонувалось біженцям вздовж шляхів їхнього просування, не завжди було якісним. Біженці – народ невимогливий, але навіть вони часто відмовлялися від такої допомоги¹⁵⁸.

Заключною ланкою в біженському ланцюжку було розселення в тилу, що, за визначенням агентів, було далеко не легкою справою. «Важко собі уявити більш заплутані, наче зумисне придумані несприятливі, а через це воістину глибоко трагічні умови, за яких відбувалося розселення біженців, – заявляв один із агентів, який здійснив не одну поїздку в різні кінці імперії. – Найбільш цікавий момент, коли дві групи народу з різним економічним, побутовим, а також і національним укладом життя зустрічалися один з одним. Як повинна була більш сильна, сита, а через це і спокійна маса прийняти іншу – розорену, злиденну, налякану, як загнаний звір»¹⁵⁹.

Розселення біженців спочатку відбувалося на добровільній основі. Їх розміщали в школах, на міських квартирах, по сільських хатах, навіть монастирях та інших культурних спорудах. Населення губерній, до яких спрямовувалися виселенці, зобов'язувалося владою приймати їх до себе на постій. Помічено, що з більшою охотою приймали до своїх господарств тих біженців, в родині яких знаходилися робочі руки. Наприклад, греки Приазов'я з задоволенням розібрали поміж собою працездатних біженців, решту ж, як свідчить агент, довелося влаштувати примусово¹⁶⁰. Ставлення до поселених біженців серед корінного населення було теж дуже неоднозначним. Переважно побутувала думка про те, що біженці, яких вони прийняли на проживання, зобов'язані відшкодувати їм це дармовою працею. Таких поглядів дотримувалися і роботодавці, які розглядали біженців як джерело дешевої робочої сили, котра, внаслідок свого важкого становища, не може претендувати на кращі умови праці та більш високу оплату. Відмова ж від роботи з оплатою, що не перевищувала вартості біженського пайка, сприймалася як небажання працювати¹⁶¹. Ті ж біженці, які все ж таки змушені були приставати на пропоновані умови праці нерідко зазнавали економічних утисків. Яскравим прикладом щодо цього є дії Лебединського комітету Харківської губернії. Так, згаданий комітет, що займався влаштуванням біженців 13 лютого 1916 р. встановив плату за роботу біженців: жінкам поденно – 30 коп., помісячно – 4 руб., чоловікам відповідно – 60 коп. та 8 руб., що була нижчою від плати військовополонених. А між тим у Лебединському пов. Харківської губ. поденна плата робітників у 1915 р. сягала 96 коп. в день для жінок і 1 руб. 78 коп. для чоловіків з хазяйськими харчами¹⁶². Подібні факти спостерігалися повсякчасно, а тому і не дивно, що біженці ухилялися від роботи на таких дискримінаційних умовах.

Член Охтирської земської управи, яка у 1915 р. прийняла до себе близько 5 тис. біженців, не міг серед них знайти охочих рубати ліс. Таке ж становище спостерігалось і в Богодучівському повіті Харківської та Словоносербському Катеринославської губерній. Представник м. Словоносербська на одній із нарад земств заявив, що від роботи відмовляються також і німці-виселенці. Тим, хто мав коней, було запропоновано роботу по 2,5 рублів за день, але вони під виглядом хвороби відмовилися від неї, хоч наступного дня з'явилися за пайком. Такі відмови сприймалися окремими місцевими

органами влади як свідоме ухиляння від роботи, тому схилилися до думки про застосування репресивних заходів до таких біженців. Все ж представник від м. Харкова, відомий підприємець Кузнецов С.М. і представник від харківського губернського земства зуміли переконати нараду з огляду на тяжкий матеріальний і психологічний стан біженців, не вдаватися до примусових методів, зокрема такого, як позбавлення пайка. Натомість було запропоновано створити необхідні умови праці, які могли б забезпечити матеріальне існування біженців¹⁶³.

У вищезгаданій Охтирці справи з влаштування біженців доходили до трагічної розв'язки. Міська влада з невідомих причин вирішила виселити біженців з міста в села, а щоб вони не опиралися, було прийняте рішення – припинити видавати пайок, тобто виселити їх голодом¹⁶⁴. Під тиском голодної смерті біженці змушені були шукати додаткових заробітків, пристаючи на кабальні умови праці. За станом на 1916 р. в поміщицьких господарствах Російської імперії використовувалася примусова праця військовополонених і біженців, що становили 27% від загального числа сільськогосподарських робітників¹⁶⁵. Значна кількість біженців спрямовувалася різними бюро праці, що почали виникати у вересні 1915 р. на роботу до поміщицьких маєтків та промислових підприємств України. Зокрема, протягом жовтня – грудня 1915 р. бюро праці Переселенського управління при ст. Київ направило велику партію біженців у 18 тис. чоловік для роботи в сільському господарстві та промисловості Донбасу і Кубанської області¹⁶⁶. Міністерство внутрішніх справ дедалі настійніше вимагало використовувати працю біженців і в районах наближених до фронту¹⁶⁷. З них формувались робітничі артілі, які поступали в розпорядження військових властей, а з середини 1916 р. працю біженців прифронтової смуги почали запроваджувати в майстернях різного профілю. За даними комітету ПЗФ на фронті працювало у 1916 р. 56 майстерень. Найбільш значними були у Кременці, Шумську та Вишневі на Волині, Тернополі, Озерянах, Буцневі, Чорткові в Галичині тощо. У серпні 1916 р. лише в майстернях Галичини отримало роботу близько 2 тис. осіб¹⁶⁸.

Становище біженців погіршувалося через відсутність скоординованих дій між багатьма організаціями, що опікувалися ними. На подібні факти очевидцем яких він був у Самарі вказував уповноважений земського і міського союзів. Біженці, які приїхали туди восени 1915 р., через непорозуміння між земцями і Тетянинським комітетом залишилися без будь-якого догляду і допомоги. Самарська поліція механічно розділила їх на групи по 100 чоловік і вантажила на перший-ліпший пароплав, відправляючи в прилеглі повіти. Там вони жили під відкритим небом в нелюдських умовах до того часу, поки за ними не приїздили на підводах та не розбирали по домівках¹⁶⁹.

Повну неготовність продемонструвала влада Кореневської волості Курської губернії, куди було евакуйовано групу біженців із Волині. Волосне правління не отримало жодних розпоряджень з приводу прийому партії виселенців. Через це воно примусово розселило волинян серед місцевого населення, зобов'язавши його також взяти на себе утримання поселенців. Населення, будучи невдоволеним такими діями, відмовлялося приймати біженців. У Дмитрівському повіті тієї ж губернії біженців розселили в найбідніших селах. Зокрема, велике село Черничине відзначалося тим, що там жили одні злидарі, які змушені були ще й утримувати на свій рахунок біженців¹⁷⁰.

Внаслідок непродуманих дій залізничного начальства, яке спрямовувало потік біженців на свій розсуд, в ряді губерній виявилася перенасиченість виселенців. Так, Саратовська губернія прийняла близько 100 тис. немаршрутних, тобто непогоджених з владою біженців. У зв'язку з цим губернатор змушений був видати розпорядження про примусове розселення їх серед сільського населення¹⁷¹.

З повною прохолодністю зустрічали біженців з Дубнівського повіту у жовтні 1915 р. німці-колоністи Бердянського повіту Херсонської губернії. «Саме тут, – зазначав агент-провідник, – зіткнулися мужицька добросовістність з акуратністю, точністю колоністів і засудило тіло, шлунок, занила душа хлібороба»¹⁷². Виявилось, що біженців після п'яти днів подорожі помістили покотом на нарах і навіть не пригостили. Інакшою була увага до біженців з боку менонітів. Місцевий справник гарантував, що за біженців, які потрапили на поселення до молочарських менонітів, можна не хвилюватися. Справді, в Молочанській колонії біженців розмістили в чистому, просторому будинкові. Тут їм запропонували помитися в лазні, приготували обід, годували і в наступні дні. «Ми думали, що нам доведеться тут помирати, – заявляли біженці, – а ми живемо тепер наче в попівському домі»¹⁷³.

Проте чи не найважче становище виявилось серед поселенців у Сибіру. Здолавши важку дорогу, вони доволі часто стикалися з черствістю з боку влади та байдужістю місцевого населення, які доповнювалися суворим кліматом. Групи біженців, що прибули в жовтні 1915 р. на ст. «Іландська» Томської залізниці відмовлялися вивантажуватися з вагонів і залишати вокзал через те, що вони були легко зодягнені, а на вулиці стояли морози 15-20°. Губернатор, який як вища посадова особа в губернії, мав би організувати постачання теплим одягом та взуттям біженців, натомість наказав канському справникові терміново очистити від них станцію і вагони та відправити на поселення в навколишні села¹⁷⁴.

Загалом, біженці, які направлялися партіями вглиб Сибіру, знаходилися в екстремальних умовах. Напівголодні і голодні вони блукали вокзалами, випрошуючи хліб. Лише 25 листопада 1915 р. на ст. Курган було влаштовано перший пункт харчування, до якого по лютому морозі сходилися у рваних свитках і лаптях біженці за 10-15 верст. Місцеві жителі виганяли біженців з хат, а хліба не давали до тих пір, поки ті не попросять милостині. Щоб обігрітися, біженці віддавали останні речі і копійки. На утриманні Курганського земського комітету на початку 1916 р. виявилось приблизно 900 біженців Волинської, Гродненської, Холмської і Люблінської губерній. У міських квартирах проживало по 43 біженця в одній. Самі ж квартири були тісні, темні, сирі, часто розташовані в підвалах. Через скупчення народонаселення (в місті розмістилося ще 15 тис. солдатів і 6 тис. військовополонених) квартирна плата виросла в п'ять разів. Квартира з 3-4 кімнаток коштувала 15-20 рублів¹⁷⁵.

Серед сибірських поселенців надто високою була смертність. Зустрічалися родини, в яких з восьми дітей живими залишалось одна. За конфіденційними відомостями, отриманими під час перевірки становища біженців, виявилось що в м. Петропавлівську Акмолинської Облaсті в домі Четверикова, де проживало 350-360 осіб, за 1,5 місяця померло до 60 чоловік, а в бараках, розрахованих на 700 чоловік, за офіційними даними – 18, на вокзалі – 38, до 80% померлих були дітьми¹⁷⁶. Особливо тяжкі умови проживання склались в м. Ісиль-Кулі. Біженців розселили в маленьких брудних кімна-

тах по 18 чоловік в одній, де нічим було дихати. Повна відсутність теплого одягу і взуття при температурі повітря, яке досягало 45-50° морозу спричинила до відмороження ніг. Найбідніші біженці жили за рахунок місцевого населення, яке було невдоволене таким становищем. Дещо в кращих умовах тут опинилися поселенці Петропавлівського повіту Акмолинської області. Переважно це були біженці з Гродненської губернії. «Ставлення місцевого населення до біженців повсякчас приязне – доповідав агент-провідник – пояснюється це тим, що населення заможне і має з біженцями багато спільного, тому що більшість поселень, де розмістилися біженці, складається винятково з переселенців малоросів. В багатьох селищах з ініціативи сільських опікунств провадилися благодійні збори «Ківш зерна», що дало хороші результати»¹⁷⁷.

При обстеженні умов проживання біженців в Омську картина виявилася теж не втішною. При спробі знайти пункт харчування, з'ясувалося, що біженці харчуються разом з військовополоненими – залишками їхньої їжі. Їх розселили в літніх бараках на 200-300 чоловік, де було сиро і холодно, деякі проживали в вагонах. Через Омськ у жовтні – листопаді 1915 р. пройшло майже 48 тис. біженців, з яких понад 28,5 тис. відправлено далі в Сибір, майже 16 тис. розселилося в Омському повіті, 3677 чоловік у місті, а понад 3 тис. біженців знайшли в собі сили і мужність повернутися назад¹⁷⁸.

Під час перевірок агентами Комітету ПЗФ становища біженців у нових місцях проживання, виявилось, що квартирні кошти, які мали виділятися місцевою владою, не потрапляли до їхніх рук. Повітові комітети були зобов'язані видавати пайки вартістю в 3 рублі на місяць і оплачувати опалення та освітлення в розмірі від 1,5 до 3 рублів. При обстеженні було встановлено, що в Полтавській і Успенській волостях пайки і квартирні почали видавати біженцям за день до перевірки 23 листопада 1915 р.¹⁷⁹ Такі факти мали місце і в інших губерніях. За свідченням одного земця у Харківській губернії «опіка про розселених біженців відбувається як-небудь, хоча губернський комітет і постановив щомісяця видавати на біженця 6 рублів на харчування і 6 рублів на квартиру та опалення для родини з 5 чоловік. Проте біженці ніколи ще такої суми не отримували і добре якщо матимуть хоч половину з означеної»¹⁸⁰. В Ростові-на-Дону виселенці з Галичини мали отримувати по 20 коп. на день, але не всі. Двогрибенний пайок видавався конторою «Народного Совета галицкой Руси» неакуратно. Деяким біженцям доводилося тижнями ходити, щоб щось отримати¹⁸¹. Так само поневірялися галичани і в Єнисейському повіті¹⁸².

Сотні і тисячі євреїв з Галичини та Європейської Росії висилалися до закінчення війни у Наримський край без будь-яких засобів до існування. Позаду них залишилися розграбовані будинки та виснажливий етапний шлях, вони сотнями рухалися через Томськ з німим відчаєм в очах¹⁸³. Все ж найшвидше і найкраще зуміли побороти розгубленість і розбрат перед лихом, що насунулося на них, саме євреї та поляки. В місцях поселення вони створювали комітети допомоги біженцям. Якщо у Петропавлівському повіті Акмолинської області біженці потерпали від нестерпних умов проживання, то євреї і поляки становили тут виняток¹⁸⁴. Про своїх одноплемінників дбала невелика єврейська громада в Єнисейському краї. Виселені сюди з Галичини євреї, поляки та українці залишилися без видимих засобів до існування. Неврожайний 1915 р. в повіті позбавив необхідних продуктів також місцеве населення. На поміч євреям прийшло Товариство допомоги бідним євреям, що мало дуже невеликі кошти, але зуміло

звернутися по допомогу до інших єврейських громад, розкиданих по Сибіру та Росії. Від нього євреї-виселенці отримували теплий одяг та деякі кошти. Під страхом за-криття, єврейське товариство змушене було відмовляти в допомозі біженцям інших національностей¹⁸⁵.

Приклад національної солідарності показували також і поляки. Найвагомішу допомогу надавав біженцям-полякам Центральний польський комітет. Одночасно в місцях компактного проживання поляків в Російській імперії ними створювалися комітети з допомоги. Невеличка польська громада всього в 1841 чоловік Єлисаветградського повіту у серпні 1915 р. відразу ж прийшла на допомогу біженцям із розореного війною Царства Польського¹⁸⁶.

Переборюючи пасивність та інертність, організовувалися в самостійні товариства і комітети інші громадські сили. Наприкінці травня 1915 р. в Києві розпочало свою діяльність Товариство допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій на чолі з директором держбанку В.Ігнатовичем, поміщиком Полтавської губернії, письменником В.Леонтовичем, викладачем історії, згодом відомим істориком і політичним діячем Д.Дорошенком. Кошти товариства склалися із внесків та пожертв, які йшли на утримання дитячого притулку на 100 осіб, допомогу біженцям одягом, взуттям, білизною тощо. Товариство заснувало свій пункт харчування на 1200 чоловік незалежно від національної належності¹⁸⁷.

Полегшити становище біженців прагнула Православна церква. Особливо активно діяли в цьому напрямку Харківська та Київська єпархії. «Прикарпатський комітет» на чолі з пр. Антонієм – архієпископом харківським особливий інтерес проявляв до галичан – греко-католиків за віросповіданням. Втім, не торкаючись віросповідальних планів пр. Антонія, скажемо, що під його опікою влітку 1915 р. знаходилося 1 тис. чоловік, яких забезпечували харчуванням, опаленням, освітленням та монастирським житлом. Крім галичан, допомогу отримували біженці з Волині, Холмщини та ін. губерній. Із збільшенням числа біженців пр. Антоній організував «Харківський єпархіальний комітет». Під його егідою церковні поручительства опікувалися не однією сотнею біженців¹⁸⁸.

Аналогічний комітет допомоги біженцям під головуванням єпископа Никодима діяв з 21 серпня у Києві. Він надавав притулок біженцям, видавав харчування та кошти при евакуації. Декілька сотень біженців знайшли собі притулок у Михайлівському монастирі. Для дітей біженців при церковнопарафіяльних школах провадилися заняття, їх було забезпечено одягом взуттям, книгами тощо¹⁸⁹. Велику допомогу біженцям надавали православні церкви Одеси, Чернігова інших міст України. В єпархіальних закладах під час літнього руху біженці знайшли тимчасовий притулок до 30 тис. чоловік¹⁹⁰.

Все ж незважаючи на численні потуги суспільства у наданні допомоги біженцям, їхнє становище загалом залишалося надзвичайно важким. Великій масі народу, зігнаного війною з рідних осель, залишалося покладатися на свої невичерпні витривалість, терплячість і природну енергію. Розкидані по всіх закутках імперії, заповнивши собою в'язничні приміщення, арештантські доми, монастирські будівлі, підвали та горища вони намагалися заліковувати свої важкі рани. Узагальнену картину становища біженців по завершенню їхнього оселення подав агент-провідник Вакулович. Він писав так: «На місцях розселення біженці тяжко бідують. Ні одягу, ні взуття вони не мають. У зв'язку із шаленим підвищенням цін на продукти, пайка в 20 коп. на людину недостатньо. Та й

видається пайок через місяць, а то й два внаслідок нестачі коштів на біженців. Багато випадків, коли біженці продають за безцінь останні подушки, аби хоч-якось прогостувати своїх дітей. На опалення до цього часу нічого не дали. Біженці нещадно вмирають і голодують, до того ж додалися ще хвороби: віспа, кір, жаба, понос, блювання. Медична допомога погана. Багато з них втратили родини, дітей, матерів...»¹⁹¹.

Незавидне становище біженців у місцях розселення, ностальгія за рідним краєм, певна стабілізація фронту спонукували їх рухатися у зворотному напрямку. Вже у вересні 1915 р. за спостереженнями газети «Юго-Западный край» з'явилися симптоми посиленого руху по Москово-Києво-Воронізькій залізниці в напрямку Києва тих, хто напередодні евакуювався. Вони скаржилися на поневір'яння в чужих містах. Особливо багато поверталось з Харкова та Ростова, де через наплив біженців ціни на життєві припаси неймовірно зросли¹⁹². Очевидно, що в цей час повернення біженців додому набирало масового характеру, що додавало нових клопотів місцевій владі і земським організаціям. Головний уповноважений по влаштуванню біженців Південно-Західного фронту у жовтні 1915 р. змушений був попередити державні установи, що до особливого розпорядження зворотний рух біженців неприпустимий. Ті ж, хто наслідиться повернутися, підлягали негайному примусовому виселенню¹⁹³.

Однак суворе попередження не зупинило руху біженців на захід. Вже у жовтні 1915 р. зафіксовано пересування біженців не тільки на схід, але й і в протилежний бік. Працівники Комітету ПЗФ зареєстрували таких у Слобідці на Київщині 547 чоловік, що рухалися на 82 підводах. Серед них було 90 людей похилого віку та 167 дітей¹⁹⁴. Особливо багато біженців-селян поверталось у зранену війною Волинь. Перебування в чужих місцях погіршило становище більшості з них. Навіть сувора зима не ставала на заваді прагненню досягти рідної землі. У грудні 1915 р. назустріч виселенцям рухалися ті, хто повертався. За перші два тижні грудня їхнє число сягнуло тисячі чоловік¹⁹⁵. Якесь частина біженців, що втікала під впливом паніки викликаной натовпами втікачів, по прибутті на місця поселення, довідавшись про те, що на їх батьківщині все спокійно, рухалася теж назад додому¹⁹⁶. Про збільшення кількості біженців, що поверталися зі сходу на Волинь повідомлялося також у вересні 1916 р.¹⁹⁷

З часом, коли війна набула чітко визначеного позиційного характеру, рух біженців на захід активізувався. На це вказують повідомлення Комітету ПЗФ. Зокрема один із завідуючих пунктів харчування на Волині повідомляв, що у січні 1917 р. до нього звернулося за пайком близько 80 родин, що повернулися із губерній Центральної Росії¹⁹⁸. На засіданні 30 січня 1917 р. Комітету ПЗФ, на якому обговорювалися плани відбудови Волині, також зазначалося, що з поверненням на батьківщину біженців, відновлювані роботи поступово розширюються¹⁹⁹. Основні ж маси біженців до рідних місць проживання очікувалися навесні 1918 р. Комітет ПЗФ з цього приводу розробив детальний план реєвакації біженців з картами, який разом з доповіддю був направлений у березні 1918 р. до вищих органів влади Української Народної Республіки. У чорновому його варіанті зокрема, зазначалося, що «найближчим часом можна очікувати на стихійний рух біженців на місця своєї осілости, ознаки якого вже спостерігаються. Якщо не вжити негайних героїчних заходів, то стихійний рух біженців загрожує численними бідами, великою смертністю від голоду самих біженців, з одного боку, і розвитком у великих розмірах інфекційних хвороб у країні – з другого»²⁰⁰. За

даними комітету, біженський рух в контексті України можна розділити на 4 категорії: 1) біженці, що будуть рухатися тільки в межах України; 2) біженці, що проживають в Україні, місця виходу яких переважно Галичина, Білорусь, Литва тощо; 3) біженці, що знаходяться в Росії і є постійними жителями України; 4) біженці з Галичини, Буковини, Румунії, Польщі, що проживають в Росії і шлях додому яких лежить через Україну. Ця біженська маса за попередніми розрахунками мала складатися з 1 730 000 чоловік. Правда, ця цифра була закреслена і проставлена олівцем інша – 1090000 осіб. Крім того, вказувалося також на очікування немалого числа демобілізованих, разом з якими кількість тих, хто просуватиметься українською землею досягне від 2450000 чоловік, а за виправленим варіантом – 1444500²⁰¹. Перебіг подальших подій, пов'язаних з війною та революціями, ліквідація більшовиками біженських організацій, не дали зреалізувати ці плани комітету Південно-Західного фронту. Повернення біженців до зруйнованих осель відбувалося стихійно, з втратою великих культурних цінностей, евакуйованих під час війни до питомих російських губерній.

Перша світова війна несла в собі загрози для справжнього розвитку держав, що були втягнуті в її орбіту. Масове, стихійне біженство мирних жителів прифронтових районів у 1915 р. як нове соціально-економічне явище становило одну з найбільш похмурих сторінок цієї війни. Її наслідком стало вже на першому році війни обесцінення до крайності людського життя, руйнування усталеного укладу в Галичині, Буковині та Волині, що були основними місцями виходу біженців українських земель. Заручниками злочинної політики самодержавства стали мільйонні маси біженців, виселенців, яких здебільшого примусово зганяли з рідних місць проживання і невідомо для чого гнали у віддалені губернії Російської імперії, прирікаючи на розорення, загибель і гіркі поневіряння. Згубними для економіки прифронтової смуги виявились накази Ставки, за якими в разі відступу необхідно було нищити все, що є на цій території. Непосильні реквізиції худоби, фуражу, хліба, примусові роботи остаточно підірвали економічну основу господарювання у прифронтовій смузі.

Шкідливою для держави в цілому виявилася насильницька евакуація населення, яка призвела до додаткових витрат державних коштів. Сама присутність великої кількості знедолених біженців повсюдно посилювала і без того гнітюче враження від невдалих воєнних дій російської армії, сіяла недовіру в суспільстві у військову могутність Російської імперії та її влади.

Трагічним наслідком загарбницької війни стало понівечене життя біженців, супутником яких було розорення, фізичне виснаження, хвороби, зайві страждання. Велику частку серед біженців становили діти – майбутнє суспільства. Вони масово гинули під час примусової евакуації, під кулями та снарядами в районах бойових дій, від хвороб та виснаження. Саме діти як найбільш вразлива частина населення в першу чергу ставали жертвами цієї ганебної війни.

Невиправдані жертви, які несло мирне населення на олтар війни створювали додаткову напругу в суспільстві, що посилювалась з кожним роком війни, а в сукупності з іншими факторами прискорювали падіння самодержавного ладу. Примарні надії царизму стати твердою ногою в Карпатах і завершити історичну місію зібрання до купи всіх «русских земель», а заодно гайнути до Царгороду та виконати іншу «історичну місію» – поновити хреста на Св.Софії Царгородській, оплачені мільйонами життів,

зазнали краху. Українцям, які були втягнуті обома імперіями попри їх волю в цю цинічну боротьбу за світове лідерство, довелося сповна відчутися всю її руйнівну силу і ще довго заліковувати рани нанесені війною.

- ¹ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. – М. – Л., 1957, ч.2, док. № 405. – С.169.
- ² *Ефремов В.* Мировая война и ее последствия // Россия в мировой войне 1914–1918 гг. – М., 1925. – С.6.
- ³ *Шигалин Г.И.* Военная экономика в первую мировую войну. – М., 1956. – С.147.
- ⁴ *Клаус Р.* Война и народное хозяйство России (1914–1917 гг.) – М., -Л., 1926. – С.41.
- ⁵ Беженец, 4 октября 1915 г. – № 1. – С.1.
- ⁶ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3071. – Арк. 1.
- ⁷ *Толстой И.И.* Дневник: 1906–1916. – Спб., 1997. – С.678.
- ⁸ Роде наш красный. – К., 1996. – С.176.
- ⁹ Беженец, 4 октября 1915 г., № 1. – С.8.
- ¹⁰ Доклады исполнительной комиссии Волынского губернского комитета Всероссийского земсоюза. – Житомир, 1915. – С.3.
- ¹¹ Беженец, 1 ноября 1915. – № 4. – С.2.
- ¹² *Бернадський Б.В.* Волинь в роки Першої світової війни. Дисертація на здобуття вченого ступеня к.і.н. – Луцьк, 1999. – С.147.
- ¹³ Комитет ее императорского величества Великой княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий 14 сентября 1914 – январь 1916. Т.І. – Пг., 1916. – С.32.
- ¹⁴ *Зубчанинов С.* Организация и условия работы по устройству беженцев Северо-Западного фронта. – Б.м., 1915. – С.5.
- ¹⁵ Законы и распоряжения о беженцах. – М., 1916, вып. 2. – С.16–17.
- ¹⁶ *Курцев А.Н.* Беженство // Россия и первая мировая война. – СПб., 1999. – С.133.
- ¹⁷ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1743. – Арк. 59.
- ¹⁸ Беженец, 4 октября 1915, № 1. – С.5–6.
- ¹⁹ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 февраля 1916 г., № 9. – С.28.
- ²⁰ Беженец, 4 октября 1915, № 1. – С.2.
- ²¹ Там же, 18 октября 1915 г., № 2. – С.3.
- ²² Законы и распоряжения о беженцах. Вып. 1. – Б.М., 1916. – С.2, 3.
- ²³ Приходской листок, 1916, № 4. – С.2.
- ²⁴ Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза. – М., 1916. – С.41.
- ²⁵ Бюллетень Комитета ЮЗФ, 20 сентября 1915, № 1. – С.10.
- ²⁶ Там же, 15 ноября 1915, № 4. – С.9–10.
- ²⁷ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1742. – Арк. 2.
- ²⁸ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 ноября 1915, № 3. – С.20; ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1748. – Арк. 66.
- ²⁹ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Т.1, – Спр. 1612. – Арк. 13.
- ³⁰ Там же. – Оп.1. – Спр. 1612. – Арк. 7–8, 13, 24, 27, 30; Спр. 1742. – Арк. 2, 4, 5, 7.
- ³¹ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 20 сентября 1915, № 1. – С.18; 10 октября 1915, № 2. – С.16.
- ³² ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1742. – Арк. 11.

- ³³ Сидоров А.Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны. – М., 1973. – С.590-591, 594.
- ³⁴ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 ноября 1915, № 3. – С.23.
- ³⁵ Підраховано за: ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1686. – Арк. 196.
- ³⁶ Там же. – Спр. 1743. – Арк. 32, 47, 51–52, 54.
- ³⁷ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 ноября 1915, № 3. – С.25.
- ³⁸ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1743. – Арк. 54.
- ³⁹ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1741. – Арк. 4; Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 10 октября 1915, № 2. – С.16.
- ⁴⁰ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1743. – Арк. 21, 23, 27.
- ⁴¹ Підраховано за: ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1743. – Арк. 111 зв.
- ⁴² Там же. – Спр. 1748. – Арк. 1.
- ⁴³ Там же. – Спр. 1743. – Арк. 153, 157, 158.
- ⁴⁴ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 апреля 1916, № 13. – С.14–16; ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1743. – Арк. 35.
- ⁴⁵ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1745. – Арк. 81.
- ⁴⁶ Беженец, 22 ноября 1915, № 6. – С.12.
- ⁴⁷ Беженец, 22 ноября 1915, № 6. – С.12.
- ⁴⁸ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1745. – Арк. 81; Беженец, 28 декабря 1915, № 9-10. – С.3, 14.
- ⁴⁹ Беженец, 28 декабря, № 9–10. – С.14.
- ⁵⁰ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 декабря 1915, № 5. – Арк. 14.
- ⁵¹ Там же, 15 января 1916, № 7. – Арк. 20.
- ⁵² ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1745. – Арк. 1.
- ⁵³ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3071. – Арк. 4.
- ⁵⁴ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 января 1916 г., № 7. – С.20.
- ⁵⁵ Киев, 20 ноября 1915, № 671.
- ⁵⁶ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1743. – Арк. 147.
- ⁵⁷ Статистический отчет о деятельности Комитета Юго-Западной областной земской организации по оказанию помощи больным и раненым воинам с 25 августа 1914 г. по 1 ноября 1916 г. – Б.м. ич. – С.22.
- ⁵⁸ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1743. – Арк. 102.
- ⁵⁹ Киев, 29 ноября 1915, № 680.
- ⁶⁰ Киев, 9 декабря 1915, № 690.
- ⁶¹ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1743. – Арк. 102.
- ⁶² Отчет о деятельности Особого отдела КТН по регистрации беженцев в 1915 г. – Пг., 1916. – С.28–29; Справочник об эвакуированных правительственных, общественных и частных учреждениях и заведениях и о должностных лицах. – Пг., 1916. – С.3–137.
- ⁶³ *Бернадський Б.В.* Назв. праця. – С.91–92.
- ⁶⁴ Беженец, 28 декабря 1915, № 9–10. – С.3–137.
- ⁶⁵ Очерк деятельности Всероссийского Союза городов 1914-1915 г. – М., 1916. – С.139–140.
- ⁶⁶ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 января 1916, № 7. – С.14.
- ⁶⁷ *Серюк О.В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. К. 2002. – С.120–121.
- ⁶⁸ *Курцев А.Н.* Беженство // Россия в первую мировую войну. – Спб., 1999. – С.140.
- ⁶⁹ *Китанина Т.М.* Война, хлеб и революция. – Л., 1985. – С.264.
- ⁷⁰ Буковина: історичний нарис. – Чернівці, 1998. – С.205.

- ⁷¹ *Макарчик С.А.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. – Львів, 1983. – С.62; «Діло», 1916, 14 березня. – С.2.
- ⁷² Бернадський Б.В. Назв. праця. – С.107.
- ⁷³ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3071. – Арк. 11.
- ⁷⁴ Жизнь Волыни, 5 ноября 1915.
- ⁷⁵ Киев, 17 октября 1915, № 637; 1 ноября 1915, № 652.
- ⁷⁶ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.3071. – Арк. 4, зв., 21, 22.
- ⁷⁷ Киев, 6 октября 1915, № 626.
- ⁷⁸ Беженец, 18 октября 1915, № 2. – С.3.
- ⁷⁹ Беженец, 8 ноября 1915, № 5. – С.3.
- ⁸⁰ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1743. – Арк. 25.
- ⁸¹ *Курицев А.Н.* Указ. соч. – С.143.
- ⁸² Беженец, 18 октября 1915, № 2. – С.7.
- ⁸³ Беженец, 22 ноября 1915. – № 6. – С.8.
- ⁸⁴ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1741. – Арк. 21.
- ⁸⁵ Киев, 20 ноября 1915. – № 671.
- ⁸⁶ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 15 декабря 1915, № 6. – С.9.
- ⁸⁷ Там же, 1 февраля 1916. – № 9. – С.25.
- ⁸⁸ Бернадський Б.В. Назв. праця. – С.102.
- ⁸⁹ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1580. – Арк.1.
- ⁹⁰ ЦДІА в Україні. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1741. – Арк. 126; Спр. 1743. – Арк. 63, 90, 95.
- ⁹¹ Там же. – Спр. 1742. – Арк. 67.
- ⁹² Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 февраля 1916. – № 9. – С.25.
- ⁹³ Условия труда и быта рабочих в дореволюционной России (по данным бюджетных обследований). – М., 1958. – С.37.
- ⁹⁴ Промышленность и торговля, 12 марта 1916, № 11. – С.300; *Шапошнікова Н.О.* Продовольче становище в Україні в роки першої світової війни Дис. на здобуття наук. ступеня кандидата істор. наук. – К., 1999. – С.126.
- ⁹⁵ Промышленность и торговля, 19 марта 1916, № 12. – С.331.
- ⁹⁶ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1742. – Арк. 67.
- ⁹⁷ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 159.
- ⁹⁸ ЦДІА в Києві. – Ф.915. – Оп.1. – Спр. 744. – Арк. 26 зв.
- ⁹⁹ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1577. – Арк. 33, 36 зв., 43, 174.
- ¹⁰⁰ ЦДІА в Україні. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 162.
- ¹⁰¹ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 366.
- ¹⁰² Там же. – Спр. 1580. – Арк. 1.
- ¹⁰³ Там же. – Спр. 1579. – Арк. 1,4; Спр. 1744. – Арк. 41.
- ¹⁰⁴ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 декабря 1915, № 5. – С.21.
- ¹⁰⁵ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 367; Спр. 1744. – Арк. 27.
- ¹⁰⁶ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 367.
- ¹⁰⁷ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1739. – Арк. 1–4, 20; Спр. 1751. – Арк. 369.
- ¹⁰⁸ Анкеты о одороговизне и борьбе с ней в губерниях Киевской, Подольской, Волынской, Полтавской и Черниговской. – К., 1919. – С.10.
- ¹⁰⁹ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 170.
- ¹¹⁰ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 184.
- ¹¹¹ Там же. – Спр. 1744. – Арк. 25.
- ¹¹² Там же. – Арк. 28.
- ¹¹³ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1744. – Арк. 28.

- ¹¹⁴Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, № 11, 1 марта 1916. – С.17–21.
- ¹¹⁵Там же.
- ¹¹⁶Там же. – Арк. 41.
- ¹¹⁷ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1642. – Арк.77.
- ¹¹⁸Бюллетень комитета юго-западного фронта, № 10, 15 февраля 1916 г. – С. 26.
- ¹¹⁹Беженец, №2, 18 октября 1915. – С.3.
- ¹²⁰Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 мая 1916, № 14–15. – С.38.
- ¹²¹ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 67, 172, 182.
- ¹²²Там же. – Арк. 78.
- ¹²³Там же. – Спр. 1785. – Арк. 198 зв.
- ¹²⁴Бюллетень комитета Юго-Западного фронта, 15 ноября 1915. № 4. – С.29–30.
- ¹²⁵ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 137.
- ¹²⁶Украинская жизнь, 1916, № 3. – С.82–83.
- ¹²⁷ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 59.
- ¹²⁸Там же. – Спр. 1577. – Арк. 1.
- ¹²⁹Там же. – Арк. 200.
- ¹³⁰Там же.
- ¹³¹Украинская жизнь, 1916, № 3. – С.78–80.
- ¹³²ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 65.
- ¹³³*Заброварний Б.* Економічне становище селян України в роки першої світової війни // Науковий вісник Волинського педагогічного університету. Вип.1. – Луцьк, 1996. – С.23.
- ¹³⁴Київ, 6 октября 1915, № 626.
- ¹³⁵*Бернадський Б.В.* Назв. праця. – С.102, 115.
- ¹³⁶ЦДІА у Києві. – Ф. 715. – Оп.1. – Спр. 1577. – Арк. 78; Спр. 1785. – Арк. 2.
- ¹³⁷*Бернадський Б.В.* Назв. праця. – С.102.
- ¹³⁸ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1739. – Арк. 1 зв.; Спр. 1744. – Арк. 24.
- ¹³⁹ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3071. – Арк. 9.
- ¹⁴⁰Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 20 сентября 1915, № 1. – С.16.
- ¹⁴¹ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп. 1. – Спр.1745. – Арк. 62.
- ¹⁴²Володарчик Адам. Втікачі з рідних осель в 1915 р. // Літопис Волині, 1967, ч. 9. – С.53.
- ¹⁴³ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1740. – Арк. 34-35 зв.
- ¹⁴⁴Там же. – Арк. 10.
- ¹⁴⁵ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 160, 161.
- ¹⁴⁶*М.Корнилович.* Біженська трагедія Холмщини і Підляшшя // Україна. Науковий щомісячник українознавства. Кн.1–3, 1927. – С.116–117.
- ¹⁴⁷ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1745. – Арк. 113.
- ¹⁴⁸Юго-Западный край, 27 сентября 1915, № 221.
- ¹⁴⁹Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 ноября 1915, № 3. – С.20.
- ¹⁵⁰Беженец, 25 октября 1915, № 3, с.5; 6 декабря 1915, № 7–8. – С.5.
- ¹⁵¹Законы и распоряжения о беженцах. Вып. 1. – Б.М., 1916. – С.10.
- ¹⁵²ЦДІА в Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3071. – Арк. 6.
- ¹⁵³ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3071. – Арк. 13.
- ¹⁵⁴Там же. – Арк. 16.
- ¹⁵⁵Там же. – Спр. 1745. – Арк. 101.
- ¹⁵⁶Там же. – Арк. 118-119.
- ¹⁵⁷ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1744. – Арк. 30.
- ¹⁵⁸Там же. – Спр. 1745. – Арк. 121.
- ¹⁵⁹ЦДІА в Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3071. – Арк.16.

- ¹⁶⁰ Там же. – Арк. 16. зв.
¹⁶¹ Беженец, 25 октября 1915, № 3. – С.2.
¹⁶² *Анфимов А.М.* Российская деревня в годы Первой мировой войны. – М., 1962. – С.106.
¹⁶³ Беженец, 6 декабря 1915, № 7-8, с.14.
¹⁶⁴ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3071. – Арк. 17 зв.
¹⁶⁵ *Анджамов А.М.* Указ. соч. – С.106.
¹⁶⁶ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1745. – Арк. 1,2, 42.
¹⁶⁷ Там же. – Спр. 1577. – Арк. 82.
¹⁶⁸ Там же. – Спр. 1753. – Арк. 6-16.
¹⁶⁹ Беженец, 18 октября 1915, № 2. – С.2.
¹⁷⁰ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1745. – Арк.77.
¹⁷¹ Там же. – Арк. 120.
¹⁷² Там же. – Спр. 1616. – Арк. 2.
¹⁷³ Там же.
¹⁷⁴ Беженец, 8 ноября 1915, № 5. – С.10.
¹⁷⁵ ЦДІА в Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1743. – Арк. 91; спр. 3340. – Арк. 20.
¹⁷⁶ Там же – Спр. 3340. – Арк. 8.
¹⁷⁷ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1743. – Арк. 80, 86.
¹⁷⁸ Там же. – Спр. 3340. – Арк. 10 зв.
¹⁷⁹ ЦДІА в Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3340. – Арк. 2.
¹⁸⁰ Там же. – Спр. 1745. – Арк. 81.
¹⁸¹ Украинская жизнь, 1915, № 10. – С.105.
¹⁸² Там же, 1916, № 2. – С.101.
¹⁸³ День, 11 сентября 1915, № 250.
¹⁸⁴ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3340. – Арк. 1.
¹⁸⁵ Украинская жизнь, 1916, № 2. – С.101–102.
¹⁸⁶ *С.Шевченко.* «Голос Юга» про життя польських біженців у Єлисаветграді (серпень-грудень 1915 р.) // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення шостої Всеукраїнської науково-практичної конференції 11-13 травня 2000 р. – Львів, 2000. – С.103–104.
¹⁸⁷ Украинская жизнь, 1915, № 10. – С.101.
¹⁸⁸ Приходской листок, 1916, № 14. – С.3.
¹⁸⁹ Киевские епархиальные ведомости, 1915, № 38. – С.413; Приходской листок, 1916, № 15. – С.4.
¹⁹⁰ Приходской листок, 1916, № 15. – С.2-3.
¹⁹¹ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 3071. – Арк. 18.
¹⁹² Юго-Западный край, 12 сентября 1915, № 208.
¹⁹³ Там же, 13 октября 1915, № 236.
¹⁹⁴ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1628. – Арк. 104.
¹⁹⁵ Юго-Западный край, 17 декабря 1915.
¹⁹⁶ Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта, 1 ноября 1915, № 3. – С.20.
¹⁹⁷ ЦДІА у Києві. – Ф.715. – Оп.1. – Спр. 1751. – Арк. 192.
¹⁹⁸ Там же. – Арк. 190.
¹⁹⁹ Там же. – Спр. 1789. – 82.
²⁰⁰ Там же. – Спр. 1609. – Арк. 3.
²⁰¹ Там же.

УДК 04 (477.7) «18/19».3036.7

О.М. Машкін
(м. Київ)

**ІНОЗЕМЦІ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ
кінця XVIII – першої половини XIX:
СПРОБА ОБРАХУВАННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА АНАЛІЗ
ЇХ НАЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДУ**

В статті здійснена спроба обрахування чисельності та аналіз національного складу іноземців України, а також їх місце в соціально-економічному житті українських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

В статье осуществлена попытка подсчета численности и анализ национального состава иностранцев Украины, а также их место в социально-экономической жизни украинских земель в конце XVIII – в первой половине XIX в.

the paper carried an attempt to calculate the numbers and analysis of the national composition of foreigners in Ukraine, as well as their place in the socio-economic life of Ukrainian lands in the late XVIII – in the first half of XIX centuries.

Перед тим, як розглядати питання про участь західноєвропейських мігрантів у становленні народногосподарського комплексу України 1796–1856 рр. потрібно, за нашим глибоким переконанням, з'ясувати, скільки ж їх, насправді, проживало тоді від Поділля і до Криму. Усвідомлюючи складність декларованого щойно завдання, погоджуючись з думкою більшості вітчизняних дослідників про те, що «детальних статистичних свідчень про чисельність тодішніх різних національних груп тут не збереглося, й доводиться користуватися лише узагальненими показниками»¹, ми все ж спробуємо зробити хоча б приблизні підрахунки в галузі, так би мовити, «зовнішньої статистики» по відношенню до тих вихідців з-за кордону, котрі жили і працювали впродовж зазначеного часу у Східній Наддніпрянщині, з точки зору географії обмеживши питання такими регіонами, як та частина тодішньої Бессарабської губернії, що її називали Буджаком, Південно-Західний край (тобто Подільська, Волинська й Київська губернії), Мало- і Новоросія, котрі включали до свого складу відповідно Полтавщину, Чернігівщину, Харківщину, а також Катеринославщину, Херсонщину та Таврію, сегрегуючи відповідно до наявного матеріалу всіх «прибульців» на іноземців взагалі й представників конкретних держав, «опускаючись», коли є така можливість, до констатації навіть окремих прізвищ, у разі ж її відсутності обмежуючись приблизними підрахунками.

Знаючи про підросійську частину нинішньої України взагалі, слід мати на увазі той факт, що відносно, наприклад, 1796–1801 рр. вітчизняна наука ще і досі не має цілісної картини того, яке число іноземців та де проживало тоді у краї. Трохи краще стоїть справа із серединою XIX ст., стосовно котрої існує хоча б приблизна стратифікація проблеми. «Іноземні колоністи, – писав, наприклад, із цього приводу професор І.О.Гуржій, – за винятком невеликого числа їх в Чернігівській та Полтавській губ.,

поселилися в Катеринославській і Херсонській губерніях»². Нарешті, останнє перед-реформене десятиліття репрезентується заявкою про те, що тоді на Україні з іноземців мешкали німці, греки, чехи й «представники інших національностей»³.

На сучасному етапі дослідження у **Південно-Західному краї** з точки зору нашої теми найбільш повно представлено Київ, де, наприклад, за даними 1835 р., постійно мешкали 542, а через десятиліття – вже 866 іноземців (відповідно 285 та 257 і 486 та 380 чоловіків і жінок)⁴. 598 вихідців з-за кордону мали тоді ж на берегах Дніпра тимчасове перебування⁵. Ще 949 чужоземців проїхали через майбутню столицю незалежної України «сухопутним путем»⁶. Крім того, зарубіжні мігранти вельми щільно «освоїли» такі повітові міста Київської губернії, як Бердичів (32 душі, з них 25 чоловіків та 7 жінок), Умань (відповідно 20, 12 і 8 з 8 267 місцевих жителів взагалі), Звенигородку (один представник), Коростишів (16 сімей їх)⁷. «Иностранцы, – зазначав І.Фундуклей, маючи на увазі **Київщину** взагалі, – проживающие в ней по паспортам, составляют значительный класс, имеющий немалое влияние на местную промышленность. Помещики и другие богатые люди, предпринимая хозяйственное устройство своих имений, заведение овчарен, конских заводов и так далее, обыкновенно прежде всего стараются найти людей, сведущих в деле, специально для него образованных, от чего зависит большею частью успех предприятий, и они находят таких людей всегда почти в иностранцах по недостаточности знания и искусства в туземных жителях. Посему значительная часть иностранцев в Киевской губернии пристроена и обеспечена хорошим содержанием в имениях частных владельцев, в которых занимают обыкновенно должности овцеводов, садовников, сахароваров, пивоваров, суконных фабрикантов. Другие занимаются медицинской практикой, воспитанием детей, обучением музыке и другим предметам. Наконец, многие промышленяют в городах и местечках разными мастерствами и ремеслами, содержат какие-нибудь заведения; немногие занимались хлебопашеством. Большая часть их – выходцы из Германии.

В 1844 году число их с семействами было следующее:

В уездах

Киевском	865 в городах; 16 – в местечках и селениях
Радомысльском	5 294
Васильковском	26
Сквирском	2 43
Бердичевском	28 27
Липовецком	23
Таращанском	11
Уманском	14 52
Звенигородском	2 14
Чигиринском	15
Черкасском	1 71
Каневском	65
Итого	917 657

По занятиям своим это число иностранцев, исключая проживающих в Киеве, распределяется следующим образом.

В Киевском уезде – 1 воспитатель детей, 1 овцевод, 1 пивовар, 5 мастеровых разных дел, 8 в экономических должностях у помещиков.

В Радомысльском уезде – 4 преподавателя, а остальные – большей частью на суконных фабриках мастерами и подмастерьями, некоторые в экономических должностях.

В Васильковском уезде – овцеводы, ремесленники и в экономических должностях.

В Сквирском уезде – 1 мастер салфеточных и других холстяных изделий, 22 суконных мастера и подмастерья, 5 столяров, 1 слесарь, 3 учителя музыки, 2 овцевода, 1 медик, 10 в услугах у помещиков.

В Бердичевском уезде – 2 медика, 1 приказчик, 4 поверенных иностранных купцов, 1 приписан к купечеству, 23 ремесленника, 24 в экономических должностях и услугах.

В Липовецком уезде – 2 воспитателя, 1 медик, 20 - в экономических должностях и услугах.

В Таращанском – 1 воспитатель, 1 медик, 1 сахаровар, 2 земледельца, 6 в услугах у помещиков.

В Уманском – 9 мастеровых, 23 на фабриках, в овчарнях и на экономических должностях.

В Звенигородском уезде – 1 каретник, 1 оружейник, 1 содержатель мельниц, 1 учитель музыки, 1 овцевод, 1 столяр, 2 механика, 1 фабрикант, 3 садовника, 4 земледельца.

В Чигиринском уезде – 5 воспитателей и 10 мастеровых в экономических должностях.

В Черкасском – 1 врач, 3 воспитателя и 68 мастеровых в экономических должностях и услугах.

В Каневском – 3 медика, 1 аптекарь, 29 при фабриках, большей частью суконных, 32 – в экономических должностях и услугах.

Т.о., большая часть проживающих в Киевской губернии иностранцев – люди полезные, снискивающие себе пропитание и прибыли производительным трудом и способствующие своими специальными знаниями к развитию местной промышленности. Места и занятия по найму иностранцы обыкновенно приискивают себе во время киевских контрактов, на которые ежегодно они съезжаются из здешней и соседних губерний, а некоторые – и из-за границы. В последние 12 лет приезжало их следующее число.

В 1835 году – 39

1836 – 43

1837 – 51

1838 – 39

1839 – 113

1840 – 112

1841 – 108

1842 – 93

1843 – 82

1844 – 92

1845 – 86

1846 – 113.

Из иностранцев, приезжающих в 1846 году, было: австрийско-подданных – 41, прусских – 16, французских – 9, великобританских – 6, швейцарских – 5, остальные –

саксонцы, баварцы и из прочих германских государств, также датчане и итальянцы в незначительном количестве»⁸. Коли ж мати на увазі **Малоросію**, або, за даними 1798–1800 років – Малоросійську губернію, «котра складена була при відновленні своєму з намісництв Новгород-Сіверського, а також частин Чернігівського, Київського й Катеринославського і розподілена на 20 повітів: Чернігівський, Козелецький, Переяславський, Пирятинський, Золотоніський, Хорольський, Кременчуцький, Полтавський, Зіньківський, Гадяцький, Лубенський, Роменський, Прилуцький, Ніжинський, Сосницький, Конотопський, Глухівський, Новгород-Сіверський, Стародубський та Мглинський»⁹, то тут наприкінці XVIII ст. «проживало іноземних колоністів чоловічої статі 642, жіночої – 637 душ»¹⁰. Крім того, окремо на Конотопщині у той самий час мешкало «колоністів чоловічої статі 564, а жіночої – 555 осіб», котрі, окрім рухомого майна, володіли тут ще й 65-ю будинками¹¹. 159 іноземців проживають в селі Вишеньки Новгород-Сіверського повіту¹². Пізніше, у 1845 р., 1 514 вихідців з-за кордону нараховувалося в межах **Київської губернії**, причому 195 із них (95 чоловіків і 100 жінок) перебували тут у статусі колоністів¹³.

Вельми значним центром перебування іноземців традиційно був також **Харків**. Зокрема вже в 1802–1826 рр. вихідці з-за кордону проживали на Німецькій та Чернишевській його, ховаючи власних небіжчиків на розташованому у північній частині міста, між Театральною площею й Сумською вулицею, так званому Лютеранському кладовищі. «Місцевість ця, – вказували, спираючись на журнали міської Думи 1826 р., історики міста першого десятиліття ХХ ст., – була зайнята кладовищем іноземців, котрих продовжували ховати по старому, не зважаючи на те, що даний цвинтар був за планом перетворений вже на вулицю»¹⁴. З іншого боку, в **Полтавській губернії** у 1844–1845 рр. на 1 636 317 населення її були 373 іноземних колоністи («141, – як зазначала тогочасна статистика, – земледелец и 232 фабриканта»), а також 570 «натуральних» вихідців із-за кордону, серед яких 71 іноземець та 135 колоністів мешкали в «центральному» повіті або, якщо бути абсолютно точними, – у самій Полтаві, в поселенні неподалік від урочища Бойков; 1 виходець з-за кордону мешкав у Зенківському, 56 – у Кременчуцькому повітах¹⁵.

І, звичайно, досліджуючи дану тему, не можна обійти увагою **Новоросію**, де, за даними 1801 року, загалом проживала 257 361 особа, з котрих 16 4448 душ обох статей (або 3,6 % всього населення регіону) відносили себе до іноземних колоністів¹⁶. Серед окремих же губерній цього південного краю сучасної України на першому місті перебувала, Катеринославщина. Так, якщо в 1797–1805 рр., тобто на час, коли ця адміністративно-територіальна одиниця Російської Імперії розподілялася на 8 повітів, а також Таганрогське градоначальство, землі Азовського козачого війська та Луганську гірничу область, сюди, на територію двох округ прибуло по 24 іноземців чоловічої статі, то у 1806 р. загальна кількість їх становила вже 556, у 1808 – 676, у 1812 – 1 503, у 1814 – 1 754, у 1817 – 14 632, а у 1818 – 14 650 у 1819 – 14 700, у 1827 – 14 751, у 1835 – 15 634, у 1837 – 22 110, у 1840 – 22 907, у 1851 – 20 276 та в 1854 році – 26 342 чоловіки¹⁷. Слід відзначити, що приріст цей був настільки стрімким, що з лихвою перекривав не тільки повну відсутність нових переселенців з-за кордону в межах Катеринославської губернії, наприклад, в період з 1804–1815 рр., а й той «відтік» у вигляді повернення їх на батьківщину, котрий, теж річ, мав місце в той час¹⁸.

На другому місці у даному процесі йшла **Херсонська губернія**, де іноземці – «піонери» у кількості 611-ти осіб з'явилися ще 1797 р. Вони дали старт процесові активного зростання, котре в наступні півстоліття може бути проілюстроване таким чином: 1804 – 131 особа, 1812 – 217, 1816 – 4 473, 1819 – 4 603, 1829 – 7 098, 1839 – 19 255, 1841 – 19 262, 1852 – 28 024¹⁹. Лише в одній Одесі 1836 р. нараховувалося 1 365 осіб, котрі продовжували зберігати за собою громадянства тих держав, звідки вони були родом²⁰. Причому, як і у випадку з Катеринославщиною, зазначений сплеск «чужинної присутності» в регіоні не міг бути загальмований ані повним припиненням переїзду сюди іноземців у 1797–1807 рр., ні різким уповільненням темпів його в 1820–1821, 1829 й 1835 рр. (відповідно – 5, 10, 8 й 3 прибульці з-за кордону)²¹.

Однак найменш динамічні показники щодо перебування на своїх територіях іноземних підданих мала **Таврія**. Наприклад, за інформацією 1827 р., тут проживала 6 907 іноземних колоністів, причому до цієї суспільної корпорації джерела відносять також й євреїв²². Разом із тим, за свідченням Дружиніної, губернію населяли тоді представники майже 20 різних національностей²³.

Таким чином, із самого початку досліджуваного періоду найбільше іноземців було в Новоросії, а також у Конотопському і Новгород-Сіверському повітах «старої» Малоросійської губернії. У цілому ж як в абсолютному, так й у процентному відношенні число заїжджих було ще незначним, врят чи перевищуючи в кращі свої часи 2 – 4% від загальної кількості місцевого населення.

Переходячи ж до розмови відносно вихідців із тієї чи іншої країни, слід відзначити традиційне перебування тут строкатих за особистим складом *підданих Австрійської імперії*. Якщо, наприклад, брати до уваги південні райони тодішньої **Бессарабії**, що зараз входять до складу незалежної України, то у них, за даними 1812–1820 рр., чисельність «міських обивателів» активно поповнювалася і за рахунок громадян Дунайської монархії²⁴. У 1798–1800 рр. на території **Малоросійської губернії** налічувалося декілька австрійських поселень, причому одне з них – село Чехівка Золотоніського повіту – встигло навіть опинитися в приватній власності генерал-лейтенанта Неплюєва²⁵. У межах Чернігівщини німці-католики з ерцгерцогства Австрія, мадяри та чехи створили колонії Великий і Малий Вердери (всього 719 осіб обох статей), а їх співвітчизники – протестанти – поселення Рундевізе, Кальчинівка, Білі Вежі та Біловезьке Містечко²⁶. А пов'язані з австрійцями події в **Новоросії** взагалі мали риси детективного сюжету.

Річ у тім, що, розраховуючи освоїти причорноморський район імперії головним чином за рахунок «зовнішньої колонізації», урядові кола Санкт-Петербурга наприкінці ХУІІІ ст. надали право вільного переїзду сюди всім європейцям, котрі цього забажають. Проте вже в 1804 р. виявилось, що для прибулих у тамтешні степи 1342 родин іноземних переселенців (серед яких, до речі, переважали німці) не вистачає землі навіть під їхні оселі. Дізнавшись про такий стан речей, центральна адміністрація 1805 р. ухвалила ще одне, діаметрально протилежне попередньому рішення – квотувати щорічну кількість закордонних прибульців до Новоросії 200 сім'ями²⁷. Причому дане обмеження стосувалося всіх, окрім австрійців, котрих російська влада чомусь вирішила пускати в країну без жодних перешкод²⁸. Плануючи забезпечувати їх землю не тільки за рахунок викупу казною частини приватновласницьких наділів, а й шляхом

надання їм, за ініціативи «Конторы опекунства Новороссийских иностранных поселенцев», певної кількості необроблюваної землі місцевих поміщиків і дворян (ні в якому разі, безумовно, не зачіпаючи матеріальних інтересів цих останніх)²⁹. Однак навіть подібного типу обережність та «вибіркова щедрість» спричинили цілу низку аграрних конфліктів, найхарактернішими з котрих були події у населеному переважно вірменами місті Григоріополь Херсонської губернії.

Тодішній новоросійський генерал-губернатор Еммануель Арман де-Рішельє, провівши силами своїх підлеглих ревізію земельних володінь мешканців Григоріополя, залишився невдоволеним тим, що величезні площі останніх хронічно пустували. Будучи активним прибічником саме іноземної колонізації підлеглому йому за посадою краю, Рішельє, спираючись на постанову уряду Російської імперії від 30 січня 1802 р., наказав поселити в Григоріополі перші 495 сімей австрійських угорців, зробивши таким чином даний населений пункт місцем тимчасового перебування переселенців вказаної національності. Крім того, власним ордером від 24 листопада 1806 р. на ім'я тираспольського повітового землеміра Шаржинського цей російський високопосадовець французького походження наказав виділити кожному сімейству «григоріопольських австрійців» по 60 десятин землі³⁰.

Проте такого відвертого пограбування місцеві жителі винести вже не могли! Міська дума на одному із своїх екстрених засідань висловила рішучий протест із приводу такого несправедливого по відношенню до всіх городян рішення адміністрації. До Одеси терміново відправилася спеціальна делегація, яка на місці повинна була пояснити Рішельє неправомірність його кроків. Крім того, григоріопольці збиралися навіть писати листа самому імператорові, вимагаючи захисту від сваволі місцевих чиновників. І лише після 1809 р. ситуація поступово «вирівнялася», а пристрасті трохи вщухли³¹.

Отже, наявний у нашому розпорядженні матеріал дає змогу навіть у подібного типу невеличкому сюжеті окреслити головні регіони перебування австрійців у краї, вказати на початкову кількість їх там, прослідкувати окремі моменти «вкорінення» підданих Відня на нових для себе землях.

Зовсім іншим народом, котрий на межі XVIII – першої половини XIX ст. з'явився на теренах краю, були **албанці**. Мусульмани за віросповіданням, вони, залишаючи землі Близької Порти й рухаючись на північ, оселялися наперед у межах **Південної Бессарабії**, де спочатку просто «сусідилися» до православних слов'яномовних болгар та християн-гагаузів, які в побуті користувалися здебільшого тюркськими говірками. І лише трохи згодом, пройшовши на своїй новій батьківщині численні випробування, бессарабські албанці почали створювати власні села, одним із найбільших серед котрих була розташована на південний схід від міста Болград колонія Карокурт (нині – Жовтневе)³². За даними 1821 р., у Буджаку серед більше ніж 38 тис. іноземних колоністів налічувалося «900 чоловік греків та албанців»³³.

Ще одним районом компактного розселення албанців в Україні була **Херсонська губернія**. Саме тут, відслуживши належний термін в Одеському грецькому батальйоні, албанці, поряд з вихідцями з Пелопоннесу становили основу цього бойового підрозділу, розселялися на постійне проживання як у селі Олександрівка на околицях «Південної Пальміри», так і в районі між Сухим Лиманом та річкою Барабой. І, звичайно ж, не слід забувати про наявність певної кількості «українських» албанців під

Балаклавою, у **Таврії**. Особливістю становища представників даної національності був той факт, що, фактично перебуваючи на положенні іноземних колоністів, вони зовсім не підпорядковувалися відповідного типу адміністрації³⁴.

Отже, маємо всі підстави твердити про те, що албанці в передреформену пору вітчизняної історії у демографічному плані освоїли Буджак, Одещину й район селища Балаклава в Криму, проживаючи здебільшого у сільській місцевості.

Рухаючись далі за алфавітним переліком країн світу, просто не можна не згадати **бельгійців**, або вихідців із території майбутнього Королівства Бельгія. Передусім слід згадати невеличку общину останніх, що вже у 20-х рр. XIX ст. проживала в **Харкові**. Щонайменше одне покоління співвітчизників мешкало там же перед тим³⁵. З іншого боку, певна кількість бельгійців мешкала у м. Шостка **Чернігівської губернії**, на **Катеринославщині**, **Херсонщині** та в **Таврії**. Народ цей у нових умовах існування абсолютною не був «аграрним». Бельгійці, становлячи за чисельністю, дійсно, крихту серед автохтонного населення, тягнулися до значних населених пунктів й окремих маєтностей, де знаходили застосування власних сил і здібностей на фабриках та заводах.

Зовсім іншу картину являли собою **болгари**. Зокрема ще у 1800–1801 рр., коли **Бессарабія** не входила ще до складу Російської Імперії, на території Буджаку вже існували поселення вихідців із Балканського півострова, котрі через переважання серед них саме болгар отримали назву болгарських. Коли ж в історії краю настала нова, образно кажучи, «російська доба», загальна кількість їх тут, що таким чином рятувалися від антиправославних репресій османів, різко зросла³⁶.

Найявні джерела дозволяють чітко розділити процес переселення тодішніх болгар у Південну Бессарабію на декілька етапів. Так, до 1806–1807 рр. тисячі їх переселилися з території Близької Порти на землі Буджаку, а також у міста Ізмаїл, Кілію, Бендери, Акерман³⁷. Трохи пізніше, в 1811–1821 рр., спостерігався новий вплив болгарських колоністів у дану область, причому чисельність останніх, після відрахування з їх загальної кількості молдаван, українців, росіян, греків й албанців, становила 23 916 осіб, 404 сім'ї з яких, за даними 1819 р., оселилися в тому ж Ізмаїлі, 194 – у Рені, 70 – в Акермані, 23 – в Бендерах, 18 – у Кілії³⁸. За інформацією 1828–1830 рр., у Бессарабії, в межах окремої Нижньо-Буджакської округи, окрім фактів підселення вихідців з Болгарії до існуючих раніше колоній, більше ніж 50 тис. болгар-християн заснували поселення Саталік-Хаджі, Нандакля, Фінтіне-Дзінілор, Селіогло, Єнікіюй, Старотроян, Дюльмень, Тропокло, Дельжілер, Ісерлія, Хасан-Батир, Чумлекіюй, Бургуджі, Комрат, Слободзея, Дермендер³⁹. Упродовж 1835–1844 рр. представники цієї національної групи мешкали приблизно у 83 «власних» населених пунктах. Серед них особливо виділялися Конгаз, Чийшин, Імпущити, Пандакля, Курчі, Болград (до 1819 р. – селище Табак, або Табаки), Вулканешт, Каракурт Болгарський, Вайоала, Чадир-Лунг, Чимшикіюй, Татар-Копчак, Фрикацей, Кубай, Твардиця⁴⁰. У жовтні 1851 – квітні 1852 рр. місцевим болгарам належали також населені пункти Кірсово, Вайсал, Кубей, Чешмеваруїт, Ташбунари, Кіріютні⁴¹. Приблизно з 40-х рр. XIX ст. невід'ємною складовою частиною відповідних районів Бессарабської губернії стали Ізмаїльський, Кагуло-Прутський і Верхньо-Буджакський округи болгарських колоністів, до складу котрих входили такі населені пункти, як Етулія, Картал, Конгаз, Казаякля, Кірсово, Бешалма, Баурчі, Гайдар, Бешгіоз, Томай, Дезгінже, Башкалія, Чок-Майдан, Авдарма⁴². Бесса-

рабські болгари вперто добивалися дозволу освоїти містечко Голицю, де існували до 3 тис. десятин незайманих земель; однак ці їх намагання скінчилися безрезультатно⁴³. Паралельно з цим, прибувши на свою нову батьківщину, переселенці з Болгарії, що називається, «на другий день», приймали всеросійське підданство. Саме так вчинили П.Петракогло, І.Златов, Р.Петрович, Я.Ніколаєвич, Д.Міров, М.Петрович та тисячі їх співвітчизників⁴⁴.

Аналогічною була доля болгар і в **Новоросії**, де ці вихідці з Балкан селилися у містах та на периферії: причому в останньому випадку мало місце не тільки підселення їх до вже існуючих колоній, а й створення нових населених пунктів. Втім, дана тема настільки цікава, що на ній варто було б зупинитися окремо.

Відповідно до наявних документів у Північному Причорномор'ї на 1804 р. проживали 1342 сім'ї іноземних колоністів, серед котрих були і болгари⁴⁵. В 1819 р., за інформацією, що її надав до Санкт-Петербурга голова «Попечительского комитета об иностранных поселенцах Южного края» І.Інзов, «задунайських переселенців» у Новоросії нараховувалося 6 532, у тому числі – певна кількість тих же болгар⁴⁶. Нарешті, в 1821 р. у грецьких та болгарських колоніях регіону мешкали 8 575 чоловіків і жінок, що за абсолютними показниками було в 5 разів більше, аніж у згаданому вище Буджаку⁴⁷. Характеризуючи дані поселення взагалі, процитуємо слова радянської дослідниці соціально-економічних відносин О.І. Дружининої, яка саме з цього приводу зазначала: «Колонії їх були порівняно нечисленні й малолюдні. Як правило, це були одиничні населені пункти, і лише зрідка знаходилася у наявності невелика група сіл, із котрих можна було б сформувати колоністську округу»⁴⁸. Пояснити подібного роду стан речей можна було тільки тим, що, перебуваючи тоді в дружніх відносинах з Оттоманською Портою, яка володіла територією Болгарії, царський уряд, не маючи можливості офіційно запрошувати до себе вихідців із цієї частини Балкан, обмежувався лише тим, що не відмовляв у наданні притулку тим із її уродженців, хто зумів самостійно дістатися території Росії⁴⁹. Причому дане правило розповсюджувалося на всі адміністративні складові Новоросії.

Так, пізньої осені 1801 р. на судні, що належало відставному прапорщику шкіперу Мускулі, до Одеси на чолі із своїм священиком прибули 19 болгарських сімей (148 осіб) з Румелії. У ході розслідування російською владою даного інциденту виявилось, що зазначений корабель, випадково зайшовши на рейд в один із портів Адріанопольського району Османської Порти, був миттєво оточений групою жителів місцевого селища Кючук-Буслики, котрі із сльозами на очах розповідаючи капітанові про жорстоке ставлення до православних болгар місцевого паші Османа Пазванд-огли, благали врятувати їх від неминучої смерті. Будучи не у змозі відмовити цим нещасним прохачам, Мускулі на власний страх та ризик перевіз їх до «Південної Пальміри», чие населення саме в такий спосіб поповнилося другою після заснування міста групою болгар⁵⁰. Третє ж з відомих нам більш-менш масових заселень Одеси останніми, припадаючи на 1815–1819 рр., було пов'язане з долею Грецького батальону – однієї з військових частин російської армії, у складі якої, попри її явно «неболгарську» назву, несли службу й болгарські вояки⁵¹.

В той же час об'єктами болгарської демографічної експансії, окрім Одеси та її околиць, стала також «глибинка» Херсонської губернії. Зокрема ще у 1795 р. дехто

з болгар взяв участь у заснуванні такого тамтешнього повітового центру, як Тирасполь, а також державних поселень Троїцьке й Маяки⁵². Впродовж 1797 – 1802 рр. у Тираспольському повіті виникають болгарські колонії Великий і Малий Буялики, що дали початок та стали центром Буяликської округи іноземних поселенців (де, за даними, наприклад, січня – травня 1807 р., проживали вже 772 колоністи), а в Херсонському – селище Тернівка, неподалік від Миколаєва (інформація 1793 – 1796 рр. За свідченням тогочасних спостерігачів, у ньому й через півстоліття продовжували жити поселенці⁵³. В 1801 – 1802 і 1804 рр. на території губернії з'явилися 4 нові болгарські селища, у 1806 та 1809 рр. – по одному, в 1810 р. – ще 3⁵⁴. Якщо ж вірити результатам проведеної 1811 р. ревізії, то на Херсонщині, окрім уже згадуваних вище, знаходилися болгарські населені пункти Інгулка (існувала протягом 1802–1822 рр.; проживали там 39 сімей, або 111 душ обох статей), Кубанка (розташована була на схід від Одеси, створена 1804 р., мешкали у ній 86 сімей, що склалися з 242 осіб), Словоносербське (1807; 15 сімей й 36 чол.), Катаржинське (Катаржина) (виникло в 1806 р. на р. Куяльник; 161 сім'я, 432 осіб), Паркани (на лівому березі Дністра, неподалік від Тирасполя)⁵⁵. Особливо цікавим видається процес заселення останньої колонії, до розгляду котрого ми перейдемо.

Ініціатива створення цього осередку розміщення вихідців з-за кордону належала вже відомому по австрійських сюжетах французові Рішельє. З одного боку, дізнавшись про те, що на місці розташування майбутніх Паркан ще здавна була розбита захарашена на початок XIX ст. плантація шовковичних дерев, а з іншого, – вважаючи переселенців із дунайських князівств Порти, особливо болгар, досить вправними спеціалістами у галузі практичного шовківництва, цей улюбленець Олександра I, котрий очолював тоді, як відомо, весь Новоросійський край, розпочав клопотання щодо відправлення їх на нове місце проживання. Причому ці його зусилля були настільки успішними, що вже, певне, 1804 р. уряд Російської імперії не тільки викупив із даною метою 678 дес. належних місту Тирасполь земель, а й ухвалив постанову про розміщення на них спочатку 24 у 1805 р., а в 1808 р. – вже 59 сімей іноземних колоністів. Серед них, окрім майстрів із виготовлення шовку, були також ремісники інших професій, що відразу ж зробило «рішельєвські» Паркани непересічним виробничим осередком⁵⁶. Трохи згодом, у звіті за 1852 р. херсонський губернатор Льїнський, зазначаючи про багатонаціональність підвладного йому регіону, з числа інших народів виділяв вправних у своїх заняттях місцевих болгар⁵⁷.

Дещо подібне можемо сказати також і про **Таврію**, де вже в 1801–1806 рр., головним чином у межах Кримського півострова, існували болгарські колонії Балточокрак (що зручно розташувалася на шляху із Сімферополя до Бахчисарая), Старий Крим під Феодосією та Кішлав. Являючи собою спочатку поселення змішаного типу, у котрих болгарський елемент переважав лише відносно, всі вони з плином часу остаточно «оболгарюються», причому в даному разі можна погодитися з тими дослідниками, хто пояснює зазначене явище привабливістю для болгар Криму саме через відсутність тут кріпаччини з її поміщицькою кабалою⁵⁸.

Підсумовуючи динаміку розселення болгар в Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст., ми, так би мовити, не відійдемо далеко від істини, коли зазначимо, що головним ареалом їх розміщення з причин як соціальних, так і суто географічних зро-

билися саме південні регіони, густо всіяні колоніями відповідного типу, з території котрих, звісна річ, вони отримали змогу освоювати ті ж Південно-Західний край та Малоросію аж до граничних їх меж включно.

Переходячи до розмови про тих із *британців*, хто, облишивши свою вітчизну, подався в чужі краї й у тому числі – на південь Російської імперії, слід відзначити, що їх тут була порівняно невелика кількість. Зокрема на сьогоднішній день нам не відомо жодного компактного поселення вихідців із «туманного Альбіону», котре існувало б на просторах від Кам'яця-Подільського і до Криму. Поодинокі представники цієї нації, оминаючи Україну транзитом або ж приїжджаючи сюди головним чином для участі в діяльності тутешніх ярмарок та контрактів, могли певний час працювати на регіон як директори, інженери, техніки, майстри й робітники на вітчизняних мануфактурах, фабриках і заводах, у ролі так званих «мандрівних механіків» обслуговувати маєтки та фільварки, виконувати менеджерські функції в банківських конторах, брати участь в освоєнні природних багатств України як очільники наукових експедицій, а також будівники, наприклад, портових споруд⁵⁹. Кожен із таких суб'єктів міг мати тут дружину свого або ж, на крайній випадок, туземного походження, сім'ю (чий персональний склад, як у випадку із працюючим у серпні 1837 р. в Севастополі винахідником, англійцем Гюптоном, сягав 8 осіб), родичів, певне майно⁶⁰. Проте особливість англійських відвідин регіону полягала у тому, що вони ніколи (головним чином завдяки високому рівню життя в самій Британії й її тодішнім законам, відповідно до котрих, наприклад, англійським інженерам під загрозою смертної кари заборонялося виїздити на заробітки за кордон) не набули масового характеру. Виходячи з цього, і загальна картина перебування підданих Лондона у підвладних династії Романових українських губерніях була позбавлена демографічної цілісності, являючи собою лише уривчастий набір цифрових показників, окремих фактів та явищ.

Ще одним народом, чії представники як іноземці приїздили до України, були *волохи*, або вихідці з території пізньої Румунії. Так, у 1798–1800 рр. значна кількість їх мешкала в Глухівському повіті *Малоросійської губернії*⁶¹. Цікаві свідчення щодо перебування цієї категорії «закордонних жителів» у відповідних регіонах *Бессарабії* містяться в донесенні тосканського консула в Одесі від 21 березня 1821 р., що його чи не найперше у вітчизняній науці видрукував український історик М.М.Варварцев. «Влада Російської імперії, – читаємо у зазначеному документі, – задовольняється тим, що не відмовляє в паспортах тим, хто просить про них, гостинно надаючи у відповідних місцях Одеського карантину притулок численним сім'ям із Молдавії, котрі вирішили сховатися від негараздів війни. До Бессарабії їх прибули вже понад 2 тисячі»⁶². Разом із тим, виходячи з загальної теми дослідження, не можна обійти увагою і *Новоросію*.

Коли розглядати щойно поіменований регіон як єдине ціле, то слід відзначити, що крива заселення його волохами в період часу, котрий нас цікавить, має тенденцію до хронічного спаду. Зокрема, якщо наприкінці 70-х рр. XVIII ст. на долю «волоського народу» припадало 11, 3% від загальної кількості жителів краю, то напередодні ліквідації кріпосницьких відносин його частка становила тільки 6,21%⁶³. Аналогічна ж картина спостерігалася тоді також на теренах тамтешніх губерній.

Так, у *Катеринославській губернії* перші волоські переселенці з'явилися ще в період із 1779 по 1797 рр.⁶⁴ Трохи пізніше, десь із 1847 по 1850 рр., нові партії їх, ря-

туючись, за словами тогочасного місцевого губернатора, від гніту Оттоманської Порти, розселилися в районі сучасного Запоріжжя, на Бахмутщині й Слово'яносербщині (16 казенних поселень і хуторів, де проживали 9 973 душі обох статей)⁶⁵. Втім, у наступні часи інтенсивність експансії волохів сюди спадає настільки, що, наприклад, у 1858 р. питома вага громадян цієї національності серед автохтонного населення ледве сягала в Бахмутському повіті – 5,8, у Донецькому – 3,43 та в Катеринославському – 0,65 процента (для порівняння: у 1779–1780 рр. аналогічні показники становили відповідно 20,88, 15,57 і 14,53%)⁶⁶. Зовсім щезнути з демографічної карти цієї адміністративно-територіальної одиниці не дозволяла волохам, певне, тільки відсутність депопуляції, тобто переважання серед них народжуваності над смертністю. Проте зазначене явище, цікаве з точки зору історії взагалі, залишається поза рамками даної статті, оскільки стосується перш за все давно «обрусілих» волохів, аніж тих із них, хто, приїшовши в новоросійські степи, лише думав про прийняття імперського підданства.

Не менш парадоксально розвивалася ситуація й на **Херсонщині**. Зокрема абсолютні цифри зростання чисельності волохів тут у період із 1780 по 1859 рр. – майже в чотири рази (від 33 до 125 тис. осіб) – нібито не можуть викликати ніякого занепокоєння з приводу збереження їх тут як особливої національної групи⁶⁷. Проте, розглядаючи динаміку відсоткових показників, матимемо більш песимістичну картину, оскільки за той же час процент волохів у загальній масі населення впав з 17,96 до 11,15 (а в Очаківській області – навіть із 50 до 17,01)⁶⁸. Й даний регрес був би ще помітнішим, аби не «компенсуюча дія» тих повітів губернії, що прилягали до Бессарабії (наприклад – Тираспольського), на територіях котрих навіть у 1853–1856 рр. проживали до 32% волохів⁶⁹. Тлумачення цьому незвичайному явищу слід, на нашу думку, шукати перш за все в факті майже повного припинення у середині XIX ст. волоської еміграції в Україну та перехід раніше прибулих сюди представників цього народу на, образно кажучи, режим «внутрішнього відтворення».

Досить рано в Україні з'явилися також **голландці**. Зокрема у 1805 р. в **Чернігівській губернії** проживало їх уже 78 сімей⁷⁰. Певна частина вихідців з Нідерландів мешкала тоді й у Бердичівському повіті **Київської губернії**⁷¹. Трохи пізніше, а саме в 1818 р. у **Новоросії** нараховувалося 2 811 осіб голландців чоловічої статі, причому кількість ця і надалі продовжувала зростати за рахунок прибуття нових вихідців з-за кордону: в 1819 р. – 75 сімей, у 1820 – ще 179 тощо⁷². Більшість цих переселенців належала до анабаптистської секти менонітів, що в подальшому визначало навіть зовнішній вигляд створюваних ними поселень (який стає особливо помітним при залученні до нашої теми даних по окремих місцевостях Півдня)⁷³.

В **Катеринославську губернію** перші голландці-меноніти прибули у 1789 р., утворивши з часом в однойменному повіті поселення Бурвальде й Нижня Хортиця (1803), а також Нейостервік і Кронстааль (1809)⁷⁴. Протягом 1795–1796 рр. сюди на постійне проживання переїхали ще 120 менонітських родин, члени котрих, поступово розселившись у Новомосковському та Олександрівському повітах, утворили там селища Шенвіз («На околиці міста Олександрівська, – відмічають наявні джерела, – протікає річка Московка, чий початок губиться в степу, а за нею впродовж 1795–1797 була поселена ця менонітська колонія») й Кронсгартен⁷⁵. 1804 р. група нідерландських колоністів вела з місцевою адміністрацією переговори щодо придбання ними у держа-

ви 15 тис. десятин землі в урочищі Вольнянка, котрі, як нам відомо, закінчилися безрезультатно⁷⁶. Ще через два роки після входження до складу Катеринославського повіту найменш заселених у всій губернії земель голландці були однією з тих націй, котрі охоче селилися саме в цих диких місцях⁷⁷. За даними 1811 р., на Катеринославщині, окрім вищеперерахованих, існували також засновані майже десятиліття тому голландські населені пункти Хортиця (Хортицьке; 44 родини, або 179 чоловік усіх мешканців), Розентааль (або Канцерівка; 25 сімей, 98 осіб), острів Хортиця (12 родин, 37 жителів), Ейлаге (Кічкас), де проживала тоді 31 сім'я, Кронсвейде (26 родин), Нейенбург (Малашівка; 41 чоловік мешканців), Нейендорф (Широке; 196) і Шенгорст (143 жителі)⁷⁸. Слід зазначити, що становище більшості з цих шойно прибулих російських підданих було далеким від ідилії: так, голландцям, які переїхали на Катеринославщину у 1804–1805 рр., «довелося зимувати безпосередньо в степу, серед копиць нескошеного сіна. У цей ранній період частина з них померла від холоду, голоду та хвороб»⁷⁹. Аналогічно виглядала й картина розселення голландців-менонітів у **Таврії** з тією лише різницею, що вони виглядали, якщо вірити документам, більш заможнішими, ніж їх північні «сусіди»: в усякому разі навіть у 1904 р., тобто через століття після появи тут перших мігрантів даної нації, їх нащадки згадували те розкішне вбрання (включаючи сюртуки із святковими гудзиками – «талеркнопфами» і взуття зі срібними застібками), в котрому прибули в цю південну область сучасної України їх бабусі й дідусі⁸⁰.

Підводячи підсумок наявним матеріалам щодо перебування голландців на вітчизняних територіях, слід зазначити, що переважна більшість із них оселилася тоді в сільській місцевості, що пояснюється їх загальною схильністю до аграрного сектора економіки, викликаною перш за все релігійними переконаннями колоністів.

У період з 1796 по 1856 р. в межах України масово проживали **греки**. Наприклад, уже наприкінці XVIII ст. «538 осіб їх чоловічої та 439 – жіночої статі» мешкали у 20 повітах тогочасної **Малоросійської губернії**, в тому числі у Ніжині й на Глухівщині⁸¹. Крім того, в Кременчуці та Стародубі існували тоді Грецькі вулиці, що зайвий раз свідчить про наявність там певної кількості обивателів відповідної національності⁸². У подальшому залюднення українських теренів греками не те, що не припинилося, а й розвивалося по висхідній.

Якщо говорити про **Харків**, то тут інформація щодо перебування вихідців з Пелопоннесу збереглася як у топографічних, так і в генеалогічних даних стосовно цього адміністративного центру однойменної губернії. Зокрема вже у 1799 р. помітним фактором демографічного життя міста стали грецькі родини, представники однієї з котрих – Анадольських – навіть зуміли, образно кажучи, «вийти в люди»⁸³. Трохи пізніше, 1804 р., на харківських картах з'являється Грецька («Греківська») вулиця, на якій, окрім величезного саду Черкасова, аж до 1852 р. стояли розкішні будинки прямих нащадків слави імператорів Візантії⁸⁴.

Трохи по іншому виглядала картина на **Чернігівщині**, де, за даними 1805 р., знайшли собі притулок 559 греків⁸⁵. Звісна річ, певна частина їх розмістилася у самому Чернігові, однак більшість віддала перевагу «глибинці» до заштатних містечок включно. В результаті чого периферійні частини «грецької карти» даної губернії (у разі, коли вона з часом буде кимось укладена!) виявилися б зацяткованими численними позначками, тоді як саме «місто Чорного князя» опинилося б в порівняно з ними в деякому вакуумі.

У **Новоросії** перша хвиля грецької колонізації припадала на 1779–1780 рр., завдяки чому питома вага цих іноземців по відношенню до загальної кількості місцевих жителів досить швидко сягнула позначки в 6 відсотків⁸⁶. Наступний етап переселення їх у новоросійські степи мав місце десь у 1804–1806 рр., коли там з'явилися 1342 нові сім'ї вихідців з-за кордону, серед котрих було й чимало греків⁸⁷. Й, нарешті, третій період, розпочавшись 1810 р., проходив настільки бурхливо, що вже через десятиліття в тамтешніх болгаро-грецьких поселеннях нараховувалося 8 575 чоловіків та жінок⁸⁸. Здебільшого то були колишні православні піддані Оттоманської Порти, які, рятуючись від переслідувань із боку співвітчизників – мусульман (котрі називали їх не інакше, як «райя», або «худоба»), тікали до єдиновірної їм Росії⁸⁹. З плином часу, однак, даний процес уповільнюється настільки, що вже після 1858 р. кількість жителів грецьких поселень краю підтримувалася на належному рівні лише за рахунок внутрішнього потенціалу⁹⁰.

На просторах **Катеринославської губернії** перші греки з'явилися, мабуть, ще у період відокремлення Кримського ханства від Туреччини⁹¹. В подальшому чисельність їх тут зростала настільки, що вже у 1802 р. в межах Катеринославщини існувала особлива Маріупольська колоністська округа загальною площею 3 625 036 квадратних верств, а на початку XIX ст. греки володіли тут 339 150 дес. орних та 12 164 дес. непридатних для заняття сільським господарством угідь⁹². Можна також твердити, що певна частина як греків-землеробів, так і воїнів, продовжуючи формально залишатися в оттоманському підданстві, взяли участь у створенні розташованої тут же мережі колоністських поселень⁹³.

Ще однією «малою вітчизною», де греки, що в другій половині XVIII – на початку XIX ст. емігрували до Російської імперії, постійно знаходили гостинний притулок, була **Херсонщина**. Масовий переїзд їх сюди розпочався у 1770-х рр., причому поряд із 20-ма населеними пунктами між річками Мокрі Яли, Калець, Гізеле й Вовча переселенці, освоївши морське узбережжя в районі гирла Кальміусу, заснували тут таке суто еллінське за походженням місто, як Маріуполь, котре трохи згодом перетворилося на економічний осередок цілого району⁹⁴. За даними 1801–1811 рр., в останньому виникло до 10 селищ так званих «маріупольських греків» (а саме подібний їх тип, що, будучи переселені сюди з Криму, володіли татарською мовою краще, ніж рідною, грецькою, склався на той час у Херсонській губернії!), з-поміж яких особливо виділялися колонії Ялта, Гурзуф, Бешев та Чердакли⁹⁵. Окрім того, певна кількість «чистих» греків – емігрантів першого покоління – мешкала тоді ж у Херсоні, Одесі, Григоріополі (1819 – 1824 – 1700 осіб, 1825 – 1842 – 2 318) і в розташованому поблизу «Південної Пальміри» селі Олександрівка⁹⁶. Подібно до ситуації з голландцями (див. вище), грекам жилося на нових місцях далеко не просто: зокрема, якщо безпосередньо на момент прибуття їх у регіон, разом із грузинами й волохами нараховувалося тут 16 476 осіб, то в 1823 р. дана цифра зросла лише до 20 925, тобто приріст населення був настільки незначним, що казна навіть вирішила відібрати в них частину земель, котрі хронічно не оброблялися⁹⁷. «Зміна кліматичних умов та загального способу життя, – відзначав сучасник, – багато їх у чисельності зменшила»⁹⁸.

Специфічний характер мало грецьке питання в **Таврійській губернії**, саме існування якого почалося з того, що в епоху політичних присмерків Кримського ханства еллінів звідти просто-напросто виселили на північ. Проте вже невдовзі, коли почали набирати

сили зворотні процеси, пов'язані з необхідністю освоєння цієї околиці Північного Причорномор'я, тисячі греків повернулася на простори від Ананіїва до південного узбережжя Криму. Так, у 1801–1806 рр., мов гриби після дощу, виростають колонії їх між Сімферополем і Бахчисараям, а також під Феодосією та Севастополем⁹⁹. За даними 1834–1835 рр., «між монастирем Святого Георгія і Балаклавою дорога йде то згори, то вгору, й так продовжується до чарівного за зовнішністю своєю селища Кадукуї, населеного греками»¹⁰⁰. Певна кількість грецьких сімей проживала в живописній Отузькій долині, розташованій у районі сухопутного шляху із стародавньої Кафи на Суу-Даг (нинішній Судак)¹⁰¹. Суто грецькою місцевістю завжди вважалося містечко Балаклава, де поряд з цивільним населенням перебувала велика кількість арнаутів, або службовців батальйону грецької міліції¹⁰². В 1836 р. сотні колишніх пелопоннесців освоїли Керч (Сні-Кале) і Тамань¹⁰³. У спогадах А.М.Демидова-Сан-Донато, який 1837 р. здійснив подорож по Тавриді, можна прочитати, що повітова «Феодосія вважається містом вельми приємним. Головне населення її становлять греки, котрих тут вельми таки забагато. Всі вони мешкають у середній частині міста, займаючи будинки новітньої архітектури, в більшості своїй досить привабливі. Кожна грецька сім'я живе окремо; майже скрізь є окремі невеличкі садибки з садочками. Серед грецького населення Феодосії іноземців більш за все вражає врода їх жінок; є чимало грецьких родин, у яких слабка стать продовжує зберігати витонченість давньогрецького типу, прикрашену чарівністю обходження, запозиченою від освічених верств Західної Європи»¹⁰⁴. Навіть у губернському місті – Сімферополі – на межі 30–40-х рр. XIX ст. діяло три грецькі церкви, що засвідчує неабияку популярність цієї нації в даному місті¹⁰⁵.

Поряд з греками практично по всій території України зустрічаємо також *італійців*, чия батьківщина, будучи роздробленою тоді на безліч феодалних князівств та частково перебуваючи під австрійською окупацією, за рівнем життя займала одне з останніх місць в Європі. Саме ці несприятливі умови, помножені на соціальну нестабільність у країні, виштовхували за її межі сотні тисяч власних громадян, котрі, окрім двох Америк, Франції й Великобританії, масово освоювали зокрема і **Північне Причорномор'я**¹⁰⁶.

Масою на увазі **Катеринославську губернію**, чії внутрішні райони завжди приваблювали італійців. Тут, за станом на 1825–1860 рр., вихідці з Апеннінського півострова вкоренилися настільки успішно, що тогочасні джерела прямо називають їх однією з 14 основних національностей, котрі заселили цей край¹⁰⁷. З іншого боку, активним центром італійської еміграції було місто Таганрог, в якому, до речі, у 1833 р. побував Дж. Гарібальді¹⁰⁸.

На **Херсонщині** головним центром перебування італійців стала Одеса. Так, уже в 1797 р. серед 7–8 тис. городян її нараховувалося 800 співвітчизників геніального Леонардо да Вінчі, а до початку 30-х рр. наступного, XIX ст. цей показник зріс до 1600 осіб¹⁰⁹. Крім того, тут розташовувалися консульські осередки Королівства обох Сицилій, Тоскани та Сардинії, що, звісна річ, постійно приваблювало сюди нових італійців¹¹⁰.

У **Таврійській губернії** вони компактно проживали перш за все в містах. Зокрема у центрі Феодосії в 1836–1837 рр. існувала ціла Італійська вулиця («прекрасна, – за словами одного з подорожніх, – під чийми аркадами було облаштовано дуже багато крамниць»), а серед тамтешніх італійців особливо виділялася родина Аморетті, у чие-

му будинку не раз зупинявся імператор Микола I під час своїх візитів до Західного Криму¹¹¹. Тоді ж певна кількість вихідців із Генуї мешкала в Керчі й Тамані¹¹². Не був обійдений присутністю даної нації також Севастополь, причому тут джерела частіше за інших згадують сім'ю Кабалзаро¹¹³.

У другій половині XVIII – на початку XIX ст. в Україну приїздило надзвичайно багато **німців**, причому у той час, на відміну, наприклад, від відповідної іміграції XVI ст., яка, відбуваючись під впливом ідей нідерландського анабаптиста Шимона (Сімона) Менно, шукала собі простору, вільного від релігійних переслідувань, пересування їх на схід Європи спричинялося: а) політичною нестабільністю в самій Німеччині, пов'язаною з поділом країни на безліч невеликих держав; б) викликаним цією останньою уповільненням економічного розвитку рейнських областей, в) низьким життєвим рівнем на вказаних територіях, г) навалюю наполеонівської Франції на німецькі землі, що стала додатковою причиною масового зубожіння місцевого населення¹¹⁴. Зрозуміло, що ця у прямому сенсі цього слова безліч мігрантів розселилася в багатьох регіонах неазіатської частини Російської імперії.

Для **півдня Бессарабії** початком німецького освоєння краю слід, певне, вважати другу половину травня 1812 р. (за іншими даними – середину 1816 р.), коли після укладання Бухарестського миру між Санкт-Петербургом і Стамбулом у Буджак прибула перша партія переселенців, у складі котрої були, звісна річ, й особи, на яких поширювався статус іноземців. В 1820 р. вюртембержці на чолі зі своїм пастором Ліндлем почали освоювати Акерманщину¹¹⁵. А через 25 років у регіоні нараховувалося вже щонайменше 8 німецьких колоній, поміж котрих особливо доброю славою користувалися поселення поблизу містечка Кучерони, а також селища Страсбург та Мангейм¹¹⁶.

Ще одним осередком розселення німців став **Південно-Західний край**. Наприклад, із 1829 р. вони почали оселятися в містечку Дунаївці **Подільської губернії**, а десь після 1831 р. вже повністю освоїли її ж Ушицький повіт¹¹⁷. Упродовж 1829–1831 рр. 57 німецьких сімей прибули до села Рожищі Луцького повіту, започаткувавши тут тим самим відомий у подальшому центр ділової активності вихідців з-за кордону на **Волині**¹¹⁸. Й, нарешті, з 1832 р., з моменту появи в містечку Коростишів **Київської губернії** перших 50-ти німецьких сімей розпочинається існування певної частини його в режимі суто європейської колонії¹¹⁹.

Переходячи до розмови про **Малоросію**, насамперед слід відмітити появу тут у 1788–1794 рр. німців у майбутній **Чернігівській губернії**, а на початку XIX ст. і на **Полтавщині**, причому серед цих останніх 54 родин проживали безпосередньо в губернському центрі (з 1808 р.) та 41 сім'я – в повітовому Костянтинограді¹²⁰. У **Харківській губернії** основним населеним пунктом їх перебування став центр її, де з 1801 по 1841 рр. існували німецькі квартали в складі «розташованої у північній частині міста, з лівого боку від Сумської» Німецької й Чернишевської вулиць та окремі помешкання в районі Журавлівки, діяли кірха (перебудована у 1826–1830 рр., вона стала однією з найкрасивіших споруд свого часу), лютеранська община і комітет допомоги нужденним членам її; там працювали такі громадські діячі, як А.Мейер, І.-А.Розенштраух, Ф.Ольденборгер, С.Пітра, А.Юртенс, А.Бетхер та ряд інших¹²¹. Навіть у 1850 р. харківські німці за своєю чисельністю переважали всіх інших іноземців міста¹²². А в **Чернігівській губернії**, де початок німецької колонізації припадав на 1765–1766 рр. (коли

140 прусських сімей з'явилися у селищі Біла Вежа Борзненського повіту), в 1805 р. нараховувалося 565 осіб «німецької нації католицького (у колоніях Великий і Малий Вердери), лютеранського (в Рундевізе й Кальчинівці) та реформістського сповідань»¹²³. За даними ж 1851–1856 рр., центр німецького розселення у регіоні перемістився в містечко Біла Вежа¹²⁴.

Наявні джерела дають можливість вельми детально прослідкувати появу німців й у **Новоросії**. Зокрема, якщо в 70-х рр. XVIII ст. їх тут майже не було, то у 1858 р. німецька частка серед населення регіону становила вже 3,25%¹²⁵. Користуючись тим, що в зазначений проміжок часу уряд Російської імперії основну надію у справі колонізації щойно приєднаних земель Півдня покладав на вихідців із-за меж країни, німці прибували сюди все активніше; причому дана інтенсивність може бути виражена наступними цифрами: до 1804 р. в Новоросії серед 1342 сімей іноземних колоністів взагалі налічувалося 162 родини німців-менонітів, у 1818 р. їх стало вже 958 (включаючи 2 811 осіб), у 1819–1833, у 1820–1821 сімей¹²⁶.

Коли вірити наявним у нашому розпорядженні свідченням, то виходить, що перші населені пункти німців-менонітів у **Катеринославській губернії** виникли в 1789 р. під назвами Ямбург та Іозефсталь (відповідно – Катеринославський і Новомосковський повіти) й належали уродженцям міста Данціг¹²⁷. Наступна хвиля еміграції (або, як тоді казали, «второе водворение») відбулася у 1793–1797 рр. Тоді на Катеринославщині, на місці однойменного російського села, було засновано німецьку колонію Хортиця, а також поселення Шенвізе та Кронсгартен; причому слід відмітити, що, в порівнянні зі своїми попередниками часів Катерини II ті німці, котрі прибули до краю у перші роки царювання імператора Павла I, виглядали більш заможними¹²⁸. Черговий пік переселення мав місце в 1811–1827 рр., у результаті чого, з одного боку, серед емігрантів поряд із вихідцями з Пруссії й Гессен-Дармштадта, 600 сімей яких із 1819 р. зручно облаштувалися в Маріупольському повіті, почали домінувати колишні громадяни Баварії, а з іншого, з їх появою тут виникла навіть ціла адміністративна округа у складі 17 демографічних одиниць¹²⁹. І, звичайно, не можна обійти увагою також період із 1831 по 1835 рр., цікавий тим, що поряд з природними німцями в межах Катеринославської губернії уряд розселив їх обрусілих земляків з Чернігівщини¹³⁰.

Приблизно в той же самий час об'єктом німецького «вторгнення» зробилася й **Херсонська губернія**, на чіх територіях піонером у цьому плані стала заснована 1787 р. колонія Данцігга (Данцігське) Єлисаветградського повіту¹³¹. Трохи пізніше, в 1801 – 1809 рр., тут виникло ще 31 поселення німців, серед котрих особливо популярністю користувався населений пункт із вельми романтичною назвою Марієнталь¹³². І хоча у подальшому інтенсивність міграції спадає (наприклад, за період 1836–1858 рр. тут створюється лише 2 німецькі колонії – Гелененталь та Нейданціг)¹³³, демографічний процес, що називається, стартував, і можна простежити динаміку його навіть по окремих частинах краю.

Зокрема в Ольвіопольському повіті, за даними квітня 1811 р., існували засновані за 730 днів до вказаної дати німецькі колонії Раштадт та Мюнхен¹³⁴. Майже десяток поселень емігрантів із берегів Рейну й Ельби, чіх назви Клостердорф, Мюльгаузендорф, Шлягендорф, Рорбах, Шпейер, Ландау, Вормс, Зульц, Карлсруе та інші повинні були нагадувати мешкаючим там 657 сім'ям переселенців про навечно залишену ними

батьківщину, знаходимо у Херсонському повіті¹³⁵. Ще 30 населених представниками відповідної національності пунктів дає нам тодішня Тираспольщина, причому саме тут, починаючи ще з 1803 р., поступово формується група таких чисто німецьких за своїм внутрішнім колоритом сіл, як Великий і Малий Лібенталь, Александергілф, Петерсталь, Фрейденталь, Люсдорф, Францфельд, Страсбург, Зельц, Баден, Мангейм, Ельзас, Бергдорф, Кассель, а також виникають створені після впертої суперечки місцевої німецької общини під керівництвом Гзеля з жителями м. Григоріополь (1806–1808 рр.) й втручання в справу керівників МВС Імперії графа Кочубея та О.Б.Куракіна колонії Глюксталь, Нейдорф, Бергталь й ін.¹³⁶ Крім того, у межах Херсонської губернії більше ніж 230 німців – вихідців із Вюртемберга (так звана «лютерансько-євангелічна община») і німецькомовні ветерани Грецького піхотного батальйону компактною масою проживали в Одесі, а також неподалік від неї, між Сухим Лиманом та річкою Барабой та поблизу Вознесенська¹³⁷.

У **Таврійській губернії** найвизначнішими осередками, де з 1802 р. мешкали німці, були, певне, околиці Кара-су-Базара (нині – Старий Крим) і місцевість «поміж річками Зуя й Кара-су, з правого боку від дороги, що вела на Сімферополь, де розташовувалися три селища – Нейзац, Фріденталь і Розенталь, котрі нагадували населені пункти з берегів Рейну та в яких мешкали близько 800 жителів»¹³⁸. Поряд із цим знаходимо підданих королів, князів і курфюрстів Німеччини (перш за все – володарів Ангальт-Кеттенських) «в оголеному степу на шляху з Феодосії до Керчі», а також у Порпачі – «першій станції, що її зустрічав подорожній вздовж цього тракту»¹³⁹. Невеличка колонія переселенців із Пруссії з'явилася й неподалік від міста Ногайська¹⁴⁰. З 1804 – 1805 рр. вюртемберзьке поселення «Судак-Фортеця» існувало на південному узбережжі Криму, а ще через півтора століття їх же земляки з'явилися і в межах Мелітопольського повіту¹⁴¹.

Отже, слід відзначити, що німці, прибувши у досліджуваний період на Східну Наддніпрянщину, розселилися тут майже по всій території краю, являючи собою, проте, населення більш сільське, аніж міське.

Ще одним етносом, стосовно якого можна зробити висновок щодо його більш-менш масового перебування в підросійській Україні, були **турки**, під котрими у даному контексті розуміється титульний народ Блискучої Порти, власне кажучи, творець даної мусульманської країни, який силою зброї об'єднав навколо себе в її складі інші народності, аж до греків, болгар та сербів включно. Сцементовані єдиною вірою й наявністю власної, досить могутньої держави, османи рідко відривалися від свого основного кореня. У тих же випадках, коли це все таки траплялося, вони намагалися оселятися в тих місцевостях, наприклад, Європи, де і клімат підходив до їх теплолюбивої натури, й кордони вітчизни виявлялися недалеко, причому вказане спостереження повністю відображає картину освоєння ними Російської імперії, у котрій головним ареалом життя нащадків войовничих сельджуків став перш за все регіон від Чорного моря до Катеринославщини.

В **Бессарабії** окремі турки з'являються ще наприкінці XVIII ст. Однак тільки після 1812 р. кількість їх тут зросла настільки, що це дозволило окремим ученим вважати османський елемент базовим у справі формування кадрів місцевого населення¹⁴². Подібна картина склалася і в **Новоросії**, де певне число підданих султана, живучи на

приватних землях, потрапили навіть в особливу категорію поміщицьких селян, яких, на відміну від «повних» кріпаків, не можна було продавати, дарувати, переводити у дворові люди, піддавати тілесним покаранням¹⁴³. Осередками перебування турок-османів ставали й портові міста **Херсонської та Таврійської губерній**, особливо після встановлення регулярного морського сполучення між ними і Константинополем¹⁴⁴.

Малася в Україні й *сербська* община, основна маса adeptів котрої мешкала у **Буджаку**, в різних частинах **Новоросії** та у «Південній Пальмірі». Зокрема вже в 1806 – 1810 рр. у перший із зазначених районів сербів прибуло так багато, що начальник місцевих збройних сил М.І.Кутузов розпочав клопотання перед урядом Російської імперії про створення тут особливого колоністського округу, а влітку 1811 р., судячи з листів інспектора Дубоссарського карантину М.Карпова, величезна кількість потрапляючих у його відання сербів боялася втратити на новій батьківщині «свободу і волю, оскільки, на їх думку, царі дарують тамтешнім боярам у вічне володіння цілі селища з людьми». З 1819 р. серби почали прибувати в район болгарського селища Табак (Табакі) й до міста Рені¹⁴⁵. В **Катеринославській губернії** осередками розселення вказаного народу здавна були Слов'яносербський (навіть у 1848 р., коли постало питання про перенесення центру даної області з однойменного міста до Лугані, місцевий цивільний губернатор Фабр виступив за збереження за ним старої назви, «оскільки саме в цьому виражається переселення туди сербів») та частина Бахмутського повітів¹⁴⁶. На **Херсонщині** як такі слід виділити Тираспольський повіт (куди лише у 1805 р. прибуло 22 сербські сім'ї на чолі з представниками дворянського роду Нікшичів) і вже не раз згадувану нами вище Одесу, де розмішувалися головним чином «військові» серби¹⁴⁷. Крім того, в **Таврії** вони повніше за все освоїли Балаклаву¹⁴⁸.

Доля закинула на Східну Наддніпрянщину й багатьох *французів*, причому у період з 1796 по 1856 р. їх приплив сюди збільшувався в епохи воєн та революційних потрясінь у самій їх країні. Подібно, наприклад, до бельгійців й англійців, усі вони селилися переважно в містах, і лише інколи, на манер тих же німців, намагалися «освоювати» сільську місцевість. Так вони й жили тут упродовж майже цілого століття; втім, будемо намагатися підтвердити ці наші спостереження конкретними фактами.

У **Малоросії** основним центром французької еміграції слід вважати Харків, де, починаючи щонайменше із середини 20-х рр. XIX ст. вже не одне покоління підряд жили сім'ї Морелі, Буассере, Саде та десятки інших¹⁴⁹. Трохи на південь, на теренах **Новоросії**, французьку мову частіше за все можна було почути в Катеринославі, Луганську (чи, вірніше сказати, – Луганях), Слов'яносербську, станиці Кам'янській (Катеринославська губернія)¹⁵⁰, а також у сусідньому Херсоні (в межах якого, до речі, носіями її виступали такі відомі тоді у світі приватної ініціативи постаті, як де Мулен і брати Вассаль) й Одесі¹⁵¹. Нарешті, в **Таврійській губернії** колишні піддані Людовіка XVIII та Карла X у зазначений період освоїли Феодосію, Сімферополь, Керч, Севастополь, Ялту, Балаклаву, Бахчи-Сарай, Алушту, Інкерманську і Ласпійську долини (там зокрема поряд із генералом Потьє мешкали випускники Політехнічної школи Парижа брати Компер), селища Кастропуло (нині – Кастрополь), Отуз, Кутлаг, Судаг, Артек¹⁵².

Це може видатися дивним. Однак такий суто північний народ, як *шведи*, прибуваючи на Україну, селилися тут здебільшого на просторах між середньою течією Дніпра та Кримом. Так, у межах тієї ж **Катеринославщини** першою місцевістю, осво-

еною вихідцями із «свейських земель», стало містечко Кизикермен на правому березі Славутича (з 1784 р. – Берислав), у котрому поряд з обрусілими шведами – уродженцями естляндського острова Даго (Хіум) проживала й певна кількість шведів-іноземців¹⁵³. У подальшому ж представники даної національності освоїли майже всю губернію, причому компактні поселення їх тут існували аж до лютого 1917 р.¹⁵⁴

В **Херсонській губернії** шведське «підкорення» регіону розпочалося з розташованої на теренах однойменного повіту колонії Старо-Шведська, яка, виникнувши у 1787 р., функціонувала майже століття (154). Крім того, наявність шведів на вказаних територіях і в 1852 р. добре ілюструється словами одного з місцевих високопосадовців, котрий у своєму звіті називав їх серед основного демографічного контингенту підвладного йому регіону¹⁵⁵.

З поміж інших народів нам відомо про те, що вже у першій третині XIX ст. **швейцарці** мешкали в колонії Шабо (Новоросія), а також упродовж 1819–1822 рр. були «водворены» на узбережжі Дніпровського лиману, неподалік від міста Акерман. У 1815 р. в Одесу з **Чорногорії** прибули 16 сімей, які заснували у межах Буялицької колоніальної округи селище Цетин (Цетинець, Цетиньє)¹⁵⁶. Крім того, відразу після війни з Наполеоном у Києві проживала певна кількість **датчан**.

Таким чином, досліджуючи питання відносно загальних тенденцій розміщення іноземців в Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., без чого, як на нашу думку, неможливо до кінця зрозуміти їх внесок у соціально-економічне життя регіону, маємо всі підстави винести на розсуд громадськості як висновки наступні авторські твердження:

1. Протягом 1796–1856 рр. на територію України приїздили головним чином вихідці з Європи. Якщо ж стверджувати про перебування тут представників інших континентів, котрі, безумовно, могли потрапляти сюди, наприклад, як бранці російських військ періоду тієї ж Східної (Кримської) війни, в котрій брали участь, наприклад, чимало єгиптян та африканців взагалі, то це питання потребує подальшого вивчення.

2. Аналізуючи кількісні показники щодо європейців, які приїздили у Південно-Західний край, Мало- й Новоросію, зберігаючи за собою підданство власних держав (тут слід мати на увазі, що питома вага об'єктів нашого творчого пошуку становила у кращому разі 4 – 6% від загальної кількості населення території під назвою «підросійська Україна!»), відзначимо, що вони представляли більшість тогочасних країн, виключаючи хіба що ісландців, норвежців, іспанців і португальців, історія міграції яких на схід ще чекає свого дослідника.

3. З точки зору якісних параметрів серед наших героїв, котрі репрезентували а) сформовані незалежні країни, б) аморфні, розділені внутрішніми кордонами політичні об'єднання, в) окремі території компактного проживання тієї чи іншої нації, що входили до складу наднаціональних імперій, чисельно переважали німці, серби, греки, болгари, волохи, італійці й французи, себто представники саме тих народів, які, 1) не маючи власної державності, входили до складу Оттоманської Порти чи Австрії або ж 2) особливо постраждали від континентальних революцій та воєн 1796–1856 рр.

4. Звертаючи увагу на географічну карту України, слід відзначити, що прибульці (за виключенням хіба що турок-османів, котрі віддавали перевагу південним регіонам її) більш-менш рівномірно розміщувалися на просторах від Хотина до Криму, хоча,

звісна річ, а) густота їх поселень безпосередньо залежала від загальної чисельності самих мігрантів, б) були окремі райони масового проживання іноземців, в) зустрічається багато місцевостей, зовсім не охоплених присутністю вихідців з-за кордону.

5. Визнаючи об'єктивність поділу всього населення на городян і мешканців сіл, відзначимо, що серед іноземців, які перебували тоді в Україні, «селяни» переважали над «міщанами», причому подібного типу співвідношення зумовлювалося а) потребами самої Російської імперії у колонізації українних земель, б) навичками самих колоністів, в) їх релігійними переконаннями й віруваннями.

Однак, попри всю важливість демографічних сюжетів для теми даної статті, нею наша тема далеко не вичерпується.

Це, в свою чергу примушує автора, перегорнувши чергову сторінку своєї монографії, рухатися далі – до моментів, пов'язаних з тим, як же іноземці, котрі знаходилися подекуди за тисячі верст від місця свого народження, і на новому місці проживання зберігали не тільки пам'ять про батьківщину, а й свої традиційні віру, звички та обряди.

¹ *Марахов Г.И.* Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е годы XIX века. – К., 1979. – С.15–16.

² *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.- К., 1954. – С.28.

³ *Марахов Г.И.* Указ. соч. – С.16.

⁴ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником сенатором Иваном Фундуклеем. – В 3-х частях. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1852. – С.350.

⁵ Там же. – С.352.

⁶ Там же. – С.355.

⁷ Там же. – С.424.

⁸ Там же. – С.263 – 265.

⁹ Топографическое описание Малороссийской губернии 1798–1800 годов // Описи Лівобережної України кінця ХУІІІ – початку ХІХ ст. – К., 1997. – С.24.

¹⁰ Там же. – С.30.

¹¹ Там же. – С.103.

¹² Там же. – С.113–114.

¹³ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником сенатором Иваном Фундуклеем. – С.140.

¹⁴ *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1665 по 1905 год). – Историческая монография. – В 2-х томах. – Т.2. – XIX и начало XX века. – 1912. – С. 6, 12, 126.

¹⁵ *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году. – В 3-х частях. – Ч.2. – Полтава, 1849. – С.53–54; *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году. – В 3-х частях. – Ч.3. – Частное описание губернии. - Полтава, 1852. – С.9, 10, 14, 98, 117.

¹⁶ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800 – 1825 годах. – Москва, 1970. – С.70.

¹⁷ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – Санкт-Петербург, 1862. – С.IV, 14; *Кабузан В.М.* За-

селение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.) – Москва, 1976. – С.271–272. Ту ж саму “тенденцію стрімкого зростання” ще трохи раніше мав, певне, на увазі й *І.О.Гуржій*, відмічаючи, що з 1833 по 1851 рр. число іноземних колоністів зросло в Катеринославській губернії з 12 800 до 19 656 чол. – Див.: *Гуржій І.О.* Вказ. праця. – С.28.

¹⁸ *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.237, 280–282.

¹⁹ *Кабузан В.М.* Там же. – С.273–275. Подібне ж зростання, проілюстроване, однак, трохи іншими цифрами, мав на увазі й *О.І.Гуржій*, коли писав про те, що за півтора десятиліття, починаючи з 1833 р., кількість іноземців у Херсонській губернії збільшилася з 30 116 до 44 185 чол. – Див.: *Гуржій І.О.* Вказ. праця. – С.28.

²⁰ *Демидов А.Н.* Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году. – Москва, 1853. – С.372.

²¹ *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.284–286.

²² *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. – Москва, 1970. – С.13–14.

²³ *Дружинина Е.И.* Там же. – С.32.

²⁴ *Жуков В.И.* Города Бессарабии 1812–1861 годов (Очерки социально-экономического развития). – Кишинев, 1964. – С.46, 58.

²⁵ Топографическое описание Малороссийской губернии 1798–1800 годов. – С.52.

²⁶ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Черниговская губерния. – Санкт-Петербург, 1865. – С.417, 543.

²⁷ *Ананян Ж.А.* Армянская колония Григориополь. – Ереван, 1969. – С.208–209.

²⁸ *Ананян Ж.А.* Там же. – С.209.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же.

³¹ Там же. – С.212–215.

³² Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность *А.П.Юшневского*. – Кишинев, 1957. – С.22; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. – Указ. соч. – С.112.

³³ *Семенов П.* Географическо-статистический словарь Российской Империи. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1863. – С.291; *Клаус А.* Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике. – Санкт-Петербург, 1869. – С.319; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.115.

³⁴ Там же. – С.120.

³⁵ *Багалец Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1665 по 1905 год). – С.541, 952.

³⁶ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.111.

³⁷ *Скальковский А.* Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. – Одесса, 1848. – С.4; *Жуков В.И.* Указ. соч. – С.59.

³⁸ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Бессарабская область. – В 2-х частях. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1862. – С.165; *Клаус А.* Указ. соч. – С.319; *Жуков В.И.* Города Указ. соч. – С.59; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.115.

³⁹ Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1847. – С.776–777; *Грек И.Ф.* Общественное движение и классовая борьба болгар и гагаузов Юга России (конец 20-х – середина 50-х годов XIX ст.). – Кишинев, 1988. – С.43, 45, 67.

⁴⁰ Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1847. – С.776–777; *Грек И.Ф.* Указ. соч. – С.36, 51, 68, 70–71, 85.

⁴¹ Там же. – С.37, 71.

⁴² Там же. – С.51, 71–72.

⁴³ Там же. – С.85.

⁴⁴ Там же. – С.43, 45.

- ⁴⁵ *Ананян Ж.А.* Указ. соч. – С.204.
- ⁴⁶ *Грек И.Ф.* Указ. соч. – С.12.
- ⁴⁷ *Клаус А.* Указ. соч. – С.318; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.110.
- ⁴⁸ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.116.
- ⁴⁹ Полное Собрание Законов Российской Империи (далі – ПСЗ. – О.М.). – Первая редакция. – Т.ХХVI. – №20 103.
- ⁵⁰ *Демидов А.Н.* Указ. соч. – С.262; *Миллер А.Ф.* Мустафа паша Байрактар. – Москва-Ленинград, 1947. – С.378, 457–458; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.110.
- ⁵¹ Там же. – С.119.
- ⁵² *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.173–174.
- ⁵³ *Ананян Ж.А.* Указ. соч. – С.210; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.116; *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.173; *Грек И.Ф.* Указ. соч. – С.87.
- ⁵⁴ *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.173.
- ⁵⁵ *Кабузан В.М.* Там же. – С.188.
- ⁵⁶ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С. 116.
- ⁵⁷ *Дружинина Е.И.* Там же. – С.32.
- ⁵⁸ *Дружинина Е.И.* Там же. – С.117.
- ⁵⁹ Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – С.776; *Демидов А.Н.* Указ. соч. – С.353–355.
- ⁶⁰ *Демидов А.Н.* Там же. – С.353.
- ⁶¹ Топографическое описание Малороссийской губернии 1798–1800 годов. – С.108.
- ⁶² *Варварцев Н.Н.* Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX ст.). – К., Наукова думка, 1986. – С.24.
- ⁶³ *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.248–249.
- ⁶⁴ Там же. – С.248.
- ⁶⁵ Там же. – С.248 – 249; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.36–37.
- ⁶⁶ Указ. соч. – С.248–249.
- ⁶⁷ Там же. – С.248.
- ⁶⁸ Там же. – С.249.
- ⁶⁹ Топографическое описание Малороссийской Черниговской губернии 1805 года // *Описи Лівобережної України кінця ХУІІІ – початку ХІХ ст.* – К., 1997. – С.188.
- ⁷⁰ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником сенатором Иваном Фундуклеем. – С.129.
- ⁷¹ Описание менонитских колоний в России // *Журнал МГИ.* – 1842. – №6. – С.6; *Гакстгаузен А.* Указ. соч. – С.478; *Писаревский Г.Г.* Переселение прусских менонитов в Россию при Александре Первом. – Ростов-на-Дону, 1917. – С.32.
- ⁷² *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.153–154.
- ⁷³ Там же. – С.177.
- ⁷⁴ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – С.312; *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.177.
- ⁷⁵ Указ. соч. – С.128.
- ⁷⁶ Указ. соч. – С.290–338.
- ⁷⁷ Указ. соч. – С.186, 203.
- ⁷⁸ Указ. соч. – С.128.
- ⁷⁹ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником сенатором Иваном Фундуклеем. – С.129; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.127.
- ⁸⁰ Топографическое описание Малороссийской губернии 1798–1800 годов. – С.24, 30, 93–94, 108.

- ⁸¹ Там же. – С.59, 115.
- ⁸² *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – С.142.
- ⁸³ Там же. – С.8,9, 465.
- ⁸⁴ Топографическое описание Малороссийской Черниговской губернии 1805 года – С.188.
- ⁸⁵ *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.249.
- ⁸⁶ *Ананян Ж.А.* Указ. соч. – С.204.
- ⁸⁷ *Клаус А.* Указ. соч. – С. 318; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.110.
- ⁸⁸ Там же. – С.110.
- ⁸⁹ Указ. соч. – С.249.
- ⁹⁰ Указ. соч. – С.38.
- ⁹¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – С.15–16.
- ⁹² *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.38.
- ⁹³ *Дружинина Е.И.* Ключук-Кайнарджийский мир 1774 года. – Москва, 1955. – С.328; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. – С.118.
- ⁹⁴ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С. 118; *Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.173, 187–188.
- ⁹⁵ Статистическое обозрение городов и посадов Российской Империи по 1825 год. – Санкт-Петербург, 1829. – С.18–19; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Херсонская губерния. – В 2-х частях. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1863. – С.543; Ч.2. – С.373; *Теохаріди Т.Ю.* Грецька військова колонізація на Півдні України наприкінці XVIII на початку XIX століть (Поселення під Одесою) // Вісник Одеської Комісії краєзнавства при УАН. – Ч.4 – 5 (Секція для вивчення грецької нацменшості). – Випуск 1. – Одеса, 1930. – С.9–44; *Ананян Ж.А.* Указ. соч. – С.212–215; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С. 120.
- ⁹⁶ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.118.
- ⁹⁷ Записки Д.Б.Мертваго. 1760–1824. – Москва, 1867. – С.177.
- ⁹⁸ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.116.
- ⁹⁹ Указ. соч. – С.366.
- ¹⁰⁰ Там же. – С.489, 534.
- ¹⁰¹ Там же. – С.321–322, 367.
- ¹⁰² Там же. – С.480, 482, 489.
- ¹⁰³ Там же. – С.294–295.
- ¹⁰⁴ Там же. – С.289–290, 442.
- ¹⁰⁵ *Варварцев Н.Н.* Указ. соч. – С.15–16.
- ¹⁰⁶ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.32.
- ¹⁰⁷ *Гарibaldi Дж.* Мемуары. – Москва, 1966. – С.21.
- ¹⁰⁸ *Скальковский А.А.* Первое тридцатилетие города Одессы. – Одесса, 1837. – С.155; *Шишмарев В.Ф.* Романские поселения на Юге России. – Москва, 1975. – С.161.
- ¹⁰⁹ *Берти Дж.* Россия и Итальянские государства в период Рисорджименто. – Москва, 1959. – С.427–429; *Варварцев Н.Н.* Указ. соч. – С.35–36.
- ¹¹⁰ *Демидов А.Н.* Указ. соч. – С.455, 459–460; *Варварцев Н.Н.* Указ. соч. – С.16.
- ¹¹¹ *Демидов А.Н.* Указ. соч. – С.482.
- ¹¹² Там же. – С.347–348.
- ¹¹³ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.126–129.
- ¹¹⁴ Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – С.776–777; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.27–28.
- ¹¹⁵ *Демидов А.Н.* Указ. соч. – С.249.

¹¹⁶Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Текстильне виробництво. – К., 1960. – С.55; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863). – К., 1996. – С.294.

¹¹⁷Дерев'янкін Т.І. Вказ. праця. – С.55.

¹¹⁸Там само.

¹¹⁹Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1869. – Книга 2, отделение II. – С.82–84; Павловский И.Ф. Полтава в XIX ст. – Выпуск 2. – К., 1906. – С.13–19.

¹²⁰Багалец Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1665 по 1905 год). – В 2-х томах. – Т.2. – XIX и начало XX века. – Харьков, типо - литография «М.Зильберберг и сын», 1912. – С.12, 20, 39, 126, 442, 927.

¹²¹Багалец Д.И., Миллер Д.П. Указ. соч. – С.173.

¹²²Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – С.776–777; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Черниговская губерния. – С.543; Топографическое описание Малороссийской Черниговской губернии 1805 года. – С.188.

¹²³Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Черниговская губерния. – С.417.

¹²⁴Кабузан В.М. Указ. соч. – С.249.

¹²⁵Описание менонитских колоний в России // Журнал МГИ. – 1842. – №1. – С.6; Гакстгаузен А. Указ. соч. – С.478; Писаревский Г.Г. Указ. соч. – С.32; Ананян Ж.А. Указ. соч. – С.212–208–209; Дружинина Е.И. Указ. соч. – С.127.

¹²⁶Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. (По неизданным архивным документам). – М., печатня А.И.Снегиревой, 1909. – С.337; Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М., 1976. – С.186.

¹²⁷Писаревский Г.Г. Указ. соч. – С. 337–338; Кабузан В.М. Указ. соч. – С.203.

¹²⁸Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – С.776–777; Кабузан В.М. Указ. соч. – С.203.

¹²⁹Там же.

¹³⁰Там же. – С.173, 187.

¹³¹Там же.

¹³²Там же. – С.203.

¹³³Там же. – С.188.

¹³⁴Там же. – С.187.

¹³⁵Новороссийский календарь на 1844 год. – Одесса, 1843. – С.113; Ананян Ж.А. Указ. соч. – С.130, 210, 212–213; Кабузан В.М. Указ. соч. – С.170, 173–174, 187–188, 203.

¹³⁶Демидов А.Н. Указ. соч. – С.300, 347 – 348; Кабузан В.М. Указ. соч. – С.14, 120.

¹³⁷Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – С.776–777; Демидов А.Н. Указ. соч. – С.457.

¹³⁸Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – С.776–777; Демидов А.Н. Указ. соч. – С.469.

¹³⁹Там же. – С.300–301.

¹⁴⁰Дані відомості отримані автором у результаті польових досліджень, проведених у липні 2008 р. – О.М. Див. також: Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – С.776.

¹⁴¹Жуков В.И. Указ. соч. – С.46, 48.

¹⁴²Дружинина Е.И. Указ. соч. – С.74–75.

¹⁴³Демидов А.Н. Указ. соч. – С.257, 269.

- ¹⁴⁴Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – С.777–777; Устройство задунайских переселенцев и деятельность *А.П.Юшневского*. – С.4,9; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.112.
- ¹⁴⁵Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – С.265; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.36.
- ¹⁴⁶*Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.117–120; Внешняя политика России XIX и начала XX века. – Документы Российского Министерства иностранных дел. – Серия 2. – 1815–1830. – Том 4 (14). – март 1821 – декабрь 1822 годов. – Москва, 1980. – С.587–588; *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.32.
- ¹⁴⁷*Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.120.
- ¹⁴⁸*Багaley Д.И., Миллер Д.П.* Указ. соч. – С.173, 354, 952.
- ¹⁴⁹*Демидов А.Н.* Указ. соч. – С.312–313; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. – М., Наука, 1981. – С.32.
- ¹⁵⁰*Демидов А.Н.* Указ. соч. – С.409–410.
- ¹⁵¹Там же. – С.347–347–348, 353, 360, 373, 376–377, 462–453, 464, 495, 498, 502, 507, 509.
- ¹⁵²*Писаревский Г.Г.* Указ. соч. – С.222–230; *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775–1800 годах. – Москва, 1959. – С.68.
- ¹⁵³*Кабузан В.М.* Указ. соч. – С.173.
- ¹⁵⁴*Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.32.
- ¹⁵⁵Справочный энциклопедический словарь Крайя. – Т.6. – С.776.
- ¹⁵⁶*Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. – С.118.

УДК 947.083.5/72 (477.4)

В.Б. Молчанов
(м. Київ)

ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ КИЇВСЬКИХ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ у XIX – на початку XX ст.

В статье рассказывается о жизненном уровне киевских полицейских в XIX – начале XX вв. На основе анализа источников и научной литературы доказывається, что благосостояние служащих киевской полиции было намного лучше по сравнению с другими слоями населения.

In the article, it is told about the living standards of policeman's of Kiev in XIX – beginning XX century. On the basis of source and scientific literature analysis it is proved that the prosperity of policeman's of Kiev was much better compared to the other strata of society and had a firm tendency towards improvement.

Історія вітчизняних правоохоронних органів здавна привертала увагу істориків і не лише їх. Разом з тим, якщо дослідженню діяльності карального апарату Російської імперії на терені присвячена значна кількість наукових праць, то питання життєвого рівня службовців поліцейського апарату зазвичай залишались поза увагою переважної більшості дослідників. Крім того, в зв'язку з тим, що в сучасних непростих умовах українського державотворення підрозділи вітчизняної правоохоронної системи нерідко стають заручниками боротьби за владу різних політичних сил, вивчення історичного досвіду забезпечення гідного життєвого рівня представників правоохоронних установ в минулому дасть можливість ефективно здійснювати формування матеріального забезпечення представників силових відомств в нинішній час.

Саме тому метою нашого дослідження є ґрунтовне вивчення еволюції життєвого рівня київських поліцейських у XIX – на початку XX ст. Слід відзначити, що сучасна вітчизняна наука не має єдиного підходу стосовно визначення категорії рівня життя і стверджує, що: «На сучасному етапі досліджень у вітчизняній та зарубіжній практиці можна виокремити два основні підходи, що мають концептуальний характер і можуть бути визначені як основні концепції дослідження рівня життя населення: перша концепція розглядає рівень життя як матеріальне становище населення (у розумінні наявності необхідних матеріальних благ у вигляді доходу для підтримання основних життєвих потреб, забезпеченості певним рухомим та нерухомим майном тощо).

Основна увага приділяється питанням визначення раціональних норм споживання та відповідності реального споживання цим нормам, рівня та купівельної спроможності доходів, обґрунтуванню їх диференціації в суспільстві, встановленню соціальних стандартів. Добробут окремої особи розглядається через призму загальнонаціонального добробуту. Стратегічна мета держави – збільшувати обсяги виробництва і шляхом перерозподілу доходів у суспільстві забезпечувати вищий рівень задоволення потреб; друга концепція (якості життя) базується на визнанні необхідності задоволення потреб людини не тільки в ма-

теріальних благах, а й в умовах для розвитку й життєдіяльності, та означає частковий перехід від макроекономічного до мікроекономічного розуміння. Основна стратегічна мета – створення умов для якісного життя та всебічного розвитку людини»¹.

На нашу думку обидві концепції визначення рівня життя на сучасному етапі є недосконалими для його дослідження в минулому. Разом з тим, перша концепція є більш прийнятною оскільки базується переважно на матеріальному забезпечення та споживанні. Справді, важко вести мову про стандарти якості життя та всебічний розвиток людини у XIX ст. Крім того, здійснення дослідження навіть за першою концепцією не буде об'єктивним оскільки вона не передбачає вивчення величини робочого часу, динаміки рівня зайнятості та безробіття. Ми вважаємо, що без таких важливих компонентів концепція рівня життя має досить неповний вигляд і постає обмеженою не відтворюючи всіх аспектів категорії життєвий рівень. У своєму дослідженні ми залуцаємо дані по зайнятості київських поліцейських для більш повного визначення картини їх життєвого рівня. Разом з тим здійснення ґрунтового дослідження навіть за таких умов нам видається надзвичайно складним через брак джерельної бази та відсутність такого роду наукових праць як у вітчизняній так і зарубіжній історіографії.

Зайнятість представників середньої ланки київських поліцейських цілком залежала від суспільно-політичної ситуації в імперії, стану війни або миру та ін. Зазвичай їх функції полягали в щоденному виконанні своїх службових обов'язків, а робочий день не перевищував світлового. Так, приміром, київський поліцмейстер-квартирмейстер Литвинов у 1747 р. для міської поліції склав «предосторожності», які містили лише 5 пунктів, та за якими визначались службові обов'язки і функції співробітників цього апарату².

З часом обсяги втручання поліцейського апарату в усі сфери життя суспільства почали зростати. Вже через десять років у м. Києві було впроваджено посаду магістратського городничого, яку обійняв Яків Павловський. Надана йому інструкція містила 23 пункти і значно розширювала обсяги його³.

За переконанням І.І. Дитятіна, вперше детально юридичне становище міст в Російській державі та роль поліції в їх житті було регламентоване в таких документах, як «Учреждение о губерниях»(1775), «Городовое положение» (1785), а головним чином в «Уставе о благочинии» (1782). Згідно з цими правовими актами, цілями і завданнями поліції визначались «...безопасность и твёрдость зданий, благолепие и украшение городов, содержание мостовой, извоз, постоянные двory, безвредность воздуха, чистота улиц, рек, колодезей, освещение улиц», а также «целомудрие нравов, ради достижения которого полиция должна прилагать тщание о благолепии и порядке при богослужениях к истреблению роскоши, отвращению пьянства, ко присечению азартных игр, уничтожению общих бань и мылень»⁴.

Політичний нагляд в імперії, як відомо, спочатку здійснювала таємна експедиція Сенату, а з часом, після ліквідації цієї установи, її функції було перекладено на таємну поліцію, жандармський корпус та III відділення його імператорської величності канцелярії⁵.

Як свідчать факти, на території Київщини поліцейське відомство імперії через істотне зростання чисельності населення та посилення урбанізаційних процесів, крім міської і сільської поліцій, з початку XIX ст. запровадило свої підрозділи на руднях, транспорті, а також ряді великих фабрик і заводів та в прилеглих до них місцевості⁶. Така тенденція зумовлювала загальне чисельне зростання посадовців карального апарату.

Найбільш чисельну, групу службовців і чиновників київської поліції представляли звичайні городові, унтер-офіцери, квартальні наглядачі, стражники, чиновники нижчого рангу, канцеляристи⁷, кати, нишпорки, поліцейські та охоронні агенти, рядові, жандарми, стражники та ін. Обов'язки представників цієї групи та їх робочий час регламентувалися, як правило, відповідними статутами, циркулярами і наказами та посадовими інструкціями. Оскільки представники саме цього найчисельнішого прошарку забезпечували ефективність роботи всіх важелів каральної системи імперської влади, то вивчення їх життєвого рівня представляє найбільший інтерес для дослідників.

Одним із ключових показників життєвого рівня є заробітна плата та рівень доходів, які можуть отримуватися індивідом як у грошовій, так і в натуральній формі.

Найвищі посадовці імперського поліцейського апарату на Київщині, як правило, мали досить високе грошове утримання. Так, приміром, у 1845 р. київський, волинський і подільський генерал-губернатор Д.Г. Бібіков за кошторисом отримав 6575 руб. (з них за генеральський чин – 1430 руб., за звання сенатора – 1143 руб., столових грошей за звання генерал-губернатора – 3431 руб. і на утримання будинку – 571 руб.)⁸.

Представляють значний науковий інтерес і обсяги грошового утримання київських поліцейських в першій половині XIX ст. Так, згідно з віднайденими нами бухгалтерськими документами, грошові доходи представників поліцейського апарату м. Києва на зламі XVIII – XIX ст. мали наступний вигляд:

Штат поліції м. Києва станом на 16 квітня 1799 р.⁹

Таблиця 1

Посада	Число осіб	Річне утримання одного в руб.	Річне утримання всіх в руб.
Поліцмейстер	1	450	450
Асесор	2	250	500
Квартир'єр	1	Отримує жалування в магістраті	
Баунспектор	1		
На поліцейських службовців та витрати по поліції			300
Міський архітектор	1	500	500
Помічник архітектора	1	120	120
Учень архітектора	1	60	60
На архітекторські припаси			100
У трьох частинах міста			
Інспектор	3	200	600
Судді з членів магістрату	3	Отримують жалування в магістраті	
Городовий унтер-офіцер	3	60	180
Унтер-інспектор	18	150	2700
Брандмейстер	3	100	300
У 18-ти кварталах міста			
Квартальний комісар	18	120	2160
Утримання на парадну форму	144	36	5184
Всього			13454

Якщо уважно проаналізувати вищенаведений штат поліції м. Києва, то побачимо, що ряд її службовців отримували платню не напряму з державної казни, а в міському магістраті, хоча виконували поліцейські функції і безпосередньо підлягали поліцейському. Незначні суми нарахувань на утримання службовців поліції наштовхують на думку про те, що в них не включено нарахувань столових і квартирних грошей.

Викликає зацікавленість і величина утримання штату поліцейської команди м. Києва у 1799 р., яку доцільно показати окремою таблицею.

**Жалування київської поліцейської команди
за новим штатом у серпні 1799 р.¹⁰**

Таблиця 2

Посада	Число осіб	Утримання одного (руб.)	Утримання всіх (руб.)
Підпоручик	1	145,18	145,18
Старший унтер-офіцер	1	15	15
Молодший унтер	1	12	12

З наведених у таблиці даних видно, що київська поліцейська команда мала різних за рангом та родом функцій посадовців. Грошове утримання було незначним. У штаті відсутні витрати на амуніцію, однострій та ін. Очевидно, що її представники отримували ще ряд грошових та натуральних надходжень із міського магістрату за окремим розпорядженням губернатора.

Викликає зацікавленість і динаміка грошового утримання чинів київського поліцейського відомства в середині XIX ст. Як стверджує Є.А. Самойленко, в цей період у м. Києві на утримання двох столів поліції виділялося близько 2 тис. руб. на рік враховуючи жалування столоначальників по 180 руб. на рік кожному. Загалом у 1854 р. на утримання штату київської поліції було витрачено 32 702 руб. 76 коп. Згодом фінансування цієї служби було збільшено завдяки клопотанню київського губернатора до МВС за № 6175 від 22 серпня 1860 р. У ньому вказувалося, що Київ став одним з «орогих» міст Росії. Дороговизна всіх життєвих потреб у першу чергу відображалась на надто низьких окладах чинів київської міської поліції. У зв'язку з цим їх матеріальне становище потребувало негайного покращення, оскільки незадовільний рівень утримання змушував поліцейських знаходити протизаконні джерела для утримання себе і своїх сімей¹¹.

Після проведення в 60-х роках XIX ст. у Російській імперії поліцейської реформи в багатьох містах підросійської України річне утримання городничих не перевищувало 280 руб., дільничних приставів – 57, а квартальних наглядачів – 36. Останні отримували менше рядових пожежників, котрим платили додатково 5–10 руб. на квартиру, одяг і продовольство. Утримання міської поліції було меншим, ніж земської. У 1859 р. після об'єднання поліції в м. Києві були встановлені наступні річні грошові виплати для її службовців: міським наглядачам – по 150 руб. сріблом та забезпечення квартирою; становим приставам – 300 руб. утримання та по 50 руб. на канцелярію; помічникам станових приставів – 250 руб. на рік; для 37 слідчих приставів признача-

лися річні оклади по 300 руб. (всього – 11 100 руб.) та на канцелярські витрати по 50 руб. на рік для кожного (всього – 300 руб.); на створення 12 тимчасових столів у повітових поліціях передбачалося по 240 руб. на кожний (всього – 2880 руб.) та по 77 руб. для кожної повітової поліції на влаштування канцелярських справ. Цього ж року новий начальник корпусу жандармів князь В. Долгоруков, щоб підняти престиж служби у цьому відомстві, добився підвищення платні і пенсій його офіцерам¹².

Представляють значний науковий інтерес джерела утримання київської поліції. Так, з циркуляру МВС №19921 від 16.8.1862 р. для начальника Київської губернії по губернському правлінню дізнаємося, що фінансування цього відомства здійснювалось наступним чином:

«Джерела на утримання поліції:

1. При появі паспортів з дворян, купців та промисловців – по 20 коп., з міщан по 10 коп.
2. При отриманні свідоцтв про відсутність перепон до виїзду з міста чи повіту по 30 коп. *Примітка:* люди простого звання які приходять до Києва на заробітки від цієї плати звільнюються.
3. При видачі свідоцтв за ст.211 т.14 статуту про паспорт торговельного класу людям які проживають тут за паспортами і відкривають через пошту рахунки по 30 коп.
4. При видачі свідоцтв про відсутність заперечень на отримання паспортів для виїзду за кордон по 1,5 руб.
5. При видачі свідоцтв про відсутність перепон на відкриття торговельних закладів та постоялих дворів – 1,5 руб. *Примітка:* якщо ці свідоцтва видаються графськими думами, то цей збір знімається графськими думами на користь поліції.
6. При видачі щорічно нових свідоцтв утримувачам закладів публічних жінок на безперешкодну діяльність протягом року по 10 руб на рік.
7. При видачі різним особам без розрізнення звань свідоцтв про поведінку від поліції які вимагаються при вступі на службу та до навчальних закладів по 30 коп.
8. При видачі свідоцтв чи посвідчень на отримання подорожньої за особистою потребою 30 коп.
9. При посвідченні копій з документів, довіреностей і т.п. по 30 коп.
10. При засвідченні підпису особи яка подає прохання до інших присутніх місць, крім поліції, підпису на довіреності, чи інших документів які засвідчуються в Актах чи маклерських книгах по 30 коп., виключаючи осіб зовсім бідного стану, котрим засвідчувати підписи безкоштовно.
11. При засвідченні повісток поштової контори про тотожність особи, якій адресується грошова кореспонденція чи посилка по 20 коп., також виключаючи осіб найбіднішого стану.
12. При видачі свідоцтв про тотожність особи і відсутність з боку поліції перепон на отримання у судових закладах видачі актів і взагалі будь-яких документів по 30 коп. виключаючи осіб найбіднішого стану.
13. При видачі поліцією свідоцтв про відсутність з її боку перепон на відомий термін у свята, масляний тиждень і т.п. на відкриття на базарних площах для простого люду гойдалок, балаганних вистав і звеселянь за кожне свідоцтво по 1 руб.

14. При видачі свідоцтв на отримання в інших місцях грошей по числу суми по 1 % відсотку кожного разу. *Примітка:* збір цей не повинен стосуватися жалування, пенсій та інших окладів, які призначені для утримання осіб, які їх отримують.

15. При дозволі афіш на концерти маскаради, бали, феєрверки чи інші будь-які видовища, мистецтво, звіринців і взагалі будь-яких публічних вистав і звеселянь, включаючи лише постійні міські театри, дворянського і купецького клубу, по 2 руб. з кожної вистави, а за всі інші дрібні оголошення по 1 руб.

16. При видачі довідкових копій за визначенням поліції прохачам на випадок подачі прохання про те по 1 руб.

17. При засвідченні різного роду товарів, які постачаються за контрактами та накладними візниками, коли необхідно поліцейським чиновникам скласти акт таким товарам і засвідчити їх відраховувати 0,25 % від встановленої суми.

18. При видачі свідоцтв при пригоні худоби Черкаських і Українських биків по 5 коп. зі штуки, з ялівок і робочих, дрібної породи, волів по 3 коп., з коней яких приводять на ярмарки вищої породи по 10 коп. з робочих простих по 3 коп.

19. При дозволі поліціями побудови чи переобладнання будинків 1 % від оціненої суми.

20. За неправильну побудову чи перебудову будинків без відома і розпорядження поліції відшкодовувати з господаря штрафу 2 % від оціненої суми.

21. При заяві становими приставами яким дозволено мати маклерські книги, позичкових листів, векселів, контрактів та інших різного роду документів, крім визначених мит, відшкодовувати на користь поліції по 0,25 % від 100 %.

22. При видачі сплавних білетів від суми вартості на місці дерев'яних виробів від 100 по 1 руб.

23. При заяві в поліції євреями контрактів на утримання ними в селах оброчних статей по 30 коп.

24. За 666 та 683 ст. 11 стат. векс. представлено законом відшкодовувати з боржників по векселях грошей відшкодовувати на користь поліції від усієї суми по 2 % – було справедливим використати силу цього закону не лише до векселів, але взагалі до всіх зобов'язань які представляються до поліції»¹³.

Навіть побіжний аналіз вищенаведеного документу дає можливість усвідомити, що як кількість статей надходжень до бюджету, які контролювала київська поліція, так і їх види та обсяги давали можливість у повній мірі забезпечувати грошові виплати для київських поліцейських у відповідності з чинним на той час законодавством..

У зв'язку із зростанням народонаселення та пришвидшенням темпів зростання урбанізаційних процесів протягом другої половини XIX ст. апарат державної влади Російської імперії істотно зріс. Як стверджує П. Зайончковський, за 50 років (з 1853 по 1903 роки) чисельність чиновників зросла в 5 разів¹⁴. Подібна тенденція спостерігалася і в чисельному зростанні службовців каральних органів влади, чому сприяла реформа поліцейської системи.

25 грудня 1862 р. були затверджені «Тимчасові правила про устрій поліції», згідно з якими старі поліцейські органи в повітових містах (городничий і його канцелярія) і в повітах (земський справник і земський суд) були об'єднані в повітове поліцейське управління на чолі зі справником, який не обирався, як раніше, а призначався губер-

натором. І хоч поліцейське управління оголошувалось колегіальним органом, вирішальне слово належало його голові – повітовому справнику. Повіти поділялися на менші адміністративно-поліцейські одиниці: стани, дільниці і села. В станах поліцію очолювали станові пристави. Вони призначались губернатором за поданням повітових справників. З 1878 р. у них з'явилися помічники – поліцейські урядники. Ця посада запроваджувалася для нагляду за виконанням поліцейських обов'язків нижчими чинами, зокрема соцькими і десяцькими (останні здійснювали поліцейські функції в селах).

Поліцейський апарат Київщини значно збільшився через створення у 80-х роках XIX ст. корпусу сільської охорони, головне завдання якого полягало в охороні поміщицьких маєтків. Сільська охорона утримувалась наполовину за рахунок державного бюджету й самих поміщиків. В умовах швидкого зростання міст у складі міських поліцейських управлінь з'явилися розшукові («сыскные») відділення, які були зародками карного розшуку¹⁵.

Незважаючи на істотне зростання апарату каральних органів влади в цей період динаміка їх фінансування залишала бажати кращого. Так, наприклад, міська поліція протягом 21 року функціонувала на основі штату 1854 р.¹⁶

Слід звернути увагу на той факт, що в середовищі київських поліцейських особи російського походження мали ряд матеріальних переваг над іншими, які регламентувалися окремими правилами: «...стосовно правил 30 червня 1867 р., то вони надають місцевим чиновникам російського походження 14–12 класів наступні переваги:

1. Право на підвищення за вислугу років, в чини по скороченому строку, одним роком раніше загального 3 і 4 річного строку (ст.3 правил).

2. Право на підвищення канцелярських службовців в чини 14 класу за скороченнями на половину, проти належного по їх походженню, строками (ст.4 правил).

3. Право на отримання за скороченими строками, повних окладів пенсій за 25 та половину за 20 років служби в краї (ст.11 правил).

4. Право на зарахування в строк вислуги на пенсію попередньої служби в імперії по селянських закладах та по виборах від дворянства (ст.5 правил).

5. Право на отримання ордену Св. Володимира 4 ступеня за 35 річну службу за скороченим строком, з тим, щоб 3 роки служби в краї рахувалось за 4 в Імперії (ст.6 правил)»¹⁷.

Виписка з правил засвідчує, що в професійній кар'єрі київських поліцейських росіяни мали набагато більше можливостей швидше збиратися наверх по службовій драбині, а відтак їх життєвий рівень був вищим у порівнянні з тими службовцями поліції котрі не мали російського походження.

Окремим рядком слід сказати і про нештатних співробітників київської поліції у XIX ст. На думку А.С. Чайковського та М.Г. Щербака, “з нечисленних документів, які до нас дійшли (більшість знищено під час жовтневої революції і громадянської війни), вимальовується досить строката картина складу глибоко законспірованих інформаторів. Серед них подибуємо людей, зобов'язаних підтримувати зв'язок з поліцією за родом роботи (скажімо двірники), занепалих і аморальних (типу п'яничок), наївних і примітивних у своїй вірнопідданості (здебільшого, дрібних службовців, домогосподарок), гоноровитих авантюристів, яким належність до агентури приносила задоволення, і т.д. і т.п. І тут-таки – чиновники зі становищем, титуловані представники вищого світу, працівники

культури, літератури й публіцисти (такі, як Ф.Булгарін, М.Греч), члени опозиційних партій (навіть відомі діячі – Є.Азеф, Р.Малиновський). Та відділення віддячувало їм значними сумами (по статті «Таємні витрати») не дарма»¹⁸.

Цікаво з цього приводу свідчить В.Д.Новицький: «За царювання Миколи I управляючий III відділенням Л.В.Дубельт платив вивідачам суму кратну 30 – на згадку про суму срібників, які отримав Іуда Іскаріот; він же ставив до кутка вивідача Фадея Венедиктовича Булгаріна, коли йому траплялось забрехатися у своїх «доповідних» (що було, на жаль, нерідко). Характерно, що і знаменитий Шервуд, який намагався водити за носа керівництво, попри всі свої заслуги вилетів з III відділення»¹⁹.

У другій половині XIX ст. грошове утримання київських поліцейських істотно зросло. Як пише Є.А.Самойленко, в м. Києві за штатом 1875 р. і додатками, прийнятими у 1878 р., нараховувалось 300 городових. Кожен з них мав річне грошове утримання в розмірі 140 руб. та доплату 40 руб. на однострій. Дещо більше отримували 103 службовці поліції, відповідно, 144 руб. річного окладу та 50 руб. на однострій. 19 березня наступного року виплати для городових підвищили до 150 руб. річного окладу та 50 руб. доплати на однострій. Суттєвою грошовою допомогою для поліцейських у цей період стало і збільшення виплат за відрядження з – 13,5 руб. до 25 руб. на місяць на одну особу.

Якщо порівняти штати поліції в м. Києві та м. Одесі за 1879 р., то побачимо, що річне фінансування Київської поліцейської контори становило 7500 руб. на рік, а Одеської – 5000 руб. Разом з тим, грошове утримання одеських дільничних приставів, околдочних наглядачів та поліцейських службовців було вищим ніж, у м. Києві. Крім того, в одеській поліції існувала посада перекладача з річним утриманням в 600 руб., а в м. Києві такої посади не було²⁰.

Після підвищення грошового утримання в корпусі жандармів ситуація істотно змінилася. Як стверджують А.С. Чайковський та М.Г. Щербак, у цей період бажаючих перевестися з армії в жандарми було багато. Наприклад, у 1871 р. подали відповідні рапорти 142 офіцери; з них шеф жандармів відібрав 21, а комісія рекомендувала зарахувати лише 6²¹.

У зв'язку з соціально-економічними зрушеннями, спричиненими промисловим переворотом та реформою 1861 р., істотно зросла кількість представників поліцейського відомства та поглибилась їх спеціалізація. Так, у м. Києві з 1873 р. почала функціонувати розшукова поліція. Її начальник одночасно обіймав посаду другого помічника київського поліцейського (за що мав надбавку в обсязі 600 руб. на рік). Одночасно було затверджено і штат розшукової поліції, до складу якої входили помічник начальника з річним утриманням в 1020 руб.; 7 «сыщиків» (дозволялося приймати жінок) з окладом (у 3 – по 540 руб. і у 4 – по 360 руб. на рік) та 8 городових з надбавкою до їх річного утримання 576 руб. Значною статтею витрат за цим штатом були екстренні видатки, які становили близько 2000 руб. на рік. Загалом державній казні річне утримання київської розшукової поліції обходилося в 7256 руб.²² Крім того, у м. Києві у 1898 р. здійснювались спроби створити київську річну поліцію (за зразком лондонської). Проте успіху вони не мали²³.

Крім основного утримання всі поліцейські отримували ще й різного надбавки до їх жалування. У зв'язку з цим приведемо обсяги набавок поліцейським службовцям Південно-Західного краю Російської імперії за 1881 р. окремою таблицею.

Список

поліцейським чинам Київської, Подільської і Волинської губерній, яким призначені одноразові допомоги взамін відсоткової прибавки до утримання за 1881 р.²⁴

Таблиця 3

№п/п	Посада, чин і прізвище	Сума
	<u>По Київській губернії</u>	
1	В.о.Київського поліцмейстера, дійсний ст. радник Фон Гюббенет	998
2	В.о.помічника поліцмейстера, полковник Нікітін	576
3	Помічник поліцмейстера тит радник Мастицький	476
4	Столоначальник поліцейського управління тит.радн. Барашенков	102
5	Помічник поліцмейстера титулярний радник Толубеев	140
6	Пом-к Київського повітового справника надв. радник Красицький	476
7	В.о. Бердичівського поліцмейстера колезький асесор Шебанов	190
8	Секретар поліцейського управління титулярний радник Пенков	160
9	Частн. пристав м. Бердичева, кол. секретар Бразуль-Брутковський	190
10	Пристав 3-го стану Берд повіту колезький асесор Шепель	134
11	Радомишльський повітовий справник колезький радник Світкін	112
12	Помічн Таращанського повітового справника надв.радн. Ющенко	476
13	Пристав 1-го стану того ж повіту капітан Дмитрієвський	190
14	Помічник Васильківського повітового справника кол.ас. Белаков	286
15	Пристав 1-го стану того ж повіту колезький асесор Геропес	300
16	Пом-к Канівського повітового справника надв. радник Вишняков	476
17	Старший засідатель поліцейського управління кол.ас. Балясний	96
18	Секретар поліцейського управління тит.радник Копитько	96
19	Пристав перш стану того ж повіту кол.ас. Гермашев	190
20	Пристав 1-ї частини м. Умані колезький секретар Морозов	190
21	Помічник пристава 1-ї частини м. Умані тит. радник Грибов	190
22	Пристав 3-го стану Уманського повіту кол. асесор Давидович	286
23	В.о. Звенигородського повітового справника майор Мещерський	452
24	Сек-р Звенигородського поліцейського управління кол.ас. Гедговд	286
25	Пристав 1-го стану Звенигородського повіту тит. радн. Безпалов	190
26	Ст.засідатель Липовецького поліц. упр-ня кол. ас. Андрієнко	286
28	Секретар того ж управління титулярний радник Черниченко	95.
29	Пристав 1-го стану того ж повіту титулярний радник Навротський	96
30	Пристав 2-го стану того ж повіту колезький асесор Жданов	218
31	Черкаський повітовий справник колезький асесор Панкевич	490
32	Ст. засідатель поліцейського упр-ня кол.секр. Міщенко-Анісімов	95
33	Поліцейський наглядач 1-ї частини Черкас тит.радник Коссюра	190
34	Поліцейський наглядач 2-ї частини того ж міста кол.сек-р Троян	80
35	Пристав 2-го стану Сквирського повіту кол. асесор Позній	190
36	Поліцейський наглядач м. Чигирина тит. радник Литвиненко	110

По Подільській губернії		
37	Поліцмейстер м. Кам'яця колезький секретар Попатенко	150
38	Кам'янецький повітовий справник вістовий поручик Калінович	300
39	Пом-к Летичівського повітового справника губ.сек-р Песчанський	200
40	Ольгопільський повітовий справник колезький радник Воцинін	350
41	Гайсинський повітовий справник надвірний радник Янченко	300
42	Пристав 3-го стану того ж повіту кол. реєстратор Красницький	120
43	Пристав 3-го стану Ямпільського пов. провінціальний сек-р Гурін	200
По Волинській губернії		
44	Володимир-Волинський повітовий справн. штабс-капітан Боклашов	450
45	Острозький повітовий справник надвірний радник Боровиков	450
46	Рівненський повітовий справник колезький секретар Єрмолаєв	500
47	Пристав 2-го стану Старокостянтинівського повіту Кандауров	190
48	Кременецький повітовий справник надвірний радник Силич	200
49	Пристав 1-го стану того ж повіту, колезький секретар Деканович	140
50	Лубенський повітовий справник надвірний радник Лукич	500
51	Бувший поліцмейстер м. Житомира кол.ради. Газаскіон-Сомальській	100
52	Заславський повітовий справник ротмістр Енгельгардт	400
53	Поліцейський пристав м. Волочиск, колезький асесор Індутний	160
54	Пристав 1-го стану Дубенського повіту кол. асесор Сердюков	110
55	Пристав 1-го стану Луцького повіту, вістовий поручик Шумаков	150
	Всього	14938

Як видно з таблиці надбавка до жалування за 1881 р. по поліції південно-західного краю становила 14938 руб. Зокрема по Київській губернії – 9968 руб., Подільській – 1620 і Волинській – 3350²⁵. Найбільше доплат припадає на Київщину оскільки цей регіон був найбільш густозаселений і економічно розвинений.

Оскільки грошове утримання нижчих чинів київської поліції в кінці XIX ст. залишалось досить низьким, у цій державній структурі спостерігалась значна плінність кадрів. Так, протягом 1899 р. у м. Києві з 388 осіб нижчих чинів поліції звільнились зі служби 233 особи.

Плінність кадрів призводила до поширення службових зловживань та посадових злочинів серед поліцейських службовців. Так, П.Ф.Щербина пише, що наглядач київського тюремного замку Анісімов брав участь у виготовленні фальшивих грошей за допомогою ув'язнених Калайди, Блумкіна, Давида Ясського та ін. З двох плавок сума фальшивих грошей складала 400–500 рублів. Гроші оптом продавались київським ділкам по 30–40 рублів за сотню. Десять рублів з сотні брали собі ув'язнені, а решту 20–30 рублів забирал наглядач тюрми Анісімов²⁶.

Після розкриття цієї справи поліцейське керівництво було вимушене підвищити грошове утримання наглядачів київського тюремного замку. Саме тому як «Смотрителю» так і двом наглядачам було встановлено доплату в обсязі 900 руб. на рік (по 300 руб кожному)²⁷.

Заслуговує на увагу і такий вид позапланових доходів київських поліцейських, як депозитні вклади до банків. На думку В.К.Яцунського, в першій половині XIX ст. відсотки по депозитах були невисокими, а їх кількість незначною²⁸.

Негативно на добробуті як всього населення, так і службовців київської поліції відображались наслідки економічних криз. На думку відомого радянського дослідника А.Ф.Яковлева, кризи промислового капіталізму в Росії мали місце у 1873, 1882 та 1890 рр. Вони мали характер криз загального перевиробництва і були фазами економічного циклу. Кризи 1900–1903 рр. та 1908–1909 рр. мали структурний характер і не спричинили а ні стрімкого падіння цін, а ні масових банкрутств, а ні різкого зростання безробіття²⁹.

Загалом на зламі XIX–XX ст. ситуація в грошовому обігу залишалась відносно стабільною. Інфляція мала повзучий характер і не могла істотно впливати на життєвий рівень представників каральних органів влади. Значною мірою становище у цій сфері змінилося в дещо пізніший період. Хоча поступове знецінення паперових грошей відбувалося постійно, проте найвищих темпів воно досягло напередодні та під час першої світової війни. На підставі даних, наведених Н.Шапошніковою, можна стверджувати, що величина грошової маси Російської імперії, яка перебувала в обігу протягом 1913–1914 рр., майже подвоїлася³⁰. Це призводило до зниження вартості грошей та купівельної спроможності як усіх громадян так і київських поліцейських зокрема.

Загалом, якщо ретельно простежити динаміку грошових доходів головних соціальних груп жителів підросійської України на початку XX ст. то побачимо, що державні службовці перебували у більш вигідному становищі порівняно з основною масою населення, оскільки грошове жалування вони отримували регулярно і вчасно. Однією з найбільш високооплачуваних категорій була поліція. За даними ЦДІАУК, нами побудована таблиця грошових доходів київських поліцейських.

Грошове жалування поліцейських чинів м. Києва на початку XX ст.³¹
(руб. на рік)

Таблиця 3

Посада	Жалування	Посада	Жалування
Обер-поліцмейстер	8500	Окологородний наглядач	600
Поліцмейстер	5500	Письмоводитель	600
Керівник канцелярії	3000	Наглядач резерв. команди	400
Пом. поліцмейстера	2500	Кінний стражник	190
Чинovníки з особливих доручень	2000 – 2300	Городові старші	250
Начальник розшукової поліції	2000	Городові молодші	190
Пристав	1500	Городові резервні	120
Пом. пристава	1000	Архіваріус	700
Столоначальник	900	Секретар	1600
Пом. столоначальника	700	Казначей	800
Городові тимчасові	190	Журналіст	700

Видно, що найвищу заробітну плату отримував обер-поліцмейстер, а найнижчу – городові та кінні стражники. Досить істотний рівень грошового утримання був у секретаря, пристава та столоначальника. Міська влада постійно приділяла увагу грошо-

вому забезпеченню охоронців правопорядку. Так, у 1903 р. для городових залежно від вислуги було підвищене річне грошове утримання на 50–100 руб.³²

Як і в попередній період, чисельність правоохоронців зростала. Так, за свідченнями відомого києвознавця В. Ковалинського, у м. Києві у 1911 р. після перенесення борделів з центральної частини міста на віддалену від центру Заводську вулицю для дотримання громадського порядку на навколишній території утримувачки такого роду закладів Прасковія Дячкова, Марія Байкова та Васса Крючкова у грудні просили поліцейстера з наступного 1 січня призначити за їхній рахунок в районі будинків розпусти нічний пост у складі одного городского. 10 січня вони вже внесли до міської скарбниці 500 руб. на утримання та 25 руб. на озброєння поліцейського, а також зобов'язалися надати для городского помешкання. Міська влада клопотання задовольнила³³.

Обсяг витрат на квартирне утримання вищих чинів поліцейського апарату царської влади на Київщині можна показати такою таблицею.

Земські витрати на квартирне утримання поліцейських у Київській губернії в 1905 р. (руб.)³⁴

Таблиця 4

Види витрат	Київська губернія
Квартирне утримання судових слідчих	25300
Квартирне утримання повітових справників	7700

Дані таблиці свідчать про значні обсяги видатків із земських бюджетів на цільове задоволення житлових потреб поліцейських посадовців. Найбільше грошей за цією статтею витрачали в Київській губернії на квартирне утримання судових слідчих, а повітові справники отримували значно менше грошей.

Представляє науковий інтерес і грошове утримання київських поліцейських нишпорок. Так, на початку ХХ ст. заробітна плата філера становила близько 50 руб. на місяць. Для тих, хто прослужив більше одного року, передбачалась надбавка від 10 до 20 руб. Найбільш досвідчені агенти зовнішнього спостереження (зі знанням іноземних мов, досвідом роботи, старші філери) отримували від 100 до 120 руб. Крім того, отримували, хоча і рідко, нагороди за успішне виконання службових обов'язків. Як правило, їх обсяг не перевищував 100–120 руб. У виняткових випадках нагороди становили 500 руб.³⁵

Згідно зі свідченнями, які наводить у своїй праці відомий вітчизняний історик В.М.Волковинський, начальник київської охранки М.М.Куляк справно виплачував Дмитру Григоровичу (Мордку Гершковичу) Богрову (подвійному агенту, майбутньому вбивці П.А.Столипіна) щомісяця по 100–150 руб., фінансував поїздки за кордон, де його агент «Аленський» вів досить розкішне життя³⁶.

Важливою статтею доходів філерів були витрати на відрядження, за рахунок яких компенсувалися не лише затрати на проїзд, а й видавалися добові в обсязі 2,5 – 3 руб.³⁷ Надзвичайно дорого для поліцейського відомства обходилося утримання закордонних агентів, яке становило 250–2500 марок на місяць, тобто від 100 до 750 руб.³⁸ Разом з тим у їх середовищі спостерігалася значна плінність кадрів. Звільнення досвідчених філерів зі служби пояснювалося постійно зростаючою небезпечністю їх професії при незмінному грошовому забезпеченні. Крім того, вони не мали ніяких службових прав, а їх сім'ї

не забезпечувались державною допомогою у випадку втрати годувальника. Окремим привілеєм агентів була пільга у вигляді 20 % знижки при відвіданні ними будинків розпусти, та все ж вона залишалася для них слабкою втіхою³⁹.

Згідно з наведеними П.Павловим даними напередодні Першої світової війни державні витрати на утримання інформаторів істотно зросли. Гроші на утримання секретних співробітників та конспіративних квартир відпускались департаментом поліції з секретного фонду за розробленим ним кошторисом у розпорядження начальників жандармських управлінь, охоронних відділень та розшукових пунктів. Так, у Києві за цією статтею видатків витрачалось близько 12 тис. руб. на рік⁴⁰.

Загалом громадськість не любила службовців правоохоронних установ влади через їх зажерливість. Проте, незважаючи на зростання корупції, штати службовців поліцейського відомства постійно зростали. Це було зумовлене тим, що відбувалось значне пришвидшення урбанізаційних процесів, яке було спричинене промисловим переоротом та розширенням фабрично-заводського виробництва.

Надзвичайно важливою складовою життєвого рівня, яка потребує детального наукового вивчення є сфера споживання як київськими поліцейськими так і членами їх сімей різноманітних товарів і послуг. Одним з перших вітчизняних науковців, який ґрунтовно розпочав досліджувати цю сторону людського життя, був С.Подолінський⁴¹. У плані вивчення проблеми задоволення потреб людини у продуктах харчування надзвичайно цікавими є творчий доробок О.Чаянова, який наголошував, що вивчення людської потреби в їжі показує, як різні люди по-різному задовольняють цю потребу⁴². На його думку, споживач, маючи певну суму грошей і розраховуючи зробити видатки на певну потребу, зробить їх лише в тому випадку, якщо немає іншої, більш нагальної. Якщо ж така потреба є, то видатки з бюджету споживача будуть спрямовані саме на її задоволення, тому що відмова від цього буде більшим тягарем, ніж від попередньої потреби⁴³.

Як показує аналіз архівних джерел та наукової літератури вищі київські поліцейські посадовці харчувались переважно вдома. Їжу для них готували власні кухарі з найбільш якісних продуктів, а до столу подавала прислуга, наявність якої була необхідною для них у той час. До речі, Т.Веблен виділяє наступні мотиви утримання домашньої прислуги: «1) В умовах підкорення кодексу доброчесності сили і час членів такого сімейства повинні представницьким чином витрачатися в актах демонстративного «неробства...» 2) В умовах підкорення вимозі демонстративного споживання атрибути людського життя (житло, обстановка, екзотичні дрібнички, гардероб, харчування) стали настільки складними і обтяжливими, що споживачі не можуть належним чином справитися з ними без сторонньої допомоги»⁴⁴. Разом з тим, вони могли вживати їжу і на офіційних балах та прийомах та під час нанесення відвідин. Безперечно, що страв для таких осіб подавали значну кількість і з надлишком. Практично, вони мали можливість дозволяти собі і непродуктивне споживання.

Представники середнього прошарку службовців київської поліції харчувались переважно також вдома (їжу для них, як правило, готували домогосподарки), або в закладах громадського харчування (кафе, трактирах, ресторанах та ін.).

Поліцейські службовці найнижчих рангів, оскільки їх рівень платоспроможності був невисоким, готували собі їжу самі, або це робили їх дружини та інші члени сімей.

Одночасно вони могли купувати їжу в більш демократичних закладах громадського харчування та торгівлі, де вона була доступною за ціною – крамницях, шинках, корчмах, харчевнях та ін. Дехто з них винаймав помешкання разом «зі столом» або харчувався в «чайних» чи користувався «домашніми обідами».

Вагомим показником життєвого рівня київських поліцейських є обсяги витрат на харчування. Річ у тім, що серед задоволення матеріальних потреб видатки на продовольство посідають перше місце, тому при незначному доході переважна його частина витрачається саме на купівлю продуктів харчування. Разом із зростанням доходу частка його, що витрачається на продукти харчування, скорочується від загальної суми і змінюється у якісно кращий бік, зменшується вага продуктів рослинного походження, а частка тваринних, навпаки, зростає. Однак потреба у цих продуктах є «мало еластичною» (сягнувши визначеної межі, частка видатків на харчування починає скорочуватися, одночасно збільшуються видатки на інші товари)⁴⁵.

При дослідженні якості та раціонів харчування київських поліцейських представляє суттєвий інтерес такий важливий показник, як вартість продуктів. Цікавою в цьому плані є думка О. Єгунова. За його переконанням, ціною хліба, саме тому, що «без нього ніхто жити не може», більшою чи меншою мірою обумовлюються ціни всіх інших предметів виробництва та споживання, відповідно і всіх речей. Ціною хліба визначається ціна всіх інших продуктів землеробства, котрі вирощуються лише тоді, коли це приносить більший, або принаймні такий самий дохід, який отримується від хліба. Якщо ціна на хліб зростає, то частина земель, на яких вирощуються інші культури, буде використовуватися під хліб, при чому кількість урожаю цих культур та їх пропонування на ринку скоротиться, а ціни на них відповідно зростуть⁴⁶. Таким чином, можна припустити, що вартість зернових культур безпосередньо впливає на ціну всіх інших товарів, які присутні на ринку.

Так, приміром, згідно з даними Є.Зябловського, на Київщині у серпні 1804 р. лантух борошна вагою 9 пуд⁴⁷ коштував 1 – 15 руб.; круп гречаних – 2,1 – 18; вівсяних – 3 – 19,1; ячних – 1,6 – 20; пшона – 2,6 – 22,5. Четверть⁴⁸ вівса цього ж року коштувала від 0,75 до 7,5 руб.⁴⁹ Як бачимо, спектр цін на бакалійні товари був досить значним. На нашу думку, їх величина залежала від обсягів реалізації цих товарів (оптом чи в роздріб) та від місця продажу.

Загалом ціни на харчові продукти протягом розглядуваного періоду зростали. Однак, раціони продуктів харчування істотно змінилися у якісно кращий бік. Люди почали більше купувати нових продуктів (картоплі, локшини, білого хліба, делікатесів та ін.). Одночасно розширювалась мережа закладів громадської торгівлі та харчування, зростала роль ярмарків. Ціни на головні продукти харчування регулювалися державою шляхом жорсткого впровадження місцевими органами влади політики такс про яку вже писалося в наших попередніх дослідженнях⁵⁰.

Якщо співставити заробітну плату звичайного київського городового з цінами на продукти харчування на початку ХХ ст., то побачимо, що за один день своєї служби він міг придбати собі наступну кількість харчових продуктів (або, або): дві курки; більше 2 кг солоні риби; майже 7 кг яловичини; 2 кг шинки; 1 відро молока; 50 яєць; 5 кг цукру та ін.

Друге місце у шкалі людських потреб займає споживання одягу та взуття. У структурі доходів київських поліцейських окремою статтею їх грошового утримання були виплати на однострій. Разом з тим, у позаслужбовий час вони нерідко одягали цивільний костюм. Крім того, за їх рахунок здійснювалось забезпечення одягом та взуттям членів їх родин. Досліджуючи забезпечення цієї потреби, слід звернути увагу на той факт, що попит на її задоволення є набагато еластичнішим порівняно із задоволенням попиту у продуктах харчування, адже у сфері вдосконалення костюму верхня межа витрачання грошей на задоволення цієї потреби практично відсутня.

Вартість одягу та взуття, який вживали більш платоспроможні службовці київської поліції була вищою, оскільки вони виготовлялись із імпортного якісного матеріалу. У зв'язку з цим на їх вартість впливали зовнішньоекономічні чинники. Так, у 1807–1810 рр. через приєднання Росії до континентальної блокади (Тильзитський мирний договір) обіг зовнішньої торгівлі скоротився, що, у свою чергу, негативно позначилося на обсягах споживання імпортних товарів⁵¹.

Взимку носили шуби-ротонди, а згодом пальта⁵². Під час сильних морозів як жінки, так і чоловіки використовували виготовлені з овечої вовни чорні, білі, коричневі іноді з орнаментом валянки. Нерідко практикували одягати на чоботи та валянки калози⁵³. Матеріал для виготовлення одягу використовували як місцевого виробництва, так і імпортний.

Так, приміром, у першій чверті XIX ст. із м. Лейпцига до України ввозили сукно, байку, полотно, кисеї, тафти, кашеміри, атлас, шарпетки, хустки та ін.⁵⁴ У 1810 р. було введено в дію «Положення про зовнішню торгівлю», яке встановлювало високе ввізне мито на цукор, предмети розкошу, ляні, шовкові та вовняні вироби, шкіри. У 1816 р. всі ввізні мита було підвищено. Лише у 1819 р. новий тариф знизив ставки на ввіз сировини і напівфабрикатів⁵⁵.

Відомий автор тих часів, Я.Новиков, розлючено критикуючи політику протекціонізму царського уряду, стверджував: «... наш тариф вважає шовкові тканини предметом розкошу і обкладає їх високим митом. Але середній клас у Росії думає інакше. Немає дрібного чиновника, бідного офіцера чи прикажчика, дружина якого не вважала б за необхідне, при відомих умовах, одягти шовкове плаття. Чоловік розорується, робить борги, проте разом з тим усвідомлює необхідність жертви через вимоги громадської думки»⁵⁶.

Наявність високої ціни на шовкові вироби у першій половині XIX ст. підтверджують і вітчизняні краєзнавці. Так, приміром, Ю.К.Домотенко засвідчує, що у 1849 р. на Київщині 1 фунт шовку коштував 12 руб. З нього виходило 12 наміток, які продавалися по 2 – 3 руб. Відповідно, 1 фунт шовку давав 18 руб. прибутку. В окремі роки сільська сім'я від тутового промислу мала до 80 руб. і більше доходу⁵⁷.

В.В.Потаніна стверджує, що митні тарифи, які були запроваджені у 1857 р., були досить низькими. Проте у 1868 р. було запроваджено ще більш протекціоністські мита⁵⁸. Саме ці заходи і викликали масове невдоволення споживачів. Однак, незважаючи на всі негаразди, споживання київськими поліцейськими та членами їх родин одягом і взуттям протягом XIX – початку XX ст. істотно поліпшилося. Разом із зростанням фабричного виробництва збільшувалось пропонування цих предметів на ринку. Розширення товарно-грошових відносин та торгівельної мережі робили їх більш доступними для споживачів.

Про істотне збільшення пропонування готового одягу свідчать газетні рекламні оголошення тих часів. Так, газета «Киевлянин» у 1897 р. повідомляла, що торгівельний дім «Котляров и Черноголовкин» реалізує лляну тканину подвійної ширини по 30 коп. за аршин⁵⁹ і бумазею по 12 коп.⁶⁰ Інше періодичне видання – «Жизнь и искусство» – у 1893 р. повідомляло про розпродаж у м. Києві білизни до Різдва Христового: сорочок батистових з комірами і манжетами по ціні 1,15 руб.; полотняних – 1,5 руб.; шкарпеток за ціною 65 коп. за пів дюжини; фуфайок теплих по 75 коп. та ін.⁶¹ Ця ж газета у 1894 р. надрукувала оголошення про розпродаж у київському «Варшавському» магазині зимових пальт за ціною 9 руб.; осінніх – по 5 руб.; літніх – по 4 руб. 75 коп.; миколаївських шинелей – по 35 руб.; піджачних костюмів – по 6 руб. 50 коп.; штанів – по 1 руб. 40 коп.⁶²

Окрему увагу слід приділити споживанню товарів широкого вжитку та предметів довгострокового користування та побуту. В цілому вони залишались доступними за ціною. Так, приміром, на початку XIX ст. в м. Києві ціни на побутові речі були такі: пляшка кришталева – 12,5 коп.; склянка – 10; глечик кришталевий – 16; сулія – 6; сито – 6; писанка – 9⁶³.

Меблі замовляли у майстрів або купували готові. При нагоді товари довгострокового вжитку можна було придбати за помірною ціною на розпродажах. Так, у 1877 р. преса повідомляла про продаж з торгів віденського піаніно, м'яких меблів, столів, картин, ламп, шаф та ін., які були оцінені в 277 руб.⁶⁴ В кінці XIX ст. металеве ліжко можна було придбати за 10–12 руб.⁶⁵, а вартість чорного гарнітуру, оббитого оксамитом, становила від 100 руб.⁶⁶

У загальній шкалі життєво необхідних потреб людини третє місце після харчування та споживання предметів першої необхідності і довгострокового вжитку посідає забезпечення житлом та побутовими зручностями. Саме ці фактори найбільш яскраво характеризують загальний добробут службовців київської поліції. Всі помешкання, якими вони користувались для проживання, можна поділити на приватні та орендовані. Слід відзначити, що асортимент пропонованого житла був досить широким і складався з особняків, невеликих будинків, квартир та кімнат.

Найвищі посадовці київського поліцейського апарату проживали у власних особняках, які знаходились на території їх садиб, або маєтків чи в містах де вони перебували на службі. Службовці середнього та нижчого прошарків проживали у власних будинках та квартирах, або винаймали житло. Вартість помешкань та їх оренди була різноманітною і залежала від таких факторів, як якість житла, місце розташування, забезпеченість побутовими зручностями, ціна землі.

Ціна на будинки в губернських центрах завжди була високою, тим більше, якщо вони були новими, мали багато поверхів та значну площу. Так, приміром, на початку XIX ст. у м. Києві будинок купця Лаберди було оцінено в 25 000 руб., вдови поручика Настасії Вулавичевої – в 12 000 руб., колезького асесора Георгія Рибаківського – в 6500 руб. та ін.⁶⁷ Разом з тим, при бажанні в цей же період в м. Києві можна було придбати стару хату за 100–150 руб.⁶⁸

У 1894 р. київські газети рекламували оренду п'ятикімнатної квартири з виходом у двір, «ватер-клозетом», каналізацією та ванною по вул. Микільсько-Ботанічній № 81 за

480 руб. на рік⁶⁹. У сільській місцевості житло було значно дешевшим. Так, згідно з даними І.Фундуклеєва, в середині XIX ст. в Київській губернії селянське обійстя у складі хати, стодоли, хліва і комори можна було збудувати за 91 руб. 20 коп. сріблом⁷⁰.

До послуг київських поліцейських під час відряджень, подорожей та мандрівок у різних містах підросійської України функціонували готелі. Їх мережа протягом досліджуваного періоду значно розширилася, а вартість послуг була різною. Так, приміром, київський готель «Росія» в кінці XIX ст. пропонував приміщення за ціною від 75 коп. до 4 руб. за добу. За умови помісячної оплати вартість проживання була нижчою – від 12 до 50 руб. і дорожче⁷¹. Дещо нижчого класу у м. Києві був готель «Саксонський». У ньому винаймання помешкань коштувало від 50 коп. до 3 руб. за добу. Правда, у цьому закладі всі номери були обладнані ваннами, електричним освітленням, телефонами та ін. Крім того, тут для клієнтів безкоштовно надавали постільну білизну та самовари⁷². Готель «Стара Женева» в м. Києві по вул. Софійській у 1896 р. здавав номери за ціною від 50 коп. до 3 руб. за добу⁷³.

Аналізуючи доступність житла протягом XIX – початку XX ст. слід згадати і про побутові зручності. Безперечно, на початку XIX ст. становище у цій сфері було досить складним. Однак, разом з науково-технічним прогресом та розвитком товарно-грошових відносин в комунальній сфері все більше почали утверджуватись водогінна мережа, каналізація та ін.

Про неухильне розширення мережі водогону у м. Києві свідчить рекламне оголошення майстра П.Дорфмана, в якому повідомлялось: «Водогони влаштовую всюди задарма! Отримую лише за матеріал за цінами місцевих преїскурантів!»⁷⁴.

Важливим фактором добробуту було опалення житлових приміщень. Спочатку воно було пічним. Проте, разом з технічним прогресом все більшого поширення почало набувати водяне та парове. Ціни на паливо влада жорстко контролювала і обмежувала за допомогою системи такс, яку ми досліджували у попередніх роботах⁷⁵. Одночасно спостерігався прогрес і у системах зв'язку. Спочатку це було лише письмове листування поштою, проте у другій половині XIX ст. разом із винайденням телеграфу і телефону ці засоби спілкування набували все більшого застосування в житті представників каральних органів влади.

Так, у м. Києві перші телефони з'явилися у 1878 р. Газети повідомляли про звуковий телеграф (телефон) і пропонували споживачам придбати пару телефонів та 40 аршин дроту лише за 10 руб. Першу телефонну станцію (2 комутатори по 50 номерів кожний) у цьому місті було введено в дію лише у 1886 р.⁷⁶

В житті кожної людини помітну роль відіграють засоби пересування. Саме тому вивчення еволюції забезпечення транспортними послугами службовців київської поліції представляє значний науковий інтерес. Загалом протягом досліджуваного періоду транспорт поділявся на водний та сухопутний. Останній у свою чергу ділився на гужовий та механічний. Всю першу половину XIX ст. аж до поразки Російської імперії у Кримській війні монопольне становище займав гужовий транспорт. У зв'язку з цим представляє інтерес вартість коней, які були головною тяговою силою.

Поступово коні дорожчали. У 1877 р. київські газети повідомляли про продаж 8-річного сірого коня, навченого ходити під сідлом та у запрягу, за 55 руб. Разом з ним продавались: фаєтон за 325 руб.; екіпаж за 300 руб. та коляска без верху за

175 руб.⁷⁷ Багаті посадовці, як правило, користувались службовим транспортом або мали власний «віїзд».

З часом між містами встановлюється регулярне диліжансове сполучення. Так, у другій половині XIX ст. вартість проїзду у диліжансі сполученням Київ-Чернігів у I класі становила 4 руб., у II – 3 руб., а за кожний пуд поклажі треба було платити 50 коп. Аналогічне сполучення було встановлено і м. Києва з м. Житомиром. За цим маршрутом вартість проїзду у I класі становила 3 руб. 50 коп., у II – 2 руб. 50 коп. та за поклажу треба було платити по 40 коп. за 1 пуд. Значною пільгою у диліжансовому сполученні було безкоштовне провезення ½ пуда поклажі на кожен куплений квиток⁷⁸.

Починаючи з другої половини XIX ст. розпочинається будівництво залізничної мережі. Разом з її розвитком зростало і забезпечення споживачів у потребах пересування між містами та країнами. Залізничний транспорт відразу почав набувати популярності серед пасажирів, оскільки він був більш швидким, ефективним і дешевшим, порівняно з гужовим.

Завдяки технічному прогресу з кінця XIX ст. усе більшого поширення набувають механічні види транспорту, такі, як трамваї, автобуси, мотоциклети, автомобілі та велосипеди. Окремо варто зупинитись на розвитку міської трамвайної мережі. Проїзд на цьому виді транспорту був значно дешевшим і зручнішим порівняно з послугами візників. Крім того, чиновники київської поліції при виконанні своїх функцій користувались громадським транспортом безкоштовно. Цікаво те, що на початку XX ст. навіть планували побудувати трамвайну колію між м. Києвом і м. Житомиром⁷⁹. На жаль, ці плани обірвала Перша світова війна.

Другорядним, хоча й важливим показником життєвого рівня є забезпечення засобами особистої санітарії та гігієни, а також медичне обслуговування. Безперечно, що в першій половині XIX ст. ситуація в цій сфері залишала бажати кращого. Проте згодом у зв'язку з розширенням товарно-грошових відносин, зростанням ринку, піднесенням загальної культури та свідомості громадян почали намічатися тенденції до її поліпшення. Газети другої половини XIX – початку XX ст. рясіли рекламними оголошеннями з пропозиціями придбати різноманітні засоби санітарії, гігієни, косметики та парфуми.

У 1877 р. київська преса повідомляла про наявність різних видів мила в аптечних складах Марцинчика та Неєзе, а також у косметичному магазині Добржанського. Так, 1 фунт мамонтового мила коштував 40 коп. За твердженням рекламодавця, саме воно найкраще освіжало обличчя, надавало шкірі білизни, миттєво повертаючи дівочу свіжість, захищало від впливу спеки та холоду. Більш невибагливим клієнтам пропонувалось мило з єгипетських трав по 35 коп. за фунт (рекомендувалось шершавим обличчям з засмагою та тріщинами).

Завдяки чудодійній рідині «Індіана», яка коштувала 4 руб. за флакон, можна було пофарбувати сиве волосся у русий, або рудий чи чорний колір. Для жінок пропонували косметичний засіб для шкіри відомого паризького парфюмера Легранда під назвою «Одаліска – Creme cosmetgue Briliante» лише за 1 руб. 50 коп.⁸⁰ В цілому асортимент був досить широким, а ціни на подібні засоби – помірними.

Приміром, у другій половині XIX ст. великий флакон одеколону вагою 1 фунт у м. Києві можна було купити за 1 руб. Продавали і половину такого флакону за 50 коп., або чверть – за 25 коп. Жіночі парфуми пропонувалися по ціні 35–45 коп. за

флакони, а коробки рисової французької пудри – за 25–40 коп. та ін. Прийнятними за ціною були і засоби індивідуальної санітарії: запашний оцет для очищення повітря – 50 коп.; зубний порошок – 15; флакон туалетного оцту – 50; зубного саліцилового еліксиру – 60; перлинного молока для дамського протирання – 50; гліцеринового молока – 50; банка англійського кольдкрему – 30–40 коп.⁸¹

Разом з косметикою, якщо вірити газетній рекламі, пропонувалися і засоби по боротьбі з паразитами – рідина від молі по 30 коп. за флакон, або свіжий японський порошок «Вірна смерть» який знищував блощиць, чорних тарганів, прусаків і мокриць (ціна 1 руб. за фунт)⁸².

Підсумовуючи вищенаведений матеріал у якості висновку до нашого дослідження хотілось би відмітити наступне:

По-перше – як світова так і вітчизняна наука здійснила вагомий внесок в теоретичне переосмислення категорії життєвий рівень. Однак, жодне із запропонованих нині визначень не є досконалим і не висвітлюють повною мірою усі аспекти даної категорії.

По-друге, детальне вивчення динаміки рівня зайнятості та доходів київської поліції в XIX – на початку XX ст. засвідчує ту закономірність, що одночасно із зростанням імперської бюрократичної машини управління чисельно зростав штат в системі охорони правопорядку м. Києва. Зайнятість вищих поліцейських чинів м. Києва у переважній більшості випадків була перманентною і напряму залежала від їх організованості та соціально-політичної ситуації в регіоні. Робочий час у поліцейських середнього та нижчого прошарків не був занадто значний, і, як правило, жорстко не регламентувався. Доходи представників київської поліції мали свої особливості. Справа в тому, що їх диференціація була доволі значною, адже як грошове, так і натуральне утримання високопосадовців у сотні разів перевищувало доходи рядового складу. Крім основного грошового жалування всі, хто перебував на поліцейській службі в залежності від обійманої посади отримували низку доплат у вигляді столових та квартирних грошей а також натуральне утримання.

По третє, ретельний аналіз динаміки сфери споживання чиновників київської поліції в XIX – на початку XX ст. засвідчує, що разом із розвитком ринкових відносин ситуація і цій царині помітно покращувалась. Істотним чином поступово вдосконалювалось громадське харчування. В цілому зростало споживання населенням цукру, картоплі, делікатесів, приправ та ін. Найкраще харчувались представники вищої поліцейської адміністрації. Споживання їжі працівниками середнього та нижчого щаблів поліцейського апарату напряму залежало від їх платоспроможності та організованості.

У галузі споживання предметів першої необхідності, серед яких чільне місце займають одяг та взуття, найкраще забезпечення мали представники вищої ланки імперського управління, оскільки одяг та взуття для них шили висококваліфіковані кравці та шевці з найдорожчих і найвишуканіших матеріалів. У зв'язку з їх високою платоспроможністю вони мали можливість купувати найякісніші і найдорожчі товари широкого вжитку. Решта чиновництва та канцелярських службовців правоохоронних установ перебувала у більш скромному становищі. Однак, разом із соціальними та економічними зрушеннями відбувалось загальне поліпшення споживаного одягу та взуття. Ціни на ці вироби були прийнятними, оскільки розвиток машинного виробництва спричинив до впровадження великих масштабів випуску товарів масового спо-

живання. Негативний вплив на процеси ціноутворення нерідко справляла урядова політика протекціонізму, яка через завищення ввізного мита на товари першої необхідності та предмети широкого вжитку постійно спричиняла до появи дефіциту на окремі групи товарів та не виправданого завищення їх вартості, що в свою чергу зумовлювало погіршення становища у сфері споживання.

Житлове забезпечення та побутове обслуговування службовців київської поліції були далекими від досконалості. Проте, порівняно з іншими верствами населення вони перебували у набагато кращому становищі, адже держава забезпечувала їх помешканнями та видавала відповідні доплати на їх утримання й придбання побутових зручностей. Разом із загальним зростанням міського господарства, появою і розширенням водогінної та каналізаційної мереж, впровадженням поштових перевезень, телеграфного та телефонного зв'язку намітились суттєві зрушення в бік загального покращення сфери побутового обслуговування.

Разом зі зростанням науково-технічного прогресу у галузі транспортного забезпечення відбувалась заміна гужових пересувних засобів на механічні, а користування ними ставало більш дешевим і якісним. Одночасно із загальним розвитком суспільства поступово покращувалось становище і в санітарно-гігієнічній сфері. Про це свідчать періодичні видання того часу, які пропонували споживачам значний асортимент такого роду предметів за доволі помірними цінами. Неухильне покращення відбувалось і з наданням медичних послуг.

¹ Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; За ред. Л. М. Черенько. – К.: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. – С.16–17.

² Тищенко М. Інструкція Київського магістрата магістратському городничому 1757 року. Б.м., б.р. – С.89.

³ Там само. – С.93.

⁴ Дитятин І.І. Статті по истории русского права. – СПб.:Паровая скоропечатня А. Пороховщикова, 1895. – С.14.

⁵ Чайковський А.С., Щербак М.Г. За законом і над законом: З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (ІХ – початок ХХ ст.). – К.: Україна, 1996. – С.74–75.

⁶ Там само. – С.62.

⁷ Канцеляристи ділились на 4 розряди у відповідності з походженням: 1)спадкові дворяни; 2) діти особистих дворян, купців І гільдії та духовенства; 3) діти приказнослужбовців, купців II і III гільдій; 4) діти міщан та податних станів. Для всіх цих розрядів встановлювались особливі строки вислуги першого класного чину/Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.:Мысль, 1978. – С. 34.

⁸ Зайончковский П.А. Указ. соч. – С.75.

⁹ ДАК. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.33.

¹⁰ Там само. – Арк. 29.

¹¹ Самойленко Е.А. Киевская городская полиция в XIX – начале XX вв.: Дис. ... к.ю.н. – Х., 2000. – С.35.

¹² Чайковський А.С., Щербак М.Г. Назв. праця. – С.83–84.

¹³ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.39. – Спр.160 (Дело об увеличении жалования чиновникам гражданских та земских полиций Киевской, Подольской и Волинской губерний. Начато: 10.3.1862, окончено: 14.12.1865. По полицейской части 60 л.). – Арк.8 – 10.

¹⁴ *Зайончковский П.А.* Указ. соч. – С.91.

¹⁵ *Чайковский А.С., Щербак М.Г.* Назв. праця. – С.81 –82.

¹⁶ *Самойленко Е.А.* Указ. соч. – С.69.

¹⁷ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.522. – Спр.227. (Дело по записке Генерал-лейтенанта Каханова о предоставлении чиновникам русского происхождения, занимающим низшие должности, некоторых преимуществ. Начато:31.12.1884, окончено: 8.11.1885. По 1 столу 1 отделения 1884 г. Юго-Западный край Полицейская часть 59 л.). – Арк.43.

¹⁸ *Чайковский А.С., Щербак М.Г.* Назв. праця. – С.73.

¹⁹ *Новицкий В.Д.* Из воспоминаний жандарма. – М.:Изд-во МГУ, 1991. – С.18

²⁰ *Самойленко Е.А.* Указ. соч. – С.77– 79.

²¹ *Чайковский А.С. Щербак М.Г.* Назв. праця. – С.90.

²² *Самойленко Е.А.* Указ. соч. – С.96.

²³ Там же. – С.89.

²⁴ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.519ю – Спр.211 (Дело о назначении чинам полиции Юго-Западного края, из выходцев внутренних губерний пособия, взамен процентной прибавки к жалованию. Начато: 24.12.1881, окончено:12.3.1882. 10 л.). – Арк.8 – 9.

²⁵ Там же. – Арк.11.

²⁶ *Щербина П.Ф.* Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. – Львов: Вища школа, 1974. – С.64 – 65.

²⁷ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.520. – Спр.96 (Дело о выдаче Смотрителю киевского тюремного замка и двоим его помощникам добав очного содержания в 1882 р. Начато:9.6.1882, окончено:11.6.1882. 4 л.). – Арк.1–2.

²⁸ *Яцунский В.К.* Социально-экономическая история России XVII – XIX вв. – М.: Наука 1973. – С.113

²⁹ *Яковлев А.Ф.* Экономические кризисы в России. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955. – С.16.

³⁰ *Шапошнікова Н.* Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – К., 2002. – С.56.

³¹ Складено на основі: ЦДІАУК – Ф. 442. – Оп.638. – Спр.1. – Ч.ІІ. – Арк. 11 – 12; Киевлянин. – 1903. – № 5. – С.3.

³² ДАК. – Ф. 163. – Оп.51. – Спр. 18. – Арк. 7.

³³ *Ковалинський В.* Київські мініатюри. Книга четверта. – К.: Купола 2005. – С.99 –100.

³⁴ Взято з: ПСЗРИ. – ТХХV, отд. 2. 1905 Прилож. – СПб., 1908. – С.176.

³⁵ *Чайковский А.С. Щербак М.Г.* Назв. праця. – С.81.

³⁶ *Волковинський В., Ніконова І.* Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.). – К.:Старий світ, 2006. – С.238.

³⁷ *Жандармы России / В.С. Измоздик.* – СПб.:Изд. дом Нева, 2002. – С.367.

³⁸ Там же. – С.396.

³⁹ Там же. – С.368., *Жухрай В.* Тайны царской охранки: авантюристы и провокаторы. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991. – С.42, 47, 49.

⁴⁰ Павлов Г. Агенты, жандармы, палачи. – Петроград:Былое, 1922. – С.10 – 13.

⁴¹ Подолинський С. Вибрані праці. – Луцьк: ТзОВ Агроспецсервіс, 2004. – С.88.

⁴² *Чаянов А.* Очерки по теории трудового хозяйства. – Вып.2. – М.: Тов-во типогр. А.И.Мамонтова, 1913. – С 11.

⁴³ Там же. – С 11.

⁴⁴ *Веблен Т.* Теория праздного класса. – М.: Прогресс, 1984. – С.106.

- ⁴⁵ *Наумов Г.* Бюджеты рабочих г. Киева. – К., 1913. – С.34.
- ⁴⁶ *Егунов А.Н.* О ценах на хлеб в России и их значение в сфере отечественной промышленности. – М.: Университетская типография, 1855. – С.III.
- ⁴⁷ 1 пуд = 40 фунтів=16,38 кг// Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С.1093.
- ⁴⁸ 1 четверть = 6 пудів, або =209,91 л // Там само. – С.1502.
- ⁴⁹ *Зябловский Е.* Статистическое описание Российской империи в нынешнем ее состоянии с предварительными понятиями о статистике с общим обозрением Европы в статистическом виде. – СПб.: Тип-я правительствующего Сената, 1845. – С.38.
- ⁵⁰ *Молчанов В.Б.* Вплив державного регулювання цін на життєвий рівень населення України (початку ХХ століття) // Історія України. – 1999. – № 11. – С.5–6.
- ⁵¹ *Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М.* Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ століття. – К.:ТОВ Міжнародна фінансова агенція, 1998. – С.96.
- ⁵² *Беловинский Л.В.* История русской материальной культуры. – М.:Вуз. книга, 2003. – С.109–110.
- ⁵³ Там же. – С.73.
- ⁵⁴ *Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М.* Назв. праця. – С.102.
- ⁵⁵ Там само. – С.96.
- ⁵⁶ *Новиков Я.А.* Протекционизм. – СПб., 1890. – С.26.
- ⁵⁷ *Домотенко Ю.К.* Преславне містечко Трипілля на Київщині: історичні нариси. – 2-е вид., допов. – К.: За друга, 2006. – С.94, 96.
- ⁵⁸ *Потанин В.В.* Таможенная политика России 60-х годов XIX в. и русская буржуазия / Проблемы общественной мысли и экономическая политика России XIX–XX веков. – Л., 1972. – С.61.
- ⁵⁹ 1 сажинь = 3 аршинам = 7 футам = 2,1336 м / Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С.1170.
- ⁶⁰ Киевлянин. – 1897. № 355. – С.6.
- ⁶¹ Жизнь и искусство. – 1893. – № 4. – С.4.
- ⁶² Там же. 1894. – № 76. – С.6.
- ⁶³ *Лазаревська К.* Назв. праця. – С.305.
- ⁶⁴ Киевский листок объявлений. – 1877. – № 3. – С.3.
- ⁶⁵ Жизнь и искусство. – 1897. – № 80. – С.4.
- ⁶⁶ Киевлянин. – 1899. – № 184. – С.5.
- ⁶⁷ ІР НБУ. – Ф.61. – № 940 – 961. – Арк. 26.
- ⁶⁸ *Лазаревська К.* Назв. праця. – С.302.
- ⁶⁹ Жизнь и искусство. – 1894. – № 265. – С.1.
- ⁷⁰ *Фундуклеев И.* Указ. соч. – С.54.
- ⁷¹ Жизнь и искусство. – 1898. – № 76. – С.3.
- ⁷² Ведомости сельского хозяйства и промышленности. – 1899. – № 69. – С.4.
- ⁷³ Жизнь и искусство. – 1896. – № 3. – С.4
- ⁷⁴ Ведомости сельского хозяйства и промышленности. – 1899. – № 1. – С.3.
- ⁷⁵ *Молчанов В.Б.* Вплив державного регулювання цін.... – С.5–6.
- ⁷⁶ *Кабыш С.* Откуда пошёл киевский телефон // Київська старовина. – 2004. – № 4. – С.16.
- ⁷⁷ Киевский листок объявлений. – 1877. – № 4. – С.3.
- ⁷⁸ Там же. – № 19. – С.3.
- ⁷⁹ Рада. – 1912. – № 955. – С.3.
- ⁸⁰ Киевский листок объявлений. – 1877. – № 2. – С.3.
- ⁸¹ Там же. – С.4.
- ⁸² Там же. – №3. – С.4.

УДК 342.53 (477.4) «1850/1900»

В.І. Тимошенко
(*м. Малин*)

ГУБЕРНСЬКІ ПРЕДВОДИТЕЛІ ДВОРЯНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ другої половини XIX ст.: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПОРТРЕТ

Автором статті здійснено спробу ґрунтовного та всебічного змалювання соціокультурного портрету губернських предводителів дворянства Правобережної України другої половини XIX ст.

Автором статті осуществлена попытка тщательного и всестороннего изображения социокультурного портрета губернских предводителей дворянства Правобережной Украины второй половины XIX в.

The author of the article conducted a thorough and comprehensive attempt to image the sociocultural portrait of provincial marshals of nobility Right-Bank Ukraine in the second half XIX century.

Інститут предводителів дворянства був одним із найголовніших елементів дворянської корпоративної організації Російської імперії. Функції їх мали подвійний характер: з одного боку, вони очолювали дворянське станове самоуправління, а з другого, – брали участь у діяльності органів місцевого державного управління та різних громадських організацій. Предводители відстоювали інтереси свого стану перед органами державної влади і повідомляли дворянство про розпорядження останньої, проводили його збори й вибори, розпоряджалися фінансами відповідного товариства, здійснювали контроль за дотриманням ним відповідних моральних та етичних норм.

Цілком зрозуміло, що предводители дворянства вважалися одними із найвпливовіших осіб у губернії. Неодноразовими були випадки, коли в зв'язку із хворобами, відпустками чи тривалими від'їздами губернаторів вони виконували їх функції.

Інститут губернських предводителів дворянства Правобережної України мав певні особливості порівняно з іншими губерніями Російської імперії. Вони були пов'язані із соціально-економічним домінуванням польського дворянства на території краю.

Поразка повстання 1863 р. суттєво ослабила позиції польського дворянства на Правобережжі. Більше того, вона підштовхнула правлячі кола Російської імперії до активізації діяльності по русифікації краю. Серед цілого ряду заходів, спрямованих на зменшення ролі польського дворянства, були й такі, які обмежили значення дворянських корпоративних організацій останнього, в котрих воно домінувало. Російська влада стала на шлях заборони проведення зборів, які обирали губернських предводителів дворянства. Відтепер ці посадові особи дворянського самоврядування призначалися Сенатом за поданням начальників губерній.

Приводом до цього стали події, що відбулися в краї на початку 60-х рр. XIX ст. У вересні 1862 р. під час проведення виборчої кампанії у відповідних корпоративних

організаціях Подільської губернії предводителі дворянства звернулися до імператора з адресою, в котрій закликали його приєднати Правобережну Україну до Царства Польського і залишити проведення селянської реформи у цих землях на розсуд його землевласників. Цей лист був визнаний царським урядом як акт сепаратизму. Організатори подання були заарештовані й засуджені до різних строків тюремного ув'язнення та адміністративного заслання¹.

За ініціативою міністра внутрішніх справ П.Валуєва, проведення відповідних зборів і виборів нових керівних органів дворянства губерній та повітів Правобережжя було відкладено до особистого рішення імператора. В 1864 р. було видано царський указ про призначення губернських предводителів дворянства Правобережної України Сенатом за поданням губернаторів лише з числа російських потомствених дворян².

Виконуючи повеління імператора, губернатори Правобережжя стикнулися із значними труднощами. Знайти гідні кандидатури на посади предводителів дворянства на місцях було вкрай непросто. З одного боку, це пояснювалося нечисленністю наявного у Правобережній Україні російського дворянства й незнанням останнім проблем краю, з другого, – небажанням його займати ці відповідальні посади, виконання котрих вимагало знання законодавства і наявності досвіду керівної роботи. Тому непоодинокими були факти, що посади губернських предводителів дворянства тривалий час були вакантними. Їх заміщення далеко не завжди здійснювалося з числа найбільш гідних для цієї діяльності осіб, а із тих, хто був близьким до царського двору й за кого клопотали перед губернаторами. Переважна більшість предводителів дворянства Правобережжя в досліджуваний період була вихідцями із внутрішніх губерній Російської імперії.

До питання про відновлення дворянських зібрань на Правобережній Україні урядові кола повернулися під час революції 1905–1907 рр. В умовах наростання народних виступів уряд вирішив піти назустріч польському дворянству з метою забезпечення підтримки з його боку. Було скасовано певні політичні та економічні санкції проти польських землевласників. У травні 1905 р. прийнято указ про відновлення дворянських зібрань і вибори на них предводителів дворянства³. Однак після поразки революції царський уряд відмовився від своїх обіцянок. Практика призначення предводителів на Правобережжі тривала фактично до падіння царизму.

Метою даної статті є соціокультурний аналіз корпусу губернських предводителів дворянства Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. Вибір предмета дослідження продиктований двома обставинами. По-перше, розробка даного питання знаходиться у загальному руслі розвитку історичної науки, котра нині приділяє більше уваги вивченню так званих «персоналій» та їх груп. Очевидно, ця тенденція пояснюється реакцією на спроби, які мали місце в минулому, нав'язати для пояснення історичного процесу соціологічні схеми, у котрих не було місця для людей. По-друге, соціокультурний підхід має внутрішню логіку вивчення як груп чиновників із більшою компетенцією, так і вивчення посадових осіб із меншими владними повноваженнями. Губернаторський комплекс із цієї точки зору в цілому вже вивчено як у масштабах всієї імперії, так частково й у територіальних рамках Правобережжя. Разом із тим спеціальні дослідження, присвячені предводителю дворянства губерній Правобережної України, поки що нечисленні.

Перші праці з проблем дворянської корпорації з'явилися в історіографії пореформеного періоду. Вони головним чином розглядали лише історико-правові аспекти дворянського корпоративного самоуправління⁴.

Радянська історіографія повернулася до вивчення дворянства лише у 70-ті роки ХХ ст. В той період вийшла узагальнююча праця А.Кореліна, у котрій зокрема розглянуто правові основи функціонування дворянських корпоративних організацій⁵. Ю.Соловійов детально проаналізував еволюцію взаємовідносин інституту самодержавства та дворянського стану наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.⁶ Проте комплексних праць, присвячених дослідженню особливостей функціонування інституту предводителів дворянства на Правобережжі у радянській історичній літературі здійснено не було. Діяльність дворянських організацій у регіоні розглядалася вченими в основному у руслі вивчення «загальноросійської» моделі відповідного корпоративного самоуправління.

Західна історіографія значно раніше, ніж вітчизняна, вдалася до дослідження імперської проблематики, розкриваючи відносини між центром імперії й її регіональними елітами. Новими поглядами на Росію як багатонаціональну імперію вирізняється праця А.Каппелера⁷. Дослідження французького дослідника Д.Бовуа присвячено аналізу соціальних структур 1863–1914 рр. на Правобережній Україні⁸.

Останнім часом російські історики відновили перервану традицію і почали інтенсивно працювати над імперською проблематикою, зокрема досліджуючи історію дворянського корпоративного самоуправління⁹. Однак особливості його в Правобережжі сучасна російська історіографія досліджує в основному побічно, у контексті історії всього російського дворянства. Винятком є праця А.Міллера, в котрій проаналізовано структуру суспільства Правобережної України та місце в ній останнього¹⁰.

Сучасна вітчизняна історіографія все активніше вивчає складні процеси, які відбувалися у середовищі дворянства на території України в пореформений період. Цьому присвячено великі синтетичні праці істориків¹¹.

Ряд цікавих даних про дворянську корпоративну організацію Правобережної України містять дослідження В.Шандри¹². Конкретне вивчення історії дворянства Правобережжя на прикладі Київської губернії зроблено у дисертації І.Кривошеї¹³.

В працях І.Лісевича дано аналіз соціально-економічного й політичного становища і культурного розвитку польського населення Наддніпрянської України¹⁴. О.Буравський розкрив роль польських землевласників у господарському, громадському та культурному житті Волині в досліджуваній період¹⁵.

Отже, аналіз історіографії свідчить, що вивчення історії інституту предводителів дворянства, особливостей його функціонування на території Правобережжя має недостатній характер і все ще не знайшло належного узагальнюючого висвітлення. З поля зору науковців випало багато важливих питань, котрі потребують подальшого дослідження, у тому числі характеристика якісного складу губернських предводителів дворянства.

Джерелознавчою базою дослідження є в першу чергу опубліковані чернігівським губернським предводителем дворянства, графом Милорадовичем у 1895 р. «Списки губернских предводителей дворянства Российской империи за 1785–1895 гг.»¹⁶ Цінним джерелом є також щорічне видання «Список лиц, служащих по ведомству Министерства внутренних дел». Нині в умовах відсутності комплексу формулярних списків місцевих чиновників цей довідник є цінним статистичним посібником, складеним у свій час

спеціально для того, щоб систематизувати за єдиною схемою та оприлюднити інформацію, яка містилася в згаданих списках, полегшивши таким чином її аналіз. Важливим джерелом для даного дослідження й адрес-календарі та «Памятные книжки губерний».

Вивчення фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, обласних державних архівів Київської, Житомирської й Хмельницької областей дозволило встановити, що в жодному із цих закладів немає у наявності повного комплексу відповідних статистичних довідників і формулярних списків губернських предводителів дворянства. Однак зібрані в архівних справах та статистичних довідниках матеріали за досліджуваний період дали можливість з'ясувати, що у 1856–1917 рр. на Правобережній Україні працювали (роки діяльності вказані в дужках) такі губернські предводители дворянства)¹⁷.

– у Волинській губернії: К.Ф.Микулич (1856–1863), з 1863 по 1866 роки вакансія, М.К.Імеринський (1866–1869), з 1869 по 1872 роки вакансія, М.М. Карамішев (1872–1877), з 1877 по 1880 рр. – вакансія, М.С.Кудашев (1880–1881), з 1881 по 1882 рр. – вакансія, С.А.Уваров (1882–1900), Ф.М. Нірод (1901–1902), В.В.Волконський (1902–1907), П.О.Демидов (1907–1914), Б.М.Лелявський (1914–1915), І.А.Папа-Афансопуло (1915–1917).

– у Київській губернії: О.О.Горват (1860–1866), П.Д.Селецький (1866–1880), М.В. Репнін (1880–1909), М.А.Куракін (1909–1912), Ф.М.Безак (1912–1917).

– у Подільській губернії: А.І.Морков (1862–1869), М.В.Кочубей (1869–1874), М.П. Балашев (1874–1879), М.М. Крупенський (1879–1887), А.Г. Щербатов (1887–1894), М.І.Виноградський (1894–1897), О.М. Волжин (1897–1904), П.П. Местмахер (1904–1909), І.Г.Ракович (1910–1917).

Всі губернські предводители були православними, за винятком К.Ф. Микулича, що був католиком. Більшість із них були вихідцями із потомствених дворян внутрішніх губерній Російської імперії. Частина походила із дворянства Лівобережжя, як-от П.Д.Селецький (Полтавська губернія). Місцевими уродженцями були також Б.М.Лелявський (Волинська губернія), П.П.Местмахер й І.С.Ракович (Подільська губернія). Це наочно засвідчує, що царський уряд у процесі русифікації Правобережної України робив ставку на російське дворянство. Ті ж, котрі народилися в цьому регіоні, у складі губернських предводителів були винятком.

Зупинимося на аналізі вікової характеристики останніх. У таблиці 1 вони розміщені по п'ятирічних вікових інтервалах відповідно до загальноприйнятої практики¹⁸.

Таблиця 1¹⁹

Вік губернських предводителів дворянства Правобережжя і період їх призначення на цю посаду

Вікові параметри, років	Кількість по губерніях, осіб							
	Волинська		Київська		Подільська		Правобережна Україна	
	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
25-30	2	20					2	8
31-35	1	10	1	20	1	11	3	12

36-40	1	10	1	20	3	33	5	15
41-45	1	10	3	60			4	12
46-50	4	40			3	33	7	21
51-55	1	10					1	4
56-60					2	22	2	8
Всього	10	100	5	100	9	100	24	100

Аналіз наведених даних дозволяє зробити висновок про те, що вік призначення на посаду переважної більшості губернських предводителів дворянства регіону становив 36 – 50 років. Виходячи з викладеного, можна вважати, що останні у період, який вивчається, перебували в розквіті інтелектуальних можливостей.

Освітній рівень їх був досить високим, про що свідчить таблиця 2.

Таблиця 2

**Освітній рівень губернських предводителів дворянства
Правобережної України**

Освіта	Показники по губерніях							
	Волинська		Київська		Подільська		Правобережна Україна	
	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
Військова	5	50	2	40	4	44,5	11	45
Цивільна вища	5	50	3	60	5	55,5	13	55
Всього	10	100	5	100	9		24	100

Майже половина із предводителів мала військову освіту. У зв'язку із тим, що мова йде про цивільні посади, наявність на них професійних військових (в основному відставників), на наш погляд, означала неадекватну підготовленість їх до виконання своїх обов'язків.

Разом із тим 55 % губернських предводителів дворянства мала вищу цивільну освіту (Санкт-Петербурзький, Київський університети та ін.). Більшість із тих, хто її отримав, за фахом були правниками.

Звернемося до вивчення питання про те, котрий клас чину мали губернські предводителі дворянства під час призначення їх на ці посади. Відповідні дані знаходяться у таблиці 3.

Таблиця 3

Клас чину губернських предводителів дворянства

Класи чинів	Показники по губерніях, осіб							
	Волинська		Київська		Подільська		Правобережна Україна	
	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
3-й	1	10	3	60	-		4	16
4-й	1	10			2	22	3	12
5-й	2	20					2	8
6-й	3	30	1	20	4	44	8	32
7-й								
8-й			1	20	2	22	3	12
9-й	1	10			1	11	2	8
10-й								
11-й								
12-й	2	20					2	8
Всього	10	100	5	100	9	100	24	100

Із таблиці видно, що більшість губернських предводителів дворянства Правобережжя в період, який досліджується, призначалася на посаду, маючи 6-й клас чину, однак частина їх мала навіть 3-й та 4-й класи. Це досить високий рівень, якщо зважити на те, що відповідно до «Табеля про ранги», посада губернатора здебільшого відповідала 4-му класу, віце-губернатора – 5-му, а губернського предводителя дворянства – 5–6-му класам.

Найбільш заслуженими (із точки зору розглянутого показника) були волинський губернський предводитель дворянства С.А.Уваров та київські – П.Д. Селецький, М.А.Куракін і М.В.Рєпнін, котрі мали чин дійсних статських радників; звертатися до них слід було як до губернаторів: «Ваше превосходительство».

Поряд із цим бачимо, що політика призначення губернських предводителів дворянства Правобережної України не була збалансованою й контрольованою. Адже поряд з особами, котрі мали високі класи чинів, на ці посади призначалася і дворяни, які мали 9-й та 12-й класи.

Як керівник дворянської корпоративної організації і посадова особа губернський предводитель дворянства відігравав важливу роль у державному управлінні в досліджуваній період. Проте значна частина їх у Правобережжі в той час не мали досвіду цивільної державної служби. Лише половина із них раніше працювала на адміністративній роботі. П.Д. Селецький обіймав посаду віце-губернатора Київської губернії, повітовими предводителями дворянства були М.В. Рєпнін, С.А.Уваров, П.О.Демидов. Б.М.Леявський служив у канцелярії Київського генерал-губернатора, а потім у департаменті загальних справ Міністерства внутрішніх справ.

Важливе соціокультурне значення має питання про стаж роботи губернських предводителів дворянства Правобережної України на даній посаді. Ця інформація наведена в таблиці 4.

Таблиця 4.

Стаж роботи губернських предводителів дворянства на цій посаді

Стаж роботи	Показники по губерніях, осіб							
	Волинська губ.		Київська губ.		Подільська губ.		Правобережна Україна	
	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
1-3 роки	5	50	1	20	2	22	8	33
4-5 років	2	20	1	20	3	33	6	25
6-10 років	2	20	1	20	4	44	7	29
11-15 років			1	20			1	4
16-20 років	1	10					1	4
Більше 20 років			1	20			1	4
Всього	10	100	5	100	9	100	24	100

Таблиця показує, що третина предводителів дворянства губерній Правобережжя (8 осіб) перебували на цій посаді від 1 до 3 років, 25 % (6 осіб) мали стаж служби відповідно від 4 до 5 років, ще 29% (7 осіб) – від 6 до 10 років. Найдовше протрималися на посаді губернського предводителя дворянства Київщини – М.В.Рєпнін – 29 років та Волині – С.А.Уваров – 18 років.

Для частини їх ця посада стала останнім місцем служби перед виходом на пенсію. Лише одиниці після її проходження піднялися вгору по службовій драбині. О.М.Волжин став обер – прокурором Святого Синоду, Б.М.Лелявський – головою Волинської земельної управи, В.В.Волконський – депутатом Державної думи. Це засвідчує, що уряд не проводив цілеспрямовану політику по підготовці керівних кадрів і не мав їх для заміщення цих посад.

Отже, соціокультурний аналіз губернських предводителів дворянства за період 1863–1917 рр. показав, що до підбору кадрів у зазначеному регіоні влада прагнула дотриматися єдиних вимог. Адже завданням цих посадовців було запровадження імперської політики російського царизму на Правобережній Україні. Типовим керівником дворянської корпоративної організації губерній регіону була православна особа з вищою цивільною чи військовою освітою. В момент призначення він мав 4-6 – класний чин, досвіду роботи губернського предводителя дворянства не мав, працював на даній посаді протягом 1 – 5 років. Саме такій людині влада довіряла виконання важливих функцій керівника дворянської корпоративної організації Правобережжя на ключовому етапі існування Російської імперії. З урахуванням соціокультурних реалій регіону (переважна більшість населення були українці, а дворян – поляки) можна зробити висновок про те, що виявлені показники не були оптимальними, а отже, сприяли поглибленню кризи російської державності, що мала місце в той період.

- ¹ Центральный державный историчний архів у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 442. – Оп. 812. – Спр. 195. – Арк. 40–41 зв.; Русские уголовные процессы. – Т. 2 – Санкт-Петербург, 1867. – С.1–32.
- ² ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.537. – Спр.226. – Арк.8, 9 зв., 10.
- ³ Там само. – Ф.442. – Оп.703. – Спр.163. – Арк. 54
- ⁴ Антонович В.Б. Дворянство Волынской губернии. – Житомир, 1867; *Евреинов Г.А.* Прошлое и настоящее русского дворянства. – Санкт-Петербург, 1898; *Романович-Словатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII в. и до отмены крепостного права. – К., 1912; *Яблочков М.* История дворянского сословия в России. – Санкт-Петербург, б. д
- ⁵ *Корелин А.П.* Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг. – Москва, 1979.
- ⁶ *Соловьев Ю.Б.* Самодержавие и дворянство в 1902–1907 годах. – Ленинград, 1981;
- ⁷ *Каппелер А.* Россия. Многонациональная империя: возникновение, история, распад. – Москва, 2000.
- ⁸ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні, 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. –К., 1998.
- ⁹ *Мионов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Москва, 1999. – Т.1; *Иванова Н.А., Желтова В.П.* Сословно-классовая структура России в конце XVIII – начале XX века. – Москва, 2004.
- ¹⁰ *Миллер А.И.* Украинский вопрос в политике властей. – Санкт-Петербург, 2000.
- ¹¹ *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К., 1999; *Решит О.П.* Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С.3–26; Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) – К., 2003.
- ¹² *Шандра В.С.* Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1988; її ж. Генерал-губернаторство в Україні. – К., 2005.
- ¹³ *Кривошея І.І.* Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Київської губернії): Автореферат дис... канд.іст. наук. –К., 1997.
- ¹⁴ *Лисевич І.Т.* Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С.42–61: *його ж.* У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.). – К., 1993.
- ¹⁵ *Буравський О.А.* Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Житомир, 2004.
- ¹⁶ Списки губернских предводителей дворянства Российской империи. 1785-1895 гг. – Чернигов, 1895.
- ¹⁷ *Ваховський В.С.* С.А.Уваров – почесний громадянин Новограда-Волинського // Житомирщина крізь призму століть. Науковий збірник. – Житомир, 1997. – С.123; *Иванов А.А.* Последние защитники монархии. – Санкт-Петербург, 2006; Общие печатные списки должностных лиц губерний и областей Российской империи (1841–1908). – Библиографический указатель. – Санкт-Петербург, 1999; Памятная книжка Киевской губернии за 1903 г. – К., 1902. – С.2; Списки губернских предводителей дворянства Российской империи. – С.6–7, 11, 21–22; Список лиц, служащих по ведомству Министерства внутренних дел в губерниях, областях и градоначальствах. – Ч. 2. – Санкт-Петербург, 1895. – С.100, 342; 1896. – С.100, 342; 1897. – С.101, 356; 1898. – С.116, 404.
- ¹⁸ *Зайончковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке. – Москва, 1978. – С.214.; *Лысенко Л.М.* Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX века). – Москва, 2001. – С.351. *Любичанковский С.В.* Социокультурный облик “главных начальников” Оренбургского края (1781–1881) // Проблемы истории Оренбургского края : К 260-летию учреждения Оренбургской губернии и 70-летию образования Оренбургской области: Сб. статей. – Оренбург, 2004. – С.34–35.
- ¹⁹ Губернии Российской империи. История и руководители. – Москва, 2003. – С.19–34.; Списки губернских предводителей дворянства Русской империи. – С.6–7, 11, 21–22; Список лиц служащих по ведомству министерства внутренних дел ... 1875. (маються на увазі дані до таблиць №№1–4).

УДК 303.1:001(477) «18/19»

В.В. Шевченко
(м. Київ)

ДЕРЖАВА І ГРОМАДСЬКІСТЬ У РОЗВИТКУ НАУКОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ: ДОСВІД МИНУЛОГО

У розвідці висвітлюються деякі аспекти впливу держави та окремих представників суспільства на формування наукових кадрів, зокрема, на їх підготовку та матеріальне забезпечення, а також підтримку у реалізації наукових проектів.

В статье рассматриваются некоторые аспекты влияния государства и отдельных граждан на формирование научных кадров, в частности, на их подготовку и материальное обеспечение, а также поддержку в реализации научных проектов.

In the article some aspects of influence of the state and separate citizens are examined on forming of brain-powers, in particular, on their preparation and financial providing, and also support in realization of scientific projects.

Розбудова повноцінної країни у ХХІ столітті неможлива без актуалізації одного з найважливіших питань, а саме функціонування вітчизняної науки та перетворення її на ефективний чинник самостійного соціально-економічного розвитку. У таких умовах аналіз соціальних аспектів розвитку вітчизняного наукового потенціалу набуває важливого значення.

На теперішній час Україні вдалося зберегти сформований раніше кадровий склад і наукові школи. Однак престиж дослідницької діяльності невпинно зменшується, як залишається низьким і соціальний захист науковців. У зв'язку з цим вітчизняній владі та українському соціуму корисним було б врахування історичного досвіду, зокрема Російської імперії, розвитку й підтримки наукового потенціалу країни.

Оскільки такий досвід є багатоаспектним, охопити його повністю в межах однієї розвідки не видається можливим. Тому ми зупинимося лише на двох – впливу держави на підготовку та матеріальне забезпечення наукових кадрів і ролі громадськості у розвитку науки.

Не можна сказати, що означене питання зовсім не висвітлювалося в історіографії. Воно розглядалося вітчизняними та зарубіжними вченими різних галузей (істориками, педагогами, юристами) переважно в контексті вивчення історії вищої школи, зокрема, функціонування університетів. Серед сучасних досліджень варто назвати праці Е.А.Писарєвої, Г.В.Додонової, І.С.Даценко, О.М.Микитюка, В.Б.Молчанова, Н.А.Новічкової, Г.В.Кукушкіної, В.М.Коровіна, А.В.Шипілова¹ та інших. Однак спеціально це питання не студіювалося. Тому саме його висвітленню і присвячена ця стаття.

У Російській імперії ХІХ – початку ХХ ст. університети були не лише навчальними закладами, а й основними центрами науки. За словами К.Тимірязєва саме вони стали «показниками руху науки в державі, центрами, до яких тягнулися нові сили і завдяки яким наука приходила в дійсний тісний зв'язок із суспільством»². Уже в перших

університетських статутах зазначалося, що професори складають т. зв. «учений стан», а їх основне завдання полягає в тому, щоб не тільки викладати курси, але й здійснювати наукові пошуки, поєднуючи теорію з практикою³. За таких умов функціонування університетів цілком логічним є те, що вони ж були ядром науково-атестаційної системи. Ми не будемо зупинятися на її характеристиці, оскільки це досить детально зробили інші дослідники⁴. Зауважимо лише, що сформована в Російській імперії система підготовки й атестації науково-педагогічних працівників дещо відрізнялася від аналогічних європейських. Вона передбачала більш високі вимоги до здобувачів наукових ступенів і вчених звань, що у цілому позитивно позначилося на фаховому рівні наукової інтелігенції.

Невід'ємною частиною політики формування наукових і педагогічних кадрів для вищої школи була її соціальна складова. В університетських статутах чітко окреслювалося матеріальне утримання професорсько-викладацького складу, його привілеї, умови пенсійного забезпечення тощо. У сучасній науковій літературі простежуються дві позиції щодо соціального статусу означеної категорії населення. Одні дослідники наголошують на досить високому життєвому рівні представників науково-освітнянських кіл та їх значній соціальній захищеності⁵. Інші ж мають зовсім протилежну думку, й стверджують, що матеріальне забезпечення останніх було незадовільним⁶.

Повністю поділяючи позицію першої групи вчених, дозволимо собі зупинитися на основних показниках, які підтверджують її правильність. По-перше, соціальний статус наукових працівників. У Російській імперії науково-педагогічна діяльність вважалася державною службою, й здобуття певного вченого ступеня надавало право на отримання відповідного чину та включення до табельно-станової ієрархії. При цьому остання співвідносилася з університетськими викладацькими посадами. Так, на початку XIX ст. професорська посада прирівнювалася до XI класу й надавала її власнику особисте дворянство⁷. У 1804 р. посаду ординарного професора було віднесено до VII класу⁸. У зв'язку з цим, він отримував чин надвірного радника і спадкове дворянство. Екстраординарні професори й ад'юнкти ставали колезькими радниками і теж отримували спадкове дворянство. Згідно зі статутом університетів 1863 р. професори, доценти, прозектори та їхні помічники, а також лектори, астрономи-спостерігачі, бібліотекар, помічник ректора й лаборанти отримували підвищення на два чини відносно присвоєного їх посадам класу. Тим, хто здобув вчений ступінь і вступив на цивільну службу надавалися такі класи: докторам – VIII, магістрам – IX, а кандидатам – X. Особи зі ступенями – вихідці з податного стану – отримували право користуватися правами особистого або спадкового почесного громадянства⁹.

Вище викладене показує, що «учена верства» мала в державі достатньо високий соціальний статус. Це підтверджується і значними пільгами, які надавалися її представникам. Окрім привілеїв, гарантованих правами дворянства та почесного громадянства, науковці (як іноземці, так і російські піддані) могли безмитно й без усяких обмежень привозити із-за кордону різні навчальні посібники: книги, інструменти, карти тощо. Професори та ад'юнкти забезпечувалися казенним житлом, якщо не мали власного. У випадку неможливості надання такого житла, їм щорічно виплачувалися т. зв. «квартирні гроші» у розмірі 500 і 200 руб. відповідно. Окрім того, житло професорів (власне чи наймане) звільнялося від постою та сплати квартирної збору¹⁰.

Другим показником соціального статусу науково-педагогічних кадрів та їх життєвого рівня є заробітна плата. Найбільш детально й об'єктивно це питання було висвітлено у розвідках сучасних дослідників, зокрема, російського культуролога А.Шипілова та українського історика В.Молчанова¹¹. Обидва вчені на основі детального аналізу законодавчих актів Російської імперії та статистичних даних переконливо доводять, що грошове утримання, а відповідно й життєвий рівень працівників науково-освітньої сфери як у Російській імперії в цілому, так і в українських губерніях у XIX – на початку XX ст. були досить високими. Основні показники їхнього життєвого рівня в десятки разів перевищували відповідні характеристики найманих працівників, селян та міщан, а подекуди й військових¹². Так, якщо прослідкувати динаміку заробітної плати університетських професорів і порівняти її з заробітною платою інших категорій населення (не беручи до уваги підприємницькі кола та дворянство) в контексті купівельної спроможності, то можна побачити наступне. За університетськими статутами 1804 р. професори Московського, Харківського та Казанського університетів отримували заробітної плати по 2000 руб. асигнаціями на рік¹³, що в середньому становить 5 руб. 48 коп. на день. При цьому обсяг педагогічного навантаження не визначався взагалі. У той же час у м. Києві в 1789–1802 рр. вартість поденної праці становила від 25 до 45 коп.¹⁴ Якщо ж взяти максимальну денну платню київського робітника і порівняти її з відповідною оплатою праці харківського професора, то виходить, що остання перевищує попередню практично в 12 разів.

За часів правління Миколи I обов'язки професорсько-викладацького складу університетів були розширені. Зокрема, встановлювався обов'язковий мінімум викладацької діяльності – 8 годин на тиждень. Однак збільшення навантаження компенсувалося підвищенням оплати праці та наданням різних пільг. За штатом 1835 р. ординарний професор столичного університету отримував 5000 руб. на рік, а в провінційних університетах відповідний оклад був на 1000 руб. меншим¹⁵. Наприклад, професор київського університету отримував приблизно 333 руб. на місяць¹⁶. І якщо найманому сільськогосподарському працівникові платили за рік 10–17 руб., то виходить, що заробітна плата професора на території українських губерній у той період перевищувала більш ніж у 20 разів заробіток останнього¹⁷.

У подальшому розрив між заробітною платою професорів й індустріальних робітників поступово почав зменшуватися. За штатом 1863 р. ординарний професор університету отримував жалування разом із доплатами 3000 руб. на рік, тобто 250 руб. на місяць. Кваліфіковані ж столичні робітники заробляли 15–20 руб. на місяць. За університетським статутом 1884 р. штатне утримання професорсько-викладацького складу залишилося незмінним, а лише було запроваджено додаткову гонорарну систему оплати по 1 руб. за тижневу годину. На практиці її розмір не перевищував 300 руб. на рік, хоча були й винятки. У той же час обсяг середньорічного заробітку робітників по всій імперії на 1890 р. становив 187 руб. 60 коп.¹⁸

У цілому, за даними А.Шипілова, заробітна плата професора у XIX – на початку XX ст. була завжди більшою, ніж у робітника: в 1804 р. – в середньому в 25, 1835 р. – 45, 1863 р. – 15, 1890 р. – 18, 1912 р. – 17 разів. А це означає, що інтелектуальна праця цінувалася значно вище за фізичну¹⁹. Варто також зауважити, що протягом усього цього періоду оплата праці академічних науковців практично не відрізнялася від вина-

городи професорів. І це ще раз підтверджує, що влада розглядала університети не лише як освітні заклади, а й як центри розвитку науки та підготовки для неї кваліфікованих фахівців.

Окремої уваги заслуговує ще одна складова соціального статусу науково-педагогічних працівників – пенсійне забезпечення. Його основні положення детально викладені в установчих грамотах університетів 1804 р. й університетському статуті 1835 р. У другій половині XIX – на початку XX ст. правові норми щодо пенсійного забезпечення майже не змінювалися.

Професори й ад'юнкти за 25 років бездоганної служби отримували звання «заслужених» і при бажанні могли звільнитися з роботи. При цьому їхня заробітна плата перетворювалася на пенсійне утримання у повному обсязі. Якщо університетський викладач був змушений звільнитися за станом здоров'я (невиліковна хвороба, через яку він не міг виконувати своїх професійних обов'язків), йому довічно виплачувалася пенсія в обсязі 1/2 заробітної плати. З 1835 р. таке правило стосувалося лише тих викладачів, які пропрацювали 10 років. Якщо останні звільнялися через хворобу, маючи 15 років стажу, їм виплачували 3/4 заробітної плати, а якщо стаж досягав 20 років – пенсійні виплати здійснювалися у розмірі посадового окладу. У разі смерті пенсіонера, його родина залишалася на державному забезпеченні. Так, вдови професорів, ад'юнктів і лекторів та їх малолітні діти мали право на отримання одноразової допомоги в обсязі річного жалування померлого, або, крім цього, ще й пенсію. З 1811 р. такі виплати здійснювалися кожному члену родини (мова йде про вдову й дітей) окремо. Право на отримання пенсії визначалося наступним чином. Якщо покійний пропрацював від 5 до 15 років, то окрім одноразових виплат, вдові та дітям призначалася пенсія в розмірі 1/5 його окладу, якщо 15 (з 1835 р. – 20) років – 1/4 останнього. Коли помирав викладач, який пропрацював менше 5 років, його сім'я отримувала тільки одноразову допомогу. Виплата пенсій припинялася, якщо звільнений хворий виходив на службу, вдова укладе новий шлюб, а також дітям, «коли останньому з них виповниться 21 рік або, коли до його досягнення доньки вийдуть заміж, а сини вступлять на службу»²⁰.

Відповідно до університетських статутів 1863 і 1884 р. професори та інші викладачі, звільнені у зв'язку з виходом на пенсію, отримали право користуватися університетськими бібліотеками, лабораторіями, музеями тощо, та читати лекції²¹.

Більшість з вище перелічених показників соціального забезпечення науково-викладацьких кадрів були закріплені за ними ще на початку XIX ст. Така ситуація пояснювалася необхідністю формування в Російській імперії свого власного наукового і педагогічного потенціалу. Проте брак таких кадрів постійно відчувався протягом усього століття. Тому державна влада намагалася своїми заходами зберегти високий статус науково-педагогічних працівників у тогочасному суспільстві й таким чином залучити до цієї когорти талановиту молодь.

Незважаючи на те, що царський уряд витрачав чималі суми на підготовку та утримання наукової й педагогічної інтелігенції, фінансування вищої школи, а також науково-дослідних установ і організацій не задовольняло існуючих потреб. Гострий дефіцит коштів відчувався протягом усього XIX ст. За такого стану речей на допомогу державі прийшла громадськість, зокрема, широке коло представників підприємниць-

кого прошарку. Види їхнього сприяння поступу науки були різноманітними, хоча й здійснювалися переважно у фінансовій формі. Заможні верстви населення охоче жертвували свої гроші на підтримку університетів й технічних вищих навчальних закладів. Досить часто останні створювалися і функціонували саме завдяки їхнім організаційним і матеріальним зусиллям. Так, значні суми від меценатів отримував Харківський університет, який і було засновано на пожертви місцевого дворянства та купецтва. Чимало коштів багаті земляки надали на заснування стипендій для студентів, які в ньому навчалися й виявляли здібності до наук. Для прикладу, у 1880 і 1889 рр. Харківський земельний банк пожертвував університету по 10 тис руб. на заснування премій для студентів за кращі наукові роботи з економіки. На 1913 р. сума стипендіального капіталу від цієї установи становила вже 42800 руб.²² Один із найвідоміших українських меценатів П.І.Харитоненко виплачував іменні стипендії кільком обдарованим студентам-сумчанам, які навчалися в Московському, Київському та Харківському університетах. А його батько надав 2000 крб. директору Археологічного інституту Н.В.Калачову для здійснення опису історичного архіву, що знаходився при Харківському історико-філологічному товаристві²³. Харківський університет постійно отримував підтримку з боку приватних осіб і в оснащенні його лабораторій, кабінетів тощо. Так, завдяки пожертві А.Н.Едельберга (6000 крб.) і наданню певної суми Радою університету, з'явилася можливість придбати для астрономічної обсерваторії меридіанний круг за оптичною силою більшою, ніж у Пулкові. В 1892 р. на пожертви того ж добродія і кошти від міста, була обладнана обертова вежа для переносних інструментів²⁴.

Не залишався поза увагою меценатів і Київський університет. На пожертви Л.І.Бродського та баронів Штейнгелів, наприклад, у 1890-ті рр. було значно розширено університетські клініки – побудовано акушерське та засновано гідропатичне відділення.

Своїм існуванням завдячує прогресивній громадськості й Київський політехнічний інститут – навчальний заклад, у стінах якого зросла ціла плеяда вчених, які зробили видатний внесок у розвиток як вітчизняної, так і світової науки і техніки ХХ ст.

Питання про створення технічного навчального закладу в південно-західному регіоні Російської імперії наприкінці ХІХ ст. виникло не спонтанно. Потреба у його відкритті полягала у гострій необхідності підготовки вітчизняних фахівців для різних галузей промисловості. У цьому, насамперед, були зацікавлені промисловці. В 1880 р. Київське біржове товариство та представники власників цукрових заводів відкрили підписку на організацію в Києві середнього технічного закладу. В результаті цієї першої фінансової акції на користь навчального закладу було отримано 20800 руб. Пізніше біржове товариство на ті самі цілі пожертвувало 20500 руб. У 1888 р. цей фонд поповнився ще 300 руб., переданими художником І.К.Айвазовським. До 1896 р. фонд становив 72000 руб. Саме на нього звернув свою увагу С.Ю.Вітте, висуваючи ідею створення вищого технічного навчального закладу в Києві. Після прийняття офіційного рішення про заснування у місті такого закладу, вищезгаданий фонд став активно поповнюватися. Значну фінансову допомогу справі організації КІІ надали українські підприємці М.А.Терещенко та Л.І.Бродський, приватні внески яких становили 150000 та 100000 руб. відповідно²⁵.

Якщо вищі навчальні заклади фінансувалися державою, хоч і недостатньо, то функціонування наукових товариств і науково-дослідних установ здійснювалося практично завдяки матеріальній підтримці громадськості. В 1907 р. за сприяння Харківського медичного товариства в місті був організований перший в країні травматологічний науково-дослідний заклад (нині – НДІ ортопедії й травматології ім. М.І.Ситенка). 1901 р. там же за ініціативою відомого вченого Д.І.Менделєєва створено першу в Україні перевірну палату, яка стала базою Української Головної палати мір та ваги (тепер – НДІ метрології). В 1909 р Харківське сільськогосподарське товариство організувало селекційну станцію (зараз – НДІ рослинництва, селекції та генетики ім. В.Я.Юр'єва)²⁶. І таких прикладів можна навести чимало.

Наприкінці XIX – початку XX ст. у всьому світі й у Російській імперії, зокрема, швидкими темпами розвивалася нова наука – мікробіологія, значний внесок до якої зробили й українські вчені. Інтерес та увага до цієї галузі з боку суспільства пояснювалися її важливим практичним значенням, оскільки населення потерпало від різних інфекційних захворювань та епідемій. Від пошестей гинуло і багато тварин, а через це, відповідно, зазнавали значних збитків ті, хто вирощував їх на продаж. Тому громадськість активно підтримала створення у найбільших містах бактеріологічних станцій. Перша з них не лише в українських губерніях, а й у Російській імперії та друга у світі була заснована в Одесі в 1886 р. Її очолив І.І.Мечников, а згодом – Н.Ф.Гамалія. Станція відіграла важливу роль у застосуванні пастерівських вакцин проти сказу й боротьбі з інфекційними хворобами. Проте одразу після прийняття рішення про її створення постало питання про фінансування відрядження до Парижа одеського фахівця, який би перейняв досвід лабораторії Л.Пастера – світового авторитету у галузі бактеріології. Проблема вирішив невідомий меценат, який пожертвував на відрядження 1000 руб. Міська ж управа виділила кошти на утримання станції на перше півріччя. Про починання одеситів дізналися в Херсонському й Таврійському земствах. З огляду на величезні втрати від постійних епізоотій чуми великої рогатої худоби, сибірки, овечої віспи земці заявили про свою готовність взяти участь у майбутніх витратах²⁷.

Другою у Російській імперії була відкрита в 1887 р. бактеріологічна станція Харківського медичного товариства з Пастерівським інститутом. У 1894 р. було створено відділення станції – інститут лікувальних сироваток і вакцин. Потім на цій базі створено Бактеріологічний інститут (нині – НДІ мікробіології і імунології ім. І.І.Мечникова), діяльність якого пов'язана з іменами Л.С.Ценковського, В.К.Високовича, В.І.Недригайлова та І.І.Мечникова. Інститут, що інтенсивно працював над проблемами імунології та епідеміології, розсилав бактеріологічні препарати по всіх губерніях імперії, не мав державної підтримки й існував на громадські кошти²⁸.

21 жовтня 1896 р. в урочищі Протасів Яр було відкрито Київський бактеріологічний інститут (тепер Інститут епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л.В.Грошівського). Він розміщувався у спеціально споруджених за гроші голови Товариства боротьби з заразними хворобами Л.І.Бродського будівлях – триповерховому головному корпусі, лабораторіях й інших приміщеннях. Також при ньому була стайня на 35 коней. Наступного року представник іншої відомої родини підприємців і меценатів О.М.Терещенко побудував власним коштом корпус на 30 ліжок для приїжджих пацієнтів. Принагідно треба зауважити, що останній прославився благодійною діяльністю,

спрямованою на допомогу студентам. У його будинку часто збиралися представники громадськості, зацікавлені у створенні наукового потенціалу суспільства. Завдяки їх матеріальній підтримці багатьом обдарованим студентам із малозабезпечених сімей вдалося не лише закінчити повний курс навчання у вищих закладах освіти, а й у подальшому займатися науковими пошуками²⁹.

Головними напрямками функціонування новоствореного інституту були: розробка нових засобів лікування та профілактики; наукова розробка найбільш важливих питань інфекційної патології; виготовлення сироваток і вакцин; підготовка лікарів-мікробіологів. За перший десяток років його існування було налагоджено випуск цілої низки профілактичних препаратів: протидифтерійної, протименингококової, протистрептококової, протиправцевої сироваток; вакцин – проти віспи, холери, черевного тифу, сибірки, пастерівської вакцини проти сказу³⁰.

Проте не завжди такі необхідні суспільству наукові дослідження українських бактеріологів знаходили фінансову підтримку з боку влади чи приватних осіб. Наведемо лише один приклад. Як уже зазначалося вище, сільське господарство українських земель, особливо південних, потерпало від численних епізоотій, зокрема сибірки. Від неї гинули отари овець та інша худоба. Підприємці, які займалися їх вирощуванням, зазнавали величезних збитків. Допомогти ж їм тодішня ветеринарія була не в змозі.

Ідею вакцинації сільськогосподарських тварин проти сибірки впродовж не одного року намагався реалізувати харківський епідеміолог Л.Ценковський. Він був уже на правильному шляху, на заключному етапі потрібна була лише певна фінансова підтримка. Однак з допомогою ніхто не поспішав. У результаті українського лікаря випередив Л.Пастер, який забезпечив собі пріоритет у боротьбі з цією хворобою.

Про труднощі, які виникли у Л.Ценковського під час розробки власної, вітчизняної вакцини проти сибірки, він розповів у своєму листі до І.Мечникова від 22 лютого 1886 р. Вчений писав: «...Три роки я працював у поті чола над вакцинацією сибірської виразки без належної підтримки. Нині ніби починають ворухитися у Департаменті державного майна. Мене запитали, скільки коштуватиме облаштування лабораторії. Завтра я підправляю кошторис, але навряд чи з цього щось вийде. А поки що б'юся над тим, щоб розробити більш досконалий спосіб отримання вакцин – ті, що є, міцніють із часом, і доводиться щоразу шляхом безкінечних проб на тваринах добувати нові... Мабуть, доведеться мені зайнятися й чумою. Добре було б нам об'єднатися – одному навряд чи щось вдасться. Але про це говорити ще рано, поки не з'ясується, чи виділять кошти на облаштування лабораторії. Отож я поки що все залишив заради цієї проклятої сибірської виразки. Щиро Ваш шануючий і відданий Л.Ценковський»³¹.

Такі випадки не були одиничними. Подібні труднощі переживали й фахівці Одеської бактеріологічної станції. Вони мали вакцину від Пастера, але її потрібно було випробувати на українських вівцях. Щоб отримати переконливі результати ефективності чи хоча б безпечності вакцини, необхідно було мати принаймні сотні тварин для експериментальної вакцинації. Звичайно коштів, виділених владою й земством не вистачало. На допомогу знову прийшли представники заможних верств населення. Дізнавшись про корисну справу, за яку взялися на Одеській бакстанції, та про їх труднощі, херсонський поміщик Фальц-Фейн пожертвував 400 овець із своїх отар. Ті тварини дуже згодились бактеріологам для отримання більш ефективної вакцини проти сибірки³².

Звісно, приватні особи підтримували не лише мікробіологів. Вони відгукувалися й на прохання про допомогу у здійсненні досліджень і в інших галузях науки. Так, у березні 1913 р. директор Санкт-Петербурзького зоологічного музею Імператорської академії наук М.В. Насонов звернувся з клопотанням до барона В.А. Маса, який виконував на той час обов'язки віце-командора Чорноморського яхт-клубу, про сприяння у поповненні колекції музею зразками тварин північно-західної частини Чорного моря. У відповідь на це прохання барон повідомив, що за браком часу він не може особисто зайнятися означеним збиранням, однак люб'язно надає у розпорядження Академії свою яхту «Надир» у повному спорядженні для здійснення необхідної експедиції. Така пропозиція була прийнята керівництвом музею і вже наприкінці квітня того ж року судно вирушило у першу наукову експедицію, яку очолив зоолог О.І. Александров³³.

Інколи заможні люди надавали фінансову допомогу конкретним молодим особам, які мали бажання поглиблювати свої знання й займатися наукою. Наприклад, одеський банкір барон А.Є. Мас, дізнавшись про те, що один із його похресників – випускник гірничого інституту – мав намір їхати закордон із «вченою метою», підтримав останнього, надіславши золотого годинника та 1 000 руб. ср.³⁴ І таких вчинків барон здійснював чимало. Причому, за словами А. Скальковського, ці пожертви А.Є. Мас робив із задоволенням і щоб ніхто про них не знав³⁵.

Ми навели лише деякі факти участі представників громадськості у розвитку науки. Звичайно, вони не охоплюють усього спектру допомоги, яка надавалася вченим з їхньої сторони, проте демонструють їх небайдужість до проблем науки в країні, де вони проживали.

У підсумку необхідно вказати на наступне. У Російській імперії у XIX – на початку XX ст. проводилася цілеспрямована урядова політика щодо формування наукового потенціалу держави. Хоч не завжди вона була послідовною, однак мала комплексний характер. Однією з важливих її складових було визначення соціального статусу «вченої верстви». У процесі вивчення питання встановлено, що у цілому влада намагалася забезпечити й підтримувати високе суспільне становище представників науково-освітнянської сфери. Проте якщо підготовка й утримання останніх фінансувалися з державного бюджету задовільно, то коштів на спеціалізовані наукові установи та проведення досліджень часто не вистачало. Тоді на допомогу державі приходила громадськість, яка різними способами (переважно у вигляді матеріальної підтримки) сприяла розвитку вітчизняної науки.

¹ Писарева Е.А. Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії другої половини XIX ст. (на матеріалах України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» [Електронний ресурс] / Е.А. Писарева. – Харків, 2001. – 20 с.; Додонова Г.В. Соціокультурна характеристика науково-педагогічних працівників університетів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» [Електронний ресурс] / Додонова Г.В. – Запоріжжя,

2008. – 20 с.; *Даценко І.С.* Система наукової атестації в університетах Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс] / І.С.Даценко. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009.../I4_doc.pdf; *Микитюк О.М.* Теорія і практика організації науково-дослідної роботи у вищих закладах освіти України в XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» [Електронний ресурс] / О.М. Микитюк. – К., 2004. – 42 с.; *Молчанов В.* Життєвий рівень представників науково-освітньої сфери в Правобережній Україні у XIX – на початку XX ст. / Володимир Молчанов // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* : 36. наук. праць. – К., 2007. – Вип.7. – С.55–74; *Новичкова Н.А.* Подготовка исследователей в области естественных наук в университетах России в XIX – начале XX века: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» [Электронный ресурс] / Н.А.Новичкова. – Ставрополь, 2006. – 22 с.; *Кукушкина Г.В.* Политика правительства России в области высшего образования в первой четверти XIX в.: автореф. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» [Электронный ресурс] / Кукушкина Г.В. – Екатеринбург, 2003. – 24 с.; *Коровин В.М.* Уставы российских университетов: вторая половина XIX века и современность / Коровин В.М. // *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Проблемы высшего образования.* – 2009. – №1. – С.92–99; *Шпилов А.В.* Зарплата российского профессора в ее настоящем, прошлом и будущем / Шпилов А.В. // *ALMA MATER. Вестник высшей школы.* – 2003. – №4. – С.33–42.

² Цит. за: *Микитюк О.М.* Вказ. праця. – С.16.

³ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр.1. – Т.28. – №21499. – С.592.

⁴ *Даценко І.С.* Вказ. праця; *Додонова Г.В.* Вказ. праця; *Новичкова Н.А.* Указ. соч.; *Писарева Е.А.* Вказ. праця та ін.

⁵ *Коровин В.М.* Указ. соч.; *Молчанов В.* Вказ. праця; *Писарева Е.А.* Вказ. праця; *Шпилов А.В.* Указ. соч. та ін.

⁶ *Додонова Г.В.* Вказ. праця; *Кукушкина Г.В.* Указ. соч.

⁷ *Молчанов В.Б.* Вказ. праця. – С.60.

⁸ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.28. – №21503. – С.652.

⁹ Там же. – Собр.2. – Т.38, отдел.1. – №39752. – С.637.

¹⁰ Там же. – Собр.2. – Т.38, отдел.1. – №39752. – С.637; Собр.1. – Т.28. – №21962. – С.1303; Там же. – №21503 – С.651.

¹¹ *Шпилов А.В.* Указ.соч.; *Молчанов В.* Вказ. праця.

¹² *Молчанов В.* Вказ. праця. – С.72.

¹³ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.44, отд.2. – С.197.

¹⁴ *Молчанов В.* Вказ. праця. – С.62.

¹⁵ *Шпилов А.В.* Указ. соч. – С.35.

¹⁶ *Молчанов В.* Вказ. праця. – С.66.

¹⁷ Там само. – С.66–67.

¹⁸ *Шпилов А.В.* Указ. соч. – С.36–37.

¹⁹ Там же. – С.38.

²⁰ Див.: ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.28. – №21503. – С.652–653; Там же. – Т.31. – №24574. – С.602; *Шпилов А.В.* Указ. соч. – С.34.

²¹ ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.38, отдел.1. – №39752. – С.631; Там же. – Собр.3. – Т.4, отдел.1. – №2404. – С.468.

²² *Ніколаєва Т.М.* Внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України (остання третина XIX – початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.М. Ніколаєва. – Черкаси, 2005. – С.102–103.

- ²³ Суровцева І.Ю. Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.Ю. Суровцева. – Донецьк, 2006. – С.102–103.
- ²⁴ Там само. – С.102.
- ²⁵ Янковий В. Меценати і засновники КПІ: справи і час [Електронний ресурс] / Володимир Янковий. – Режим доступу: <http://kpi.ua/history-founders>.
- ²⁶ Наука [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kharkov.vbelous.net/ukrain/science.htm>.
- ²⁷ Калита В. Цілину вітчизняної бактеріології розорювали в Одесі [Електронний ресурс] / Василь Калита // Ваше здоров'я. – №34 (861). – Режим доступу: <http://www.vz.kiev.ua/med/34-06/1.shtml#1>.
- ²⁸ Наука [Електронний ресурс]...
- ²⁹ Династія Терещенко: А.Н.Терещенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrsugar.kiev.ua/history/index.php?idх=11>.
- ³⁰ Інститут епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л.В. Громашевського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://duieih.kiev.ua/new_site.htm.
- ³¹ Калита В. Вказ. праця.
- ³² Там само.
- ³³ Отчет комитета Черноморского яхт-клуба за 1913 год. (1875 – XXXVIII – 1914). – Одеса, [1914]. – С.24–25.
- ³⁴ Скальковский А. Мои воспоминания о бароне А.Е. Массе / А. Скальковский // Одесский вестник. – 1880. – №6. – С.2.
- ³⁵ Там же.

УДК 94(477) «1775»

В.С. Шандра
(м. Київ)

СОВІСНІ СУДИ
останньої чверті XVIII ст. – початку 1860-х рр.
В ОЦІНЦІ ІСТОРИКІВ ТА ПРАВОНАВЦІВ

У статті визначено коло авторів, як вітчизняних так і зарубіжних, які зверталися до теми совісного суду. Вказано, на які питання дослідники звертали найбільше уваги, а які залишалися поза їхнім інтересом та чому. Внаслідок аналізу історіографічного доробку попередників авторка визначає досить широку палітру проблем, що потребують вивчення, зокрема особливості функціонування совісних судів на українських територіях, де залишалася соціальна пам'ять і традиція діяльності подібного характеру судів.

В статтє анализируются работы отечественных и зарубежных историков и правоведов, которые изучали появление в российском законодательстве совестного суда. Определяется, на какие вопросы исследователи обращали свое внимание, а которые их мало интересовали и почему. Вследствие автор называет достаточно широкую палитру вопросов, которые требуется изучить, в частности функционирование совестных судов в украинских губерниях Российской империи, где оставалась социальная память и традиция деятельности подобных судебных учреждений.

The article contains the list of Ukrainian and international authors, addressing the subject matter of sovisnyi (conscientious) courts, with the emphasis on the issues of particular interest, as well as those of no concern. Supported by the historiographical analysis of the predecessors' works, the author identifies a wide range of issues to be studied; in particular, specificity of the sovisnyi (conscientious) courts' operation within Ukraine, with remaining social memory and traditional performance of similar courts.

У більшості європейських держав з другої половини XVIII ст. почалася модернізація політичної, соціальної й культурної сфер, кардинальним виявом котрої стала Велика французька революція. Оновлення та удосконалення життя здійснювалося шляхом проведення політики просвіченого абсолютизму, ідеологічною основою якої було Просвітительство, тісно пов'язане з формуванням нової людини, самостійної, розсудливої, діяльної, що потребувало в свою чергу вивільнення через освіту і культуру особистого «Я». Однією з передумов творення вільної людини було обіймання трону просвіченим монархом, котрий у своїй державній діяльності спирався на розум та наукові знання, аби творити суспільство громадянської рівності, конструюючи відносини між владою і громадянами на основі «суспільного договору». Таким монархом намагалася стати Катерина II, яка у реформуванні Російської імперії використовувала зразки і моделі, що їх пропонували європейським монархам філософи, правники та ідеологи. В її управлінських реформах чільне місце зайняла судова влада, покликана забезпечити священне право приватної власності – головної складової просвітницької ідеї. У запропонованій Катериною II мережі судових інституцій чи не найбільшу увагу звертають на себе совісні суди, що найбільше відповідали втіленню просвітницької ідеї, й сама назва яких уже викликає допитливість історика.

З'ясувати роль і призначення совісних судів у системі місцевої судової влади, а також виявити особливості їх поширення на набуті Російською імперією українські території, людність котрих мала досить розвинуту, навіть узвичаєну культуру залагодження суперечок через судові позови, виявилася досить непростою, й не такою однозначною, як здавалося на початку дослідження, справою. Складність з'ясування цієї наукової проблеми змушує враховувати ступінь її напрацювання в літературі, аби зрозуміти, чому та настільки глибоко діяльність цих судів цікавила попередників? На які питання науковці звертали найбільшу увагу й як пояснювали феноменальність цього явища у російській дійсності? Аби як наслідок поставити перед собою конкретні дослідницькі проблеми, котрі все ще потребують вивчення, звернувши увагу найперше на ті з них, які відносяться до категорії недосліджених і малодосліджених, а той суперечливих, спрощених та поверхових пояснень совісного суду та ідеї його призначення. Найголовнішу, проте, складність становить не з'ясування і уточнення юрисдикції, процедури а чи формування штатного розпису совісних судів, а результативність їх соціальних практик.

Як виявилось, до вивчення історії совісних судів у Російській імперії останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. зверталось немало дослідників – вітчизняних і зарубіжних, істориків та правознавців, політичних публіцистів і юристів-практиків. Підвищений інтерес до них виник у 60-х роках XIX ст., на зламі традиційного російського суспільства, коли соціальні відносини зазнавали потужного впливу нової хвилі модернізації й коли на зміну особистим зв'язкам, що переважали в місцевому управлінні, прийшли державні установи з чиновницьким персоналом. До совісного суду зверталися ті вчені, які досліджували епоху Катерини II, а також ті, хто присвятив свої праці історії привілейованого стану – дворянства. Не обминули їх своєю увагою і ті, хто працював над проблемами локальної історії, вивчаючи окремі міста, або особистості¹.

Природно, що найбільший внесок у вивчення реформаторської діяльності Катерини II в галузі судової системи внесли представники історико-правової школи, серед яких виділяються дослідження О.Д.Градовського (1841–1898), ординарного професора Санкт-Петербурзького університету, автора фундаментальних праць з історії й теорії державного права. У докторській дисертації вченого «История местного управления в России» (1868 р.) про губернські совісні суди сказано не багато, проте зазначено найголовніші притаманні останнім риси, що намагалася надати їм верховна влада. Назвавши їх оригінальним явищем, дослідник спирався лише на текст «Учрежденный для управления губерний Всероссийской империи», а не судову практику². Своєрідність цього суду, на переконання О.Д.Градовського, полягала у можливостях захисту особистої безпеки при ув'язненні та зверненні уваги на злочинця, як людини, яка вчинила ганебний поступок не навмисне. Тому ця державна інституція ставала не тільки органом правосуддя, а й органом «естественной справедливости». Таке його призначення визначило компетенції суду: розгляд злочинів божевільних, малолітніх, чаклунів, а також спірні майнові справи між батьками та дітьми. І тому він набував миротворчих функцій у цивільних справах, відіграючи своєрідну роль третейського суду.

Вартою уваги виявилася думка О.В.Лохвицького (1830–1884) – московського присяжного повіреного, котрий при підготовці також докторської дисертації «Губерния, ее земские и правительственные учреждения» визначив, що «Учреждения для

управління губерний» були «продуктом самобытного творчества в русском законодательстве», відповідно такого ж походження були й ідеї совісного суду³. Його висновки були підважені Германом Барацом (1835–1922), вихованцем Київського університету, адвокатом, котрий спеціально виявив іноземні запозичення у російському законодавстві. Поштовхом до дослідження совісних судів став намір Міністерства юстиції відновити їх діяльність у 1880-х роках. Свій історико-юридичний етюд про походження цього суду Г.Барац присвятив пам'яті О.Ф.Кістяківського⁴. Адже висновки про запозичення совісного суду він почерпнув з «Прав, по которым судится малороссийский народ» (1843 р.), які той підготував до видання 1879 р. Аналізуючи текст «Прав...», юрист підкреслив, що за Гетьманщини функціонували подібні до совісного третейські суди, що здійснювали примирення сторін, не вдаючись до формального судочинства. Таким же чином через порівняння він зауважив в англійському судівництві суд совісті або справедливості, що його забезпечував суд канцлера, коли йшлося про прояв складності народного життя – такі як ошуканські угоди, захист майнових прав божевільних та душевнохворих. На відміну від загальних судів у совісних справи розглядалися без участі присяжних, на власний розсуд судді. Це дозволило Г.Барацу назвати катерининський суд совісті компіляцією, «напівкозацькою, напіванглійською судовою установою». Хоча ним підкреслено також схожість деяких статей законодавчого акту 1775 р. з положеннями праці «Про злочин і покарання» італійського правознавця Чезарія Беккарія (1738–1794).

Інший відомий дослідник М.Ф.Владимирский-Буданов – професор кафедри руського права Київського університету – в «Обзоре истории русского права» також звернув увагу на совісні суди Катерини II, вважаючи, що вона запровадила до російського законодавства право власності, запозичене з учень європейських юристів, зокрема польських та розбудувала складну судову систему, зміцнюючи становий поділ суспільства. Совісні суди кваліфікувалися ним як спільні колегії з виборних засідателів від усіх трьох станів для з'ясування справ у неформальний спосіб⁵.

Інтерес до совісного суду виявили не лише правники, а й історики, зокрема найбільшу увагу їм приділив приват-доцент Санкт-Петербурзького університету В.Г.Григор'єв, який глибоко проаналізував законодавчий акт Катерини II «Учреждения для управления губерний» і спеціально зупинився на реформі судівництва⁶. За його спостереженнями, верховна влада сподівалася зробити совісний суд незалежним від інших судових інстанцій та адміністрації, однак задум залишився нереалізованим; і його було підпорядковано, з одного боку, генерал-губернаторові, а з іншого, – губернському правлінню. Як також те, що совісний суд, хоча й діяв на основі закону, але з-поміж інших його вирізняла вимога під час встановлення способів покарання керуватися морально-етичними нормами, що визначалися такими поняттями, як вища справедливість, повага до особистої свободи людини, відмова від її пригнічення та гноблення. При розгляді справ судді мали орієнтуватися на милосердя, приймати рішення з відповідальністю перед Богом і государем.

Однак В.Г.Григор'єв не поділяв позицію своїх попередників, зокрема ні київського правника Германа Бараца, ні московського присяжного повіреного Олександра Лохвицького про джерела ідей совісного суду. Він схилився до більшості міркувань першого, особливо щодо впливів норм та формулювань англійського й малоросійсь-

кого судівництва. Тим більше, що малоросійські закони Катерині II були відомі, бо у справах Законодавчої комісії 1767 р. зберігалися виписка із законів підвладних Російській імперії народів, як і те, що розділ про совісний суд в «Учреждениях для управления губерний» був підготовлений вихідцем із ніжинських міщан, вихованцем університету м. Глазго Семеном Десницьким, який в оточенні імператриці був найкращим знавцем англійського права.

На відміну від В.Г.Григор'єва, В.М.Латкін – також професор Санкт-Петербурзького університету – не був таким категоричним щодо запозичення Катериною II деяких положень для совісного суду з «Прав, по которым судится малороссийский народ», як й окремих статей про англійський суд совісті або справедливості (court of equity) з «Коментарів до англійських законів» Вільяма Блекстона, що їх перекладав на російську мову та видав в 1780–1782 роках С.Десницький⁷. Подібну, хоча й стислішу, оцінку совісним судам дав М.М.Коркунов (1853–1904), фахівець у галузі державного права, який не лише відзначив найвизначнішу їх рису – обов'язок оберігати особисту свободу при свавільних ув'язненнях – а й вказав про поділ його справ на карні та цивільні. До перших він відніс злочини божевільних, малолітніх і чаклунів, до інших – справи про примирення⁸.

З досліджень правників цього періоду найповнішою все ж виявилась стаття Г.Л.Вербловського (1866–1900), практичного діяча нових судових установ (із 1864 р.), який з поміж інших дослідників зауважив про належність до юрисдикції совісного суду позовних та торговельних справ згідно із Зводом законів 1857 р. видання, а також примусовий характер цього суду, коли поліція через властиві їй способи змушувала сторони з'являтися на суд, а також вказав на відповідальних за виконання його рішень у справах покарання малолітніх⁹.

М.К.Любавський (1860–1936), один з учнів В.О.Ключевського, вважав, що совісний суд був створений Катериною II, як утім й інші установи, для вдосконалення відносин внаслідок діяльності Законодавчої комісії 1767 р., депутати якої, незалежно від станової приналежності, наполягали на запровадженні виборного принципу для формування суду. За його розумінням, совісні суди повинні були стати не лише органами правосуддя, а й природної справедливості¹⁰. Подібну оцінку дав совісним судам також В.Е.Романовський, який, аналізуючи реформи Катерини II, виділив їх із загальних судів й традиційного правосуддя та назвав оригінальними для свого часу через те, що судочинство там базувалося не тільки на букві закону, а і на внутрішньому переконанні суддів¹¹.

«Совісні суди – це перша смілива спроба пересадити на російський ґрунт зародок основ гуманної юстиції, які залишалися практично чужими російському праву та отримали розвиток лише у судових статутах Олександра II»,¹² – таку зрілу оцінку отримало совісне судівництво Катерини II в працях О.О.Кізеветтера (1866–1933), іншого учня В.О.Ключевського, відомого російського історика й політичного діяча. Висновок було здійснено на основі аналізу 26-го розділу «Учреждений для управления губерний», спеціально присвяченого «Совестному суду и его должности», хоча зазначено також не регламентованість судової процедури та неточність багатьох понять, зокрема таких, як «нешасливий випадок», «збіг обставин» та ін., що дозволяло суддям, на думку дослідника, самовільно тлумачити букву закону. Не обмежуючись розглядом 395–403 статей головного законодавчого акту 1775 р., О.О.Кізеветтер звернувся до

практики совісного суду, для чого ним було проаналізовано діловодство одного з них – Саратовського. Вивчаючи справи «чародейской практики», він зауважив, що при їх розгляді судді самі часто-густо потрапляли у полон повір'їв і виступали прихильниками покарання відьом, (а мали б захищати їх від натовпу), зміцнюючи тим самим віру населення в їхнє існування.

Якщо у більшості досліджень ішлося про законодавчо-нормативні основи совісного суду, то харківський професор М.М.Кноррінг (1880–1967) дослідив практику останнього, детально проаналізувавши діловодство одного з них – Тульського, аби зауважити, наскільки глибоко проникли його ідеї в повсякдення, про що й було ним заявлено у вступі до своєї праці¹³. Проникливий перегляд та аналіз діловодства, з'ясування місця совісного суду в ієрархії владних інституцій, порядок його засідань як і встановлення видів злочинів й узгодження з ними розмірів покарань, дозволило йому засумніватися у відповідності вимог «Учреждений для управления губерний» судовій практиці. Зокрема, він зауважив безініціативність цієї інстанції, допоміжну її роль при палаті карного суду та втрату ним значення суду першої інстанції тощо.

Совісні суди звертали на себе увагу і тих істориків, які їх діяльність спеціально й не вивчали, але до них апелювали, коли досліджувалася історія дворянства та з'ясовувався рівень самоврядності цього привілейованого стану в Російській державі. О.В.Романович-Славатинський чи не вперше звернув увагу на те, що совісний суд, запроваджений Катериною II, був становим, оскільки базувався на принципі «каждый судится равным себе». Цей історик права «продовжив» час його існування до 1861 р., коли совісний суддя покликаний був з'ясувати спірні питання поміщицького і селянського землеволодіння¹⁴. Подібною точки зору притримувався й С.О.Корф (1876–1924), професор Гельсінгфорського університету, який помітив інтерес Катерини II до праць Вільяма Блекстона з його аналізом розважливого, без потрясінь та переворотів місцевого врядування в Англії, зокрема суду перів. На його переконання, імператриці вдалося завершити до кінця формування лише дворянського стану, й совісний суд набув яскравих станових рис¹⁵. До такого ж неспеціального, скоріше ілюстративного, звернення вдавалися й історики, які вивчали катерининську епоху, особливості управління імператриці й її відмінність від петровського періоду в історії Росії. На сьогодні на основі цих праць видано хрестоматію, в якій зібрано витяги з текстів практично всіх авторів, котрі займалися дослідженням епохи Катерини II¹⁶.

Певну характеристику отримали совісні суди у дослідженнях, присвячених урбанізаційній історії, особливо губернських міст, де ті діяли. Так, В.С.Іконников під час вивчення історії Києва визначив совісний суд як такий, що не приніс бажаних результатів, на котрі сподівалась Катерина II, все через те, що в місцевого населення вже звичними стали традиційні судові позови. Проте він відіграв певну позитивну роль, обмежуючи прояви забобон і чаклунства¹⁷. Хоча О.О.Андрєєвський (1845–1902), як дослідник-архівіст, дійшов протилежного висновку. Проаналізувавши 172 протоколи засідань Київського совісного суду, складених на 50 справ за один лише 1782 рік, перший рік існування, він зауважив досить широку соціальну палітру тих, хто звертався до його послуг¹⁸.

Харківський совісний суд, за спостереженнями Д.І.Багалія та Д.П.Міллера, більше переймався з'ясуванням сімейних справ, зокрема між батьками й дітьми, подружжям,

родичами як у майнових справах, так і нешанобливому ставленні один до одного. Історики Харкова підкреслили також те, що, як правило, очолювали совісний суд поважні та шановані представники місцевого дворянства¹⁹.

На переломі XIX–XX ст. надзвичайно багатогранним виявилось дослідження І.Ф.Рибакова (1889 – ?), українського історика та архівіста, опубліковане в науковому збірнику Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства і мови, що вийшов у Києві під редакцією академіка В.М.Перетца 1928 р.²⁰. В статті з'ясовано історіографію питання, його джерельну базу, серед якої зауважено інформативне багатство Полтавського совісного суду. Опрацьовуючи його справи, вже тоді у 1920 році, Іван Рибаков відмітив неповну збереженість діловодного фонду, як наслідок «макулатурного бандитизму» перехідного періоду. Проте це не знизило рівень наукових спостережень дослідника: ним простежено номенклатуру справ Полтавського совісного суду й визначено переважання цивільних справ над кримінальними. Учений з'ясував правові кодекси, якими керувалися судді при покараннях злочинців, а також штатний розпис суду і розміри жалування голови і засідателів. Різносторонній підхід до виявлення можливостей суду впливати на соціальні відносини пояснюється освітою автора, який закінчив і юридичний та історико-філологічний факультети Московського університету й працював викладачем Полтавського інституту народної освіти. Незважаючи на це, він змушений був вписати совісний суд у схему класової оцінки українського суспільства, наголошуючи на тому, що селянські справи розглядалися ним з врахуванням інтересів поміщиків.

З істориків радянської школи найбільшої уваги заслуговує дослідження М.П.Павлової-Сільванської, яка з'ясовуючи соціальні наслідки реформ Катерини II, також зауважила своєрідність совісного суду. Пояснюючи її, вона висловила незгоду з В.Г.Григор'євим щодо авторства тексту відповідного розділу «Учреждений для управления губерний» С.Десницького. Підставою такого висновку був аналіз чернеток цього законодавчого акту, де містилися виписки самої Катерини II з Енциклопедії Дені Дідро, зокрема таких статей, як «Equité», «Droit», «Respectés d'humanité», «Nabeas cogrus», а також її роздуми про різницю понять «справедливість» і «правосуддя», які були складовими тогочасних просвітницьких ідей. М.П.Павлова-Сільванська дослідила також листування Катерини II з М.Гріммом, якому імператриця висловлювала своє захоплення «Коментарями до англійських законів» Вільяма Блекстона, звідки вона почерпнула ідею совісного суду («Cour d'Equité»). Нею було уточнено, що англійський Cour de chancellerie розпадався на Cour ordiner, який практикував застосування державних законів, та Cour d'Equité, який судив «по-совісті». Врешті, підсумовуючи, дослідниця дійшла висновку, що англійські установи в Катерини II невідомо змінилися, оскільки не було запроваджено Вишнього совісного суду, як й інших вищих судових установ, які хоча б дещо обмежували самодержавство. Трансформації зазнали також і норми англійського законодавства, зокрема вчена зупинилася на «Nabeas cogrus», від якого відштовхувалася Катерина II, запроваджуючи віддачу на поруки, поширюючи її на значно меншу кількість випадків порівняно з Англією²¹.

Подібну оцінку дістав совісний суд й у дослідженні Н.М.Єфремової, котра зауважила, що принципи його діяльності тісно відображали співвідношення категорій права та моралі, закону і справедливості²².

Окремо слід назвати довідкові видання, які, хоча й перебували обабіч історичних праць, проте зуміли, обминаючи, настільки це було можливим, політичні оцінки, нагромадити значний фактографічний матеріал, що сфокусувався в такий популярний свого часу дослідницький напрямок як історія державних установ. Найперше йдеться про видання кафедри історії державних установ та громадських організацій Московського історико-архівного інституту, котрі готувалися у межах потреб фахової освіти архівістів. До них належать такі праці як «Государственные учреждения России в 18 в.» А.В.Чернова (Москва, 1960), «История государственных учреждений до Великой Октябрьской социалистической революции» М.П.Єрошкіна, А.В.Чернова, Ю.В.Куликова (Москва, 1965), а також видання, що стало хрестоматійним: «История государственных учреждений дореволюционной России» (3-е изд. Москва, 1983) М.П. Єрошкіна. У цих та подібних працях зазначено про функціонування губернського совісного суду як окремої установи, а також здійснено спробу визначити її юрисдикцію. Квінтенсенцією такого довідкового спрямування стала підготовка Всеросійським науководослідним інститутом документознавства й архівної справи ґрунтового словника-довідника «Государственность России», де вміщено підсумовуючу статтю Т.Н.Проянкіної «Совестный суд»²³.

Західна історіографія також має значні напрацювання щодо совісного суду, які не поступаються російським, а у багатьох аспектах і перевершують їх своїм витонченим аналізом законодавчої традиції, особливо щодо ідей, запозичених Катериною II для створення совісного суду в Російській імперії. Так, Зенон Когут, відмітивши совісні суди у реформаторській діяльності імператриці, вважав їх “далеким відлунням принципу *habeas corpus*” через те, що вони розглядали справи помилкових арештів без пред’явлення обвинувачення, а також ті, що не підпадали під загальну систему судочинства (справи підлітків та божевільних, ворожбитства) й підкреслив його посередницькі повноваження (арбітра), як і виборність судових засідателів від дворян, міщан та державних селян²⁴.

Не обминула увагою совісні суди й Ісабель де Мадаріага, яка, крім того, помітила ініціативу Катерини II щодо розподілу функцій між адміністрацією і судом, взаємодію місцевої влади з виборними представниками суспільства, а також заснування окремих судових інстанцій для кожного стану. Це дозволило їй стверджувати про певну участь громадськості в місцевому управлінні, як і про нереалістичність міркувань імператриці, котра, не виходячи за межі правого поля, намагалася ввести в російську юриспруденцію новий принцип совісних судів. З’ясувавши суть дискусійних питань російських істориків та правників про джерела совісного суду, І.Мадаріага схилилась до великої Енциклопедії, а не «Коментарів англійських законів» Вільяма Блекстона. Одна із статей французької Енциклопедії високо поцінила англійський суд лорда-канцлера, а тому Катерина II об’єднала низку його принципів і деяких положень закону *habeas corpus*²⁵.

Чи не найглибше до розуміння проблеми совісних судів наблизилася британська історик-архівіст доктор Джанет Хертлі з університету Ексетера²⁶, яка на основі російського законодавства, зокрема «Учреждений для управления губерний», з’ясувала їх юрисдикцію, спеціально зупинившись на злочинах, вчинених при несприятливих обставинах, внаслідок яких правопорушник самими ними отримував покарання, що перевершувало будь-яку розплату, встановлену судом, а також на арбітражних можли-

востях совісного суду при розгляді ним майнових суперечок. До того ж, нею було детально з'ясовано не властиві для російського судівництва риси, що завдяки совісному судові воно отримувало. Серед них: повага до ближнього, право на недоторканість особистої свободи, довіра до громадянина, звільнення з під варті під заставу (якщо правопорушник не образив верховної влади, не був запідозрений у зраді, не вчинив убивства й злочинства), а також пошуки примирення (а не покарання) на основі третейського судового рішення фігурантів процесу. Ці нові риси дозволили їй слідом за іншими дослідниками віднести совісний суд до найцікавіших та найоригінальніших запроваджень губернської реформи 1775 р. Д.Хертлі проаналізувала також здобутки практично всієї російської історіографії судової системи Катерини II, чітко виокремила позиції Григор'єва, Бараца, Павлової-Сильванської в питанні запозичень імператрицею основних ідей європейського судоустрою. Однак найбільш вартісним є те, як сама авторка тлумачила питання про джерела совісного суду. Нею також чітко було зазначено *Habeas Corpus Act*, той законодавчий акт, що його 1679 р. схвалив англійський парламент і на основі якого визначалися правила арешту особи й можливості вимоги їх дотримання. Окремо були названі позиції, що їх могла запозичити Катерина II з чотиритомних «Коментарів до англійських законів» В.Блекстона, зокрема щодо станового суду. І все ж дослідниця в принципі поділяє думку Ісабель де Мадеріаги, що імператриця вперше почерпнула ідею про совісні суди з французької Енциклопедії, а не з Блекстона.

З'ясовуючи історію англійського судівництва, зокрема формування суду лорда-канцлера, про який так багато писав Вільям Блекстон, Джанет Хертлі з'ясувала, чому на російському ґрунті не прижилися його традиції. На її переконання, аби Росія отримала совісний суд у такому вигляді, як його собі уявляла Катерина II, то він би, справді, став окремою та досить важливою судовою владою в державі. Й тим не менше, вона вважала, що совісний суд, хоча і не став втіленням усіх ідей імператриці, однак відіграв помітну роль, увівши пом'якшуючі обставини та наблизивши правосуддя до населення. За його допомогою пришивидшувався розгляд майнових справ, на відміну від затяжних процедур звичайного суду.

Сучасна московська дослідниця Л.Ф.Писарькова високо оцінила появу совісних судів, вважаючи, що вони відігравали роль третейського суду та були новим явищем не лише в Росії, а й у Європі. Разом з іншими, створюваними Катериною II установами, совісні суди свідчили про нове спрямування діяльності виборних посадовців, служба котрих визначалася не лише потребами державної скарбниці, а і налагодженням громадських справ²⁷. У монографічному дослідженні нею були не лише підтверджені попередні висновки, а й висунуто нові. Зокрема Л.Ф.Писарькова висловила переконання, що совісний суд мав всестановий характер²⁸. До того ж, нею уточнено цілу низку заходів, які передували запровадженню совісних судів. Для них було побудовано або відведено відповідні приміщення в губернських присутствених місцях, і місцеві спільноти забезпечувалися певною кількістю текстів законодавчого акту, проведено також вибори засідателів від станів. З'ясовано штатні розписи совісного суду 1786 р. та розміри жалування совісного судді 1796 р. Однак, віддаючи перевагу запроваджуваним адміністративним установам й їх бюрократичному апарату, дослідниця все ж мало місця приділила совісному суду.

Всестановим совісний суд був названий і в «Социальной истории России» Б.М.Мироновим, який у цілому високо оцінив судову реформу Катерини II за намагання відділити судову владу від адміністративної, подолання багатоступінчастості та відмову поєднувати в одному суді розгляд цивільних і кримінальних справ, спробу спростити складне й непрозоре судове діловодство. При цьому ним було висловлене міркування, що всестановість суду полягала в розгляді злочинів усіх станів за встановленою номенклатурою, але сам він відбувався у станових присутствіях: дворянські засідателі судили дворян, купці – купців і т. д.²⁹

Сучасна дослідниця Т.Л.Мігунова, поставила перед собою завдання з'ясувати обставини виникнення і функціонування судів совісті в адміністративно-судовій системі Катерини II, яке нею було реалізовано у цілій низці статей та монографій, наведених у тексті автореферату до дисертації на вчену ступінь доктора юридичних наук³⁰. Авторці вдалося з'ясувати, що ідеологічною базою перетворень у судовій галузі стали надбання західноєвропейського Просвітництва, які верховна влада черпала в творах Ш.Монтеск'є, Д.Дідро, С.Пейфендорфа, Дж. Локка, В.Блекстона й інших мислителів. Нею враховувалися також і погляди представників реформаторських кіл російського тогочасного суспільства. Тетяна Мігунова, підсумовуючи свої спостереження, висловила переконливу думку, що на совісні суди імператриця поклала громадянсько-правові функції захисту прав особистості та ухвалення вироків на основі справедливості (по совісті). Їх впровадження свідчило про спробу вийти за межі станового суду й створення всестанового правосуддя. Однак, дослідниця зауважила, що совісний суд, незважаючи на тривале існування, не прижився у Росії та його діяльність залишилася лише коротким епізодом в історії її юриспруденції.

Українська радянська історіографія практично не цікавилася совісними судами, як через цілеспрямоване обмеження тематики історичних досліджень, в якій переважали сюжети класової боротьби й історії соціально принижених класів, так і через певну зневагу до державотворчих заходів Катерини II, що розцінювалися українською стороною, як ворожі її державності та незначущості напрямків діяльності совісного суду для життя тогочасних спільнот. Підготовка багатотомної Юридичної енциклопедії, робота над якою зосередилася в Інституті держава й права ім. В.М.Корецького НАН України, змусила звернути увагу істориків права на совісний суд. В.В.Бурман підготував про нього досить докладну статтю, в якій визначено його юрисдикцію та його місце в судовій ієрархії влади, де вказано про поділ у ньому справ на цивільні та кримінальні. Зазначено також порядок їх надходження на розгляд цієї судової колегії і спрямування вироків і рішень на виконання до нижнього земського суду, городничого та губернатора. Щоправда, автор статті потрапив у пастку стверджувальної інформації законодавчих актів, коли вказав про можливість подання апеляції до Вищого совісного суду. Останнього, як відомо, не було створено, але про нього йшлося як про чинний в «Учреждениях для управления губерний». На відміну від інших подібних статей автор досить детально розглянув припинення діяльності совісного суду, що хоча й переставав існувати як самостійна установа 1866 р., проте його функції передавалися товаришам голів кримінальної і судової палат, що створювалися на основі статутів 1864 р.³¹. Сприяла активізації наукового інтересу до українських правових ідей позаминулих століть й підготовка багатотомного видання цього ж Інституту, кілька томів

якого ввібрали праці з юриспруденції останньої чверті XVIII й усього дев'ятнадцятого століття. У п'ятому томі вміщено статтю І.Б.Усенка, присвячену С.Ю.Десницькому та працю останнього «Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности имения и различных состояниях общежителства»³².

Якщо спробувати підсумувати результати історіографічного аналізу, то можемо констатувати наступне. У науковій літературі найбільше уваги зверталось на теоретичні питання запровадження й юрисдикції совісного суду через аналіз законодавчого акту «Учрежденный для управления губерний Всероссийской империи». Спроби з'ясування цього питання змушували дослідників виявити його рецепції з європейського та українського права, як й авторство статей законодавчого акту 1775 р. про совісний суд. Ця справа виявилася досить складною, а разом з тим і перспективною для розуміння відмінностей європейського та російського світоустрою. Непростою виявилася й проблема визначення такої категорії в характеристиці совісного суду, як його становість і всестановість.

Значно менше уваги спрямовувалося на питання адекватності реалізації спектра ідей совісного суду на практиці. Мало з'ясованими залишалися такі з них: коли і в яких варіаціях він функціонував на катерининських засадах, а в яких – ні та чому. Інакше кажучи, котрі з теоретичних положень совісного суду були реалізовані у судових практиках і на яких саме територіях. Більшість істориків зосередили свою увагу на катерининському періоді діяльності совісного суду, а функціонування відновленого в олександровський період залишилося поза їх увагою. Питання ж припинення діяльності совісного суду з перенесенням його функцій до судових палат залишилося практично не з'ясованим. До таких слід віднести й специфіку функціонування совісного суду на українських територіях, де людність до входження у склад Російської імперії мала соціальний досвід функціонування подібних судових органів. Як і питання, наскільки ефективною була діяльність совісного суду, чи став він механізмом захисту людини на низовому житейському рівні. Чи його діяльність сприяла викоріненню вад суспільства, окремої особи та якщо так, то в який спосіб йому це вдавалося? Якою процедурою користувалися судді та до яких покарань вони вдавалися? Плідною нам видається й дослідницьке завдання соціоетнічного складу совісного суду, а також освітнього рівня його членів, їх авторитетності. Як і спроба дізнатися, у який спосіб відбувалося висування на посади суддів та засідателів, і кого пропонували виборці – людей конформістського складу, а чи лідерів, активних учасників місцевого життя. Як відбувалося їх відкликання або заміна, в разі допущення помилок, не виконання вказівок представників адміністративної влади і до яких застережень ті вдавалися тощо.

Дослідивши ці питання, можна дати відповідь на головне з них, чи насправді совісний суд сприяв зміцненню законності, встановлюючи межу між добром і злом, справедливістю й безправ'ям та врешті-решт, а чи відповідав він своїй екзотичній назві, а чи його назва була лише грою приємних вухові звуків?

¹ Серед досліджень, присвячених совісним судам, коли розглядалися справи окремих відомих осіб, вдалося виявити лише одну статтю, що її підготував історик літератури та суспільних

рухів П.С.Щоголев (1877–1931) для журналу «Былое» (1906. – № 4. – С.107–124). У ній ішлося про правобережного селянина С.М.Олійничука, відомого автора рукописного твору «Исторический рассказ природных или коренных жителей Малороссии Заднепровской...», і котрого було заарештовано Третім відділенням Власної його імператорської величності канцелярії.

² *Градовский А.Д.* Начала русского государственного права // Собрание сочинений. – Изд. 2. – Санкт-Петербург, 1904. – Т. 9. – Ч. III: Органы местного управления в России. – С.115–116.

³ *Лохвицкий А.В.* Губерния, ее земские и правительственные учреждения. – Санкт-Петербург, 1864. – С.209.

⁴ *Барац Г.* Очерк происхождения и постепенного затем упразднения в России совестных судов и суда по совести: Ист.-юрид. этюд // Журнал гражданского и уголовного права. – 1893. – Кн. 3. – С.1–40.

⁵ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права. – Изд. 6. – Санкт-Петербург, 1909. – С.257.

⁶ *Григорьев В.А.* Реформа местного управления при Екатерине II. – Санкт-Петербург, 1910. – С.247–256.

⁷ *Латкин В.Н.* Ученик истории русского права периода империи. – Санкт-Петербург, 1909. – С.602.

⁸ *Коркунов Н.М.* Русское государственное право. – Санкт-Петербург, 1909. – Т.2: Часть особенная. – С.432.

⁹ *Вербловский Г.Л.* Совестные суды // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Санкт-Петербург, 1900. – Т. XXXа. – С.302.

¹⁰ *Любавский М.К.* История царствования Екатерины II: Курс читанный в имп. Московском университете весной 1911 года. – Санкт-Петербург, 2001. – С.99.

¹¹ *Романовский В.Е.* Государственные учреждения древней и новой России. – Изд. третье, исправ. и доп. – Москва, 1911. – С.400.

¹² *Кизеветтер А.* Совестные суды при Екатерине II // Воспитание и правопорядок. – 1992. – № 1-2. – С.75.

¹³ *Кнорринг Н.Н.* Очерки по истории Тульского совестного суда в Екатерининское время. – Харьков, 1917. – С.4.

¹⁴ *Романович-Славатинский А.В.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – Санкт-Петербург, 1870. – С.467–468.

¹⁵ *Корф С.А.* Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – Санкт-Петербург, 1906. – С.103.

¹⁶ *Екатерина II: Pro et contra: Антология / Сост., прим., вступ. статья С.Н.Ислюля.* – Санкт-Петербург, 2006. – 1064 с.

¹⁷ *Иконников В.С.* Киев в 1654–1855 гг.: Исторический очерк. – К., 1904. – С.62.

¹⁸ *Андреевский А.* Деятельность Киевского совестного суда в первый год его существования // Киевская старина. – 1891. – Кн. 7. – С.81–95.

¹⁹ *Багалея Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования: Историческая монография. – Харьков, 1912. – Т. 2: XIX – начало XX века). – С.229.

²⁰ *Рибаков І.* Совісний суд на Україні // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К., 1928. – С.33–44.

²¹ *Павлова-Сильванская М.П.* Социальная сущность областной реформы Екатерины II // Абсолютизм в России (XVII–XVIII вв.): Сб. статей. – Москва, 1964. – С.486, 488.

²² *Ефремова Н.Н.* Судостроительство России в XVIII – первой половине XIX в. (историко-правовое исследование). – Москва, 1993.

²³ *Государственность России: Словарь-Справочник.* – Москва, 2001. – Кн. 4 (Р-Я). – С.129–130.

²⁴ Козун З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. – К., 1996. – С.181–182.

²⁵ Мадариага Исабель де. Россия в эпоху Екатерины Великой. – Москва, 2002. – С.449.

²⁶ Hartley J. M. Catherine's Conscience Court – An English Equity Court? // *Russia and the West in the Eighteenth Century* / A.G. Cross, ed. – Newtonville, Mass., 1983. – P.306–318.

²⁷ Писарькова Л.Ф. Развитие местного самоуправления в России до Великих реформ: обычай, повинность и право // *Отечественная история*. – 2001. – № 3. – С.27.

²⁸ *Ее же*. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века. – Москва, 2007. – С.410.

²⁹ Миронов Б.Н. Социальная история России пери ода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданського общества и правового государства. – Санкт-Петербург, 2000. – Т. 2. – С.51.

³⁰ Мигунова Т.Л. Административно-судебная и правовая реформа Екатерины Великой: Историко-правовой аспект. – Автореферат дис. д-ра юрид. наук. – Владимир, 2008. – С.52–61. Назву головні: Мигунова Т.Л. Административное устройство и судебная система в реформах Екатерины II. – Санкт-Петербург, 2001; *Ее же*. Право, администрация и суд в реформах Екатерины Великой: Монография. – Санкт-Петербург, 2002; *Ее же*. Совестный суд Екатерины II // *Закон и право*. – 2007. – № 2; *Ее же*. Учреждение «Совестного суда» в России // *Вестник Саратовской государственной академии права*. – 2008. – № 3 та ін.

³¹ Буран В.В. Совісний суд // *Юридична енциклопедія*. – К., 2003. – Т. 5 (П-С). – С.539.

³² Антологія української юридичної думки. – К., 2003. – Т.6: Цивільне право. – С.26–46.

РОЗДІЛ V ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

УДК (477): 342.53 (470+571)

О.П. Ресніт
(м. Київ)

УКРАЇНЦІ В ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

В статті всебічно проаналізовано участь українців в діяльності Державної Думи Російської імперії, а також виборчі права та настрої виборців. Автором дослідження ґрунтовно показаний хід виборчої кампанії, висвітлено втручання у неї властей, а також реакцію виборців на тиск влади у сфері їх волевиявлення на виборах.

В статье тщательно проанализировано участие украинцев в деятельности Государственной Думы Российской империи, а также избирательные права и настроения избирателей. Автором исследования всесторонне показан ход избирательной кампании, показано давление властей на волеизъявление избирателей, а также реакция избирателей на попытки властей ограничить реализацию из права выбора.

The article carefully analyzed the participation of Ukrainians in the State Duma of the empire, as well as voting rights and the mood of voters. The author of the study comprehensively shows the progress of the campaign, shown, government pressure on the will of voters, as well as the reaction of voters in the authorities' attempts to limit the realization of the right of choice.

Масові революційні виступи 1905 року в Російській імперії змусили правлячі кола шукати шляхи виходу з соціально-політичної кризи. 17 жовтня 1905 року імператор Микола II видав маніфест про демократичні свободи. Проголошувалися свобода слова, совісті, зборів, союзів, недоторканність особи. Маніфест запроваджував народне представництво – Державну Думу, до компетенції якої були віднесені законодавчі функції. Російський імператор гарантував «непорушне правило, щоб, – як вказувалося у документі, – ніякий закон не мав сили без ухвали Державної Думи, та щоб вибраним від народу забезпечена була можливість справжньої участі в нагляді за законністю дій ... властей»¹.

Указом від 11 грудня 1905 року та іншими актами визначався порядок виборів до Державної Думи та встановлювалася двопалатна структура законодавчого органу. Верхня палата – Державна Рада – мала затверджувати рішення нижньої палати – Державної Думи. Половина складу Державної Ради призначалося урядом, решта – обиралися. Державна Дума виглядала як народне представництво. Але виборчі права громадян обмежувалися майновим цензом, а самі вибори мали багатоступеневий характер. Поміщики і міщани мали двоступеневу, промислове робітництво – триступеневу, а селяни – чотириступеневу систему обрання своїх депутатів². В українських землях

Російської імперії в результаті багаторівневого голосування право безпосередньої участі у виборах народних обранців одержали лише 1477 осіб³, серед яких 576 були землевласниками, 507 – селянами та 394 – міськими мешканцями⁴.

Виборча кампанія проходила в умовах жорстких громадянських конфліктів та переслідування прогресивних демократичних елементів царськими властями. Не всі політичні партії погодилися взяти участь у виборах. Радикальні ліві сили вважали за необхідне збройним шляхом боротися за повалення самодержавства і встановлення республіканського ладу. Помірковані праві та центристські політичні партії вважали оголошені імператором реформи кроком назустріч революційним настроям народу і взяли участь у виборах. На території українських губерній Російської імперії передвиборчу агітацію активно проводили Українська радикально-демократична партія, Українська народна партія та інші політичні сили.

Власті вживали заходів з недопущення обрання у Державну Думу політично «неблагонадійних» осіб. Виборча кампанія супроводжувалася обшуками партійних активістів, арештами, порушенням судових справ, провокаціями і дезінформацією виборців. Однак, вони виявили здатність протистояти тиску властей, які своїми діями лише мобілізували населення до політичної активності та виваженого добору кандидатів у законодавчий орган. Обрані за таких умов депутати користувалися великою довірою народу, а формування передвиборчих програм часто відбувалося у ході проведення національних маніфестацій. Наприклад, мешканці села Турівки Київської губернії: чоловіки і жінки, дорослі і діти, – зі сльозами на очах і в супроводі оркестру 3,5 версти проводжали свого обранця в Думу – селянина А.Грабовецького. Останньому було вручено від односельців адрес, в якому висловлювалися сподівання щодо його самовідданості у справі захисту інтересів українського народу. «Ми впевнені, що Ви будете вірним і рідним сином України», – зазначали селяни. Мешканці п'яти сіл околиць Канева наказ депутатам Державної Думи склали на могилі борця за визволення українського народу поета Тараса Шевченка. Селяни вимагали «звільнити всіх наших героїв-борців за народ, яких вороги народу піддали нестерпним мукам, гноять по тюрмах і каторгах», також загального, рівного виборчого права і таємного голосування⁵.

Загалом політичні настрої українських виборців Російської імперії сконцентрувалися у вимозі «землі і волі», в якій виражалися сподівання на вирішення проблем малоземелля селянських господарств та надання демократичних свобод, у тому числі й права на національне самовизначення⁶.

Багатонаціональний характер Російської імперії зумовив відповідний склад депутатського корпусу Державної Думи. «Різноманітність облич, одягу і мови. Великоросійське вбрання, малоросійські* свитки, мусульманські чалми ... все змішується, дивовижно озираться одне на одного. Російська мова перемішується з польською, татарська з малоросійською», – згадував очевидець про перші збори депутатів Думи⁷. Від українських земель до Державної Думи було обрано 102 представника. За становим походженням 35 з них були дворянами, 5 – міщанами, 1 священник. Найбільше було

* У Російській імперії представники російського народу часто називали українців „малоросійським народом”, „малоросами”.

селян – 58. Однак реальний соціальний статус визначався не лише належністю до певного суспільного стану. Серед селян тільки 34 займалися землеробством, а решта належала до різних прошарків: 8 були робітниками, 5 – сільськими урядниками, 7 – із сільської інтелігенції, ще один селянин за походженням належав до міської культурної еліти⁸. Відомо також, що до складу українських депутатів входило 24 поміщика та 26 представників міської інтелігенції⁹.

Серед депутатів, обраних в українських землях, були відомі політичні і громадські діячі та вчені. Посаду заступника голови Думи обійняв висуванець Харківської губернії професор Гредескул. У складі депутатського корпусу працювали представники українських губерній Російської імперії: всесвітньо відомий вчений, один з кращих в Європі знавців парламентаризму та конституційного права Максим Ковалевський, фахівець у галузі німецького права Григорій Іолос, статистик і економіст Леонід Яснопольський та інші науковці¹⁰.

Практично усі обранці від українських земель були людьми демократичних поглядів, готовими до напруженої боротьби за кращу долю народу та самопожертви. Один із депутатів Думи, висуванець Чернігівської губернії поміщик Олексій Свечин, обстоюючи ідею обмеження поміщицького землеволодіння, розтлумачував свою позицію так: «Вам дивно, панове, що я – великий землевласник, висловлюю такі погляди; пояснюю. ... Краще відмовитися від деяких матеріальних благ, але жити у вільній країні»¹¹.

За партійною належністю депутати від України не були однорідним колективом. Значна частина належала до загальноросійської партії конституційних демократів – понад 30 осіб. Решта депутатів ввійшла до фракцій трудової групи, октябристів, соціал-демократів, польського кола та демократичних реформ¹². Водночас за ініціативи лідера українського національного руху Михайла Грушевського та групи депутатів – Володимира Шемета, Іллі Шрага, Павла Чижевського, – представники України в Думі, не пориваючи зв'язку з політичними силами загальноімперського характеру, створили свою українську парламентську фракцію¹³. Очолював її роботу земський діяч з Чернігова, адвокат за фахом і дворянин за соціальним походженням Ілля Шраг¹⁴. До складу фракції входило 44 члени Державної Думи¹⁵, обрані від різних губерній, що охоплювали територію українських земель: Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Катеринославської та Бессарабської губерній. Серед них було 4 робітники, 19 селян, решта – представники інтелігенції: земські службовці, вчені, адвокати, судді, вчителі. Загальною метою фракції, за словами одного з її лідерів Володимира Шемета, стала реалізація конкретних вимог українського народу: «Політична автономія України в межах етнографічних, запровадження української мови в школах початкових, середніх і вищих, у судах та всіх місцевих адміністративних установах ... та ... вирішення ... земельного питання в Україні відповідно до устремлінь та поглядів українського народу з незаперечною умовою, щоб ... земля поступила ... у власність ... Україні»¹⁶.

Фракція мала свій друкований орган – журнал «Український вісник», завданням якого було «показати місце і значення України» та «сприяти справедливому вирішенню національного ... питання»¹⁷. Журнал став рупором кращих українських наукових сил. На його сторінках публікувалися праці відомих в Україні, Російській імперії в цілому та за її межами вчених: Михайла Грушевського, Михайла Тугана-Барановського, Олександра Руссова, Івана Франка та інших.

Громадськість українських земель з великими сподіваннями зустріла звістку про створення української парламентської фракції, члени якої отримували масу вітальних телеграм з різних куточків України: Києва, Чернігова, Полтави, Лубен, Катеринослава, Миколаєва, Кам'янець-Подільського та інших міст і сіл. У вітаннях на адресу українських депутатів висловлювалася впевненість, що вони будуть послідовно боротися за автономію України, українізацію освіти й органів влади та вирішення аграрного питання. Телеграми зі словами підтримки та сподіваннями на братню допомогу з боку депутатів Державної Думи надійшли й від представників українських земель Австро-Угорської імперії. «Коли будете обстоювати за своїм, то й нам допоможете», – писали українські селяни з Галичини¹⁸.

Українські депутати Державної Думи Російської імперії доклали максимум зусиль, щоб виправдати сподівання виборців. Головним підсумком роботи української парламентської фракції була розробка і затвердження «Декларації про автономію України» як програми своєї діяльності та основи для законопроекту про національно-територіальний устрій. Її автором виступив Михайло Грушевський, який намагався при підготовці документа використати європейський досвід парламентаризму в Австро-Угорщині. Декларація передбачала надання українським землям Російської імперії національно-територіальної автономії. Планувалося функціонування вищого законодавчого органу автономної України – сейму, центральних та місцевих органів управління краєм. Також передбачалося, що спеціальними законами будуть створені рівні умови для розвитку мов усіх народів Російській імперії, забезпечено права національних меншин, запроваджено викладання національними мовами в освітніх закладах¹⁹.

Декларація постала як програма глибокого реформування державно-територіального устрою Російської імперії, перетворення її на федеративну державу. Передбачалося чітке розмежування повноважень між загальноімперськими органами влади та автономними краями. При цьому, як вказував Грушевський, «загальноімперська конституція повинна залишити органам місцевим широку сферу облаштування та нормування місцевих відносин, з правом законодавчої та іншого роду ініціативи по відношенню до органів центральних, забезпечить такий порядок, при якому економічні потужності краю ... поступали б на задоволення місцевої культури та господарського життя»²⁰.

Декларація відповідала прагненням широких кіл громадськості України та усіх народів, що населяли Російську імперію, втілення її положень у життя створювало умови для вирішення нагальних національних проблем.

У Державній Думі розглядалося два законопроекти щодо аграрної реформи. Перший законопроект був внесений від партії конституційних демократів 42 депутатами, серед яких 9 – з українських земель. Він передбачав передачу селянам у користування за помірну плату державних, церковних, а також частини поміщицьких земель. Другий законопроект, підготовлений трудовою групою, у разі прийняття проголошував усі землі держави загальнонародною власністю і передавав їх безпосереднім виробникам сільськогосподарської продукції – селянам. Із 38 засідань Державної Думи першого скликання 16 було присвячено обговоренню аграрного питання. Стосовно нього було заслухано 150 членів Думи. Більше 30 виступів пролунало з вуст українських депутатів²¹. Практично усі представники українських земель висловлювалися за радикальні перетворення в аграрній сфері країни²². При цьому більшість схилилася до за-

конопроекту земельної реформи, внесеному партією конституційних демократів²³, однак з поправками щодо врахування національних особливостей у процесі реалізації аграрних перетворень.

Аграрні проблеми розглядалися у тісному зв'язку з вирішенням питання про національно-територіальну автономію та становленням демократичного ладу. Михайло Грушевський з цього приводу зазначав, «якщо б Дума ... відклала зовсім вирішення аграрного питання, це безповоротно скомпрометувало б її в очах народу, скомпрометувало б конституційний лад взагалі ...». А розв'язання проблем земельного голоду вимагало, з точки зору Грушевського, врахування місцевих умов і, таким чином, ставило на порядок денний «питання про поєднання аграрної реформи з децентралізацією державного устрою на принципах обласної та національно-територіальної автономії»²⁴.

Позицію Михайла Грушевського активно підтримували українські депутати Державної Думи. Голова української парламентської фракції Ілля Шраг у своїй промові на засіданні Думи вказував, що «умови, за яких може бути розв'язане аграрне питання, уявляються у високій мірі різноманітними, у залежності від місцевості ... та умов, в яких живе народ»²⁵. Інший авторитетний український депутат Володимир Шемет зазначав: «Земля і автономія тісно зв'язані з уявленнями про благо українського народу, і з цим потрібно рахуватися і при вирішенні такого важливого соціального питання як аграрне, треба мати на увазі, що Україна не тільки частина держави, але й нація, і в набагато більшій мірі нація, ніж частина держави»²⁶. Українські депутати виступали за те, що фонди земель сільськогосподарського призначення, з яких мало відбуватися наділення селян землею, повинні підпорядковуватися національно-територіальним органам влади, а не загальноімперським владним структурам.

Депутати, обрані українськими виборцями, активно проявили себе у справі обстоювання демократичних засад організації державного управління в Російській імперії. Це, зокрема, проявилось в поданні адреси імператору Миколі II від Думи з відповідними пропозиціями. Безпосередню участь у написанні адреси на ім'я імператора взяли українські депутати Локоть, Муханов, Назаренко, Рижков, Шемет, Щефтель та Щепкін. Активно повели себе представники українських земель і у процесі обговорення та доопрацювання тексту звернення до царя. Чимало народних обранців виступило із закликом ліквідації верхньої палати парламенту – Державної Ради. За справедливим твердженням депутатів, верхня палата покликана була лише блокувати рішення народного представництва, яким виступала Державна Дума. «Як це буде так, що Дума буде думати, – з неприхованим гнівом говорив депутат від Полтавської губернії Микола Онацький, – а Державна Рада в одну хвилину скасує всі законопроекти?» Депутати вказували, що характер обрання верхньої палати та її функції не відповідають часу і гальмують прогресивні зміни у державному устрої. «У нову будівлю ставляться гнилі і старі колоди, які будуть псувати усю споруду», – говорив з цього приводу представник Катеринославської губернії Рижков²⁷.

Серйозні зауваження до проекту звернення до імператора висловив висуванець Харківської губернії професор Максим Ковалевський. Як один з кращих в Європі знавців конституційного права, він аргументовано довів необхідність розширення повноважень Державної Думи, перетворення її на повноцінний законодавчий орган. За пропозицією Ковалевського, в адрес на ім'я імператора було включено положення про

право Думи на законодавчу ініціативу та формування бюджету держави. Загалом 21 український депутат взяв участь в обговоренні і вніс пропозиції до остаточної редакції послання до царя²⁸.

Важливе значення в демократизації державно-політичної системи мало обстоювання принципу загального виборчого права. За рівність громадян у виборчих правах виступили українські депутати Заболотний, Михайличенко, Тесля, Миклашевський, Рижков²⁹.

В умовах революційних подій 1905–1906 років, жорстокого придушення царськими властями народних виступів, свавілля органів правопорядку, радикалізації методів діяльності ряду політичних сил велику актуальність мало питання про протидію порушенню громадянських прав і свобод. Маса учасників політичних акцій потрапила до тюрем, отримала різні терміни ув'язнення, піддавалася фізичному та морально-психологічному тиску, була засуджена до страти. Члени української фракції вже від початку роботи Державної Думи активно включилися у процес захисту громадянських прав. Загалом більше 50 виступів пролунало з уст українських депутатів на захист людей. Народні обранці вимагали амністії політичним в'язням, скасування смертної кари та рівності громадян перед законом. Наприклад, депутати від Чернігівської губернії Петро Кириленко та Микола Миклашевський запропонували вимагати суду над урядовцями, причетними до беззаконня. На розгляд Думи було винесене питання про розробку законопроекту про рівність громадян, яке порушив 151 депутат, у тому числі 35 депутатів від України³⁰. Він був покликаний усунути усі обмеження, що існували для певних станів, націй, членів релігійних конфесій та осіб жіночої статі. В обговоренні законопроекту взяли участь українські депутати Ковалевський, Локоть, Рижков і Заболотний. Зокрема, Локоть висловився за скасування станів, Рижков і Заболотний обстоювали необхідність рівності у правах жінок і чоловіків. За наслідками обговорення було створено комісію з 33 членів Думи для вироблення відповідного законопроекту. У складі цієї комісії працювала й група депутатів з України³¹.

Широкої практики набуло подання депутатських запитів стосовно беззаконь, що чинили власті та певні політичні сили в українських землях. Особливо відзначився у цій справі представник Полтавської губернії селянин Андрій Тесля. Із 383 запитів членів Державної Думи він підписав 71 депутатське звернення³².

Важливе значення у захисті природних прав громадян мав відіграти закон про скасування смертної кари. Обговорення його відбувалося у складній соціально-політичній ситуації, коли власті чинили перешкоди революційним виступам народу, а уряд наполягав на відтермінуванні прийняття законодавчого акту. У зв'язку з цим серед депутатів існувала велика стурбованість наслідками скасування смертної кари, побоювання, що закон не пройде через Державну Раду або його виконання саботуватиметься. Але депутати були сповнені рішучості довести справу до логічного завершення, навіть ціною розпуску Думи. «Або ми, або цей сплюндрований країну старий режим», – говорив з цього приводу представник Чернігівської губернії Локоть. «... Ми повинні дати хід нашому законодавчому апарату, і якщо і він виявиться безсилим, то ми будемо мати підстави сказати народу, що ми вичерпали всі можливості, що у нас були, і що ми маємо залишити те місце, яке займаємо», – зазначав заступник голови Думи, депутат від Харківської губернії професор Гредескул. Незважаючи на заперечення урядових кіл депутати ухвалили закон про скасування смертної кари³³.

Представники українських земель у Державній Думі також брали участь у розробці закону про свободу зібрань та асигнування 15 млн руб. на допомогу голодуючим. При цьому 20 українських депутатів як члени різних комісій Думи займалися вивченням фінансового становища в державі з метою віднайдення необхідних коштів³⁴.

Широким планам перебудови суспільного життя, які виношували депутати Державної Думи, у тому числі й представники України, не судилося збутися. Урядові кола Російської імперії були вкрай стурбовані радикалізмом представницького органу та великим впливом депутатів на виборців, регулярними контактами народних обранців зі своїми земляками, зокрема депутата Вирового з населенням Київської губернії, Рижкова – Катеринославської губернії, Куриленка – Чернігівської губернії³⁵. Політичні наслідки такої ситуації були визнані вкрай небезпечними. Постало питання про усунення загрози законодавчого оформлення народних прагнень на фоні масових виступів, власне, недопущення перемоги революційних перетворень. Імператор Микола II всупереч нормам свого ж маніфесту від 17 жовтня 1905 року вирішив припинити діяльність Державної Думи. 8 липня 1906 року цар своїм указом розпустив Думу і оголосив нові вибори.

Розпуск Державної Думи викликав велике невдоволення народу. Людей охопив відчай, з розпуском Думи зникла надія на розв'язання проблем, які хвилювали суспільство. «... Ми знову залишилися сиротами», «знов нікому заступитися за нас. Нема Думи, нема нашої надії», «нікому про нас піклуватися», «Дума ... була нам як рідна мати», – говорили люди в одному із сіл Волинської губернії. «Хто за нас заступиться?», «без Думи ніхто не допоможе» – вказували селяни з Подільської губернії³⁶. У Чернігівському повіті після розпуску народного представництва селяни зберігали вірність Державній Думі як легітимному органу влади. «Наш уряд – Дума. І хоча вона розпущена, але вона наш уряд», – говорили люди³⁷.

Після розпуску Державної Думи власті вживали заходів з приборкання невдоволення народу. Органи правопорядку вдавалися до репресивних дій, обмежувалася свобода діяльності преси, проводилися роз'яснювальні заходи з дискредитації парламентаризму. Важлива роль у системі протидії революційним виступам відводилася й переслідуванням колишніх членів Державної Думи. Під різними приводами власті намагалися заарештувати та ізолювати від громадськості экс-депутатів. Арештів та заслання зазнали представник Катеринославської губернії Михайличенко, Харківської губернії – Іваницький, Чернігівської губернії – Тарасенко, ряд колишніх членів Думи за розпорядженням міністра внутрішніх справ були звільнені з роботи³⁸.

Спроби перешкодити экс-депутатам продовжити політичну діяльність зустріли велике невдоволення виборців. Народ і після розпуску Думи ставився до них як до своїх обранців і чинив посильний супротив спробам переслідування парламентарів. На ім'я імператора та прем'єр-міністра масово надходили постанови селянських сходів та резолюції мітингів, в яких люди наполягали на звільненні заарештованих членів Державної Думи, при цьому нагадуючи, що депутати повинні користуватися правом особистої недоторканності. Часом виборці вдавалися і до радикальних силових дій на захист народних обранців. Так, при арешті депутата від Чернігівської губернії Тарасенка його прихильники застосували вогнепальну зброю – стріляли у вікна поліцейського начальника та влаштували погром квартири дільничного поліцейстера³⁹.

Особливо широкого резонансу набула справа про арешт депутата від Катеринославської губернії Федота Оніпка. Він був заарештований на підставі звинувачення у скоєнні державного злочину. Оніпко користувався великим авторитетом серед народу, і не лише на Катеринославщині. Селяни на сільських сходах виносили постанови про звільнення депутата, мітинги на його підтримку надсилали телеграми на ім'я голови ради міністрів та голови військового суду з проханням уважно розібратися у цій справі. Зокрема, жителі села Яшалти в телеграмі до прем'єр-міністра говорили: «Насилля над особою нашого народного обранця суперечить християнським законам і терпимо нами бути не може; а якщо кому потрібна його кров, то нехай проливають і нашу ...». У відповідь власті розпочали каральні акції проти населення, депутата Федота Оніпка засудили до заслання⁴⁰.

В умовах високої політичної активності населення та готовності всіляко підтримувати народних обранців у суспільстві формувалися сподівання на успішне вирішення проблем наступним скликанням Державної Думи. «Другу-то Думу, може-таки, зберемо таку, щоб вся за селян і щоб селяни за неї ... і головою і руками ... як за кам'яну стіну!..», – говорив з цього приводу один із українських селян⁴¹.

Вибори до Другої Думи відбулися в січні 1907 року. Шляхом різноманітних адміністративно-правових маніпуляцій, пропагандистських акцій та репресій уряд намагався отримати бажані для себе результати народного волевиявлення. Від виборів усунули селян, які не розраховалися з боргами перед Селянським банком, робітникам часто забороняли брати участь у виборах по міській курії, призначали перевибори, якщо не проходив бажаний кандидат у депутати. Однак попри всі зусилля властей склад нової Думи виявився ще менш прийнятним, ніж у першому скликанні. Ліві партії в умовах послаблення революційних виступів на цей раз не відмовилися від участі у виборах і протестний електорат активно підтримав їх. 17% членів Державної Думи другого скликання становили представники різноманітних соціалістичних течій: соціал-демократи, соціалісти-революціонери, народні соціалісти та інші. Посилилося представництво трудовиків – безпартійних, що виступали за радикальні реформи – з 18 до 20%. Погіршилися позиції лібералів – партія конституційних демократів отримала 24% підтримки замість 38% у першій Думі. Погіршили результат і октябристи – з 8% до 7%. Щоправда в Думу на цей раз потрапили крайні праві, отримавши 63 депутатських місця. Загалом опозиційні до влади сили охопили 68% складу законодавчого органу⁴².

Зі 102 членів Державної Думи, обраних в Україні, більшість була лівої та центристської орієнтації – 65 депутатів, правих нараховувалося 29⁴³. За соціальним становищем більшість народних обранців були селянами – 62 особи⁴⁴. У Державній Думі другого скликання у складі 47 депутатів сформувалася українська парламентська громада, а згодом на її базі українська фракція. Програмою діяльності фракції стало проголошення автономії України, широкого місцевого самоврядування та запровадження української мови в освіті, судочинстві і церкві. Друкованим органом української парламентської громади став часопис «Рідна справа – Думські вісті», який виходив два рази на тиждень за редакцією відомого українського громадського діяча Василя Доманицького⁴⁵. На початку березня 1907 року на своєму другому засіданні громада обрала керівництво у складі семи осіб, серед них – С. Нечитайло з Київської губернії,

А. Наумчак з Подільської, В. Хвіст з Чернігівської, Ю. Сайко з Полтавської. Українська громада в Думі другого скликання відзначалася більшою консолідованістю. Депутати з України були менш схильні до входження у представництва загальноімперських політичних сил, поступово відмежовувалась від участі в їх діяльності. Багато селянських депутатів спочатку пристали до трудової групи, але, з'ясувавши що керівництво трудовиків не визнає існування самостійних українських інтересів, вийшло з неї. Після цієї події депутати, обрані в Україні, припинили членство у фракціях за партійними ознаками. 24 травня 1907 року із міжфракційної української парламентської громади було офіційно створено українську фракцію⁴⁶.

Українська тема у другій Думі отримала значно ширше звучання, ніж у першій. Навіть, незважаючи на ту обставину, що в новому складі Державної Думи було значно менше представників національної інтелігенції, весь комплекс проблем українського народу одержав належну увагу в роботі парламенту.

В авангарді обговорення національних питань стояв депутат від Полтавської губернії Ю. Сайко. Він намагався використовувати кожний привід для порушення українського питання, спонукав інших парламентарів включатися у вирішення проблем національного розвитку. У промовах народних обранців обґрунтовувалося історичне право українського народу на земельні ресурси своєї країни, передачу землі в розпорядження національно-територіальних органів влади⁴⁷. Останні, на думку українських депутатів, повинні були мати завершену структуру і виконувати усі належні для державного утворення функції. Автономна Україна мала постати зі своїм вищим законодавчим органом – сеймом, а також урядом⁴⁸.

Українські депутати, зокрема В. Сахно та С. Чигирик з Київської губернії, В. Хвіст з Чернігівської та інші, активно порушували питання про створення умов для розвитку національної освіти⁴⁹. Ставилися вимоги відкриття українознавчих кафедр у Київському, Харківському та Одеському університетах. Офіційного дозволу на це депутати не змогли добитися, однак професорсько-викладацький склад вищих шкіл України на знак підтримки народних обранців і відповідаючи на прагнення студентської молоді самовільно розпочав переходити на українську мову викладання та включати у навчальний процес дисципліни з історії рідного краю⁵⁰.

Велику увагу відводили українські депутати роботі над законопроектом «Про загальну освіту». Відповідно до їх позиції навчання у школах мало відбуватися рідною для дітей мовою, поряд з вивченням російської мови як окремого предмету. Усі спірні мовні питання в освітніх закладах мали вирішуватися демократично – шляхом референдуму⁵¹.

Як і в Думі попереднього скликання, гостру полеміку викликало аграрне питання. Представники великих землевласників активно обстоювали принцип недоторканості приватної власності. При цьому підкреслювали високий рівень економічної ефективності поміщицьких господарств та агротехнічну відсталість селянського господарювання. У противників великого землеволодіння також знайшлися достойні аргументи. Вони полягали в наведенні даних про низький агротехнічний рівень більшості поміщицьких господарств та ступінь їх фінансової заборгованості, значні витрати з державної скарбниці на підтримку поміщиків тощо. Як аргумент за скасування великого землеволодіння виступало також і жахливе матеріальне становище селянства, зумовлене малоземеллям та економічним визиском з боку держави і поміщиків.

Українська фракція в цілому підтримувала ідею скасування поміщицького землеволодіння і передачі землі селянам. Представники України в Думі часто виступали з промовами, в яких доводили, що народ своєю працею вже давно заплатив за дворянські маєтності. Парламентар від Чернігівської губернії Вовк-Карачевський вказував, що поміщики «повинні повернути народу ту землю, якою вони користувалися, і яку народ полив своїм потом і кров'ю». Депутат від Київської губернії Нечитайло, полемізуючи з прихильниками недоторканості приватної власності, говорив: «Ці землі належать народу. Нам кажуть: «Купуйте їх». Хіба ми іноземці з Англії, Франції та інших країн. Ми народ тутешній: з яких причин ми повинні купувати свою землю. Вона нами вже 10 разів відпрацьована кров'ю, потом і грошима»⁵².

Депутат від Київської губернії Сахно передав Думі настрої своїх виборців щодо земельного питання: «Коли мене посилали сюди селяни, вони наказували мені, щоб я відстоював їх потреби, щоб їм були дані земля і воля, щоб усі казенні, кабінетські, удільні, приватновласницькі та монастирські землі були примусово відчужені безкоштовно, тому що навіть у Писанні сказано: «земля є моєю і не повинна належати нікому». Релігійні підстави передачі землі селянам висував й інший депутат з Київщини – Чигирик. «Світ, природа, земля створені Богом, – вказував він, – а права на цю землю, умови користування створені людьми, а все, що люди створили, люди можуть і змінити, якщо в тому є потреба»⁵³.

У цілому українська фракція підтримала принципи аграрної реформи, запропоновані трудовою групою Державної Думи, які полягали в передачі землі в загальносуспільну власність з подальшим наділенням нею селян. При цьому українські парламентарі наполягали на тому, щоб земельні ресурси України відійшли до крайового національного фонду – поступили в розпорядження українського народу та його національних органів влади⁵⁴.

Члени Державної Думи, обрані від українських земель, брали участь у розробці законів про ліквідацію військово-польових судів та амністію політичних в'язнів. Робота над цими законодавчими актами мала значний суспільний резонанс, широкі кола громадськості сподівалися на захист з боку парламенту жертв царських властей. Органи правопорядку намагалися недопустити санкціонування Думою революційних за характером змін і вдавалися до тиску на народних обранців. Українські депутати В. Сахно, С. Матвіїв, П. Мороз, С. Нечитайло та інші піддавалися обшукам і різного роду провокаціям. Депутату А. Гриневичу Священний Синод погрожував позбавленням сану священника, якщо той не вийде з української фракції⁵⁵.

Друга Дума не виправдала сподівань російського царату, вона як і її попередниця не стала йти на поступки самодержавству, обстоюючи курс на радикальне реформування державно-політичного та соціально-економічного життя. З літа 1906 року царські власті мріяли про слухняну, наповнену своїми прихильниками представницьку установу. Однак страйковий рух та масові селянські виступи в період діяльності першої та другої Державної Думи змушували зволікати з політичним переворотом і закріпленням перемоги над революцією. Лише коли друга Дума впритул підійшла до законодавчого вирішення аграрного питання, урядові кола не стали зволікати і швидко розпочали шукати приводу для розпуску народного представництва та готувати новий проект виборчого закону.

Формальним приводом для припинення діяльності парламенту послужило звинувачення соціал-демократів у підготовці державного заколоту. 3 червня 1907 року вийшов маніфест про розпуск другої Думи та зміни у виборчому законодавстві. Уже з травня органи правопорядку та війська готувалися до придушення масових виступів, які могли виникнути у зв'язку з політичним переворотом. Одразу після розпуску Думи на вулиці були виведені посилені наряди поліції та військові підрозділи, армійські частини взяли під охорону об'єкти залізничного транспорту. Губернатори українських губерній видали постанови про заборону усіх проявів невдоволення політикою властей, за які погрожували тюремним ув'язненням. Київський генерал-губернатор віддав наказ у разі виникнення народних виступів «не робити пострілів бойовими патронами угору»⁵⁶.

З оголошенням маніфесту про розпуск Думи розпочалися масові арешти, обшуки та ліквідація громадських установ і видавництв. У Києві у ніч на 4 червня було заарештовано близько 100 осіб, запідозрених у революційній діяльності, в Одесі – більше 300. Хвиля обшуків і арештів прокотилася по усій території України і дійшла до віддалених куточків. Лише в Костянтиноградському повіті Полтавської губернії у червні 1907 року поліція здійснила близько 80 обшуків. Переслідувань зазнали колишні депутати другої Думи та їх виборники. За ними встановлювався постійний нагляд поліції, у випадку участі в антиурядових акціях їм загрожували арешти і заслання. Різноманітних гонінь зазнала періодична преса. Опублікування матеріалів політичного змісту загрожувало накладенням штрафів і навіть закриттям періодичного органу. Хвиля розправ продовжувалася і надалі, створюючи сприятливі умови для пропагандистської діяльності прихильників політичного курсу російського царизму⁵⁷.

Консервативні поміщицькі кола вимагали від імператора впродовж декількох років не скликати чергову Державну Думу. Але напружена внутрішньополітична ситуація змусила царя і уряд призначити вибори, щоправда вже за новим законодавством. Останнє позбавляло виборчих прав значну частину населення і було покликане забезпечити обрання в Думу тільки великих землевласників, високопоставлених чиновників і промисловців. Нове законодавство про вибори ще більше поглибило нерівність у правах різних станових категорій населення. Більш, ніж удвічі, скорочувалася кількість виборників від промислових робітників та селянства. У той же час збільшувалося число виборників від землевласницької курії. У губерніях з високою кількістю представників поміщицької верстви їм виділялася абсолютна більшість місць у виборчих зібраннях. Наприклад, у Полтавській губернії вказаний показник досягав майже 65%, у Харківській – понад 60%⁵⁸.

За таких умов обрання до Державної Думи представників широких верств населення, опозиційних до влади політиків фактично унеможлиблювалося. Серед депутатів, обраних в українських губерніях, було 57 дворян, 18 селян, 16 священників, 12 чиновників, 4 представника промислових підприємств. За партійно-політичними орієнтаціями майже усі вони у тій чи іншій мірі поділяли урядову політику, спрямовану на придушення революції. 53 депутата у Думі приєдналися до фракцій російських націоналістів, 41 депутат – до октябристів. Опозиційно налаштованих до уряду політиків обрано було мало: 6 конституційних демократів та 2 соціал-демократа⁵⁹. Серед депутатського корпусу 29 депутатів чітко позиціонували себе як захисники національних

інтересів України. Однак такої кількості виявилось замало для створення у Державній Думі самостійної української фракції⁶⁰.

Український народ не покладав великих надій на новий склад Думи. У Полтавській губернії населення заявляло, що від «панської Думи» нічого не чекає. У Харківській губернії люди висловлювали думку, що оскільки Державна Дума обрана, як вони казали, поміщиками і поліцією, то народу на неї сподіватися годі. У Катеринославській губернії говорили, що від Думи «ніякої користі». На відміну від періоду діяльності першої і другої Дум населення, як правило, не лише не підтримувало зв'язків з депутатами від своїх губерній, а й взагалі не знало їх⁶¹.

Однак незважаючи на відсутність у законодавчому органі української фракції, національні сили не полишали спроб за допомогою Державної Думи впливати на політику держави. Щоправда, внаслідок репресивних дій російського царизму практично усі опозиційні партії були в організаційному плані підірвані і не могли дієво себе проявити. В умовах пореволюційних негараздів серед національних інституцій виявилось вповні дієздатним лише громадсько-політичне об'єднання Товариство українських поступовців. За допомогою налагоджених з партією конституційних демократів взаємовідносин ця організація намагалася виносити на розгляд Думи питання про захист національних інтересів українців.

Силами Товариства українських поступовців, українських депутатів та партії конституційних демократів у Державній Думі третього скликання було порушено проблеми українізації початкової освіти та впровадження української мови у судочинстві. У 1908 році 37 народних обранців, які представляли усі фракції, крім соціал-демократів та мусульманської і польської груп, внесли на розгляд законопроект про використання національної мови у початкових школах. Законопроект викликав гостру дискусію, в якій українські інтереси обстоював член партії конституційних демократів, професор Київського університету Іван Луцицький⁶².

У процесі вивчення законопроекту в Раді міністрів Російської імперії глава освітнього відомства Шварц поставив перед урядом вимогу відхилити відповідні пропозиції депутатів. Рада міністрів висловила повну підтримку позиції міністра освіти Шварца. При цьому обер-прокурору Священного Синоду було вказано, що його дозвіл, виданий Подільському єпархіальному начальству, на викладання в школах «малоросійською» мовою є неприпустимим, оскільки навчання повинно вестися «винятково загальноросійською мовою». Обер-прокурор був змушений виправдовуватися і говорив, що «викладання малоросійською мовою» було не обов'язковим і проводилося «у позанавчальний час». Свою позицію щодо законопроекту про впровадження української мови у початкових школах уряд проводив з врахуванням настроїв шовіністично налаштованої частини громадськості. «Клуб російських націоналістів» у Києві стосовно названого законопроекту прийняв резолюцію, в якій стверджувалося про його здатність до ополячення українців і шкідливість для престижу російської мови. У резолюції говорилося, що мета закону – «відучити малоросів від російської мови, а від жаргону Грушевського* до польської мови – один крок», – зазначали російські націоналісти⁶³.

* Так зневажливо російські націоналісти називали українську мову.

Російські депутати за настановами урядових кіл та членів «Клубу російських націоналістів» перешкодили прийняттю закону про введення викладання у початкових школах рідною для українських дітей мовою⁶⁴.

У 1909 році професор Лучицький та трудовик О. Булат виступили з пропозицією про використання української мови в судових органах. Ця ідея також викликала активні заперечення та протести російських націоналістів і законопроект не був прийнятий⁶⁵.

Широкого резонансу в період діяльності третьої Думи набуло питання про виділення в окрему губернію території Холмщини. Більшість населення цього регіону, який входив до складу двох губерній Царства Польського – Седлецької та Сувальської, становили українці. Порушення цього питання безпосередньо торкалося проблем національного буття українського народу. Тривалий час Холмська земля піддавалася окатоличенню та ополяченню. А з приєднанням до Російської імперії розпочався процес русифікації населення та наступу на греко-католицьку церкву і насильницького насадження православ'я. З початком революції цар був змушений видати указ про віротерпимість, після чого розпочався процес масового переходу населення в католицизм. За таких умов з'явилася ідея виокремлення Холмщини з адміністративно-територіальних меж Польщі в окрему губернію, щоб підкреслити її польське походження і вживати подальших дій, спрямованих на викорінення наслідків польсько-католицького панування.

Головним ініціатором створення Холмської губернії був єпископ люблінський і холмський Євлогій. Впродовж цілого ряду років він вживав заходів, спрямованих на виокремлення Холмщини зі складу Польщі. Російські націоналісти з великим ентузіазмом підтримали Євлогія, бачучи в його ініціативах спосіб проведення в конкретному регіоні політики русифікації та обмеження польсько-католицького впливу⁶⁶.

Холмське питання постійно перебувало в центрі уваги громадськості України. Погляди на його розв'язання в цілому визначила позиція лідера українського національного руху Михайла Грушевського. У ситуації, що склалася навколо Холмщини, він вважав доцільним її виокремлення в окрему губернію як «менше зло» порівняно зі статусом частини польських губерній. При цьому Грушевський наголошував на необхідності вирішення усієї сукупності національно-культурних, економічних, правових, релігійних та інших проблем регіону, а не лише питань польського панування. Українська преса активно підтримувала і розвивала ідеї Михайла Грушевського.

Депутати третьої Думи з величезним натхненням брали участь в обговоренні проблем Холмщини, на участь у дебатах записалося 107 осіб. Відсутність у Думі належного представництва українських земель не дало можливості повноцінно розглянути питання у площині захисту національних інтересів українців. Лише епізодично холмська проблема озвучувалася з врахуванням її національного змісту. Зокрема, у такому руслі розглядали дане питання два депутати з партії конституційних демократів. Представник Одеси А. Нікольський зазначив, що в комісії, в якій готувався відповідний законопроект, не було жодного українця. Він повідомив про свої консультації з вченими українського походження та українськими організаціями для кращого розуміння суті питання. У результаті з'ясувалося, що створення Холмської губернії дійсно вважається потрібним у разі вирішення в ній проблем українців, а не для проведення

політики русифікації та з'ясування відносин з поляками. Депутат від міста Києва професор І. Лучицький запропонував провести референдум серед населення Холмщини з приводу виокремлення губернії і констатував відсутність у підготовленому законопроекті гарантій населенню краю від русифікації. «Хіба є тут (у законопроекті) постановою відносно свободи проповіді на малоросійській мові ..., заснування шкіл, в яких повинні вчити на малоросійській мові?» – запитував депутат. Законопроект, з точки зору Лучицького, «буквально не дає нічого», і він відмовився за нього голосувати⁶⁷.

У процесі обговорення проблем Холмщини з планом вирішення національного питання виступила трудова група, депутати якої запропонували надати усім народам Російської імперії право на автономію й акцентували увагу на тому, що населення Холмського краю українське, а не російське. Трудовики вважали головною проблемою регіону безземелля і безправ'я його мешканців. Законопроект про створення нової губернії вони розглядали як засіб розпалювання національної та релігійної ворожнечі і відмовилися його підтримати. Соціал-демократи також акцентували увагу на тому, що у межах Холмщини проживають українці, які зазнають утисків як від польського католицизму, так і від російського православ'я⁶⁸.

Інші депутати і фракції Державної Думи розглядали холмське питання з погляду утвердження православ'я, боротьби з католицизмом та ополяченням, адміністративно-управлінської доцільності і навіть військово-стратегічних інтересів.

У квітні 1912 року законопроект був прийнятий Думою. За нього проголосувало 156 депутатів, проти виступили 108 народних обранців із фракцій конституційних демократів, соціал-демократів, прогресистів та трудовиків. Українська громадськість була невдоволена подіями навколо Холмщини. Її не задовольняла ані пасивність депутатів в обстоюванні інтересів України, ані сам зміст закону, який створював умови для русифікації краю і практично не вирішував його проблем. Не задовольнили український народ і всі інші дії депутатів. Крім неспроможності третьої Думи вирішувати порушені в ній питання, впродовж її діяльності жодного разу не були винесені на обговорення проблеми переслідування і закриття національних організацій та видавництв, фізичних розправ над активістами українського руху. Все це поглиблювало недовіру українців до Думи та політичних сил, які були в ній представлені⁶⁹.

Третя Державна Дума повністю відпрацювала свій термін повноважень. Чергові вибори до законодавчого органу були призначені на осінь 1912 року. Передвиборна кампанія відбувалася в умовах піднесення політичної активності широких верств населення після періоду пореволюційного наступу російського царизму на демократичні здобутки народу. Незважаючи на закріплення у виборчому законодавстві переваг для поміщиків та інших лояльних до самодержавства соціальних груп, власті побоювалися небажаних для себе результатів виборів. Навесні–влітку 1912 року органи правопорядку вдалися до проведення активних заходів з придушення опозиційних сил. У Києві, Харкові, Катеринославі, Луганську, Миколаєві, Одесі були здійснені арешти та звільнення з роботи партійних активістів. Тільки серед робітників Кам'янського заводу у Катеринославській губернії власті заарештували 32 особи. Вживалися заходи із позбавлення населення можливості взяти участь у голосуванні. У Київській губернії із 139 промислових підприємств, внесених до виборчих списків, до процедури обрання виборників допустили лише 68. У Катеринославській губернії вибори не відбулися на

90 із 284 заводів і фабрик. У Харкові 30% робітників, які мали виборчі права, не були допущені до голосування. Власні перешкоджали політичній агітації опозиційних партій та проведенню громадського обговорення програм кандидатів⁷⁰.

В умовах падіння популярності Думи, чергових утисків виборців та загального піднесення політичної активності населення склад Державної Думи четвертого скликання виявився дещо опозиційнішим до царизму, ніж попередній. Він був представлений 130 октябристами, 150 представниками правих партій та лівими депутатами у такій же кількості⁷¹. Однак дискримінаційний характер виборчого законодавства та репресивні дії властей не дозволили належно представити національно-визвольні сили. Із 102 депутатів, обраних в українських губерніях, 33 поповнили лави фракції російських націоналістів, 29 – октябристів, 21 депутат увійшов до фракції правих, 8 – до фракції центра, 5 – до конституційних демократів та по 3 народних обранця долучилися до прогресистів і соціал-демократів⁷². Як і в попередній Думі, створити українську фракцію не вдалося. Однак депутати ліберальної орієнтації та соціал-демократи погодились представляти в законодавчому органі українські національні сили і відстоювати українські інтереси.

У 1913 році у процесі обговорення бюджетного питання українська тематика набула широкого дискурсу. Статті бюджету часто розглядалися у взаємозв'язку з потребами і проблемами України. У цьому ж році фракції конституційних демократів і трудовиків подали до уряду запит з приводу утисків українських громадських організацій. На захист українців виступили представники різних політичних сил, зокрема конституційний демократ П. Милоков, трудовик В. Дзюбинський, соціал-демократ Г. Петровський⁷³. Було порушене питання про автономію України, яке здобуло підтримку з боку відомих політичних діячів, депутатів О. Керенського, П. Милокова, Г. Петровського, А. Шингарьова. Професор С. Іванов вимагав заснування українознавчих кафедр в університетах, а єпископ Никон – введення української мови у школах⁷⁴.

Великим поштовхом до розгляду українських проблем стала заборона царськими властями відзначення в 1914 році у Києві сторіччя з дня народження великого українського поета Тараса Шевченка. Ця подія викликала у Думі тривалу і серйозну дискусію щодо національного питання. Усіма депутатами було визнано існування українського руху як самостійного і самодостатнього суспільного явища, його демократичний характер та необхідність рахуватися з ним при вирішенні загальнодержавних проблем. З приводу заборони відзначення ювілейної дати з дня народження Тараса Шевченка фракції трудовиків, соціал-демократів, октябристів та конституційних демократів звинуватили міністра внутрішніх справ у перевищенні повноважень⁷⁵.

Із початком Першої світової війни у ставленні до українського питання відбулися зміни. Шовіністична частина Думи знайшла привід для безпідставних звинувачень українського народу у зраді Росії, оголосила український рух «результатом німецьких інтриг». Однак демократично налаштовані кола депутатів продовжували надавати підтримку українцям. Вони порушували питання про відновлення забороненої під час війни української преси, допомогу галицьким українцям. Щоправда активність їх в цій справі була невисокою⁷⁶.

Нова епоха, що розпочалася з 1917 року, перервала процес формування політичної демократії на базі функціонування Державної Думи. Період її роботи як постійно-

го законодавчого органу у хронологічному плані виявився недовготривалим. Але ставши наслідком і невід'ємною частиною надзвичайно складної доби, Державна Дума відіграла одну із центральних ролей в суспільному житті. Її робота мала безпосередній вплив на становище українських земель. Паростки парламентаризму в Російській імперії були використані українською громадськістю для захисту національних інтересів України. Діяльність українців у Державній Думі не стала, та й, очевидно, не могла стати магістральним шляхом вирішення українського питання та побудови демократичного ладу. Однак вона сприяла консолідації українства, набуттю досвіду політичної боротьби, утвердженню українців серед інших народів як самодостатньої нації зі своїми інтересами, які мають право на широку реалізацію у суспільній практиці.

¹ Высочайший манифест от 17 октября 1905 г. // Хрестоматия по истории СССР, 1861–1917 / Сост. В.Ф. Антонов и др.; под. ред. В.Г. Тюкавкина. – М.: Просвещение, 1990. – С.296–297.

² Именной Высочайший указ «О выборах в Государственную Думу» // Памятная книжка Первой Государственной Думы. – СПб.: Типография Шестаковского, 1906. – Вып. 3. – С.49–52; Положение о выборах в Государственную Думу // Памятная книжка Первой Государственной Думы. – СПб.: Типография Шестаковского, 1906. – Вып. 3. – С.45–49.

³ Киян М.Ш. Депутати від українських губерній та міст у Державній Думі Російської імперії першого та другого скликань (1906–1907 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / М.Ш.Киян. – Харків, 1998. – С. 10.

⁴ Коник О.О. Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних Думах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О.О.Коник. – К., 1994. – С.10–11.

⁵ Спектатор. На Украине / Спектатор // Украинский вестник. – 1906. – №2. – С.124–127.

⁶ Михайлова В.И. Наказы и приговоры сельских сходов Первой Государственной Думе (на материалах украинских губерний): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / В.И.Михайлова. – Днепропетровск, 1976. – С.7–14; Спектатор. На Украине / Спектатор // Украинский вестник. – 1906. – №2. – С.128–130.

⁷ Винавер М. Конфликты в Первой Думе / М.Винавер. – СПб.: Центральная типо-литография М.Я.Минкова, 1907. – С. 8.

⁸ Коник О.О. Вказ. праця. – С.15–16.

⁹ Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В.Верига. – Львів: Світ, 1996. – С.340.

¹⁰ Памятная книжка Первой Государственной Думы. – СПб.: Типография Шестаковского, 1906. – Вып. 3. – С.29–33, 41–50.

¹¹ Обзоратель. Депутаты с территории Украины и их деятельность в Государственной Думе / Обзоратель // Украинский вестник. – 1906. – №10. – С.729–730.

¹² Там же. – №11. – С.779–783.

¹³ Білокінь О.І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О.І.Білокінь. – Харків, 2001. – С.12.

¹⁴ Верига В. Вказ. праця. – С.340.

¹⁵ Білоусенко О. Украинский парламентский клуб / О.Билоусенко // Украинский вестник. – 1906. – №1. – С.68–69.

¹⁶ Шемет В. Украинская парламентская фракция / В.Шемет // Украинский вестник. – 1906. – №2. – С.133–134.

¹⁷ Задачи «Украинского вестника» // Украинский вестник. – 1906. – №1. – С.6.

- ¹⁸ Телеграммы украинской парламентской фракции // Украинский вестник. – 1906. – №2. – С.135.
- ¹⁹ *Доморослий В.І.* Діяльність української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906–1907 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В.І.Доморослий. – К., 1994. – С.17.
- ²⁰ *Грушевский М.* Наши требования // Украинский вестник. – 1906. – №5. – С.270–271.
- ²¹ *Киян М.Ш.* Вказ. праця. – С.12.
- ²² *Обозреватель.* Депутаты с территории Украины... – №11. – С.783–796.
- ²³ *Доморослий В.І.* Вказ. праця. – С.19.
- ²⁴ *Грушевский М.* Вопрос дня // Украинский вестник. – 1906. – №2. – С.76–82.
- ²⁵ *Речь И.Шрага* в Государственной Думе // Украинский вестник. – 1906. – №7. – С.527.
- ²⁶ *Речь В.Шемета* в Государственной Думе // Украинский вестник. – 1906. – №4. – С.233.
- ²⁷ *Обозреватель.* Депутаты с территории Украины... – №12. – С.855–857.
- ²⁸ Там же. – С.858.
- ²⁹ Там же. – С.857–858.
- ³⁰ *Киян М.Ш.* Вказ. праця. – С.13–14; *Обозреватель.* Депутаты с территории Украины и деятельность их в Государственной Думе / *Обозреватель* // Украинский вестник. – 1906. – №12. – С.256.
- ³¹ *Обозреватель.* Депутаты с территории Украины... – №12. – С.860–861.
- ³² *Коник О.О.* Вказ. праця. – С.17.
- ³³ *Обозреватель.* Депутаты с территории Украины... – №12. – С.861–863.
- ³⁴ Там же. – С.863–865.
- ³⁵ *Коник О.О.* Вказ. праця. – С.18–19.
- ³⁶ На Украине // Украинский вестник. – 1906. – №1. – С.770–771.
- ³⁷ *Могиланский М.* Ещё об аграрных процессах на Украине / *М. Могиланский* // Украинский вестник. – 1906. – №11. – С.769.
- ³⁸ *Брусянин В.В.* Судьба первых депутатов / *В.В.Брусянин.* – СПб.: Современник, 1906. – С.15–47.
- ³⁹ Там же. – С.15–27, 80.
- ⁴⁰ Там же. – С.22–27.
- ⁴¹ Украинское крестьянство о роспуске Думы // Украинский вестник. – 1906. – №14. – С.972.
- ⁴² *Каминка А.И.* Вторая Государственная Дума / *А.И.Каминка, В.Д.Набоков.* – СПб.: Общественная польза, 1907. – С.18, 20.
- ⁴³ *Верига В.* Вказ. праця. – С.341.
- ⁴⁴ *Коник О.О.* Вказ. праця. – С.19.
- ⁴⁵ *Верига В.* Вказ. праця. – С.341.
- ⁴⁶ *Коник О.О.* Вказ. праця. – С.20–21.
- ⁴⁷ Там само. – С.20.
- ⁴⁸ *Верига В.* Вказ. праця. – С.341.
- ⁴⁹ *Коник О.О.* Вказ. праця. – С.20.
- ⁵⁰ *Доморослий В.І.* Вказ. праця. – С.18.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² *Погребинский О.* Аграрна справа на Україні в світлі II Держ. Думи / *О.Погребинський* // Записки Одесского наукового при УАН товариства. Секція соціально-історична / За ред. *М.Слабченка.* – 1928. – Ч.2. – С.84.
- ⁵³ Там само. – С.86.
- ⁵⁴ Там само.

- ⁵⁵ *Доморослий В.І.* Вказ. праця. – С.20–21.
- ⁵⁶ *Попик В.И.* Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную Думу / *В.И.Попик*; отв. ред. *В.Г.Сарбей*; Институт истории АН УССР. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 8–9, 12–13.
- ⁵⁷ Там же. – С.13–14.
- ⁵⁸ Там же. – С.10–11.
- ⁵⁹ Там же. – С.68–69.
- ⁶⁰ *Верига В.* Вказ. праця. – С.341.
- ⁶¹ *Попик В.И.* Указ. соч. – С.74.
- ⁶² *Білокінь О.І.* Вказ. праця. – С.13–14.
- ⁶³ *Аврех А.Я.* Столыпин и Третья Дума / *А.Я.Аврех*; отв. ред. П.В.Волобуев; Академия наук СССР, Институт истории. – М.: Наука, 1968. – С.26–27.
- ⁶⁴ *Верига В.* Вказ. праця. – С.342.
- ⁶⁵ *Білокінь О.І.* Вказ. праця. – С.13–14; *Верига В.* Вказ. праця. – С.342.
- ⁶⁶ *Аврех А.Я.* Указ. соч. – С.27.
- ⁶⁷ Там же. – С.139–140.
- ⁶⁸ Там же. – С.146–147.
- ⁶⁹ *Білокінь О.І.* Вказ. праця. – С.14.
- ⁷⁰ *Габ Г.С.* Выборы в IV Государственную Думу по рабочей курии на Украине: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / *Г.С.Габ.* – К., 1954. – С.9–10, 15–19.
- ⁷¹ *Верига В.* Вказ. праця. – С.341.
- ⁷² Підраховано за: Четвертая Государственная Дума: Портреты и биографии / Издание *Н.Н.Ольшанского.* – СПб.: Типография «Ш.Буссель», 1913. – С.233–235.
- ⁷³ *Білокінь О.І.* Вказ. праця. – С.14–15.
- ⁷⁴ *Полонська-Василенко Н.* Історія України. У 2 т. / *Н.Полонська-Василенко.* – К.: Либідь, 1993. – Т.2. – С.425.
- ⁷⁵ *Білокінь О.І.* Вказ. праця. – С.15.
- ⁷⁶ Там само.

УДК: 323.22/28(477): «XX–XXI ст.»

О.В. Лисенко
(м. Київ)

ВНУТРІШНЬО- ТА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ УКРАЇНЦІВ на початку XX ст.

У статті проаналізовано наслідки проантантівської та пронимецької орієнтації українців для розвитку їхньої національної економіки, культури та суспільно-політичного життя на початку XX століття.

В статье сделан анализ последствий проантантовской и пронемецкой ориентации украинцев для развития их национальной экономики, культуры и общественно-политической жизни в начале XX века.

The article of O.V.Lysenko analyses the consequences of the pro-Atlanta and pro-German orientations of Ukrainians for the development of their national economics, culture, social and political life at the beginning of the XX century.

Сьогодні у суспільстві жваво обговорюється питання про існування в Україні трьох різних регіонів – Південно-Східного, Центрального і Західного, які начебто мають різні зовнішньополітичні вподобання й орієнтації. Південний Схід ніби тяжіє до Росії, Галичина тяжіє до Заходу, а Центр стоїть на роздоріжжі та вагається, куди йому йти – чи до Росії, чи до Заходу. Притому майже не чути голосів про те, що всі ці регіони, насправді економічно, культурно і духовно тяжіють один до одного. Політики дають різні, часто апокаліптичні прогнози, котрі, на щастя, не мають під собою реального підґрунтя й не відображають фактичного історичного розвитку української нації. Адже майже до кінця XIX ст. вся Україна – Південний схід, Центр та Галичина – були майже ідентичними територіями, де у сільській місцевості абсолютну більшість становили українці, а в містах – інонаціональні елементи. Різниця полягала лише у тому, що міське населення Заходу становили переважно поляки й євреї, Сходу – росіяни та євреї, Центру – поляки, росіяни й євреї. До 1861 р. взаємозв'язки між містом та селом в Україні затримувалися кріпосним правом. Це була реальна обставина, яка гальмувала розвиток української нації, а після його скасування українські селяни почали активно переселятися до міст. Одноразом з російських губерній поступово почав наростати потік робітників, бо заробітна плата в Україні на 50% перевищувала заробітну плату у Росії¹. Отже, у 60–80-х рр. XIX ст. в українському суспільстві розпочався природний процес поступової урбанізації. Надзвичайно важливим було те, щоб він і надалі продовжував відбуватися поступово, щоб консервативне за своєю суттю українське сільське господарство встигало переходити від екстенсивного до інтенсивного стану. Недотримання цієї вимоги вело до неспроможності забезпечення ним продовольчих потреб швидко зростаючого міського населення й, як наслідок, провокувало силову експропріацію у селян відповідних товарів. Ситуація погіршувалася також тим, що ще з часів Катерини II російський уряд усіляко гальмував розвиток сільського господарства в Україні.

В своїй праці «Українська революція і робітництво» О.П.Ресент зазначав: «У 60-ті роки XVIII ст. Запоріжжя вже позбулося економічної залежності від Росії і стало її серйозним торговельним конкурентом на Півдні. Це не могло не турбувати царський уряд, котрий втрачав контроль над козацькою старшиною і добре розумів, що економічна незалежність рано чи пізно поставить на порядок денний питання про незалежність політичну. Помітивши загрозу традиційній колоніальній політиці, Катерина II вжила превентивних заходів, щоб запобігти їй. Слід зауважити, що Катерина II зовсім не сприймала можливість самостійного розвитку України й на практиці проводила жорсткий, послідовний курс на її закабалення. Наслідки такої політики одразу ж глибоко позначилися на розвитку краю. Насамперед це стосується запровадження переважного права володіння землею некорінним населенням. Якраз росіянам і колоністам надавалися величезні пільги перед усіма іншими, хто хотів би цією землею володіти. Крім того, низька вартість українського земельного фонду не давала можливості корінному населенню бути конкурентоздатним у відстоюванні свого права на володіння землею. І останнє – кредити й позички росіянам та колоністам на пільгових умовах знову ж таки не давали корінному населенню можливостей для створення і зміцнення своїх господарств»².

При такому становищі сільського господарства в Україні воно об'єктивно було нездатне забезпечити продовольством постійно зростаюче міське населення й само потребувало постійних фінансових вливань. Але, замість очікуваної допомоги йому, наприкінці XIX ст. у південно-східних регіонах України відбулася інтенсифікація процесу урбанізації без відповідного перетворення сільського господарства. В той час у житті її суспільства сталися кардинальні зміни; причому все вирішувалося за тисячі кілометрів від етнічних українських земель, у далекому Санкт-Петербурзі. Справа в тому, що цар Олександр III вирішив змінити зовнішньополітичний курс Російської імперії із союзу з Австро-Угорщиною і Німеччиною на союз з їхніми супротивниками – Англією та Францією. Цей акт самодурства був шкідливим як для українців, так і для росіян. Для останніх новий союз означав стрімкий приплив величезних англо-франко-бельгійських інвестицій, котрі пригнічували природний розвиток молодого, недосвідченого й незміцнілого російського капіталізму. Крім того, з політичних міркувань розривалися налагоджені економічні стосунки з Австро-Угорщиною та Німеччиною, що також завдавало відчутного удару по розвитку російського капіталізму. Новий союз із недавніми ворогами проти колишніх спільників також не сприймався і серед широкого загалу, де ще добре пам'ятали, як новоспечені «друзі» грабували Росію у 1812 р. В той час уся вітчизняна історія, все патріотичне виховання у царській імперії базувалося на подвигах суворовських «чудо-богатирів», котрі разом з австрійцями воювали з французами в Італії, а потім спільно долали неприступні Альпи. Великою пошаною у російському суспільстві користувалися герої 1812 р., які вмирили за свою країну на Бородинському полі, до кінця захищаючи Багратіонові флеші чи батарею Раєвського, та не менш героїчні моряки-чорноморці, котрі ціною життя захищали Малахів курган від англо-французьких інтервентів під час Кримської війни 1853–1856 рр. Тому подібні політичні кульбіти Олександра III під корінь рубали всі моральні принципи, на яких виховувалася тогочасна російська армія. Все це в поєднанні з привнесеними англо-франко-бельгійським капіталом торгашеськими принципами взаємо-

стосунків між людьми сягло серед російського суспільства, особливо серед молоді, нігілістичне світосприйняття, презирство до таких понять, як Батьківщина й обов'язок перед своїм народом.

Не менше, а, можливо, і більш шкідливими були дії Олександра III для українців, котрі у той період були розділеними між Австро-Угорською та Російською імперіями. Якщо в часи, коли ці країни були союзниками, ця політична роздільність існувала лише на папері, й українці могли тісно контактувати між собою без будь-яких нарікань з боку властей, то тепер галичани і наддніпрянці стали підданими двох ворожих держав, а, як відомо, будь-які контакти із їх представниками завжди жорстоко переслідувалися охоронними структурами. Тому контакти між західними та східними українцями почали зводитися нанівець. Крім того, галичани змушені були у своїй діяльності всіляко підкреслювати, що вони не мають нічого спільного з наддніпрянцями, котрі служать Росії, а наддніпрянці, навпаки, – що вони не мають нічого спільного з галичанами, котрі служать Відню.

Однак найтяжчі для українців наслідки політики Олександра III спостерігалися в південно-східних регіонах, у яких величезні західні інвестиції призвели до стрімкого зростання промисловості. Щоправда, деяку користь від цього отримала й Україна. Так, О.Донік стверджує, що «у Катеринославі істотні зрушення відбулися наприкінці 70-х – протягом 80-х рр. XIX ст., коли через місто пролягла Катерининська залізниця, був споруджений міст через Дніпро. До кінця XIX ст. це місто перетворилося на важливий індустріальний центр Півдня Російської імперії, куди широким потоком вливалися капітали російських та особливо іноземних промисловців і банкірів. У 1897 р. у Катеринославі бельгійське товариство проклало одні з перших в Україні трамвайні колії, на початку XX ст. тут електрифікуються і телефонізуються вулиці та будинки, місто розбудовується і впорядковується. Відповідно стрімко зростало населення. 1910 р. у Катеринославі вже проживало 195 577 осіб п'ятдесяти національностей. З останньої чверті XIX ст. Катеринослав та прилеглий до нього промисловий регіон, з огляду на їх бурхливий індустріальний розвиток, сучасники не випадково називали «ною Американо»³. На підтвердження своїх поглядів О.Донік наводить слова відомого вченого-історика Д.Яворницького, який писав, що «на високу ступінь економічне і промислове життя нашої губернії одразу піднялося, коли в надрах землі були відкриті багаті поклади залізної руди і кам'яного вугілля. Тоді Катеринославська губернія перетворилася на одну з найбагатших губерній у Росії, а саме місто Катеринослав стало великим фабрично-промисловим центром»⁴.

Однак негативні наслідки від стрімкого проникнення західного капіталу були значно суттєвішими. В той час у південно-східних регіонах України відбувався процес масового напливу російськомовного населення. О.Реєнт слушно зазначав з цього приводу: «Про перевагу прийшлого російського пролетаріату в складі робітництва України наприкінці XIX ст. свідчить Всеросійський перепис населення 1897 р. На території 9 українських губерній було зафіксовано 243 тис. робітників родом не з України. Цікаво, з яких же районів імперії прийшло це робітництво? Майже 70% їх, або 163 тис. чол., прибуло з 32 губерній Росії. Це насамперед Воронежська, Курська, Орловська, Пензенська, Рязанська, Саратовська, Симбірська, Тамбовська і Тульська губернії»⁵. Ситуація погіршувалася ще й тим, що переважну частину цього російськомовного

прийшлого населення становили некультурні та малоосвічені люмпени, які до того ж і не хотіли підвищувати свій культурно-освітній рівень, а надавали перевагу постійному пияцтву. Крім того, на початку ХХ ст. на 9 найбільших заводах Півдня України, кожний із котрих давав понад 10 млн пудів чавуну, тільки один із десяти робітників був українцем. Як наслідок, корінні пролетарі поступово асимілювалися або зовсім витіснялися росіянами⁶.

Все це було міною вповільненої дії, закладеною під самі основи української державності, і котра трагічно вибухнула під час національно-визвольної боротьби 1917–1922 рр.

Отже, розрив із своїми етнічними братами на заході й втрата моноетнічності на південному сході були вкрай болючими, негативними результатами для українців від волонтарських, шкідливих дій Олександра III, які згодом продовжив його наступник Микола II. За часів царювання останнього Росія у своєму запобіганні перед новими союзниками почала втрачати ознаки суверенної незалежної держави, зневажаючи свої власні політичні інтереси. Це, звичайно, повинно було викликати відсіч із боку тих російських сил, котрі негласно продовжували орієнтуватися на союз із Німеччиною та Австро-Угорщиною. Вже багато було сказано про те, що більшовицька партія тісно співпрацювала з впливовими силовими структурами Російської імперії. Можливо, багато тут і вигадок, але є об'єктивний факт, який не можуть заперечити найпалкіші прихильники Леніна й Сталіна, а саме те, що за всі роки «революційної боротьби з царизмом» жоден більшовик не був страченим, і лише один – Ф.Дзержинський – побував на каторзі. Це разом із пронімецькими діями ленінців свідчить про те, що думка про співпрацю більшовиків з орієнтованими на Німеччину впливовими російськими силовими структурами має під собою ґрунт. На жаль, сили, котрі стояли за більшовиками у своєму цілком справедливому бажанні розірвати угоди з Францією та Англією, зовсім не прагнули повернутися в часи германофіла Олександра II. Їхніми ідеалами були скоріше Катерина II й Микола I, які активно закріпачували та пригнічували український народ.

Ситуація погіршувалася тим, що на чолі Англії та Франції в той час стояли політики, котрі не розуміли, як важливо їм зберегти союз із Росією, а натомість безсоромно користувалися ситуацією й фактично грабували імперію, а особливо Україну. На українців «західні демократи» дивилися як на білих негрів, покірну, майже дармову робочу силу, котру можна експлуатувати по 12 годин на день, тримати впроголодь і зовсім не виділяти коштів на підвищення її культурно-освітнього рівня. Так, член Товариства сприяння російській промисловості й торгівлі С.Ф.Шарапов на одному з його засідань у березні 1899 р. виголосив різку промову з цього приводу. Він, зокрема, зазначив, що «тільки велика наївність наших фінансистів змушує їх думати, що у великих мільйонних підприємствах, заснованих на іноземні капітали, є що-небудь, окрім звичайного збирання вершків та пересічного промислового обкрадання, в якому російський народ (а до російського народу великоросійські шовіністи включали й українців – *О.Л.*) грає таку ж роль, як індуси, китайці, негри. Не випадково Катеринославська губернія досить відверто називається Білим Конго»⁷.

Але особливо активно викривала дії іноземних підприємців ленінська «Правда», котра переконливо доводила, що європейський капітал в умовах України забував про всю свою цивілізованість і у методах визискування трудящих був ні на йоту не кра-

щим від грабіжницького російського капіталу. Іноземні капіталісти, за висловом автора опублікованої в «Правді» робітничої кореспонденції з Маріуполя, «привчилися дивитися на місцеве населення як на робочу худобу та поводити себе тут так, як вони ніколи не осмілилися би поводити себе вдома». Й, вказуючи на підтримку царським урядом іноземних капіталістів у Росії, котрі вільно об'єднувалися для одержання більшого прибутку, «Правда» підкреслювала зовсім протилежне ставлення царизму до робітників, що в своїй же країні переслідувалися за щонайменшу спробу об'єднатися у спілку для поліпшення свого вкрай злиденного становища⁸.

В статті «Шахтарі на французьких копальнях Донецького басейну» «Правда» протиставила довготривалому робочому дню гірників (до 12 годин на добу) вкрай низькі їх заробітки (70–90 коп. на день), які не забезпечували навіть напівголодного прожиткового мінімуму. Тому шахтарі звичайно працювали навіть більше існуючого робочого дня, намагаючись підробити вечорами і в свята. До того ж вони були змучені численними штрафами за всяку дрібницю. Як образно висловилися автори статті, це було «не життя, а єгипетське рабство», а більшовицький депутат Державної думи Г.Петровський зазначав, що вона є «суцільний зойк шахтарів французької копальні». Ще гірші умови життя та праці були в контрольованій англійським капіталом Юзівці (нині – Донецьк – *О.Л.*). І про них «Правда» не раз повідомляла своїм, у тому числі й українським, читачам. Так, в одній з кореспонденцій з Донбасу пояснювалося, що мовчання 12-тисячного колективу Юзівського заводу – аж ніяк не ознака поліпшення умов життя та праці робітників, а наслідок страхітливої поліцейської сваволі, котра притиснула останніх, оточивши їх цілою мережею шпигунів⁹.

Як бачимо, той устрій, котрий на рубежі XIX–XX ст. склався у південно-східній Україні, лише помилково вважався і, на жаль, продовжує вважатися класично капіталістичним. Адже економічний розвиток завжди йде поряд із вільним розвитком громадянського суспільства – зростанням цивілізованої політичної й профспілкової активності значних верств трудящих, підвищенням їхнього матеріального стану, а отже, і нейтралізує їхню схильність до грабіжницько-погромницьких дій. У справді вільному ринково-демократичному суспільстві надзвичайно зростає роль інтелігенції. Саме на неї від правоохоронних органів переходить функція нейтралізації лівацько-погромницької ідеології на кшталт «смерть буржуазії». Безперечно, левову частку фінансових витрат на цю вкрай необхідну справу бере на себе великий та середній бізнес, який розуміє, що в противному разі він буде фізично знищений. Саме ця взаємовигідна взаємодія між капіталом й інтелігенцією робить країни західної демократії найбільш стабільними у суспільно-політичному і соціально-економічному плані. Саме тому, що великий бізнес прямо та відверто визнає свою фінансову відповідальність за матеріальне благополуччя інтелігенції, ці держави досягли такого значного прогресу й стабільності. Однак в умовах Наддніпрянської України великий англійський, французький та бельгійський капітал і не думав брати якихось фінансових зобов'язань перед місцевою, українською інтелігенцією. Натомість своїм безсоромним здирицтвом по відношенню до місцевих українських та російських робітників останній викликав серед них масове соціальне невдоволення й тим самим сприяв посиленню тут грабіжницько-погромницьких настроїв, для нейтралізації котрих він змушений був опиратися на каральні, силові структури імперії, в яких були надзвичайно сильними пронімецькі

настрої. Тобто відмова західного капіталу від співпраці з українською інтелігенцією змушувала його шукати захисту у тих, хто його таємно ненавидів і бажав загиніти.

Вивчаючи матеріали та документи початку ХХ ст., можна лише дивуватися, наскільки жорстко ставилися російські силові структури до тих, хто намагався вирішити існуючі в суспільстві проблеми мирним, цивілізованим шляхом, і наскільки ліберально до тих, хто (насамперед більшовики) закликав до нещадної боротьби із західним капіталом та проантантівською російською владою, котра йому протегувала. Все робилося для того, щоб у суспільстві виникла думка, що з існуючим режимом не можна знайти компроміс, як учать боязкі інтелігенти, й є лише один вихід – знищити його, як закликають безстрашні більшовики. Останні, справді, вели себе як люди, котрим нічого боятися, і це справді було так, бо за ними стояли ті, хто мав би з ними боротися. Так, згадуваний вже Г.Петровський, який тільки з травня 1913 р. до травня 1914 р. опублікував у «Правді» 36 матеріалів, котрі викривали злочини капіталістів в Україні, писав на її сторінках стосовно становища юзівських робітників: «Юзівка – це найзатримленіше місце на півдні після Баку – дим, кіптява не дають дихати, бруд, сморід, розбій...здавалось би, необхідно власті претерплячій спрямувати всі зусилля на те, щоб хоча трохи це пекло життя скрасити зовнішнім благоустроєм і наданням права займатися культурною діяльністю. Та ба! Швидше ріка назад потече, ніж наша влада допустить шкідливу для себе справу насадження культури»¹⁰.

Як бачимо, більшовики у той час захищали не лише соціально-економічні, а й культурні потреби українців. Рішуче і безкомпромісно виступили вони в 1914 р. на захист святкування 100-річного ювілею Т.Шевченка, нещадно ганьбили та показували великодержавницько-чорносотенну суть тих російських сановників, котрі утискували українців. Так, 5 і 6 березня 1914 р. більшовицька газета «Правда» повідомила про внесені соціал-демократичною фракцією Державної думи запити до уряду щодо обмеження ним національних прав українського народу, у тому числі й заборону відзначити столітній ювілей із дня народження Великого Кобзаря¹¹. В результаті більшовицька партія та ті реакційні російські сили, які стояли за нею і чие справжнє чорносотенне, шовіністичне обличчя проявилось трохи згодом, напередодні Першої світової війни спромоглися завоювати значний авторитет серед широкого загалу українського суспільства, у тому числі й серед певної частини наївної та довірливої інтелігенції.

В той же час успіхи української еліти у справі популяризації своїх ідей були значно скромнішими. Причиною цього було те, що в складних суспільно-політичних і соціально-економічних умовах кінця ХІХ – початку ХХ ст. їй доводилося діяти, користуючись незначними матеріальними й фінансовими коштами, що надзвичайно утруднювало та гальмувало українську національну справу. У розвинутих європейських країнах і США основний фінансовий тягар у справі підвищення рівня національної культури й освіти лягають на державу та великий капітал; інтелігенція ж виступає як сторона, котра за гарну матеріальну винагороду виконує цю роботу. В умовах же наддніпрянської України, де ні російська влада, ні великий іноземний бізнес не вкладали ніяких коштів у національний розвиток її народу, інтелігенція сама мусила створювати власні національно-культурні, освітні й видавничі інституції, тобто займатися не притаманною для себе справою і робити це за активної протидії уряду та його силових структур.

Захист власних національних промислових, фінансових й комерційних установ стало для українців нагальною потребою після того, як стало зрозумілим, що велика інонаціональна промисловість починає становити загрозу для розвитку вітчизняної – від дрібних кустарних промислів до більш економічно потужних підприємств. Адже для розширення обсягів виробництва власник мусить продавати свою продукцію за завищеними цінами, вкладаючи отримані надприбутки в розвиток та модернізацію свого бізнесу, а якраз цього національний капітал і не міг робити через великий обсяг товарів інонаціональної промисловості. Тобто великий іноземний капітал, котрий у власних країнах був інструментом стабілізації суспільно-політичної ситуації, у колоніальних умовах Наддніпрянської України лише створював соціальну напругу та, якщо й не повністю знищував, то дуже відчутно стримував розвиток національних продуктивних сил.

Вітчизняна еліта, не маючи достатніх матеріальних і фінансових можливостей для консолідації українського суспільства шляхом організації культурно-освітньої та економічної діяльності, змушена була переважну частину необхідної для національного поступу роботи виконувати як представники імперських офіційних установ. Безперечно, царська влада ніколи б не стала терпіти, якби діяльність її службовців йшла врозрід з інтересами Російської імперії. Тому вітчизняна еліта повинна була вишукувати такий її шлях, котрий би одночасно задовольняв реальні національно-культурні, освітні та економічні потреби українського суспільства й не був би ворожим стосовно існуючого імперського ладу. Подібна діяльність вимагала від неї особливо обережної, зваженої поведінки, адекватного, прагматичного мислення, щоб не трапилося так, що, погнавшись за благородними, але недосяжними в існуючих історичних умовах цілями, втратити незначні, але реальні можливості для поліпшення життя українського народу.

Не маючи можливості виступити відкрито проти облудливої проантантівської зовнішньої та внутрішньої політики царизму, українці змушені були лавірувати у цих дуже непростих суспільно-політичних умовах. У цьому вітчизняна еліта, безсумнівно, програвала більшовикам, які мали можливість вести активну діяльність в еміграції й чітко і неоднозначно висловлювати свою незгоду з дійсно антинародною, згубною політикою російського уряду. Це в свою чергу давало лєнінцям значні можливості для начебто справедливої критики українців за «нерішучість» у відстоюванні соціальних та національних інтересів народу.

Ненависть проти англо-франко-бельгійських колонізаторів серед українців досягла свого апогею під час Першої світової війни, коли царська влада почала змушувати їх ще й віддавати життя за шкурні інтереси своїх колонізаторів. Ситуація погіршувалася тим, що переважна частина української наддніпрянської інтелігенції чи то в силу свого службового становища, чи через те, що вона справді вірила, що англійці та французи принесуть в Україну західну демократію, продовжувала визнавати абсурдний проантантівський курс Росії. Східноукраїнська політична еліта на чолі з С.Петлюрою активно підтримувала дії царського уряду під час Першої світової війни, коли він закривав українськомовні періодичні видання, після захоплення Галичини активно репресував місцеву інтелігенцію, знищуючи всі її культурно-освітні й економічні надбання, і після контрнаступу австро-угорських та німецьких військ навесні 1915 р. почав примусово депортувати галичан углиб Російської імперії.

Так, відомий український письменник й історик Г.Хоткевич, описуючи ті страхітливі події, зазначав: «Московські жандарми почали заарештовувати і вивозити кого попало. Згодом, коли австро-німецькі війська переступили західні кордони Російської імперії, почалася дика евакуація населення Холмщини, Підляшшя, Волині й Поділля... Люди йшли й гинули дорогою. Траплялися вантажні вагони, набиті самими дітьми, що по дорозі повмирали з голоду й спраги, або побожеволіли з переляку»¹².

Свої дії на підтримку злочинних дій російського уряду проантантівськи налаштована наддніпрянська інтелігенція пояснювала «вірністю союзницькому обов'язку», цілком відірваними від реальності сподіваннями, що демократичні Англія та Франція з вдячності за принесені в спільній боротьбі жертви допоможуть і українцям вийти на шлях цивілізованого європейського розвитку, й іншою нісенітницею, котра викликала у народі лише зневагу та огиду. Прості українські робітники й селяни, які жили впроголодь та щодня отримували з фронту звістки про вбитих і пораних своїх рідних та близьких, краще від власної інтелігенції розуміли, що марно чекати будь-якої вдячності від «союзників». Цікаво, що англо-франко-бельгійський капітал навіть не вважав за потрібне якимось фінансово підтримувати вітчизняну інтелігенцію, котра закликала українців до «вірності союзницькому обов'язку» й до «війни до переможного кінця», демонструючи тим самим цинічне використання в своїх корисливих інтересах проантантівських ілюзій деяких представників української політичної еліти.

Як наслідок, наддніпрянська інтелігенція почала стрімко втрачати свій вплив на українських робітників і селян. Натомість все більший вплив на втомлених від війни трудящих почали посилювати більшовики на чолі з В.Ульяновим-Леніним, котрі активно розвінчували проантантівську політику російського уряду та вимагали негайного припинення війни з Австро-Угорщиною й Німеччиною. Вони вели активну пропагандистську роботу у тилу, підбурюючи робітників до страйків, і на фронті, закликаючи повернути зброю проти власних генералів та можновладців. Ленінські ідеї знаходили повне розуміння в російських й українських трудящих, що, врешті-решт, призвело до того, що саме більшовики захопили владу у Росії, відразу ж розпочавши війну з Україною, на чолі котрої в той час стояла безпомічна соціалістична Центральна Рада. Як потім згадували сучасники тих подій, слова «Центральна Рада» і «Генеральний Секретаріат» стали для українського загалу лайливими. Їх сварили за те, що розпустили армію, не зміцнили влади, не провели земельної реформи, довели все до руїни, анархії, голоду. Й найгірше, що ненависть та зневага перекидалися на все українське – мову, газети, культуру, книги, побут¹³.

Використовуючи все це, а також свої попередні успіхи в ідеологічній обробці українського населення, більшовики під командуванням Антонова-Овсієнка 30 грудня 1917 р. розпочали агресію проти України. У своїх діях ленінці опиралися на своїх агентів, котрі напередодні вступу червоних до Катеринослава, Павлограда й Олександрівська вчиняли там заколоти, що суттєво полегшувало просування більшовиків. Переважна більшість українського війська або зберігала нейтралітет, або навіть чекала приходу більшовиків, які обіцяли забрати землю в багатих і роздати її бідним. Російські офіцери, котрих лише у Києві було близько 15 тис., вешталися по місту та кепкували з українців, бажаючи перемоги більшовикам, бо ті розмовляли рідною їм мовою. Потрібно сказати, що після приходу ленінців вони отримали належне. Так, військовий

лікар з чехословацького корпусу Герц спостерігав із вікна свого кабінету, як на вулиці Володимирській у 25-градусний мороз роздягали догола 300 офіцерів російської армії й розстрілювали по одному весь день. Взагалі, тим із них, котрі намагалися знайти спільну мову зі «своїми», російськомовними більшовиками, дісталось найбільше. 12 лютого 1918 р. вийшов наказ, згідно з яким усі офіцери мали з'явитися у визначене місце на реєстрацію. В одній кімнаті цього будинку їх записували, а в іншій, щойно вони входили, рубали шаблями по голові, били залізними ломачами. Таким чином було знищено до 5 тис. офіцерів¹⁴.

Враховуючи все вищезазначене, ми не можемо стверджувати, що взимку 1917–1918 рр. відбувалася російсько-українська війна. Як дуже правильно зазначала антибільшовицька газета «Воля народу», котра тоді ще виходила у Петрограді, «на кордонах України зустрілися не два народи, російський та український, а політичні табори»¹⁵.

Ті українські історики, котрі дотримуються точки зору, що взимку 1917–1918 рр. все ж відбувалася українсько-російська війна, можуть навести на свою користь той факт, що, ввірвавшись до Києва, банди Муравйова, Примакова та Ю.Коцюбинського розстрілювали людей лише за те, що вони розмовляли українською мовою й носили вишиті сорочки. І це чиста правда, але не можна не враховувати й іншого факту. Так само тими днями більшовики В.Затонський та М.Скрипник прямували вулицями Києва і розмовляли українською мовою. Їх схопили червоноармійці, затягли в якийсь двір та вже були б розстріляли, аби ті не мали посвідок за підписом Ульянова (Леніна)¹⁶.

Як бачимо, більшовики безжалісно розстрілювали російськомовних офіцерів і відпустили україномовних Затонського й Скрипника, як тільки дізналися, що вони ленінці. Ця тенденція зберігалася протягом усього більш ніж 70-річного більшовицького правління. Так, українські історики Л.Осавуленко та В.Засекін у своїй книзі «Гетьман України Павло Скоропадський» пишуть: «Зараз уже добре відомо, як у 1985–1987 роках до імперських концтаборів, де знаходилися українські політичні в'язні, рушили ватаги «своїх», «українських» комуно-кегебешників. Не всі нині відомі політики, котрі знаходилися в таборах і яким пощастило дожити до сьогодні, можуть зізнатися, про що з ними «від душі» бесідували «рідні» бійці видимого і невидимого фронту. Геть очманілим від недоїдання і психообробок політв'язням вони «раптом» повідомили таке, що в них перед очима світ пішов обертом... Приміром, що СРСР на межі розпаду, що можливе утворення національних незалежних держав, як ось – Україні, зі своїм гербом – тризубом, синьо-жовтим прапором і гімном, що можливі також і парламентські та президентські вибори в цих державах на «демократичній» основі. Та, що найголовніше, у всьому цьому можуть взяти участь і бути обраними і вони, сьогоднішні політв'язні... Є від чого сп'яніти, правда? Відразу з нар та й на парламентсько-президентські вибори, щоб очолити власні держави з власною валютою, кордонами, арміями і закордонними представництвами... Ого!»¹⁷ У той же час радянських офіцерів комуністичний режим безжалісно знищував в афганській кривавій бійні. Знову видно, що для останнього головним було не те, чи ти росіянин, чи українець, а чи будеш ти виконувати всі його накази. Якщо так, то тобі відкрито шлях нагору по соціальній драбині, якщо ні – то в афганську м'ясорубку.

Захоплення Києва бандами Муравйова на початку 1918 р. змусило українську еліту переорієнтуватися на союз з Німеччиною. 9 лютого представники УНР підписали

мирний договір з Австро-Угорщиною та Німеччиною, котрі визнали повну незалежність України, із свого боку вона зобов'язалася продавати цим державам продукти харчування – близько мільйона тонн хліба, а також продукти тваринництва. Якщо врахувати, що до 1913 р. у Наддніпрянській Україні збирали від 20 до 22 млн т. хліба і з них безболісно продавали до Європи 4 млн т., то згаданий один мільйон зовсім не обтяжував державу. До того ж німці розраховувалися за нього або твердою валютою, або давали в обмін промислові товари¹⁸.

На жаль, соціалістична Центральна Рада й після приходу німецьких військ продовжувала своїми безвідповідальними діями знищувати Українську державність. Збіжжя не продавалося, а обмінювалося на промислові товари; тому гроші у державну скарбницю не надходили; бюджет, якого, власне, й не було, не поповнювався. Промисловість взагалі не працювала. Торгівля припинила своє існування. Населення, не довіряючи уряду, ховало гроші вдома, а тому банки спорожніли, взяти в них кредит стало неможливо. На селі взагалі не спостерігалось будь-якої державної адміністрації, а тому люди не виконували наказів Центральної Ради. 24 березня 1918 р. вона створила новий уряд на чолі з студентом Політехнічного інституту В.Голубовичем, у котрому, однак, опинилися все ті ж недосвідчені в господарських та адміністративних справах діячі з числа есерів й есдеків. Новий уряд продовжував проводити націоналізацію землі, гарячково шукав гроші на впровадження у життя своїх постанов і збирався випустити нові, зрозуміло, інфляційні гроші. Все це поставило під загрозу зриву посівну кампанію в Україні. Селяни, які звикли мітингувати та грабувати, а не продуктивно працювати, не могли дати ради відібраним поміщицьким землям. Поля заростали бур'яном, засівати землю не було кому¹⁹.

Врешті-решт німцям, котрі сподівалися українським продовольством врятувати своє голодуюче населення, урвався терпець. В.Голубович і його однодумці з числа українських соціал-демократів були усунені від влади, й на чолі держави став гетьман П.Скоропадський. Знаходячись фактично під патронатом Німеччини, Україна була фактично забезпечена від агресії з боку Росії та могла зосередитися на відбудові власного економічного, культурного й освітнього життя, яке сильно постраждало під час Першої світової війни. Під час правління гетьмана в економічному житті України спостерігалася цікава тенденція. Йому вдалося майже відразу стабілізувати сільське господарство та легку кустарну промисловість, але не вдалося швидко запустити велику, котра продовжувала простоювати. Але цей факт аж ніяк негативно не відбився на житті переважної більшості українців. Продовольства і товарів першої необхідності було вдосталь. Більш того, дрібні, часто кустарні чи напівкустарні українські підприємства, об'єднавшись у спілки, почали активно субсидувати вітчизняну культуру, науку й освіту.

Виділяючи гроші українським школам, кооператори вимагали від них, аби учням тут викладалися основи кооперативної справи. Так, правління «Дніпросоюзу» надало фінансову допомогу Ржищівській гімназії на Київщині з умовою, що вона навчатиме своїх учнів кооперації. Крім того, «Дніпросоюз» на свої кошти організував кооперативну школу ім. В.Доманицького, в якій викладали українську мову, історію і теорію кооперації, українознавство, основи політекономії та статистики. Накладом «Дніпросоюзу» було видруковано величезну кількість нових шкільних підручників українською мовою. До жовтня 1918 р. він видав 4 млн друківаних аркушів²⁰.

При видавничому відділі «Дніпросоюзу» було створено склад книжок і книгарню для продажу його видань. Якщо за 6 місяців 1917р. продано друкованої української продукції на суму 142.232 крб, то в 1918 р. – понад 1 млн крб. За фінансової підтримки з боку «Дніпросоюзу» й «Українбанку» наддніпрянські просвітяни приступили до створення та відкриття українських університетів. На відкритті першого Державного українського університету у Києві 6 жовтня 1918 р. голова правління «Українбанку» Х.Барановський заявив: «Банк бере на себе ініціативу в справі утворення організації, котра дбатиме про матеріальну допомогу українському студентству, і сам допомагатиме цій організації матеріально»²¹. Під час відкриття просвітянами Державного українського університету у Кам'янці-Подільському 22 жовтня 1918 р. «Українбанк» асигнував 25 тис. крб. «Дніпросоюз» й «Українбанк» фінансували «Просвіти» на Катеринославщині та українське видавництво «Рух» у Харкові, київський «Союзбанк» опікувався київською «Просвітою»²².

Загальні збори подільської «Кредитової Спілки» в 1918 р. виділили кошти: на облаштування могили Т.Г.Шевченка – 1000 крб, на Подільський Крайовий музей – 1000 крб, на 2 стипендії у Крещенській сільськогосподарській школі – 1200 крб, Вінницькій «Просвіті» на утримання української гімназії – 5000 крб, на фінансову підтримку курсів для вчителів початкових шкіл Поділля – 1000, Стрільченецькій сільськогосподарській школі – 1000 крб, Куницькій «Просвіті» на побудову народного дому – 619 крб.²³

Елисаветградська «Кредитова спілка» в своєму повіті організувала широку мережу народних бібліотек, а колегія інструкторів місцевої «Споживчої спілки» фінансувала культурно-освітню працю місцевих «Просвіт». Полтавська «Споживча спілка» разом із місцевими об'єднаними «Просвітами» заснувала й утримувала своїм коштом історико-філософський факультет у Полтаві. Всього ж зусиллями просвітан і кооператорів на Полтавщині було засновано близько 100 сільських гімназій та 10 учительських семінарій²⁴.

Однак у той же час мільйони переважно російськомовних робітників голодували через те, що не працювали великі промислові підприємства й шахти. Більшовицькі агітатори вдало користувалися моментом і втлумачували їм, що в усьому винна самотійна Україна й що коли вона та Росія знову будуть разом, то їхні страждання закінчатся. Формально українці були не винні у злиденному становищі російських робітників. Адже ті працювали на Англо-французький капітал, який після приходу в Україну німців ганебно втік, кинувши їх напризволяще. Але у свідомості останніх ворогами були саме «самостійники-хохли», котрі об'їдалися в той час як вони та їхні сім'ї пухли з голоду. Тобто в українському суспільстві було закладено міну уповільненої дії, котра могла вибухнути будь-якої миті. Тому, коли восени 1918 р. Німеччина зазнала поразки у Першій світовій війні, Україна відразу ж зазнала агресії з боку більшовицької Росії. В своїх діях лєнінці опиралися на підтримку російськомовних робітників південно-східних регіонів України, всіляко нацьковуючи їх на корінне населення. Цими діями більшовики створювали в росіян ілюзію, що їхніми ворогами є мазепинці-українці, а в українців ілюзію, що їхніми ворогами є колонізатори-росіяни. Тобто більшовики працювали за класичною схемою «розділяй і володарюй».

Поваливши гетьмана П.Скоропадського, соціалістична Директорія на чолі з В.Винниченком та С.Петлюрою знову, як і Центральна Рада, не змогла організувати управління державою. Зазнаючи постійних поразок у новій війні з більшовиками, вона

не знайшла нічого кращого, як звернутися по допомогу до англійців та французів. Але останні, не визнаючи Україну незалежною самостійною державою, відхилили всі заклики С.Петлюри про допомогу й вирішили за краще підтримати неприхованого українофоба, генерала А.Денікіна, війська котрого нищили українські культурно-освітні інституції, заарештовували і розстрілювали національно-свідомих вітчизняних діячів. Хоча об'єктивно антантівцям навіть із власних шкурних інтересів у той час варто було б підтримати українців для протидії пронімецьки налаштованій більшовицькій Москві. Здаючи останніх, антантівці не лише прирікали на смерть та вигнання десятки тисяч свідомих, патріотично налаштованих українців і на голодомор мільйони селян, а й значно погіршували власне стратегічне та геополітичне становище.

Аналіз викладених у статті фактів української історії дозволяє зробити деякі висновки, а саме: 1. Вся Україна – Південний Схід, Центр та Галичина – є невід'ємними складовими частинами єдиної держави, з'єднаними між собою економічно, культурно й духовно. 2. За останні більш ніж сто років у результаті несприятливих зовнішньополітичних чинників, яким українці не мали змоги істотно протидіяти, справді намітився штучний розкол території України на Південний Схід, Центр і Захід. 3. Досвід цих років показав, що спроби українців не намагалися вирішувати свої проблеми самотужки, власними силами, а покладатися на «допомогу» західних країн чи Росії завжди приречені на поразку. 4. Сьогодні є конче необхідним припинити всілякі розмови про тяжіння окремих регіонів України до різних зовнішніх політичних сил та сконцентруватися на створенні умов для посилення економічного, культурного й духовного зв'язку між усіма українцями незалежно від місця їхнього проживання.

¹ *Решт О.* Українська революція і робітництво. – К., 1996. – С.29.

² Там само. – С.35.

³ *Донік О.* Купецтво України в імперському просторі. – К., 2008. – С.86.

⁴ Там само. – С.86–87.

⁵ *Решт О.* – Вказ. праця. – С.30.

⁶ Там само. – С.31–32.

⁷ *Лазанська Т.* Історія підприємництва в Україні. – К., 1999. – С.164.

⁸ *Сарбей В.* Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі. – К., 1986. – С.52–53.

⁹ Там само. – С.53.

¹⁰ Там само. – С.54.

¹¹ Там само. – С.68.

¹² *Хоткевич Г.* Велика історія України. – К. 1993. – Т.2. – С.319.

¹³ *Осауленко Л., Заскін В.* Гетьман України Павло Скоропадський. – Луцьк, 2003. – Книга I. – С. 49.

¹⁴ Там само. – С.64.

¹⁵ Там само. – С.55

¹⁶ Там само. – С.64.

¹⁷ Там само. – С.11.

¹⁸ Там само. – С.65.

¹⁹ Там само. – С.76.

²⁰ *Вітанович І.* Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк. – 1964. – С.241.

²¹ Там само. – С.241.

²² Там само. – С.243.

²³ Там само.

²⁴ Там само. – С.244.

УДК 329.7(477)«1905/1906»

*О.М. Федьков, В.О. Магась
(м. Кам'янець-Подільський)*

**УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ПІДГОТОВЦІ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО З'ЇЗДУ
ТА ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ СПІЛКИ
наприкінці 1905 – на початку 1906 року**

У статті розглядається спроба скликання Всеукраїнського селянського з'їзду та організації Української селянської спілки, яка була зроблена представниками національних політичних партій та селянства в період революції 1905–1907 рр.

В статье рассматривается попытка созыва Всеукраинского крестьянского съезда и создания Украинского крестьянского союза, которая была предпринята представителями украинских национальных политических партий и крестьянства в период революции 1905–1907 гг.

The attempt of convocation of All Ukrainian Peasant Congress and organization of the Ukrainian Peasant Union, which was done by the representatives of national political parties and peasantry in the period of revolution 1905-1907, is examined in the article.

На основі організацій Всеросійського селянського союзу (ВСС) – (масової безпартійної організації селянства), які діяли в Україні у роки Першої російської революції, наприкінці 1905 – на початку 1906 р. розгорнулася робота із скликання Українського селянського з'їзду та утворення Української селянської спілки (УСС). Діяльність названих організацій в Російській імперії, в Наддніпрянській Україні, засвідчила, що селянство стає серйозною самостійною політичною силою, на що мусять зважати уряд, політичні партії, інші соціальні групи суспільства. Історіографія проблеми дуже обмежена, оскільки безпосередньо їй присвячена лише стаття О.Федькова¹. Метою даної розвідки є охарактеризувати участь політичних партій у підготовці УСЗ та утворення УСС.

Необхідність останніх на Наддніпрящини обґрунтував член УДП-УДРП В. Шемет. Він писав: «...кожен нарід по-своєму живе, по-своєму також і хазяйнує і на свою землю рідну... має найбільші права... Шануючи дуже постанови з'їзду селянського у Москві, ми, проте, гадаємо, що на Україні земельне питання повинен розв'язувати Всеукраїнський селянський з'їзд, а його скликати повинна Всеукраїнська спілка хліборобська»².

Згадуючи про авторство цих ініціатив видатний громадсько-політичний діяч, у той час член РУП-УСДРП Д.Дорошенко згадував, що справа організації УСС «скидалася більше на авантюру... Двом-трьом людям у Києві спало на думку започаткувати таку спілку й скликати у Києві селянський з'їзд. Зібрали десяток людей, проголосили себе комітетом і видрукували в десятках тисяч примірників плякат з закликом селян на з'їзд, на якому мало бути обговорене земельне питання»³. Наведене твердження не відповідає дійсності, оскільки Д.Дорошенко особисто брав участь лише в технічній стороні справи (розсилці закликів) і перебував в Києві тільки впродовж грудня 1905 р.⁴, а тому погано орієнтувався в організації УСС та запланованого з'їзду.

Насправді ж, сам з'їзд селян в Києві мав відбутися з відома Центрального бюро ВСС⁵, а можливість скликання подібних форумів на рівні національних областей була передбачена програмою Всеукраїнського Селянського союзу⁶. Ідея необхідності скликання обласних з'їздів була подана делегатом Донецького округу ще на Установчому з'їзді ВСС. Він вказав, що є певні особливості, які мають велике значення на місцевому рівні і можуть мало цікавити всеросійські з'їзди, як, наприклад, питання про друк книг українською мовою⁷. Отже, обласні з'їзди мали враховувати існуючі особливості на рівні національних областей.

Крім того на листопадовому з'їзді ВСС делегати з українських губерній (Чернігівської та Полтавської) наголошували на необхідності виділення обласного структурного підрозділу в Всеросійському Селянському союзі⁸. На цьому ґрунті і розгорнулася робота з утворення Української селянської спілки.

Одразу ж після закінчення Делегатського з'їзду ВСС 11 листопада 1905 р. українські делегати, що спеціально затрималися задля цього в Москві, зібралися окремо на нараду. Ними й були започаткована Українська селянська спілка та призначено першу дату Всеукраїнського з'їзду в Києві на грудень 1905 р.⁹. Необхідність проведення цього з'їзду пояснювалася тим, що українські делегати мали виробити спільну позицію до наміченого на початок 1906 р. другого Делегатського з'їзду ВСС у Москві.

Загалом, на листопадовому з'їзді ВСС були присутніми 17 селян-українців, делегати з Харківської, Полтавської, Чернігівської, Київської, Курської губерній та Донщини¹⁰, список яких було знайдено під час обшуку у одного з активних діячів РУП П.Дятлова¹¹. На означеній нараді, окрім селян з України, були присутні представники українських політичних партій, а саме – УСДРП, УСД Спілки (в т.ч. і М.Меленевський) та УДП. Для проведення підготовчої діяльності в Київ було командировано члена РУП-УСДРП Василя Мазуренка¹².

На нараді було вироблено такі організаційні засади майбутнього Всеукраїнського селянського з'їзду:

1. На з'їзд у Київ могли прибути селяни без різниці статі та віросповідання з усіх українських земель, а саме: Київської, Подільської, Волинської, Херсонської, Катеринославської, Полтавської, Чернігівської, Харківської, Чорноморської губерній, а також Кубанщини. З Донщини, Холмщини, Бессарабії, Таврійської, Курської та Воронезької губерній на з'їзд до Києва могли прислати своїх делегатів ті волості, які вважали себе українськими.

2. Кожна волость могла прислати на з'їзд до Києва одного виборного.

3. Повітові (окружні) і губернські комітети Селянського союзу з України могли послати по два виборних.

4. По два делегати мали право прислати на з'їзд також ті політичні партії, що боролися в Україні за інтереси селянства та робітників¹³.

Таким чином, намічалася досить широке представництво селян, й у разі успіху, рішення такого з'їзду могли би підняти українську справу на якісно новий рівень.

Важливе місце в підготовці УСЗ та започаткуванні УСС належало відомому громадсько-політичному діячеві, члену УРП-УДРП С. Єфремову. Спільно зі своїм однопартійцем М.Левицьким вони брали участь в діяльності Київської філії (а по-суті – інтелігентського бюро) Всеросійського селянського союзу, в яку також входили кадети¹⁴ та

есери¹⁵. Робота в цьому напрямку давала змогу українським лібералам посилити свій вплив на селі. С.Єфремов та М.Левицький обстоювали ідею, що національні та економічні особливості України вимагають самостійної, незалежної від Москви Української селянської спілки, яка могла би бути пов'язана федеративно з російською організацією¹⁶. Поступово українські ліберали повністю перехопили ініціативу з рук російських товаришів і все листування, навіть з центральними органами ВСС, відбувалося через них¹⁷. На всі запити з України про селянський союз, що направлялися членами Київської філії ВСС до С.Єфремова, він відповідав виключно українською мовою, намагаючись таким чином привернути увагу респондентів до національної справи та зацікавити їх нею¹⁸. Крім того, з цією ж метою, у м. Санкт-Петербурзі було надруковано «Протоколи селянського з'їзду» в українському перекладі М.Левицького¹⁹.

Важливою заслугою С.Єфремова стало написання відозви-заклику до селянства про скликання УСЗ, що була надрукована в «Хліборобі» та розповсюджена окремими відбитками²⁰. Поширенням відозви займався Київський комітет організації Українського селянського з'їзду». До нього ввійшли згадуваний вже Д.Дорошенко, С.Тимошенко (члени УСДРП), В. Козловський, К.Хохлич, П.Оправхата та деякі інші особи. Їх діяльність полягала в розсилці поштою по волосним правлінням всієї України (а їх було тисячі) друкованих закликів – відбитків з «Хлібороба»²¹. Окремі відбитки отримали поштою волосні правління Чернігівщини²², Волині²³, Київщини²⁴ та Поділля²⁵. Інколи відбитки з «Хлібороба» розсилалися окремим особам²⁶. Можливо, це було пов'язано з їх політичною приналежністю.

С.Єфремов у згаданому заклику сформулював платформу майбутнього з'їзду:

1. Автономія України з Українською Народною Радою (сеймом) – демократично обраним законодавчим органом;
2. Рівні права і справедливий суд;
3. Прогресивне оподаткування;
4. Широке використання української мови в школах, судах та інших установах;
5. «щоб уся земля народною стала і щоб давали її хліборобам які самі її оброблятимуть, а більше нікому»²⁷.

Загалом, завданням УСЗ селян було їх згуртування задля розв'язання економічних та політичних питань на обласному рівні, а також сприяння розвитку національної самосвідомості²⁸. За даними жандармських органів головувати на з'їзді у Києві мав якийсь Сорокін²⁹.

Всеукраїнський селянський з'їзд спочатку було заплановано на 18 грудня 1905 р.³⁰ Оскільки головним способом популяризації ідей УСЗ була розсилка друкованих закликів поштою, то для вчасного завершення підготовчої діяльності значною перешкодою стали події найвищого піднесення Першої російської революції. 7 грудня 1905 р. відбулося засідання Київського комітету організації Українського селянського з'їзду на якому прийнято рішення про перенесення його засідань на 5 січня 1906 року. Причинами цього названо страйк пошти, телеграфу, а також Києво-Полтавської та Харківсько-Полтавської залізниць³¹. Насправді ж організатори Українського селянського з'їзду, у зв'язку з оголошенням м. Києва на військовому становищі, просто не хотіли допускати розгону селян збройною силою³². Для активізації підготовчої роботи прийнято рішення звернутися за допомогою до спілкових організацій та політичних пар-

тій, що працювали в Україні серед робітників та селян. Прийнято також рішення на найближчих засіданнях Комітету розпочати розробку детальної програми наступного з'їзду. Останній закликав усіх співчуваючих надсилати в комітет кошти та резолюції селянських сходів³³.

Оголошення про перенесення з'їзду було зроблено в останній момент, тому на місцях не всі були належним чином проінформовані і багато делегатів все ж приїхало до Києва. Але вони мусили повертатися додому ні з чим³⁴.

Про розсилку відбитків з «Хлібороба» з відозвою про скликання Всеукраїнського селянського з'їзду у волосні правління стало відомо Київському губернаторові, про що той повідомив начальника Київського охоронного відділення³⁵. В грудні 1905 р. губернатор Київщини оголосив відозву, в якій заявив, що не допустить ніякого з'їзду і в разі потреби розжене його військовою силою³⁶.

Зрештою, з'їзд так і не відбувся, оскільки його організатори були заарештовані³⁷. Напередодні нового року було ув'язнено кілька членів комітету, зокрема і К.Хохлича³⁸. 29 грудня 1905 р. проведено також обшук на квартирі у С.Єфремова та здійснено його арешт³⁹ за участь у діяльності Київської філії Всеросійського селянського союзу⁴⁰. Оголошення про скасування з'їзду з'явилося в пресі ще в середині грудня 1905 р.⁴¹, однак, незважаючи на це, невелика кількість селянських делегатів все ж приїхала 5 січня 1906 р. до Києва. Вони, з огляду на арешт керівників з'їзду та військове становище, навіть не зробили спроби зібратися⁴². Загалом, посилення репресій в умовах спаду революції унеможливило проведення подібного форуму у Всеукраїнському масштабі.

Виразником ідеї створення УСС та скликання Українського селянського з'їзду стала перша в Наддніпрянщині легальна українська газета «Хлібороб», яка виходила під гаслом «Селяне всієї України, єднайтеся!»⁴³. Вона видавалася в листопаді-грудні 1905 року у м. Лубнах Полтавської губернії відомим національним та громадськими діячем, членом УНП М.Шеметом. Усі п'ять опублікованих номерів «Хлібороба» були присвячені проблемі організації українського селянства⁴⁴. Такою ж спрямованістю відзначалася і газета «Народня справа», що видавалася в м. Одесі іншим членом УНП І.Луценком⁴⁵. Заклик до утворення Селянської спілки на засадах автономії українського народу було також вміщено в газетах «Полтавщина»⁴⁶, «Киевские Отклики» тощо⁴⁷.

Окрім того, у брошурі «Всеросійські селянські з'їзди і Всеросійська селянська спілка» в усіх питаннях, які можуть виникнути у селян з приводу Українського селянського з'їзду, радили звертатися до редакцій газет «Хлібороб» в Лубнах, а також «Киевские Отклики» та «Громадський голос» у Києві⁴⁸. Відомо також, що визначним організаційним центром з організації Українського селянського з'їзду стала редакція газети «Громадська думка», де працював С.Єфремов, куди відвідувачі приходили за вказівками і літературою, скаргами на місцеву владу, запитаннями та довідками⁴⁹. Отже, українська преса проводила значну інформаційну та організаційну кампанію: публікувалися відозви про організацію Українського селянського з'їзду, присуди селянських сходів та інша інформація, газети виступали у якості організаційних центрів з'їзду.

Наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. по всій Україні проводилася агітація серед селянства. Участь у цій роботі взяли представники української інтелігенції, які 29 листопада зібралися в Києві⁵⁰. Окрім усього іншого, вони прийняли постанову про необ-

хідність звернути особливу увагу на пробудження в селянських масах національної політичної свідомості і усіляко сприяти справі проведення Українського селянського з'їзду⁵¹. Розуміючи величезну роль української національно свідомої інтелігенції у справі організаційної допомоги з'їздові, визнаючи за нею роль «заступників українського селянства», на початку грудня 1905 р. Київський організаційний комітет Українського селянського з'їзду звернувся до інтелігенції з відозвою у якій закликав її представників: пояснювати селянам значення об'єднання в селянську спілку; організовувати в селах збори для з'ясування нагальних потреб землеробів та обрання делегатів на з'їзд у м. Київ; оберігати селян від переслідувань та репресій з боку місцевої адміністрації; забезпечувати селян необхідною літературою та інформацією з приводу з'їзду; збирати на місцях кошти для допомоги в організації селянського з'їзду; тримати Київський комітет у курсі стану справ на місцях⁵².

Саме інтелігенція, як найактивніший учасник боротьби за національні права народу⁵³, поставила на порядок денний в Селянських союзах вимогу автономії України.

Подекуди інтелігенція у своїй роботі стикалася з несподіваними труднощами. Так, представник української інтелігенції, що проводив агітацію за програмою ВСС на Херсонщині, спробував пробудити в місцевих селян-українців національну свідомість. Для цього усю свою промову на зборах інтелігент виголосив українською, але селяни сприйняли її як кепкування. Вони зауважили, що і вчитель говорить російською. Інтелігенту, в свою чергу, довелося виправдовуватися і доводити, що до селян він звертався на рідній для себе та для них мові виключно з метою зробити свою промову зрозумілішою для аудиторії. Прагнучи прищепити селянам повагу до рідної мови, інтелігент змушений був наводити приклади ставлення до своєї мови поляків та литовців, пояснювати різницю між російською та українською мовами⁵⁴. Таким чином, подекуди селянам бракувало навіть мінімального національного самоусвідомлення. Для них головним залишалось аграрне питання і представники української інтелігенції вимушені були творити своєрідний «тандем» аграрної та національної платформ⁵⁵, що проявилося і в процесі підготовки Українського селянського з'їзду.

Загалом, рівень політичної та національної свідомості селян по губерніях був неоднаковим. Передували хлібороби Полтавщини, як найсвідоміші. Найменше розуміння національних потреб виявляло селянство Волині⁵⁶.

Про низький рівень усвідомлення селянами сутності, принципів та завдань Всеукраїнського селянського з'їзду говорив в своїх спогадах і С.Єфремов, оскільки саме він консультував простий люд із питань з'їзду: «Розмови були мені надзвичайно цікаві, але здебільшого і сумне од їх надзвичайно враження лишалося. Зверху все було ніби гарно, свідомість велика, громадська течія широка й дужа, але досить було торкнутися землі, справжньої чорноземлі тії, що була для нас ґрунтом і підвалиною руху, щоб почути, що власне ґрунту того немає. Темнота й несвідомість серед звичайних делегатів були такі, що просто руки опускалися й пропадали надії на добрий кінець революції і нашої справи зокрема»⁵⁷.

Як про прикметний із багатьох подібних випадків С.Єфремов згадував про один: спілкування з вчителем церковнопарафіяльної школи с. Чечелівка Гайсинського повіту Подільської губернії П.Ксендзюком⁵⁸ та простим селянином з того ж села. Їх односельці досить пізно довідалися про з'їзд, але все ж відрядили своїх делегатів, оскільки

боялися лишитися без землі. Найбільше С.Єфремова вразило те, що селянин та вчитель вважали його та інших працівників «Громадської думки» (в редакції якої і відбулася означена зустріч) представниками офіційної влади, начальством, яке могло «землю ділити та наділяти». Довго довелося пояснювати їм принципи організації та завдання селянського союзу та з'їзду, аж доки вчитель (людина на селі чи не найбільш інтелігентна) почав щось розуміти. Натомість селянин розумів лише те, що вони спізнались, не виконали доручення громади і в село тепер не можна повертатися. С.Єфремову ледь вдалося відрядити цих подільських селян додому, попередньо забезпечивши їх брошурами та прокламаціями різних політичних сил⁵⁹. Невдовзі, проводячи в с. Чечелівка у П.Ксендзюка обшук, жандарми виявили літературу РСДРП, Української соціал-демократичної спілки, ПСР, ВСС та відбиток з «Хлібороба»⁶⁰. Таким чином, навіть сільська інтелігенція інколи не могла повністю зрозуміти справжніх завдань селянського союзу.

Характерно, що навіть на Полтавщині, де робота із скликання Українського з'їзду набула найбільшого розмаху⁶¹, на перших порах пропозиція внести в програму ВСС поправку місцевого характеру про автономію не мала успіху. Так, на нараді делегатів-селян які прибули в Полтаву для участі в аграрній нараді економічної ради губернського земства лунали голоси проти цієї вимоги. Водночас, на місцях були потрібні пояснення, і все ж на селян ця вимога особливого враження не справляла і їх готовність відстоювати її не була переконливою⁶². Безпосередньо перед Українським з'їздом бачимо вже іншу картину. Ціла низка селянських зборів обговорює питання автономії.

Так, жителі м. Нефорощі Костянтиноградського повіту Полтавської губернії на сході, що відбувся 27 листопада 1905 року, ухвалили присуд у якому зазначалося таке: «Україна мусить мати найширшу автономію, бо вона має свої місцеві властивості і місцеві потреби ми краще знаємо»⁶³. Подібні присуди були також прийняті і в ряді інших сіл Полтавщини: Параскіївці⁶⁴, Карлівці⁶⁵, Кибинцях⁶⁶, Диканьці⁶⁷, Мачухах⁶⁸ тощо. Таким чином, ми бачимо, що в Полтавській губернії ідея автономії за короткий час набула популярності і здобула чимало прихильників. Це стало можливим завдяки діяльності в цьому регіоні осередків найпотужніших національних політичних партій (Української демократичної партії, а після об'єднання з Українською радикальною партією наприкінці 1905 року Української демократично-радикальної партії, Револьюційної української партії, а з грудня того року – Української соціал-демократичної робітничої партії), які зробили багато для пробудження національної свідомості селянства і його організації. Безперечно вони впливали і на діяльність ВСС Полтавщини⁶⁹.

Подекуди в Полтавській губернії підготовка до Українського селянського з'їзду проходила на повітовому рівні. Так, Пирятинський повітовий селянський з'їзд у своїй відозві до населення закликав збиратися на сходи, писати присуди з описом своїх потреб і запровадити у себе волосний чи сільський комітет; обрати з свого середовища виборних делегатів; з'їхатися в повітовому місті (Пирятині), де спільно від повіту обрати делегатів в Полтаву; і після цього остаточно обговорити свої потреби спільно на загальноукраїнському з'їзді в Києві⁷⁰.

Надіслати своїх делегатів на Всеукраїнський селянський з'їзд мав намір також Хорошковський волосний селянський союз Кобелякського повіту Полтавської губернії. Союзом на з'їзд в м. Київ, запланований на 5 січня 1906 р., делегувалися селяни

Д.Маляров та К.Стеценко, але 2 січня 1905 р. членів волосного відділення ВСС було заарештовано, внаслідок чого поїздка не відбулася⁷¹.

На Полтавщині був також прецедент утворення організації Української селянської спілки. У Ковалівській волості Пирятинського повіту в комітет УСС зорганізувалися селяни з 11 сіл. На сході 20 листопада 1905 р. вони прийняли постанову з вимогами націоналізації землі, скликання всеросійських Установчих зборів, надання автономії Україні з національною Народною Радою (Сеймом), запровадження рідної мови у закладах освіти всіх рівнів, прогресивного оподаткування та виборності священників. Сход відіслав до Москви у Центральне бюро ВСС присуд про приєднання до Союзу і створив у Ковалівській волості комітет Української селянської спілки на чолі з селянином П. Оправхатою⁷². Про приєднання до Ковалівського комітету УСС і, водночас, до Всеросійського селянського союзу заявили також селяни села Семенівка Кантакузької волості того ж Пирятинського повіту⁷³, а також сіл Калеберда, Сушки, Прохорівка Золотоносського повіту Полтавської губернії⁷⁴. Згодом вищезазначений комітет об'єднав вже села чотирьох волостей. Представники Ковалівського комітету мали намір взяти участь у з'їзді селян від усієї України в м. Києві, запланованому на 5 січня 1906 р., і делегувати на нього 4-ох представників (відповідно до кількості включених до спілки волостей). Для допомоги в організації Українського селянського з'їзду комітетом 8 грудня 1905 р. було зібрано 5 руб. та надіслано до редакції газети «Хлібороб» з проханням передати їх «куди треба»⁷⁵.

Діяльність Ковалівської Української селянської спілки і її керівника високо оцінював видатний український громадсько-політичний діяч член УДП (згодом – УДРП) Євген Чикаленко, що й сам проводив агітацію за об'єднання в селянську спілку селян с. Кононівки Ковалівської волості⁷⁶. Натомість Д. Дорошенко зауважив у своїх спогадах, що П.Оправхата пізніше виявився провокатором⁷⁷. Дійсно, в період реакції 1907 р. в Києві була надрукована його брошура, в якій висміювався революційний рух взагалі та участь у ньому селянства зокрема⁷⁸. Але таких самих поглядів П.Оправхата дотримувався і 1905 р., що проявилось в його прагненні утримати селян від погромницьких дій та втягнути їх в організовану боротьбу за свої права⁷⁹. Вважаємо, що активна його участь в утворенні Української селянської спілки на місцевому та робота з організації Українського селянського з'їзду на центральному рівнях не дає підстави вважати його провокатором, а сам П.Оправхата у своїй діяльності, очевидно, стояв на національно-ліберальному ґрунті.

Отже, ініціатива створення УСС і скликання Всеукраїнського з'їзду селян отримала найбільшу підтримку на Полтавщині, що було обумовлено діяльністю національно свідомої інтелігенції та українських політичних партій.

Іншим важливим центром підготовки означених ініціатив стала Київська губернія. Тут з подачі С.Єфремова та М.Левицького за допомогою наближеної до них сільської інтелігенції на села були поширені ідеї Української селянської спілки. На Сквирщині таким популяризатором став член РУП-УСДРП Л.Юркевич. У Звенигородському повіті агітацією займався член УДРП В. Доманицький⁸⁰. Останній у себе на батьківщині в с. Колодистому та навколишніх населених пунктах проводив агітацію за програмою ВСС, результатом чого стало складання і підписання відповідних присудів⁸¹. В деяких селах на Звенигородщині, зокрема й тих, де агітував В.Доманицький, окрім загальних

вимог ВСС до присудів було включене й положення про те, «щоб всі наші внутрішні справи не в Петербурзі десь вирішувалися, а в Києві, де має бути друга Рада для всіх губерній, в яких мешкають українці: Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Курської (частини), Орловської (частини), Катеринославської, Херсонської, Чорноморщини. В судах та інституціях має бути заведена українська мова, бо вона одна лише й зрозуміла для нас»⁸². В с. Ступична того ж повіту на початку 1906 р. в присуд також було включене положення про те «щоб наша українська земля належала українському народові – нам українцям... Щоб управлялись ми вибраними від нас же українців українцям»⁸³.

Селянин м. Кагарлик Київської губернії Л.С.Петрунін, що працював разом із С.Єфремовим в редакції газети «Громадська думка», зберігав з метою подальшого розповсюдження між селянами листівки ВСС «Чего хотят люди, которые ходят с красным флагом», брошури «Всероссийські селянські з'їзди і Всеросійська селянська спілка» та «Перший Всеросійський з'їзд», а також марксистську літературу, програми УДРП та Партії конституційних демократів⁸⁴.

Відвідати Всеукраїнський селянський з'їзд мали намір і згадувані вже представники Київщини, що на листопадовому з'їзді ВСС репрезентували Українську соціал-демократичну спілку і брали участь у окремій нараді селянських делегатів з України. Відомо, що вони прагнули збільшити представництво соціал-демократів на з'їзді в Києві, надсилаючи їм запрошення⁸⁵.

В с. Березняки Черкаського повіту Київської губернії за сприяння дочки священика Г.М.Лукомської, котра проводила агітацію в дусі РУПу та ВСС, було прийнято присуд на основі платформи Українського селянського з'їзду. У присуді висловлено жаль з приводу неможливості послати свого делегата на з'їзд, а також зазначалося: «Вивчаючи шановне зібрання, бажаємо йому успіху та співчуття у громади»⁸⁶.

З жандармського листування відомо також, що на з'їзд у Київ збиралися їхати і деякі селяни Чигиринського повіту Київської губернії⁸⁷. На з'їзд тут покладалися особливо великі надії, а тому, коли його було заборонено Київським губернатором, селяни с. Ярового Чигиринського повіту 27 грудня 1905 року провели сход, на якому уклали присуд з проханням «відміни вказаної постанови, оскільки наше становище безправного та бідного вимагає втілення хоча б поліційних заходів задля утримання голодного і озлобленого населення від якихось руйнівних дій»⁸⁸.

Агітація за участь у з'їзді проводилася і в інших губерніях України. Український соціал-демократ П.Блонський агітував серед жителів містечка Смотрич Кам'янецького повіту Подільської губернії. Він радив «обрати від кожної волості по чоловіку і послати в Київ на селянський з'їзд, який буде 5 січня 1906 року»⁸⁹.

Брат П.Блонського – Ю.Блонський та О.Юрчишин проводили агітацію в тому ж дусі в Ляцкорунській волості Кам'янецького повіту. 27 грудня 1905 р. у м. Ляцкорунь під їх керівництвом відбувся схід, на якому зібралися селяни вказаного містечка та сіл Дрепалівки, Мар'янівки, Летава. П.Блонський запропонував селянам обрати від їхньої волості одного делегата на Всеукраїнський селянський з'їзд в м. Київ. Також П.Блонський прочитав присутнім брошуру «Український селянський з'їзд»⁹⁰.

Проводилася відповідна агітація і в с. Торков Брацлавського повіту Подільської губернії. Тут син місцевого землевласника, учень чоловічої Немирівської гімназії

М.Фредро в грудні 1905 р. зібрав 40 селян, читав їм антиурядові заклики та радив надіслати в Київ уповноважених від товариства, де, за його словами, «існує Дума з селян»⁹¹.

На Поділлі також розповсюджувався україномовний варіант найпопулярнішої листівки ВСС під назвою «Чого хочуть ті, котри ходять з червоним прапором». Окремі екземпляри означених листівок були знайдені біля казенних винних крамниць сіл Глібова, Гарби та Крилюк. Окрім ознайомлення з основними завданнями революційного руху (тими ж, що і в оригінальній прокламації) в означеній листівці пропонувалося селянам складати присуди і надсилати їх у Лубни Полтавської губернії до редакції газети «Хлібороб», а також повідомлялося про запланований на 5 січня у Києві Всеукраїнський селянський з'їзд⁹².

На Чернігівщині в Глухівському повіті агітацію за утворення Української селянської спілки проводила «група селян-українців». 4 грудня 1905 р. вона випустила велику гектографічну прокламацію українською мовою під назвою «Про селянський з'їзд у Москві». В ній висувалися вимоги скликання Установчих зборів та передачі землі без викупу всім, хто на ній працює, а також обстоювалися права українців на використання рідної мови. Наприкінці прокламації пропонувалося приєднуватися до УСС⁹³. Можна припустити, що діяльність «групи глухівських селян-українців» була тісно пов'язана з діяльністю РУП, осередок якої широко розгорнув свою діяльність у той час у селах Глухівщини⁹⁴.

Селянин с. Кропивни Новозибківського повіту Чернігівської губернії⁹⁵, учасник листопадового делегатського з'їзду ВСС⁹⁶ та член його Головного комітету⁹⁷ Ф.Медведев у проведенні пропаганди за утворення селянських союзів серед українських селян він активно використовував літературу УРП, яку отримував безпосередньо від С. Єфремова. За словами Сергія Олександровича, переважна більшість таких «спеціалістів-агітаторів» належала до ПСР, або поділяла есерівські погляди, що, однак, не заважало їм в своїй діяльності стояти на національному ґрунті та поширювати ідеї Української селянської спілки⁹⁸. Очевидно, що до подібних агітаторів можна віднести і колишнього учня Ніжинського технічного училища Д.Стаценка, що привіз із Києва в Ніжин для подальшого розповсюдження значну кількість україномовної літератури УРП та ВСС⁹⁹.

Ідея скликання Всеукраїнського з'їзду здобула певну підтримку у с. Хороше Озеро Борзнянського повіту Чернігівської губернії, де в середині грудня 1905 року неодноразово влаштовувалися мітинги. Їх організатором був учитель Г.Судьбін. На одному з них було обрано 4 делегати та зібрані кошти для поїздки останніх на Український селянський з'їзд у м. Київ. Однак, коли розпочалися переслідування і поліцейні арешти, делегати відмовилися їхати на з'їзд¹⁰⁰.

В с. Мартиновка того ж Борзнянського повіту вчитель Тхоржевський в грудні 1905 р. пропонував селянам створити селянський союз і надіслати уповноважених на запланований в січні 1906 р. в м. Києві селянський з'їзд¹⁰¹.

Звільнений в запас армії колишній писар А.М.Дражевський 27 листопада 1905 р. на сільському сході в слободі Кременній Куп'янського повіту Харківської губернії запропонував селянам приєднатися до Всеросійського селянського союзу та обрати уповноваженого для присутності на з'їзді в м. Києві. Тоді ж на сході було обрано сільський комітет ВСС з 7 осіб, в який увійшов і сам А.М.Дражевський. Йому ж було до-

ручено бути присутнім на запланованому на грудень 1905 р. в м. Києві з'їзді обласного селянського союзу¹⁰².

Відомо, що від Донеччини на ВСУ селян мав поїхати хтось із братів Мазуренків¹⁰³. На Єфремово-Степанівському сільському сході в Донецькому окрузі Облaсті Війська Донського на з'їзд до Києва було делеговано І.Абрамова, якому на дорогу зібрали 45 руб. На намічений з'їзд тут поклали великі надії і чекали його директив. З цієї причини були скасовані вибори старшини Єфремово-Степанівської волості. Вважалося, що на з'їзді у Києві буде вироблено порядок вибору сільських посадових осіб та після повернення звіди делегата, планувалося провести вибори волосного старшини. Кандидатом на цю посаду намічено також І. Абрамова¹⁰⁴.

Збиралися на Всеукраїнський селянський з'їзд і селяни Волині. Так, троє з них (очевидно, делегатів з'їзду) с. Ємільчина Новоград-Волинського повіту Волинської губернії в грудні 1905 р. приїхали в Київ та помилково звернулися за довідкою до редакції чорносотенної великоросійської шовіністичної газети «Киевлянин». Безпосередньо від її головного редактора Д.І.Піхна вони з подивом дізналися, що «ніякого селянського з'їзду ні у Києві, ні в Москві не буде, а той з'їзд, що був у Москві, був з'їздом не селян, а брехунів та бунтарів»¹⁰⁵. Така оцінка цілком відповідала консервативно-монархічним поглядам Д.І.Піхна та редагованої ним газети.

Хоча ідея скликання УСЗ та організації УСС здобула значну підтримку, все ж вона не реалізувалася у всеукраїнському масштабі. Цьому завадили, насамперед, репресії властей: у місті Києві було оголошено військовий стан, проводилися арешти організаторів Селянських союзів. Шкодила також незгода між українськими національними партіями¹⁰⁶ та нерівномірний ступінь їх впливу на всій етнічній території підросійської України.

Необхідно зазначити, що селяни тих губерній України, де великим був вплив загальноросійських політичних сил, також призначили свої альтернативні з'їзди на початок січня 1906 р. Так, 5 січня того року було проведено третій з'їзд Селянського союзу Катеринославської губернії, що відбувся, незважаючи на запроваджені владою посилені заходи безпеки¹⁰⁷. На 9 січня 1906 р. у с. Веселому Мелітопольського повіту було заплановано проведення з'їзду селян Таврійської губернії, але він не відбувся у зв'язку зі вжитими владою запобіжними заходами¹⁰⁸. Було заарештовано більше 100-а селян-депутатів¹⁰⁹. Можна припустити, що в той же час, що і Український селянський з'їзд, мав проходити також з'їзд селян Сумського повіту Харківської губернії, оскільки перший з'їзд представників сіл Борзнянського повіту Чернігівської губернії, що відбувся наприкінці 1905 р., обрав по двох делегатів та намітив два кандидати для поїздки на Київський чи Сумський з'їзд селянського союзу¹¹⁰.

З'їзд у Києві не відбувся і УСС не була утворена, однак саме на початку 1906 року в Україні було зроблено спробу утворити інше об'єднання – Українську селянську партію, яка мала на меті «пробуджувати національну та класову свідомість українського селянства та організувати його для боротьби за волю й щастя робочих мас»¹¹¹. Ця партія заявила про себе в першому і єдиному числі газети «Запорожжє». Оглядач українського соціал-демократичного журналу вірно підмітив ідейну близькість УСП і Селянської спілки. Однак немає даних, які б засвідчили їх організаційний зв'язок між собою. Невідомі й факти роботи Селянської партії серед селянства¹¹².

Зрештою, ідея утворення Всеукраїнської селянської спілки не була остаточно похована наступом властей. У 1906 р. вона відродилася в дещо іншій інтерпретації. 21 серпня того року відбувся делегатський з'їзд Подільського району ВСС, котрий висловив побажання, щоб на наступному Всеросійському з'їзді прийняли рішення про створення Всеукраїнської області, «в яку б увійшла вся Південна Росія»¹¹³.

Таким чином, нами було зроблено огляд роботи, спрямованої на скликання Українського селянського з'їзду та утворення Української селянської спілки. Ці ініціативи належали нараді українських делегатів листопадового делегатського з'їзду ВСС. Найбільшого розмаху вона набула на Полтавщині, але проводилася по всій етнічній території підросійської України від Донецького округу області Війська Донського до Волині. Очолювали цей процес представники національно свідомої інтелігенції та члени українських політичних партій (РУП-УСДРП, УДП, УРП, УДРП, Української соціал-демократичної спілки). Важливу роль відігравала також українська преса, а особливо газета «Хлібороб» усі номери якої було присвячено справі організації Українського селянського з'їзду. Прецедент утворення Української селянської спілки ми маємо в Ковалівській волості Пирятинського повіту Полтавської губернії. Українська селянська спілка формувалася як невід'ємна складова частина Всеросійського селянського союзу. Вона мала бути пов'язаною з останнім на федеративних началах. Фактичним керівником Української селянської спілки був С. Єфремов. Причинами невдач обох справ був початок періоду реакції після найвищого підйому революції та особиста заборона з'їзду Київським губернатором.

Загалом, спроба проведення загальноукраїнської організації селянства сприяла зростанню національної свідомості селянства і поширенню його союзів в Україні.

¹ Федьков О.М. «Селяни усієї України єднайтеся!» (З історії боротьби за скликання Українського селянського з'їзду наприкінці 1905 – на початку 1906 років) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 2: В 2-х томах. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.1. – С.97.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф.274. – Оп. 1. – Спр.1529. – Арк. 17.; Шемет В. Про селянський з'їзд // Хлібороб. – 1905. – №3. – 28 листопада. – С.1.

³ Дорошенко Д.І. Мої Спомини Про Давнє Минуле (1901–1914 роки). – Вінніпег-Манітоба, 1949. – С.78.

⁴ Дорошенко Д.І. Мої Спомини Про Давнє Минуле (1901–1914 роки). – Вінніпег-Манітоба, 1949. – С.78–79.

⁵ Свідзінський М. Названа праця – 1928.–№ 6. – С.160.

⁶ Симонова М.С. Крестьянский союз Всероссийский // Советская историческая энциклопедия. – Москва. Энциклопедия, 1965. – Т.8. – С.110.; Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза (Протокол). – Б. м. в. Б. р.в. – С.19.

⁷ Там же.

⁸ Куреньшев А.А. Всероссийский крестьянский союз. 1905-1930 гг. Мифы и реальность. – Москва, 2004. – С.130.

⁹ Кирюхина Е.И. Местные организации Всероссийского крестьянского союза в 1905 году // Учёные записки Кировского государственного педагогического института им. В. И. Ленина. – Ки-

- ров: Кировское книжное издательство, 1956. – Вып. 10. – С. 93.; *Мазуренко В.* Наше село в 1905 году // Пути революции. – 1925. – № 2. – С. 41.; ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 63.
- ¹⁰ Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1323. – Арк. 6, 7.
- ¹¹ *Федьков О.М.* Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та неспартійних організацій в селах Правобережної України): Монографія. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 101.; ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2326. – 127-127 зв.
- ¹² *Мазуренко В.* Наше село в 1905 году // Пути Революции. – 1925. – № 2. – С. 41.
- ¹³ ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 63.
- ¹⁴ *Єфремов С.* Про дні минулі (Спогади) (Продовження) // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 3. – С. 211.
- ¹⁵ *Єфремов С.* Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С. 71.
- ¹⁶ *Єфремов С.* Про дні минулі (Спогади) (Продовження) // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 3. – С. 212.
- ¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 3. – Спр. 190. – Арк. 2-3.
- ¹⁸ *Єфремов С.* Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С. 71.
- ¹⁹ Там само. – С. 70.
- ²⁰ Там само – С. 71.
- ²¹ *Дорошенко Д.І.* Назв. праця. – С. 79.
- ²² ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 557. – Арк. 127-128, 151-152; Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 559. – Арк. 563-565;
- ²³ Там само. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 42, 63, 155.
- ²⁴ Там само. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 959. – Арк. 2-4, 18; ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 188. – Арк. 14-14 зв.
- ²⁵ *Федьков О.М.* «Селяни усієї України єднайтеся!»... – С. 98.
- ²⁶ Державний архів Полтавської області. – Ф. 83. Канцелярія Полтавського цивільного губернатора. – Оп. 1. – Спр. 51. Переписка с уездными исправниками губернии о революционном движении в Лубенском уезде (24 грудня 1905 – 2 вересня 1906 р.) – 3-4 зв.
- ²⁷ *Федьков О.М.* Назв. праця. – С. 97.; ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 63.
- ²⁸ Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. – К., 2002-2003, – Т. 1: на зламі століть (кінець ХІХ ст. - 1917 р.) – 2002. – С. 178.
- ²⁹ ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1117. – Арк. 3.
- ³⁰ Хлібороб. – 1905. – № 4. – 7 грудня. – С. 4.
- ³¹ Звістка про Український селянський з'їзд у Києві // Хлібороб. – 1905. – № 5. – 16 січня. – С. 4.
- ³² *Єфремов С.* Назв. праця. – С. 72.
- ³³ Звістка про Український селянський з'їзд у Києві. – С. 4.
- ³⁴ *Єфремов С.* Назв. праця. – С. 72.
- ³⁵ *Федьков О.М.* Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки. – С. 3.
- ³⁶ *Дорошенко Д.І.* Назв. праця. – С. 79.
- ³⁷ *Мірза-Авяканц Н.* Селянські розрухи на Україні 1905-1907 року. – Харків: Державне видавництво України, 1925. – С. 42.; *Христюк П.* 1905 рік на Україні. – Харків: Державне видавництво України, 1925. – С. 101.
- ³⁸ *Дорошенко Д.І.* Назв. праця. – С. 79.
- ³⁹ *Єфремов С.* Назв. праця. – С. 75-78.
- ⁴⁰ *Бойко Н.* Єфремов С. – представник української політичної еліти початку ХХ століття (Нарис політичної біографії) // Людина і політика. – 2001. – № 3. – С. 146.

- ⁴¹ Отмена предположенного собрания крестьян в г. Киеве 5 и 6 января 1906 года // Киевские отклики. – 1905. – № 337. – 18 (31) декабря. – С.3; Київський комітет організації селянського з'їзду оповіщає // Полтавщина. – 1906. – № 1. – 1 (14) января. – С.3.
- ⁴² *Єфремов С.* Назв. праця. – С.84.
- ⁴³ *Христюк П.* 1905 рік на Україні. – Х., 1925. – С.146.
- ⁴⁴ *Федьков О.М.* «Селяни усієї України єднайтеся!»... – С.97.
- ⁴⁵ Народня справа. – 1906. – № 1. – 8 січня. – С. 1.
- ⁴⁶ Высший подъём революции 1905 – 1907 гг. Вооружённые восстания, ноябрь-декабрь 1905 года. – Москва, 1955. – Ч.1. – С.55.
- ⁴⁷ *Федьков О.М.* Назв. праця. – С.97.
- ⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп. 1. – Спр.1529. – Арк. 17.
- ⁴⁹ *Єфремов С.* Назв. праця. – С.72.
- ⁵⁰ *Федьков О.М.* Назв. праця. – С.97.
- ⁵¹ Українське життя // Хлібороб. – 1905. – №4. – 7 грудня. – С.3-4.
- ⁵² До Української інтелігенції // Хлібороб. – 1905. – №4. – 7 грудня. – С.3.
- ⁵³ *Рибалка І.К.* Історія України. – Х., 1997. – Частина 2: Від початку XIX ст. до лютого 1917 року. – С.357.
- ⁵⁴ Дописи // Громадська думка. – 1906. – № 10. – 12 січня. – С.4.
- ⁵⁵ Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія. – К., 1994 – С.132.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ *Єфремов С.* Назв. праця. – С.73.
- ⁵⁸ *Федьков О.М.* Назв. праця. – С.98.
- ⁵⁹ *Єфремов С.* Назв. праця. – С.74.
- ⁶⁰ *Федьков О.М.* Назв. праця. – С.98.
- ⁶¹ Політична історія України XX ст. – Т.1: на зламі століть (кінець XIX ст.-1917 р.). – С.178.
- ⁶² *Оленин Р.* Крестьяне и интеллигенция (к характеристике освободительного движения в Малороссии). – Б. м. в.і., Б. р.в. – С.157.
- ⁶³ По Україні // Громадська думка. – 1906. – №1. – 1 січня. – С.2.
- ⁶⁴ По Україні // Громадська думка. – 1906. – №4. – 4 січня. – С.3.
- ⁶⁵ *Рибалка І.К.* Назв. праця. – С.357.
- ⁶⁶ Приговори // Хлібороб. – 1905. – №4. – 7 грудня. – С.3.
- ⁶⁷ *Свідзінський М.* Назв. праця. – С.157.
- ⁶⁸ Там само. – С.156.
- ⁶⁹ *Федьков О.М.* Назв. праця. – С.98.; ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 912. – Арк. 25-28 зв., 33-35 зв.
- ⁷⁰ *Свідзінський М.* Назв. праця. – 1928.–№6. – С.155.
- ⁷¹ Державний архів Полтавської області. – Ф. 138. Оп. 1. – Спр. 315. – Арк. 58-59.
- ⁷² Приговор Ковалівського волосного сходу Пирятинського повіту Полтавської губернії // Хлібороб. – 1905. – № 3. – 28 листопада. – С.2.
- ⁷³ Приговор Семенівського селянського сходу // Хлібороб. – 1905. – № 5. – 16 січня. – С.4.
- ⁷⁴ З Полтавщини с. Прохорівка Золотоношського повіту // Хлібороб. – 1905. – № 4. – 7 грудня. – С.4.; Золотоношський повіт // Хлібороб. – 1905. – № 5. – 16 грудня. – С.3.; *Федьков О.М.* Назв. праця. – С.98.
- ⁷⁵ *Оправхата П.* Вельми шановна редакція // Хлібороб. – 1905. – № 5. – 16 грудня. – С.4.
- ⁷⁶ *Чикаленко Є.* Спогади (1861-1907): Документальне художнє видання. – К., 2003. – С.277.
- ⁷⁷ *Дорошенко Д.І.* Назв. праця. – С.79.
- ⁷⁸ *Оправхата П.* Сільські масовки і революційне селянство. – К., 1907 р. – 20 с.

- ⁷⁹ *Чикаленко Є.* Назв. праця. – С.277.; *Іванов Л.М.* Революція 1905 – 1907 гг. на Україні // Революція 1905 – 1907 гг. в национальных районах России. Сборник статей. Москва, 1955. – С.108.
- ⁸⁰ *Єфремов С.* Про дні минулі (Спогади) (Продовження) // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 3. – С.212.
- ⁸¹ ДАКО. – Ф.2. – Оп. 222. – Спр. 279. – Арк. 7 зв., 19-22.
- ⁸² Громадська Думка. – 1906. – №5. – 5 січня. – С.2.
- ⁸³ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп. 1. – Спр.2057. – Арк. 143-144.
- ⁸⁴ *Федьков О.М.* Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки. – С.103-104.
- ⁸⁵ *Мазуренко С.П., Мазуренко В.П., Мазуренко Ю.П.* К истории крестьянского движения 1905 г. // Пути Революции. – 1926. – № IV (7). – С.26.
- ⁸⁶ *Федьков О.М.* Назв. праця. – С.104.
- ⁸⁷ ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп. 1. – Спр.1117. – Арк. 3-3 зв.
- ⁸⁸ Высший подъём революции 1905-1907 гг. – Москва, 1956.–Ч.3. кн. первая. – С.273.; *Лось Ф.Є.* Революція 1905-1907 років на Україні. – К., 1955. – С.247.
- ⁸⁹ *Федьков О.М.* Назв. праця. – С.103.
- ⁹⁰ ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1105. – Арк. 2-3; *Федьков О.М.* Назв. праця. – С.103.
- ⁹¹ ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1026. – Арк. 4, 11.
- ⁹² ДАХО. – Ф.281. – Оп. 1. – Спр. 7860. – Арк. 68.
- ⁹³ *Дроздов И.Г.* Крестьянские союзы на Черниговщине в 1905-1906 гг. // Исторические записки. – Москва, 1940. – Т.9. – С.25.
- ⁹⁴ *Д.Д.* З Глухівського повіту на Чернігівщині // Хлібороб. – 1905. – № 4. – 7 грудня. – С. 3.
- ⁹⁵ *Дроздов И.Г.* Указ. соч. – С.18.
- ⁹⁶ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп. 1. – Спр. 1323. – Арк. 7.
- ⁹⁷ *Мазуренко С.П., Мазуренко В.П., Мазуренко Ю.П.* Указ. соч. – С.23.
- ⁹⁸ *Єфремов С.* Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С.70.
- ⁹⁹ ЦДІАК України. – Ф.1439. – Оп. 1. – Спр. 792. – Арк. 182, 184-184 зв.
- ¹⁰⁰ *Федьков О.М.* «Селяни усієї України єднайтеся!»... – С.98.
- ¹⁰¹ *Дроздов И.Г.* Указ. соч. – С.19.
- ¹⁰² ЦДІАК України. – Ф.336. – Оп. 1. – Спр. 1386. – Арк. 2; Там само. – Спр. 2911. – Арк. 163.
- ¹⁰³ *Свідзінський М.* Назв. праця. – 1928.–№6. – С.155.
- ¹⁰⁴ Там само.
- ¹⁰⁵ *Пихно Д.И.* Письмо крестьянам с. Эмильчина. Киев, 28 декабря 1905 г. // *Пихно Д.И.* В осаде. Политические статьи. – К., 1905. – С.374.
- ¹⁰⁶ *Федьков О.М.* Назв. праця. – С.98.
- ¹⁰⁷ *Александров О.* Селянська спілка перед царським судом. – Х.: Шляхи Революції, 1931. – С.16-17.
- ¹⁰⁸ ЦДІАК України. – Ф.419. – Оп. 1. – Спр. 4903. – Арк. 15; Там само. – Спр. 4905. – Арк. 1-1 зв.
- ¹⁰⁹ *Кирюхина Е.И.* Указ. соч. – С.115.
- ¹¹⁰ ЦДІАК України. – Ф.318. – Оп. 1. – Спр. 944. – Арк.30 зв., 32.
- ¹¹¹ *Мірза-Авяканц Н.* Назв. праця. – С.42.
- ¹¹² *Федьков О.М.* Політичні партії... – С.146.
- ¹¹³ *Федьков О.М.* Всероссийский селянский союз... – Т.11. – С.157.

РОЗДІЛ VI КУЛЬТУРНІ Й ДУХОВНІ ПИТАННЯ

УДК (477) 008 «19»

*Д.А. Буравченко.
(м. Київ)*

КУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ на початку XX ст.

У дослідженні автор здійснив спробу висвітлити особливості культурного процесу в Україні на першому етапі Української революції.

В исследовании автор предпринял попытку исследовать особенности культурного процесса в Украине на первом этапе Украинской революции.

The author of the article made an attempt to investigate peculiarities of cultural processes in Ukraine during the first stage of Ukrainian revolution.

Розмірковуючи над питанням відродження української культури, котре бере свій початок 1917 р. і сягає апогею наприкінці 1920-х рр., варто проаналізувати духовну ситуацію в Україні загалом й у Києві зокрема на початку XX ст. У даному дослідженні автор прагне висвітлити особливості культурного процесу в Україні від початку XX ст. до проголошення УНР (7 (20) листопада 1917 р.), тобто в період бездержавності та наростання революційних настроїв у суспільстві, а також духовну ситуацію на першому етапі Української революції. Остання, власне, починалася під гаслами боротьби за національно-культурну автономію, й сама Центральна Рада на початку свого існування була не стільки політичною організацією, скільки українським громадським об'єднанням. Для відображення цілісної картини духовного життя України зазначеного періоду автор наводить як загальновідомі, так і малознайомі широкому загалу факти, зокрема зі спогадів тих діячів, що вже тоді закладали підвалини майбутнього відродження.

Будучи одним із найстаріших міст Російської імперії, заживши таких пишномовних назв, як «наддніпрянський Єрусалим», «цукрова столиця», «третє місто імперії», Київ, природно, став також культурно-мистецьким центром, однак при цьому загальноросійським. Національна складова його духовного життя була незначною. Друга половина XIX ст. знаменувала собою активний наступ царського режиму на українську культуру. Основними актами русифікації були сумновідомі Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський акт 1876 р. Поліційний нагляд, цензурний тиск, перепони до видання книг рідною мовою, криза театрального мистецтва вели до національної нівеляції основних мас населення в Україні. Вітчизняна інтелігенція фактично перебувала під дамоклевим мечем: побоюючись звинувачення в українофільстві, культурні

й суспільні діячі або ж емігрували за кордон, або змушені були пристосовуватися до жорстких умов, запроваджених царською адміністрацією. Так, Олександр Кошиць, в юності відвідавши родину Лисенків у Києві, був вражений, почувши, як його кумир Микола Лисенко розмовляє з родиною російською мовою¹. Українська мова культивувалася лише в обмеженому колі інтелігентних родин.

Під час революції 1905–1907 рр. відбулися певні послаблення адміністративного тиску щодо культурного життя, однак в Україні вони були малопомітні. Хоча 1905 р. Емський акт фактично втратив чинність, проте офіційно скасований не був, і окремі його положення на практиці продовжували діяти. Про саме ставлення царської адміністрації до української мови недвозначно свідчить записка, подана губернатором інспектору друкарень та книжкової торгівлі Києва, датована 9 лютого 1916 р.: «Ко мне поступил из Киевского временного комитета по делам печати ... плакат-реклама «Кооператив «Народня торговля». ...Он напечатан на трёх языках, причём на первом месте стоит новейший «украинский» язык, с новейшим же фонетическим правописанием. Русскому литературному и государственному языку отведено второе место. ...Прошу установить наблюдение за типографией Киевской 2-й артели, напечатавшей этот плакат без разрешения полиции»². Тобто про вільне функціонування української мови годі було й думати.

Водночас певний період, (від 1907 до 1911 рр.), до наступу столипінської реакції характеризувався помітним піднесенням культурного життя, про що свідчило масове заснування україномовних часописів та активізація «Просвіт» (у 1906–1908 рр. у складі останніх діяли видавничі й просвітньо-організаційні комісії)³. Як громадські товариства, що опікувалися українською культурою, вони почали з'являтися в 1870–1880-х рр. (перша «Просвіта» заснована у Львові в грудні 1868 р.). Вони неодноразово міняли форму, статuti, розширюючи коло своїх інтересів. Зростання революційних настроїв на початку ХХ ст. і події першої російської революції привели до того, що «Просвіти» з культурницьких організацій перетворилися на осередки національного руху. Через них відбувалося поширення патріотичної свідомості серед широких верств простого народу шляхом видання книг та часописів, організації концертів, вистав, народних свят тощо. Чітко виражений національний характер просвітянського руху спровокував поліцейні переслідування, в результаті котрих у 1910-і рр. більшість «Просвіт» припинила своє існування.

Друге дихання просвітянському рухові дала Лютнева революція. Проголошення демократичних свобод слова, друку, зібрань тощо привело до масового відновлення діяльності старих «Просвіт», а також до заснування нових товариств. На хвилі революційних подій вони стали основною організаційною формою всенародного руху за національне відродження. «В «Просвіти» записувалися і чоловіки і жінки, багаті і бідні, освічені і зовсім неписьменні – всі ті, у кого була охота до знання й до науки», – свідчив активний учасник тих подій В.Чередниченко⁴. Київська «Просвіта» однією з перших відновила свою діяльність. На зібранні 4 квітня 1917 р. були присутні 112 осіб, – переважно активісти останньої з дореволюційним стажем. Збори почалися з шанування пам'яті померлих просвітян: Б.Грінченка, В.Антоновича, О.Русова, Г.Шерстюка. Було прийнято рішення про розробку нового статуту та утворення комісій: агітаційної, лекційної, видавничої, бібліотечної, театральної, фінансової

й організаційної. Наступні загальні збори відбулися 14 травня в будинку губернського земського управління. На них головував фундатор «Старої громади» В.Науменко. Збори обрали раду товариства на чолі з О.Лотоцьким. Було ухвалено відозву про скликання у Києві з'їзду представників міських «Просвіт».

Незабаром членами київської організації було затверджено зразковий статут, де головним завданням товариства визначалися: «Допомога просвіті українського народу, розвиток української національної культури і через об'єднання людей надати можливість найкраще використати свій вільний час, одержати освіту та розумну розвагу»⁵. «Просвіта» мала: а) відкривати книгозбірні, читальні, книгарні та заводити кінематограф; б) уряджати прилюдні читання, лекції, доповіді, бесіди; в) видавати книжки, газети і листівки для народного читання; г) зводити різні школи для дорослих і дітей, закликати лекторів та інструкторів з різних питань; д) закладати різні фонди і стипендії для допомоги кращим учням, заводити співочі гуртки, влаштовувати театральні вистави і вечори, музично-літературні заходи; е) впоряджати освітні мандрівки, народні гуляння, національні свята, збирати і зберігати старовинні речі, заводити музеї, будувати Народні будинки»⁶. Цей статут допомагав в організаційному оформленні провінційним «Просвітам».

Театральне мистецтво відіграло чи не найважливішу роль у духовному житті дореволюційної України. Театр являвся оберегом традицій, історичної пам'яті й носієм національної ідеї. Однак в умовах цензурних утисків він фактично був позбавлений можливостей збагачуватися через спілкування з європейською культурою. Лише з 1907 р. у Києві почав функціонувати стаціонарний професійний театр Миколи Садовського. Це перший заклад, який мав власне приміщення – Троїцький народний дім. Інші українські театри (всього близько десяти) мали пересувний характер, гастролювали по всій Україні, а також по Росії – від Прибалтики до Далекого Сходу. Паралельно існували численні аматорські театри та акторські колективи, що користувалися величезним успіхом у місцевого населення.

Однак відірваність від культурних процесів Західної Європи призводила до обмеження репертуару останніх селянсько-етнографічними й історично-козацькими постановками, тоді як надбання світової драматургії українському глядачеві були здебільшого невідомі. Водночас традиційний «побутовий» театр мав значний вплив на українську молодь, пробуджуючи у ній патріотичні почуття та громадянську позицію. Так, письменниця і громадська діячка Надія Суровцова згадувала: «В театрі Садовського, в досить непривітному приміщенні, дитиною дивилася я на «Гетьмана Дорошенка». Там зростало почуття свідомої любові до батьківщини – таке, яким воно могло тоді бути». Однак тут же вона зазначала: «Ми знали тільки цей, останній (йдеться про театр Миколи Садовського – *авт.*) та трохи, краєм вуха, через «трансляцію» російських театрів довідувалися дещо про Захід»⁷.

16 травня 1916 р. у Києві утворився театральний гурток на чолі з Лесем Курбасом. Основним його кредо – уродженця підавстрійської Галичини, знайомого з європейськими тенденціями театального мистецтва, – було реформування українського театру, відхід від народницьких традицій, орієнтація на здобутки західного. «Він (Курбас) виріс і виховувався на дещо відмінних від нас взірцях Європи, але одночасно знав і наш традиційний український театр, театр Садовського, Саксаганського, його

класичний старовинний репертуар, на якому зростала наша молодь», – згадувала Н.Суровцова⁸. Гурток Курбаса згуртував новаторськи налаштовану молодь (С.Бондарчук, О.Добровольська, П.Самійленко, М.Терещенко), однак незадовільні умови, відсутність постійного приміщення, декорацій та костюмів не давали змоги молодим акторам заявити про себе на повний голос⁹.

Попри певні успіхи, ситуація з театральним життям в Україні залишалася вкрай незадовільною. Актор і театральний педагог Прохор Коваленко у спогадах про дореволюційний український театр характеризував його як масову халтуру, процвітання непрофесіоналізму, неповагу до народних традицій, знуцання над мовою та подання життя в перекрученому вигляді. Керівники й виконавці тодішніх професійних театрів, за словами Коваленка, були «...люди, які не мали нічого спільного не тільки з українською культурою, а і взагалі з будь-якою культурою і мистецтвом, це були гешефтмахери від мистецтва сумнівної якості. ...Цим театральним ділягам доводилось в основу трупі брати двох-трьох професійних акторів, а решту укомплектовувати людьми, що с'як-так володіють українською мовою. ... Картярство, розпусне залицання, випивка за чужий кошт – от чим заповнювалося дозвілля акторів цих малоросійських труп. Ці типові прикмети деяких «малоросійствующих» акторів дали привід журналу «Театр и искусство» назвати всіх українських акторів «печенегами театального искусства»¹⁰. З обуренням згадував П.Коваленко про побутування плагіату та карикатурного зображення українців: «Кожний хазяйчик такої трупі ... крав чужі п'єси, змінював їх назву, переіначував прізвища дієвих персонажів, ... надписував своє прізвище – і п'єса готова. ... Частіше за все так обкрадали початкуючих авторів. ... Особливо ганебно репрезентували себе такі трупі в столицях та великих російських містах. Тільки вони приїздили – з'являлися саженні анонси, на котрих аршинними літерами значилось: «Спешите видеть – приехали малороссы!!!». ...І починалась безсоромна гопакомедія, починали «дражнити хохла», викручуючи мову, утрируючи поведінку, показували, який він, цей хохол, смішний та недотепний, здатний тільки безпросипу пити горілку, заїдати салом і до нестями танцювати гопака, підскакуючи до стелі ... «у танці нашкипитареного собаки» (як називав його М.К.Садовський)»¹¹.

Протистояння молодого українського театру з реакційним малоросійським тривало практично до 1917 р., завершившись крахом останнього. 12 березня 1917 р. в Троїцькому народному домі відбулися збори театральних діячів під головуванням драматурга С.Черкасенка. На них були присутні артисти трупі Миколи Садовського та майбутні студійці Леся Курбаса. Було піднято питання про скликання всеукраїнського з'їзду акторів, організацію Українського театального товариства, створення організаційного комітету, редакційної й фінансової комісії, видання щотижневого мистецького бюлетеня, вибори¹².

Рішення з'їзду пошавили театральні процеси: на початку квітня 1917 р. було створено товариство «Вільне мистецтво», а 24 квітня засновано комітет Українського національного театру, очолений В.Винниченком, М.Старицькою і Д.Антоновичем¹³. Нарешті, 20 травня 1917 р. відбувся дебют студії Л.Курбаса, що згодом придбала назву «Молодий театр». Так, під час мітингу у Київському оперному театрі, присвяченому збору коштів для Українського національного фонду, учасниками студії

було показано живу картину «Прометей», котра мала революційне забарвлення, що спричинило їй гучний успіх. Дебют театру Курбаса став мистецькою подією. Його учасник С.Бондарчук згадував: «Самовизначилась і наша студія. Вона заявила про це всьому місту не словами промовців, а своєю мистецькою мовою»¹⁴. Пізніше, у вересні 1917 р. Курбас опублікував у «Робітничій газеті» статтю: «Молодий театр: генеза-завдання-шляхи», в якій проголошував: «Молодий театр відкидає провінційну залежність від російських стилів, робить прямий поворот до Європи і до самого себе ... йтиме власною українською дорогою». Своє кредо він виголосив як «вчитися і шукати самотужки», підкреслюючи, що в тих пошуках головним буде «стиль у формах мистецтва»¹⁵.

З театром був тісно пов'язаний розвиток музичної культури. Знаковою фігурою в музичному житті став Микола Лисенко, котрий масово давав концерти як піаніст та займався організацією хорів, у котрих здобули початки мистецької освіти майбутні корифеї української музики Кирило Стеценко, Порфир Демуцький і Левко Ревуцький. Природний талант та чітка проукраїнська позиція, про яку зокрема свідчила щорічна організація концертів на вшанування пам'яті Т.Г.Шевченка, гуртували навколо Лисенка музично обдаровану київську молодь. 1904 р. він організував музично-драматичну школу, в якій функціонував відділ української драми з національною мовою викладання. Про її творчі досягнення свідчив той факт, що вихованець останньої, молодий актор і режисер Іван Мар'яненко 1915 р. заснував свій театр, де поруч із випускниками школи Лисенка деякий час працювали корифеї української сцени Марія Заньковецька й Панас Саксаганський¹⁶. Лисенко проявив себе як здібний організатор та активний громадський діяч. 1905 р. разом з Олександром Кошицем вони організували музичне товариство «Боян». Активне відстоювання національних позицій привело до того, що 1907 р. Лисенка заарештували разом із К.Стеценком. Одразу після звільнення він організував «Український клуб», де обіймав посаду голови ради правління аж до своєї смерті у 1912 р. Також композитор був організатором українського клубу «Родина». Таку назву останній отримав не випадково. Це слово в російському прочитанні означало «батьківщина». Подібна містифікація мала відвести від клубу підозри в українофільстві, що супроводжувалися поліційним наглядом. Як музичний етнограф і композитор, на 1911 р. Лисенко уклав зокрема сім випусків «Збірників українських народних пісень для голосу з фортепіано» й 12 так званих «десятків» для чоловічого та мішаного хорів з фортепіано¹⁷.

Активний внесок у розвиток музичної культури був зроблений О.Кошицем. З 1909 р. він – диригент хору Київського університету, з 1911 р. – вчитель хорової музики Імператорської музичної школи (згодом консерваторії), капельмейстер театру Миколи Садовського, з 1916 р. – диригент Київської міської опери¹⁸.

Композитор К.Стеценко, який зокрема активно пропагував викладання народної музики і пісні в українських школах. «Пісня народу нашого – це історія його, багатство духовне його, це – гордість його, що признають й чужі люди. І от на чому – на піснях його ми повинні воскрешати національний дух народу, національне самопізнання! Нам треба націоналізувати самих себе, народ наш, бо людина, що існує поза межами національної стихії, як каже Білінський – є мара, призрак; бо народ, що не мислить себе живим членом в сім'ї людності, не нація. Без народного характеру,

без національного обличчя і всяка держава не є живий організм, а механічний препарат. Шановні добродії учительки й учителі! Дайте в українські школи якомога більше місця українській народній пісні!», – закликав Стеценко під час виступу на з'їзді педагогів Ямпільського повіту на Поділлі¹⁹. Сам він також проявив себе здібним педагогом та організатором, створивши навесні 1917 р. Українське музичне товариство. 25 квітня було затверджено статут останнього, у котрому було зазначено: «Українське музичне товариство має своєю метою піднесення і розвиток музичної культури на Україні в широкому розумінні цього слова»²⁰ й проведено поділ його на секції із зазначенням їхньої сфери діяльності: етнографічна мала збирати та науково обробляти відповідні матеріали, закладати спеціальні кабінети та бібліотеки; педагогічна – готувати кадри музикантів, диригентів, педагогів, відкривати музичні класи, курси і школи; організаційна – організовувати хори й оркестри, популяризувати їхню діяльність; видавнича – видавати твори видатних композиторів, ноти, підручники з теорії музики; технічно-будівнича – будувати театри, концертні зали, естради тощо²¹. Протягом 1917 р. Стеценко розробив цілий комплекс заходів по організації музичного життя в Україні, зокрема проекти створення Національної опери, кобзарської школи, разом з О.Приходьком був засновником Українського національного хору, організатором мандрівних хорових капел та диригентських курсів²².

Щодо образотворчого мистецтва в дореволюційному Києві є надзвичайно цінні свідчення з журналу «Музы», який у № 5 за 1914 р. помістив статтю Н.Кульбіна й Н.Фореггера «Виставка «Кольца». Ця стаття, присвячена виставці київської однойменної групи художників, цікава найперше тим, що містить характеристику стану образотворчого мистецтва у місті. Так, якщо на її початку зазначено, що «Київ становиться первым после Петербурга и Москвы средоточием художественной жизни в России. Театр здесь – в гораздо лучших условиях, чем в большинстве русских городов. Киевляне проявляют интерес к словесности, к живописи и к музыке»²³, то після зазначення новаторської суті творчості художників «Кольца» («Уже при первом взгляде – непривычное общее впечатление цельности и душевного уюта. Направление – современное. Невольно ждешь снобизма, крикливости, претенциозности. Их нет. ... Между тем налицо и парадоксальность современной живописи, и яркость эффектов»²⁴) йде гостра критика тодішнього київського живопису: «Хорошая выставка... Радостная... Киеву, изголодавшемуся по настоящему искусству, она нужна, как хлеб... Разве портретики и пейзажики, затопившие выставки «художников-киевлян» и прочих «им же несть числа» – это искусство?.. Конечно, нет! А здесь, на выставке «Кольца» будто лучи солнца бодрящего и весеннего окутывают вас; новое слово, новые люди, новая мечта подошла к нам. И оттого радостно... Приютилась эта выставка в небольшом помещении, немного в ней полотен, но ведь это первый шаг, первый опыт, первая попытка обратиться к киевлянам и сказать им: смотрите, у вас, в Киеве существуют не только художники, копирующие рисунки с конфетных коробок и сбывающие вам подобные картины, когда вы с высоты своего буржуазного величия возомните себя покровителями искусства. В Киеве есть и живые люди с трепетной душой и широко раскрытыми, жаждущими глазами. Идите к ним и учитесь у них. И действительно, на выставку эту надо идти серьёзно, без зубоскальства, без желания «поглазеть за свои деньги», а стремясь узнать

и почувствовать»²⁵. У статті згадується 13 прізвищ художників (серед них Олександра Екстер та Олександр Богомазов) – членів об'єднання «Кольцо». Це дає можливість говорити про позитивні зрушення, пошуки нових форм в образотворчому мистецтві у Києві напередодні Першої світової війни. Однак в умовах денаціоналізації творчість українських митців фактично не була виокремлена із загальноімперського духовного процесу, а їхні досягнення приписувалися російській культурі. Також в Україні існувала значна кількість мистецьких об'єднань, що не тяжіли до неї, позиціонуючи себе як загальноросійські.

Однак відбувалися й позитивні зрушення в чисто українському мистецькому процесі. Так, у Західній Україні набув значного поширення імпресіонізм, піонером котрого виступив художник-пейзажист Іван Труш. Вихованець Краківської академії мистецтв, автор численних мистецьких розвідок у тогочасних часописах («Будучина», «Літературно-Науковий Вісник»), він багато зробив для зближення і взаємодоповнення галицької та наддніпрянської художніх шкіл. Зокрема за його ініціативи було засноване «Товариство прихильників української літератури, науки й штуки». Завдяки йому 1905 р. у Львові організовано виставку, в котрій взяли участь 12 художників як з Галичини (Іван Труш, Юліан Панкевич, Антін Манастирський, уперше – Михайло Бойчук), так і з Наддніпрянщини (Іван Бурачек, Михайло Жук, Фотій Красицький). Вона вперше дала змогу галичанам познайомитися з творчістю наддніпрянців та навпаки. Для належної оцінки виставки було засновано окремий часопис – «Артистичний Вісник». Усього вийшло 10 чисел цього журналу, однак він мав великий вплив на зближення художніх традицій Галичини і Наддніпрянщини та формування національного українського мистецтва²⁶.

Справжньою подією в культурному житті України стало повернення до Києва після Лютневої революції (березень 1917 р.) всесвітньо відомого художника Георгія (Юрія) Нарбута. Відряджений Тимчасовим урядом до Києва для огляду Андріївської церкви, Г.Нарбут завів дружні стосунки з багатьма українськими митцями, беручи на себе роль репрезентанта інтересів національної творчої інтелігенції перед останнім. Зокрема він піднімав питання про державне фінансування української вищої художньої школи, але дістав відмову Тимчасового уряду. Про активну діяльність Нарбута під час Першої світової війни свідчать такі ілюстровані й оформлені ним твори, як «Малоросійський гербовник» В.Лукомського і В.Модзалевського (1914), «Герби гетьманів Малоросії» (1915), «Стародавні садиби Харківської губернії» (1917) та ін.²⁷ Помітним явищем у культурному житті став вихід «Української абетки», малюнки до котрої виконав Нарбут. Восени 1917 р. його було обрано професором Української академії мистецтв, внаслідок чого він остаточно і оселився в Києві. Найбільшим досягненням Нарбута було створення ним власної школи вітчизняної графіки, що спиралася на традиції українських граверів XVI–XVIII ст. і мала виразно національний характер. Вона сприяла досягненню нею європейського рівня.

У той час також заявив про себе один з основоположників українського театраль-ного декоративного мистецтва Анатолій Петрицький. Його дебют відбувся в 1915 р., коли він розмалював стіни й завіси театру-балагану для п'єс у стилі бурсацьких інтермедій. Із 1917 р. А.Петрицький уже активно працював як декоратор численних

київських театральних закладів, зокрема «Молодого театру» Леся Курбаса, мистецькі погляди которого він поділяв.

На початку ХХ ст. переживало період оновлення і вітчизняне художнє слово. «На зламі століть народжувалася нова українська література. Вона вийшла з біленької хатки народництва на широкий простір психологізму», – зазначає письменниця та літературознавець Галина Маніва²⁸. Улюбленим жанром літератури для українців була поезія, яка в ХІХ ст. тяжіла до історичних мотивів, змалювання картин тяжкого селянського життя й революційних закликів. На початку ХХ ст. остання складова її посилилася, але водночас у ній усе ясніше відчувалися нові віяння. Так, 1901 р. поет Микола Вороний, якого Сергій Єфремов згодом назвав «жерцем краси, пуристом художнього слова», звернувся до письменників із відкритим листом, в якому закликав шукати нових шляхів у творчості, «де було б хоч трошки філософії, де хоч клаптик яснів би того далекого блакитного неба, що від віків манить нас своє недосяжною красою, своєю незглибною таємничістю»²⁹. 1903 р. вийшов друком альманах «З-над хмар і долин», котрий справив значний вплив на формування модернізму в українській літературі, зокрема через подолання консервативних народницьких традицій. Близькими за переконаннями до М.Вороного були Олександр Олесь та Грицько Чупринка (на слова яких було створено популярні романи), Микита Шаповал, Спиридон Черкасенко, Клим Поліщук. Модерністи оновили образний лад української поезії, ввели міські мотиви, доти майже не знані. Оновлена остання була орієнтована передусім на ерудованого, освіченого читача, обстоювала високі естетичні ідеали.

Новомодні європейські літературні віяння якісно оновлювали українську поезію, а революційні тенденції сприяли її осучасненню, коли елегантність поступалася місцем рішучості, готовності до боротьби. І водночас вона ставала більш естетичною, чуттєвою й сентиментальною.

Нарешті, Лютнева революція відкрила широкі можливості друкування поетичних творів. Шпальти газет, сторінки часописів, випущених 1917 р., містять величезну кількість віршів, – навіть тих видань, що були далекими від літератури. Поезія ставала однією з форм вираження національної ідеї, боротьби за громадянські та національні права.

Глобальні зміни у суспільному житті, крах його вікових підвалин спонукав митців шукати нових форм самовираження. Ще 1910 р. в Києві вийшла перша книга Максима Рильського «На білих островах» із помітними слідами впливу українського модернізму й російського символізму, а вже у 1918 р. – збірка «Під осінніми зорями», в котрій превальювали неокласичні мотиви³⁰. Водночас відбувалося народження українського символізму, лідер якого Яків Савченко 1918 р. заснував у Києві відповідний «Літературно-критичний альманах»³¹.

Цілковито новим мистецьким явищем стала поява українського футуризму, народження котрого ознаменував вихід книги Михайла Семенка «Кверофутуризм» у 1914 р. Пройнятий західноєвропейськими віяннями, натхненний поезією російських футуристів, М.Семенко ще 1913 р. видав книгу поезій «Prelude», а 1914 р. – «Дерзання»³². В своїй творчості поет-новатор активно використовував нову тематику – тематику міста. За словами Юрія Лавріненка, відомого дослідника феномену «Розстріляного відродження», Семенко ввів «замість традиційних сільських – урбаністичні мотиви, замість замріяної особистої лірики – голосну маніфестацію

нервової душі, що демонструє себе голосно і публічно в шумі кав'ярень і вулиць, відкидаючи мелос та розмірений такт і оперуючи дисонансами та верлібром, зводячи в царину поетичного всю прозу щоденності»³³. Однак радикальне новаторство, а також значна доля епатажу зумовили становище Семенка як «білої ворони» у літературному середовищі, через що згуртувати спільників йому вдалося лише 1920 р., коли виникла «Асоціація панфутуристів» («Аспанфут»). Символізм і футуризм по суті були літературними явищами, тісно пов'язаними із загальним революційним духом, яким була охоплена вся Російська імперія, що перетворилася на республіку.

В той же час активно виступав із поезіями Павло Тичина, збірка котрого «Сонячні кларнети», що вийшла 1918 р., вразила всіх шанувальників літератури надзвичайним багатством образів, музичністю й настроєністю. Цікавим є той факт, що 1917 р. він також активно виступав як гуморист. Радикалізація суспільних настроїв, що вилилася у масових публікаціях громадянської лірики та сатиричних творів, захопила молодого поета. У квітні 1917 р. у газеті «Нова Рада», редагованій Андрієм Ніковським, котрий ще 30 березня помістив в останній патріотичний вірш Тичини «Гей, вдарте в струни кобзарі», з'явився фейлетон «Плач Антонія», де гостро висміювалися українофобські погляди Харківського архієпископа Антонія Храповицького, підписаний псевдонімом «Я.Тут». Ось що писав про цю подію А.Ніковський у листі до Євгена Чикаленка: «Завтра піде в «Раді» перший гумористичний вірш за підписом «Я.Тут» – П.Тичини. Унікаючи кощунства, довелося повикидати аж чотири строфи. ... Радію за Тичину без краю. Це той тонесенький парубок, що, може, пам'ятаєте, як Ви з ним познайомилися у конторі старої «Ради», сказали йому – «А ви й справді тичина!». Може, буде «фелстончики» писати»³⁴. В наступному номері газети від 22 квітня 1917 р. з'явився сатиричний вірш «Молитва «Кієвлянина», спрямований проти однойменної реакційної газети. Ці твори свідчили про духовне розкріпачення, відродження національної гордості, що переживала тодішня молода українська інтелігенція у руслі революційних подій.

В довоєнній прозі найпомітнішими були твори Володимира Винниченка, написані у жанрі «малої прози». В 1909 р. Михайло Коцюбинський писав: «Кого у нас читають? Винниченка. Про кого скрізь йдуть розмови, як тільки річ торкається літератури? Про Винниченка. Кого купують? Знов Винниченка»³⁵. Однак новаторська манера останнього часто наштовхувалася на нерозуміння читачів, про що свідчила зокрема Н.Суровцова в своїх спогадах: «Його (Винниченка) ... як письменника не любила, навіть раз спалила одну його книжку з неморальним, на мою думку, змістом, але над його «Федьком-халамидником» щиро плакала»³⁶.

Вже перші його твори були яскраво позначені реалізмом, позбавлені ідеалізації побуту, притаманної українській прозі XIX ст. Винниченко ще замолоду зарекомендував себе як активний прихильник революційних тенденцій, за котрі був виключений з університету, переслідувався поліцією і мусив емігрувати. Природно, це наклало відбиток на його творчість, зумовило її революційну забарвленість. Його проза «малих форм» вражала внутрішньою силою, енергією. Деякі оповідання навіть видавалися та розповсюджувалися нелегально як агітброшури. Характерно, що основною революційною силою в Україні Винниченко вважав не зрусифікований пролетаріат, а інтелігенцію. У своїх творах він різкими реалістичними прийомами

зображав картини «селянських розрухів» та безправ'я (оповідання «Салдатики», «Суд», «Біла машини», «Раб краси»), солдатського буття («Боротьба», «Темна сила») й життя дітей із бідних родин («Кумедія з Костем», «Федько-халамидник»). Водночас письменник проявляв себе як гострий сатирик, котрий із максималістських позицій висміював мляве українофільство і вдавану прогресивність («Малорос-європеєць», «Антрепренор Гаркун Задунайський»), надмірну радикальність деяких громадських діячів, що межувала з безглуздям («Уміркований та щирий»). Громадські звучання, гостра сучасність і актуальність творів зумовили їхню широку популярність не лише в інтелігентському середовищі, а й серед масового читача. Успіх в інтелектуальній публіки мали також новаторські п'єси Винниченка. Так, Національний театр розпочав свою діяльність його п'єсою «Пригвожденні» у постановці І.Мар'яненка.

Помітним явищем у тогочасній літературі були проза Михайла Яцківа, Гната Хоткевича та драматургія Спиридона Черкасенка. Драматична картина останнього «Прометей» була надзвичайно актуальною на фоні революційних подій. Глядачі ясно бачили в образі закутого Прометея себе, свій народ, який пробуджується і розкріпається.

Активізація літературного життя приводила до поживлення видавничої справи. Навесні 1917 р. відновив свою діяльність «Літературно-науковий вістник», закритий 1914 р., коли з початком війни посилювалися гоніння на українське слово. З вересня в Києві почав виходити часопис «Книгар», у преамбулі котрого зазначалося: «Літопис українського письменства». В огляді ним книжкової продукції видавець та літературознавець Сергій Паночіні зазначав, що «першим друкованим словом українським, яке з'явилося незабаром по революції, були... ноти, а саме – «Ще не вмерла Україна», накладом 3 тис. примірників»³⁷.

Отже, підбиваючи підсумки, можна сказати, що основними рисами духовного життя України від початку ХХ ст. до 1918 р. були: самоствердження національної культури; боротьба за подолання консервативних тенденцій в мистецтві; революційне забарвлення в обох останніх; орієнтація на найновіші досягнення західноєвропейських зразків. Зародившись у передвоєнні роки, тенденції духовного відродження почали активно розвиватися в період Української революції (1917–1921 рр.), сягнули апогею у 1920-ті рр. й фактично припинилися в середині 1930-х рр. внаслідок масових репресій. Підвалини того феномена ренесансу національної культури, що пізніше отримав назву «Розстріляне відродження», були закладені ще у дореволюційні часи. Звідти бере виток ствердження оригінальності останньої, небажання її бути «провінційальною» в Росії. Саме бачення її як культури високих взірців і європейського рівня мав на увазі Микола Хвильовий, висунувши в 1920-х рр. гасло «Геть від Москви!»

¹ Гирич І.Б. Боротьба за Київ як ключове питання української ідеї // Україна. Наука і культура. – К., 2005. – Вип. 33. – С.91.

² Державний архів міста Києва (ДАК). – Ф. 287. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 29.

³ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Л., 1994. – Т.6. – С.2367.

- ⁴ Цит. за: *Євселевський Л.І., Фарина Л.Я.* «Просвіта» в Наддніпрянській Україні». – К., 1993. – С.87.
- ⁵ Там само. – С.88.
- ⁶ Там само. – С.88–89.
- ⁷ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ). – Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.
- ⁸ Там само. – Арк. 1.
- ⁹ *Романько І.І.* Театральна справа в Україні під час влади національних урядів (1917 – 1920 рр.). – К., 1999, стор. 7.
- ¹⁰ ЦДАМЛМ. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 3–5.
- ¹¹ Там само. – Арк. 6–7.
- ¹² Там само. – Арк. 13.
- ¹³ *Могульський М.* Український національний театр// Літературно-науковий вісник, 1917. – Кн. V–VI. – С.335; ЦДАМЛМ. – Ф. 653. – Оп. 2. – Спр. 379. – Арк. 213.
- ¹⁴ Молодий театр: генеза, завдання, пошуки. – К., 1991, – С.118.
- ¹⁵ Робітнича газета. – 1917. – 23 вересня.
- ¹⁶ ЦДАМЛМ. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 2.
- ¹⁷ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т. 4. – С.1295.
- ¹⁸ Там само. – Т. 3. – С.1157.
- ¹⁹ ЦДАМЛМ. – Ф. 175. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 14.
- ²⁰ Там само. – Спр. 19. – Арк. 1.
- ²¹ Там само.
- ²² *Осташко Т.С.* З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради// Укр. іст. Журнал. – 1998. – № 3. – Стор. 30.
- ²³ ЦДАМЛМ. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 4.
- ²⁴ Там само. – Арк. 4–5.
- ²⁵ Там само. – Арк. 5.
- ²⁶ *Голубець М.* Мистецтво// Історія української культури. – К.: «Либідь», 1994. – С.564–565.
- ²⁷ Матеріал з електронного ресурсу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
- ²⁸ *Маніва Г.М.* Що розстріляли в 37-му// Вісник літературного об'єднання «Радосинь». – 2007. – № 1–3. – С.7.
- ²⁹ *Кравченко А.С.* Передмова до видання// Микола Вороний. Євшан-зілля. – К., 1999. – С.6.
- ³⁰ *Крижанівський С.А.* Співець радянської епохи// М. Рильський. Твори в двох томах. – К., 1976. – Т.1. – С.7–8.
- ³¹ *Лавріненко Ю.А.* Розстріляне Відродження. Антологія. 1917–1933. – К., 2007. – С.102.
- ³² *Бажан М.П.* Вступне слово // Михайль Семенко. Поезії. – К., 1985. – С.4.
- ³³ *Лавріненко Ю.А.* Вказ. праця. – С. 114.
- ³⁴ *Миронець Н.І.* На тлі трагічної історії. – К., 2003. – С.143–144.
- ³⁵ Матеріал з електронного ресурсу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
- ³⁶ ЦДАМЛМ. – Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 104.
- ³⁷ *Єфремов С.* Наші місяшники// Книгар. – 1918. – Ч. 5. – С.243.

УДК; 087.2. Лотоцький «кін.18/пер.трет.19»

Т.І. Ковтун
(м. Умань)

ДО ПРОБЛЕМИ ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ ДЛЯ ДІТЕЙ (кінець XIX – перша третина XX ст.) (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ОЛЕКСАНДРА ЛОТОЦЬКОГО)

У статті досліджуються проблеми українського книговидання для дітей, особистий внесок і роль у їх подоланні Олександра Лотоцького. За хронологічним принципом (видання літератури до 1917 р., під час та у перші роки після української революції 1917–1920-х рр. та на еміграції) авторка згрупувала три основних проблемно-тематичні блоки і подала розгорнуту картину навколо проблем видання книжок для дітей в Україні протягом значного історичного періоду.

В статье исследуются проблемы украинского книгоиздательства для детей, личный вклад и роль в их решении Александра Лотоцкого. За хронологическим принципом (издание литературы до 1917 г., во время и в первый годы после украинской революции 1917–1920-х гг. и на эмиграции) автор сгруппировала три основные проблемно-тематические блоки и подала развернутую картину проблем издания книг для детей в Украине на протяжении значительного исторического периода.

In the article the problems of Ukrainian children's book printing are examined, the contributions and role of Oleksandr Lototskyj in solution of these problems are concretized. According to chronological principle (book printing before 1917, in time of the Ukrainian revolution 1917–1920 and during the early years after it, in emigration) the author groups three main ranges of issues and presents the large-scale picture of children's book printing in Ukraine during the long historical period.

Рівень успішності у вирішенні проблеми видання книг в усі часи й для будь-яких політичних устроїв і систем був лакмусовим папірцем для визначення державної волі, уваги домінуючої ідеології до толерантності у розв'язанні національних питань, виявом демократизму в ставленні до культурних потреб окремих націй та, врешті, розуміння й передбачуваності свого майбутнього як повноцінних цивілізованих країн.

Українці, як ніякий інший народ, протягом усієї своєї історії відчували на собі брутальну несправедливість щодо ускладнення друку книг рідною мовою. Своїми забороняючими указами царський уряд однозначно нехтував право повноцінної, проте змаргенолізованої внутрішньою політикою імперії нації на власну літературу. Особливі перестороги стосувалися існування дитячої книги українською мовою. Адже імперські ідеологи добре розуміли, що через неї закладалися основи такого небажаного для них національного виховання, розгортання відповідних рухів тощо.

З точки зору ідеології національно-визвольної боротьби (з кінця XIX ст. до подій 1917 р.) організація і видання українських книг для дітей розглядалися:

- як виразний акт опору царській політиці;
- як один із способів самореалізації діяльності українських культурних осередків через реалізацію видавничих планів;

- як демонстрація через друк книг одного з рівнів духовних надбань українців;
- як демонстрація достоїнності й рівності серед інших національних культур у Російській імперії;
- як можливість зберегти кращі українські твори;
- як можливість дієвого поширення української літератури на теренах Російської імперії;
- як найдієвіший елемент національного виховання серед дітей та дорослих;
- як ризиковий, проте особистісний свідомий вибір окремих українських діячів;
- як оригінальний вираз українськими меценатами своїх національних інтересів.

Петербурзька доба (як зазначав Василь Швидкий)¹ життя і діяльності Олександра Гнатовича Лотоцького (1900–1917 рр.) була насичена справою підготовки й видання книг для дітей. Значна частина митарств припадала на отримання дозволів у цензурному комітеті на друк останніх, котрі готувалися київськими колегами О.Лотоцького чи видавцями з інших міст малоросійської України. Окрім того, він і сам готував тексти дитячих книжок, зокрема для своїх дітей². Усі свої відповідні твори Олександр Гнатович підписував лише одним псевдонімом «Білоусенко»³.

Згодом у споминах «Сторінки минулого» він це аргументував так: «Сучасного читача може здивувати, чому се я так багато колись присвячував увагу, а тепер так широко розвожуся над справою дитячої лектури. По суті речі се була після мертвої доби цензурного гніту одна з актуальніших проблем того часу – проблема національного виховання дітей. А до того мене, як і моїх співробітників на тому ж полі, праця над лектурою для дітей, тою лектурою, що головне своє джерело мала в творчості народній, найбільш натурально зв'язувала з психологією рідного народу, з самою його душею та давала нам, одірваним від рідної землі, ті солодкі переживання національного чуття, що живлять дух та не дають занепасти на чужині»⁴. Так, за браком дитячих українських книжок з-під пера Олександра Гнатовича почали виходити переклади, відредаговані твори відомих письменників, фольклорні матеріали й невеликі авторські тексти, складені спеціально для самоосвіти його дітей – Оксани та Бориса. Вони і заклали основу майбутніх загальновідомих збірок, які багато десятиліть прислужувалися юним українцям. Серед них «Три поросяти» (переклад з німецької) й збірка казок «З народного поля», для упорядкування котрої багатий пісенний матеріал був запозичений з етнографічних збірників, а фольклорний – записувався безпосередньо О.Лотоцьким ще в студентські роки. Збірка постійно поповнювалася, поділяючись за окремими темами та книжками. Олександр Гнатович справедливо вважав, що у народних піснях і переказах є багато матеріалу такого педагогічного значення, що з ним важко рівнятися навіть письменницьким творам. Вони містять цікаві драматичні моменти, які дозволяють створювати цілісні сюжети. На думку Дмитра Чередниченка, так з'явилися оповідання «Ходить сон коло вікон», «Сон літом», «Ладу-ладусі», «Як діти гулялися», котрі ввійшли до збірки⁵.

Непересічною подією у розвитку української дитячої літератури стала поява книги-читанки О.Лотоцького «Вінок»⁶, робота по складанню якої була розпочата ще в київському гурті учасників видавництва «Вік» (1894–1919 рр.). Збірка була видана коштом столичного «Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг» (далі – «Благодійне товариство»), де Олександр Гнатович займав пост заступни-

ка його голови й тому спромігся на додаткові кошти оформити її 120-ма ошатними малюнками.

Після 1905 р., коли були частково зняті основні цензурні заборони, він приступив до більш розширеного доопрацювання читанки, присвячуючи цьому весь вільний від службової та громадської роботи час. У матеріалах архіву Лотоцьких із фондів ЦДДА України в м. Києві (Ф. 1225) міститься папка з великою кількістю чернеткових записів. Це переписані рукою упорядника твори народної творчості (казки, пісні), праці українських авторів (оповідання, вірші)⁷, котрі він планував долучити до оновленого «Вінка». Врешті, підготовлений за п'ять років обсяг читанки зріс настільки, що «Благодійне товариство» вже не у силі було її публікувати. Друге видання останньої погодився друкувати відомий московський видавець І.Ситін. У 1911 р. оновлений «Вінок» вийшов у світ розміром більш як 500 сторінок і з багатьма ілюстраціями⁸. До книги ввійшли твори українських класиків Т.Шевченка, І.Франка, Л.Українки, О.Кониського, Л.Глібова, Б.Грінченка, М.Грушевського, О.Олеся й багатьох інших. Олександр Гнатович їх спеціально відредагував, довівши до такої літературної форми, яка легко сприймалася маленькими читачами. Власні твори він умістив під псевдонімом «О.Білоусенко» та криптонімами «Л.» і «О. Б.». За своїм змістом «Вінок» являв собою своєрідну енциклопедію, де прилаштовані до дитячого сприймання статті своєю тематикою роз'яснювали навколишній світ⁹. Згодом дослідники високо оцінили цей факт, вважаючи, що О.Лотоцьким в умовах царату була запропонована своєрідна система національного виховання, котра виховувала «активного українця в обставинах неукраїнського світу»¹⁰.

Поряд із хрестоматійним «Вінком» до 1917 р. в Санкт-Петербурзі з'явилися й інші твори для дітей Олександра Гнатовича та гурту його помічників-ентузіастів. На переконання дослідників¹¹, на особливу увагу заслуговує серія недорогих видань «Мальовані казочки» з ілюстраціями В.В.Каррика й Ю.Ю.Павловича¹². Саме невелика ціна книжок дозволяла робити їх збільшеними накладами та уможлиблювала доступність для широкого загалу українських читачів. У цій серії друком вийшло 17 книжечок, деякі з них мали наклад у 40–50 тис. примірників¹³. Здебільшого це були популярні й нині казки «Бідний вовк», «Цап та баран», «Пан Коцький», «Рукавичка», «Засць та лев», «Лисичка і рак», «Ріпка», «Солом'яний бичок», «Кривенька качечка», «Коза-Дерева», «Собака та півень», «Івасик-Телесик» й ін. В 1913 р. під назвою «Червона Хусточка»¹⁴ з'явився переклад Лотоцького відомої казки «Червона Шапочка». У серії «Мальовані казочки», дотримуючись того ж стилю, було надруковано популярну біографію Кобзаря («Життя Т. Шевченка») та вибірку з його поезій «Кобзарик», буквар з читанкою («Читанка») і збірку різдвяних колядок з нотами («Колядничок»). Окремо вийшла віршована п'єса за сюжетом казки «Колобок» з малюнками Е.Е.Ессена й нотами П.О.Балицького¹⁵. Її було відзначено схвальними рецензіями на сторінках московської «Украинской жизни»¹⁶ та київського «Книгаря»¹⁷. Крім недорогих видань, видавці спромоглися і на розкішний художній друк казки «Коза-Дерева», до котрої Юрій Павлович¹⁸ намальював не лише ілюстрації, а й самий текст від руки¹⁹. Книга була видана великим форматом і своєю художньою якістю перевершила всі тогочасні видання для дітей.

З бурхливим перебігом політичних подій революції 1917 р. Олександр Гнатович знову повертається до започаткованої видавничої справи. В період відкритої боротьби

за політичну незалежність та утвердження української державності організація і видання українських книг для дітей вбачалася:

- як можливість використати наданий історією час для публікації й поширення української книги;
- як найдієвіший інструмент виховання національно свідомих українців;
- як демонстрація уваги нової влади до проблеми друку українських книг;
- як можливість видати заборонені попереднім режимом кращі зразки національно корисних книг;
- як можливість створити нові, актуальні у час становлення національної держави тематичні напрямки підготовки дитячих книжок;
- як можливість заявити про себе значної когорти українських письменників – відомих та початківців (як дитячих).

Вже в нових історичних умовах знову постало питання перевидання «Вінка». Після повернення до Києва у 1917 р. О.Лотоцький очолив київську «Просвіту». Як відомо, одним із пріоритетних напрямків цієї організації була підтримка національного книговидання, зокрема літератури для дітей. Окрім того, Українська Центральна Рада призначила його генеральним писарем в уряді Дмитра Дорошенка. Отже, сполучаючи вигідні можливості від цих посад, Олександр Гнатович спромігся на нові видавничі проекти. Відредаговану у чотирьох частинах і значно розширену книжку 1918 р. опублікували спільними зусиллями полтавська «Спілка споживчих Ттвариств»²⁰ та київське видавництво «Криниця»²¹ накладом 300 тис. примірників (!)²². На цю подію схвальною рецензією у київському «Книгарі» відгукнулася відомий педагог Софія Русова²³.

Борис Гошовський зазначав, що в найважчий для України час під гнітом царату О.Лотоцький ясно вбачав її майбутню долю. Виданням «Вінка» він «поклав не що інше, а фундамент під будову української справи, що зокрема виявилось у часі Державності 1917–1919 рр., коли ця книга-хрестоматія стала *першою книгою* [виділено – Т.К.] навчання й виховання в українських родинях і школах»²⁴.

Крім того, у складний революційний час, коли унеможливилось перевидання повного «Вінка», Олександр Гнатович спромігся публікувати його окремі частини. В Києві 1918 р. тією ж «Криницею» друкуються читанки «Було колись: Читанка з поля історії. Частина перша»²⁵, «Баю-баю: Читанка для маленьких»²⁶ та «Весна»²⁷, котрі також отримали позитивні рецензії на сторінках «Книгаря». Будучи визначним дослідником церковної історії й права, О.Лотоцький зробив переклад Старого і Нового Заповітів для дитячого читання у вигляді книжки «Життя Ісуса Христа» (1918 р.)²⁸.

Після виїзду на еміграцію (1920 р.) у літературній творчості Олександра Гнатовича національний момент набув особливо загостреного значення. За доби перебування провідних культурних діячів та національного уряду в екзилі (1920–1930-ті рр.) організація й видання українських книг для дітей розглядалися:

- як вираз національної ідентичності українців на тлі різноголосі Європи;
- як можливість через цю діяльність зберегти національні культурні надбання, зокрема мову;
- як зусилля українських еміграційних осередків навколо видання дитячої літератури, котрі уможлилювали об'єднання інтересів різних політичних течій і партій;

– як те, що талановиті, національно свідомі, але розрізнені в умовах еміграції діячі через участь у роботі навколо дитячої літератури мали можливість хоч у такий спосіб зберегти свою національну самобутність та митецьку індивідуальність;

– як те, що дитяча книга – один з атрибутів національної приналежності – передавалася молодим наступникам, які мали виростати українцями, але поза своїх теренів.

Глибоке розуміння О.Лотоцьким складних умов культурно-національного життя українців за кордоном примусило його більш цілеспрямовано творити в галузі літератури для дітей. Дослідник його творчості Швидкий справедливо відмічав, що, на перший погляд казковий сюжет творів увібрав усю силу національного почуття Олександра Гнатовича; через них він передав щиру любов і шану до рідного слова. Як не дивно, сюжети для своїх казок прийшли до автора, здавалося б, у не відповідних для цього обставинах, а саме... в Константинополі²⁹. «Я у ті крадені години пізньої ночі, – згадував О.Лотоцький, – писав оповідання для дітей з світу звірячого – в тому світі відносини виглядали шляхетніше, ніж у царгородських стінах з добровольцями (мається на увазі білогвардійське офіцерство – примітка Т. К.)»³⁰. Так, 1921 р. в львівському видавництві «Світ дитини» вперше вийшла у світ збірка «Пригоди вовканеситого»³¹, до котрої він зібрав численні «вовчі пригоди» з народних казок й оповідання найкращих авторів, зокрема байкаря Леоніда Глібова. Як згадував Марко Антонович, через скрутні часи книга мала невисокий поліграфічний рівень, видана на обгортковому папері, малюнки були не надто ясні, зокрема на обгортці ледве що можна було розпізнати, проте поряд із дитячою п'єсою О.Олеся «Івасик-Телесик» вона залишалася улюбленою книжечкою для багатьох юних українців³². Ця книга була одним із небагатьох довоєнних видань, котрі користувалися любов'ю дітвори; згодом, у Львові 1937 р. її було перевидано³³.

В 1925 р. видавництво «Світ дитини» продовжило започатковану справу низкою видань окремих творів для дітей Олександра Гнатовича, більша частина яких написана була ще в Санкт-Петербурзі та вміщена у «Вінку». На особливу увагу заслуговують збірки «Безконечні казочки», «Веселі танці», «Весняні забави», «Гоп-гоп», «Гулянки», «Дорога могила», «Ладу-ладусі», «Сон», «Сон літом», «Сестра», «Ходить сон коло вікон», «Понад рідним краєм». Згодом виходять оповідання «Пташині гостини» (1928 р.) і «Галя» (1934 р.). Серія львівських видань «Дитяча бібліотека» в 1928 р. збагатилася новими збірками казок О.Лотоцького «Лисичка-сестричка» (кн. 80)³⁴ та «Зайчик-побігачик» (кн. 83)³⁵; обидві були прорецензовані на сторінках паризького «Тризубу» Зінаїдою Мірною³⁶.

Для використання євангельських сюжетів в учбовому процесі Олександр Гнатович також підготував підручники з біблійної історії, основ християнської моралі й церковного життя: «Біблійна історія Старого Заповіту»³⁷ (котра мала і друге видання у Львові 1926 р.)³⁸ та «Біблійна історія Нового Заповіту» (два наклади)³⁹, які були видані 1923 р. львівською видавничою спілкою «Відбудова». Ці книги мали надто конспективний характер, тому автор пізніше доопрацював їх, збільшивши текст майже втричі. Він напрочуд вдало підібрав матеріал із Старого та Нового Заповітів, передавши основний зміст та сюжети Біблії дохідливо і гранично ясно, що стало запорукою її широкого використання в навчальному процесі. Згодом у варшавській Синодальній друкарні з благословення митрополита Діонісія 1927 р. вийшли окремим друком «Старий

Заповіт: Біблійна історія для шкіл середніх» (видання перше)⁴⁰ й «Новий Заповіт: Біблійна історія для шкіл середніх»⁴¹ (видання друге; перше видання – Варшава, 1923 р.)⁴². Підручник «Наша віра (Короткий катехізис)» також був виданий двічі в Львові протягом 1924 р.; наступне його видання здійснене заходами Української православної церкви в США під назвою «Наша віра: Короткий катехізис православної віри» (1956 р.).

Пізніше у Варшаві колектив авторів на чолі з О.Лотоцьким значно вдосконалив текст першого видання і 1938 р. випустив цю книгу під назвою «Катехізис: Підручник для семикласових початкових шкіл», котра дає загальне знання Закону Божого, містить пояснення основних християнських догматів, відомості про три іпостасі Святої Трійці, церковні таїнства та символ віри. Методологічна побудова підручників залишає їх актуальними і в наш час, вони надзвичайно корисні у виховному плані: всі оповідання несуть у собі певну мораль, містять приклади добродійства й стверджують думку про неминуче покарання злих учинків. На визнання високого національно-виховного значення літературної творчості Олександра Гнатовича нашими сучасниками ці праці 1993 р. вийшли у київському видавництві «Либідь»⁴³. Варто погодитися з думкою Василя Ульяновського, що особливе значення в наш час має не лише знання основ віри та виховання християнської моралі, а й елементарне розуміння храмового дійства. Саме тому до серії видань «Либеді» було включено також підручник «Наука про Службу Божу» (1993 р.), котрий створювався у Варшаві за участю О.Лотоцького і був апробований спеціальною комісією під керівництвом Діонісія – митрополита варшавського й усієї Польщі⁴⁴.

Непевність політичної ситуації в середині різноманітних українських еміграційних осередків ускладнювала культурно-освітню роботу серед їх молодого покоління. І вже втретє свідомо громадськість повернулася до питання перевидання лотоцького «Вінка», як кращого зразка першої книги для навчання та виховання дітей у національному дусі поза українськими теренами. В 1926 р. на це спромоглося празьке видавництво «Полум'я», оздобивши її чудовими малюнками Катерини Антонович⁴⁵. Сприяв цьому й багатолітній співробітник Олександра Гнатовича, колега у подоланні петербурзьких цензурних заборон і видавничих перипетій Максим Сливінський, котрий мешкав тоді в Чехословаччині. Празьке видання було спеціально підготовлено й мало два томи. Перший був розрахований для початкового навчання і складався з букваря «Віночок» та першої частини читанки «Вінок»⁴⁶, а другий вміщував його другу частину⁴⁷. Іншою особливістю видання було те, що, заощаджуючи місце на сторінках для максимального їх наповнення матеріалом, О.Лотоцький публікував вірші на кшталт прозових рядків. Борис Гошовський справедливо вважав, що «Вінок» поруч із «Молодою Україною» Олени Пчілки став основою національного виховання молодих українців. Він ще не раз перевидався за кордоном, а з набуттям незалежності уможливилося його видання і в Україні. Ошатно оформлену графікою Миколи Компанійця, з необхідними примітками й поясненнями книжку випустило 1998 р. найвідоміше в державі видавництво літератури для дітей «Веселка»⁴⁸.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що виокремлені три різні проблемно-хронологічних блоки (діяльність в умовах царату, протягом короткого періоду української державності та праця на еміграції) мають деякі спільні риси:

- звернення політичних і культурних діячів до проблем видання дитячої літератури – це вираз тягlosti процесу ствердження культурних набутків нації, демонстрація перед іншими народами національної гідності;
- існування та поширення дитячої книги рідною мовою є найдієвішим інструментом виховання національно свідомих українців;
- не зважаючи на різні історичні умови, увага держави, її структур до видання книжок для дітей завжди мала політично об'єднуючий характер;
- зусилля національно свідомих діячів навколо видання української книги дали можливість зберегти національну ідентичність нації.

Доклад чималих зусиль для цього й Олександр Гнатович Лотоцький.

¹ Швидкий В. Петербурзька доба О.Г.Лотоцького (1900–1917 рр.): заходи на послаблення цензурних заборон // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Збірник статей. – К., Інститут історії України НАН України, 1999. – Випуск 3. – С.67–92.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА). – Ф. 1225. – Оп. 1. – Спр. 42–43.

³ Псевдонім обрано на згадку від дитячих років, які провів Лотоцький у с. Білоусівці на Вінниччині.

⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина третя / Видання Науково-Богословського інституту УПЦ у США, 1996. – С.200.

⁵ Чередниченко Д. Пам'ять роду людського // Вінок: Читанка для молодших школярів / Упорядкував О.Лотоцький. – Київ., 1998. – С.11.

⁶ Вінок: Читанка (з 120 малюнками) / Уложив О. Білоусенко. – Санкт-Петербург, 1905. – 192 с.

⁷ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1225. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 4–6 зв.

⁸ Вінок: Читанка з 100 малюнками. Відділи: Серед маленьких дітей; Що живе на світі; Що росте; Од льоду до льоду; Серед людей (розум; праця; правда; рівність, братерство; рідне); Бог і люде. – Москва., 1911. – 506 с.

⁹ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1225. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 3.

¹⁰ Гошовський Б. Вступне слово // Лицар правди і обов'язку: Збірник присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто, Нью-Йорк; 1983. – С.9.

¹¹ Швидкий В.П. О.Г.Лотоцький-Білоусенко як дитячий письменник // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Збірник статей. – Випуск 4. – К., 2001. – С.113.

¹² Мальовані казочки: Читанка. – 1914. – 16 с.

¹³ Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина третя / Видання Науково-Богословського інституту УПЦ у США, 1996. – С.197.

¹⁴ Червона хусточка: Казка. – 1913. – 16 с.

¹⁵ Колобок: Співана казочка на три дії (Завів на голос П. Б.; З малюнками Е. Е.). – Петроград, 1916. – 32 с.

¹⁶ [Рец.:] Л. Б. // Украинская жизнь. – 1916. – № 1. – С.98.

¹⁷ С.Русова; Д. Ревуцький; М. Бурачек // Книгарь. – 1917. – № 3. – Ст. 137–138.

¹⁸ Павлович Георгій Георгійович (1872, Київ – помер 13.IX.1947, Київ) – український художник-етнограф (Див: Іващенко-Дзвінковий Г.Л. Нехай козириться! Гральні карти в історичному і культурному контекстах. – Дніпропетровськ, 2004. – С.167–168; Словник художників України. – К., 1973. – С.83).

¹⁹ Зайцев П.О. Г.Лотоцький. (В десятиліття смерті) // Українське слово: Український тижневик англійської зони. – Бльомберг (Німеччина), 1949. – Рік II. – Ч. 42 (77). – С.23 жовтня. – С.2.

²⁰ Вінок: Уложив *О. Білоусенко*. – 3-тє видання з малюнками, перероблене і значно розширене. – Полтава, 1918. – Читанка перша – 192 с. (Хрестоматія для дітей молодшого віку); Вінок: Уложив *О. Білоусенко*. – Полтава, 1918. – Читанка друга, частина перша – 118 с.; Вінок: Уложив *О. Білоусенко*. – Полтава, 1918. – Читанка друга, частина друга.

²¹ Вінок: Уложив *О. Білоусенко*. – К., 1918. – Читанка друга, частина третя. – 288 с.; [Рец.:] *Ревуцький Д.* Читанка для школи: (Огляд) // Книгарь. – 1919. – № 18. – Лютий. – Ст. 1115.

²² Домовини св. п. Лотоцьких // *Svoboda: The Ukrainian Weekly*. – Джордж Сіті (США), 1971. – № 188. – 9 жовтня. – С.4.

²³ [Рец.:] *Русова С.* // Книгарь. – 1918. – № 15. – Ст. 903–904.

²⁴ *Гошовський Б.* 100% на Гарвард плюс 5% на фундамент Гарварду // Америка. – 1971. – 4 травня. – С.3; *Його ж.* 100% – на дах і мури плюс 5% – на фундамент // Наша мета. – 1971. – 15 травня. – С.2.

²⁵ Було колись: Читанка з поля історії. Частина перша / Уложив *О. Білоусенко*. – К., 1918. – 173 с.+III; [Рец.:] *Романовський М.* // Книгарь. – 1919. – № 22. – Ст. 1478–1479.

²⁶ Баю-баю: Читанка для маленьких. – К., 1918. – 158 с.; [Рец.:] *Страшкевич В.* // Книгарь. – 1919. – № 28. – Ст. 1934–1935.

²⁷ Весна: Читанка для маленьких дітей. – К., 1918. – 62 с.; [Рец.:] *Страшкевич В.* // Книгарь. – 1918. – № 28. – Ст. 1934–1935.

²⁸ Життя Ісуса Христа. (Земне життя Господа Ісуса Христа) / Уложив за Євангелієм *О. Білоусенко*. – К., 1918. – 124 с.; [Рец.:] *Ходзицький О.*, свящ. // Книгарь. – 1918. – № 9. – Ст. 542–544.

²⁹ *Швидкий Василь*. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1939-ті рр.) / Монографія. – К., 2002. – С.202.

³⁰ *Лотоцький О.* В Царгороді. – Варшава, 1939. – С.132.

³¹ Пригоди Вовка-Неситого: Казка. – Л., 1921. – 67 с.

³² *Антонович М.* Жмут споминів // Лицар праці і обов'язку. Збірник присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто; Нью-Йорк, 1983 – С.71.

³³ Пригоди Вовка-Неситого: Казка. – Видання друге. – Л., 1937. – 50 с.

³⁴ Лисичка-сестричка: Казка. – Л., 1928. – Кн. 83. – 70 с.

³⁵ Зайчик-побігачик: Казка. – Л., 1928. – Кн. 83. – 70 с.

³⁶ [Рец.:] *З. М.* // Тризуб. – Париж, 1928. – № 50 (156). – С.45–46.

³⁷ Біблійна історія Старого Заповіту. – Л., 1923. – 44 с.

³⁸ Біблійна історія Старого Заповіту. – Наклад другий. – Л., 1926. – 47с.

³⁹ Біблійна історія Нового Заповіту. – Л., 1923. – 60 с.; Біблійна історія Нового Заповіту. – Л., 1923. – 55 с.

⁴⁰ Старий Заповіт: Біблійна історія для шкіл середніх. – Видання перше. – Варшава, 1927. – 159 с.

⁴¹ Новий Заповіт: Біблійна історія для шкіл середніх. – Видання друге. – Варшава, 1927. – VI+159 с.

⁴² Новий Заповіт: Біблійна історія для шкіл середніх. – Варшава, 1923. – 153 с.

⁴³ Старий Заповіт: Біблійна історія. – К., 1993. – 160 с.; Новий Заповіт: Біблійна історія. – К., 1993. – 144 с.; Катехізис. – К., 1993.

⁴⁴ *Ульяновський В.І.* Олександр Лотоцький: Дорога до Храму // Білоусенко О. Старий Заповіт: Біблійна історія. – К., 1993. – С.12.

⁴⁵ *Антонович М.* Жмут споминів // Лицар праці і обов'язку. – С.70.

⁴⁶ Віночок: Буквар; Вінок: Перша читанка. – Прага, 1926. – 44 с.+62 с.; [Рец.:] *І.З.* «Віночок» і перша читанка «Вінок» *О. Білоусенка* // Тризуб. – Париж, 1927. – № 1 (59). – С.28.

⁴⁷ Вінок: Друга читанка. Видання 4-те з малюнками. – Прага, 1926. – 168 с.; [Рец.:] *Батько* // Тризуб. – Париж, 1926. – № 26–27. – С.47.

⁴⁸ Вінок: Читанка для молодших школярів / Упорядкував *О.Г.Лотоцький*. – К., 1998. – 654 с.

УДК 241.12 (323.325) (477) «17/18»

О.О. Крижановська
(м. Київ)

СТРАХИ У МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА наприкінці XVIII – в середині XIX ст.

Метою даної статті є дослідження тих страхів українських селян нового періоду історії, котрі були не просто важливою складовою їхнього менталітету, а найбільше обумовлювали їхню соціальну поведінку.

Целью данной статьи является исследование тех страхов украинских крестьян нового периода истории, которые были не просто важной составляющей их менталитета, но и обуславливали их социальное поведение.

The aim of this paper is to study those fears Ukrainian peasants of a new period of history that were not just an important part of their mentality, but conditioned their social behavior.

Менталітет – поняття містке та багатогранне. Думається, можна погодитися з визначенням його сучасним німецьким дослідником Кл. Арнольдом як «загальні уявлення й колективний, а не отриманий із рефлексій спосіб мислення людей»¹. Він, як і суспільно-політичний світогляд, залежить від конкретних умов життя етносів чи соціальних груп та, хоча загалом зберігає свою традиційність, усе ж зазнає й певних трансформацій, тобто є категорією історичною.

Метою даної статті є дослідження тих страхів українських селян нового періоду історії, котрі були не просто важливою складовою їхнього менталітету, а найбільше обумовлювали їхню соціальну поведінку.

Українські селяни, як і європейські та російські, значною мірою успадкували ще середньовічні, а то й більш давні страхи. Лячними були для останніх темрява, сонячні та місячні затемнення, поява комет. Майже панічно боялися вони кінця світу, чаклунства, сатани, чортів, відьом, привидів, наглої смерті (без свідків і відповідних приготувань), вовкулаків, вампірів, чужаків... Одним словом, страхів у світосприйнятті селян вистачало для того, щоб бути постійним подразником їхньої психіки й нерідко виводити їх з рівноваги, посилювати соціальне невдоволення та навіть слугувати збудником соціальних вибухів.

Найстрашнішою для європейського населення залишалася загроза епідемії бубонної й легеневої чуми, відомих ще з VI ст. Після моторошної «Чорної смерті» 1347–1349 рр. спалахи цього смертельного недугу на Заході мали місце до 1720 р. («марсельська чума»), а в Східній і Південній Європі, включаючи Україну та Росію, – навіть упродовж першої половини XIX ст. Невідомий ломбардський канонік так описав черговий спалах цієї хвороби голодного 1629 р.: «З'явилися хвороби страшні, невиліковні, невідомі лікарям і хірургам та взагалі нікому, що косили людей протягом шести, восьми, десяти й дванадцяти місяців. Так що не злічити померлих у 1620 р.»².

В 1812, 1819 та 1837 рр. чуму завезли з Туреччини та Персії до Одеси, а в 1830 р. вона завітала непроханою гостею до Севастополя. З Одеси «чума з лопатою ходила» (Т.Шевченко) в інші регіони України³. Частина переляканого люду (хто мав таку можливість) подалася у незачумлені області, щоб там переждати це лихо. Однак основна маса селян не наважувалася полишити напризволяще свої господарства і проходила випробування лютим страхом удома:

А люди бідні в селі,
Неначе злякані ягнята,
Позалишалися в хатах
Та й мруть...

(Т.Г.Шевченко. «Чума»).

Смертельною недугою була також холера, майже невідома в Європі до початку XIX ст. Перші поодинокі випадки захворювання на неї мали місце в Україні у 1823 р., а в 1830–1831 рр. її вразила друга хвиля епідемії цієї хвороби. У 1847 р. третя хвиля пошесті холери захопила Одесу, а потім усю Україну та Польщу⁴. Польський письменник Ю.І.Крашевський (1812–1887) так описував у листі до своєї матері 15 серпня 1848 р. атмосферу страху, породжену цим лихом: «По всій Волині і Поділля страшенно лютує холера, особливо у містечках, але трапляються випадки, коли й у селах з дизентерії виростає холера. Смертність велика, а ця відірваність, цей розрив контактів, тиша, мовчання серед страшного відгоміння містять щось таке пронизливе... Люди вмирають і вмирають. У нас, дякувати Богові, досі тихо, але чомусь страшно...»⁵. Лячно було в «холерному» 1848 р. й на Київщині, де недуга обірвала життя багатьох людей⁶.

Українські селяни, як про це свідчить фольклор, майже панічно боялися, крім «чуми бендерської» й холери, також судоми («Щоб тобі руки покорчило!»), лихоманки («Держи, щоб тебе хиндя (лихоманка) поподержала!»), каліцтва («Щоб ти на милицях пішов!»), хвороб шлунково-кишкового тракту («Хай тебе за живіт візьме!») та інших недуг⁷. Із судомою вони порівнювали в піснях (наприклад, у пісні «Ой, судома, пане-брате, судома, судома»⁸) панщинні роботи.

Недуги найбільше страшили селян тим, що часто робили людину немічною, тягарем для оточуючих, позбавляли смислу її життя («Живеш, аби світ не без тебе», «Такий немічний, що нездужає й умерти», «Хвороба – як худа худоба», «Хвороба коли не вморить, то скривить»⁹).

Складається враження, що українські селяни найімовірніше вважали недуги неминучим плином життя, його етапом, пов'язаним зі старістю й приходом смерті («Здоровий хвороби сподівався, а хворий – смерті»¹⁰), ніж Божою карою за гріхи. Вони слабко вірили у можливість зцілення від важкої недуги. В їхній уяві звертатися за допомогою до лікаря означало кидати гроші на вітер («Лікарям чи поможись, чи не поможись, а калиточка розв'яжись»¹¹), а до баби-шептухи – тим більше («Ворожка – на той світ дорожка», «Прийде сім баб та скаже сім рад», «Я баба-шептуха од злого Духа, я при тобі – дух при тобі, я од тебе – дух із тебе»¹²).

Характерно, що попри невіру українських селян у можливість видужати від тяжкої хвороби, вони часто ставилися до болящих із гумором, котрий полегшував сприйняття суворої дійсності («Нашій Катрі полегшало: то не їла, а тепер і не балакає», «Як сім баб пошептало», «Уже я вчора постеріг, що батько к чортовій матері дивиться»¹³).

Історичний досвід показує, що епідемічні захворювання сприяли наростанню соціальної напруги в суспільстві. Так, у Росії (в Петербурзі, Тамбові, Новгородській губернії тощо) у 1830–1831 рр. мали місце «холерні бунти». Українське селянство тоді не бунтувало, хоча аналогічних підстав для бунтів і в нього вистачало.

Жахали його й спорадичні пошесті на худобу, які залишали багатьох із них майже без засобів до існування. У 1847 р. лише в Овруцькому та Ковельському повітах Волинської губернії загинуло понад 17,8 тис. голів її¹⁴. Проти цього лиха селяни практично були безпорадні (у 1836 р. в усій Волинській губернії нараховувалося лише два ветеринари, у 1846 р. – дев'ять аптек)¹⁵. Їм доводилося покладатися на місцевих знахарів і на знешкодження «відьом» та «упирів», котрі, як вони вважали, й спричинювали це лихо. Так, у подільському с. Багновиця, коли почалася пошесть на худобу, селяни зі своїм священиком розкопували на цвинтарі могили, щоб у них знайти і знешкодити упирів¹⁶.

Не менше, ніж епідемії, лякала українських селян примара голоду, що майже постійно тяжіла над ними. Якщо в Західну Європу у першій половині XIX ст. голод навідувався рідко, то в українських та російських губерніях він усе ще залишався частим гостем. На Правобережній Україні у другій чверті XIX ст. майже кожен третій рік (1833, 1839–1840, почасти 1844–1847, 1851 й ін.) був голодний¹⁷.

В Росії, за словами дослідника, «страх перед голодом і його трагічні уроки були найважливішим мотивом консолідації селян у рамках традиційної селянської поземельної общини»¹⁸. Він сформував у них певні способи поведінки, спроможні забезпечити під час голоду спасіння бодай частини общинників. Ці стереотипи були «не завжди гуманні, проте глибоко раціональні, бо спрямовані на виживання, збереження найбільш дієздатних членів родини, спроможних продовжити господарчу діяльність»¹⁹. Зокрема під час голоду працездатні чоловіки йшли на заробітки в місцевості, не вражені останнім. Селяни поспіхом продавали худобу (її вони все одно не вберегли б), щоб на виручені кошти придбати хліб. Старі, жінки й діти жебрачили. Більш дієвою була під час голоду взаємодопомога родичів. Окремі сміливці ставали крадіями, наражаючись при цьому на смертельну небезпеку, бо громада, як правило, вчиняла над спійманими на місці злочину злодіями негайний та рішучий самосуд. У родині намагалися врятувати від голодної смерті передусім працездатних, для чого нерідко відмовляли в харчуванні старим і малим дітям²⁰. Траплялося, що російські селяни рятували домашню худобу ціною здоров'я своєї дитини, бо слушно вважали, що загибель коро- ви становитиме серйозну небезпеку для решти дітей²¹.

Харчування українських селян, особливо бідних, навіть у врожайні роки, не було ситним. М'ясні страви, без котрих людям фізичної праці важко обходитися, в незаможних сім'ях готувалися нечасто («Бідний тоді їсть курку, як сам хворий, або курка слаба»²²). М'ясо селянам здебільшого замінювала риба, хоча страви з неї не відзначалися високою калорійністю («Риба не хліб, ситий не будеш!», «І печену рибку їв би!»²³). Замість сала вони споживали олію («Від олії не зомлію, а про мак – буде й так»²⁴).

Традиційними стравами на столі українського селянина були пісний борщ, кваша, юшка, куліш, каша («Борщ та каша – нам добра паша», «Борщ, каша та ще кваша – вся їжа наша», «Нема в світі, як той борщ: хоч поганий, та до біса»²⁵). Характерно, що про юшку український фольклор часто згадує з гумором («Сьорбай, Андрюшка, добра

юшка: мала мати свиням дати», «Юшка кишки переїла»²⁶). Куліш селяни вважали стравою, здатною лише ненадовго вгамувати голод («Од кулішу ніг не поколишу» «Густенька каша, та не наша, а наш несолений куліш – як хочеш, так і їж»²⁷).

Ці традиційні страви вони вважали істивними, коли вони посолені й подаються до хліба – основної ситної їжі («Без солі, без хліба немає обіда», «Хліб – батько, вода – мати», «Хліб та каша – то їда наша»²⁸). При цьому селяни віддавали перевагу житньому хлібу, пшеничний же вважали делікатесом («Пшениця – то хлопська мука, мельницька біда, а панська їда»²⁹). Такими же вважалися не лише білі паляниці, а і вареники й пироги, для приготування котрих потребувалося пшеничне борошно («Вареники-хваленики, усі вас хвалять, та не усі варять», «Коли б сир, мука та масло, – пирогів би напекла, солі позичила б, а води й сама принесла»³⁰).

З круп селяни найчастіше використовували пшоно та гречку («Дарма сушиш голову, небоже: крупа пшоном бути не може», «З пшоно і дурень каші наварить», «Вари воду – вода буде, вкинь крупу – каша буде»³¹).

Коли не ставало ні хліба, ні круп, селянська родина переходила на менш калорійний харч («Споживай, Хведьку, то хрін, то редьку», «Луста та капуста – в животі не пусто», «Горох, капуста – хата не пуста»³²). Пекли ячмінні перепічки («Ой не втне Панько тіста, бо ячмінне»³³). Рятувала також картопля, яка в Україні з'явилася ще у другій половині XVIII ст. і поживні якості котрої селяни оцінили майже відразу (принаймні, «картопляних бунтів», викликаних в окремих губерніях Росії у 40-х рр. XIX ст. велінням начальства розширити площі під «земляними яблуками», вони, на відміну від російських селян, не здіймали) («Картопля – половина хліба», «Їмо бараболі й не клянемо долі»³⁴). Втім, не завжди вистачало і картоплі. Так, управляючий Київською палатою державних маєтків повідомляв у 1842 р., що в окремих фільварках фастівського маєтку «селяни через бідність й нестачу посівного матеріалу картоплі залишають свої городи незасіяними»³⁵.

Влітку бідні селянські родини ще якось перебивалися («Літом сякий-такий бур'янець, а хліба буханець – то й ситий чоловік»), взимку ж голод вступав у повну силу («Прийде літо, то є розмаїто; прийде зима, то хліба нема, і чоботи ледащо, і робити нема що», «Ні муки пилинки, ні солі дробинки, ні горілки росинки», «Ні в горшку, ні в мішку», «У нас сьогодні Луки, ані хліба, ані муки»³⁶). Їли селяни ледь не все підряд («Їж гірко, кисло, солоно – умреш, а не загинеш» «Голодному кожна страва добра», «З голоду й собаку з'їси»). Зокрема, останні споживали лагозу – кашу, зварену з обтовченого ячменю («Зразу їли лагозу, а як запомогли, то й без вечері лягли»). Пробували вони врятуватися також лободою («То ще не біда, що у житі лобода. Ото біди, як ні жита, ні лободи!»), половою («Полова хто зна, як їдома»), хоча, як підказував досвід, «З полови хліба не спечеш»³⁷.

В голодний рік тяжко діставалося і селянській худобі («Їж, коза, лозу, як сіна нема», «Не голодна корова, коли під ногами солома», «Бачить корова, що на повітці солома»³⁸). Відновлювати поголів'я домашньої худоби селянам доводилося потім роками, й не всім це вдавалося.

Зберігалися моторошні спогади сучасників про окремі голодні роки у регіонах України другої чверті XIX ст. Так, про голодний 1832–1833 р. на Волині мемуарист згадував: «До... збіжжя доводилося домішувати мелену кору солодших дерев або посі-

чену й висушену соломі, щоб пекти хліб. Незліченні натовпи геть зuboжілих і зголоднілих людей пересувалися по дворах і по містечках, вимолюючи шматок хліба...»³⁹. Священик Ф.Струтинській записав у своєму щоденнику, що в голодний 1840 р. на Київщині були селяни, котрі, «натерши в мисці конопляне насіння, напивалися та й ішли на панщину на цілий день»⁴⁰.

Страх перед голодом вражав психологію останніх, які прямо пов'язували сімейні труднощі з нестачею продуктів харчування («Як хліба і солі доволі, то й тихо у хаті»⁴¹). Вони вважали, що боротьба за виживання виправдовує вимушені порушення ustalених норм моралі й соціальної поведінки, навіть церковних приписів («Як часто не доіси, то й святих продаси», «Пустий мішок веде в грішок», «На пустий шлунок і душа смутиться», «Коли ви будете говіти? – Як хліба не стане»⁴²). В українській сільській бідності, як й у західноєвропейській⁴³, за умов постійного недоїдання («У вбогого щодня піст»⁴⁴) ставлення до церковних постів (їх налічувалося 178–199 днів на рік⁴⁵) не було приязним («Постив, говів, поки ніг не підвів», «Піст задрив хвіст»⁴⁶).

Як це робили і російські селяни, сільська та міська біднота України вдавалася до всіх можливих способів уникнення голодної смерті. Жінки, діти, старі люди прохали милостиню, розраховуючи на традиційне милосердя й гостинність українського народу («Вижене голод на холод», «Недостатки гонять з хатки», «Люди не татари, дадуть шматок хліба»⁴⁷) та на усвідомлення ним того, що з кожним може трапитися таке лихо. Спритніші й винахідливіші займалися ворожінням («Навчить біда ворожити, як нема що в рот уложити»⁴⁸) чи навіть наданням певних релігійних послуг («Навчить біда попіти, як нічого ся вхопити»⁴⁹). Так, селянин із с. Баландине впродовж кількох років зображав з себе мандрівного дяка і надавав відповідні послуги селянам у мастиках графів Браницьких, доки його не викрив місцевий священик⁵⁰.

Серед тих, хто ходив попід хатами за милостинею, були діди, старці (жебраки-професіонали). Останні об'єднувалися в цехи й користувалися у простого люду повагою, бо були «носіями народної мудрості»⁵¹. В їхні торби їжу кидали щедріше. Вони дружно приходили на поминки («Кому похорон, а старцям празник», «Збираються старці на парастас» (поминки. – *Авт*)⁵²). Хоч вони з іронією сприймали свої «заробітки» («Де старець не бував, там по дві милостині дають»⁵³), траплялися серед них і такі, хто безбідно вів власне господарство, але водночас та ходив попідтинню⁵⁴.

Напівголодне життя, загроза голодної смерті збурювали соціальну атмосферу в країні. Страхи, породжені голодом, вселяли у багатьох відчай, котрий часто штовхав селян на акти стихійного протесту проти бездіяльності органів влади. В 1832–1833 рр. у Полтавській, Чернігівській, Слобідсько-Українській і Херсонській губерніях спалахували «голодні бунти», як це мало місце в 1785, 1787–1789 рр. також на Заході Європи, зокрема у Франції⁵⁵.

Не меншим злом, ніж кріпацтво, селяни вважали ненависну рекрутчину («некрутчину») – набір до війська для 25-річної військової служби «у Московщині». Вона викликала в останніх почуття страху, обурення та соціального протесту. Хоча рекруту з кріпосних, як це впливає із секретної записки від 21 травня 1841 р. предводителя дворянства чернігівському, полтавському і харківському генерал-губернатору князю М.А.Долгорукому, й надавалися певні пільги⁵⁶, все ж селяни вважали їх меншими за ті збитки, котрих зазнавало їхнє господарство, втрачаючи робочі руки:

Посяjali, поорали – нікому збирати,
Як погнали наших хлопців в місто присягати⁵⁷.

Життєвий досвід переконував селян, що гіркою є і доля самого солдата, якщо він навіть повернеться додому живим-здоровим:

Літ за двадцять я вернувсь, я вернувсь,
Ні до кого пригорнутья:
Жінка з журби померла, померла,
Дочку взяли до двора,
Мого Гриця та й били, та й били,
Та й навіки забили⁵⁸.

Селяни глузували з солодких обіцянок вербувальників, котрі для реклами солдатського життя не шкодували рожевих фарб:

Пристань, пристань до вербунку,
Будеш їсти з маслом курку,
Будеш їсти, будеш пити,
Будеш весело ходити.
Ой як же нас вербували,
Злоті гори обіцяли,
А як нас завербували,
Кийом боки вилатали⁵⁹.

Вони не сумнівалися у тому, що з віддачею в новобранці прийдуть ще більші злидні та цілковите безправ'я:

Що в солдата за подоба,
За плечима вся худоба:
І торбинка з сухарями,
І муниця (амуніція. – *Авт.*) з патронами,
І манірка (похідна фляжка. – *Авт.*) з водою –
Солдат служить з бідую⁶⁰.

На фоні важкої солдатської служби навіть нелегка праця хлібороба здавалася стерпною:

Лучче б було ціпом бухать,
Ніж тепера муштри слухать,
Лучче б було з грабельками,
Ніж тепера з шабельками;
Лучче б було свині пасти,
Ніж на себе ранці класти;
Лучче б було з сестрицями,
Ніж тепер з рушницями...⁶¹

Ще тяжче за самих новобранців сприймали віддачу до війська своїх синів старі батьки, котрі нерідко лишалися бездоглядними:

Як в рекрути в селі брали,
Батько й мати заридали...⁶²

Селяни, як бачимо з народної пісенної творчості, краще воліли б бачити свого сина втікачем-емігрантом, аніж у солдатському мундирі:

Втікай, сину, в Волощину,
 Не можна тут бути:
 Пописали комісари
 Всіх нас у некрути⁶³.

Уникання військової служби не здавалося селянам злочином. Родичі, як могли, рятували своїх синів та братів від рекрутчини (в народних піснях – завчасно попереджали їх про початок набору до війська):

Пішла сестра, дала знати:
 Втікай, брате, їдуть брати!⁶⁴

Вкрай негативне ставлення селян до рекрутського набору яскраво засвідчує і той факт, що вони, як це випливає з пісні «Зажурилась Польща й Україна», записаної в Подільській губернії, шкодували за тим, що їм довелося прийняти російське підданство:

Добре було за Польщі жити,
 Добре було бути,
 Коли не писали пани комісари
 Хлопців у рекрути⁶⁵.

Рекрутчину селяни ненавиділи ще і тому, що набір у «москалі» здійснювався, за їх переконанням, несправедливо. «Лоби голили» передусім тим, на кого вказував поміщик, зацікавлений у тому, щоб позбутися окремих небажаних підданих (найчастіше непокірних, «баламутів», котрі сіяли на селі смуту). При цьому він, ясна річ, не зважав на думку громади, яка вважала призначення в рекрути своїм привілеєм. Не завжди відзначався справедливістю набір у військо й у тому разі, коли рекрутів визначала остання. Здійснювався він таким чином. Сільський староста, соцький та десяцький за допомогою кількох дужих мужиків ловили перших стрічних, а потім визначали, «кого з них ставити «лобовим», кого «на підставу» (запасним. – *Авт.*), а кого відпустити»⁶⁶. Траплялося, що селян, призначених у рекрути, в'язали прямо в церкві, що мало місце, наприклад, у 1806 р. в с. Пархомівка Сквирського повіту Київської губернії⁶⁷. Не останню роль при цьому відігравали особисті симпатії й антипатії сільської верхівки. В рекрутському присутствії – виконавчому державному органі – остаточно вирішували долю призовників, враховуючи їх фізичний стан (у рекрути брали здорових осіб віком від 25 до 35, а з 1857 р. – до 30 років і зростом не нижчим, ніж 153–160 см.⁶⁸).

Селяни у своїх піснях скаржилися, що здебільшого рекрутами ставали ті, на кого вказував поміщик, котрий домагався свого підкупом чиновників:

...В присутствіє повели, повели,
 Та під міру підвели,
 Хлоп до міри не достав, не достав,
 Панок грішми підсипав,
 Панок грішми підсипав, підсипав,
 Хлоп навіки та пропав⁶⁹.

На негативному ставленні селян до рекрутчини, безперечно, позначилася можливість їх верхівки відкупитися від набору:

Которії багатії,
 Себе викупають,
 Наймитами, сиротами

Повки (полки. – *Авт.*) наповняють⁷⁰.

Селяни були впевнені, що той, «хто має викрути, не піде в рекрути»⁷¹. Несправедливість рекрутського набору вбачалася й у тому, що його жертвою здебільшого ставали молодші сини, «вдовиченки» і сироти, цебто дискриміновані члени родини та соціальні низи:

А звечора, уночі

Сходилися багачі,

Стали раду радити,

Кого в некрути взяти:

«Є у вдови два сини,

То віддаймо восени,

Взяли би сь мо багача,

То не буде орача,

А озьмімо бідного,

Буде плачу немого,

Як віддаймо сироту,

То збудемось клопоту»⁷².

У багатодітній селянській родині, як зазначається в народній пісні,

Найстарший син вихваляється,

Середульший викупляється,

Середульший викупляється,

А найменший собирається⁷³.

На наймолодшого дорослого сина падав вибір і багатодітної вдови, котра керувалася практичними міркуваннями:

У першого (найстаршого. – *Авт.*) да діти дрібненькі,

У другого да жінка молода,

А третього да женити пора, -

Четвертого да в солдати віддала⁷⁴.

Коли виникала необхідність визначити, хто з синів має йти на військову службу українська селянська родина, для якої робочі руки були на вагу золота, відривала від себе здебільшого того, чия відсутність найменше шкодила її господарській практиці. На це, до речі, зважали в своєму ставленні до дітей також російські селяни, котрі враховували при розподілі батьківського майна цінність кожного члена родини як робочої сили⁷⁵.

Український селянин вважав, що йому годиться землю орати, а не служити у війську. На його переконання, військова служба – ремесло криваве, негуманне, тому заняття ним не прикрашає людину:

Там ти будеш воювати,

Чужу кровцю проливати,

Чужа кровця – не водиця,

Проливати не годиться⁷⁶.

Лякала кріпосних солдатська служба й тим, що змушувала їх сплачувати спеціальний податок на утримання царського війська – так званий «рекрутський збір»⁷⁷.

Втім, не всі селяни панічно боялися та сахалися рекрутчини. Траплялися серед них і такі, хто охоче міняв цій на рушницю, бо вірив, що солдатська служба, хоч яка вона тяжка, – це шанс завоювати «царську милість» й досягти в житті чогось кращого, ніж нужденна доля хлібороба. Так, у селах Черкаського повіту учасники Київської козаччини (1855 р.) говорили: «Ми згодні в козаках служити царю. У царя колись виступимось, а в панів ніколи»⁷⁸. Тому не дивно, що у народній пісенній творчості зустрічається неоднозначне ставлення до рекрутчини: «То болісне, то насмішливо-іронічне, то одчайдушне із справжнім козацьким розмахом, безжурністю та молодецьким завзяттям»⁷⁹.

Відповідно і до солдатів ставилися в селянському середовищі по-різному. Людина у військовому мундирі викликала у них певну повагу, бо була, на відміну від основної маси селян, грамотною, більш ґрунтованою й практичною. Водночас український фольклор змальовував «москаля» (солдата) вічно голодним, метким, злодійкуватим («Мабуть, москаль тоді красти перестане, як чорт молищя Богу стане», «Коли чорт та москаль щось вкрали, то поминай, як звали»⁸⁰). Його селяни прирівнювали до нечистої сили («Москаль з бісом породнились та й на лихо понадились») і побоювалися («Не великий москаль, та страшний»)⁸¹. Підстави боятися останніх у них були. Адже це солдати, за наказом свого командування, нерідко силою придушували селянські заворушення й бунти. Можна погодитись із висновком, що на ставлення селян до «москалів» певною мірою вплинула їхня боязнь «чужаків»⁸² – вихідців з інших країв. Вона поширювалася навіть на тих небагатьох людей, котрі повернулися після тривалої військової служби⁸³ додому, однак для односельців залишалися «чужими».

Боялися селяни чиновників, а також писемних документів, бо вважали, що їх складали не на добро. Французький медієвіст Ж. Делюмо задається щодо цих страхів риторичним запитанням: «Чи не тому спалення паперів було одним із бунтарських актів, що неосвічене населення було пройнято ненавистю та страхом до писемних документів?»⁸⁴ Інший французький історик, Ж. Ле Гофф уже обійшовся без риторики в своїй оцінці традиційно негативного сприйняття народними масами офіційних паперів: «Писемний документ часом у більшій мірі гарантував право сеньйора, ніж права селян. І тому ці документи будуть відтоді ненавидимо нарівні з общинним млином та піччю. Знищення збірників документів-картуляріїв, земельних описів...стане...однією з найважливіших акцій будь-якого селянського заворушення, будь-якої Жакерії»⁸⁵. Європейські селяни вважали папери втіленням соціального зла й у новий період історії. Про це свідчили, наприклад, бунтарські дії французького селянства та міського плебсу в 80-х рр. XVIII ст. Народні маси нищили тоді документи архівів великих земельних власників, судів, нотаріальних контор, земельні записи. «Багаття з феодалних паперів палахкотіли по всій Франції»⁸⁶.

В українського селянства кінця XVIII – першої половини XIX ст. також були всі підстави відчувати страх (нерідко досить перебільшений) перед писемними документами. На «папері» – в інвентарях поміщицьких маєтків – фіксувалися селянські повинності й побори. На офіційних бланках записувалися урядові укази та розпорядження, котрі далеко не завжди приносили селянам щось втішне, судові вирoki, від яких останнім також не доводилося чекати добра. «Бумаги», «карти» (у них було «написано намальовано», кому в солдати йти «найменовано»⁸⁷) сповіщали восени їх про черго-

вий рекрутський набір. На «папері» фіксувалася селянська заборгованість шинкарям і лихварям... Страх перед цими та іншими подібними писемними документами посилювався від того, що неграмотні селяни самі не могли їх прочитати й були змушені ознайомлюватися з їхнім змістом через офіційних осіб, котрим вони не завжди довіряли та яких вважали своїми недругами. Отож, немає нічого дивного у тому, що українські селяни, як і європейські, дивилися ледь не на кожен офіційний папір з недовірою та вороже. «Папери» їх лякали. Думається, що коли б вони читали російського письменника М.Є.Салтиков-Шчедріна, то зрозуміли б його саркастичну заувагу: «Каждая бумага за казенной печатью непременно заключает в себе чью-нибудь погибель»⁸⁸.

Свідчень існування в українських селян страху перед усім, що оформлялося писемно, можна навести чимало. Так, у лютому 1818 р. збір, за наказом військового відомства волосним писарем статистичних даних спричинив заворушення останніх у слободах Савинці та Левківці Ізюмського повіту Слобідсько-Української губернії. Як повідомляв імператора Олександра I губернатор Муратов, селяни Савинців «у чималій кількості» прибули до волосного правління й зажадали, щоб голова Олейников і писар Сеницький зачитали їм зібрані дані. Коли писар став читати, селяни «вирвали папери з його рук й залишили їх у себе, а наступного дня, зібравшись паки (знову. – Авт.) в правлінні, забрали ревізькі сказки, що там зберігалися, ще один список й тримають їх у себе». Приклад савинцівчан наслідували селяни Левківки, котрі «також збурилися і забрали зібрані статистичні дані»⁸⁹. Вочевидь, вони в цих слободах керувалися в своїх діях не лише недовірою до волосної адміністрації, а й упевненістю, що офіційні папери складають їм на лихо («Що пан затягне пером, то хлоп не витягне волон», «Писар пише, писар маже, так запише, як хто скаже»⁹⁰).

Традиційна недовіра до документів спонукала селян у багатьох селах Правобережної України відмовлятися від час проведення інвентарної реформи 1847–1848 рр. від «робочих книжок», у котрих маєткова адміністрація мала фіксувати виконання ними панщинних робіт. Так, ольгопольський земський справник рапортував 5 травня 1848 р. генерал-губернатору Правобережжя Д.Г.Бібікову про те, що в селах Трибусовка та Грушки Подільської губернії селяни «з азартом і буйством» кричали: «Голови нам повідтинайте, а не погодимось ні на книжки, ні на таку панщину, яка встановлена (інвентарними) правилами й є для нас завелика...». У сусідньому селі Болган кріпаки спершу отримали «робочі книжки», але невдовзі повернули їх, кажучи, що вони їм не потрібні. Відмовилися від «робочих книжок» і селяни сіл Подойми та Трибусівка Подільської губернії. У Київській губернії так вчинили кріпосні поміщика Трипольського в селі Ребедайлівці Чигиринського повіту. Офіційне дізнання показало, що серед селян ходили чутки, начебто ті з них, хто забере «робочу книжку», виконуватимуть і надалі панщинну повинність, а ті, хто відмовиться, стануть «козаками», тобто вільними. Д.Г.Бібіков дав вказівку повітовим справникам, щоб вони переконували останніх, що «робочі книжки» запроваджені для їхньої же користі, а якщо вони й надалі стоятимуть на своєму, то дозволити їм користуватися для обліку виконаних панщинних робіт карбами (бірками для лічби)⁹¹.

Траплялося, що селяни погоджувалися мати справу з писемними документами, коли вважали, що без них не обійтися, однак скріплювати їх своїми підписами рішуче відмовлялися, щоб цим не зашкодити собі. Так, у селі Плебанівка Могилівського пові-

ту Подільської губернії вони, що конфліктували з орендним власником, погодилися восени 1844 р. викласти свої претензії до нього на папері, однак категорично не заохотили підписувати свою скаргу, бо, як повідомляв подільський віце-губернатор В.Ф. Пфеллер міністру внутрішніх справ Л.О.Перовському, «побоювалися через це для себе поганих наслідків»⁹².

Дуже відповідально ставилися селяни до дачі присяги, хоч вона здебільшого не оформлялася писемно, а супроводжувалася цілуванням хреста. При цьому давати присягу вони боялися так само, як і ставити свої підписи під документом. Так, у березні 1848 р., як про це рапортував генерал-губернатору володимирський земський справник, адміністрація маєтку графині Браницької в селах Кримне та Дубечне Волинської губернії зажадала від кількох кріпаків, щоб вони заприсяглися, що виконуватимуть панщинні роботи у нормах, встановлених інвентарними правилами редакції 1848 р. Але гурт кримненських селян застеріг їх «із погрозами», щоб вони не погоджувалися на присягу. Задумка маєткової адміністрації із взяттям останньої не була реалізована. Не зарадило справі й умовляння селян місцевим священиком (один із них навіть спробував відібрати в нього Євангеліє, як він гадав, заховане під рясом)⁹³. У своєму донесенні від 24 липня 1858 р. міністру внутрішніх справ Росії С.С.Ланському подільський віце-губернатор П.Ф.Сафонов повідомляв, що відмовилися давати присягу «по учинених там становим справником і приставом справах» кріпосні поміщика І.Вітославського в селах Чернятині, Маньківцях, Токарівці, Степанка та Мальдівці Літинського повіту. Свою затятість у цьому конфлікті селяни пояснювали тим, що «не хочуть присягати тому, що їх приводять до присяги нібито для того, щоб залишити у кріпосному стані». Вони «з криком» запевняли, що «хай буде що буде, а присягати не стануть, бо їм відомо, що в якомусь селі селяни присягнули, а після цього залишились довічними кріпаками...тому не стануть присягати, хоч би голови їм постинали»⁹⁴. Страх перед присягою, – ця особливість менталітету українських селян XIX ст., – знайшов своє відображення й у фольклорі («Краще вмерти, а хреста не цілувати»⁹⁵).

В новий період історії соціальні низи Європи побоювалися технічного прогресу, котрий загрожував багатьом зниженням заробітків і безробіттям. Цей страх часом вилився у сліпі, стихійні бунти, що призводили до руйнування технічних новинок. Так, 1707 р. в Лондоні корабельники зруйнували парове судно, побудоване винахідником Д. Папіном. 1792 р. у Парижі наелектризований революцією натовп спалив телеграфний апарат К. Шаппа й зажадав голови самого винахідника. Біля 1820 р. ткачі Ліона ледь не втопили винахідника ткацького станка Жакара, якого вони вважали зрадником, котрий продав робочий люд багатим фабрикантам та сам продався іноземцям⁹⁶.

Факти свідчать про те, що технічний прогрес, як і все нове, лякав й українське селянство. В першій половині XIX ст. цю рису свого менталітету воно засвідчувало переважно нищенням гуралень. Так, у вересні 1809 р. в селі Вільховець Ушицького повіту Подільської губернії селяни підпалили винокурню. Так само вчинили у 1825 р. вони в селі Попівка Уманського повіту Київської губернії⁹⁷. Влітку 1845 р. напали на місцеву винокурню кріпаки Песецького маєтку (Ушицький повіт Подільської губернії)⁹⁸. Вони боялися, що власники винокурень насильно забиратимуть у них зерно для потреб гуральництва (поміщики, що займалися товарним винокурінням, так і чинили), змушуватимуть їх возити для останніх дрова, що сільська громада втратить робочі руки, якщо час-

тина селян піде працювати в гурально⁹⁹. Можна припустити, що селянську масу певною мірою штовхала на руйнацію гуралень банальна заздрість до тих, хто там працював та, на її думку, мав реальний шанс поліпшити своє матеріальне становище.

Отже, у першій половині XIX ст. українські селяни були пройняті тими ж страхами, що й європейські та російські. Проте особливості тодішніх умов життя останніх в Україні породили і певну специфіку цієї складової їхнього менталітету. Зокрема джерела не повідомляють про майже панічну боязнь ними циган та жебраків, притаманну західноєвропейському люду. Моторошні чутки про викрадення циганами дітей, що довго будоражили населення Європи, в Україні поширення не набули, й селяни ставилися до них більше з гумором, аніж з острахом. Найбільше ж лякали їх (нерідко панічно) епізодичні пошесті (чуми, холери тощо) та голод. Проймали селян страхом рекрутські набори, котрі здавалися їм обтяжливими й несправедливими. Зростання бюрократизації суспільства посилювала у них страх перед офіційними паперами та ритуалами надання їм чинності. Поява гуралень і цукроварень викликала в селян страх перед технічним прогресом. Як й європейські та російські, українські хлібороби часом шукали психологічну розрядку від страхів у стихійних заворушеннях і бунтах. Проте складається враження, що вони робили це рідше, й менш імпульсивно, виявляючи більше терплячості та спокою.

¹ Історія європейського менталітету. – Л., 2004 – С.257.

² Делюмо Ж. Ужасы на Западе. – М., 1994 – С.85.

³ Шульц Г. Чума // Енциклопедія українознавства. – Л., 2000. – Т. 10 – С.3778.

⁴ Его же Г. Холера // Там же. – С.3611–3612.

⁵ Цит. за: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863). – К., 1996. – С.80.

⁶ Перерва В. Преображенський кафедральний собор у місті Біла Церква Історичний нарис. – Біла Церква, 2004. – С.56.

⁷ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – К., 1963 – С.739–740 й ін.

⁸ Історичні пісні. – К., 1961. – С.376.

⁹ Українські народні прислів'я та приказки. – С.543–544.

¹⁰ Там само. – С.550.

¹¹ Там само. – С.545.

¹² Там само. – С.545; Українські приказки, прислів'я і таке інше... – К., 2004. – С.174–176.

¹³ Українські народні прислів'я та приказки. – С.547 – 549, Українські приказки, прислів'я і таке інше... – К., 2004 – С.172.

¹⁴ Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. – Житомир, 1869 – Вып. 2. – С.3.

¹⁵ Варадинов Н. История Министерства внутренних дел. – Санкт-Петербург, 1862. – Ч. 2. – Кн. 2. – С.233; Кн. 3. – С.325.

¹⁶ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1890 – 1891. – Вып. 5. – С.32.

¹⁷ Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К., 2006. – Т. 1. – С.325.

¹⁸ Кондрашин В.В. Голод в крестьянском менталитете // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.). – Москва, 1996. – С.117.

¹⁹ Там же. – С.121.

²⁰ Там же.

- ²¹ Рэнсел Д. (США). «Старые младенцы» в русской деревне // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.). – Москва, 1996ю – С.108–109.
- ²² Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – К., 1963 – С.71.
- ²³ Там само. – С.67.
- ²⁴ Там само. – С.68.
- ²⁵ Там само. – С.64–65.
- ²⁶ Там само. – С.66.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само. – С. 62–63, 65.
- ²⁹ Там само. – С.62.
- ³⁰ Там само. – С.59, 70–71.
- ³¹ Там само. – С.65–66.
- ³² Там само. – С.67–68.
- ³³ Там само. – С.59.
- ³⁴ Там само. – С.63.
- ³⁵ ЦДІАК України – Ф.491. – Оп.45. – Спр.37. – Арк.179.
- ³⁶ Українські народні прислів'я та приказки. – С.60 – 61.
- ³⁷ Там само. – С.56, 58–60, 72.
- ³⁸ Там само. – С.70.
- ³⁹ Цит за.: Бовуа Д. Вказ. праця. – С.78.
- ⁴⁰ Мацшевич Л. О дневнике священника Фоки Струтинского // Древняя и новая Россия – Т. XVIII – 1880. – №6 – С.285.
- ⁴¹ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – К., 1963 – С.69.
- ⁴² Там само. – С.56–57, 61, 66.
- ⁴³ „Серед тих людей, котрі жили в матеріальній скруті, піст був вельми непопулярним, його насилу терпіли” (Пастуро М. Повседневная жизнь Франции и Англии во времена рыцарей Круглого стола. – Москва, 2001 – С.105).
- ⁴⁴ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – К., 1963 – С.66.
- ⁴⁵ Історія українського селянства. – С.345.
- ⁴⁶ Українські приказки, прислів'я і таке інше... – К., 2004 – С.327; Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С.67.
- ⁴⁷ Там само. – С.56, 73; Українські приказки, прислів'я і таке інше... – К., 2004 – С.52.
- ⁴⁸ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С.56.
- ⁴⁹ Там само. – С.56.
- ⁵⁰ Перерва В. Православне Надросся у XIX столітті. – Біла Церква, 2004 – С.99.
- ⁵¹ Історія українського селянства. – С.345.
- ⁵² Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С.74–75.
- ⁵³ Там само. – С.77.
- ⁵⁴ Кушнет В. Старцівство: мандрівні співці-музиканти в Україні (XIX – початок XX ст.). – К., 2007 – С.154–155.
- ⁵⁵ Деломо Ж. Указ. соч. – С.146.
- ⁵⁶ Сам рекрут і його жінка назавжди вибували з кріпосного стану. Уряд нерідко звільняв із кріпацтва й їхніх дітей, надаючи поміщикам за них грошову компенсацію (Два документи до історії кріпацтва на Україні. «Дело по отзыву предводителя дворянства Валковского уезда Колокольцева касательно крепостного состояния в России // Український археографічний збірник – 1930 – Т. 3. – С.244).
- ⁵⁷ Рекрутські та солдатські пісні. – К., 1974 – С.115.
- ⁵⁸ Драгоманов М.П. Малороссия в ее словесности // Драгоманов М.П. Вибране (...”Мій задум скласла очерк історії цивілізації на Україні”). – К., 1991 – С.37–38.
- ⁵⁹ Історичні пісні. – С.618.
- ⁶⁰ Там само. – С.616.

- ⁶¹ Драгоманов М.П. Нові українські пісні про українські справи (1774–1880). – К., 1918. – С.113.
- ⁶² Рекрутські та солдатські пісні. – С.127.
- ⁶³ Драгоманов М.П. Вказ. праця. – С.118; Рекрутські та солдатські пісні. – С.86; Історичні пісні. – К., 1961. – С.595.
- ⁶⁴ Рекрутські та солдатські пісні. – С.103.
- ⁶⁵ Драгоманов М.П. Вказ. праця. – С.118.
- ⁶⁶ Правдюк О. Пісні про рекрутчину та солдатчину. // Рекрутські та солдатські пісні. – К., 1974 – С.13.
- ⁶⁷ Перерва В. Вказ. праця. – С.155.
- ⁶⁸ Российский историко-бытовой словарь. – Москва, 1999 – С.387–389.
- ⁶⁹ Драгоманов М.П. Малороссия в ее словесности. // Драгоманов М.П. Вибране (...“Мій задум скласти очерк історії цивілізації на Україні”). – С.37–38.
- ⁷⁰ Рекрутські та солдатські пісні. – С.139.
- ⁷¹ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С.139.
- ⁷² Історичні пісні. – С.599.
- ⁷³ Рекрутські та солдатські пісні. – С.96–97.
- ⁷⁴ Там само. – С.101.
- ⁷⁵ Рэнсел Д. (США). Указ. соч. – С.107.
- ⁷⁶ Рекрутські та солдатські пісні. – С.68.
- ⁷⁷ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. – Кіровоград, 2007. – С.509.
- ⁷⁸ Селянський рух на Україні. 1850–1861 рр. Збірник документів і матеріалів. – К., 1988 – С.111.
- ⁷⁹ Правдюк О. Вказ. праця. – С.27.
- ⁸⁰ Українські приказки, прислів'я і таке інше... – К., 2004 – С.38.
- ⁸¹ Там само. – С.37–38.
- ⁸² Історія українського селянства. – С.345.
- ⁸³ З 1793 р. в Російській імперії брали до війська на 25 років, з 1834 р. – на 20 років дійсної служби і 5 років безстрокової відпуски (запас), з 1856 р. – на 15 років при 12-річній дійсній службі (Рекрут // Российский историко-бытовой словарь. – Москва, 1999. – С.307).
- ⁸⁴ Делюмо Ж. Указ. соч. – С.19.
- ⁸⁵ Ле Гофф Ж. Цивілізація Середньовікового Запада. – Москва, 1992 – С.322.
- ⁸⁶ Старостин Е. Две революции – две судьбы архивов (из опыта Великой Французской революции конца XVIII в. и Русской революции 1917 г.) // http://archiv.ru/aroundArchives/detail.Php?ID=938&phrase_id=3048
- ⁸⁷ Правдюк О. Вказ. праця. – С.13.
- ⁸⁸ Цит. за: Драгоманов М.П. Нові українські пісні про українські справи. – С.96.
- ⁸⁹ Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст.. Збірник документів і матеріалів. – К., 1978 – С.326.
- ⁹⁰ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С.134, 138.
- ⁹¹ Крестьянское движение в России в 1826–1849 гг. – Москва, 1961 – С.610, 614–619.
- ⁹² Там же. – С.511–512.
- ⁹³ Там же. – С.602–603.
- ⁹⁴ Там же. – С.146–149.
- ⁹⁵ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – С.144.
- ⁹⁶ Тассандье Г. Мученики науки. – Санкт-Петербург, 1885. – С.264, 294, 342.
- ⁹⁷ Державний архів Хмельницької області – Ф.120. – Оп.1. – Спр.669; ЦДІАК України – Ф.485. – Оп.1. – Спр.5976; Селянський рух на Україні. – С.462, 476.
- ⁹⁸ Крестьянское движение в России в 1826–1849 гг. – С.547–548.
- ⁹⁹ Гуральні, а також цукроварні ставали жертвою селянського руйнівного інстинкту також у другій половині XIX – на початку XX ст. Зруйнування селянами гуральні на початку XX ст. проникливо описав М. Коцюбинський у повісті „Fata Morgana”.

УДК 727.4 (477.53) «1850/1900»

В.В. Ревега
(м. Переяслав-Хмельницький)

ПОЧАТКОВІ НАРОДНІ УЧИЛИЩА ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ другої половини XIX ст.: ЇХ ВИДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ У НИХ

Автор зробив дослідження початкових народних училищ Полтавської губернії в другій половині XIX століття. В статті подаються результати дослідження про початкові народні училища Полтавської губернії другої половини XIX століття.

Автор осуществил исследование начальных народных училищ Полтавской губернии во второй половине XIX века. В статье подаются результаты исследований касательно деятельности начальных народных училищ региона в указанный период.

The author undertook a study of primary public schools in the province of Poltava in the second half XIX century. Article submitted the results of studies concerning the activities of primary public schools in the region during this period.

З 1864 р. початкові школи в Україні працювали за „Положенням про початкові народні училища”. Вони мали мету зміцнювати у народі релігійні та моральні норми й поширювати корисні знання.

До початкових народних училищ відносились:

1. Відомства міністерства народної освіти:

а) парафіяльні училища в містах, посадах і селах, які утримувалися за рахунок місцевої громади, частково скарбниці та пожертв приватних осіб;

б) народні училища, котрі засновувалися й утримувалися різними приватними особами;

2. Відомства Міністерства державного майна, внутрішніх справ сільські училища, які утримувалися за рахунок загального бюджету.

3. Відомства духовні: церковнопарафіяльні училища, відкриті православним духовенством у містах, посадах та селах із допомогою її без допомоги скарбниці місцевою громадою і приватними особами.

4. Всі недільні школи засновані як урядом, так міською і сільською громадами та приватними особами для освіти осіб ремісничого й робітничого стану обох статей, котрі не мали можливості користуватися навчанням щоденно.

Ці правила не стосувалися звичайного навчання грамоті на дому .

Предметами навчального процесу початкових народних училищ були:

а) Закон Божий (короткий катехізис і священна історія);

б) читання книг цивільного та церковного друку;

в) письмо;

г) перші чотири дії арифметики;

д) церковний спів, де викладання його було можливе.

В початкових народних училищах викладання здійснювалося російською мовою.

У них використовували навчальні посібники, схвалені Міністерством народної освіти і духовними відомствами.

В училища могли бути прийняті діти всіх станів без різниці віросповідання.

В останніх могли навчатися діти обох статей там, де не було можливості мати окремі із них – чоловічі й жіночі. Недільні ж школи відкривалися виключно для учнів одної статі.

Встановлення плати за навчання і звільнення від неї залежали від тих відомств, міської чи сільської громади та приватних осіб, за рахунок яких училища утримувались.

Урядові відомства й духовне керівництво відкривали і закривали початкові народні училища за власним розпорядженням, повідомляючи про це повітові училищні ради.

Для відкриття початкових народних училищ міською та сільською громадами й приватними особами потрібен був дозвіл повітової училищної ради. Вони могли бути закриті, згідно із розпорядженням губернської відповідної ради у разі безладу і шкідливого напрямку навчання.

Розмір утримання та порядок звітності про початкові народні училища встановлювалися тими відомствами, міською й сільською громадами і приватними особами, за рахунок котрих вони були відкриті.

Міським та сільським громадам, які відкривали початкові народні училища, надавалося право вибирати керівників цих закладів. Завідувати кожною недільною школою належало особі, котра мала звання її розпорядника й була затверджена училищною радою; в жіночих недільних школах обов'язки покладалися переважно на осіб жіночої статі.

Початкові народні училища, які перебували під наглядом повітової училищної ради, звільнялися від звітності. Необхідні про них відомості збиралися самими членами останньої на місцях під час їх огляду.

Закон Божий міг викладатися в початкових навчальних училищах тільки парафіяльними священиками або ж особливим законовчителем із затвердженням його єпархіальним керівництвом за рекомендацією повітової училищної ради.

Іншим предметам у початкових народних училищах могли навчати церковнослужителі або ті особи, котрі отримали на звання вчителя чи вчительки особливий дозвіл повітової училищної ради.

Нагляд за релігійно-моральним напрямом в усіх початкових народних і недільних школах училищах покладался на місцевого парафіяльного священика. У разі потреби він повідомляв свої зауваження вчителю чи особі, яка завідувала училищем. Якщо його зауваження не були прийняті, він доповідав про це повітову училищну раду.

Для завідування початковими народними училищами відкривалися повітові та губернські училищні ради. В обох столицях за договором попечителів навчальних округів із місцевими генерал-губернаторами відкривалися декілька повітових училищних рад для завідування початковими народними училищами, у тому числі недільними школами.

Училищні ради складалися:

а) повітові – із членів від міністерств: народної освіти й внутрішніх справ, духовного відомства православного сповідання, двох членів від повітових земських зборів і по

одному від тих установ, котрі утримують початкові народні училища. У тих містах, де були початкові народні училища, утримувані за рахунок їх коштів, в училищній раді перебував член від міської громади. Попечителі народних училищ, міських та сільських, могли бути також членами повітових рад за призначенням губернської ради;

б) до губернських рад входили наступні особи: єпархіальний архієрей як перший член, начальник губернії, директор училища і два члени від губернських земських зборів.

В губернських радах, у столицях митрополитам надавалося право замінити себе вікарієм.

Члени повітової училищної ради призначалися: від духовного відомства – єпархіальним архієреєм, від міністра народної освіти – попечителем навчального округу, від міністра внутрішніх справ – керівником губернії, а члени від міської громадськості – за вибором цієї останньої, із затвердженням керівником губернії.

Члени від земств вибиралися в повітові й губернські училищні ради земськими зборами. Беручи участь разом із іншими членами у справах ради, вони зобов'язувалися представляти земським зборам відомості про стан народних училищ у повітах або губерніях, в утримуванні котрих брало участь земство.

Члени повітової училищної ради вибирали із свого середовища на два роки голову, який затверджувався на це звання губернською радою. Постійне завідування її діловодством покладалося на штатного наглядача училищ.

Члени училищних рад в обох столицях призначалися у необхідній кількості попечителем навчального округу, генерал-губернатором та місцевим єпархіальним керівництвом за взаємною згодою. Губернські ради діяли на основі тих же правил, як і повітові ради, але збори їх були постійні.

Повітові училищні ради мали наступні обов'язки:

1. Наглядати за викладанням в усіх початкових народних училищах міста й повіту з метою огляду їх методів та ефективності роботи.

Нагляд за викладанням Закону Божого в училищах та огляд їх у цьому відношенні залишався обов'язком духовного керівництва.

2. Піклуватися про відкриття нових початкових народних училищ і про покращення роботи вже існуючих.

3. Постачати училищам, у міру наявності коштів навчальними посібниками й підручниками, затвердженими міністром народної освіти та духовним відомством.

4. Надавати дозвіл на відкриття нових початкових народних училищ міською і сільською громадами, приватними особами. Надсилати губернській раді відомості про закриття тих училищ, котрі виявляються шкідливими.

5. Надавати бажаним звання вчителів у початкових народних училищах.

6. Подавати відомості губернській училищній раді про ті училища й вчителів, які заслуговують допомоги та нагороди.

7. Надавати відомості губернській училищній раді про тих учителів, котрих потрібно звільнити із посади або заборонити їм подальшу викладацьку діяльність.

8. Складати щорічний звіт про стан усіх народних училищ міста й повіту, для подання його губернській училищній раді.

Під час виконання цих обов'язків рада мала керуватися загальним наказом, складеним у міністерстві народної освіти за згодою із підпорядкованим відомством.

Повітова училищна рада збиралася щорічно не менше двох разів, і кожного разу – на два тижні. Причому обговорювалися та вирішувалися всі справи, які надійшли в раду за проміжний час між засіданнями, й вислуховувалися доповіді членів останньої про стан народних училищ міста і повіту. Справи вирішувалися у раді більшістю голосів. За умови їх рівності, голос голови надавав перевагу під час вирішення тих чи інших питань.

Всі справи щодо початкових народних училищ надходили в повітову раду на ім'я голови. Він у необхідних випадках, коли не було засідань ради, мав право ухвалити рішення в межах, наданих йому владою, з умовою звітування за них.

Всі відомості в справах училищ збиралися на місці по можливості членами ради під час огляду останніх.

Губернська училища рада мала такі повноваження:

1. Піклуватися про початкові народні училища губернії.
2. Розглядати звіти повітових училищних рад та їх повідомлення.
3. Надавати подання повітовим радам.
4. Призначати допомогу вчителям і училищам із коштів, котрі надавало у розпорядження ради Міністерство народної освіти.
5. Розглядати скарги на рішення повітових рад та їх голів.
6. Призначати членів повітових рад із числа попечителів початкових народних училищ.
7. Затверджувати на посаду особу, обрану головою повітової училищної ради.

Справи в губернській раді вирішувалися більшістю голосів. За умови рівності їх голос першого члена давав перевагу.

Губернська училищна рада збиралася у міру необхідності після призначення її першого члена, а у разі його хвороби чи відсутності – керівника губернії.

Постанова губернської училищної ради повідомлялася через директора училища попечителю навчального округу для відома. Директор училища вносив у раду повідомлення попечителя.

Скарги на рішення губернської училищної ради направлялися урядовому сенату.

Імператор затвердив розглянутий на державній раді проект положення про початкові народні училища й разом з тим наказав:

1. На витрати з цієї справи асигнувати згідно із кошторисом Міністерства народної освіти на 1865 р., 100 тис. руб. для розподілу цієї суми між губернськими училищними радами.

2. Проводити подальшу видачу коштів, у міру поширення народних училищ за згоди міністра народної освіти із міністром фінансів, а також направляти кожного разу на імператорське затвердження встановленого порядку.

Отже, робота початкових народних училищ за положенням 1864 р., сприяла, зокрема для Полтавської губернії другої половини XIX ст. тому, що завдяки йому в останніх було розподілено обов'язки між учителями. Училища мали чіткий план роботи, про який звітували училищній раді. Все це поширило у населення корисні знання, зміцнило народні релігійні та моральні норми.

¹ Об открытии народных чтений //Полтавские епархиальные ведомости. – 1898. – №7. – С.140–141.

² Об открытии церковно-приходской школы и школы грамоты //Полтавские епархиальные ведомости. – 1895. – №6–7. – Част. оф. – С.248.

³ Отчет о начальных народных училищах Полтавской губернии за 1872 гражданский год // Полтавские епархиальные ведомости. – 1873. – №20. – С.625–627.

⁴ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты в Полтавской Епархии за 1893-94-й учебный год //Полтавские епархиальные ведомости. – 1895. – №6–7. – Част. неоф. – С.1–7, 16–17.

⁵ Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. – Полтава, 1865.

⁶ Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X–XX ст.). /За ред. Ярмаченко М., Калениченко Н. – К., 1991.

УДК 279.14 (477)

*Р.А. Сітарчук
(м. Полтава)*

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНФЕСІЇ АДВЕНТИСТІВ СЬОМОГО ДНЯ У ПЕРІОД ЇЇ СТАНОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ (кінець XIX – початок XX ст.)

В статье рассказывается о финансовой практике адвентистов седьмого дня в украинских землях в составе Российской империи в период формирования их организации. Она являлась одним из определяющих факторов во внутренней конфессиональной деятельности церкви.

In the article told about financial practice of Adventists of seventh day in Ukrainian earths in composition the Russian empire in the period of forming of their organization. It was one of determinatives in internal confession activity of church.

Важливим і водночас необхідним чинником діяльності будь-якої організації, в тому числі й релігійної, є наявність коштів. Метою даної публікації є дослідження фінансової діяльності конфесії адвентистів у роки її становлення в українських землях у складі Російської імперії, що дає можливість ознайомитися з життям громад віруючих із середини, дозволяє простежити в історичній ретроспективі формування основ устрою церкви на найнижчому щаблі її існування.

Спеціальних праць із задекларованої теми немає. Однак частина авторів, котрі займалися дослідженням історії церкви адвентистів сьомого дня, в своїх студіях так чи інакше торкалася питань внутрішньоконфесійної діяльності. З-поміж інших назвемо праці Г.Лебсака,¹ О.Парасея та М.Жукалюка,² О.Безносолової,³ які частково висвітлювали певні аспекти фінансової практики адвентистів, хоча вони стосуються передусім церкви у Російській імперії загалом. Відомості ж з історії їх общин в українських землях зосереджуються передусім в архівних фондах. Тому головними завданнями цієї наукової розвідки було опрацювання й аналіз наявних літературних джерел із теми, її розкриття на підставі архівних матеріалів, а також розгляд фінансової діяльності адвентистів на прикладі конкретних громад у період їх становлення в українських землях на теренах Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Матеріальна база українських організацій російського уніону адвентистів сьомого дня (почав діяти з 1 січня 1908 р., інша назва – Російська уніон-конференція адвентистів сьомого дня) забезпечувалася переважно пожертвуваннями віруючих і надходженнями з-за кордону.

Процес збору та розподілу коштів, котрі були в розпорядженні общини, розглянемо на прикладі Дзензелівської громади адвентистів Уманського повіту Київської губернії, яку, на нашу думку, можна вважати класичною пересічною організацією останніх із середньостатистичною кількістю членів. Згідно з їх віровченням члени общини мали жертвувати на поширення Євангелія десяту частину зароблених коштів (десятину). Водночас, як свідчили провідники громади Д.Цибульський і Н.Дишлок, ні вони, ні вищі

керівники адвентистів вказівок віруючим про розмір пожертвувань не давали. Кожен член общини здавав кошти скільки міг. Назва «десятина» мала умовне значення, а не була визначеною грошовою часткою для сплати. В свою чергу зазначимо, що відомостей про чітко встановлену квоту пожертвувань для адвентистів не знайдено й в інших громадах, хоча можливо існували і винятки з правил. Але маємо інформацію, що квота могла встановлюватися в різних конфесіях. Так, для баптистів, наприклад, Катеринославської губернії вона становила 5 руб. на місяць.⁴ Гроші, як правило, збирали пресвітер або касир общини під час молитовних зібрань, а не вдома у віруючих.

Крім добровільних пожертвувань останніх, діяв щотижневий збір (хто скільки міг відкласти за тиждень). Однак він був, як правило, незначним. Так, у 1915 р. за три місяці такого збору дзензелівські адвентисти заощадили всього 90 коп. Збиралися кошти й під час занять суботньої школи та на засіданнях юнацьких гуртків. Гроші також жертвувалися при переломленні хліба, котре здійснювалося чотири рази на рік, як правило, проповідниками, оскільки не всі пресвітери мали на це право. Були й спеціальні разові збори. Наприклад, Дзензелівська громада надіслала 62 руб. на видання журналу адвентистів «Благая весть». Зазначеними зборами займалися безпосередні керівники громади – пресвітер та скарбничий.

Про незначні розміри названих вище зборів свідчить і фінансова звітність Мало-російського поля адвентистів (структурного підрозділу Середньоросійської конференції – однієї зі складових російського уніону) за четвертий квартал 1909 р. Так, із 17 общин щотижневого збору надійшло лише від чотирьох: Дзензелівської (4 руб. 91 коп.), Київської (7 руб. 86 коп.), Кишеньківська (2 руб. 2 коп.) й Христинівської (60 коп.). Кошти, пожертвані в суботніх школах, здали також не всі з них. Найбільші суми традиційно надійшли з Києва (25 руб. 07 коп.), Полтави (10 руб. 34 коп.), Кишеньків (10 руб.) та Харкова (9 руб. 52 коп.). Деякі громади перерахували дуже мало коштів. Так, Богуславська здала лише 96 коп., а Христинівська — 86 коп. Чотири общини не зібрали взагалі жодної копійки. Всього в суботніх школах пожертвовано 83 руб. 78 коп. Ще гірша ситуація була з надходженням коштів від трактатних гуртків. Зокрема гроші зібрали тільки шість громад, з яких найбільше Київська (51 руб.), Кишеньківська (18 руб. 76 коп.), Дзензелівська (10 руб.) і Харківська (9 руб. 20 коп.), а збір під час молитовних днів у розмірі 10 руб. здали лише полтавські адвентисти⁵.

Загалом кошти, зібрані під час так званих другорядних зборів, становили лише незначну частку від усього обсягу фінансових надходжень. Так, наприклад, у 1912 р. гроші, зібрані в суботніх школах у 1912 році, становили менше одного відсотка від усього бюджету Російського уніону адвентистів. Для порівняння: надходження від десятини дорівнювали 76% від загальної суми пожертвувань⁶.

Під час обшуку жандармами помешкання М.Цибульського – скарбничого дзензелівських віруючих – знайдено записи грошових надходжень до каси громади. Так, за третю чверть 1912 р. 38 її членів, із котрих хрещення прийняли 13, назбирали: десятини – на суму 216 руб. 23 коп.; тижневого збору – 3 руб.; у молитовні дні – 17 руб. 43 коп.; десятини для бідних – 2 руб.; у суботній школі – 12 руб. 77 коп. Усього: 251 руб. 43 коп. За другий квартал 1914 року члени громади надіслали до Риги лише 100 руб., за третій – 188 руб. У першій чверті 1915 р. дзензелівські адвентисти зібрали 152 руб., у другій – 145 руб. 06 коп.⁷

Наведена статистика свідчить, що зібрані впродовж кожного з років суми не були сталими. При цьому, за нашими даними, суттєвої плінності серед дзензелівських віруючих не відбувалося. Малоймовірними були й значні коливання розмірів їх заробітків упродовж року. Єдиним винятком міг бути хіба що третій квартал, коли віруючі, які займалися хліборобством, збирали і частково реалізовували свій урожай. Тому у вересні кількість зданих грошей була дещо більшою, ніж у березні й червні. Таким чином, різна кількість зібраних упродовж року коштів зайвий раз підтверджує факт добровільності пожертвувань віруючих, а також те, що для членів громад не встановлювалися чітко фіксовані розміри внесків.

На підтвердження цієї думки наведемо приклад збору десятини в Малоросійському полі адвентистів за четвертий квартал 1909 р. Із 17 організованих общин та розсіяних груп найбільше десятини зібрали: в Богуславі (33 руб. 40 коп.), Русалівці (50 руб. 25 коп.), Дзензелівці (71 руб. 71 коп.), Харкові (76 руб. 50 коп.), Полтаві (76 руб. 33 коп.), Кишеньках (94 руб. 21 коп.) і Києві (387 руб. 14 коп.). Усього зібрано десятини на суму 2298 руб. 85 коп.⁸ Як свідчить наведена статистика, кількість зібраних коштів залежала від заможності членів громад (це простежується у містах). Утім, вона не була прямо пропорційно пов'язана з чисельністю віруючих в общинах, оскільки, наприклад, богуславські адвентисти при втричі більшій кількості від полтавських, здали грошей вдвічі менше. У Кишеньках це співвідношення було ще більше не на користь їх віруючих.

Разом із тим зазначимо, що переважна більшість адвентистів дотримувалася церковних канонів та сприяла матеріальному добробуту своєї організації, оскільки середній розмір десятини, внесеної ними, наприклад, у 1912 р. – відносно благополучному в порівнянні з майбутнім воєнним часом – становила 120 руб.,⁹ тобто щомісячно кожен віруючий жертвував приблизно 10 руб. Це для того періоду була значна сума, яка становила приблизно п'яту частину грошової допомоги пересічного проповідника або пресвітера або середнього місячного заробітку тодішніх кваліфікованих робітників (у некваліфіковані – він не перевищував 25 руб.). Наведена статистика свідчить, що розмір десятини перевищував десяту частину середніх заробітків адвентистів. Отже, деякі з них мали вищі від зазначених заробітки або жертвували більше десятої частки своїх коштів.

Водночас звернемо увагу й на загальне зменшення грошових сум у 1915 р. порівняно з 1912-м. Причиною цього могло бути зниження життєвого рівня віруючих: вивувала Перша світова війна й подорожчали товари першої необхідності, частина чоловіків – членів громади – перебували в армії, й тому сім'ям не вистачало їхніх колишніх заробітків тощо. Разом із тим на певних етапах діяльності общини не виключаємо і суб'єктивних факторів, котрі могли вплинути на зменшення грошових надходжень в її касу. Так, член Дзензелівської громади А.Рябокінь відмовився сплатити кошти на її потреби, аргументуючи своє рішення тим, що в Євангелії про необхідність цього нічого не сказано¹⁰. Мотивом такої поведінки віруючого міг стати конфлікт, який відбувся у колективі між його членами та колишнім пресвітером Д.Цибульським, котрий призвів до часткового порушення людьми встановленого раніше розпорядку життя громади, що негативно позначилося на розмірі десятини і інших пожертвах. Адже загальна кількість членів общини на середину 1915 р. не зменшилася і навіть зросла.

Ймовірно, з ослабленням дисципліни в головній громаді місцевості, якою була Дзензелівська, та зниженням авторитету її голови пов'язане й нехтування канонами пожертвування у сусідніх, менших колективах адвентистів. Так, група С.Мельника, яка мешкала в Маньківській волості, збирала кошти за принципом: хто скільки і коли зможе. За 1915 р. ця сума становила тільки 20 руб.¹¹ Таким чином не відкидаємо ми й можливість несумлінного дотримання деякими віруючими основ свого віровчення, котре спонукало до пожертвування саме десятої частини заробітків. Утім, за небажання жертвувати кошти, як свідчив пресвітер Н.Дишлок, з членів громади не виключали. «Недобросовісним» віруючим лише нагадували, що без повного дотримання канонів віровчення адвентист не буде врятований Господом¹².

Зібрані гроші чотири рази на рік відсилювалися в уніон. Там відбувався загальний перерозподіл, після чого вони, крім суми, необхідної для забезпечення функціонування центрального апарату, цільовим призначенням поверталися в регіони. Щороку про надходження та витрати її керівники звітували перед віруючими. Загальні ж цифри про використання коштів у масштабах Всеросійського союзу адвентистів сьомого дня наводилися під час звітів на з'їздах його керівників, а також друкувалися у журналі «Маслина».

Головні витрати йшли, звичайно ж, на справу місії, зокрема на оплату роботи проповідників, котрі займалися біблійною і місіонерською діяльністю. Вона потребувала частих поїздок у різні регіони країни, а також проживання й харчування за власний кошт. Щоправда, у деяких громадах біблійним працівникам надавалася допомога. Наприклад, їх селили безкоштовно на квартирах місцевих віруючих, а також харчували за рахунок господарів. Однак не кожна громада могла це собі дозволити, оскільки більшість її мала незначну кількість членів. Крім того, вони належали передусім до малозабезпечених верств населення.

Зарплату проповідникам нараховували з центру на підставі надісланих ними звітів, які іноді візувалися керівниками тих громад, у котрих здійснювалися біблійні бесіди. Розміри виплат працівникам Російського уніону залежали від інтенсивності праці та від кваліфікації. В 1912 р. церква адвентистів утримувала 58 працівників, з яких біблійні одержували 9–10 руб. на тиждень, роз'їзні проповідники – близько 13 руб., а старші – 20–25 руб. Для порівняння: проповідники євангельських християн, що кількісно значно переважали адвентистів, за 8 місяців місіонерської роботи отримували 600–800 руб., що було не набагато більше від показників адвентистів¹³.

Останні також враховували місце проживання (село чи місто) і сімейний стан своїх місіонерів. Витрати на роз'їзди проповідникам компенсувалися окремо. Для прикладу наведемо грошові виплати Д.Цибульському. В 1914 р. за біблійну роботу він отримав із Риги 151 руб. 15 коп. У 1915 р. за активне «пояснення братам Біблії й Євангелія» йому заплатили 434 руб. 27 коп., і котрих зарплата за 52 тижні становила 416 руб. (по 8 руб. за кожний), дорожні витрати – 11 руб. 23 коп., наймання приміщення й оголошення про зібрання – 45 коп. та ін.¹⁴ Як бачимо, в 1915 р., під час війни у зв'язку зі зменшенням надходжень коштів до загальної каси тижневі виплати працівникам були дещо зменшені, а надалі вони отримували тільки половину свого заробітку.

В пресвітерів общин постійних і чітко встановлених зарплат не було. Виплати їм залежали від кількості членів громади, а також наявності чи відсутності постійного заробітку. Так, Г.Тец, пресвітер общин адвентистів Євпаторії, особа літнього віку (64

роки) – існував на допомогу в розмірі 50 руб. на місяць. Утім, сім'ї Г. Теца навряд чи вистачало б наданих йому коштів, якщо б не заробіток дочки, котра працювала швачкою за 50 руб. на місяць¹⁵.

Пресвітери громад із значною кількістю віруючих отримували дещо більшу грошову допомогу. Напевно, на її розмір впливала й сума пожертвувань, зібраних членами общини та направлених у центр уніону. Так, у 1916 р. голова Московської організації адвентистів І. Львов (36 років), який згодом плідно працював і на Україні, отримував грошову допомогу в розмірі 100 руб. Разом із тим це було не єдине джерело доходу у його сім'ї, котра існувала також на кошти дружини, яка володіла в Петрограді невеличкою нерухомістю¹⁶.

Звернемо увагу на ще один бік фінансових надходжень євангелістів – закордонну допомогу. Свідчень надання підтримки Російському уніону іноземними адвентистами є чимало. Як правило, кошти надходили на покриття дефіциту бюджету організації. Наприклад, зі звіту за 1909 р. дізнаємося, що доходи церкви адвентистів становили 30 082 руб. 60 коп., а витрати – 43 357 руб. 50 коп. Різницю в більше ніж 13 000 руб. керівництво їх планувало перекрити допомогою з-за кордону¹⁷.

Нерідко іноземні кошти мали цільове призначення. Так, на облаштування семінарії адвентистів у Росії англійські брати асигнували 10 000 руб. Надходили гроші й окремим віруючим, переважно наставникам громад. Наприклад, у 1908 р. матеріальну допомогу отримали 32 особи, з котрих тільки один був з українських територій, а саме з Києва – А. Гранберг. Розміри допомоги коливалися від 5 до 40 руб. Лише кілька сум перевищували названі межі. При цьому київський адвентист отримав найбільше – 100 руб.¹⁸ Очевидно, така винятковість була пов'язана з тим, що ці кошти призначалися для розподілу в усьому українському або київському регіоні. Маємо також інші свідчення адресної закордонної допомоги окремим віруючим адвентистам. Усі вони були керівниками общин або проповідниками, що також, на наш погляд, підтверджує спрямованість коштів на потреби їхніх організацій.

Звернемо увагу ще на один факт, пов'язаний з іноземною допомогою. З перелічених вище адвентистів, яким вона призначалася, всі були німцями. Тобто етнічний чинник у церковній ієрархії та розподілі матеріальних благ відігравав значну роль у перші роки після легалізації діяльності адвентистів, хоча на той час уже чимало громад були російськими. Щоправда, кошти могли надсилатися винятково на ім'я німців ще й тому, що переважно вони ще залишалися на чолі руху адвентистів у Російській державі, а тому й займалися розподілом фінансів.

Слід зауважити на тому, що значення закордонної допомоги не варто перебільшувати, оскільки переважна чисельність коштів Російського уніону адвентистів мала місцеве походження. З початком Першої світової війни іноземна допомога адвентистам фактично не надходила, оскільки факт відсутності їх співпраці з ворогуючою стороною був дуже важливим для керівників громади, яких влада, за умов війни з Німеччиною могла звинувачувати їх антипатріотизмі та державній зраді.

Проте навіть після згорання іноземних надходжень українські адвентисти знаходили власні кошти для благодійної діяльності. Прикладом цього була організація ними у роки війни лазаретів для поранених. Однак, вбачаючи в цьому одну з можливостей наведення солдат у «сектантське» віровчення, влада закрила їх.

Благодійність у адвентистів була важливою складовою місіонерської діяльності, оскільки мала і достатньо прагматичну мету – залучення до своїх лав нових членів. До протестантів з найбільшим бажанням приєднувалася біднота, котру вабило зростання матеріального добробуту послідовників «нової віри». Крім того, ті, хто вступали до общини, були упевнені в підтримці одновірців у разі якогось лиха. Особливо яскраво сила сектантської взаємодопомоги проявилася вже в 90-ті р. XIX ст., коли розпочалися утиски проти «штундистів», а найбільш активні із них висилалися на Кавказ. Зібрані кошти передавали на заслання, що часто рятувало вигнанців від голодної смерті¹⁹.

Поширеною практикою в діяльності громад адвентистів та інших євангелістів було надання допомоги продуктами як своїм членам, котрі мали у цьому потребу, так і різним людям, а це додавало їм авторитету серед жителів села й міста. Наприклад, адвентисти Дзензелівки збирали хліб для сімей солдатів, які перебували в запасних військових частинах, а також для вдів та сиріт. Поширеною ставала й практика фінансування поховань померлих родичів одновірців. Зокрема пресвітер Д.Цибульський допоміг у грудні 1912 р. брату по вірі П.Балицькому поховати його тещу за обрядом адвентистів. При цьому останній склав заяву про те, що він не має претензій до членів громади щодо способу такого поховання. Такі заяви від рідних померлих були необхідними в разі, якщо місцева поліція звинуватить керівників організації в недотриманні правил поховань для іновірців. Адже адвентисти мали право ховати своїх померлих за власним обрядом тільки на спеціально відведених для цього цвинтарях. Під останні ж влада землі, як правило, не давала. Тому для їх поховання залишалися лише загальні православні цвинтарі. Втім, не тільки відсутність окремих кладовищ спонукала адвентистів ховати своїх віруючих поряд із православними. Це зумовлювалося також і неостаточним розривом їхньої свідомості з колишньою традиційною вірою, а також бажаною близькістю до могил раніше померлих родичів.

Грошових інвестицій потребувало й внутрішньорелігійне життя громади, яке дедалі більше набувало чіткої регламентації. Кошти були необхідні для забезпечення роботи суботніх шкіл, зокрема для закупівлі необхідної релігійної літератури, яка коштувала недешево. Доставка її була нелегкою та водночас небезпечною справою. Були в пресвітерів громади й непередбачувані витрати. Так, як свідчив Н.Дишлок, він давав частину грошей уряднику, зокрема 2 руб. 80 коп. Що це було хабар чи, можливо, якийсь місцевий податок — невідомо. Мабуть, перше, оскільки громада офіційно не була зареєстрована, але, хоча і з обмеженнями, все ж діяла й її керівники перебували на волі.

Отже, до джерел надходження коштів для організації адвентистів можна віднести передусім десятину, котра лише умовно мала названі розміри та була добровільним пожертвуванням віруючих. Крім того, існували щотижневий збір і кошти, зібрані під час занять суботньої школи та на засіданнях юнацьких гуртків. Гроші також жертвувалися при переломленні хліба, яке здійснювалося чотири рази на рік. Існували й спеціальні разові збори на якийсь захід чи подію.

Фактів примусу у зборі пожертвувань або чіткої квоти не знайдено. Однак варто зазначити, що були певні проблеми з небажанням окремих громад здавати зібрані гроші до всеросійського центру адвентистів сьомого дня, оскільки при зарахуванні новоприбулих організацій до складу уніону його керівництво висувало обов'язкову вимогу — надсилання зібраних коштів до центру.

Стабільності у пожертвуваннях не було. Їх розміри залежали від рівня матеріального статку віруючих, їх кількості в громадах, політичної ситуації у державі, а також добросовісності їх членів. Переважна більшість віруючих дотримувалася церковних канонів та сприяла матеріальному благополуччю своєї організації, оскільки в основному розмір десятини, внесеної адвентистами імперії у спокійні й благополучні роки, за нашими підрахунками, становив приблизно десяту частину середнього заробітку.

Вони отримували грошову допомогу від братів із-за кордону, котра мала щонайменше два різновиди. Частина її покривала дефіцит бюджету Російського союзу адвентистів, решта мала цільове призначення. Гроші надходили керівникам організації, а потім розподілялися за потребами громад. Крім того, кошти надходили і від діяльності господарських товариств, однак вони були незначними.

Перерозподілом коштів займалася рада Російського уніону. Зокрема покривалися витрати на утримання пресвітерів, для оплати праці проповідників (благовісників), які у зв'язку з особливостями своєї діяльності не могли мати постійної роботи. Решта витрат була пов'язана з оплатою можливих міграцій членів громад, із листуванням із центральним керівництвом та братами по вірі, з купівлею релігійної літератури та інвентаря, необхідного для молитовної практики, для забезпечення роботи суботніх шкіл. Не забували адвентисти і про своїх малозабезпечених віруючих, котрим надавалася матеріальна допомога. Крім того, частина коштів надходила на утримання центрального апарату, що координував діяльність усіх общин союзу.

¹ *Лебсак Г.И.* Великое Адвентистское Движение и Адвентисты Седьмого Дня в России. – Ростов-на-Дону, 2006. – 352 с., с илл.

² *Парасей А.Ф., Жукалюк Н.А.* Бедная, бросаемая бурей... / Исторические очерки к 110-летнему юбилею Церкви адвентистов седьмого дня в Украине. – К., 1997. – 340 с.

³ *Безносова О.В.* Позднее протестантское сектантство Юга Украины (1850 – 1905): дис. ...кандидата ист. наук. – Днепропетровск, 1997. – 257 с.

⁴ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України). – Ф.313. – Оп.2. – Спр.3125. – Арк.66.

⁵ *Джулай В.* Дом на камне. – К., 2003. – 192 с. – С.190.

⁶ ЦДІА України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.3590. – Арк.74 зв.

⁷ Там само.

⁸ *Джулай В.* Назв. праця. – С.190.

⁹ ЦДІА України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.3590. – Арк.74 зв.

¹⁰ Там само. – Арк.49.

¹¹ Там само. – Арк.85.

¹² Там само. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.6864. – Арк.3 зв.

¹³ Державний архів в Автономній республіці Крим (далі – ДА АРК). – Ф.118. – Оп.1. – Спр.2384. – Арк.4.

¹⁴ ЦДІА України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.3590. – Арк.41, 46 зв. – 48.

¹⁵ ДА АРК. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.13177. – Арк.81.

¹⁶ Архив Евро-Азиатского отделения Генеральной Конференции Церкви адвентистов седьмого дня (Москва). – Д.2. – Лл.140–141.

¹⁷ Там же. – Д.1. – Л.291.

¹⁸ Там же. – Л.98.

¹⁹ *Безносова О.В.* Указ. соч. – С.108–109.

УДК 94.(477).06

*А.В. Тарасов
(м. Кривий Ріг)*

ШКІЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК З ІСТОРІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (на прикладі ПІВДНЯ УКРАЇНИ другої половини ХІХ ст.).

В статті аналізується питання використання навчального матеріалу з історії як засобу формування суспільно-політичних поглядів учнівства Півдня України в другій половині ХІХ ст. Визначено умови добору шкільної навчальної літератури, її зміст та подача історичного матеріалу. Автор наголошує на тому, що навчально-виховний процес в середній школі зазначеного періоду був спрямований на виховання вірнопідданства, російського патріотизму та глибокої релігійності серед учнівства.

В статье анализируется вопрос использования учебного материала по истории как средства формирования общественно-политических взглядов ученичества Юга Украины во второй половине XIX века. Определены условия выбора учебной школьной литературы, ее содержание и подача исторического материала. Автор делает акцент на том, что учебно-воспитательный процесс в средней школе указанного периода был направлен на воспитание верноподданничества, русского патриотизма и глубокой религиозности среди учащихся.

The problem of the use of the educational material on the history as a means of forming of social and political views of pupils' youth of the South of Ukraine in the second half of the XIX-th century is analyzed in the article. Conditions of selection of the school educational literature, its sense and presentation of the historical material were determined. An author emphasizes that the educational process at the secondary school of the denoted period was directed on forming of loyal attitude, Russian patriotism and deep religiosity among pupils' youth.

Однією з актуальних проблем сучасної історичної науки є потреба методологічного оновлення взагалі та необхідність пошуку нових підходів до вивчення традиційних і джерел зокрема. Серед таких слід назвати підручники з історії. Чимало науковців як українських, так і зарубіжних не раз зверталися до аналізу останніх. Про це свідчить значна історіографія з цього питання, зокрема й новітня¹.

Лейтмотивом сучасних досліджень є аналіз посібників з історії, що використовуються у школі, та можливі шляхи вдосконалення навчальної літератури. Як спеціальна тема це питання піднімалося і на ХХ Міжнародному конгресі історичних наук, що відбувся в Сіднеї у 2005 р. «Підручники з історії: від історії нації до історії громадян». Серед обговорених питань було й питання про роль їх як інструмента формування в учнів національної ідентичності.

У дійсно, нагромаджений сьогодні досвід свідчить про те, що останні вирішують не лише навчальні завдання, а й мають і виховні функції, формують у молодого покоління світоглядні позиції. Таке формування, окрім проектування майбутнього, має й констатувати те, що вбачається важливим для тієї чи іншої держави. Сам підбір матеріалу, його подача є тими структурними елементами, що дають можливість дослідни-

ку, окрім засвідчення певного розвитку історичної науки, виділити також і *цінності*, котрі їх пріоритетно прагнула впровадити держава.

В цій статті було звернуто увагу на недостатньо досліджене у вітчизняній історіографії питання щодо шкільних підручників з історії як інструмента суспільно-політичного виховання учнів середніх шкіл Півдня України в другій половині XIX ст.

Означене питання потребує вирішення значного кола проблем: визначення умов добору шкільної навчальної літератури, її зміст, виклад історичного матеріалу. Їх висвітлення є завданням даної статті.

Розмаїття різних типів середніх шкіл Російської імперії другої половини XIX ст. визначало таку ж багатоваріантність навчальних планів та переліків підручників. Водночас користування останніми мало узгоджуватися з рекомендаціями Міністерства народної освіти (МНО). Це передусім стосувалося неможливості застосування у навчальному процесі літератури зі списку «забороненої».

Переслідування вітчизняного національного руху в другій половині XIX ст. призвели до низки заходів із заборони української мови (Валуєвський циркуляр 1863 р. й Емський акт 1876 р.). У рамках цієї політики, як відомо, україномовні видання потрапили під гриф «заборонено». Як наслідок, підручники для середньої школи на теренах України протягом зазначеного часу друкувалися виключно російською мовою.

В цьому контексті слід відзначити те, що заборонялися не лише видання україномовних підручників, а і відповідне пояснення вчителя. Незважаючи на це, окремі педагоги відстоювали думку про необхідність української мови якщо не як мови викладання, то принаймні як допоміжної під час вивчення російської.

Так, М.І.Пирогов визнавав необхідність вживання української мови у школах України як засобу пояснення незрозумілих учневі слів та виразів. Аналогічної думки дотримувався в своїй книзі «Русская начальная школа» барон М.О.Корф, відстоюючи позицію про окремішність українського народу від російського². У 1873 р. він керуючи з'їздом учителів Маріупольського повіту, активно захищав необхідність навчання дітей неросійських народів їх рідною мовою³. Прихильником викладання останньою в народних школах були К.Д.Ушинський і філософ П.Д.Юркевич. Останній у своїй праці «Чтения о воспитании» так висловлювався про місцеву мову: «Утворювати між місцевою мовою і літературно-російською ворожу протилежність шкідливо як у розумовому, так і в моральному плані: у розумовому – тому, що учень втратив здібність і звичку засвоювати дійсно красу місцевої мови і переносити її в літературно-російську мову; в моральному – тому, що, хоч і похвально, коли мова батьківщини стала для учня рідною мовою, однак непохвально, коли одночасно мова рідного краю стала для нього чужою»⁴. Але виступи цих видатних педагогів та філософів стосовно української мови так і не привели до практичних результатів ані у початковій, ані у середній школі.

Водночас у російських підручниках для середньої школи наголошувалось на великому значенні вивчення учнями відповідної мови як рідної. Зокрема в праці В.М.Острогорського зазначається: «Не говорячи вже про те, як мимоволі засвоюють діти на своїх рідних поетах *дух мови*, дитина привчається чесно мислити й відчувати сама з чесних думок і почуттів краших людей батьківщини»⁵.

У середній школі таке ставлення до української мови призводило до виникнення проблем, зокрема при вивченні російської. Дослідниця середньої жіночої освіти

Т.В.Сухенко наводила спогади викладача Києво-Фундуклеївської гімназії: «Багаторічний досвід показав, що через значний процент серед учениць київських маріїнських гімназій дівчат католицького та іудейського віросповідання, а також уродженок Малоросії, котрі вносять в свою мову особливості південноросійської вимови, не завжди досягаються належні результати в справі вивчення російської мови та словесності за умов обмеженої кількості навчальних годин, відведених на цей предмет»⁶.

На місцях контроль за дотримання вимог МНО здійснював попечитель учбового округу. Так, у 1867 р. «...При розгляді «Плану викладання навчальних предметів у гімназіях Одеського учбового округу», затвердженого попечителем А.А.Арцимовичем, новий попечитель С.П.Голубцов звернув увагу на те, що з предмета російської мови рекомендовано, між іншим, у III класі брати для читання повісті й оповідання Марка Вовчка, а в сьомому – читання критичних статей Белінського і Добролюбова». На подібну ситуацію реакція була миттєвою: – «викинути з «Плану» твори означених авторів»⁷.

Намагання вчителів Півдня України використовувати українську літературу серед педагогів підтверджується й у 70-х рр. XIX ст. Після підписання Емського акту 1876 р. із заборони української мови з МНО до попечителів учбових округів України надійшла вимога надати списки «ненадійних» учителів, які підтримують «українофільські тенденції». У повідомленні дослідника освіти в Україні С.Сірополка зазначається, що «...куратор Одеської шкільної округи вказав, що українофільськими тенденціями відзначається учитель російської мови і літератури 2-ої Одеської гімназії Олекса Андрієвський. Внаслідок тої самої референції О. Андрієвський був переведений на таку саму посаду до тульської гімназії»⁸. Варто додати, що такі погляди останнього були не випадковими. Адже він був активним учасником Одеської громади, що сформувалася у першій половині 70-х рр. XIX ст.

Проблема використання рідної мови в умовах багатонаціонального Півдня України поставала не лише перед українцями й євреями. Так: «...Наприкінці XIX ст. в освіті болгар, котрі мешкали у Подунав'ї, відбувалися суперечливі процеси. Метою царизму було русифікувати національні меншини за допомогою шкіл. Особливо гострі суперечки виникли при вирішенні питання про закриття Болградського центрального училища, що мало національний характер та було центром освітнього й культурного життя болгар. У 1884 р. його реорганізували в гімназію, а з 1886 р. навчання в ній почало провадитись російською мовою»⁹.

Піднімались питання про рідну (народну) мову і на педагогічних курсах, які працювали на Півдні України завдяки «...діяльності земств, спрямованій на підвищення загального та професійного рівня учителів. З цією метою проводилися учительські з'їзди та курси (спочатку педагогічні, потім загальноосвітні). Учительські з'їзди відбувалися з 1867 по 1874 роки, знову їх діяльність поновлюється в середині 90-х років»¹⁰.

Так, у звіті Н.Ф.Бунакова про проведення тимчасових педагогічних курсів влітку 1899 р. в м. Херсоні зазначалося: «Будь-яке мистецтво, окрім загальнолюдської, має ще одну сторону національну, народну. Наука з її абстрактними істинами й законами завжди була і буде загальнолюдською, але істинне мистецтво не може бути поза народністю. Ось таке органічне поєднання з живим народним началом й являє собою дуже важливу, навіть конче необхідну умову розумної, правильної постановки навча-

льно-виховної справи, її успішності та життєздатності. Часті переміни нашого середньої освіти переважно залежать від недотримання цієї умови»¹¹.

Водночас переслідування зазнавала і російська демократична освітня література. На 1884 р. до списку «забороненої» входили 125 найменувань книг та 8 найменувань із числа періодики, й їх кількість мала тенденцію до збільшення.

Отже, наявність «забороненої» літератури у сфері середньої освіти була однією з умов, що визначала вибір її для навчання. Іншою умовою була вимога вже суто навчального характеру – зміст учбових планів. Від середини XIX ст. в освітній сфері розпочалась активна дискусія з визначення характеру освіти: реальної чи класичної. Починаючи з часів керівництва Д.А.Толстим Міністерством, переїмг останній погляд на середню освіту. Однією з причин посилення частки класичних дисциплін було захоплення учнями матеріалістичними ідеями. Протиставлення цій тенденції вбачалось у класицизмі. Відповідно до цих уявлень складалися і навчальні плани, котрі, щоправда, різнилися як серед загальноосвітніх та спеціалізованих шкіл, так і серед жіночих та чоловічих середніх навчальних закладів.

Згідно з навчальними планами, до шкільних бібліотек замовлялася навчальна література, зокрема й гуманітарного циклу.

Від часу створення першої російської гімназії в 1705 р. постало питання викладання історії, зокрема і створення відповідного підручника. У 60-х рр. XVIII ст. з розвитком системи народної освіти та науки з'явилася необхідність виокремлення російської історії з всесвітньої. Більшість учених і педагогів того часу виявляли зацікавленість у введенні її курсу в школі. Такому відокремленню останньої від загальної сприяло саме призначення історії, яке, згідно з проектами й статутами, полягало у вихованні у підростаючій генерації високої моральної свідомості, патріотичних почуттів та в підготовці юнацтва до розуміння тогочасних умов життя держави і суспільства. Це якнайкраще мало бути розвинуто на ґрунті вітчизняної історії. Подібні завдання ставилися перед викладачами у XIX й XX ст. Методичні статті в педагогічних та історичних журналах у той час буквально заповнені вимогами виховувати у молоді дух патріотизму, повагу в ставленні до традицій своєї батьківщини, гордість за її найкращих представників. Ще у XVIII ст. в деяких авторів усі значні поразки та невдачі росіян систематично замовчувалися (наприклад, у навчальному посібнику І.Яковкіна «Леточислительное изображение Российской истории», видання 1798 р.)¹².

У передмові до «Истории России» автор підручників з цієї дисципліни для середньої школи Д.Іловайський зазначав: «Кажуть, історія минулого є велика наставниця і вчителька для нових поколінь. Цілком вірно. Але історик не має на увазі писати повчання. Останнє впливає само собою, якщо його праця виконана добре. Найближча його мета у тому, щоб, створюючи в слові минулі століття свого народу, сприяти розвиткові народного самопізнання»¹³.

На середину XIX ст. навчальні посібники з історії мали вже свої традиції у викладанні відповідного матеріалу, й ґрунтувалися на досвіді передусім підручників першої половини XIX ст.

Стисла, майже конспективна форма викладання матеріалу, поділ історії на періоди по царюваннях, обов'язкове використання хронологічних та генеалогічних таблиць зустрічалися у навчальних посібниках П.М.Польового, М.П.Погодіна, І.М.Кайданова, М.Г.Устрялова й ін.¹⁴

Варто також відзначити, що історія в середній школі розглядалася як предмет, котрий виховує моральність і патріотизм. У той час мова йшла не про популяризацію досягнень науки в широких учнівських колах, а про прищеплення їм за допомогою шкільного курсу історії думки про необхідність любові до вітчизни, поваги до традицій та звичаїв свого народу, про переваги існуючого в Російській імперії державного ладу перед усіма іншими. Як правило, прикладом слугували відповідні підручники вітчизняної історії інших (закордонних) країн (Пруссії, Франції). Навіть наприкінці XIX ст. викладачі історії часто посилалися на іноземний досвід виховання молодих громадян у дусі патріотизму¹⁵.

Друга половина XIX – початок XX ст. став періодом появи нових навчальних посібників з історії Росії за редакціями І.Беллярмінова, К.Єлпатьєвського, Д.Іловайського, К.Іванова, М.Острогорського й ін. На думку О.Б.Вовк, загалом увесь масив шкільних підручників з історії Росії можна поділити на три течії: офіційно-охоронну, ліберальну і демократичну. Протягом майже всієї другої половини XIX ст. панувала офіційно-охоронна концепція російської історії, найяскравішим представником котрої був згаданий підручник Д.І.Іловайського. Й лише із середини 90-х рр. XIX ст. його навчальні посібники поступово витісняють підручники ліберальних авторів, передусім В.О.Ключевського «Краткое пособие по русской истории»¹⁶. Враховуючи цей факт, зупинимо свою увагу на підручнику Д.І.Іловайського «Краткие очерки русской истории».

Перевидані неодноразово навчальні посібники останнього у 1870–1880 рр. серед решти займали монопольне становище в середній школі та домінували до кінця століття. Вони вирізнялися чітким монархічним і націонал-патріотичним спрямуванням та видавались у трьох версіях: для молодших, середніх і старших класів.

Поділ на три версії був зумовлений так званним концентричним викладанням минулого: вперше – в початковій школі (елементарний курс російської історії, який складався переважно з невеликих за обсягом розповідей про побут, звичаї й суспільний устрій народів, що проживали на території царської імперії, та найвидатніші політичні події в 1-му класі й у першому півріччі 2-го класу; вдруге – систематичний курс у 4 – 6 класах (весь курс історії Росії від початку до правління того монарха, котрий є останнім за часом написання підручника; зазвичай головна увага приділялася політичній історії і, на думку критиків, у підручниках було замало соціального елементу) і втретє – додатковий курс у старших 7 – 8 класах¹⁷.

Традиційно, головною ідеєю підручників з історії було пропагування російського патріотизму, вірності православ'ю й престолу. Особливий акцент у них робився на висвітленні ролі православної церкви в історії Росії. Це все можна простежити і навчальному посібнику Д.І.Іловайського.

Загалом таке спрямування підручників для середньої школи цілком збігалось із загальними уявленнями останнього, котрі він виклав у своїй «Истории России». Зупинимось на тих моментах, що стосуються опису минулого, власне, українських земель.

Беззаперечним фактом, на думку автора, є походження етнопоніму «Україна» від значення «прикордонної землі». Таке твердження чітко простежується в різних томах «Истории России», зокрема під час опису різних територій України: «По правий бік Дніпра цю смугу становлять південна половина Київщини та прилегла частина Поділля, а по лівий - колишня Переяславська земля й південна частина Чернігівської –

одним словом, усе, що з того часу відомо під загальною назвою України»¹⁸. Він також, зазначає: «На заході Волинь межувала безпосередньо з Польською землею, від якої її відділяла середня течія Західного Бугу і верхів'я Вепря – правих приток Вісли (смуга землі між Бугом та Вепрем називалась Україною)»¹⁹.

Водночас таке твердження підкріплювалось аналогіями стосовно й інших неукраїнських територій, зокрема у Литві та Росії: «Литва доволі легко підкорялася впливам більш розвинутої руської громадянськості та на Україні своїй піддавалася поступовій русифікації»²⁰; «Якщо Суздальська земля була під тяжким татарським ярмом, то зрозуміло, як важко воно лягло на найближчі до Орди руські України, котрими були земля Рязанська й особливо Сіверська»²¹.

Варто вказати на те, що Д.І.Лловайський українців розглядав виключно як складову російського етносу, лише з певними місцевими особливостями. Під час характеристики «західних губерній» автор свідомо наголосив на «корінному російському населенні», не помічаючи і не розрізняючи ані білорусів, ані українців. Загалом, на думку Д.Лловайського, «історичними є тільки ті народи, які засвоїли в собі форму державного устрою. Народи ж, котрі не засвоїли її, залишилися на стадії дикунів»²².

На думку радянського історика Є.Ф.Грекулова, у навчальних посібниках для середньої школи Російської імперії «...розпалювалася національна й релігійна ворожнеча, православне юнацтво нацьковувалося на неросійські та неправославні народності»²³.

Монархічне спрямування підручників Д.Лловайського серед іншого визначало негативне ставлення і до народних рухів, зокрема й в Україні. Повстання українських козаків і селян кінця XVI – першої половини XVII ст. охарактеризовано як «заколоти». Разом із тим боротьба проти покатоличення у краї – схвалювалася.

Значною мірою подібні тези мали доповнюватися поясненнями педагогів. Так, учителі історії в дівочих інститутах зокрема були зобов'язані постійно наголошувати своїм вихованкам, що «зрівняння усіх станів є химера – нездійснена мрія різних часів та народів, котра мала завжди одні й ті ж самі плачевні наслідки, тому що проповідниками удаваної свободи робилися завжди або гнобителі цього народу, або жертви своїх псевдовчень»²⁴.

Виховання таких світоглядних позицій учнів продовжувалося у курсі вивчення і всесвітньої історії. В другій половині XIX – на початку XX ст. існував значний перелік відповідних посібників, за якими навчали учнів середніх навчальних закладів. Це зокрема підручники Д. Лловайського, П.Виноградова, О.Трачевського та ін.

У підручнику П.Виноградова, незважаючи на те, що основний акцент зроблено на подачу фактичного матеріалу, автор вдався до особливого засудження життя Французької республіки кінця XVIII ст.: «В цей важкий час виявилися найбільш благородні й найбільш низькі сторони людської натури: патріотизм дав французам сили для боротьби з усією Європою, а організація, необхідна для боротьби, була створена терором, нелюдською ліквідацією і знищенням усіх незручних елементів суспільства. Поряд із патріотичним захопленням виявились й інші почуття: підозра до всіх, хто потерпів від революції, ненависть нижчих класів до вищих, спрага помсти та жага наживи». Падіння республіки названо автором «кінцем терору»²⁵.

Ще більш категоричним у своїх висновках про «соціалізм» виступав і автор іншого навчального посібника всесвітньої історії для середньої школи – Д.Лловайський.

Так, у розділі «Література й наука першої половини XIX ст.» автор засуджував появу в французькій літературі «легковажного соціального напрямку»: «Деякі письменники, вказуючи на становище бідних класів або пролетарів порівняно з багатими людьми, повстали проти такої нерівності та, пропонуючи більш менш прийнятні для суспільства заходи, дійшли до того, що почали спростовувати самі перші основи суспільства: шлюб і власність. (Ідеї, що їх розповсюджували соціалісти, немало сприяли революції 1848 року й викликали повстання у Парижі робочого класу, приборканого потоками крові. Згодом соціалізм призвів до мерзотного анархізму)»²⁶.

Революційні події 1848–1849 років в Європі Д.Гловайським охарактеризовано не інакше як заколоти. Більше того, автор наголошував на важливій та позитивній ролі російського імператора у приборканні угорського повстання в Австрійській імперії. Так, він зазначав, що, «...коли угорці після низки битв взяли гору над військами Франца Йосифа, останній звернувся з приниженим проханням про допомогу до російського імператора. Микола I прихильно відгукнувся на це прохання й відправив свої війська проти угорців під керівництвом князя Паскевича. Завдяки благодушній допомозі російського государя угорське повстання було швидко придушене»²⁷.

Отже, як бачимо, питання української історії у відповідних підручниках і для середньої школи другої половини XIX ст. висвітлено фрагментарно. Українці під назвою «малоросів» згадуються виключно як частина російського («русского») народу. Опір останнього як у курсі історії Росії, так і всесвітньої історії засуджується. Виняток становлять угоди з Московським царством. Так, зокрема згаданий навчальний посібник Д.Гловайського в курсі всесвітньої історії відзначав позитивне значення угоди 1654 р. Б.Хмельницького з російським царем: «У царювання Яна Казимира ватажком козаків став *розумний* (курсив наш – А.Т.) Богдан Хмельницький, ... за згодою з козаками, звернувся до московського царя Олексія Михайловича. Олексій Михайлович погодився на пропозицію малоросіян. Потім слідували війни між Росією та Польщею. Вони завершилися тим, що Малоросія була поділена між ними по річці Дніпро»²⁸.

Історичний опис поділу України між Московським царством і Річчю Посполитою подано дуже стисло й лише як логічний результат зазіхань поляків.

Значною мірою викладання історичного матеріалу, котрий містився у навчальній літературі, залежало від особистості вчителя. Так, зокрема, колишній учень Єлисаветградської чоловічої гімназії в 1881–1889 роках Н.І.Ширман у своїх споминах охарактеризував і викладачів історії: «Після Балака для викладання географії та історії нам призначили Костянтина Івановича Знаменського. Це був приземистий, невисокого зросту, красивий чоловік, що називав себе лібералом»²⁹. Цей викладач постійно жалівся на утиски начальства стосовно того, що йому не дозволяли читати історію у більш ліберальному руслі³⁰.

Більш показовим є інший приклад, наведений Н.І.Ширманом: Так, «...Історію в старших класах нам читав новопризначений інспектор Федір Федорович Григоров. Це також був великий оригінал. Маленького зросту, товстий, жирний з рудим кольором волосся і бороди, він спочатку видався нам великим знавцем історії. У сьомому класі він почав нам замість звичайного пояснення читати лекції. Першу лекцію про Людовика XIV – Короля-Сонце – він розпочав приблизно так: «Не встиг ще віддзвонити дзвін у Соборі Паризької Богоматері, як пролунав клич: «Король помер, слава коро-

лю!» – і далі в такому ж дусі. Ми всі слухали з відкритими ротами. «Оце так історик!» – казали ми після уроків. Одну з наступних лекцій він присвятив первіснообщинній людині: як первіснообщинна людина із дупла дерева зробила собі човен і поплила вивчати світ. А через кілька років один із наших учнів (Мишко Гольденберг...) купив у букініста старий підручник з історії московського професора Шульгіна, де ми слово в слово знайшли лекції, котрі нам з таким пафосом читав новий історик. Весь його орел, і все захоплення його лекціями пройшли. Це помітив Григоров і скоро знову повернувся до курсу Іловайського»³¹.

Отже, деякі з вчителів дозволяли собі відходити від шкільних підручників під час викладання своєї дисципліни. Як зазначав радянський історик Ш.І.Ганелін, саме цього остерігалися й царські урядовці: «Особливо боїться Катков того, що викладачі історії «користуються наданими їм годинами для того, щоб читати свій предмет по-університетськи» або ж під впливом «вчора прочитаної журнальної статті»³².

Разом із тим, таке явище не могло кардинально змінити тенденцію офіційного викладання історії у середній школі другої половини XIX ст. Особливо це стосувалося часів функціонування МНО під керівництвом Д.А.Толстого.

Таким чином, аналіз підручників з історії зазначених навчальних закладів дозволяє зазначати про дотримання лінії на виховання до вимог триланкової системи цінностей: престол – батьківщина – православна віра. Національні особливості населення Півдня України ігнорувались шкільним керівництвом під час добору навчальної літератури. Більше того, можна твердити про цілеспрямоване формування серед учнів російського патріотизму та вірнопідданських почуттів.

¹ *Гирич І.* Страсті навколо підручників з історії: підручник як головний засіб будівництва держави // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* – К., 2007. – Вип.16. – С.243–252.

² *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. – К, 2001. – 912 с. – С.366–367.

³ *Медьнский Е.Н.* История русской педагогики. – Москва, 1938. – 512 с. – С.264–265.

⁴ *Сірополко С.* Вказ. праця. – С.366–367.

⁵ Русские писатели как воспитательно-образовательный материал для занятий с детьми (Для матерей, воспитателей и учителей). В.Н. Острогорского. – Санкт-Петербург, 1874. – С.1.

⁶ *Сухенко Т.В.* Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) // *Український історичний журнал.* – 1998. – № 5. – С.63–74. – С.71

⁷ Пятидесятилетие Одесской 2-й гимназии. Историческая записка о состоянии 2-й гимназии с 1848 по 1898 г. – Одесса, 1898. – 293 с. – С.74.

⁸ *Сірополко С.* Вказ. праця. – С.363.

⁹ *Лебеденко О.М.* Розвиток освіти в Подунав'ї // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Випуск VI. – К, 2003. – С.294–295.

¹⁰ *Мармазова О.І.* Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. канд. ... іст. наук: 07.00.01 – Донецьк, 1998. – С.7.

¹¹ Отчет о временных педагогических курсах, происходивших летом 1899 года в г. Херсоне руководителя курсов Н.Ф. Бунакова. – Херсон, 1900. – С.7–8.

¹² *Вовк О.Б.* Порівняльний аналіз структури шкільних підручників з історії Росії середини XVIII – початку XX ст. // *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.* Історія. Випуск 34. –2002. – № 56. – С.181-182.

- ¹³ *Иловайский Д.* История России. Часть вторая. Владимирский период. – М., 1880. – 578 с. – С.3.
- ¹⁴ *Вовк О.Б.* Вказ. праця. – С.183.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ *Вовк О.Б.* Школьные учебники по истории как историографический источник // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Матеріали 49-ї студентської наукової конференції. (Випуск 1). – Харків, 1997. – С.11–12.
- ¹⁷ *Вовк О.Б.* Порівняльний аналіз структури шкільних підручників з історії Росії середини XVIII – початку XX ст. – С.184.
- ¹⁸ *Иловайский Д.* Смутное время Московского государства. История России при первой династии. – Москва, 1894. – С.253.
- ¹⁹ *Иловайский Д.* История России. Часть первая. Киевский период. – Москва, 1876. – С.22.
- ²⁰ Там же. – С.108.
- ²¹ Там же. – С.444.
- ²² *Иловайский Д.* История России. Часть вторая. Владимирский период. – М., 1880. – С.3.
- ²³ *Грекулов Е.Ф.* Православная церковь – враг просвещения. – Москва., 1962. – С.60.
- ²⁴ *Сухенко Т.В.* Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – С.117.
- ²⁵ Учебник Всеобщей истории. / Сост. П. Виноградов. Часть II. Новое время. Четвертое издание. – Москва, 1899. – С.156-164.
- ²⁶ Руководство ко Всеобщей истории. Средний курс. / Сост. Д. Иловайский. Изд. тридцатое. – М.: Типо-литография А.В. Васильева, 1900. – 482 с. – С.455-456.
- ²⁷ Руководство ко Всеобщей истории. Средний курс./ Сост. Д. Иловайский. Изд. двадцатое. – М.: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1886. – 497 с. – С.470.
- ²⁸ Руководство ко Всеобщей истории. Средний курс. / Сост. Д. Иловайский. Изд. тридцатое. – М.: Типо-литография А.В. Васильева, 1900. – 482 с. – С.370.
- ²⁹ *Ширман Н.І.* Спогади // Єлисаветградська гімназія. Книга 1. – Кіровоград: Українська гімназія, 1997. – С.67.
- ³⁰ Там само. – С.67–68.
- ³¹ Там само.
- ³² *Ганелин Ш.И.* Очерки по истории средней школы в России (вторая половина XIX в.). – Л., М.: Учпедгиз, 1950. – С.42.

РОЗДІЛ VII ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 222.6 (477)

*І.Я. Дзира
(м. Київ)*

УКРАЇНСЬКІ ЛІТОПИСИ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ОЛЕКСАНДРА ЛАЗАРЕВСЬКОГО

У статті аналізується внесок О.Лазаревського в дослідження українських літописів, характеризуються здійснені ним публікації літописів, йдеться про використані основні тенденції та підходи до вивчення цих пам'яток.

В статье анализируется вклад А.Лазаревского в исследование украинских летописей, идет речь об использованных основных тенденциях и подходах к изучению этих памятников.

The article analyses the contribution of O.Lazarevsky in researching of Ukrainian chronicles. It characterizes publications of Ukrainian chronicles, which has been realized by O.Lazarevsky, the question is about the use of principal tendencies and approaches to the studying of those monuments.

Одним з українських учених другої половини XIX ст., котрий зробив певний внесок у дослідження вітчизняного літописання, був Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902).

Перші серйозні спроби оцінити науковий доробок останнього як історіографа та джерелознавця були зроблені до 25-ої річниці з дня його смерті. Так, 1927 р. побачила світ виконана в жанрі наукової біографії розгорнута стаття М.П.Василенка «Олександр Матвієвич Лазаревський (1834–1902)». У ній академік розглянув висунуту вченим версію авторства «Історії русів» й оцінку ним місця Г.А.Полетики в історії української історичної науки другої половини XVIII ст.¹ Свої зауваження щодо історичних поглядів О.Лазаревського висловив і М.Грушевський².

Однак сталінські репресії, що невдовзі були спрямовані на українську науку, надовго зупинили дослідження наукової спадщини вченого в УРСР.

Лише у виданій у 1961 р. монографії В.Г.Сарбей з відносною повнотою представив створену О.Лазаревським загальну картину розвитку української історіографії XVIII – першої половини XIX ст., торкнувся питання про використання Олександром Матвійовичем літописів як історичних джерел³. Правда, наявна в книжці данина пануючій комуністичній ідеології вимагає підходити до багатьох висновків автора із серйозними застереженнями.

Новий період у вивченні творчого доробку О.Лазаревського почався в 90-х рр. XX ст. Найбільших успіхів у висвітленні даної теми досяг В.Воронов⁴. Його дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук поєднувала в собі дже-

релознавчий та історіографічний аналізи, а також була помітним кроком уперед у дослідженні археографічної діяльності О.Лазаревського, зокрема публікації останнім літописних пам'яток⁵. Особливий інтерес викликали висновки дніпропетровського вченого стосовно прийомів і методів, котрі застосовував Олександр Матвійович у редакторській та джерелознавчій роботі⁶. Про окремі, пов'язані з літописанням аспекти студій вченого йдеться також у статті Н.Герасименко «Олександр Лазаревський»⁷.

Загалом на даний час питання дослідження ним українського літописання розкрито з достатньою повнотою. Однак загальній картині все ще бракує впорядкованості й вичерпності в деталях. Тому у цій статті нам хотілося б за допомогою застосування комплексного підходу конкретизувати, і, навіть деталізувати доробок своїх попередників. Для досягнення цієї мети необхідно виконати ряд завдань. По-перше, слід встановити вартість, котру становили для Олександра Матвійовича літописи як історичні джерела; по-друге, визначити місце, котре він відводив тій чи іншій пам'ятці у процесі розвитку історичної думки в Україні. Й, нарешті, по-третє, треба охарактеризувати його археографічну діяльність у цій сфері, тобто здійснені ним публікації літописів та хронік.

Зародження і розвиток історичної науки в Україні О.Лазаревський пов'язував із Самійлом Величком, в особі котрого вбачав «первого по времени изыскателя малорусской старины с ясно выраженным намерением – дать тогдашнему читателю возможность познакомиться с историей родины»⁸. Крім побіжної згадки про останнього у передмові до «Прежних изыскателей малорусской старины», вчений присвятив літопису Величка спеціальну рецензію, надруковану в 8-му номері «Черниговских губернских ведомостей» за 1857 р., та коротеньку статтю, вміщену до «Большой энциклопедии», виданої товариством «Просвещение».

Щойно згадана рецензія є, власне, відгуком тільки на III том твору, опублікований Київською археографічною комісією для розгляду давніх актів у 1855 р. Олександр Матвійович був переконаний, що основну цінність видання, яке охоплює виклад подій за 1687–1700 рр., становлять використані в ньому джерельні матеріали, зокрема листування гетьмана І.Мазепи із запорозьким кошовим отаманом С.Рубаном. Адже С.Величко, котрий з 1690 р. служив писарем у В.Кочубея, а в 1705–1708 рр. – у Генеральній військовій канцелярії, мав доступ до різноманітних офіційних документів, які «с замечательною точностью вносил... в свою летопись»⁹. Правда, на думку вченого, робота Самійла Васильовича з джерелами не мала системного характеру. О.Лазаревський зазначив, що III том дає змогу уточнити деякі деталі усунення від влади І.Самойловича, наголосив, що літописець «мало сочувствует» І.Мазепі. Рецензент також згадав про придбаний М.Й.Судієнком* у нащадків Г.А.Полетики список літопису Величка і його відмінності від оригіналу.

Стаття в енциклопедії починається з біографії С.Величка. Причому автор підкреслив, ніби Самійло Васильович «был человек простой, не учившийся (не «латинщик»)»¹⁰. Після цього історіограф пояснив причини, які змусили С.Величка взятися за перо, розповів про структуру пам'ятки й її джерела. Серед останніх виділено щоден-

* Заможний чернігівський поміщик, колекціонер старожитностей, який у 1848–1857 рр. був головою Київської археографічної комісії для розгляду давніх актів.

ник «секретаря» Б.Хмельницького Самійла Зорки, котрий «не сохранился и был известен только В-ку»¹¹. Дослідник наголосив на науковій цінності більшості вміщених до літопису документальних джерел, переважна більшість яких згоріла у батуринській пожежі 1708 р. Правда, при цьому він зазначив, що частину документів літописець отримав не в Генеральній військовій канцелярії, а від приватних осіб. Якраз серед другої групи й трапляються підроблені акти. Але тут же Олександр Матвійович доводив, що С.Величка не можна звинувачувати у свідомій фальсифікації, оскільки він «по своему образованию не мог этого делать»¹².

Насправді ж, С.Величко був високоосвіченою людиною. Адже, крім рідної української, він вільно володів російською, польською, німецькою, церковнослов'янською та латинською мовами. Очевидно, Самійло Васильович закінчив Києво-Могилянську академію, оскільки в першу чергу з її випускників комплектувався особовий штат Генеральної військової канцелярії. Й, нарешті, вплив Києво-Могилянської академії чітко простежується у мовностильових особливостях його твору.

Ще в 1873 р. категорично відкинув можливість існування діаріушу С.Зорки російський учений Г.Карпов¹³. Скептично поставилися до постаті «секретаря» Б.Хмельницького і його твору В.Конников, І.Франко, І.Крип'якевич, М.Грушевський та ін.¹⁴. Остаточою довів неавтентичний характер діаріушу М.Петровський¹⁵. Провівши детальний аналіз тексту, дослідники виявили, що чимало вміщених до літопису трактатів, універсалів, листів тощо не були оригінальними пам'ятками XVII ст. Зокрема С.Величко підробив листи кошових отаманів до гетьманів «в силу ли того, что...задался целью возвеличить, в ущерб городоному козачеству, Запорожскую Сич как хранительницу настоящих козацких преданий...»¹⁶. Адже під час оцінки подій та явищ української історії другої половини XVII ст. «особливо авторитетним суддею в літопису виступає Запоріжжя»¹⁷.

Окрему замітку О.Лазаревський присвятив встановленню автентичності вміщеного до твору С.Величка універсалу «Стефана Криштофа з Острога и Остра Остринина». Вона розкриває методіку, якою Олександр Матвійович користувався під час експертизи історичних документів. Спочатку він знайомився із зовнішнім виглядом об'єкта. У даному разі науковець висловив жаль, що йому не вдалося побачити оригінал «летописи событий в Юго-Западной России в XVII веке». Далі він залучив на допомогу лінгвістику й дослідив вірогідність змісту універсалу. Використання у заголовку подвійного імені та вказівка на Острог і Остер змусили історика засумніватися в оригінальності документа. До того ж у Межигірському літописі цей гетьман іменується Яковом. Врешті-решт, О.Лазаревський зробив припущення, що «універсал» був створений С.Величком «из патриотического желания – рельефно изобразить те насилия поляков, которые вызывали козацкие восстания до пол. XVII в., но о сущности которых у «истинного сына Малыя Россіи» не доставало сведений...»¹⁸.

В своїх студіях Олександр Матвійович виявляв зацікавлення й до літопису Григорія Граб'янки. Першу невеличку замітку про останнього він надрукував у «Большой энциклопедии» під редакцією С.Южакова і П.Мілюкова. Особу цього представника еліти Лівобережної України XVIII ст. О.Лазаревський охарактеризував в одному із своїх «Очерков малороссийских фамилий». Відомо, що висловлена дослідником критична оцінка переважної більшості родів козацької старшини мала однобічний харак-

тер. Це було пов'язане з демократичними поглядами О.Лазаревського, використанням ним у першу чергу судових і адміністративних актів. Як зазначав М.Грушевський, Олександр Матвійович «цілковито ігнорував політичний бік тогочасного життя», «не враховував впливу політики центрального уряду на українські стосунки»¹⁹. На думку О.Оглобина, «ніхто не зробив стільки для вивчення історії українських старшини і шляхетства XVII і XVIII ст.» як О.Лазаревський, хоч у процесі студіювання він діяв «немов би суворий і невблаганий прокурор на суді»²⁰.

Під час розшукув архівних матеріалів Олександр Матвійович не виявив документів, котрі б якоюсь мірою компрометували Г.Граб'янку. За переконанням науковця останній «представляв собою личность довольно исключительную между своими товарищами по уряду, которые, пользуясь своим влиянием на полчан, наживали на этих урядах целые богатства»²¹. Перебуваючи на посадах полкового судді й полковника, він завжди відстоював інтереси людності Гадяцького полку. Дослідник був упевнений, що Григорій Іванович узявся за перо не заради приємного проведення часу, а тому, що створення історії Батьківщини становило для нього заповітну мрію всього життя. До нарису вміщено також загальну коротку характеристику «Дційствій презѣльной брани». «Хроника Гр-ки, – зазначав О.Лазаревський, – сохраняет и теперь свое значение, так как автор её пользовался для своего труда не только письменными памятниками, но и «повѣствованіями самобытных свидѣтелей, ещё в живых обрѣтавшихся тогда»²².

У листопадовому номері «Киевской старины» за 1894 р. Олександр Матвійович опублікував уривок із літопису Граб'янки, який царська цензура заборонила у виданні 1854 р. Мова йшла про 195-ту та 196-ту сторінки із зверненням П.Дорошенка до І.Брюховецького і розповіддю про проведену в січні 1668 р. лівобережною старшиною таємну нараду, на котрій було вирішено вийти з-під зверхності російського царя. Не обмежившись публікацією вилучених сторінок, О.Лазаревський торкнувся й проблеми авторства твору. Відсутність імені літописця у виданні Ф.Туманського, а також у майже всіх інших списках змусило дослідника серйозно засумніватися в належності пам'ятки перу гадяцького полковника. На той час О.Лазаревському був відомий лише один список «Дційствій презѣльной брани» із згадкою імені Г.Граб'янки – той, котрий М.Судієнко придбав у спадкоємців Г.Полетики. В заголовку, написаному рукою останнього, зазначалося, що праця «составлена трудом Григорія Грабянки». На думку Олександра Матвійовича, П.Куліш міг зазначати про Г.Граб'янку як укладача «Дційствій», лише ознайомившись з якимось списком з бібліотеки М.Судієнка. Таким чином, дослідник зробив припущення, що авторство Г.Граб'янки могло бути особистим згодом Г.Полетики або виникнути внаслідок почутих ним переказів²³.

Але, прочитавши складений у 1756 р. в Сорочинцях список літопису, який надійшов до Київської публічної бібліотеки разом із книгами покійного М.Юзефовича, вчений відмовився від своєї попередньої версії²⁴. Адже у заголовку рукопису була точна вказівка на авторство Г.Граб'янки. В даній замітці дослідник також висловив здогад, що сорочинський список було складено для власника містечка Сорочинців, лубенського полковника Петра Даниловича Апостола.

У 1857 р. О.Лазаревський опублікував позитивний відгук на «Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским». Незважаючи на те, зазначав науковець,

що вміщені до збірника пам'ятки й належать до розряду другорядних історичних джерел, проте цілком нехтувати ними не можна. Адже на їх сторінках «часто попадаються интересные заметки, которые значительно облегчают уяснение того или иного факта в украинской истории»²⁵. На цілком справедливу думку Олександра Матвійовича, найбільшу вартість у виданні мав Чернігівський літопис. Слід спеціально наголосити на тому, що вчений високо оцінив його як твір, написаний близькою до народнорозмовної книжною українською мовою. В рецензії також висловлено припущення, що окремі уривки початку «Краткого лїтоизобразительного знаменитых и памяти достойных дщйств и случаев описанія» запозичені з «Літопису Самовидця».

До сторічного ювілею з дня смерті В.Рубана О.Лазаревський підготував коротку статтю біографічного характеру. Крім інформації про його життєвий шлях, вона також містить загальну характеристику його наукової та літературної творчості останнього. На переконання Олександра Матвійовича, В.Рубан написав «Короткий літопис Малої Росії» з ініціативи О.Безбородька, котрий, «кажется, задумал воспользоваться литературными склонностями земляка»²⁶. Після цього вони планували здійснити видання «полной малороссийской истории». Однак, пояснюючи, чому їм не вдалося здійснити ці наміри, дослідник міркував дещо спрощено. Він вважав, що статс-секретар Катерини II був занадто зайнятий виконанням службових обов'язків, а секретар Г.Потьомкіна самостійно не зміг впоратися з таким завданням. Також не можна цілком погодитися й з іншим твердженням ученого про те, що ніби «к Малороссии Рубан обратился в своих писаниях только благодаря влиянию Безбородка; сам он ею не интересовался»²⁷. О.Лазаревський глибоко не охарактеризував наукових праць В. Рубана, хоча підкреслив, що зібрані у них відомості стали джерелом знань про Україну для широкого читачького загалу Російської імперії.

Центральне місце в студіях Олександра Матвійовича, присвячених українській історіографії XVIII ст., займає «Історія русів». Якщо у ранній період наукової діяльності він дотримувався поширеної тоді думки про авторство Георгія Кониського, то пізніше, познайомившись із сімейним архівом Полетик, зробив висновок, що дана пам'ятка була створена Григорієм Андрійовичем (1725–1784).

Підсумки своїх пошуків він оприлюднив у статті «Отрывки из семейного архива Полетик». Дослідник відзначив, що Г.Полетика був пристрасним бібліофілом, якому свого часу вдалося зібрати одну з найкращих бібліотек у Російській імперії. Після пожежі, котра 23 травня 1771 р. знищила більшу частину цих скарбів, він знову взявся колекціонувати друковані книжки й рукописи. Олександр Матвійович доводив, що Полетику цікавили в першу чергу матеріали з історії України. Щоб показати, з якою метою Григорій Андрійович розшукував різноманітну історичну літературу, науковець навів лист його сина Василя до графа М.Рум'янцева від 25 листопада 1812 р. Там зокрема адресант писав: «Собранные ж с великим трудом и старанием отцом моим в последних днях жизни его и напоследок мною и присовокупленные к первым (джерела – І.Д.) относятся по большей части до малороссийской истории, начертание которой было его, а, наконец, сделалось моим предметом»²⁸.

До того ж серед паперів архіву Полетик дослідник виявив складену Григорієм Андрійовичем «Опись учёным и правным дщцлам», у котрій під №50 позначено «Огла-

влення грамотам, статтям, письмам и прочим сочинениям до малороссійской исторіи принадлежащим», а під №110 – «Письма до разных (лиц ?), к малороссійской исторіи принадлежація». Отже, продовжував міркувати вчений, Г.Полетика написав якусь історію Малоросії, котра повинна була б перебувати в літературному обігу. Тому О.Лазаревський дозволив собі висловити здогад, що написаний останнім твір це й є «Історія русів», автором передмови до якої був його син Василь.

Як відомо, Григорій Андрійович був переконаним українським патріотом. Для підтвердження цього Олександр Матвійович вмістив до статті лист, написаний у серпні 1781 р. генералом А.Милорадовичем до Г.Полетики. В ньому довірений представник президента Малоросійської колегії П.Рум'янцева-Задунайського намагався охолодити патріотичний запал свого адресата, звертаючи увагу на його рід, масток та немолоді літа.

І, нарешті, дослідник навів опосередкований доказ авторства Григорія Андрійовича, а саме зображення в «Історії русів» кінця гетьманства Д.Многogrішного. Як відомо з різноманітних джерел, вночі 13 березня 1672 р. група старшин-змовників заарештувала гетьмана. Його закували в кайдани, таємно перевезли до Москви, а пізніше разом із родиною заслали до Сибіру. Натомість автор «Історії русів» розповідає, ніби лівобережний гетьман помер від ран та був із військовими почеснями похований у Батурині. Причина цієї свідомої фальсифікації, на думку О.Лазаревського, полягала в тому, що прадід Г.Полетики був одружений із дочкою Д.Многogrішного.

Учений також уперше повідомив про обставини віднайдення рукопису пам'ятки в 1828 р. у маєтку князя О.Лобанова-Ростовського в селі Гриневі Стародубського повіту на Чернігівщині.

У примітці до «Прежних изыскателей малорусской старины» Олександр Матвійович виразніше висловив здогад про авторство Г.Полетики. При цьому він зазначив, що спирався на характер «литературной деятельности последнего – как она выражается в его бумагах, недавно поступивших вместе с другими рукописями собрания М.О.Судиенка в библиотеку Киевского университета»²⁹. Дослідник ознайомився з матеріалами до української історії, що зберігалися серед цих паперів, а також вивчив статті й промови Г.Полетики.

Гіпотезу про авторство Григорія Андрійовича підтримали В.Іконников, Д.Дорошенко, та М.Горбань³⁰. У 1893 р. версію про те, що «Історію русів» написав В.Полетика, висловив В.Горленко³¹. Її підтримали М.Драгоманов і А.Єршов³². Л.Майков, М.Грушевський, та Є.Онацький відстоювали думку про спільне авторство батька й сина Полетик³³. Незважаючи на появу у майбутньому все нових і нових гіпотез, «публікації О.Лазаревського та В.Горленка мали помітний вплив на подальшу історіографію «Історії Русів». Автори наступних досліджень вказаної проблеми тривалий час йшли, в основному, шляхами, прокладеними цими вченими, розширюючи коло архівних джерел з історії українського суспільно-політичного і культурного життя кінця XVIII – початку XIX ст. і продовжуючи вивчення життя та діяльності Полетик»³⁴.

О.Лазаревський спробував визначити місце «Історії русів» у розвитку історичної науки в Україні. На його думку, з другої половини XVIII ст., «когда вместе с сокращением автономной жизни старой Малороссии начался в ней решительный переход к общегражданским формам государства»³⁵, може йти мова про новий період української історіографії. Олександр Матвійович вважав, що через це виникла необхідність

в історичній праці, котра дала б можливість читачам порівняти минулий автономний лад з новим, який полягав у запровадженні на теренах Лівобережжя загальноімперських порядків. Така праця була написана «наскоро» одним з найосвіченіших українців того часу – Г.Полетикою після обрання його депутатом у Комісію для складання нового уложенія. За розрахунками вченого, вона з'явилася близько 1770 р. під назвою «Історія русів». Дослідник вважав, що через патріотичний ідейний зміст пам'ятка потрапила в літературний обіг без імені автора.

Усвідомлюючи неповноту й однобічність своєї праці, Григорій Андрійович став активно збирати історичні матеріали, писати статті та виголошувати промови, чим «возбудил в местном обществе такой интерес к малорусской старине, что из среды его появились и другие изыскатели этой старины»³⁶. Ті з них, котрі мали відповідну освіту, писали наукові й літературні твори, інші ж просто збирали першоджерела. До таких «изыскателей» другої половини XVIII – першої половини XIX ст. О.Лазаревський зараховував Г.Полетику, А.Чепу, Ф.Туманського, М.Марковича, М.Антоновського, В.Горленка, В.Ломиковського, Д.Бантиша-Каменського, М.Берлінського, О.Мартоса, О.Марковича, М.Маркевича.

Вивчаючи «Історію русів» у різних аспектах, Олександр Матвійович також характеризував її як історичне джерело. Він підкреслював сумнівність багатьох відомостей із цього твору, анекдотичний характер викладу подій, наводив конкретні приклади навмисної фальсифікації історичних фактів та попереджав, що інформацією з «Історії русів» слід користуватись обережно³⁷. Вказані недоліки цієї пам'ятки як історичного джерела вчений пояснював тим, що «Історія русів» була складена поспіхом. Зокрема, на переконання О.Лазаревського, для відтворення подій XVIII ст. Г.Полетика в першу чергу використовував усні перекази і власні спогади. Нестача ж документальних матеріалів примушувала автора залучати собі на допомогу власний літературний талант.

Прикладом джерелознавчого коментування тексту «Історії русів» може бути стаття «Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским?» Детально дослідивши обставини арешту Павла Полуботка й старшин, О.Лазаревський дійшов переконливого висновку, що чернігівський полковник не міг виголосити своєї славнозвісної промови перед імператором. На думку Олександра Матвійовича, її склав Георгій Конисський (тоді ще О.Лазаревський саме його вважав автором «Історії русів» – *І. Д.*), котрий, з одного боку керувався патріотичними мотивами, а з іншого дотримувався вимог барокової стилістики – «при всяком удобном случае влгать в уста своих героев пышные речи»³⁸. Як гадав учений, білоруський архієпископ неправильно сприйняв уміщений до ряду літописів вираз, нібито козацькі старшини розгнівали Петра I «дерзостными запросами». Адже насправді тут мова йшла про подані царю чолобитні, а не якийсь усний виступ. По-друге, автор «Історії русів» погано розумів характер Петра I, коли припускав, що імператор міг терпляче вислухати таку тривалу та різку промову.

У цій же статті О.Лазаревський дав також загальну оцінку П. Полуботку, котрий «действовал несколько не лучше современного ему панства и позволял себе такие же насилия, как и последнее»³⁹. Чернігівський полковник нагромадив собі величезні багатства нібито лише за рахунок підданих. А героїчний образ П.Полуботка як патріота-громадянина створив автор «Історії русів». О.Лазаревський зазначив, що «История Конисского, как известно, заключает в себе немало ошибок, вольных и невольных»⁴⁰.

Але суворо звинувачувати за них автора було б несправедливо. «Виновато тут, – писав Олександр Матвійович, – больше время и отчасти та горячая любовь к народу, которая руководила Конисским в его труде»⁴¹.

Виявивши у Сулимівському архіві хроніку, яка розповідає про події української історії 1640–1762 рр., О.Лазаревський надрукував ті уривки, що містять факти, невідомі за іншими літописами, зокрема Самовидця⁴².

В 1889 р. він опублікував «Отрывки из летописи Мгарского монастыря». Вступна замітка включає стисле повідомлення про зміст і значення пам'ятки. Загалом О.Лазаревський наголошував, що церковна старовина Полтавщини на кінець XIX ст. була вивчена слабо. Характеризуючи спеціально присвячену історії Мгарського монастиря наукову працю, котра була опублікована у 17 – 19-му номерах «Полтавских епархиальных ведомостей» за 1886 р., Олександр Матвійович висловив жаль із приводу того, що дослідники цієї теми не можуть скористатися матеріалами втраченого архіву останніх. А це, з одного боку, призводить до фактичних помилок та плутанини в деталях, а з іншого, – до появи багатьох «білих плям».

Рукопис виявив у яготинському архіві князя М.Репніна В.Горленко. Проаналізувавши текст пам'ятки, О.Лазаревський дійшов висновку, що в ній наявні лише уривки з оригіналу. Свідченням цього є відсутність хронологічної послідовності у викладі подій і строкатий характер структури джерела. В літописі наведено дозвіл гетьмана І.Самойловича на мурування Преображенського собору, розповідається про хід будівництва й основні події монастирського життя протягом 1682–1775 рр. Закінчується текст зображенням великої пожежі, що трапилася 5 серпня 1775 р., та неповним переліком місцевих ігуменів.

На думку видавця, вартість літопису полягає у тому, що він містить «в себе ценные сведения для истории Мгарского монастыря вообще и особенно – для местной археологии. Здесь мы находим подробные сведения о постройке в Малороссии каменных храмов в XVII в. Кроме драгоценных сведений о технике постройки, историк тут же найдёт любопытные черты живого участия тогдашнего общества в созидании и украшении монастырей, бывших твёрдыми хранителями веры отцов»⁴³.

У 1890 р. Олександр Матвійович видав «Летописныя замѣтки о событіях в Новороссіи (1740–1806)». Рукопис був знайдений археографом серед паперів покійного київського колекціонера старожитностей В.Щербака. Прізвище автора твору невідоме, але, ознайомившись із текстом, дослідник зробив припущення, що вони були складені у селі Федварі Олександрійського повіту Херсонської губернії. Вчений зараховував замітки «к разряду тех «кроничок», писание которых на юге продолжалось, как видно, и в начале настоящего века»⁴⁴. Пам'ятка містить інформацію як про загальновідомі, так і про місцеві події. Під час підготовки до друку видавець вилучив з тексту звістки про загальновідомі події або ті, котрі, на його думку, не становили особливого інтересу. У «Летописных замѣтках...» містяться записи про смерть впливових політичних діячів та церковних ієрархів, закладання фортець, зміни в адміністративному устрої, про гайдамацький рух і селянську війну під проводом О.Пугачова й деякі події культурного життя. Найбільший обсяг займають повідомлення про різні метеорологічні, астрономічні та сейсмічні явища, голодні роки, випадки епідемій, пожеж, нашествия шкідників тощо. Є тут також і кілька згадок про різні світові події.

Зазначимо, що всім розглянутим вище виданням бракувало докладних передмов, наукових коментарів та покажчиків. Відсутність останніх очевидно мотивувалася невеликим обсягом джерел.

В 1890 р. О.Лазаревський випустив у світ другу редакцію Чернігівського літопису, що відрізнялася від першої детальним викладом подій за 1703–1725 рр. В передмові науковець дав стисло археографічну характеристику рукопису (список Персидського* – І.Д.): вказав на розмір аркушів, їх кількість, особливості почерку. Також він познайомив читацьку аудиторію із структурою збірника, до складу якого входить Чернігівський літопис.

Дослідивши шматки паперу, котрі йому вдалося відокремити від картону, в який був оправлений збірник, учений висловив переконання, що його написав монах одного з чернігівських монастирів. Далі основну частину пам'ятки охоплює події 1587–1703 рр., ймовірно, було складено ієромонахом Троїцького чернігівського монастиря Леонтієм Боболинським.

Сучасний дослідник українського літописання XVII ст. Ю.Мицик у цілому підтримав дану версію, хоча й зробив при цьому одне застереження. Крім наведених Олександром Матвійовичем аргументів, на користь авторства Л.Боболинського, на думку вченого, говорить і спільність історичних поглядів літописця та вищезгаданого ієромонаха. «Однако, – зазначав Ю.Мицик, – следует иметь в виду и некоторую неувязку, т. к. Боболинский не позже 1699 г., когда начала создаваться летопись, был уже «законником» киевского Выдубицкого монастыря и переписывал там хронограф»⁴⁵.

Цікавими також є висловлені у вступі думки стосовно методики, яку використовували в XVII–XVIII ст. місцеві автори під час складання творів із біблійної, античної чи давньоруської історії: «Составитель её списывал на листе бумаги разные исторические факты, которые вычитывал в подобных исторических сочинениях и которые почему-либо обращали на себя его внимание... Собрал достаточное количество таких фактов, составитель распределял их по хронологическому порядку, переписывал на белом и оставлял потомству какую-нибудь хронику в роде «Собрания краткого о началу родословия от Адама» Черновые же листы употреблялись на приготовление того картонка, из которого тут же делался переплет на белом переписанной хроники»⁴⁶.

О.Лазаревський вважав, що нова редакція Чернігівського літопису була складена козацьким канцеляристом, ймовірно уродженцем Сіверщини. На думку археографа, він добре орієнтувався у подіях першої чверті XVIII ст., зокрема був свідком арешту П.Полуботка та козацьких старшин у Петербурзі. Подальші дослідження показали, наскільки в даному разі Олександр Матвійович наблизився до істини. У 1972 р. Ю.Мицик розшукав новий список другої редакції цієї пам'ятки й встановив, що автором тієї частини літопису, яка охоплює виклад подій за 1704–1725, а можливо, і за 1726–1764 рр. був чернігівський судовий писар Іван Янушкевич⁴⁷.

До серйозних недоліків видання 1890 р. потрібно зарахувати відсутність порівняльної характеристики відомих О.Лазаревському списків пам'ятки, відповідних наукових

* Власник збірника 60-х рр. XVIII ст., до складу якого входив список Чернігівського літопису.

коментарів, іменного та географічного покажчиків. При цьому слід зазначити, що він розумів значення підготовки різночитань для публікації текстів, оскільки ще в рецензії на збірку М.Білозерського пообіцяв присвятити їм у майбутньому спеціальну увагу.

Загалом, незважаючи на перелічені вади, здійснене за редакцією О.Лазаревського видання Чернігівського літопису є «значно повніше і має вищий науковий рівень, ніж попередня публікація»⁴⁸.

Дбаючи, щоб його видання відповідали всім науковим вимогам, Олександр Матвійович виступав прихильником максимальної точності при відтворенні тексту оригіналу. Однак, можливо, через брак місця на практиці йому не завжди вдавалося дотримуватися цієї методики. Зокрема, готуючи до друку хронічку з Сулімівського архіву та «Літописныя замѣтки о событіях в Новороссіи (1740 – 1806)», редактор вилучив з тексту пам'яток ті фрагменти, що містили інформацію про загальновідомі події.

Взагалі охарактеризовані вище видання об'єктивно повинні були посилити зацікавленість короткими українськими літописами, на котрі перед тим нечасто звертали увагу дослідники. До них у першу чергу слід зарахувати фамільні хроніки, міські, монастирські та церковнопарафіяльні літописи. За часом складання особливе місце тут займають так звані пізні літописи. Перелічені твори цікаві за своїми жанрово-стильовими особливостями і як джерело унікальних відомостей регіонального та побутового характеру. Тому «обобщение и сравнительное исследование подобных материалов (а они многообразны, и локальная специфика их ощутима) позволило бы всесторонне изучить проблему, так сказать, макро- и микроисториографии, роль «массовых» историографических источников в развитии исторической науки и общественного сознания и в то же время выявить историографические источники, типичные для определённых периодов развития исторической мысли»⁴⁹.

Як бачимо, у поле зору О.Лазаревського потрапляли ті історико-літературні твори, котрі були складені на Лівобережній Україні в XVIII ст. «Але кінець кінцем, – пояснював цей феномен М.Грушевський, – доволі ясно відчувається тут концепція «Малой Россії», як історичного осередка, і Гетьманщини, як центральної епохи, на котрій в очах Ол. М-ча виросла сучасна Україна – передусім Лівобережжя»⁵⁰.

Правда, як виняток, а саме у біографічному нарисі про І.Мартоса, О.Лазаревський торкнувся питання тлумачення тексту «Повісті временних літ». Мова йде про рядки літопису, де сказано, що в 1090-ті рр. єпископ Єфрем у Переяславі «много зданье въздвиге...и городъ камень и строенна баня камяна, сего же не бытъ в Руси...»⁵¹.

Спочатку Олександр Матвійович стисло передав міркування попередників І.Мартоса. Так, російські історики кінця XVIII ст. В.Татищев, М.Щербатов, та І.Стріттер, а також митрополит Платон вбачали в «банном строеніи» громадські лазні. Всупереч їм І.Болтін вважав, що у даному випадку мова йде про християнську купель. Однак, з'ясувавши те значення, яке має слово «баня» в українській мові, Іван Романович дійшов висновку, що в цьому разі йдеться про церковну маківку. Висловлені ним у брошурі «Исследование банного строения, о котором повествует летописец Нестор» здогади були заперечені М.Каченовським. На них І.Мартос відповів просторою статтею «Изложение споров о банном строении, о котором повествует летописец Нестор». О.Лазаревський процитував головні докази, якими І.Мартос обґрунтовував свою думку. Це активна діяльність єпископа Єфрема на ниві церковного будівництва, достовір-

ність «Повісті временних літ» як історичного джерела й «ощутительное сходство наречия её с наречием киевского края...»⁵². На жаль, при цьому Олександр Матвійович не навів ніяких власних аргументів на підтвердження чи заперечення гіпотези І.Мартоса. Єдине, чим обмежився історіограф, так це загальною характеристикою І.Мартоса як науковця. «И брошюра «О банном строении» и ответ Каченовскому, – писав дослідник, – показывают в М-се учёного, обстоятельно знакомого, как с литературою вопроса, так и с критикою текста письменных памятников, причём нельзя ещё не заметить в изложении М-са той логической последовательности, с которой он излагает свои выводы»⁵³.

У 10-й книзі «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца» за 1896 р. було надруковано короткий виклад доповіді, яку 1 жовтня 1895 р. О.Лазаревський виголосив на засіданні останнього про життєвий шлях та науковий доробок І.Мартоса⁵⁴.

Загальновідомо, що Олександр Матвійович був типовим істориком-позитивістом, котрий використовував у своїх працях «суворий» документалізм як основну частину наукової методології, дотримуваяся об'єктивності й здійснював критичний аналіз джерел із позиції «здорового глузду». В його студіях із соціально-економічної історії Лівобережжя XVII–XVIII ст. і генеалогії старшинських родів історико-літературні твори виконували допоміжну роль, певною мірою доповнюючи інформаційно насиченіші та достовірніші джерела – акти, грамоти, матеріали поточного діловодства, статистику тощо.

Обробляючи літописну інформацію, дослідник чітко відмежовував достовірні факти від припущень. По-друге, він докладніше зупинявся на маловідомому емпіричному матеріалі, вдавався до тлумачення тих звісток, котрі викликали в нього сумніви. А це, у свою чергу вимагало введення до складу методологічного інструментарію критично-аналітичних відступів, історіографічних і джерелознавчих екскурсів тощо. «Особливість джерелознавчої методики О.М.Лазаревського полягає в тому, – писав В.Воронов, – що він, не маючи відповідної спеціальної підготовки, інтуїтивно виробив та застосовував для дослідження різноманітних джерел сукупність найпростіших прийомів, які згодом використовувалися в дипломатиці, палеографії, літературі (текстологічний аналіз) тощо. Не оперуючи науковим джерелознавчим апаратом, не використовуючи відповідних термінів, вчений фактично намагався встановити вірогідність, автентичність, репрезентативність та оригінальність того чи іншого джерела, тобто провести його зовнішню критику та з'ясувати, наскільки воно може вважатися правдивим свідченням минулої епохи»⁵⁵. Головними критеріями, котрими користувався О.Лазаревський для встановлення наукової цінності історичних джерел, були інформаційна насиченість і достовірність. Хоча на різних етапах творчої діяльності Олександр Матвійович змінював свої погляди на ієрархію історичних джерел, проте, незважаючи на це, серед них він ніколи не надавав виняткового значення літописному жанру. «Судячи з усього, – зазначав В.Воронов, – він не володів новітньою методикою аналізу джерел цього виду, яка вже на той час була вироблена у джерелознавстві. Та це, врешті-решт, і не можна ставити йому в докір, оскільки той період, котрим він особисто займався (XVII–XVIII ст.), частіше представлений або літописними компіляціями, або творами, що являють собою щось середнє між літописом та історичною працею, а отже, мають свою специфіку, яка передбачає перш за все виявлення в них запозичень шляхом їх зіставлення з можливими протографами»⁵⁶.

Хоч звернення О.Лазаревського до історико-літературних творів відбувалося нерівномірно й мало вибіркового характеру, однак можна зробити висновок, що він досягнув певних успіхів на ниві дослідження українського літописання. До головних його заслуг належить гіпотеза про автора «Історії русів» і публікація чотирьох коротких літописів. Здійснені у XIX ст. О.Лазаревським, М.Максимовичем, О.Бодянським, П.Кулішем, М.Костомаровим, О.Левицьким, В.Антоновичем, М.Грушевським, І.Франком та іншими перші успішні спроби вивчення літописних джерел стали міцною основою для появи в майбутньому синтетичних праць, спеціально присвячених творам цього жанру.

¹ Василенко М. Олександр Матвієвич Лазаревський (1834 – 1902) // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С.79.

² Грушевський М. Двадцять п'яти роковини смерті Ол. М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Там само. – С.3–17.

³ Див.: Сарбей В. Г. Історичні погляди О.М.Лазаревського. – К., 1961. – С.60–64.

⁴ Воронов В.І. Джерелознавчі аспекти в наукових працях О.М.Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С.200–219; Його ж. Місце О. М. Лазаревського в українському історіографічному процесі // Осягнення історії. Збірник праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острогож; Нью-Йорк, 1999. – С.211–228.

⁵ Див.: Воронов В. І. Науковий доробок О. М. Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Дис...канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 1996. – С.86 – 89, 107, 109, 144 – 146, 154.

⁶ Там само. – С.124–126, 137–138.

⁷ Герасименко Н. Олександр Лазаревський // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2005. – Вип. 15. – С.203, 208 – 209.

⁸ Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины (Яков Михайлович Маркович) // Киевская старина. – 1894. – №12. – С.350.

⁹ Л-ий Ал. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке Самоила Величка // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – №8. – С.59.

¹⁰ [Лазаревский А. М.]. Величко Самуил Васильевич // Большая энциклопедия – Санкт-Петербург., б. г. – С.583–584.

¹¹ Там же. – С.584.

¹² Там же.

¹³ Див.: Карпов Г. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. – Москва, 1873.

¹⁴ Див.: Иконников В. С. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С.1584–1597; Франко І. Студії над українськими народними піснями // Записки Наукового товариства імені Шевченка у Львові. – 1911. – Т. 101. – С. 61, Т. 104. – С.51; Крип'якевич І. Мемуари українців XVI – XVIII ст. – Л., 1924; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. I. – С. 752 – 754; К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1476 – 1477.

¹⁵ Петровський М. Н. Псевдодіаріуш Самійла Зорки // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XVII. – С.161–204.

¹⁶ Грушевський М.С. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия АН СССР. – №3. – С.220.

¹⁷ Дзира Я. І. Самійло Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип. 4. – С.217.

¹⁸ А. Л. Два поддельных исторических документа // Киевская старина. – 1897. – №5. – С. 56.

¹⁹ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX ст. і вияви у них основних питань українознавства // Український історик. – 1990. – №1 – 4 (104 – 107). – С. 37.

²⁰ Оглоблин О. Олександр Лазаревський (1834 – 1902) і українське родознавство // Рід та знамено. – 1947. – №4. – С.20.

²¹ Лазаревский А. М. Очерки малороссийских фамилий. Грабянки // Русский архив. – 1875. – Кн. II. – №7. – С.263.

²² Там же. – С.264.

²³ Див.: А. Л. Опущенная в печати страница из летописи Грабянки // Киевская старина. – 1894. – №11. – С.300.

²⁴ Див.: А. Л. К вопросу о Грабянкиной летописи // Там же. – 1897. – №2. – С.41–42.

²⁵ Л-ий Ал. Южнорусские летописи. Изд. Н. Белозерский // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – №8. – С.61.

²⁶ А. Л. Рубан Василий Григорьевич // Киевская старина. – 1897. – №1. – С.13.

²⁷ Там же. – С.14.

²⁸ Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик // Там же. – 1891. – №4. – С.106.

²⁹ Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины.

³⁰ Див.: Иконников В. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С.1621–1650; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С.49; Горбань М. Кілька уваг до питання про автора «Історії русів» // Червоний шлях. – 1923. – №6 – 7. – С.150.

³¹ Див.: Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX в. (Письма В. И. Чарныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) // Киевская старина. – 1893. – №1. – С.60–76.

³² Див.: Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Михайло Петрович Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – К., 1970. – Т.1. – С.433–434; Єршов А. До питання про час написання «Історії Русов», а почасти про автора її // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К., 1928. – Т. 1. – С.286–291.

³³ Див.: Майков Л. К вопросу об «Истории русов» // Журнал Министерства народного просвещения. – 1893. – №5. – Отд. 2. – С.213–231; Грушевський М. Рец. на: Майков Л. К вопросу об «Истории русов» // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 1894. – Т. IV. – С.188–190; Онацький Є. Ще про автора «Истории русов» // Наше минуле. – К., 1918. – №1. – С.146–148.

³⁴ Кравченко В. В. Поема вольного народу («Історія Русів» та її місце в українській історіографії). – Х., 1996. – С.12.

³⁵ Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины.

³⁶ Там же. – С.351.

³⁷ Див.: Лазаревский А. Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях // Черниговские губернские ведомости. – 1853. – №45. – С.416–417; Его же. Отрывки из семейного архива Полетик // Там же. – С.115–116; Его же. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Том второй. Полк Нежинский. – К., 1893. – С.210, 252–253; Его же. Прежние изыскатели малорусской старины. – С.350–351; Его же. Описание старой Малороссии. Том третий. Полк Прилуцкий. – К., 1902. – С.34.

³⁸ Лазаревский А. Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским // Основа. – 1861. – №8. – С.13.

³⁹ Там же. – С.9.

⁴⁰ Там же.

- ⁴¹ Там же. – С.8.
- ⁴² А. Л. Летописные заметки // Киевская старина. – 1883. – №3. – С.680–682.
- ⁴³ Лазаревский А. Отрывки из летописи Мгарского монастыря // Там же. – 1889. – №4. – С.38.
- ⁴⁴ А.Л. Летописныя замѣтки о событіяхъ в Новороссіи (1740–1806) // Там же. – 1890. – №3. – С.60.
- ⁴⁵ Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978. – С.71.
- ⁴⁶ Лазаревский А. Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. – 1890. – №4. – С.72.
- ⁴⁷ Див.: Мыцык Ю. А. Указ. соч. – С.70.
- ⁴⁸ Воронов В.І. Науковий доробок О.М.Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Дис....канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 89.
- ⁴⁹ Шмидт С.О. Некоторые вопросы источниковедения историографии // Проблемы истории общественной мысли и историографии: К 75-летию академика М. В. Нечкиной. – Москва, 1976. – С.266.
- ⁵⁰ Грушевський М. Двадцять п'яти роковини смерти Ол. М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С.5.
- ⁵¹ Повість временних літ. – К., 1990. – С.320.
- ⁵² Лазаревский А. Иван Романович Мартос // Киевская старина. – 1895. – №10. – С.55.
- ⁵³ Там же. – С.55–56.
- ⁵⁴ Див.: Лазаревский А.М. Об И.Р.Мартосе, авторе «Исследования о банном строении, о котором повествует летописец Нестор» // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1896. – Кн. 10. – Отд. 1. – С. 35 – 36.
- ⁵⁵ Воронов В. Місце О.М.Лазаревського в українському історіографічному процесі. – С.215–216.
- ⁵⁶ Воронов В.І. Джерелознавчі аспекти в наукових працях О.М.Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – С.204.

УДК 271.5(477)-725+94(477.8)(092)»18/19»

О.В. Шевченко
(м. Львів)

**ЛИСТУВАННЯ о. КЛИМЕНТІЯ ШЕПТИЦЬКОГО
до о. ТИТА ВОЙНАРОВСЬКОГО (жовтень 1914 – липень 1916 рр.)**

У статті проаналізовано листи монаха-студита Климентія Шептицького, згодом священика, архимандрита, замученого в тюрмі НКВС і проголошеного блаженним у 2001 р., до о. Євгена Тита Столобута Войнаровського, адміністратора митрополичих дібр УГКЦ та громадсько-політичного діяча кінця XIX – першої половини XX ст. Ці дві непересічні особистості намагалися підняти рівень духовності й культури галицьких українців. Як священики і громадські діячі вони репрезентують греко-католицьке духовенство свого часу.

В статье проанализированы письма монаха-студита Климентия Шептицкого, впоследствии священника, архимандрита, замученного в тюрьме НКВД и провозглашенного блаженным в 2001 г., к о. Титу Столобуту Войнаровскому, администратору митрополичьих владений УГКЦ и общественно-политическому деятелю конца XIX – первой половины XX века. Эти две незаурядные личности пытались улучшить уровень духовности и культуры галицких украинцев. Как священники и общественные деятели они представляют греко-католическое духовенство своего времени.

Letters of the Studious monk Klymentiy Sheptycki later a priest, then archimandrite, tormented to death in the NKVD prison and beatified in 2001, to father Yevhen Tit Stolobut Voynarovski, administrator of the Metropolitan possession of the Ukrainian Greek-Catholic Church and public-political actor of the late XIX-th – first half of the XX century have been analyzed in the article. The two non-ordinary personalities tried to raise the level of spirituality and culture of the Galician Ukrainians. They represent Greek-Catholic clergy of their time as the priests and public actors.

У 1996 р. вийшла книга Яна Казимира Шептицького «Отець Климентій Шептицький», в якій на основі архівних матеріалів родини (переважно листів) відтворюються події з життя цієї духовної особи. Але його діяльність у зазначений нами період подається тут фрагментарно й здебільшого базується на основі кореспонденції із сім'єю¹. Заходи о. Тита Войнаровського, здійснені на еміграції під час Першої світової війни, з метою визволення митрополита Андрія Шептицького з російського полону і захисту українського греко-католицького духовенства від переслідувань, частково висвітлено в статті О. Шевченко «Громадська діяльність Тита Войнаровського»².

Перша світова війна застала К.Шептицького – рідного брата митрополита Андрія – в Інсбруку, де він на той час навчався³, а о. Т.Войнаровського у Навгаймі (Німеччина), звідки він переїхав до Відня і перебував там до 1916 р⁴. У даній статті зроблено спробу показати широкий спектр інтересів К.Шептицького та о. Т.Войнаровського. Висвітлено їхнє активне зацікавлення долею українського населення Галичини взагалі й Львівської митрополії зокрема, а також намагання по можливості впливати на розвиток подій. Під час написання студії авторка використала документи Центрального державного історичного архіву України у м. Львові та архіву Національного музею ім. А.Шептицького у Львові.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від початку Першої світової війни і до липня 1916 р. Листів брата Климентія, котрі він вислав о. Титу з Інсбрука після цієї дати, авторці знайти не вдалося. Можна висунути припущення, що за умов війни вони з якихось причин не доходили до адресата.

Зацікавлення долею митрополита й переказ йому коштів. Аналіз листів показує, що найбільше К.Шептицький переймався проблемами митрополита Андрея, котрий на той час перебував у російському полоні. Вони намагалися листуватися, незважаючи на перешкоди з боку царської влади. Отриманою інформацією брат Климентій ділився з о. Титом, але просив його не розголошувати ці факти, щоб владиці Андрею не заборонили вести листування⁵.

К.Шептицький 18 жовтня 1914 р. повідомив о. Войнаровського про ув'язнення митрополита в монастирі та підкреслив, що це – найгірше з усіх можливих місць ізоляції. Аналізуючи відому йому інформацію, він висловив переконання, що владика Андрей може зробити собі життя більш-менш терпимим, даючи монахам хабарі (характерно, що слово «монахи» К. Шептицький написав у лапках, що віддзеркалює його ставлення до російської православної церкви). Щоб полегшити життя митрополита на чужині, брат Климентій періодично посилав йому кошти. Він побоювався, що гроші можуть не дійти до адресата, тому радився з о. Титом, за посередництвом кого це краще робити в майбутньому? У цьому ж листі К.Шептицький написав о. Т.Войнаровському, що вже послав владиці кошти (автор не пояснює, яким чином він це зробив.) Щоправда, монах не був впевнений, чи гроші дійшли. На його думку, труднощі мали б виникнути в Росії, бо там їх може конфіскувати поліція. Тому і дипломатичний шлях, про який автор листа збирав інформацію у Відні, не годиться. Адже все, зрештою, дійде до міністерства закордонних справ Росії. А керівництво цього відомства ставилося до митрополита вороже. Отже, доки не прийде якась звістка щодо першого переказу, чернець не посилатиме грошей, особливо через посольство⁶.

Через три дні, отримавши лист від о. Т.Войнаровського, К.Шептицький висловив подяку за нього та знову поремствував, що ще не має жодної відомості з банку про долю висланих грошей. Тому монах просив о. Тита з'ясувати це питання. Брат Климентій також запитував останнього, яким чином той отримав звістку про митрополита? Чи можливо скористатися цим джерелом для пересилки коштів? Коли владику привезли до Курська, в якому готелі поселили й т. д.?⁷

У листі від 5 грудня 1914 р. брат Климентій написав о. Войнаровському, що отримав листа від митрополита Андрея Шептицького. Він короткий і «такий, щоб міг перейти через цензуру». Зі його змісту монах зрозумів, що владика здоровий, має книжки та з ним чемно поведуться. Митрополит повідомив брата, що в його помешканні є імпровізована капличка. На підставі цієї інформації К. Шептицький висловив здогад, що владика може навіть правити Службу Божу⁸.

У той самий час митрополит також намагався налагодити безпосередній зв'язок з о.Титом, але це йому не вдалося. Тому 19 лютого 1916 р. владика написав до о. В.Залуцького: «Коли будете мати нагоду писати до о. Тита, скажіть, що я декілька разів (35) писав до них. – Раз мав від них картку, з якої виджу, що до того бодай часу не дістав від мене нічого»⁹.

До греко-католицького духовенства на еміграції доходили також різні чутки про митрополита, які було важко перевірити. Наприклад, у листі брата Климентія від 19 січня 1915 р. згадується про безрадісний лист владики до о. Боцяна. К.Шептицький піддав сумніву його достовірність, оскільки нещодавно отримав звістку від митрополита Андрея, котрий написав, що одержав гроші, має книжки й може виходити з приміщення, а отже, можна бути за нього спокійними. Брат Климентій висловив переконання, що владики не писав неправду заради його заспокоєння¹⁰.

В наступному листі читаємо про стурбованість автора долею владики, оскільки до К.Шептицького надійшла інформація, що митрополита вивезли з Курська у невідомому напрямку. Монах запитав, чи о. Титу щось про це відомо?¹¹

В листах К.Шептицького відчувається щире співпереживання з братом. Так, 12 серпня 1915 р. він писав, що, на жаль, від травня місяця не має жодних відомостей від владики. Чернець висловив побоювання, що теперішнє становище митрополита може бути ще небезпечнішим, ніж було раніше¹². Щоб якось його покращити, К.Шептицький знову пересилає гроші для митрополита до Курська або Нижнього Новгороду¹³.

7 квітня 1916 р. брат Климентій дякує о. Войнаровському за обидва листи – з Відня і зі Львова. Від владики монах отримав картку, датовану 7 грудня старого стилю. Майже половина листа стерта російською цензурою. Митрополит написав, що здоровий, але оточений гробовою мовчанкою: нікого не може бачити, ні з ким говорити. Ще 13 жовтня 1914 р. брат К.Шептицький перерахував кошти¹⁴, але не знав, чи вони дійшли та чи їх виплатили владиці. У відповідь на його запит про отримання грошей адресатом надіслали квитанцію від губернського пристава. О. Климентій заявив, що такої квитанції він не визнає й чекатиме особистого підтвердження від митрополита. Але, незважаючи на відсутність будь-яких гарантій, монах був переконаний, що конче потрібно вислати гроші ще раз, і попросив зробити це о. Войнаровського, але вже не через банк, а через Червоний хрест¹⁵ або дипломатичним шляхом. Якщо о. Тит обере другий варіант, то йому буде необхідна допомога послів, які опікуються австрійськими підданими в Росії¹⁶.

У листі з Інсбрука від 31 липня 1916 р. К. Шептицький пише, що вчора отримав картку з Курська, датовану 3 травня. Тоді владики ще був здоровий. Інших звісток про митрополита на той час він не отримав¹⁷.

Заходи, спрямовані на визволення митрополита. Допомога К.Шептицького та о. Войнаровського владиці не обмежувалася переказом коштів. Останній вирішив вислати меморандум до нунція в справі звільнення митрополита з ув'язнення. Між ним і братом Климентієм 21 жовтня 1914 р. розпочалася листовна дискусія про потребу цього звернення та його зміст¹⁸. На думку монаха, тон листа до нунція повинен бути не як рівний до рівного, а швидше сповнений синівського довір'я, любові, трохи покірності й глибокої поваги, бо так прийнято в західній церкві – єпископи та інші особи таким чином звертаються до посла Ватикану, як до представника Святійшого Отця.

Взагалі К.Шептицький не бачив потреби, щоб священники, котрі під час війни перебували у Відні, зверталися до нунція. Тим паче, що, згідно з канонічним правом, більша частина їх повинна була залишатися на своїх парохіях, а не тікати. Але якщо вже подавати якийсь меморандум, то, на думку монаха, по-латині, глибоко обдуманий і старанно опрацьований¹⁹.

29 жовтня 1914 р. брат Климентій просить о. Тита вислати йому копію згаданого документа, бо він теж мав намір писати нунцієві, і хотів би, щоб обидва листи були погоджені між собою²⁰. Вже через тиждень К. Шептицький висилає критичний аналіз проекту меморандуму о. Войнаровського. Він вважає, що цей документ духовенства чи принаймні більшої його частини до нунція повинен бути глибше обдуманим, більш опрацьованим та тематичним. До того ж меморандум не є актуальний, бо не кінчається нічим конкретним. Брат Климентій також вважав, що не можна поєднувати меморандуми до нунція і до уряду в один документ. Адже представника папи було б добре заповнити про незламну вірність Риму та католицькій церкві, пригадати про знищення уніатів у XIX ст. в Росії, зазначити, що те ж саме й сьогодні загрожує українській греко-католицькій церкві, та попросити допомоги. Але запевняти уряд про вірність католицькій церкві для священства принизливо; про це можна написати хіба що принагідно. Нунція ж, навпаки, мало обходить лояльність до Австрії, хоча про неї теж можна згадати, але не підкреслювати цього спеціально (далі, можливо, пропущено)²¹.

У листі з Інсбрука від 5 грудня 1914 р. К.Шептицький пише, що добре, що о. Войнаровський подав до Риму меморандум²². Але, очевидно, о. Тит все-таки не відмовився від ідеї переїзду митрополита до нейтральної держави, бо в листі від 7 травня 1916 р. о. Климентій знову її торкається. Але тепер він уже не є таким категоричним. Пише, що не може дати доброї ради стосовно цього питання. Якщо буде війна з американцями, то українським митрополитам не буде жодного шансу переїхати до нейтральної держави. Тому К.Шептицький вважав, що треба спочатку довідатись, які є конкретні умови, а тоді приймати рішення. Якщо ж о. Войнаровський уже знає відповідь на це запитання, то о. Климентій пропонує йому зустрітись, щоб спільно прийняти рішення. Адже через листування це зробити важко²³.

Т.Войнаровський, намагаючись визволити митрополита з ув'язнення, використовував різні методи. Зокрема він вів переговори з князем Максом (прізвища аристократа не вказано). Деталі їх, як і меморандуми, о. Войнаровський обговорював із К.Шептицьким. Ми в своєму розпорядженні маємо лише відповідь монаха о. Титу. Листа о. Войнаровського до брата Климентія на цю тему поки що не вдалося знайти. Тому всього змісту переговорів відтворити не можемо. Але простежується така позиція о. Тита: намагаючись звільнити владика, він запевняє князя, що митрополит після виходу на свободу погодиться залишити Галичину. К. Шептицький вважає такий компроміс неможливим та радить відмовитися від нього. Монах стверджує, що владика на це ніколи не погодиться, тому що, окрім моральних, його зобов'язує правило, згідно з яким єпископам не можна на необмежений час залишати своє стадо без дозволу Риму²⁴.

А вже 12 грудня 1914 р. брат Климентій написав до о. Войнаровського, що напередодні отримав лист з Угорщини від о. Андрея – студита зі Сквилово. Останній повідомляє, що разом із ним є 13 ув'язнених братів-студитів. К. Шептицький, перебуваючи в Інсбруку, намагався їх звільнити через отців єзуїтів. Але він також радив о. Титу повідомити про це українських послів до Віденського парламенту. Крім того, брат Климентій просить повідомити йому, які документи дають таким в'язням. Він турбується про те, як дешевше перевезти їх до монастиря у Камениці. В разі, якщо о. Войнаровський схоче мати детальнішу інформацію від них, чернець подає їхню адресу²⁵.

Намагання покращити становище українців в Австро-Угорській імперії. Не оминув увагою К.Шептицький у своїх листах до о. Т. Войнаровського також проблеми українців у контексті світової політики і намагався своїми порадами вплинути на поведінку національних політичних діячів. Це свідчить про пріоритети молодого монаха. Для порівняння наведемо такий факт: у листі до брата Станіслава від 8 квітня 1914 р. він скаржиться на те, що навчання забирає в нього надто багато часу. Й якби не нагода свят, то навіть за наявності доброї волі існувала б небезпека, що він міг би прожити цілий рік, не написавши жодного листа до родичів. Очевидно ув'язнений митрополит був винятком²⁶. Але брат Климентій завжди знаходив час на вирішення церковних та національних проблем.

В уже згаданому вище листі від 21 жовтня 1914 р. К.Шептицький дає о. Войнаровському поради також щодо меморандуму до австрійського уряду²⁷. Він висловлює думку, що до представників державної влади немає рації подавати меморандум лише від священства, а швидше від усього загалу українців, що перебувають у Відні. Пишучи меморандум до уряду, варто не вдаватися до історії, а більше звертати увагу на те, що: в українців у Росії, а тепер і в Галичині відбирають: а) їхню національність; б) їхню віру; в) економічну основу існування їхньої культури (товариства, видавництва та інші інституції). Незважаючи на те, що зрозуміло, наскільки ворожою є для українців Росія, дехто в Австрії хоче відібрати честь у народу, зводячи на ціле суспільство наклепи щодо зради. Внаслідок цього ув'язнено багато українців, котрі є найлояльнішими австрійськими громадянами, яких ще до сьогоднішнього дня влада не випустила на волю.

Австрію зраджували лише москвофіли. Причиною того, що вони стали такими сильними, є російські рублі та агітація, до якої толерантно ставиться місцева галицька влада. Засада «поділяй і владарюй» виявилась ефективною у Галичині. Українці за кожної нагоди протестували проти русофілізму й перестерігали австрійський уряд перед такою небезпекою²⁸. Українське представництво в парламенті просить, щоби: а) невинно ув'язнених було випущено на свободу, бо це значною мірою погіршує відчуття різниці культур, опечалює ціле суспільство та компрометує владу, оскільки показує, що вона не знає справжніх обставин у Галичині; б) щоб уряд видав з огляду на неправильно сформовану неправдивою інформацією суспільну думку офіційну пояснюючу декларацію. В ній мало б ітися про те, що переважна більшість галицьких українців ніколи не зраджувала Австро-Угорщину, а навпаки, були до неї найлояльнішими, а зрадниками є тільки москвофіли.

Такий меморандум К.Шептицький вважає добрим і потрібним. Щодо того, аби єзуїти – французи або англійці – мали вплив на Росію, то може так буде колись у майбутньому. У Франції володіють масони, священство й єзуїти переслідуються, не мають жодного голосу в справах публічних власного краю, а тим більше у закордонних. В Англії уряд протестантський, а католики – це толерована меншість, отже, також мають мінімальний вплив на політичні справи²⁹.

Не менш турбувала брата Климентія необхідність роз'яснення проблеми русофілізму пересічним австрійцям. У листі від 18 жовтня 1914 р. він радив о. Титу зібрати коротку стислу інформацію про русофілів: хто вони такі та звідки взяли у Галичині. Ці дані монах запропонував за посередництвом віденського духовенства висвітлити в австрійській католицькій пресі. На думку К.Шептицького, суть справи треба пояснити

коротко: «русини-українці й русофіли – це вогонь і вода». Вищезгадана течія була штучно витворена галицькою крайовою владою, в якій переважали поляки. Що стосується русофільських священників, то хоча частина їх і симпатизувала схизмі, але ззовні вони вели себе, як католики, тому майже ніколи не давали церковній владі можливості викрити їх³⁰.

5 грудня 1914 р. брат Климентій знову звернувся до цієї теми. Він написав, що пояснювати, хто такі русофіли, особливо доречно в провінційних містах, бо того, що робиться у цьому напрямку в столиці, недостатньо³¹. Ототожнення всіх українців з русофілами та звинувачення їх у державній зраді засмучувало К.Шептицького, тим більше, що йому було відомо про випадки переслідувань конкретних людей із боку австрійської влади. Так, у листі від 5 грудня 1914 р. брат Климентій звертає увагу о. Т.Войнаровського, що і в Угорщині є інтерновані українці. Монах висловив здогад, що вони ув'язнені. Він просив о. Тита зібрати про них детальнішу інформацію, а у Відні це буде легше зробити, ніж в Інсбруку³².

В одному з листів за 1915 р. К.Шептицький написав, що треба звернути увагу австрійського військового командування, яке незабаром повернеться у Галичину, на розрізливий ставлення до нього українського населення краю. Як підтвердження цього, можна розповісти про випадок, що стався у с. Хлібові. Там священник Могильов хотів заспівати цареві «Многая літа», але всі люди негайно повиходили з церкви³³.

Пам'ятав чернець і про духовні та культурні потреби січових стрільців. Тому брат Климентій пише о. Т.Войнаровському, що буде щиро вдячний за примірники «Діла» для поранених³⁴. Також монах запитує, чи міг би о. Тит знайти бажаних відвідувати українських жовнів у австрійських шпиталях? Це була б для них велика радість. Далі К. Шептицький зауважує, що напевно більша частина українських солдатів хотіла б висповідатися й запричащатися у греко-католицьких священників, але очевидно, що на це треба мати дозвіл влади³⁵. Не забував брат Климентій також біженців і січових стрільців. Заради них монах був готовий навіть у дечому порушити чернечий устав. Так, у грудні 1914 р. К.Шептицький вислав о. Т.Войнаровському 100 корон, із яких 50 розпорядився дати на фонд біженців, а 50 – на теплий одяг для січових стрільців. Але при цьому попросив не уточнювати, від кого, бо йому – монахові – не можна самому розпоряджатися грішми; проте він це робить з огляду на «анормальні» обставини³⁶.

Проблеми галицьких українців, які під час війни опинилися за межами краю, брат Климентій також обговорював з іншими представниками української інтелігенції. Так, у листі до о. Тита від 9 квітня 1915 р. чернець повідомив, що отримав лист від графа М.Тишкевича. Останній пише, що збирає в Швейцарії гроші для біженців. Частину коштів він уже вислав на адресу Романчука, але не отримав жодної відповіді. Тому К.Шептицький просить о. Т.Войнаровського нагадати останньому, щоб той подякував графу за ті гроші та за всю його діяльність³⁷.

У листі від 24 січня 1915 р. К.Шептицький цікавився, чи між полоненими українцями з російської армії не можна було б вести якусь пропаганду? Бо така нагода, як тепер, не легко другий раз повториться, і треба її використовувати³⁸.

Спроби владнати проблеми Галицької греко-католицької митрополії. В листі від 5 грудня 1914 р. К.Шептицький повідомляє, що архієпископ Більчевський отримав дозвіл від російської влади на повернення римо-католицьких священників, які емігру-

вали з наступом окупаційних військ. Одночасно представники цієї царської влади заявили, що такого дозволу не отримає греко-католицьке духовенство, а на покинуті парохії будуть призначати російських священників³⁹.

В контексті цієї обставини брата Климентія хвилювала також небезпека так званої схизми, тобто переходу галичан у православ'я. Тому він намагався максимально усунути всі можливі передумови для цього. В листі від 9 квітня 1915 р. К.Шептицький пише, що чув, ніби австрійські війська, повертаючись у Галичину, отримали наказ якнайсуворіше обходитися з місцевим населенням. Брат Климентій зазначає, що не знає, чи ця звістка правдива, чи це реально⁴⁰. Але якщо правда, що жовніри знову вішають та розстрілюють людей і нищать їх добро, то повинен Кость Левицький, як представник народу, піти з делегацією до престолонаслідника та просити, щоб такий наказ змінили, а також застерегти його, що тут ідеться не лише про невинних українців, а й про справу Австрії та про орієнтацію політичну нашого населення, яке може через таке ставлення піти проти того напрямку, який до цього часу українська галицька інтелігенція провадила. Очевидно йдеться про толерантність до Австрійської імперії. Якщо такими діями військової сприятимуть виникненню прихильності українців до росіян, то може виникнути небезпека переходу деяких галичан у православ'я.

Проте треба зазначити так, щоб це не скидалося на якусь погрозу, тільки на лояльну і цілком щирю й відверту пересторогу. Конче потрібно, щоб у тій делегації був о. Філас, а ще краще – єпископ Хомишин, якщо останній ще не виїхав на Буковину. Наприкінці листа автор зізнається, що йому тяжко та сумно на серці, а життя наше – ріка, котра мусить якийсь час поплисти новим руслом, а якийсь час може й руслом підземним. З цієї фрази можна зробити висновок, що вже під час першої російської окупації Галичини К.Шептицький передбачив імовірність перебування греко-католицької церкви в підпіллі⁴¹.

Турбувався брат Климентій також іншими проблемами греко-католицької церкви. Для нього було дуже важливо мати точну інформацію про те, що робить царська влада у Галичині в церковній сфері. Ці факти відразу ж необхідно передавати нунцієві. Це набагато корисніше, ніж загальний меморандум; адже є люди, які хочуть і можуть його дезінформувати⁴².

У листі з Інсбрука від 5 грудня 1914 р. К.Шептицький пообіцяв особисто передавати звістки про становище греко-католицької церкви безпосередньо до Риму. Особливо монах просив повідомляти його про те, що діється в самій митрополії (*речення підкреслено*). Він задавав о. Т.Войнаровському багато конкретних запитань⁴³. З о. Титом він також у той період спілкувалися віч-на-віч для обговорення важливих для греко-католицької церкви справ⁴⁴.

Інколи монах звертався до о. Тита за допомогою в своїх приватних справах. Так, у листі від 22 травня 1916 р. брат Климентій запитував, чи Земельний банк ще є у Відні? Автор просив о. Т.Войнаровського при нагоді сказати службовцям, щоб прислали йому рахунки, бо з початку війни ще нічого не вислали⁴⁵. У цьому ж листі К.Шептицький просив довідатися, чи міністерство вже виплатило стипендію для богословів, що навчаються в Інсбруку? Вже закінчився другий семестр, а студенти ще не отримали стипендії за перший. Чи міністерство не виплатило грошей, чи може вони «застрягли» у Львові? Буде конче потрібно заплатити за трьох студентів із митрополічних фо-

ндів, виславши ці гроші на ім'я автора листа. Коли ж виявиться, що кошти вже надійшли з Відня, то брат Климентій пообіцяв повернути їх о. Т.Войнаровському⁴⁶.

Про теплоту стосунків о. Т.Войнаровського й брата К.Шептицького свідчить той факт, що в листі від 12 грудня 1914 р. останній дякує о. Титу за лист та фотографію, яку монах поставив на своєму столі⁴⁷. Про яку саме світліну йдеться, не вказано; можливо, це було зображення самого о. Т.Войнаровського. 24 січня 1915 р. брат Климентій скаржить, що на жаль не має навіть «порядної» фотографії митрополита. Портрет останнього роботи Труша він свого часу подарував своєму братові Александрові⁴⁸.

Але, незважаючи на дружбу з о. Т.Войнаровським, монах вважав за краще, аби той повернувся до Львова. Вже у листі від 18 жовтня 1914 р. К.Шептицький радить о. Титу, якщо це буде можливо, якнайшвидше поїхати туди, щоб керувати справами і поладити все, що лише вдасться. Бо невідомо, в якому стані владика залишив митрополію, чи він ще мав нагоду та час все впорядкувати? Не знати також, хто й як там після нього господарював? Тому брат Климентій просить сховати цінні речі та папери, якщо ще є що рятувати. Те саме стосується музею, зокрема реліквій святого Йосафата. Якщо російська армія відступить зі Львова, необхідно рятувати все, що лише вдасться на випадок другої інвазії. Потрібні також розпорядження у маєтках митрополита, щоб хоча б якусь ренту одержати⁴⁹. Проте о. Т.Войнаровський усе ж не поспішав повертатися до Галичини⁵⁰. Це свідчить про нього, як про людину, яка хоча ціле життя працювала для блага інших, але все ж не хотіла наражати своє життя на небезпеку заради матеріальних цінностей.

В листі з Інсбрука від 31 липня 1916 р. К. Шептицький пише, що деякі листи, отримані з Галичини, лише зміцнюють його переконання, що з усіх міркувань обов'язковою є присутність о. Т.Войнаровського у Львові. Часом, хоча й очевидно, що нічого зробити не можна, лише самою присутністю на місці, де людина поставлена, можна не одному злому запобігти, а не раз прийде і така мить, коли та присутність негайно стане такою необхідною, що особа потім ціле життя буде шкодувати, що її тоді там не було⁵¹.

Тут заради об'єктивності слід зауважити, що о. Т.Войнаровський і з Відня намагався керувати справами адміністрації митрополичих маєтків. Не маючи змоги обговорювати їх із владикою, він знову ж таки радився з братом Климентієм. Так, у листі від 7 травня 1916 р. монах згадував про переговори з фірмою Глезінгер⁵², яка купувала дерево в митрополичих лісах. При цьому автор листа процитував проект контракту, один із пунктів якого викликав у нього застереження, оскільки суть його не була чітко визначеною. К.Шептицький тактовно додає, що його заспокоює впевненість о. Т.Войнаровського в тому, що справа добре та остаточно поладжена. Проте він зробив спробу переконати о. Т. Войнаровського, що усунення небезпеки появи претензій із боку фірми, а отже, й судових процесів є більш пріоритетним завданням, ніж підвищення ціни на дерево. Адже процеси, які стосуються куплі-продажу лісів у разі, коли власник не може дотримати зобов'язань щодо кількості, або якості дерева, взагалі дуже небезпечні, бо важко навіть передбачити, який розмір відшкодувань може визначити суд. К. Шептицький чув не про один такий випадок. Тому автор листа рекомендував о. Т.Войнаровському уточнити, чи у договорі немає таких зобов'язань, яких би митрополія не могла колись виконати. Тому в обрахунках треба бути обережним

і песимістичним⁵³. Тут не можна не звернути уваги на узгодженість думок у цьому питанні К. Шептицького з митрополитом Андреєм, який також вважав за краще частково поступитися своїми правами, аби не доводити справу до суду⁵⁴.

Їхнє майбутнє також не є байдужим для ченця. Тому в листі від 4 листопада 1914 р. брат Климентій цікавиться, чи правда, що, згідно з маніфестом, який вийшов у Галичині, в тих людей, котрі не повернуться до 1 грудня, будуть конфісковані маєтки?⁵⁵ Загалом К. Шептицький намагався бути оптимістом самому та підбадьорювати о. Т. Войнарівського. Так, у листі від 26 травня (*дата дуже невиразна*) 1915 р. о. Климентій висловлює сподівання, що можливо не буде так зле, як зараз виглядає; лише потрібно розрахувати не на інших, а на самих себе⁵⁶.

Аналіз листів брата К.Шептицького до о. Т.Войнарівського дозволяє відтворити невідомі події з життя цих двох церковних діячів. Перебуваючи на еміграції під час Першої світової війни, вони турбувалися долею української греко-католицької церкви. Зокрема К.Шептицький і о. Т.Войнарівський морально та матеріально підтримували митрополита Андрея Шептицького, який перебував в ув'язненні, й здійснювали дипломатичні заходи для його звільнення. У міру своїх сил брат Климентій і о. Тит намагалися допомагати пораненим січовим стрільцям та біженцям зі Східної Галичини. Велику увагу ці дві духовні особи приділяли висвітленню проблеми русофільства, щоб не допустити спалаху ненависті австрійців до українців. Загалом питання, висвітлені в даній статті, можуть становити інтерес для дослідників історії Галичини періоду Першої світової війни.

¹ Шептицький Ян К. Отець Климентій Шептицький. – Л., 1996. – С.87–88.

² Шевченко О.В. Громадська діяльність Тита Войнарівського // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С.86–91.

³ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 16 зв.

⁴ Войнарівський Т. Низка споминів з мого життя // Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. – Нью-Йорк – Париж – Торонто, 1961. – С.63–64.

⁵ ЦДІАУЛ. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 11–12.

⁶ Там само. – Арк. 1–2.

⁷ Там само. – Арк. 3.

⁸ Там само. – Арк. 1 зв.

⁹ Там само. – Арк. 6.

¹⁰ Там само. – Арк. 15–15 зв.

¹¹ Там само. – Арк. 20 зв.

¹² Там само. – Арк. 26.

¹³ Там само. – Арк. 28.

¹⁴ В іншому листі теж йдеться про переказ тієї самої суми через той же банк, але лист датований 2 жовтня 1915 р. Можливо, тут о. Климентій помилився датою.

¹⁵ Там само. – Арк. 31 зв – 32.

¹⁶ Там само. – Арк. 32 зв.

¹⁷ Там само. – Арк. 38 зв.

- ¹⁸ Національний музей ім. А. Шептицького у Львові. Відділ рукописів. – Фонд Тита Войнаровського. – Рк. 3513. – Арк. 1.
- ¹⁹ ЦДІАУЛ. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 5.
- ²⁰ Національний музей ім. А. Шептицького у Львові. – Арк.2.
- ²¹ ЦДІАУЛ. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 9–10.
- ²² Там само. – Арк. 11.
- ²³ Там само. – Арк. 33–33 зв.
- ²⁴ Там само. – Арк. 3–4.
- ²⁵ Там само. – Арк. 13–14.
- ²⁶ *Шептицький Ян К.* Вказ. праця. – С.87.
- ²⁷ Ще раз звертаю увагу на те, що, можливо, йдеться про долучений до нього фрагмент якогось іншого листа.
- ²⁸ ЦДІАУЛ. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 5–6.
- ²⁹ Там само. – Арк. 7.
- ³⁰ Там само. – Арк. 1–2.
- ³¹ Там само. – Арк. 11–11 зв.
- ³² Там само. – Арк.12 зв.
- ³³ Там само. – Арк. 17–18.
- ³⁴ Там само. – Арк. 7.
- ³⁵ Там само. – Арк. 9–10.
- ³⁶ Там само. – Арк. 14–14 зв.
- ³⁷ Там само. – Арк. 24–25.
- ³⁸ Там само. – Арк. 18 зв.
- ³⁹ Там само. – Арк. 12.
- ⁴⁰ Там само.. – Арк. 24 зв.
- ⁴¹ Там само. – Арк.25–25 зв.
- ⁴² Там само. – Арк. 7.
- ⁴³ Там само. – Арк. 12–12 зв.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 30.
- ⁴⁵ Там само. – Арк.36зв.
- ⁴⁶ Там само. – Арк.35 зв. – 36.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 13.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 17.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 1–2.
- ⁵⁰ *Войнаровський Т.* Вказ. праця.– С. 64.
- ⁵¹ ЦДІАУЛ. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 37 – 3 зв.
- ⁵² Там само. – Арк. 33 зв.
- ⁵³ Там само. – Арк. 34–34 зв.
- ⁵⁴ *Шептицький А.* До моїх любих гуцулів // Пастирські послання. – Л., 2007. – Т. 1 – С.90.
- ⁵⁵ Національний музей ім. А. Шептицького у Львові. – Рк. 3512. – Арк. 2 зв.
- ⁵⁶ ЦДІАУЛ. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 29.

РОЗДІЛ VIII ЖИТТЄПИСИ

УДК 93/94. 091

В.М. Гамалія
(м. Київ)

АРТУР АРТУРОВИЧ ЯЧЕВСЬКИЙ – ВІДОМИЙ БОТАНИК, МІКОЛОГ ТА ФІТОПАТОЛОГ (1863–1932)

Розглядається життєвий шлях і наукова діяльність видатного вченого-ботаніка, міколога А.А.Ячевського, творця першої в Російській імперії державної установи з фітопатології – Бюро з прикладної ботаніки. Показано, як за його ініціативою у 1901 р. було організовано лабораторію, що отримала назву Центральної фітопатологічної станції, першим завідувачем якої з самого початку її заснування і до кінця 1905 р. був А.А.Ячевський. В лабораторії провадились дослідження грибкових хвороб рослин, а також пошук нових практичних засобів боротьби з ними. З 1913 р. було започатковано новий напрямок досліджень – вивчення бактеріальних хвороб рослин. Станція дійсно стала центральною установою країни з питань мікології та фітопатології, школою для багатьох спеціалістів у цих галузях. Вивчення бактеріозів рослин, розпочаті в організованому ним відділі фітопатології, продовжив на теренах України І.Л.Сербінов.

The life and scientific activity of outstanding scientist-botanist, mycologist A.A.Yachevski, the creator of the first in Russian Empire state phytopathology institution – Bureau on applied botany are investigated. It is shown that due to his initiative the laboratory named as Central phytopathology station was organised. A.A.Yachevski was the first director of this laboratory starting from its foundation up to 1905. Investigations of fungous diseases of plants and search for new practical control methods were realized in laboratory. The new research direction – investigation of bacterial diseases of plants was undertaken in 1913. The station really became the central country's institution on mycology and phytopathology problems, the school for many specialists in these fields. The investigations of plant bacteriosis started in department organized by Yachevski were continued in Ukraine by I.L.Serbinov.

В кінці XIX – на початку XX століття у великих містах Росії та України, переважно при університетах, склалися центри мікологічних досліджень. Проте один з найбільших таких центрів – флористико-систематичного напрямку, очолюваний А.А.Ячевським і розташований у Петербурзі – не був пов'язаний з університетом¹.

Артур Артурович Ячевський народився 23 січня 1863 р. в селі Рильково Смоленської губернії. Вищу освіту одержав у Швейцарії, де закінчив Лозанський та Бернський університети. Будучи ще 26-річним студентом, він виявив велику зацікавленість до ботаніки, особливо до того розділу, що вивчає нижчі рослини, зокрема гриби. З 1889 р. він почав вивчати мікофлору різних рослин Швейцарії, Італії, Південної

Франції та Алжиру і за матеріалами досліджень опублікував декілька цікавих праць, описав новий вид гриба. За монографію, присвячену піреноміцетам Швейцарії, Швейцарське товариство дослідників природи присудило йому премію, а за працю «Нариси мікології», видану французькою мовою, він одержав срібну медаль на конкурсі в Мальгаузені.

Повернувшись на батьківщину у 1894 р., А.А.Ячевський продовжує дослідження в галузі мікології, вивчаючи мікофлору Росії. За опублікування списків грибів Московської та Смоленської губерній йому було присуджено премію Фішера фон Вальдгейма (заснована у пам'ять Г.І.Фішера фон Вальдгейма, професора Московського університету)².

Досліджуючи мікофлору російських губерній, вчений звернув увагу на те, якої значної шкоди завдають грибні паразити сільському господарству: «В Гжатском уезде Смоленской губернии в 1892 году 25% урожая овса потеряно вследствие развития ржавчины. А убыток от поражения картофеля грибом выразился в 70%; в той же местности головня овса истребила в 1894 году до 65% урожая. Парша груш истребляет ежегодно в юго-западных губерниях 30-50% урожая, а плодовая гниль яблок и груш настолько распространена в северных и центральных губерниях, что от неё гибнет более 50% сбора»³.

З іменем А.А.Ячевського пов'язано виникнення у 1894 р. першої в Росії державної установи з фітопатології – Бюро з прикладної ботаніки, створеного при Вченому комітеті міністерства землеробства. Членами-кореспондентами цього Бюро, крім самого А.А.Ячевського, були такі відомі спеціалісти з мікології та фітопатології, як М.С.Воронін та В.К.Варліх. До завдань Бюро входило: а) визначення паразитних грибів та винайдення методів їх знищення; б) дослідження причин хвороб культурних рослин та розробка методів боротьби з ними. Через відсутність лабораторії і штатів діяльність Бюро обмежувалась відповідями на запити відносно хвороб рослин, що надходили з різних регіонів Росії. Відповіді склалися майже виключно за літературними відомостями членами Бюро, кореспондентами Вченого комітету або професорами Петербурзького університету.

За названих умов якусь певну систему, загальний план боротьби з хворобами рослин скласти було неможливо. Кількість запитів з проханнями про допомогу постійно зростала, постала нагальна потреба вивчати захворювання рослин на місцях. Департамент землеробства визнав за необхідне посилати в різні регіони країни осіб з спеціальною підготовкою для з'ясування поширеності хвороб рослин. У відрядженнях побували М.В.Сорокін (Кавказ), В.К.Варліх (Крим), К.Н.Декенбах (Бесарабія), М.М.Спешнев (Закавказзя, Туркестан), А.А.Ячевський (Донська Область, Кавказ, Крим, Бесарабія, Поволжя, центральні та північні губернії Росії). Було зібрано багатий матеріал, який доводив, що хвороби рослин відіграють дуже значну роль у сільському господарстві, і тому з ними неодмінно треба рахуватись.

Проте для подальшого розгортання досліджень тимчасові, епізодичні заходи виявилися недостатніми. У 1900 р. при Департаменті землеробства було введено посаду старшого спеціаліста з грибних хвороб, але знов без усякої бази для досліджень. Призначений на цю посаду А.А.Ячевський подав до Міністерства землеробства доповідну записку про необхідність організації спеціальної лабораторії з дослідження хвороб

рослин і надання невідкладної допомоги населенню у боротьбі з захворюваннями сільськогосподарських культур.

Через нестачу у розпорядженні Бюро прикладної ботаніки необхідних коштів та приміщення було вирішено обладнати лабораторію при Петербурзькому ботанічному саду, який перебував у віданні Міністерства сільського господарства. У 1901 р. була організована лабораторія, що отримала назву Центральної фітопатологічної станції, першим завідувачем якої з самого початку її заснування і до кінця 1905 р. був А.А.Ячевський. Впродовж перших років існування станція займала невеличку кімнату, виділену їй з фізіологічної лабораторії саду, і тільки у 1905 р. їй було надано три кімнати. Персонал складався із завідувача, який лише згодом отримав одного помічника⁴. Проте ця скромна установа відіграла помітну роль у подальшому розвитку фітопатології. Як зазначив пізніше один з її співробітників О.С.Бондарцев, «Центральная Фитопатологическая Станция Главного Ботанического Сада, ныне отдел Фитопатологии... является старейшим учреждением в Союзе, изучающим названную отрасль ботаники»⁵.

Завдання перед станцією були поставлені досить серйозні: 1) безкоштовне визначення хвороб рослин і відповіді на запити; 2) призначення засобів боротьби з названими хворобами; 3) самостійний пошук нових засобів боротьби з хворобами рослин і випробування вже існуючих; 4) експериментальне вивчення захворювань рослин шляхом постановки відповідних дослідів; 5) ознайомлення публіки з хворобами рослин шляхом організації при станції патологічного музею, видання брошур з прикладної мікології і періодичного видання; 6) друкування наукових праць з галузі фітопатології.

В перші роки роботи станції (згодом – відділу фітопатології) її діяльність стосувалася переважно популяризації відомостей з фітопатології, відповідей на запити читачів, створення мережі кореспондентів з різних регіонів. Досить часто добровільними кореспондентами виступали селяни, яких безпосередньо стосувалися наслідки хвороб культурних рослин. Для поширення відомостей про хвороби та пошкодження рослин у 1902 р. було розпочато видання періодичного щомісячника «Листок для борьбы с болезнями и повреждениями культурных и дикорастущих полезных растений», на який відразу підписалося близько тисячі осіб, і тому на його видання цілком вистачало підписної сплати. Коли в кінці 1905 р. А.А.Ячевський відмовився від завідування станцією, на його місце був призначений А.А.Сленкін, який продовжував видання «Листка», перейменувавши його у журнал «Болезни растений».

У 1903 р. з'явилася можливість випуску першого тому «Ежегодников сведений о болезнях и повреждениях растений», для чого Департамент землеробства виділив 300 карбованців. Щорічники представляли собою зведення відомостей про поширення хвороб упродовж певного року та про дослідження в галузі фітопатології в Росії і за кордоном. Видання мало слугувати настільною книгою для агрономів та сільських господарів, тому мало популярну форму і супроводжувалося малюнками з зображенням виключно макроскопічних ознак хвороб. Щорічник за 1903 р. вийшов у 1904 р., другий – за 1904 р. – трохи запізнився, а надалі за рядом обставин це видання на деякий час припинилося.

Незважаючи на складні умови, завідувач станцією А.А.Ячевський розпочав дослідження маловідомих, але досить шкідливих грибних паразитів (зокрема *Fusarium lini*, *Neocosmospora vasinfecta*, *Fusarium limonii*), а також з'ясування придатності деяких

засобів проти них (формаліну, лугових розчинів, тощо). Ним же була видана серія популярних брошур (сажка хлібних злаків, іржа соняшника, грибні хвороби кукурудзи і т. ін.), монографічні дослідження («Грибные болезни картофеля», СПб., 1902; «Болезни и повреждения хлопчатника», СПб., 1903) і виготовлено гербарій грибних хвороб культурних та дикоростучих корисних рослин у 7 випусках (СПб., 1900-1906).

За поданням А.А.Ячевського у 1907 р. при Вченому комітеті Головного управління землеустрою та землеробства було створено Бюро з мікології та фітопатології (виділене з Бюро з прикладної ботаніки), завданням якого стало налагодження зв'язків з провінцією, збирання відомостей щодо хвороб рослин з усіх регіонів Росії, видання наукової та науково-популярної літератури з означеного питання. Складалося новостворене Бюро з трьох відділів:

I. Довідковий відділ.

1. Визначення паразитних та сапрофітних грибків, надісланих державними та громадськими установами, а також приватними особами.
2. Визначення хвороб рослин, а також засобів боротьби з ними та їх запобігання.
3. Надання всіляких довідок з мікології та фітопатології.

II. Науковий відділ.

4. Вивчення мікологічної флори Російської імперії.
5. Дослідження хвороб рослин взагалі та культурних зокрема.
6. Проведення дослідів для з'ясування історії розвитку паразитних грибків.
7. Пошук нових практичних засобів боротьби з хворобами рослин.
8. Видання наукових праць Бюро в галузі мікології та фітопатології.
9. Ознайомлення широких верств населення з хворобами рослин та засобами боротьби з ними шляхом організації публічних лекцій, періодичних курсів, видання популярних брошур та спеціальних листків.

10. Збирання мікологічного гербарію та колекцій зразків хвороб і пошкоджень рослин.

11. Складання щорічного звіту про діяльність Бюро.

III. Акліматизаційний відділ.

12. Збирання відомостей щодо рекомендованих за кордоном сортів рослин, стійких проти хвороб.

13. Сприяння введенню хворобостійких сортів та різновидів рослин і надання порад щодо їх отримання та розведення.

З 1907 р. відновилося періодичне видання щорічників, хоча через несвоєчасне надходження відомостей з місць воно іноді відбувалося з запізненням. Було також замислене нове видання – «Материалы по микологии и фитопатологии России», яке мало виходити випусками в міру накопичення матеріалу і вміщувати оригінальні статті з систематики, морфології та фізіології грибів і бактерій, звіти про екскурсії та відрядження з мікології і фітопатології, реферати російських та іноземних праць, тощо. У першому випуску А.А.Ячевський так пояснив причини, що спонукали його до створення такого видання: «За последние годы микологическая и фитопатологическая литература сильно разрослась благодаря увеличившемуся количеству лиц, работающих по этим специальностям, причём не только в столице, но и в провинции, где во многих местах уже создались лаборатории. Но вместе с тем обнаружился весьма значитель-

ний недостаток – это отсутствие такого периодического специального издания, в котором могли бы печататься труды означенных специалистов. В этих целях Бюро по Микологии и Фитопатологии Главного Управления Землеустройства и Земледелия предполагает приступить к изданию особого периодического органа..., отвечающего по своему типу *Mycologisches Centralblatt*»⁶.

Впродовж десяти років з моменту заснування Бюро з мікології та фітопатології вишло також 13 брошур, присвячених науковому пошуку його членів, 9 з яких були написані А.А.Ячевським (Милдью и оидиум виноградной лозы, 1909; Мучнистая роса дуба, 1910; Значение селекции в борьбе с болезнями растений, 1911 та ін.). Йому ж належали 10 з 15 виданих за цей час популярних брошур та 7 з 9 плакатів з малюнками. Багато відповідей на запити читачів було наруковано ним у журналах «Плодоводство», «Село», «Хутор», «Вестник садоводства, плодоводства и огородничества», «Наше хозяйство», «Вестник виноделия», «Вестник Российского общества садоводства» та ін.

Відділ фітопатології А.А.Ячевського незабаром став центральною установою країни з питань мікології та фітопатології, школою для багатьох спеціалістів у цих галузях. «Не буде перебільшенням сказати, – писав український вчений-міколог С.Ф.Морочковський у середині ХХ століття, – що більша частина сучасних мікологів України, як і всього Радянського Союзу, є учнями Артура Артуровича або учнями його учнів»⁷.

З 1913 р. у цьому відділі було започатковано новий напрямок досліджень – вивчення бактеріальних хвороб рослин. Почався збір матеріалів та їх обробка в лабораторії, і впродовж 1913–1916 рр. було виявлено широке розповсюдження бактеріального раку на плодівих деревах та винограді від Прибалтики до берегів Чорного моря, в Криму і на Кавказі. Бактеріози вражали також різні сорти цукрового буряку, плоди томатів, картоплю, сорго. Роботи з вивчення бактеріальних хвороб рослин очолив І.Л.Сербінов у спеціально створеному підвідділі бактеріозів – першій установі в Росії, де розпочалися систематичні дослідження в цьому напрямку⁸.

Після від'їзду І.Л.Сербінова у 1916 р. до Одеси дослідженням бактеріальних хвороб картоплі у підвідділі бактеріозів впродовж 1919–1921 рр. займалася К.Ф.Штробіндер, через смерть якої її роботи залишилися незавершеними. А з 1923 р. систематичні дослідження з вивчення бактеріозів рослин розпочав Г.К.Бургвиц, який займався хворобами огірків, гарбузів, цукрового буряку, тютюну, винограду та деяких південних культур, зокрема орхидей⁹.

У Відділі А.А.Ячевського розпочинали свою наукову діяльність й інші дослідники, що потім стали відомими фахівцями. Його помічником та за сумісництвом бібліотекарем тут у 1917 р. працював старший спеціаліст Г.М.Дорогін. З 1912 р. гербарієм завідував молодший спеціаліст М.А.Наумов. З 1 січня 1914 р. консерватором працював М.М.Вороніхін, який з 2 липня 1915 р. перейшов на аналогічну посаду у Тифліському ботанічному саду. У Відділі його замінив Л.Гарбовський, який теж недовго залишався у Петербурзі. З ініціативи А.А.Ячевського з 1-го січня 1913 р. у маєтку «Салгирка» поблизу Симферополя було відкрито Салгирську дослідну станцію, а з 1-го травня при ній почав працювати мікологічний кабінет. У 1913–1914 рр. було зібрано близько 400 видів грибів та досліджено хвороби плодівих дерев, переважно яблунь. Так звана плямистість їх часто була викликана грибами, але спровокована фізіологічними

причинами¹⁰. Коли завідувач мікологічним кабінетом І.Є.Барбарин помер у 1916 р., Л.Гарбовський був призначений на його місце.

Чимало часу приділяв А.А.Ячевський педагогічній діяльності. З 1909 р. він читав лекції у вищих навчальних закладах Петербургу – на кафедрі мікології і фітопатології Стебутовського сільськогосподарського інституту, у Лісовому петербурзькому інституті, у Кам'яноострівському сільськогосподарському інституті. Після революції він брав активну участь в організації Інституту прикладної зоології та фітопатології, де потім займав посаду декана фітопатологічного відділу.

Бурхлива організаційна та педагогічна діяльність А.А.Ячевського не заважала його плідній науковій роботі. За життя ним було видано більше 500 наукових праць, серед яких чимало фундаментальних монографій, обсяг деяких із них доходить до 1000 сторінок. Серед його мікологічних праць можна назвати двотомний визначник грибів (1913, 1917), який довгий час залишався єдиним російськомовним виданням цього напрямку. Згодом були надруковані його так звані кишенькові визначники «Определитель голосумчатых грибов» (1926) та «Определитель мучнисторосяных грибов» (1927), які стали настільними книгами фітопатологів. У 1933 р. вийшов унікальний підручник А.А.Ячевського «Основы микологии», де вміщено детальну історію розвитку цієї науки¹¹.

Особливу увагу вчений приділяв боротьбі з хворобами сільськогосподарських рослин, зазначаючи: «Если разобраться в этих явлениях, то надо прийти к выводу, что в среднем одна треть урожая, т.е. около 30%, ускользает из наших рук ежегодно, не считая тех вспышек, когда потери становятся гораздо значительнее... Пользуясь уже имеющимся опытом и нащупывая новые пути, при наших огромных пространствах и неисчислимых культурах, разнообразнейших условиях климата, фитопатология может достигнуть такого размаха и таких успехов, о которых трудно составить себе представление, но о которых хотелось бы мечтать»¹².

Проблеми фітопатології висвітлюються у переважній більшості його праць, серед яких є роботи з грибних та бактеріальних хвороб винограду (1899), цитрусових (1904), злаків (1909, 1925), конюшини (1911), тютюну (1914, 1928), бавовнику (1929, 1931) та ін. Значний інтерес складає монографія А.А.Ячевського, присвячена бактеріозам рослин, в якій він узагальнив усю світову літературу з цього питання і констатував: «Несмотря на всё возрастающее значение бактериозов в фитопатологии, в общих руководствах о болезнях растений вопросам бактериозов уделяется очень мало внимания и отводится всего несколько страниц»¹³. Автор віддає належне працям українських вчених: дослідженням бактеріозів цукрового буряку, проведеним Й.Тржебінським, флористичним роботам з бактеріозів рослин харківського регіону, виконаним А.О.Потебнею. Проте найвищої оцінки в цій галузі, на його думку, заслуговують роботи І.Л.Сербінова.

«Справочник фитопатологических наблюдений» (1930) – остання велика робота А.А.Ячевського, яка вийшла за його життя. На думку В.Й.Білай її можна розглядати як заповіт наступним поколінням з питань організації боротьби з хворобами сільськогосподарських рослин. Окрім загальних положень щодо класифікації хвороб рослин в ній наведено список 136 видів культурних рослин, що підлягали різним захворюванням, та 3851 назва рослинних паразитів, що їх вражали.

Прекрасно володіючи багатьма мовами, А.А.Ячевський брав участь у Міжнародних конгресах, де робив доповіді на мові країни-організатора форуму. Він був редактором понад 10 російських та зарубіжних журналів, зокрема «Вестника садоводства» (з 1908 р.), швейцарського журналу «La narciss» (з 1908 р.) та ін.

А.А.Ячевський був консультантом багатьох науково-дослідних та виробничих установ: Наркомзему РСФСР, Зовнішторгу, Льоносоюзу, Садвинтресту, Картоплесоюзу, Зернотресту, тваринницьких трестів, медичних установ (з грибних хвороб людини), публічної бібліотеки (з грибних пошкоджень книжок), Ленінградського союзу споживчих товарів (з питань збереження овочів і фруктів) та ін.

Відомий вчений, А.А.Ячевський брав участь в роботі багатьох російських та понад десяти зарубіжних наукових товариств. З 1905 р. він був віце-президентом Російського товариства садоводів. Організувавши секцію мікології та фітопатології Російського ботанічного товариства, він очолював її впродовж 12 років – до кінця свого життя. У 1923 р. за поданням видатних вчених-біологів – академіків І.П.Бородіна, В.Л.Комарова та В.Л.Омелянського – А.А.Ячевський був обраний членом-кореспондентом Академії наук СРСР.

Дослідження мікробних захворювань рослин, започатковані А.А.Ячевським, поширилися далеко за межі Санкт-Петербургу. Зокрема, вивчення бактеріозів рослин, розпочаті в організованому ним відділі фітопатології, продовжив на теренах України І.Л.Сербінов. У 1916 р. Сербінов переїхав до Одеси, де працював на Одеській виноробній станції ім. В.Є.Таїрова та у Новоросійському університеті. Коли ж у 1918 р. відкрився Одеський вищий сільськогосподарський інститут, він посів там посаду професора загальної мікробіології та фітопатології.

Одеський період життя І.Л.Сербінова відзначився його активністю не тільки у сфері викладання, а й у дослідницькій роботі. Його наукова спадщина має дуже різносторонній характер: він працював в галузі мікології, мікробіології, фітопатології, вивчав хвороби комах та риб. Тільки з питань фітопатології ним було написано більше 100 робіт і вдвічі більше нарисів і рефератів. Але найбільший прорив в науці складають його піонерські роботи з бактеріальних хвороб рослин. Ним розроблена методика вивчення бактеріозів рослин; описані і вивчені збудники захворювань городніх рослин, плодівих дерев та винограду; відкриті нові види бактерій, що паразитують на рослинах. Сформульоване І.Л.Сербіновим вчення про змішану інфекцію є цінним внеском у теоретичний та практичний арсенал мікробіології¹⁴.

Помер А.А.Ячевський 12 лютого 1932 р. Його наукова, науково-організаційна, популяризаційна діяльність відіграла велику роль у становленні і розвитку мікології, фітопатології, справі захисту рослин в Росії та Україні.

¹ Щербакова А.А., Базилевская Н.А., Калмыков К.Ф. История ботаники в России (1861–1917). – Новосибирск: Наука, 1983. – 365 с.

² Мацулевич Б.П. Артур Артурович Ячевський (До 30-річчя з дня смерті) // Мікробіологічний журнал. – 1962. – Т. 24. – Вип. 4. – С.68–69.

- ³ Ячевский А.А. Очерк состояния и развития фитопатологии в России. – СПб., 1911. – 18 с. – С.2.
- ⁴ Ячевский А.А. Обзор деятельности Бюро по микологии и фитопатологии за 10 лет его существования. – СПб., 1917. – 31 с.
- ⁵ Бондарцев А.С. 25-летняя деятельность Отдела Фитопатологии Главного Ботанического Сада с 1901 по 1926 гг. // Болезни растений. – 1927. – №1. – С.1.
- ⁶ Ячевский А.А. От редакции // Материалы по микологии и фитопатологии России. – Пгр., 1915. – Вып. 1. – С.3.
- ⁷ Морочковський С.Ф. Історія розвитку мікологічних досліджень на Україні // Ботанічний журнал АН УРСР. – 1954. – Т. 9. – № 2. – С.44.
- ⁸ Гамалія В.М. Роль Відділу фітопатології Петербурзького головного ботанічного саду у започаткуванні досліджень з бактеріозів рослин в Росії та Україні // Вісник СНУ ім. В.І. Даля. – Луганськ, 2007. – Ч. II. – № 2 (108). – С.203–208.
- ⁹ Бурговиц Г.К. Бактериозы растений и работа Отдела Фитопатологии Главного Ботанического Сада по изучению их в СССР // Болезни растений. – 1927. – № 1. – С.31–33.
- ¹⁰ Мокржецкий С.А. Салгирская помологическая станция. Краткий очерк её деятельности за 1913-1915 организационные годы. – Симферополь, 1916. – 40 с.
- ¹¹ Ячевский А.А. Основы микологии. – М.-Л.: Госуд. изд-во колх. и совх. л-ры, 1933. – 1037 с.
- ¹² Билай В.И. Победители невидимых. Из истории микробиологии. – М.: Госуд. уч.-пед. изд-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1959. – 151 с. – С.149.
- ¹³ Ячевский А.А. Бактериозы растений. – М.-Л.: Госуд. изд-во колх. и совх. л-ры, 1935. – 713 с. – С.11.
- ¹⁴ Гамалія В.М. Діяльність основоположника науки про бактеріози рослин в Україні І.Л.Сербінова (1872–1925) // Наука та наукознавство. – 2009. – № 1 (63). – С.179–188.

РОЗДІЛ ІХ ГЕНДЕРНІ СТУДІЇ

УДК 267-055.2-052 «18/19»

*О.О. Драч
(м. Черкаси)*

СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ СЛУХАЧОК ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Стаття присвячена актуальній проблемі переосмислення витоків і суспільної практики вищої жіночої освіти в Російській імперії, частиною якої були і дев'ять українських губерній.

Стаття посвячена актуальній проблемі переосмислення истоков и общественной практики высшего женского образования в Российской империи, в состав которой входило и девять украинских губерний.

Article is devoted to the urgent problem of rethinking the origins and social practices of higher education for women in Russia Empire, which was made and nine Ukrainian provinces.

Надзвичайно стрімке зростання ролі жінки в соціумі, урізноманітнення сфер її діяльності, можливостей реалізації та зростання відповідальності, що покладається на неї суспільством, спонукає до вивчення історичних традицій і практики розв'язання дамських проблем у минулому. Реформування всіх сфер суспільного життя в сучасній Українській державі потребує не лише запозичення найкращої світової практики, а й уважного вивчення національних досягнень, звернення до визначних надбань власного минулого досвіду, критично переосмислюючи його та акумулюючи до безцінної скарбниці народної мудрості й пам'яті. Актуальним у цьому контексті стає переосмислення витоків і суспільної практики вищої жіночої освіти в Російській імперії, частиною якої були і дев'ять українських губерній.

Тема історії жінок та їх освіти ретельно почала актуалізуватися на пострадянському просторі на початку 1990-х рр. Серед новинок визначаються монографії зарубіжних учених – американського Р.Стайса, що визнана класикою теми жіночого руху, й німецької дослідниці Б.Пієтров-Еннкер, котра доповнює цікавими методологічними підходами галерею російських «емансипе»¹. Втім, найактивніше проблеми жіночої освіти імперської доби розробляються сучасними російськими науковцями, що підтверджує низка їх ґрунтовних і цікавих праць². Серед них слід виділити ґрунтовну монографію двох московських дослідниць В.Пономарьової та Л.Хорошилової, які вивчення жіночої освіти й виховання пов'язали з аналізом змін жіночого типу у російському соціумі³. В Україні так само спостерігається зростання інтересу до питань історії жінок, їх освіти й виховання, що засвідчує низка публікацій у провідних часописах⁴. Побачило світ і ґрунтовне дослідження «Українки в історії»⁵. Вчені розширюють на-

прямки наукового пошуку, активно вивчають роль громадськості у культурно-просвітницькому русі, втім переважно на регіональному рівні. Отже, незважаючи на наявність літератури з проблеми, на даний час в Україні відсутні ґрунтовні дослідження із питань вищої жіночої освіти в Російській імперії, складовою котрої була Наддніпрянщина.

Метою даної статті є вивчення соціальних характеристик, самовідчуття, життєвих проблем та перспектив дівочої молоді, котра навчалася на вищих жіночих курсах (далі ВЖК) у Російській імперії, частиною якої були й дев'ять українських губерній, у другій половині XIX – на початку XX ст.

Довготермінова модернізаційна стратегія, започаткована Великими реформами, що ґрунтувалася в Російській імперії на звільненні селян і підвищенні освіти населення, була орієнтована на досягнення рівня провідних європейських держав. Найпершими заходами стали відміна монополії держави в освітній сфері та організація жіночої всестанової середньої школи. Без сумніву, наявність розгалуженої доступної мережі середніх навчальних закладів у Російській імперії стала одним із серйозних чинників прагнень дівчат до знань. Хто вона, молода дівчина, котра понад усе прагнула отримати освіту на ВЖК, що діяли з 1870-х рр. у Москві, Казані, Києві й Санкт-Петербурзі, а з початку XX ст. в усіх університетських містах?

Першою характеристикою, яку фіксували дівчата у заявах про вступ на курси, це – власне соціальне походження, тобто становище батька в суспільстві. Якщо взяти найбільш вивчені та авторитетні у науковому аспекті Санкт-Петербурзькі ВЖК, то протягом 25-річчя діяльності склад їхніх курсисток істотно не змінювався: до 60% становили доньки дворян, чиновників або осіб вільних професій⁶. Більш докладно репрезентує соціально-професійний поділ родин курсисток анкетування 1909 р., за даними якого доньки представників вільних професій становили 24,4%, чиновників діючих чи у відставці – 23,4%, власників різних форм власності – 29,7%, духовенства – 5,6%, найманих службовців – 7%, народних мас не досягали й 5%⁷. Як видно, давати вищу освіту дівчатам на початку XX ст. вважали за потрібне родини, добробут яких безпосередньо ґрунтувався на ступені освіченості глави сім'ї, найперше посадовців, інтелігенції, доньки котрих формували склад більш як половини столичних курсисток. Не залишалися осторонь і підприємливі власники капіталів: дівоча юнь з цих родин становила майже третину петербурзьких курсисток. Столичні курси як єдині, що не призупинили діяльності з 1889 р., традиційно приваблювали найенергійніших дівчат з усієї імперії – провінціалки на них завжди становили домінуючий елемент – до 70%. Більшість курсисток (близько 96%) – це дівчата православного сповідання, чого влада досягла запровадивши обмежувальні санкції в столицях щодо єврейок – до 3% контингенту останніх⁸.

Дівчина, бажаючи отримати вищу освіту, що у повсякденні означало стати слухачкою курсів, повинна була мати свідоцтво про закінчення середньої школи. Вже перші роки роботи новостворених ВЖК (1876–1878 рр.) продемонстрували, що саме випускниці жіночих гімназій формували основний контингент курсисток: 63,8% – серед студенток Казанських курсів, 75% – Санкт-Петербурзьких та 77,5% – Київських⁹. За спогадами слухачки першої когорти, багато першокурсниць після відкриття омріяних ВЖК не являли собою нічого в сенсі реальних змістовних знань, оскільки жіночі середні школи навчання випускниць не узгоджували з рівнем відповідних вимог вищих

закладів, а тому багато курсисток не мали необхідної підготовки¹⁰. На цей факт вказувалося зокрема на засіданні педагогічної ради Київських ВЖК 11 жовтня 1879 р.: «Слухачки при вступі на курси неоднаково підготовлені, гімназійний курс математики і фізики недостатній, майже весь перший рік використовується на підготовчі заняття, а тому протягом двох років складно подати матеріал вище гімназійного курсу»¹¹. Ця ситуація спонукала не тільки до подовження терміну навчання на ВЖК із двох до чотирьох років, а й за наполяганням громадськості до розширення та вдосконалення відповідних програм жіночої середньої школи. На початку XX ст. освітній ценз дівчат, котрі вступали на курси не змінився. Це традиційно випускниці гімназій Міністерства народної освіти – 75,2% і відомства імператриці Марії – 17,4%¹². Випускниці дівочих інститутів становили лише 4,1%, а спархіяльних училищ – 1,2%. Малий відсоток інституток, які за умовами конкурсу прирівнювалися до маріінок, засвідчував інші життєві стратегії, не пов'язані з набуттям вищої освіти цим контингентом дівчат. Проте тепер, щоб стати слухачкою в умовах обмеженого Міністерством народної освіти комплексу першокурсниць та постійно зростаючого числа бажаючих навчатися на ВЖК, слід було мати золоту чи срібну медаль із середньої школи, а в іншому разі декілька років чекати на вступ за конкурсом атестатів.

Весь час до вступу на курси молоді дівчата жили тільки мрією про щасливе майбутнє, коли вони будуть відвідувати лекції й «читати гарні книжки». Навчання на ВЖК останні розглядали як період дівочої свободи, коли вони одержать знову діяти самостійно. В ідеальних фарбах змальовувався той щасливий куточок у столиці, де навколо тільки інтелігентні люди, втілення чесності та розуму, і у всіх одне бажання – приносити користь суспільству. Саме це надихало боротися з перешкодами на шляху до своєї мрії. Домашні сльози, прохання батьків нелегко давалися дівчатам, але майбутні курсистки втішали себе думкою, що для рідних буде краще, якщо вони отримають вищу освіту і можливість у подальшому стати кориснішим членом сім'ї. Додатковими імпульсами до власного шляху в житті ставала й незгода молоді з домостроївськими порядками у родині та усвідомлення цінності власного «Я»¹³. Всі ці штрихи зі спогадів студенток дають уявлення про тернистість шляху до вищої освіти, особливо в 1880-х рр., коли прийом на всі ВЖК був припинений «до переробки статуту» і тільки старші слухачки продовжували відвідувати лекції. Бути прийнятою у той час на курси потребувало надзвичайних зусиль, напруженої боротьби з батьками й громадською думкою. Про курсисток поширювалися мерзотні плітки, до вступу на ВЖК створювали всі можливі перешкоди¹⁴. Якщо батьки не погоджувалися відпустити доньку, то єдиним засобом ставав фіктивний шлюб, що використовували дівчата, котрі прагнули знань. Одночасно, це є підтвердженням формування генерації жіночої молоді, що керувалася новими ціннісними орієнтирами та життєвими ідеалами, шукала власний шлях у непростий час суспільних і ринкових трансформацій, де новим каналом соціальної реалізації ставало отримання вищої освіти, й готова була до рішучих кроків задля їх досягнення.

Вища жіноча освіта була в Російській імперії приватною справою. Державне фінансування відсутнє, не існувало і жодних субсидій від влади. Дівчина, яка приїздила на навчання, мала сплачувати 50 руб на рік за слухання лекцій, окрім цього самостійно подбати про власне житло та харчування. Життя у великому місті потребувало зна-

чних коштів, котрі провінціалки навіть не могли передбачити. До того ж пореформеною повсякденністю ставала часта зміна родинних і матеріальних обставин, навіть у гарно забезпечених сім'ях – хвороба, смерть, банкрутство, розлучення часто вносили корективи у сімейний добробут. Фактом ставав суворий режим економії молодими жінками, що отримували вищу освіту. Умови життя перших студенток ВЖК, що не розкошували й звикали не зважати на зовнішні обставини життя, накладали на останніх своєрідний відбиток, частково ізолюючи їх від суспільства. Простота слухачок в одязі (темного кольору плаття без прикрас), що в умовах збереження становості суспільства ще залишався критерієм ідентифікації, ставала сигналом для пересічного мешканця до ототожнення курсисток із нігілістками, які «позбавлені жіночої грації, ... одягнені брудно та без смаку, ... часто носять окуляри, стрижуть голови»¹⁵. Це лякало батьків, викликало обурення і недовіру старшого покоління, котрому було притаманне світосприйняття традиційного суспільства, підтримувало упередження проти жіночої освіти, саме у ній вбачало корінь усіх бід дівочої юні й, як наслідок, часто перешкоджало працевлаштуванню випускниць ВЖК через побоювання турботливих матерів «дурних манер» курсисток.

Знадобилися десятки років наполегливої праці публіцистів та передової преси на захист ідеї вищої жіночої освіти, гучні реальні досягнення перших студенток у науковій і професійній сферах, неослабне прагнення до вищих знань наступних поколінь випускниць жіночих гімназій задля розвіювання образу дівчини-курсистиці як «синьої панчохи», що втратила жіночість, порушує традиційні моральні приписи й не вміє поводитися в пристойному товаристві. Не останню роль відіграли тут і зовнішні фактори. Успадкувавши від попередниць прагнення до свободи, самостійності та бажання працювати, дівчатам кінця XIX ст. вдалося повернути попередній жіночий стандарт у зовнішності. «Така ж публіка як на концертах, публічних лекціях, одягнена, хто бідніше, хто багатше, але всі з зачісками, окремі навіть у шляпах і рукавичках»¹⁶. Сам зовнішній образ студентки з роками став більш звичним для громадськості й уже не дратував, як раніше. Матері, котра побоювалася відпускати доньку на Московські курси, близькі вказували, що «ВЖК відвідують дівчата з гарних родин, там навчаються, а не займаються політикою»¹⁷. Фігура курсистиці поступово ставала типовою для мешканців великих міст, котрі навіть почали за зовнішністю дівчат визначати, де саме вони навчалися.

Заради чого та чому дівоча юнь йшла на ВЖК, обираючи певний факультет? Як засвідчило опитування 1909 р. на Санкт-Петербурзьких ВЖК, 47,2% слухачок основним мотивом визначили науковий інтерес, 10,2% – професійний інтерес, а 36,1% дівчат – обидва ці мотиви¹⁸. Як відзначали організатори анкетування, багато студенток доволі неохоче вказали на заробіток як мету вступу на курси. Насправді ж роль останнього як мотиву отримання вищої освіти була значною.

Що, власне, слід розуміти під «науковим інтересом», котрий вабив дівчат на ВЖК? З аналізу відповідей столичних курсисток стає зрозумілим, що багатьох приваблював не інтерес до певної сфери наукового знання, а загальне прагнення до самоосвіти, до розвитку наукового світогляду. «Вступила з потреби знайти себе», «з'ясувати сенс життя», «розширити розумовий горизонт» – цей мотив повторюється в різних варіаціях у відповідях курсисток¹⁹. Для багатьох дівчат з забезпечених куль-

турних родин ВЖК ставали природним, логічним продовженням освіти після гімназії: «Пішла на курси Гер'є, що тільки відкрилися в Москві, оскільки думала, що вища освіта завжди стане у нагоді»²⁰. Більшість дівчат саме там насолоджувалася відчуттям «дорослого життя», самостійності, тим, що відвідували курси без супроводу старших. Іншими словами, навчання останніх для частини слухачок обумовлювалося не матеріальною необхідністю, не гарячим бажанням отримати вищу освіту, а ставало стандартною моделлю поведінки всіх культурних дівчат. Додається і причина, нав'язана подіями 1905–1906 рр., оскільки частина студенток на курсах шукала «найкращої підготовки до громадської діяльності»²¹. Втім, мотив служіння загальнонародному благу став провідним серед молоді ще у період Великих реформ, а жадоба «бути корисним суспільству», «діяльності на користь народу» формувалася ще в старших класах жіночих гімназій. Отже, не спеціальний інтерес до якої-небудь певної науки, а загальне прагнення до розвитку світогляду, до громадської діяльності приваблювало на курси багатьох із слухачок.

Достатньо важливими є дані про час, що минув у дівчат між закінченням середньої школи й вступом на ВЖК. Як виявилось, відразу після нього на столичні курси вступило всього 39,2% їх²². Понад 35,9% прийшли на останні через рік чи два; 16,8% – через 3–5; а 8,1% – через 6–7 та більше років. Ілюструють цю тенденцію і факти біографії слухачки Київських ВЖК Х.Ронінсон 1893 р. народження, котра закінчила Вітебську жіночу гімназію, в 1910 р. вступила до 8-го додаткового класу для вивчення російської мови й математики, 1911 р. «присвятила самоосвіті та знайомству з оточуючим життям» і тільки в 1912 р. вступила на медичне відділення ВЖК у Києві²³. «Закінчую гімназію й не знаю, куди себе подіти. Рік пробуду де-небудь, а потім щось вирішу», – зафіксувала на початку XX ст. в щоденнику харківська гімназистка М.Вишневська²⁴. Отже, у багатьох дівчат викликала прагнення до вищої освіти знайомство із життям та його вимогами. Це підтверджується й опитуванням московських гімназисток старших класів. Для багатьох із них питання про майбутню діяльність після закінчення середнього закладу ще неповністю було з'ясоване, оскільки приблизно 1/3 дівчат не могли на нього складно відповісти²⁵. Дослідження виявило, що вища освіта для немалої частини школярок продовжувала залишатися недоступною розкішшю, а окремі із них не усвідомлювали потреби в ній. Усього про неї мріяли 48 % учениць із двох гімназій²⁶.

Невизначеність життєвих планів випускниць останніх чи неможливість реалізувати задумане відразу після їх закінчення, змушувала дівочу юнь до їх коригування на швидкуруч. Ось як згадувала про це К.Антонович: «Подала прохання в жіночий медичний інститут, проте у відповіді вказали, що приймають тільки із золотою медаллю, я ж мала срібну. А все вже було готове до від'їзду, передусім велике бажання їхати. Поїхала і вступила на природничі курси професора Лесгафта у Санкт-Петербурзі»²⁷.

Втім, окремі учениці усвідомлювали нездійсненність мрій про подальшу освіту через складні матеріальні умови чи на перешкоди, що створюють батьки. Це доводить, що в частини суспільства упередження щодо жіночої освіти ще не зникли. Колишня гімназистка відзначала, що маючи безліч планів та мрій про курси після їх закінчення, через насмішки оточуючих, запевнення, що це дурниці й жінкам освіта не потрібна, змушена була відмовитися від власних планів²⁸. «Мрію бути лікарем, передбачаю пе-

решкоди, втім за характером довго боротися не зможу», – зазначала учениця 8-го класу. Все це призводило до того, що під час вступу на ВЖК відбувався ніби відбір дівчат – найбільш енергійних, здібних, цілеспрямованих, які, дійсно, прагнули до знань та широкої суспільної діяльності.

Певну стримуючу роль відігравав і брак коштів для отримання вищої освіти. Учениця 7-го класу московської гімназії просто відзначила, що коштів у батьків нема²⁹. Тому не дивно, що майже 59,2% курсисток Санкт-Петербурзьких ВЖК після закінчення середньої школи мали певні заробітки³⁰. Переважно це була педагогічна діяльність, оскільки гімназистки мали диплом домашньої вчительки. Значна частина дівчат цієї категорії приїздила на курси із певними заощадженнями, а деяким їх не вистачало навіть до їх закінчення. Це окрема категорія осіб: літні трудівниці, колишні вчительки або земські службовці, котрі протягом тривалого часу відмовляли собі в усьому для уможливлення заповідної мрії вступити на ВЖК.

Найбільш болючим питанням значної частини студенток стало питання про засоби існування під час навчання. За результатами дослідження слухачок Санкт-Петербурзьких ВЖК виявляється, що середньомісячний дохід курсистки становив 38 руб³¹. Втім, організатори опитування вважали цю цифру завищеною. Підрахунок даних про найголовніші витрати (квартира, харчування, книжки, розваги) дає цифру близько 27 руб. Якщо ж додати невраховані витрати, то цифра реального доходу курсистки зросте, втім не до 38 крб.

Головне джерело доходів слухачок, природно, формувала родина 87% їх у різних розмірах отримували кошти від рідних. Причому 52,5% слухачок Санкт-Петербурзьких ВЖК жили виключно за рахунок допомоги від родин, 23% – отримували її від сім'ї та з інших джерел³². Ось як влаштувалася після приїзду в столицю колишня уманська гімназистка, слухачка ВЖК Н.Суровцова, котрій батько категорично відмовив у матеріальній підтримці: «Мама обіцяла посилати 50 крб місячно, з яких 20 крб йшло на оплату кімнатки в столиці, 1 крб служниці, 25 крб за харчування, що готувала літня сусідка, отож 4 крб лишалися на лазню, трамвай, театр»³³. Як бачимо, найпершою статтею витрат для всіх приїжджих до великого міста на навчання ставало приміщення. Як не мало могла витрачати бідна курсистка на своє приміщення, на харчі вона витрачала ще менше, оскільки «без квартири не можна обійтися, з напівголодним життям можна мириться». Гострота ситуації з проживанням під час навчання нав'яла одній із слухачок думку про доцільність створення в приміщенні курсів притулку шляхом виділення кімнати для тимчасового перебування вкрай бідуючих студенток³⁴. На відновлених курсах ця ідея була реалізована у формі інтернату (гуртожитку) для слухачок.

Витрати дівчат, що навчалися на ВЖК, на харчування склалися з кількох елементів, найголовнішим із котрих був обід. Як виявилось, 12,7% столичних курсисток обідали нерегулярно. Що ж до денного харчування інших слухачок, то для 16,9% дівчат обід обходився менше 14 коп, а для 32,5% – від 15 до 20 коп³⁵. Уся найбідніша група, що сплачувала за обід менше 15 коп., майже повністю їла в курсовій столовій, оскільки «тільки вона завдяки субсидії ВЖК, нічого не заробляючи на обідах, могла дати хоч якийсь обід за таку мізерну суму від 6 до 14 коп». Це відзначається у спогадах: «Буфет на хорах, де можна випити нашвидку чаю, купити якусь булку – все дешево, просте і не дуже смачне»³⁶. Отже, не могли нормально харчуватися 45,6% слу-

хачок Санкт-Петербурзьких ВЖК, котрі взяли участь у дослідженні, оскільки вони витрачали 10 руб на місяць затрат на їжу. Середньомісячні ж витрати на харчування курсисток, за даними анкети, дорівнювали 12 руб 20 коп., чи близько 40 коп. на день³⁷.

Недоїдання та напівголодне існування частини студенток було настільки поширеним і болючим суспільним явищем із перших років діяльності ВЖК, що випускниці пропонували громадськості власні варіанти розв'язання проблеми, акцентуючи на важливості здоров'я майбутніх матерів. Для забезпечення харчування слухачкам вдень (як правило, 40–45 осіб), у котрих не виявиться коштів на обід (25 коп.), надати курсовій столовій цільову субсидію в 270 руб на місяць, (протягом року 2430 руб), які акумулювати шляхом концертів, лотерей тощо³⁸. Ці ідеї й стали основою проекту, втіленого на Санкт-Петербурзьких ВЖК Товариством для надання коштів, що постійно надавало субсидії курсовій столовій. Втім, як бачимо, навіть це не рятувало частину слухачок від хронічного недоїдання в умовах розумового навантаження.

Як виявилось під час дослідження побуту столичних студенток, ступінь забезпеченості їх підвищувався із роками навчання – від молодших курсів до старших. За даними повного обрахування, їх середньомісячний дохід зростав від 36,3 руб на першому курсі до 40,7 руб на четвертому. Курсистки з доходом до 20 руб становили на першому році навчання 5,9%, у той час як на останньому – лише 2,2%. Група з понад середнім доходом (36 – 45 руб на місяць) зростала з 15,1% (1-й курс) до 33,6% (4-й курс). Чисельність найбільш заможних із забезпеченням понад 45 руб підвищувалася з 16,2% (1-й курс) до 27,7% (4-й курс)³⁹. Пояснюються ці дані досить просто: головний шлях переходу слухачок до більш заможної групи – це отримання заробітку. Новоприбулій до великого міста дівчині було складніше обжитися й підшукати підробітки. «Жила перші місяці дуже погано, отримувала з дому 12 руб на місяць, але тепер знайшла постійний заробіток (служба в конторі) на 35 руб і влаштуюсь як слід»⁴⁰. Підтверджується це й зростанням чисельності курсисток, що мали заробітки: на першому курсі їх всього 13,1%, на другому – 23,7%, на третьому – 28%, на четвертому – 26,7% (зниження на останньому курсі обумовлюється необхідністю приділяти першочергову увагу екзаменам.). Із різних видів заробітків на першому місці, як правило, були приватні уроки – 78,2%. Втім, надмірна пропозиція бажаючих давати останні призводила до низької їх оплати. Спогади слухачок прямо вказують на це. Так, Перша світова війна внесла корективи у життєві плани відносно забезпеченої курсистки з України Н.Суровцової: кімната, солдатська їжа та 25 руб щомісячної платні стали пріоритетом в обставинах погіршення фінансового стану родини і спонукали до роботи старшою сестрою у військовому лазареті Української громади в Санкт-Петербурзі, не покидаючи навчання на ВЖК⁴¹. В умовах необхідності заробітку фізичне виснаження як наслідок суміщення відповідальної служби й навчання відкидалося, бо «сестрування було найкращою нагодою заробити, так як приватні уроки давало багато студентів і оплачувалися вони мізерно»⁴².

Не меншу роль відігравав також природний відбір серед слухачок ВЖК шляхом відпадання найменш забезпечених. «Залишилося зовсім мало заощаджень, заробітку знайти не можу, позичила 50 руб, більше зайняти немає де, передбачаю, що скоро буду змушена залишити курси»⁴³. Як спосіб виживання серед курсисток-бестужевок не був рідкістю «практичний соціалізм»: дві студентки брали мешкати до себе у кімнату

вкрай незможну сокурсницю й на гроші двох жили та харчувалися втрех⁴⁴. Ще переконливіші цифри допомоги, котрі курсистки отримували від родин: група тих, що мали з дому понад 35 руб на місяць, зростала з роками навчання – з 23,8% до 39,3%⁴⁵. Припущення, що родини надсилали на старших курсах більше, ніж на молодших, як масове явище не підтверджується, а найбільш вірогідним поясненням є те, що лише більш забезпечені слухачки спроможні були закінчити навчання на ВЖК.

За сімейним станом більшість студенток вищої школи, як правило, були неодруженими дівчатами – 88,3%, із котрих 18% протягом навчання на курсах мешкали разом із родинами⁴⁶. Майже одна десята (9,5%) слухачок створювала власну сім'ю під час навчання. Чоловіками їх ставали студенти (52,1%) чи представники інтелігентних професій (22,2%). Для більшості родин і самих дівчат питання отримання вищої освіти ставало непротим, оскільки термін навчання припадав на традиційний вік закоханості, шлюбу та необхідності створення сім'ї. В російському суспільстві кінця XIX ст. йшла енергійна розробка моделі майбутнього життя «нової» жінки – більш незалежної, освіченої, активної. Так, донька ректора Московської духовної академії, в подальшому дружина П.Мілюкова, першим кроком до власного майбутнього визначила вищу освіту, задля чого порвала з родиною, жила на самостійно зароблені кошти та менше всього була схильна думати про одруження, побоюючись втратити самостійність⁴⁷. Підтверджують дівочі вагання між традиційною роллю дружини і матері й ідеалом незалежної жінки міркування слухачки медичного інституту К.Антонович: «Чи треба обов'язково виходити заміж і зв'язати своє життя, чи можна бути зовсім вільною, вчитись, жити, як хочеш, працювати для країни»⁴⁸.

Дівчата, переважній більшості із котрих вступ на курси дався непросто, протягом чотирьох років сумлінно навчалися, витримували всі складності життя у великому місті, сподіваючись на кращі можливості працевлаштування після закінчення ВЖК. Практичні передбачення значного числа курсисток концентрувалися навколо вчителювання як єдиної сфери, широко відкритої для жінки з вищою освітою. Серед слухачок історико-філологічного відділення столичних ВЖК готували себе до вчительської діяльності 69,6%, фізико-математичного – 72,4%⁴⁹. Втім, більшість обов'язково підкреслювала, що це спосіб існування «за необхідністю», за «кусок хліба», а не їх життєвий ідеал. Поряд із цим жіночі наміри до виживання в умовах конкурентного середовища шляхом власної праці паплюжили звинуваченням у роботі «виключно заради куску хліба чи грошей, а не задля власного внутрішнього інтересу»⁵⁰. Втім, ці наклепи спростовують наміри численної категорії дівчат, котрі, дійсно, прагнули вчителювати «в глухомані, у селі», «в пролетарському середовищі», взагалі «у народній школі» та сприймали це не як заробіток чи службу, а як служіння народу. Слід вказати, що такі настрої зафіксовані вже в багатьох гімназисток старших класів, уявлення котрих про майбутню професію тісно пов'язані з альтруїстичною діяльністю на користь інших⁵¹.

Серед мрій про майбутнє у слухачок історико-філологічного відділення Санкт-Петербурзьких ВЖК перше місце (30,4%) посідала наукова діяльність, друге (16,8%) – займала літературна робота, й лише третя позиція (15,4%) включала педагогічну діяльність⁵². Для 38,5% слухачок правничого відділення омріяною залишалася юридична практика. Як з'ясувалося дослідним шляхом, роки навчання на ВЖК майже не вплинули на життєві плани, лише змінили сферу ідеалів. Так, серед опитаних старшокурс-

ниць потяг до артистичної та художньої діяльності майже зникає, водночас суттєво зростає прагнення до вчителювання – з 10,5% до 33,9%; збільшується тяжіння до наукової діяльності – з 12,7% до 23,1%; медичної – з 1,9% до 8,8%; ще суттєвіше до літературної – з 1,2% до 30,3%⁵³.

Отже, найкраща і найдієвіша частина дівочої юні, не задовольняючись обмеженим рівнем середньої школи, бажаючи подальшого самовдосконалення, після ознайомлення з життям невпинно йшла на ВЖК. Виборюючи право на вищу освіту у суперечках із власною родиною, в умовах життєвих складностей великого міста, часто відмовляючи собі у найнеобхіднішому, дівчата, що обрали дорогу знань, понад усе прагнули до соціальної реалізації шляхом подальшої професіоналізації, поєднуючи служіння народу із серйозним науковим інтересом та творчою роботою. В образі курсистки у Російській імперії відбувалося становлення типу нової жінки – самостійної, активної, відповідальної за долю власної родини й країни.

¹ *Стайс Р.* Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Пер. с англ. – Москва, 2004. – 616 с.; *Пиетров-Эннкер Б.* «Новые люди» России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Пер. с нем. – Москва, 2005. – 444 с.

² *Перова Н.* Смолянки, мариинки, павлушки...бестужевки. Из истории женского образования в Санкт-Петербурге. – Санкт-Петербург, 2007. – 304 с.; *Юкина И.* Русский феминизм как вызов современности. – Санкт-Петербург, 2007. – 544 с.; *Пономарева В.В., Веремченко В.А.* Женщины в Русских университетах (вторая половина XIX – начало XX вв.) – Санкт-Петербург, 2004. – 149 с.

³ *Пономарева В.В., Хорошилова Л.Б.* Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века. – 2-е изд. – Москва, 2008. – 320 с.

⁴ *Сарапулова Э.Г.* Историчний досвід фахової підготовки гувернерів (домашніх наставників і наставниць) у Російській імперії // Педагогіка і психологія. – 2000. – № 3; *Чуткий А.* Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) // Историчний журнал. – 2005. – № 5; *Нижник В.В.* Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 5; *Петрова З.П.* Создание Харьковским медицинским обществом женского медицинского института // Международный медицинский журнал. – 2006. – № 2.

⁵ Українки в історії. – К., 2004. – 328 с.

⁶ *Мижугев П.* Праздник русских женщин // Русская школа. – 1904. – № 5. – С.131.

⁷ *Кауфман А.А.* Русская курсистка в цифрах // Русская мысль. – 1912. – № 6. – С.66.

⁸ *Мижугев П.* Указ. соч.

⁹ *Осокин Н.* Высшие женские курсы в Казани // Женское образование (далі ЖО). – 1878. – № 6–7. – С. 437; *Л-я. С.В.* Высшие женские курсы в Киеве // ЖО. – 1878. – № 9. – С.598; Санкт-Петербургские Высшие женские курсы за 25 лет. 1878 – 1903. Очерки и материалы. – Санкт-Петербург, 1903. – С.252–253.

¹⁰ *Столярова Л.* Студенческая жизнь русской женщины // Русское богатство. – 1885. – № 5–6. – С.475.

¹¹ Державний архів Києва (далі ДАК) – Ф. 244. – Оп. 1. – Ч.1. – Спр. 20. – Арк. 109.

¹² *Кауфман А.А.* Указ. соч. – С.67.

- ¹³ *Леткова Е.П.* Об И.С. Тургеневе. (Из воспоминаний курсистки) // К свету. Научно-литературный сборник / Санкт-Петербург, 1904. – С.459.
- ¹⁴ *Вересаев В.* Воспоминания // Вересаев В. Собр. Соч. в 5 томах. – Москва, 1961. – Т. 5. – С.238.
- ¹⁵ *Паперно И.* Семиотика поведения: Николай Иванович Чернышевский – человек эпохи реализма. – Москва, 1996. – С.18.
- ¹⁶ *Андреева-Бальмонт Е.А.* Воспоминания. – Москва, 1997. – С.174.
- ¹⁷ Там же. – С.229.
- ¹⁸ *Кауфман А.А.* Указ. соч. – С.77.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ *Андреева-Бальмонт Е.А.* Указ. соч. – С.229.
- ²¹ *Кауфман А.А.* Указ. соч.
- ²² Там же. – С.67.
- ²³ ДАК. – Оп. 15. – Спр. 32 – Арк. 2.
- ²⁴ *Вишневская М.* Дневник Харьковской гимназистки. – Х., 2007. – С.100.
- ²⁵ *Ф.* Идеалы гимназисток // Вестник воспитания. – 1914. – № 8. – С.161.
- ²⁶ Там же. – С.159.
- ²⁷ *Антонович К.* 3 моїх споминів. – Канада, Вінніпег, 1966. – Ч. 2. – С.73.
- ²⁸ *Ф.* Указ. соч.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ *Кауфман А.А.* Указ. соч. – С.67.
- ³¹ Там же. – С.68.
- ³² Там же.
- ³³ *Суровцова Н.* Спогади. – К., 1996. – С.40.
- ³⁴ *Столярова Л.* Указ. соч. – С.474.
- ³⁵ *Кауфман А.А.* Указ. соч. – С.74.
- ³⁶ *Суровцова Н.* Вказ. праця. – С.44.
- ³⁷ *Кауфман А.А.* Указ. соч.
- ³⁸ *Столярова Л.* Указ. соч. – С.495.
- ³⁹ *Кауфман А.А.* Указ. соч. – С.69.
- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ *Суровцова Н.* Вказ. праця. – С.48.
- ⁴² Там само. – С.49.
- ⁴³ *Кауфман А.А.* Указ. соч.
- ⁴⁴ *Суровцова Н.* Вказ. праця. – С.53.
- ⁴⁵ *Кауфман А.А.* Указ. соч.
- ⁴⁶ Там же. – С.67,68.
- ⁴⁷ *Милюков П.Н.* Воспоминания (1859–1917). – Москва, 1990. – Т. 1. – С.100–101.
- ⁴⁸ *Антонович К.* 3 моїх споминів. – Канада, Вінніпег, 1966. – Ч. 3. – С.103.
- ⁴⁹ *Кауфман А.А.* Указ. соч. – С.91.
- ⁵⁰ Из жизни и литературы: Мрачная характеристика // ЖО. – 1885. – № 6–7. – С.500.
- ⁵¹ *Ф.* Указ. соч. – С.170.
- ⁵² *Кауфман А.А.* Указ. соч. – С.92.
- ⁵³ Там же.

УДК 271 (477.4) «18/19»

Б.О. Опря
(*м. Кам'янець-Подільський*)

**ДРУЖИНИ ПРАВОСЛАВНИХ СВЯЩЕНИКІВ ТА ЇХ РОЛЬ У СІМ'Ї
в кінці XIX – на початку XX ст.
(на матеріалах Правобережної України)**

Стаття висвітлює життя дружин православних священників, а також ту роль, яку відігравали матушки в родинах православного духовенства Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Статья освещает жизнь жен православных священников, а также ту роль, которую играли матушки в семьях православного духовенства Правобережной Украины в конце XIX начале XX в.

Article highlights the lives of the wives of Orthodox priests, as well as their role in the family of Orthodox clergy Right-Bank Ukraine in the late XIX beginning of the twentieth century.

Сімейне життя відіграє важливу роль в існуванні кожної людини. З біографій видатних історичних постатей відомо, що нерідко поштовхом до здійснення ними того чи іншого серйозного кроку ставали події останнього. Тим часом, попри свою важливість, сімейне життя окремих соціальних груп залишається майже невивченим¹.

У досліджуваний період життя в шлюбі вважалося цілком природною моделлю поведінки, яка схвалювалася суспільною думкою. Проте православне духовенство було єдиною соціальною верствою, для котрої така модель була не тільки бажаною, а й обов'язковою. За таких умов важливу роль у діяльності священника відігравала його дружина. Хоча з історії православної церкви написані сотні праць, повсякденне життя священнослужителів в основному залишалося поза увагою науковців. Лише окремих сторін цієї проблеми у своїх працях торкалися такі дослідники, як Є.В.Белякова², Т.А.Бернштам³, Т.Г.Леонтьєва⁴, Б.М.Миронов⁵, С.В.Римський⁶, В.А.Федоров⁷. Однак вона потребує подальшого вивчення.

Оскільки роль голови сім'ї належала священнику, її душею мала стати його жінка, тобто матушка. Дружини священнослужителів більшою мірою, ніж їх чоловіки, мали вплив на домашній побут, надаючи йому гіпертрофованого релігійного характеру⁸. Сімейні стосунки в їх родині завжди перебували під пильним спогляданням парафіян. Священик і матушка мусили докладати максимум зусиль, щоб їх сімейне життя було прикладом для віруючих. Адже важко було розраховувати на любов та повагу парафіян до священника, у якого в сім'ї був розлад. Сумнівно, щоб йому вдалося забезпечити порядок у парафії, якщо він не міг дати лад у власній родині.

Священик, матушка, діти останніх, їх зовнішній вигляд, поведінка, житло, в котрому вони мешкали, – все повинно було відповідати еталону зовнішньої благоприсотності. Забезпечити це значною мірою, як й у кожній сім'ї, мусила дружина священника. Однак стосунки між матушкою та ним часто були далекими від ідеалу, оскільки

шлюб в основному укладався за необхідністю, викликаною цілком буденними потребами. Нерідко під час вибору дружини керувалися таким принципом: «Обирай корову по рогах, а дружину по родині», тобто з духовного стану⁹.

Саме духовенство протистояло проникненню в його середовище осіб з інших станів. Існував неписаний закон, що попович має одружуватися на дівчині з духовного стану. А дівчина відповідно теж не повинна була віддавати перевагу нареченому з іншого стану, а лише з духовного. Так, єпископи, щоб зберегти цю традицію, інколи закріплювали парафії за малолітніми доньками померлого священника, щоб, коли ті підростуть, могли вийти заміж лише за богослова, котрий мав зайняти місце померлого батька дівчини¹⁰.

Інколи доходило навіть до того, що єпархіальна влада виконувала роль свата. Коли у дівчини, яка мала посаг із пристойної парафії, з якихось причин не було нареченого, її просто відправляли до семінарського керівництва і там робили «оглядини». По черзі богослови, котрі хотіли отримати священницький сан, заходили й оглядали дівчину та цікавились, яку за неї дають парафію. Часом наречену просто ставили біля дверей класу, де кожен студент міг знайомитися з нею і за взаємної згоди вступати до шлюбу, отримуючи з її рукою й парафію¹¹.

Найбільш поширеним варіантом поєднання двох молодих людей з духовного стану була домовленість між родичами. За свідченням самого духовенства, досить тривалий час у церковному середовищі процвітала справжня рабська торгівля юними попівнами. Сватання було схоже на договір, у котрому наречений намагався не продешевити, а батько – «спихнути товар» за будь-яку ціну. Його запрошували в дім, влаштовували пишну зустріч, давали йому подарунки¹². Батько нареченої намагався якомога скоріше одружити доньку, оскільки у випадку її не одруження він міг втратити парафію та ще й мусив довіку годувати доньку. Тому зрозуміло, що на моральні якості нареченого ніхто уваги не звертав. А якщо і доходили до батьків дівчини негативні відгуки про майбутнього зятя, в хід ішли такі народні премудрості як «жениться – зміниться», «хто ж нині не п'є», «поп'є, поп'є та й перестане, лише б у хмелю благим був» і т.п.¹³ Зрозуміло, що на почуття та симпатії наречених ніхто уваги не звертав. За таких умов не просто було побудувати гармонійні сімейні стосунки.

Останній в сім'ї значною мірою залежали від того, як ставилася до своєї ролі матушки молода дружина. У разі, коли вона сприймала саму процедуру пошуку нареченого, й подальше життя сільської матушки як обмеження свободи вибору та приниження її жіночої гідності, то це своє негативне ставлення вона переносила і на свого чоловіка. У випадку, коли наречена бачила своє майбутнє у виконанні важливої місії допомагати в усьому своєму чоловіку, котрий виконував божественну справу, то це усвідомлення наповнювало її життя глибоким внутрішнім змістом.

В реальному житті зустрічалися як перший, так і другий варіант, а також численні їх комбінації. Так, у лютому 1899 р. до київської консисторії надійшла скарга від дружини священника на її чоловіка А.М.Богорського. В ній вона повідомляла, що останній ще з часів навчання у семінарії мав любовні стосунки з М.В.Ласкавою, які продовжилися й після одруження. Крім того, вона звинувачувала чоловіка в поганому ставленні до неї.

Звинувачення на свою адресу А.М.Богорський заперечив, а по суті справи заявив наступне. «Закінчивши курс наук, я став учителем у с. Кобриновій Греблі, де безвіздно прожив цілий рік, а після отримав парафію звільненого за штат мого батька. Для

отримання парафії мені потрібно було одружитися. Я підшукав собі наречену, котра була донькою київського протоієрея. День мого весілля був останнім днем мого спокійного і осмисленого життя. З першого ж дня після весілля дружина почала проявляти свій буйний характер. З того ж дня вона почала переслідувати мене докорами з приводу мого ніколи не існуючого зв'язку з М.В.Ласкавою. По приїзді в нову парафію дружина почала нудьгувати за містом, ніщо їй не цікавило, господарством вона не бажала займатися. Сільське життя обтяжувало її. Цей сум переріс у бажання повернутися в місто. А для цього їй потрібно було розлучитися, ось вона і придумала спосіб – написала скаргу»¹⁴. Як бачимо, проблема у сім'ї А.М.Богорського була спричинена не поганою поведінкою священика, а невдоволенням своїм життям матушки, котру доля закинула в село.

Подібна ситуація була поширеною, коли молода дівчина, ставши матушкою в сільській парафії, страждала від своєї участі. Так, у часопису «Сельский священник» один із дописувачів К.Андрієнко змальовував життя молодій сільській матушки Віри Паїсеївної, яка була страшенно невдоволена своєю долею. Їй хотілося жити світським життям, хотілося більше уваги чоловіка, котрий незрозуміло чого «...забував її заради цих гидких мужиків. Усі ці обов'язки, треби всілякі! просто нестерпно!» – безперервно обурювалася вона. Віра Паїсеївна зовсім не поділяла поглядів свого чоловіка, молодого священика, який любив своїх парафіян та намагався допомогти їм, чим міг¹⁵.

Не бажаючи опинитися в ролі матушки, частина дівчат духовного стану відмовлялась одружуватися з поповичами. Деякі з них ішли наперекір волі батьків й одружувалися «за велінням серця», інші, – здобувши освіту, змінювали свій світогляд і сприймали участь сільської матушки як щось принизливе для них. Вони розуміли, що одруження з кандидатом на священство означало для них відмову від світського та інтелігентного товариства, від невинних розваг і веселощів, альтернативою котрих мало стати занурення у господарські справи й сімейні турботи¹⁶. Отож, освіченість дівчини духовного стану не завжди приносила їй користь. Зокрема цю думку розвинув у своїй статті один з авторів «Сельского священника». Він описав роздуми сільської матушки, яка висловлювала міркування про непотрібність освіти для дочок. В училищі діти здобувають звички, бажання та смаки, котрі їм не доведеться реалізувати у реальному житті. Здобувши освіту, вони лише поповнюють лави нещасних і невдоволених життям людей. Прості, невибагливі, з обмеженим розумовим кругозором матушки куди щасливіші освічених. Ці переконання в неї виникли на підставі власного життєвого досвіду. Адже свого часу вона здобула освіту у духовному училищі й мала віру в світле та щасливе майбутнє, яка розбилася о побут повсякденного життя сільської матушки¹⁷.

Далеко не кожна молода дівчина була готова прийняти на себе обов'язки дружини сільського священика, особливо, якщо перед нею відкривалися інші перспективи. Тому батьки намагалися підготувати свою доньку до цього у фізичному і психологічному плані. Цікавими в цьому відношенні є роздуми священика, котрі він висловлював у листах до своєї шойно одруженої доньки. «Так, донечко моя, – писав він, – ти справедливо зауважуєш, що обов'язки дружини сільського священика важкі; скажу тобі іще, що вони багатосторонні. Залишайся зразковою домовитою господинею, турботливою дружиною і матір'ю, ти, як помічниця свого чоловіка, повинна прийняти на себе й частину його складних пастирських обов'язків. Дивись на парафію свого чоло-

віка, як на свою власну велику сім'ю, про котру ти маєш турбуватися з материнською любов'ю...»¹⁸

І, дійсно, серед дружин священників були такі, які безкорисливо та самовіддано віддавали себе своїй місії й допомагали в усьому своєму чоловіку. Зокрема у 1897 р. в «Подольських єпархиальних ведомостях» наводився подібний приклад для наслідування. Молодий священник зі своєю дружиною прийшов у парафію, де довгий час взагалі не було пастиря через надзвичайну бідність села. З великою душевністю він і матушка поставилися до парафіян, досить часто відвідували їх. Остання, підтримуючи хворих, приносила їм ліки, оцет, гірчицю, м'яту та т.д.; давала добрі поради по догляду за ними. Вона із задушевністю і співчуттям ставилася до проблем віруючих. У відповідь на таку ширість парафіяни віддячили сім'ї священника щедрими добровільними пожертвуваннями під час хресного ходу¹⁹.

Як бачимо, в житті парафії матушка відігравала надзвичайно важливу роль. Вона мала гармонізувати стосунки не тільки у своїй сім'ї, а й в усій парафії, що було корисно як для духовенства, так і для віруючих. Так, дружина надавала значну допомогу чоловіку, коли навчала істинам віри простий народ. Вона, наприклад, могла відкрити у себе вдома невеличку школу грамоти, в котрій би діти парафіян, особливо дівчата, вчилися читати та співати молитви, знайомилися з правилами ведення господарства²⁰.

Дружина священника повинна була вміти надати першу медичну допомогу при травмах, порізах, опіках, що часто траплялися у селянському побуті. В неї під рукою завжди мали бути найнеобхідніші засоби для надання медичної допомоги. Адже селяни часто не довіряли лікарям. А вміння матушки допомогти хворій людині надзвичайно зближувало її з парафіянами і відповідно піднімало авторитет її чоловіка²¹.

На матушці також лежала турбота про всю її багатодітну сім'ю. Дружина священника народжувала, «скільки Бог дасть», й у сім'ях підростало по шість – вісім дітей. Із великою любов'ю та співчуттям згадував про свою матір зокрема митрополит Євлогій. Він зазначав, що життя її було неймовірно важким; «Втративши чотирьох дітей протягом восьми років, мати моя і мене вважала приреченим: я народився також слабкою дитиною, але вижив. Після мене в неї було ще дев'ять дітей, троє з котрих померли ще немовлятами, шість вижили»²². Як бачимо, за життя мати митрополита народила чотирнадцять дітей, із котрих семеро померли. Зрозуміло, що життя її було сповнене турбот та тривоги. Соціальний статус матушок диктував їм особливий стиль поведінки: праця й молитва, турбота про чоловіка і дітей посилювали покірність долі, надавали їм вірі відтінок фанатизму²³.

Дружина священника зобов'язана була дотримуватися всіх постів і слідкувати за тим, щоб пісню їжу у відповідний час вживали всі члени її сім'ї. Так, у споминах митрополита Євлогія знаходимо таку інформацію: «Увесь Великий піст (окрім свят Благовіщення та Вербної неділі) ми не їли навіть риби, не говорячи вже про молоко; а на свят-вечір нічого не їли до першої «зірки»²⁴. За церковними нормами, крім обмежень в їжі, у піст бажано було утримуватися від подружніх стосунків за взаємною згодою. В багатьох сім'ях рекомендований характер цієї норми сприймався як обов'язковий. Тому порушення подружніх постів вважалося серйозним гріхом, а зачаття дитини у той час вважалося аморальним²⁵. Дружина священника мала з покірністю переносити

всі труднощі, нестачі й підтримувати свого чоловіка в скрутні часи, мусила виступати у ролі «ангела миру і любові» не тільки для своєї сім'ї, а й для усієї парафії²⁶.

Численні обов'язки, що поклалися на матушку, було непросто виконати навіть у шлюбі з коханою людиною. А траплялася така ідеальна картина досить нечасто через процедуру укладання шлюбу в стані духовенства. Для жінок, які перебували у нещасливому шлюбі, не було альтернативи. Сімейне життя служителів культу будувалося за старовинним народним принципом «звикне, то і полюбить».

Інколи траплялися випадки, коли священики поводили себе вкрай аморально щодо своїх дружин. Про це свідчить значна кількість скарг, котра подавалась останніми на чоловіків. Так, матушка М.Опокова з с. Рубого Сквирського повіту Київської губернії скаржилася на свого чоловіка, священика В.Опокова, наводячи наступні факти. Прожила вона зі своїм чоловіком 39 літ, протягом яких терпіла з його боку всі можливі знущання, але піти від нього не могла, оскільки мала десять душ дітей. На старості літ матушка хворіла ревматизмом та шлунком і вже не мала сили терпіти знущання свого чоловіка, котрий не давав їй шматка хліба, бив та виганяв із дому. Так, у 1905 р. в присутності прислуги й десяти робітників він побив дружину так сильно, що вона ледь не вмерла. Тому матушка зверталася до консисторії з проханням вплинути на її чоловіка, щоб той дав їй можливість дожити останні дні у спокої, не виганяв із дому, особливо в холодну пору року²⁷.

У жорстокому ставленні до дружини звинувачувався і священик М. Поржецький. Скарга на нього надійшла від його матушки та селян с. Красненьке Липовецького повіту Київської губернії. М.Поржецька втекла від свого чоловіка й просила накласти на їх спільне майно арешт, оскільки він витрачав кошти на потреби своєї співмешкankи В.Лисакової. Далі вона зазначала, що її чоловік отримав від продажу господарства понад 3 тис. руб.: продав 5 корів, 10 штук дрібної худоби і свиней, пару коней за 450 руб., буряк за 750 руб., хліба на 1200 руб., молотилку й т.п. Тут же М.Поржецька пояснювала, що чоловік її всіляко знущався над нею, часто бив. А співмешкankка священика В.Лисакова, яка раніше ледь з голоду не помирала через те, що чоловік покинув її за розпусне життя, тепер стала одягатися в шовкові сукні та протягом трьох років побудувала для себе будинок із чотирьох кімнат, сарай, купила гарних коней тощо. Врешті, священика було визнано винним у жорстокому поводженні з дружиною і близьких стосунках з В.Лисаковою, за що відправлено до Видубицького монастиря терміном на один місяць. Крім того, він отримав настанову помиритися з дружиною, а у разі її невиконання йому загрожувало позбавлення сану²⁸.

Аналогічна скарга була написана на священика с. Ромашек Канівського повіту Київської губернії В.Шумського від його односельчанки А. Скиргойли. У ній повідомлялося про жорстоке катування ним своєї дружини Катерини. В результаті розслідування було з'ясовано, що В. Шумський дійсно знущався над дружиною: топив її в криниці, бив та т.п. Від такого ставлення в останньої загострилася душевна хвороба, котрою вона хворіла іще до заміжжя. Благочинний виніс священику попередження: якщо той не змінить свого ставлення до дружини, його буде позбавлено сану. Після цього поведінка священика змінилася. Він став краще себе поводити з дружиною²⁹.

Як свідчать архівні документи, жорстоке ставлення деяких священнослужителів поширювалося не лише на матушок, а й на дітей. Так, М.Симоновська – дружина свя-

щеника Подільської єпархії І.Симоновського – неодноразово зверталася зі скаргами на свого чоловіка, котрий завдавав їй та її двом донькам фізичних і моральних страждань: морив їх голодом, зачинаючи у хаті без їжі, вривався вночі в їх кімнату, виламуючи двері, та наносив побої матушці та дітям. Своєю поведінкою він довів їх до того, що дружина й молодша донька сильно захворіли, а старша з горя збожеволіла. Численні скарги М.Симоновської не давали результату. Лише після звернення до архієпископа волинського і житомирського ним було вжито відповідних заходів. І.Симоновського позбавлено сану, а також було здійснено кроки для захисту його дружини й дочок³⁰.

Отже, на матушку покладался цілий ряд обов'язків. Остання повинна була народжувати та виховувати дітей, вести господарство, допомагати чоловіку у виконанні його пастирських обов'язків. Крім того, вона мала забезпечити зразковість власної сім'ї, щоб бути прикладом для наслідування віруючими. Від неї залежали авторитет пастиря в парафії, а отже, і ставлення віруючих до церкви. Виконати всі ці завдання було непросто, особливо з огляду на меркантильність мотивів укладання шлюбів. Із цих причин роль сільської матушки була не надто привабливою для дівчат духовного стану.

¹ *Реснт О.П.* Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку // УІЖ. – 2007. – №6. – С.227.

² *Белякова Е.В.* Церковный суд и проблемы церковной жизни. – Москва, 2004. – 664 с.

³ *Бернштам Т.А.* Приходская жизнь русской деревни: Очерки по церковной этнографии. – Санкт-Петербург., 2005. – 416 с.

⁴ *Леонтьева Т.Г.* Вера и прогресс: православное сельское духовенство России во второй половине XIX – начале XX вв. Москва, 2002. – 272 с.; *Леонтьева Т.Г.* Жизнь и переживания сельского священника (1861–1904 гг.) // Социальная история. – Москва, 2000. – С.34–56; *Леонтьева Т.Г.* Женщины из духовного сословия в самодержавной России. Женщины. История. Общество. – Тверь, 1999. – С.47–58.

⁵ *Мионов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – Т. 1. – Санкт-Петербург., 2003. – 548 с.

⁶ *Римский С.В.* Российская церковь в эпоху великих реформ (церковные реформы в России 1860–1870-х годов). – Москва, 1999. – 568 с.

⁷ *Федоров В.А.* Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917. – Москва, 2003. – 480 с.

⁸ *Леонтьева Т.Г.* Жизнь и переживания сельского священника (1861–1904 гг.) // Социальная история. – Москва, 2000. – С.39.

⁹ *Бернштам Т.А.* Указ.соч. – С.391.

¹⁰ Почему кандидаты в священство – семинаристы, учителя, псаломщики – неохотно женятся на дочерях священников, диаконов и псаломщиков, а выбирают себе невест из других сословий? // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – №28–29. – 1897. – С.718.

¹¹ Там же. – С.720.

¹² *Леонтьева Т.Г.* Жизнь и переживания сельского священника – С.51.

¹³ *Леонтьева Т.Г.* Женщины из духовного сословия в самодержавной России – С.51.

- ¹⁴ Центральний Державний Історичний Архів України в м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф.127. – Оп.954. – Спр.460. – Арк.3–3 зв., 69 зв. – 70, 83 зв. – 84.
- ¹⁵ *Андрієнко К.* Идиллия // Сельский Священник. – 1907. – Апрель, Май, Июнь. – С.43.
- ¹⁶ Почему духовные невесты, дочери священно-церковнослужителей не всегда выходят замуж за духовных женихов, кандидатов священства // ПЕВ. – 1897. – №50. – С.1357–1358.
- ¹⁷ Без выхода // Сельский Священник. – 1907. – Февраль. – С.48.
- ¹⁸ Письма священника к дочери // Руководство для сельских пастырей (далі – РдСП). – 1888. – №18. – С.20.
- ¹⁹ Вступление на паству молодого священника и его первые шаги // ПЕВ. – 1897. – №9. – С.187.
- ²⁰ Нечто о религиозно-нравственном влиянии на прихожан жены пастыря // РдСП. – 1886. – №42. – С.173.
- ²¹ Чем может быть полезна жена сельского священника в деле подаяния медицинской помощи его больным прихожанам? // РдСП. – 1889. – №5. – С.135.
- ²² *Евлогий*, митрополит. Путь моей жизни: Воспоминания митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по его рассказам Т.Манухиной. – Москва, 1994. – С.14–15.
- ²³ *Леонтьева Т.Г.* Женщины из духовного сословия в самодержавной России. – С.53.
- ²⁴ *Евлогий*, митрополит. Указ. соч. – С.17.
- ²⁵ *Сысоева Ю.* Записки попадьи: Особенности жизни русского духовенства. – Москва, 2008. – С.159.
- ²⁶ Примерное поведение священника в домашней жизни // РдСП. – 1872. – №21. – С.120–121.
- ²⁷ ЦДІА України. – Ф.127. – Оп.947. – Спр.166. – Арк.5–5зв.
- ²⁸ Там само. – Оп.946. – Спр.113. – Арк.4зв., 6, 15зв., 105зв. – 106.
- ²⁹ Там само. – Оп.1063. – Спр.69. – Арк.2, 4–4зв.
- ³⁰ Там само. – Ф.442. – Оп.636. – Спр.323. – Арк.3–3зв.

РОЗДІЛ X РЕЦЕНЗІЇ

*А.Г. Болебрух
(м. Дніпропетровськ)*

Мамсик Т.С. К переосмыслению исторической роли декабристов: И.И. Пущин и другие...// Проблемы історії України XIX – початку XX ст. Вип. XIV. – К.: Інститут історії України, 2007. С.21–40 (далі сторінки вказані у тексті).

За истекшие 20 лет в разных областях исторической науки (да и гуманитаристики в целом) некоторыми исследователями неоднократно предпринимались попытки компенсировать недостаток профессионализма эпатажными «открытиями». Это и сенсационные хронологические смещения А.Фоменко, и отвергнутый отечественными и зарубежными учеными «концепт» В.Суворова о тайнах Второй мировой войны, и последние по времени откровения А.Бычкова о мифичности Киевской Руси как государства IX–XIII вв., и дилетантское стремление придать «Велесовой книге» статус подлинности и т.п.

Не остались без критического внимания и декабристы, точнее их образ, созданный усилиями как советских ученых, так и российских историков XIX ст. Новейшая инвектива в адрес участников выступления на Сенатской площади 14 декабря 1825 г. изложена в статье новосибирского автора, опубликованной в солидном киевском издании. После ее прочтения складывается впечатление, что автор руководствовался словами талантливого поэта, современника декабристского движения А.Грибоедова:

Я правду о тебе порасскажу такую,
Что хуже всякой лжи.

Избрав главным персонажем своего повествования И.И.Пущина (1798– 1859), члена Северного общества декабристов, который активно участвовал в трагических событиях 1825 г., автор попробовал на примере его поведения на Сенатской площади, а затем и в ссылке вскрыть «подлинные» цели тех, кто якобы стоял за спиной участников восстания и направлял их поступки. В конце статьи содержится вывод, правда, весьма лаконичный и в то же время туманный: «В Сибирь были отправлены, с одной стороны, люди, которые явились всего лишь орудием режиссеров неудачного дворцового переворота, с другой же стороны, – те, кто тайно, по-рыцарски помог Николаю удержать власть ради сохранения империи. В Сибири судьба «рыцарей» оказалась в руках агентов, продолжавших служить оппозиции, мечтавшей о реванше. К числу их жертв, кроме В.К.Кюхельбекера, о котором речь шла выше, относился также и М.А.Фонвизин. К моменту амнистии не только бывший генерал (т.е. М.Фонвизин. –

А.Б.), но и весь его род исчезнет с лица земли. О вкладе, который внесли в это дело И.Пушин и его родственники, следует говорить особо» (с.36).

Не буду детализировать собственный вариант расшифровки процитированного вывода, но, однако, замечу, что основная авторская мысль понятна. Она состоит в том, что декабристское движение по своему общественно-политическому значению сводится к неуместному вмешательству в довольно необычную династическую борьбу за престол, что могло бы обернуться дестабилизацией положения в стране.

Подобный ракурс в корне искажает историческое значение декабризма как первого опыта самостоятельного вторжения общественности в решение важнейших вопросов народной жизни, как драматичного протеста против угрожающей самонадеянности авторитаризма. Да, внешне ситуация, действительно, была похожа на появление третьего, неожиданного участника дворцового соперничества. Скоропостижная смерть Александра I в Таганроге не стала своевременно известна в обществе, как не было известно и завещание скончавшегося бездетного императора, по которому престол переходил к младшему брату Николаю, а не к старшему – Константину, как то предусматривало действующее законодательство. Но последний задолго до 1825 г. по объективным причинам отказался от воцарения на престол. В результате и в правящих кругах, включая Сенат, и в армии, особенно в гвардии, наступило временное замешательство, поскольку началась подготовка к присяге Николаю. Ситуацию чрезвычайно осложняло то обстоятельство, что если с будущим воцарением либерального Константина правительственные сферы смирились как с неизбежностью, то передача короны Николаю, у которого общественный «рейтинг» был не очень высоким, вызывала определенное неприятие.

Чтобы не допустить неразберихи и замешательства в столице, генерал-губернатор граф М.Милорадович убедил Николая и Сенат отказаться от объявления всеобщей присяги до получения от Константина официального подтверждения отречения, а еще лучше – до его личного прибытия в столицу.

Пока шла суматошная переписка между Петербургом и Варшавой, где находился Константин, декабристы решили публично выступить, вывести вверенные им войска на Сенатскую площадь и, воспользовавшись междуцарствием, поддержать восхождение на престол свободомыслящего Константина, но с непременным условием, что он утвердит подготовленную последними демократическую конституцию.

Таким образом, «военная демонстрация» декабристов вблизи Зимнего дворца в Петербурге преследовала отнюдь не корыстные цели гвардейских офицеров-дворян, руководивших восставшими солдатами, и уж тем более не была авантюрным происшествием. Да, на каторге немало декабристов несколько иначе оценивало события 14 декабря, но подавляющее большинство членов тайных обществ сохранило на всю жизнь верность прежним идеалам. Так, И.Якушкин писал И.Пушину из Ялutorовска: «Во всяком положении есть для человека особенное назначение и в нашем, кажется, оно состоит в том, чтобы сколько возможно менее хлопотать о самих себе. Оно, конечно, не так легко, но зато и положение наше не совсем обыкновенное. Одно только беспрестанное внимание к прошедшему может осветить для нас будущее; я убежден, что каждый из нас имел прекрасную минуту, отказавшись чистосердечно и неограни-

ченно от собственных выгод, и неужели под старость мы об этом забудем. И что же после этого нам останется?»¹.

Подход Т.С.Мамсик к декабристскому движению явно выпадает из новейшей историографии. В последние годы теоретические аспекты декабризма получили новую трактовку по сравнению с прежними, преимущественно строго марксистскими концепциями. Например, В.Федоров утверждал, что на рубеже XVIII–XIX вв. российская общественная мысль поставила такие задачи социального реформирования, которые ранее возникали и перед западноевропейскими странами. « Но специфика России заключалась в том, что задачи буржуазно-демократического преобразования страны, выдвинутые ее освободительным движением, опережали реальные условия их осуществления. В этом в сущности заключалась и трагедия первых борцов за свободу в России»².

Иной точки зрения придерживается П.Зырянов под некоторым влиянием, как можно предположить, либеральной историографии конца XIX – начала XX в. Он писал, что декабристы, немало поспорив по поводу способов достижения цели, согласились, что не все методы хороши, а потому отдали предпочтение мирным способам; их выступление на Сенатской площади по сути было мирной формой протеста, хотя в руках у них и было оружие.³ Следовательно, П.Зырянов стремился отойти от выпячивания революционности декабристов (советский тезис) и от безусловного осуждения радикализма последних (либеральный тезис), а вместо этого высоко оценил их моральный подвиг и благородные цели.

Час от часу в литературе появляются иного рода публикации, авторы которых ставят перед собой цель во что бы то ни стало дегероизировать декабристов, доказать, что они своим выступлением принесли очевидный вред, а не пользу России. Так, известный историк Б.Миронов разработал самобытную концепцию, согласно которой у декабристов не было никаких оснований ополчаться против русского самодержавия и крепостнической системы: «Тип русской государственности, существовавший в XVI–XVII вв., можно назвать народной монархией или патриархальной монархией, внешне ограниченной аристократией, представительным учреждением (т.е. Боярской думой. – А.Б.) и церковью как институтом, а внутренне – обычаем, традицией, законом, православной догматикой... Московский режим был народным и легитимным, народ отождествлял себя с царем, что чрезвычайно усиливало власть последнего. Закономерно, что Иван Грозный вошел в народную память как народный царь».

А в XVIII–XIX вв., писал далее Б.Миронов (словно развивая славянофильскую точку зрения), русская национальная традиция была существенно искажена: Екатерина II, Павел I, Александр I, несмотря на значительные различия политических программ, всячески укрепляли абсолютистскую власть царя. Александр I и Николай I, подчеркивал историк, проводили политику дистанцирования от дворянства и его намерений перебрать на себя ряд государственных функций. «Этому – делал необоснованное заключение автор, – способствовало восстание декабристов 1825 г., которые

¹ Дружинин Н.М. Декабрист И.Д.Якушкин и его ланкастерская школа // Дружинин Н.М. Избр. труды: Революционное движение в России в XIX в. – Москва, 1985. – С.391.

² История России XIX – начала XX вв. – Москва, 1998. – С.101.

³ История России с начала XVIII и до конца XIX века. – Москва, 1999. – С.335.

пытались произвести государственный переворот: ввести конституцию и парламент, даровать политические права узкому кругу граждан, соответствовавших высоким избирательным цензам, что привело бы к превращению дворянства в правящий класс де-юре».

«Разобравшись» с восставшими декабристами, Николай I, – писал Б.Миронов, – создал такую правительственную систему, которая «была одной из самых последовательных попыток осуществления идей просвещенного абсолютизма». При этом императоре, утверждал исследователь, «сложилась правомерная (т.е. опирающаяся на законы. – А.Б.) бюрократическая монархия». ¹ Оставалось только подыскать, кто же виновен в глубоком кризисе 1850-х годов...

Тезис об историческом авантюризме декабристов, а то и об их корыстных замыслах, к сожалению, нередко стал звучать и в новейших работах. ²

Более взвешенную точку зрения предложил в середине 1990-х гг. М.Да-выдов ³, который отметил сходство реформаторских планов декабристов и передовых кругов российского общества (П.Киселев, А.Ермолов, М.Воронцов, Н.Мордвинов и др.), но последние надеялись на инициативу монарха, а не на насильственные меры. Правда, историк не задавался вопросом о том, а что же делать в том случае, если монархи не сумеют или не пожелают приступить к реформам. Да и во введении автор выдвинул сомнительное положение, будто Александр I первым поставил вопрос о «коренных реформах государственного строя России...», а вовсе не «сто прапорщиков» ⁴.

На этом историографическом фоне статья Т.С.Мамсик стоит как бы особняком, поскольку переводит декабристское выступление из политической плоскости в сумеречное подполье заговора. Добро бы статья ограничивалась личностью И.Пушкина. Может быть, в его действиях и удалось бы обнаружить что-нибудь непристойное; но ведь в заглавии заявлена претензия целиком «переосмыслить историческую роль декабристов»! На этой претензии мы и остановимся несколько подробнее. Прежде всего – о предполагаемой провокаторской роли И.Пушкина в среде декабристов. Аргументы, приводимые в статье, в крайнем случае могут быть признаны сомнительными, а, говоря по-научному, неубедительными. А если вообще без всяких обиняков – то это банальный оговор известного общественного деятеля первой половины XIX в. Двусмысленным является цитируемый отзыв о Пушкине некоего историка Царскосельского лица Гастфрейнда, что данный сокурсник А.Пушкина – «личность не по заслугам раздутая», не по праву несущая на себе «нимб декабристской святости». Перечисляя положительные черты его образа в памяти современников (напр., «друг бесценный» для Пушкина, друг почти всех декабристов и т.д.), Т.С.Мамсик пускается в ни чем не спровоцированные подозрения: да мог ли он быть дружен с таким количеством неординарных людей, действительно ли вел искреннюю переписку во «впечатляющих ма-

¹ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – нач. XX в.): Генезис личности, демократии, семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – Санкт-Петербург, 2000. – Т.2. – С.125–149.

² См.: *Бокова В.М.* – Эпоха тайных обществ. – Москва, 2003.

³ *Давыдов М.А.* Оппозиция Его Величества. – Москва, 1994.

⁴ Там же. – С.3.

сштабах» и т.д.? Не скрывается ли за всем этим некая потайная цель? Крайне подозрительно, отмечается в статье, что Пушину (при запрете для ссыльных отлучаться далее 30 верст) удавалось посещать товарищей в разных сибирских городах и при этом ни разу не пострадать. Недоверие автора статьи вызывал сам Ялutorовск, где последний отбывал ссылку, так как в этот населенный пункт сходились нити связей большинства декабристов. Трудно объяснить, каким логическим путем мог быть сделан вывод о том, что и многочисленные связи Пушина с декабристами, и его благотворительная деятельность в их среде – это следует скорее всего истолковать как желание «загладить свою вину перед ними»? Более того, не являлась ли благотворительная деятельность и помощь нуждающимся ссыльным «ширмой для реализации совсем других задач»?

Отталкиваясь от этих трудно объяснимых сомнений, автор и развивает далее свое повествование и конструирует вымышленный образ Пушина как агента и шпиона, а через него бросает мрачную тень и на все движение декабристов. Причем совершенно не объясняется, почему выдуманные недостатки одного из более чем сотни сосланных декабристов нужно воспринимать как ущербность всего их движения? «При внимательном анализе облика безупречного, казалось бы, героя Декабря обнаруживаются загадочные, если не «темные», то по меньшей мере «серые» пятна. Они, – читаем далее в статье, – и дали основания к постановке такого кощунственного вопроса (т.е., что дружелюбие Пушина – «ширма для реализации других задач». – А.Б.). При поиске же ответа на него с логической необходимостью обрушиваются концепции многих связанных с Декабрем событий» (с.22).

Можно согласиться с автором, что с созданием новой концепции декабристского движения ему не посчастливилось, но вот попытки опорочить другие концепции в статье видны невооруженным глазом.

В центре фабулы рассматриваемой статьи лежат взаимоотношения Пушина и его однокашника по лицу Кюхельбекера, точнее незаметные, но жестокие преследования первым второго. В момент восстания 14 декабря последний «посыгал» на жизнь великого князя Михаила Павловича и после заточения в крепости его отправили в весьма отдаленную от мест пребывания других ссыльных забайкальскую крепость Акшу. Кюхельбекер на каторге испытал немало бед, в том числе оставался почти без средств к существованию, потерял зрение и слух и умер, оставив на произвол судьбы жену и двоих детей.

Пушин в данной статье сравнивается с литературным агентом Гречем, который преследовал неугодных правительству сочинителей, поскольку «друг декабристов» всячески старался посеять в обществе несправедливое представление о Кюхельбекере как о бездарном графомане. Поясняя причины столь «безжалостного» обращения Пушина со своим однокашником в Сибири, автор статьи, не найдя других объяснений, писал, что, мол, какие-то влиятельные политические силы еще в Шлиссельбургской крепости якобы завербовали его и поручили ему наблюдение за ссыльными товарищами с целью выведать те тайны, которые не удалось выявить в ходе следствия. Кюхельбекеру будто бы была известна какая-то «тайна» и, дабы он не смог ею поделиться с другими ссыльными, ему всячески мешали общаться с ними и специально лепили в среде декабристов облик «Кюхли» как «смешного существа», неадекватно воспри-

нимающего окружающие события. Пущин после преждевременной кончины Кюхельбекера даже тщательно перерыл его архив. В статье не говорится, ни что искал Пущин, ни что он сумел выведать у Кюхельбекера. По-видимому, читаем в статье, «он владел какой-то информацией, опасной для деятельности тайного агента», а именно об «истинной роли Большого Жанно (Пущина. – А.Б.) в событиях Декабря...» (С.24).

Что же это за роль Пушина в декабрьских событиях 1825 г., информацию о которой он пытался нейтрализовать столь «неблаговидными» средствами, включая интимные связи с вдовами Кюхельбекера и Фонвизина? По мнению автора статьи, последний опасался, что станут известными все обстоятельства того факта, с какой целью он 14 декабря 1825 г. уговаривал Кюхельбекера «ссадить» с лошади (т.е. застрелить) великого князя Михаила, «пытавшегося доказать морякам законность присяги Николаю. Кюхельбекер же мало того, что указал следствию на этот факт, но еще и пояснил, что сам он целился в великого князя для одного лишь вида (заведомо зная, что пистолет его «измочен снегом») с тем, чтобы «не допустить к сему (т.е. к убийству.-Т.М.) других». Пущин на следствии категорически отверг показания Кюхельбекера. И во что бы то ни стало желая избежать обвинения в участии в заговоре с целью убийства члена императорской семьи, он будто бы согласился на сотрудничество с царской охранкой.

Итак, Пущин – как можно понять автора статьи – принадлежал к «оппозиции», т.е. основной части декабристов, рассчитывавших возведением на императорский престол Константина превратить его в конституционного монарха, а когда это не удалось, оставались верными своим идеалам.

Но среди декабристов, даже тех, кто вышел к Медному всаднику, утверждается в статье, находились и противники насильственных методов, которые, разобравшись в политико-династической ситуации, «по-рыцарски» помогли Николаю «удержать власть ради сохранения империи». Симпатии автора анализируемой статьи, безусловно, на стороне этих «рыцарей».

Пущин же, не сумев понять, что он и его единомышленники сыграли роль «орудия режиссеров неудачного дворцового переворота», после поражения восстания вынужден был, по мнению автора данной статьи, предстать перед победившей властью в образе «раскаявшегося грешника» и принять на себя (притворно!) миссию агента. И по возможности преследовать «рыцарей» Николая I, мечтая «о реванше».

Подведем итоги. Как нам кажется, нет необходимости детально рассматривать аргументы автора в пользу несостоятельной концепции о сыскной миссии Пушина на каторге. Заметим лишь, что аргументы эти, с нашей точки зрения, малоубедительны и уникальную репутацию его среди прогрессивных людей первой половины XIX в.¹ поколебать не смогли. И уж тем более они не попали в цель – в «историческую роль» декабристов, поскольку заряд оказался холостым...

¹ Эйдельман Н.Я. Большой Жанно. – Москва, 1982; Жизнь Пушкина: Переписка. Воспоминания. Дневники: В 2 т. – Москва, 1984. – С.133–173.

*О.І. Кіян
(м. Кіровоград)*

Великочий В.С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: монографія / Володимир Великочий. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2009. – 812 с.

Розвиток історичних знань в незалежній українській державі за останні 18 років пройшов доволі складний, неоднозначний шлях: від моновекторного, заідеологізованого – до багатогранного, насиченого новими методологічними підходами й засадами. При цьому звичними для сучасних істориків стають наукові дискурси з різноманітних проблем вітчизняної історії, історіографії, які хоч і мають доволі контраверсійний характер, все ж намагаються виконати надзвичайно важливе завдання – визначити сукупність методик, принципів, методів, іншого наукового апарату та інструментарію для відтворення процесу історичного розвитку українського народу.

Праця кандидата історичних наук, доцента кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Великочого Володимира Степановича присвячена власне аналізу історіографічного доробку українських істориків про один з епізодів вітчизняної історії – Українську революцію початку ХХ століття, її закономірності й особливості протікання в Галичині, тим суспільно-політичним процесам, що мали місце в краї в цей період, їхньому впливу на подальший розвиток українства.

Процес нагромадження знань й осмислення цієї теми в українській історіографії зумовлювався як науковими (теоретико-методологічні парадигми, дискурси, тощо), так і позанауковими чинниками. Така тенденція притаманна всім етапам історіографічного процесу: партійно-політична та ідейна заангажованість, національно-патріотичний пафос, глорифікація минулого, моноетноцентризм знаходили свої специфічні прояви у західноукраїнській літературі міжвоєнного періоду, в надбаннях українського зарубіжжя, у працях радянського періоду та в сучасних вітчизняних дослідженнях. Прискіплива увага широкої громадськості, соратників по політичних угрупованнях, зрештою, й колег по «історичному цеху» змушувала дослідників повсякчас «підправляти» свої історіописання відповідно до власних смаків, уподобань, очікувань. Це породило широке розмаїття думок, оцінок, поглядів як на фундаментальні процеси, що є головним змістом і суттю суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр., так і на конкретно-історичні події, явища, дійових осіб, які визначають окремі грані його складної палітри.

Такі науково-теоретичні й громадсько-політичні обставини та пізнавальні потреби зумовлюють і актуалізують доцільність проведення спеціального комплексного історіографічного аналізу всього масиву історичної й іншої літератури про національно-політичний рух у Галичині в 1914–1919 рр. Чергове переосмислення відображеного в ній як загального досвіду розвитку історичної і суспільної думки, так і зазначеної

конкретно-історичної теми сприятиме формуванню і корегуванню більш виразного образу минулого в масовій історичній свідомості, розв'язанню певних політичних і національно-культурних проблем сучасного державотворення та становитиме продуктивний внесок у сучасну історичну науку в Україні, яка переживає складні пострадянські трансформаційні процеси.

У роботі запропоновано власний авторський погляд на теоретико-методологічні засади вивчення історіографії історії Галичини за доби Першої світової війни та української державності 1918–1919 рр.; здійснено систематизацію і класифікацію джерельного комплексу дослідження та його видову характеристику. Відповідно до окреслених предмета і завдань роботи запропоновано оригінальну характеристику історіографічних періодів, які відображають динаміку й особливості нагромадження знань із порушеної теми. До наукового обігу залучено як чимало маловідомих публікацій представників інтелектуальної еліти та праць, що становлять бібліографічну рідкість, так і найновіші наукові розробки, які ще не піддавалися історіографічному аналізу. Поряд з визначенням «вузьких місць» у вивченні конкретних наукових проблем, уточнено авторство окремих публікацій, вказано на допущені фактологічні неточності, визначено комплекс дискусійних питань, які потребують поглибленого вивчення, окреслено контури і можливі підходи для їх подальшої розробки.

Вважаємо, автор цілком справився з поставленим завданням. Однак, поряд з позитивними результатами, в роботі присутньо і ряд дискусійних позицій. Зокрема, не зовсім переконливими, на нашу думку, є хронологічні межі дослідження окресленої теми. Верхня межа – 1914 рік – не викликає заперечень і навіть серйозних дискусій в сучасній історичній науці. Нижня межа – 1919 рік – є доволі дискусійною. Так, В.Великочий зазначає, що в середині 90-х років XX століття розгорнулася доволі гостра полеміка щодо визначення хронологічних меж Української революції, зокрема щодо включення до цього процесу й тих, що відбувалися на західноукраїнських землях в період ЗУНР (1918–1923 рр.) і в часовому вимірі виходили за межі уже усталених на той момент концепцій. В результаті плідного дискурсу науковці стали дедалі більше схилитися до «компромісної» позиції, поділяючи історію ЗУНР на два окремі періоди: так званий «територіальний», коли держава «реально проіснувала» 257 днів (до 16 липня 1919 р.) на західноукраїнських теренах, та «емігрантський», «позатериторіальний», «екзильний», «дипломатичний» (до березня 1923 р.), коли в Галичині фактично панував польський державно-політичний режим. Автор пропонує вважати 1914–1919 «воєнно-революційною добою» і піддає історіографічному аналізу ті праці, що висвітлюють процеси саме в цей часовий проміжок. Мотивацією нижньої межі (1919 р.) є для вченого той факт, що з липня цього року Галичина стала складовою Речі Посполитої, а процеси, які відбувалися в краї з цього часу відбувалися в іншій суспільно-політичній площині.

Такий підхід, на нашу думку, вимагає більш ґрунтовної аргументації, хоч, звичайно має право на існування.

В цілому, монографічне дослідження «Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.» є самостійним, глибоким, актуальним і новим, відповідає вимогам ВАК до такого типу робіт, визначає та накреслює нові напрями досліджень воєнно-революційної доби в Україні.

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	4
<i>Розділ I. Історіографічні дослідження</i>	
<i>Коляда І.А. (м. Київ). Модерна інтерпретація радянської концепції інтелігенції: долання соціально-історичного підходу.....</i>	6
<i>Шип Н.А. (м. Київ). Стан та перспективи дослідження історії Київської Духовної Академії (1819–1919 рр.).....</i>	17
<i>Розділ II. Сторінки вітчизняної економічної історії</i>	
<i>Гуржій І.О. (м. Київ). Влада й основні організаційні заходи в галузі торгівлі та підприємництва м. Києва ХІХ ст.</i>	38
<i>Довжук І.В. (м. Луганськ). Забезпечення робочою силою вугільної промисловості Донбасу у пореформений період.....</i>	52
<i>Качмала В.І. (м. Київ). Економічні чинники трансформації соціального становища селянства Лівобережної України на початку ХХ ст.</i>	57
<i>Клапчук В.М. (м. Львів). Вузькоколійки в українських Карпатах кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.</i>	65
<i>Клименко Т.А. (м. Черкаси). До історії євреїв на Черкащині: соціально-економічне становище в ХІХ – на початку ХХ ст.</i>	75
<i>Орлик В.М. (м. Кіровоград). Козацтво Лівобережної України у фінансовій політиці Російської імперії в кінці ХVІІІ – середині ХІХ ст.</i>	83
<i>Шевченко В.М. (м. Чернігів). Деякі актуальні проблеми вивчення еволюції земельного ринку в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.</i>	98
<i>Розділ III. Військові студії</i>	
<i>Кирієнко О.Ю. (м. Київ). Приватна кореспонденція в полі зору російської військової цензури (1914–1918 рр.).....</i>	108
<i>Любченко В.Б. (м. Київ). Спроби формування в роки Першої світової та Громадянської воєн добровольчих військових частин з галичан-українців русофільської орієнтації (1914–1920).....</i>	115
<i>Усенко П.Г. (м. Київ). Зміна курсу: Чорноморський флот від згортання бойових дій до замирення у Першій світовій війні (червень-грудень 1917 р.)..</i>	132
<i>Кліщинський П.В. (м. Кам'янець-Подільський). Примусова евакуація населення й майна з прифронтових зон губернії Правобережної України у червні-жовтні 1915 р.</i>	151
<i>Розділ IV. Соціальні студії</i>	
<i>Донік О.М. (м. Київ). Представницькі організації купецтва України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.</i>	159

<i>Кривошея І.І. (м. Умань). Місто Умань у власності графів Потоцьких (друга чверть XVIII – перша третина XIX ст.): територія конфлікту, компромісу чи взаємодії?</i>	173
<i>Куриленко О.В. (м. Київ). Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини.....</i>	184
<i>Лазанська Т.І. (м. Київ). Становище біженців України в роки першої світової війни.....</i>	196
<i>Машикін О.М. (м. Київ). Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX: спроба обрахування чисельності та аналіз їх національного складу.....</i>	241
<i>Молчанов В.Б. (м. Київ). Життєвий рівень київських поліцейських у XIX – на початку XX ст.</i>	266
<i>Тимошенко В.І. (м. Малин). Губернські предводителі дворянства Правобережної України другої половини XIX – ст.: соціокультурний портрет.....</i>	288
<i>Шевченко В.В. (м. Київ). Держава і громадськість у розвитку наукового потенціалу: досвід минулого.....</i>	296
<i>Шандра В.С. (м. Київ). Совісні суди останньої чверті XVIII ст. – початку 1860-х рр. в оцінці істориків та правознавців.....</i>	306

Розділ V. Політичні студії

<i>Ресніт О.П. (м. Київ). Українці в державній думі Російської імперії.....</i>	318
<i>Лисенко О.В. (м. Київ). Внутрішньо-та зовнішньополітичні пріоритети українців на початку XX ст.</i>	336
<i>Федьков О.М., Магась В.О. (м. Кам'янець-Подільський). Участь українських політичних партій у підготовці українського селянського з'їзду та організації української селянської спілки.....</i>	348

Розділ VI. Культурні й духовні питання

<i>Буравченко Д.А. (м. Київ). Культурна ситуація в Україні на початку XX ст.</i>	362
<i>Ковтун Т.І. (м. Умань). До проблеми видання української книги для дітей (кінець XIX – перша третина XX ст.) (на прикладі діяльності Олександра Лотоцького).....</i>	373
<i>Крижановська О.О. (м. Київ). Страхи у ментальності українського селянства наприкінці ХУІІІ – в середині XIX ст.</i>	381
<i>Ревега В.В. (м. Переяслав-Хмельницький). Початкові народні училища Полтавської губернії другої половини XIX ст.: їх види та організація навчання у них.....</i>	395
<i>Сітарчук Р.А. (м. Полтава). Фінансове забезпечення конфесії адвентистів сьомого дня у період її становлення в Україні (кінець XIX – початок XX ст.).....</i>	400

Тарасов А.В. (м. Кривий Ріг). Шкільний підручник з історії як інструмент суспільно-політичного виховання молоді Російської імперії (на прикладі Півдня України другої половини ХІХ ст.)..... 407

Розділ VII. Джерелознавство

Дзира І.Я. (м. Київ). Українські літописи в науковій спадщині Олександра Лазаревського..... 416

Шевченко О.В. (м. Львів). Листування о. Климентія Шептицького до о. Тита Войнаровського (жовтень 1914–1916 рр.)..... 430

Розділ VIII. Життєписи

Гамалія В.М. (м. Київ). Артур Артурович Ячевський – відомий ботанік, міколог та фітопатолог (1863–1932)..... 440

Розділ ІХ. Гендерні студії

Драч О.О. (м. Черкаси). Соціальний портрет слухачок вищих жіночих курсів (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)..... 448

Опря Б.О. (м. Кам'янець-Подільський). Дружини православних священиків та їх роль у сім'ї в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Правобережної України)..... 458

Розділ Х. Рецензії

Болєбрух А.Г. (м. Дніпропетровськ). Мамсик Т.С. К переосмыслению исторической роли декабристов: И.И.Пушин и другие...// Проблемы історії України ХІХ – початку ХХ ст. Вип. ХІV. – К.: Інститут історії України, 2007. С.21–40 (далі сторінки вказані у тексті)..... 465

О.І. Кіян (м. Кіровоград). Великочий В.С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: монографія / Володимир Великочий. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2009. – 812 с. 471

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ
XIX – початку XX ст.**

Випуск XVI

Збірник статей

Літературний редактор: *В.І. Кузнєцов.*
Набір підготувала: *О.В. Фастовець.*
Оригінал-макет підготувала: *С.М. Блащук.*

Підписано до друку 15.03.2010 р. Формат 70×100/16
Ум. друк. арк. 39,0. Обл. вид. арк. 47,0.
Наклад 300 прим. Зам. 15. 2010

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул.Грушевського, 4.